SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE

ULUSLARARASI TEORİ, ARAŞTIRMA VE DERLEMELER CİLT 3

Ekim 2023

EDİTÖRLER

PROF. DR. HAKAN ALTINTAŞ

PROF. DR. MUSTAFA METE

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

SERÜVEN YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2023

ISBN • 978-625-6450-96-7

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE

Uluslararası Teori, Araştırma ve Derlemeler 3

Ekim 2023

Editörler

PROF. DR. HAKAN ALTINTAŞ
PROF. DR. MUSTAFA METE
DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

İÇERİKLER

Bölüm 1

METİN MADENCİLİĞİ İLE HİDROJEN ENERJİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fatma ALTUNTAŞ, Kübra ŞENGÜL 1

Bölüm 2

DEMOKRASİLERDE KADIN TEMSİLİNİN YETERSİZLİĞİ: KİMLİK VE KATILIM SORUNLARINA FEMİNİST BİR BAKIŞ

Muhammed Ramazan DEMİRCİ 21

Bölüm 3

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE EBEVEYNLEŞME YAŞANTILARININ DEPRESYON İLE İLİŞKİSİNDE KİMLİK BOYUTLARININ ARACI ROLÜNÜN İNCELENMESİ

Sare Nur TORUN, Yeliz KINDAP TEPE 51

Bölüm 4

İNGİLİZ DENEYCİLERİNDE İNSAN ÖZDEŞLİĞİ SORUNUNUN SİYASAL UFKU

Ümit KARTAL..... 77

Bölüm 5

İNSANA DAYALI İSTİHBARAT FAALİYETLERİ KAPSAMINDA İNGİLİZ KEMAL ÖRNEĞİ: "EFSANEDEN GERÇEĞE İNGİLİZ KEMAL – KURTULUŞ SAVAŞI HATIRALARI"

Duhan KALKAN.....

Bölüm 6

BİZANS SANATINDA PAGAN NEHİR TANRILARININ PERSONİFİKASYONU (KİŞİLEŞTİRMESİ) ÜZERİNE BİR DENEME

Semra PALAZ YILDIRIM..... 113

Bölüm 7

TÜRKİYE'DE GASTRONOMİ VE MUTFAK SANATLARI EĞİTİMİNE YÖNELİK TARTIŞMALAR

Barış TURAN, Cesim BEHREMEN ***133***

Bölüm 8

TÜKENMİŞLİK KAVRAMI VE ALGILANAN ÖRGÜTSEL DESTEK İLE İŞYÜKÜ FAZLALIĞININ TÜKENMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Ali KUZU ***149***

Bölüm 9

AVRUPA BİRLİĞİ HUKUKU AÇISINDAN KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ'NİN DURUMU

Mehmet Hanifi BAYRAM ***167***

Bölüm 10

ÜSTBİLİŞSEL FARKINDALIK, BİLGİ VE BECERİLERİN GELİŞİMİ ÜZERİNE: GÜNCEL BİR GÖZDEN GEÇİRME

Ece NAZ ERMİŞ ***179***

Bölüm 11

OTONOM ARAÇLARDA ETİK, GÜVENLİK VE HUKUKİ KONULAR

Neslihan Verda ÖZMEN, Güray TONGUÇ ***201***

Bölüm 12

TÜRK KAMU YÖNETİMİNDE YAPAY ZEKA: TEŞKİLATLANMA VE POLİTİKA BELGELERİ ANALİZİ

Serkan DORU ***225***

Bölüm 13

GEÇ HOLOSEN DÖNEMİNDE SAGALASSOS VE ÇEVRESİNDEKİ PALEOYANGINLAR: İNSAN ETKİSİ VE ORTAMSAL KOŞULLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Aziz ÖREN ***243***

Bölüm 14
ÖRGÜTSEL DEDİKODU
Yunus ZENGİN, Abdullah Cengiz KAYIŞ ***273***

Bölüm 15
MALTHUS VE NÜFUS ÇALIŞMALARI ÜZERİNE
F. Zişan KARA ***297***

Bölüm 16
TOPLUM 5.0 VE SOSYAL HİZMET İLİŞKİSİ
Ferman ERİM ***315***

Bölüm 17
KURUMSAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK RİSK YÖNETİMİ
Nigar ÖZÇETİN ***331***

Bölüm 18
DOĞU-BATI KARŞITLIĞINDA İRAN'IN ORTA DOĞU'DAKİ KONUMU
Zakir AVŞAR, Burak MEDİN, Serhan KOYUNCU ***347***

Bölüm 19
SOSYAL POLİTİKA ARACI OLARAK ENGELLİ AYLIKLARI
Meltem ÖZTÜRK ***361***

Bölüm 20
COĞRAFİ VE KRONOLOJİK AÇIDAN GURJARA-PRATIHARALARIN TÜRK KÖKENLİ OLMA İHTİMALLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
Vural ÖNTÜRK ***383***

Bölüm 21
ESTETİK DENEYİMİN BİLİŞSEL SİNİRBİLİMİ: NÖROESTETİK
Sıla AYDOĞAN, Aslı GİRAY ***401***

Bölüm 22

INFLUENCER'LAR İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Aytaç ERDEM ***415***

Bölüm 23

TÜRKİYE'DE SÜRDÜRÜLEBİLİR SAĞLIK TURİZMİ*

Leza OTHMAN, Mustafa NARCI ***429***

Bölüm 1

METİN MADENCİLİĞİ İLE HİDROJEN ENERJİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ[1]

Fatma ALTUNTAŞ[2]

Kübra ŞENGÜL[3]

1 Bu bölüm çalışması Kübra Şengül'ün İstanbul Topkapı Üniversitesi İşletme Bölümü'nde tez danışmanı olan Dr. Öğretim Üyesi Fatma Altuntaş ile yürüttüğü tez çalışmasından türetilmiştir.

2 Dr. Öğretim Üyesi Fatma Altuntaş. İstanbul Topkapı Üniversitesi, İşletme Bölümü, mail: fatmaaltuntas@topkapi.edu.tr ORCİD: 0000-0001-8644-5876

3 Kübra Şengül. İstanbul Topkapı Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, mail: sengul.kubraa95@gmail.com, ORCİD: 0009-0003-9504-5980

1. Giriş

Dünya nüfusunun artmasıyla birlikte enerji talebi artmaktadır (Cetinkaya vd., 2012). Enerji talebindeki artışlara rağmen fosil yakıtların güçlü bir enerji kaynağı olmadığı vurgulanmaktadır (Dehghanimadvar vd., 2020). Enerji insanlık için çok önemli bir konu olarak görülmektedir (Sankir ve Sankir, 2017). Enerji kaynakları tükenme durumuna bağlı olarak yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji kaynakları olarak değerlendirilmektedir. Yenilenemeyen enerji kaynakları fosil kaynaklı enerjilerdir. Yenilenebilir enerji kaynakları, dünyada çoğunlukla herhangi bir üretim sürecine gereksinim duyulmadan temin edilebilen, fosil kaynaklı olmayan, çevreye olumsuz etkisinin yenilenemeyen enerji kaynaklarına göre yok denecek kadar daha az olan, sürekli yenilenme potansiyeline sahip enerji türleri olarak değerlendirilmektedir (Gedik, 2015). Literatürde yenilenebilir enerji kaynakları kendi aralarında kıyaslama yapıldığında her biri için çeşitli uygulamalarda kullanılınca özel avantajları vurgulanmaktadır. Yenilebilir enerji kaynaklarının genel avantajlarından bazıları Başol (2021) çalışmasından derlenerek aşağıda sunulmuştur:

"- Doğal malzemeler kullanılır.

- Sera gazı salınımı olmadığı için hava kirliliğini önler.

- Sessiz çalışması sebebiyle gürültü kirliliği yaratmaz.

- Uzun ömürlü ve sınırsız bir enerji kaynağıdır.

- Sağlık açısından toplumsal risk teşkil etmemektedir.

- İstihdam olanakları sağlar.

- Ülkelerin bağımsızlığına katkı sağlar.

- Temiz ve çevre dostu bir enerji kaynağıdır" (Başol, 2021).

Günümüzde kullanılan ve daha verimli kullanılması için geliştirilmeye devam eden yenilenebilir enerji kaynaklarına güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, jeotermal enerji, biyokütle enerjisi, hidroelektrik enerjisi, dalga enerjisi, hidrojen enerjileri örnek verilebilir.

Yenilenebilir enerji kaynaklarından biri olan hidrojen enerjisi günümüzde önemli bir konuma sahiptir. İklim değişikliğinin etkisi ve sürdürülebilir enerji kaynaklarına olan talep nedeniyle dünyanın dört bir yanındaki ülkeler, geleceğin sürdürülebilir enerji biçimi olarak hidrojenle ilgili teknolojilerin geliştirilmesine odaklanmaktadır (Chang, vd., 2011). Hidrojen uzun zamandır üretilmektedir ve bilim dünyasının en önemli ve acil hedeflerinden birinin hidrojen üretimini karbondan arındırmak olduğu vurgulanmaktadır (Vidas ve Castro, 2021). Hidrojenin, enerji geleceğinde umut verici bir aday olduğu ve mevcut durumda çeşitli hidrojen üretim teknoloji gelişmelerinin, gelecekteki enerji geçiş yolunu açabileceği öngörülmektedir (Dehghanimadvar

vd., 2020). Hidrojenin, sera gazı emisyonlarını azaltma ve istikrarlı bir enerji tedariki sağlama potansiyeline sahip, gelecek vaat eden bir enerji taşıyıcısı olduğu değerlendirilmektedir (Chung vd., 2023). Hidrojen temiz, çevreye ve hayata zarar vermeyen, yenilenebilir, güvenli bir şekilde depolanıp taşınabilen, çeşitli uygulamalarda yaygın olarak kullanılabilen, farklı tekniklerle ve çeşitli kaynaklardan üretilebilen ve ekonomik olarak değerlendirilen bir kaynaktır (Midilli vd., 2005). Hidrojen enerjisinin üretim ve tüketim döngü sistemi Şekil 1'de sunulmuştur.

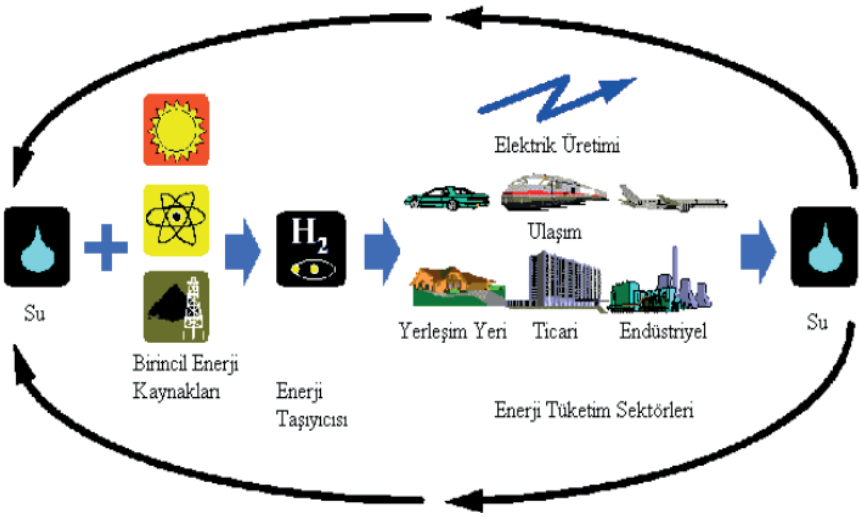

Şekil 1: Hidrojen enerjisi üretim ve tüketim döngüsü (Veziroğlu, (2000: s. 1145); aktaran: Ümran Tezcan Ün https://www.emo.org.tr/ekler/fa69ea7aec2bbf6_ek.pdf)

2. **Veri Madenciliği**

"*Veri madenciliği disiplinler arası bir çalışma alanıdır*"(Cemaloğlu ve Duykuluoğlu, 2020: s.3). Veri madenciliği 1600'lü yıllarda çalışılmaya başlanan bir alandır (Ersöz, 2019). Ancak kavram olarak 1990'lı yıllarda kullanılmaya başlandığı vurgulanmaktadır (Cemaloğlu ve Duykuluoğlu, 2020). Veri madenciliğinin tanımı literatürde farklı ifadeler ile anlatılmıştır. Veri madenciliği "*büyük miktarlardaki veri yığınları arasından verilerin analiz edilerek anlamlı bilgilerin ortaya çıkarılması işlemidir*"(Özbay, 2015: s. 263). Diğer bir tanıma göre ise veri madenciliği, veri tabanlarından bilgi keşfi olarak tanımlanmaktadır (Pujari, 2001). Veri bilimi farklı sektörlerde uygulanabilen bir disiplindir (Savaş vd., 2012). Veri madenciliğinde veriler, yapılandırılmış veri ve yapılandırılmamış veri olarak incelenmektedir.

Yapılandırılmamış Veri (Unstructured Data): Kolaylıkla sınıflandırılamayan, ham veri olarak nitelendirilmektedir (Gündüz ve Daş, 2018; Aksu ve Güzeller, 2019). Yapılandırılmamış veriler için fotoğraf, video formatlı verilerinde örnek olabileceği vurgulanmaktadır (Gülseçen ve Çevik,

2021). Gahi vd. (2016) çalışmalarına göre yapılandırılmamış veriler, önceden tanımlanmış bir format olmadan sunulan ve saklanan bir kayıt türüdür.

Yarı yapılandırılmış Veri (Semi-Structured Data): Yarı yapılandırılmış veriler analiz yapmayı kolaylaştıran varlıksal özelliklere sahiptir ve benzer varlıklar birlikte gruplandırılabilir ancak aynı gruptaki varlıklar aynı özelliklere sahip olmayabilir (Cardoso, 2007; Atalay ve Çelik, 2017).

Yapılandırılmış Veri (Structured Data): Çalışma dosyası gibi bir kayıt belgesine girilen veri olarak değerlendirilmektedir (Gündüz ve Daş, 2018). Başka bir tanıma göre "*birbirine benzer nitelikte veri kalıplarının tekrar etmesinden oluşan - örneğin bir işletmenin müşteri listesi gibi- veri yığınlarını*" ifade ettiği vurgulanmaktadır (Onay, 2020). Babadağ (2021: s. 47)'ye göre "*standart bir veri tabanı içindeki satır ve sütunlara uyan geleneksel verilerdir*". Yapılandırılmış verinin bir başka tanımı Gahi vd. (2016: s. 2)'na göre "*modellenmesi, girilmesi, saklanması, sorgulanması, işlenmesi ve görselleştirilmesi kolay olan her türlü veri*" olarak tanımlanmaktadır.

Veri madenciliğinde yapılandırılmış veriler veri analistleri için kolaylık sağlamaktadır. Patent dokümanları, makale özetleri, makale başlıkları, makalelerin atıf sayıları, bir firmaya ait satış verileri, sağlık sektöründe hastaların kişisel veri niteliği taşımayan bilgileri, bankalarda müşterilerin genel bilgileri, eğitim sektöründe öğrencilerin tanımlayıcı istatistikleri, ulaşım sektöründe yolcu uçuş bilgileri veri analizi için yapılandırılmış veri olarak kullanılabilir. Tablo 1'de patent dokümanlarına ait örnek yapılandırılmış veri seti sunulmuştur. Patent dokümanlarında patent sahibinin adı, patentin alındığı ülkenin kodunu gösteren doküman numarası, istemler[1] , paten özeti, patent başlığı, patente yapılan atıflar, patentin dosyalanma tarihi, teknoloji sınıflarını gösteren Uluslararası Patent Sınıflandırması (International Patent Classification- IPC) ve Ortak Patent Sınıflandırması (Cooperative Patent Classification-CPC) gibi veriler yer almaktadır. Tablo 1'de veri yapılarına uygulanabilecek yöntemler de örneklendirilmiştir. Veriler yapılandırılmış olsa da veri madenciliği analizi uygulanırken araştırmacılar bazı problemlerle karşılaşabilir. Bu problemlerden bazıları aşağıda sunulmuştur.

Gürültülü Veri: Veri toplarken kayıt altına alan kişilerden ya da veriyi sisteme girerken veri analizi yapan kişiden kaynaklanabilen sistemsel olmayan hatalara gürültü adı verilir (Sever ve Oğuz, 2002)

Artık Veri: Araştırmacının üzerinde çalıştığı problem ile ilgili olmayan verilerin de veri kümesi içinde bulunmasıdır (Tiryaki, 2006). Araştırmacının üzerinde çalıştığı problem ile ilgili olmayan artık nitelik olarak değerlendirilen söz konusu verileri, tüm veriden çıkarmak için algoritmalar kullanılarak

1 İstem: Buluşun koruma talep edilen, yeni olduğu iddia edilen teknik özelliklerinin belirtildiği kısımdır (Patent Başvuru Kılavuzu, 2023Patent Başvuru Kılavuzu, 2023: https://www.turkpatent.gov.tr/patent-ve-faydali-model

özellik seçimi yapılabilmektedir (Çelik, 2009).

Dinamik veri: Çevrim içi internet kaynaklarında veriler sürekli olarak güncellenebilmektedir (Savaş vd., 2012). Veri toplamak isteyen araştırmacılar anlık veri aldıktan sonra veriler sürekli olarak yenilenebilir, değişebilir, sayıca artabilir.

Eksik veri: Veri içindeki kayıtlarda eksikliklerin olmasıdır (Uzun vd., 2021). Eksik veri, bir veri tabanında gözlemlenen değişkenler için bir veya daha fazla eksik veri girişinin olduğu durumlar olarak değerlendirilmektedir (Zhu vd., 2018). Bir değişken için eksik değer, veri setine girilmemiş ancak ölçümlerin yapıldığı dünyada kendisi için gerçek bir değerin mevcut olduğu değerdir (Pyle, 1999).

Boş Veri: "*Boş değer, tanımı gereği kendisi de dâhil olmak üzere hiçbir değere eşit olmayan değerdir*" (Savaş vd., 2012: s.6). Bir değişkendeki boş bir değer, kendisi için gerçek dünya değerinin varsayılamayacağı bir değerdir (Pyle, 1999).

Belirsizlik : "*Yanlışlıkların şiddeti ve verideki gürültünün derecesi ile ilgilidir*" (Tiryaki, 2006: s.30).

Farklı tipteki verileri ele alma: Araştırmacıların verilerinde genel olarak sembolik ya da kategorik veri türleri ile araştırma yapmalarının yanı sıra veri yapılarında tamsayı, kesirli sayı, video verisi, coğrafi veri gibi veriler üzerinde de işlemler yapılabileceğini ifade etmektedir (Yavuz, 2009).

Tablo 1: *Örnek Veri Seti*

Doküman No	Yayın Tarihi	Başlık	Özet	İstem	CPC Kod	IPC Kod	Atıf	Buluş Sahibin Adı	Yatırımcı Bilgisi
TRXXO1	10/03/1989	Contac …	A drug delivery system is des…	Prompts one. …	H04W28/18	A61K31/5025	0	Ad Soyad: X	ABC
USXX02	8/05/2021	Supply…	A vehicle with a sunshade is pre….	vehicle sun visor as..	C12N15/86	A61P3/04	6	Ad Soyad: Y	ZTY
CNXX03	14/09/2000	Signalin…	This invention users…..	rotate about its…	A61K48/00	C07D487/04	12	Ad Soyad: Z	KFL

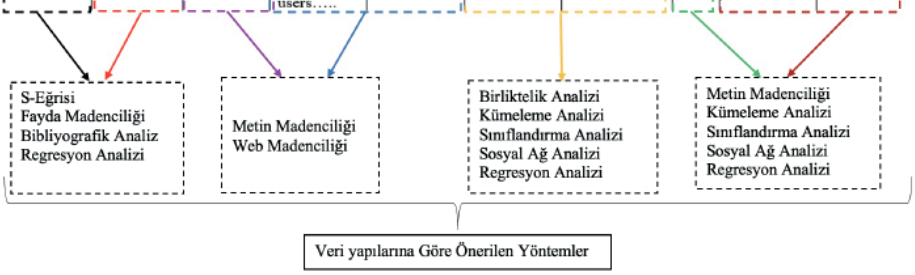

2.1 Metin Madenciliği

Metinler genellikle, belgelerin oluşturulması için herhangi bir özel gereksinimin bulunmadığı, yapılandırılmamış belgelerden oluşmaktadır (Weiss vd., 2010). Metin madenciliği ise metin ve web belgeleri üzerinde çalışarak metin bilgilerinden bilgiyi keşfetme, özel bilgiler bulma amaçlı yapılan çalışmalardır (Aydın, 2007). *"Metin madenciliği, günlük yaşamda kullanılan metinsel verilerin analiz edilerek bu verilerden belli bir amaca yönelik anlamlı bilgiler ortaya çıkaran bir çalışma alanıdır"* (Aydoğdu, 2020: s.147*).* Metin madenciliğinde yapısal olmayan veriler dönüştürülür ve veri madenciliğinin diğer yöntemlerinde kullanılabilir (Dolgun vd., 2009). Akyüz ve Gülten (2022) çalışmasında metin madenciliğinin 7 uygulama alanı olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre bilgi getirimi, bilgi çıkarımı, kümeleme, metin sınıflandırma, web madenciliği, doğal dil işleme, kavram çıkarımı uygulama alanlarıdır (Akyüz ve Gülten, 2022).

Bilgi Getirimi (Information Retrieval): Üzerinde çalışılan anahtar kelimelerin kullanılması ile metinlerden istenilen özellikte olan metinlerin araştırılmasıdır (Ağdeniz ve Yıldız, 2018). Bu aşamada mevcut araştırma ile ilgili olmayan belge ve ya kelimelerin çıkarılması ile bilgi getirimi sağlanmaktadır (Kaçaroğlu, 2023). Bilgi getiriminin Şekil 2'de görsel anlatımı sunulmuştur.

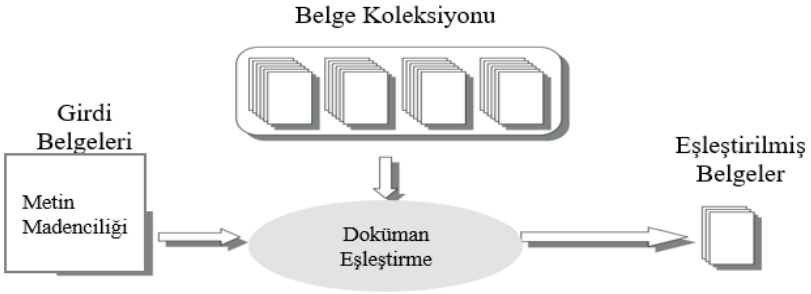

Şekil 2: *Eşleşen belgeleri alma (Weiss vd. 2010: s.8)*

Bilgi Çıkarımı (Information Extraction): *"Yapılandırılmamış metinden yapılandırılmış bilgi parçalarını tanıma sürecini ifade eder"* (Akyüz ve Gülten, 2022: s.12). Bilgi çıkarımı Şekil 3'te görsel olarak sunulmuştur.

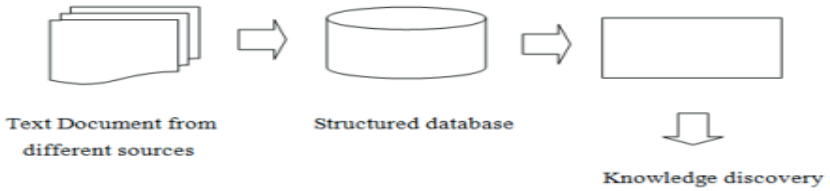

Şekil 3: Bilgi çıkarımı (Gaikwad vd., 2014: s.44)

Metin Kümeleme: Metin ve ya belge arasındaki benzerliğe dayalı, yapılandırılmamış verilerin gruplandırılması yapılmaktadır (Akyüz ve Gülten, 2022; Aydoğdu, 2020 s.147). Metin kümelemenin genel çerçevesi Şekil 4'te görsel olarak sunulmuştur.

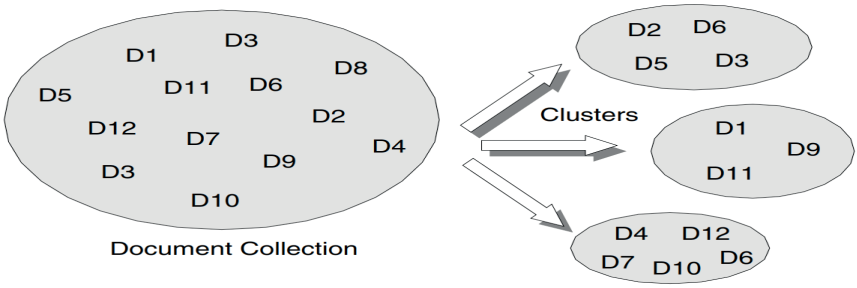

Şekil **4:** *Belge koleksiyonunu kümeleme (Weiss vd., 2010, s.104)*

Metin Sınıflandırma: Kümeleme algoritmalarının tam tersine metin sınıflandırma işlemi için önceden belirlenen özellikte sınıflar vardır ve bu sınıflara metinlerin atanmasının bir yöntemidir (Onan ve Korukoğlu, 2016).

Web Madenciliği: İnternette bulunan web sitelerinin metin kaynağı olarak kabul edilmesi ile web madenciliği çalışmaları yürütülmektedir (Seker, 2015b). Dolgun vd. (2009) çalışmalarında web madenciliğinin; web yapı madenciliği, web içerik madenciliği, web kullanım madenciliği gibi uygulama alanlarının olduğunu vurgulamaktadır. Şekil 5'te web madenciliği akışı sunulmuştur.

Şekil 5: *Web madenciliği akışı (Dolgun vd., 2009)*

Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing): Dil, sembollerin bir araya getirildiği ve bilgi iletmek veya bilgiyi yayınlamak için kullanıldığı bir dizi kural veya sembol dizisi olarak tanımlanmaktadır (Khurana vd., 2023). Pratikte diller, makine dili (machine language) ve insanlar tarafından kullanılan doğal dil (natural language) olarak iki kategoride değerlendirilmektedir (Seker, 2015a). Doğal dil işleme, bilgisayarlar ve insan dilleri arasındaki etkileşimle ilgilenen bilgisayar bilimi ve yapay zekanın bir dalıdır (Reshamwala vd., 2013). Doğal dil işleme "*bilgisayarların doğal dilleri işleme sürecidir*" (Seker, 2015a: s.14).

3. Uygulama

Bu çalışmada hidrojen üretim teknolojilerinin patent verilerine dayalı metin madenciliği uygulaması yapılmıştır. Analiz için patent dokümanlarındaki özetler kullanılmıştır. Tablo 2'de örnek veri seti verilmiştir. Araştırma kapsamında *"hydrogen production" or "production of hydrogen"* anahtar kelimeleri ile 14.10.2022 tarihinde tarama yapılmıştır. Veriler AcclaimIP yazılımından elde edilmiştir. Çalışma kapsamında Amerika Birleşik Devletleri'nin USPTO (United States Patent and Trademark Office) patent veri tabanına kayıtlı verilerinden alınmıştır. 13.755 adet veri elde edilmiştir. 13.755 adet verinin ön işleme ile eksik verileri temizlenmiştir ve bunun sonucunda 11.431 adet veri kalmıştır. Veriler STATISTICA yazılımı ile analiz edilmiştir.

Tablo 2: *Örnek veri seti*

Doküman numarası	**Özet**
USXXX01	The present invention is a method for the continuous production of hydrogen. The present method comprises reacting a metal catalyst…
USXXX02	A process for the production of hydrogen peroxide according to the anthraquinone process. …
USXXX03	A process for the production of hydrogen peroxide according to the anthraquinone process…
USXXX04	A cathode for use in the electrochemical production of hydrogen and process for making it which involves direct electrochemical cathodic action on a thermally produced adherent oxide on a nickel cathode....
USXXX05	This invention relates to a novel process for sustainable CO2-free production of hydrogen and carbon by thermocatalytic decompo...
USXXX06	A process for production of hydrogen from oil shale fines by direct introduction of the oil shale fines into a fluidized bed at temperatures about…

Araştırmada elde edilen veri içinde CPC kodlarının bölüm miktarları Şekil 6'da sunulmuştur. En fazla bulunan ilk üç bölüm "C, Y, B" bölümleridir. Bölümlerin ve CPC kodlarının açıklamaları USPTO'ya göre: "C" bölümü, kimya, metalürji alanındaki patentlerde yer almaktadır. "Y" bölümü yeni teknolojik gelişmelerin genel etiketlenmesi, kesitsel teknolojilerin genel etiketlenmesi gibi teknik konularla ilgili patentlerde yer almaktadır. "B" bölümü ise operasyonların yapılması, taşıma ile ilgili patentlerde bulunmaktadır. Elde edilen hidrojen enerji teknolojilerine ait patent verileri içinde en fazla bulunan kodların ilk üç CPC kodu sırasıyla C01B, Y02E, Y02P CPC kodlarıdır.

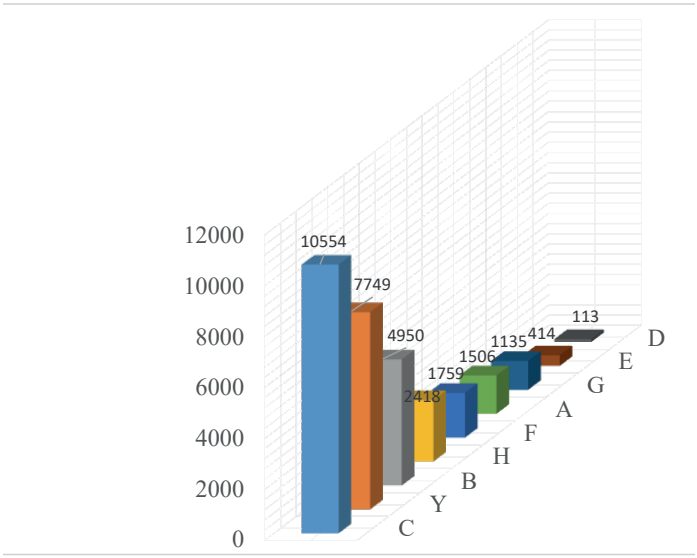

Şekil 6: Veride bulunan CPC bölümlerinin miktarı

USPTO[4]'ya göre C01B, metalik olmayan elementler ile bunların bileşikleri ile ilgili içeriğe sahip patentlerde sınıflandırılmaktadır. Y02E, enerji üretimi, iletimi veya dağıtımıyla ilişkili sera gazı emisyonlarının azaltılmasına yönelik alınan patentlerde yapılan sınıflandırmadır. Y02P malların ya da ürünlerin üretiminde, ürünlerin işlenmesinde iklim değişikliğini azaltmaya yönelik teknolojilerle ilgili patentlerde yapılan sınıflandırmadır.

Bu çalışmanın uygulama adımları Şekil 7'de verilmiştir. Öncelikle patent verileri elde edilmiştir. Elde edilen verilere ön işleme yapılarak eksik veriler elenmiştir. Daha sonra durdurma kelimeleri, eş anlamlı kelimeler ve deyim kelimeleri belirlenmiştir. Durdurma kelimeleri Tablo 3'te verilmiştir ve deyim olarak alınan sözcük grupları Tablo 4'te sunulmuştur. Araştırma adımları yürütülürken problem üzerine yoğunlaşmak ve bu yoğunlaşmayı iş deneyimi ve uzmanlık kriterlerine göre yapılması önem arz etmektedir (Ersöz, 2019). Bu çalışmada durdurma kelimeleri, deyim kelimeleri, ve eş anlamlı kelime listesinin oluşturulması adımında Oxford Üniversitesinde görev yapan akademisyenlerin uzmanlıklarından faydalanılmıştır.

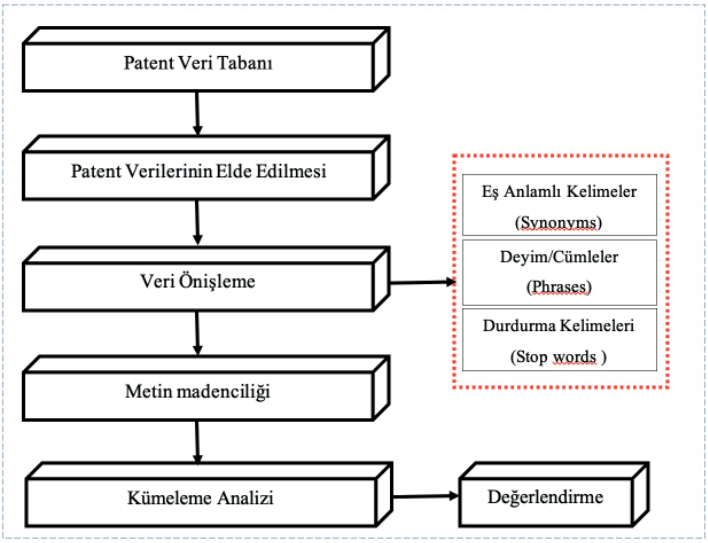

Şekil **7:** *Uygulama adımları*

Tablo 3: *Durdurma Kelimeleri*

I've	him	whom	did	if	below	when	so	made	first	sustained
she'd	his	this	doing	or	to	where	than	make	second	such as
we'll	himself	that	will	because	from	why	too	put	new	in the absence of
didn't	she	these	can	as	up	how	very	see	old	to be
couldn't	her	those	may	until	down	all	one	seen	high	of greater than
i	hers	he	must	while	in	any	every	whether	long	provided for
ii	herself	am	might	of	out	both	least	like	invention	in-situ
me	it	is	would	at	on	each	less	well	present	neat
my	its	are	could	by	off	few	many	back	use	either
myself	itself	was	should	for	over	more	now	even	used	substantially
we	thereby	were	ought	with	under	most	ever	still	thus	an amount of
us	they	be	might	about	herein	other	never	way	etc	within a
our	them	been	however	against	therein	some	say	take	wherein	sufficient for
ours	their	being	be included	between	therefrom	such	says	since	within	for a period of
ourselves	theirs	have	shall	into	again	no	said	another	work	continues until
you	thereof	has	a	through	further	nor	also	however	AD	an amount sufficient to
your	thereby	had	an	during	then	not	get	two	whereby	from the
yours	what	having	the	before	once	only	go	three	without	the invention relates to
yourself	which	do	and	after	here	own	goes	four	via	in the continuous
yourselves	who	does	but	above	there	same	just	five	Be	process

Tablo 4: *Deyim olarak kullanılan kelimeler*

The present method	Closed cycle reaction sequence
The present invention	Thermochemical production of hydrogen
According to the process	Production of hydrogen peroxide
Such as hydrocarbons	Liquid phase molecular oxidation
High purity hydrogen	Thermal treatment
Internal and external activation	Used catalysts
Increased overall process efficiency	Fluidized catalytic cracking of heavy oils
Gas/solid suspension	Production of hydrogen
Closed-cycle multi-step thermochemical process	Production of oxygen
Complete combustion	Particulate supported
Exothermic reaction	Noble metal phase-controlled
Cyclic production	Catalyst material
Hydrogen peroxide	Anthraquinone and its derivatives
Production of hydrogen peroxide	Thermochemical
Simultaneous production	Production of hydrogen from water
Hydrogen and oxygen gases	Three-component mixture
Cyclic process	Production of hydrogen
Production of hydrogen peroxide	Peroxy titanium complexes
Production of hydrogen	Separation of the precipitate
Simultaneous formation of carbon dioxide	In counterflow
Production of hydrogen gas	

Analiz sonucunda en önemli çıkan ilk 20 kelime Tablo 5'da verilmiştir. En önemli çıkan ilk üç kelime sırası ile "anod", "fuel", "chamber" kelimeleridir.

Tablo 5: *En önemli ilk 20 kelime*

No	Kelime	Önemi	No	Kelime	Önemi
1	anod	100	11	metal	81.7063
2	fuel	99.9434	12	cathod	80.0569
3	chamber	92.9303	13	catalyst	77.7056
4	stream	92.733	14	layer	77.6699
5	reform	92.3911	15	data	75.4033
6	carbon	91.1579	16	zone	72.9413
7	format	85.8688	17	hydrocarbon	72.2148
8	heat	84.6752	18	dioxid	70.2266
9	electrolysi	84.3935	19	reaction	69.8017
10	gas	81.8616	20	group	69.3005

Analiz sonucuna göre patent dokümanları içinde en fazla bulunan kelime listesi Tablo 6'de sunulmuştur. Patent dokümanları içinde en fazla bulunan ilk üç kelime "hydrogen", "gas", "oxid" kelimeleridir.

Tablo 6: *Kelime miktarları*

No	Kelime	Miktar	No	Kelime	Miktar
1	hydrogen	12532	11	product	5649
2	gas	10154	12	solut	5437
3	oxid	9241	13	fuel	5322
4	electrolysi	7216	14	reaction	5122
5	process	6542	15	system	4997
6	produc	6345	16	carbon	4870
7	catalyst	6035	17	metal	4760
8	compris	6011	18	water	4660
9	includ	5792	19	fluid	4630
10	reactor	5711	20	substrat	4566

Metin madenciliği yapıldıktan sonra kelimelerin önemine göre K-ortalama algoritması ile öklit mesafesine göre kümeleme analizi yapılmıştır. Toplamda 6 küme oluşmuştur. Varyans analizi yapılmıştır ve farklılığın anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır (p değeri: 0.000). Bu sonuca göre kümelerin dağılımının anlamlı olduğu yorumu yapılabilmektedir. Kümelerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 7'de sunulmaktadır. Kümeleme analizi sonuçlarında oluşan kelimeler ise Tablo 8'de listelenmiştir.

Tablo 7: *Kümelerin tanımlayıcı istatistikleri*

İstatistik	**Küme 1**	**Küme 2**	**Küme 3**	**Küme 4**	**Küme 5**	**Küme 6**
En küçük değer	20,32076	5,77061	18,92385	43,24390	10,46852	65,2954
En büyük değer	41,90839	12,27273	27,98059	63,23138	18,69536	100,0000
Ortalama	33,48688	9,58480	22,57920	51,60180	15,11818	77,7328
Standart Sapma	4,17045	1,62787	2,64444	5,78610	1,81235	10,9692

Tablo 8: *Kümelere dağılan kelimeler*

Küme 1	absorb, activ, agent, air, alkali, alkyl, alloy, atom, bind, catalyt, channel, chemic, CO, CO_2, collect, column, commun, compart, compress, concentr, conduct, connect, consist, contact, convers, convert, cool, coupl, crack, crude, current, disclos, distil, effluent, electrochem, embody, end, feedstock, formula, gase, gaseous, gasif, heavi, hydrogenas, hydroxid, ion, iron, measure, member, methan, mix, nickel, obtain, oper outlet, pass, phase, plant, plate, porous, prefer, presenc, provid, ratio, react, reactant, receiv, recycle, reduc, regener, remov, repress, respons, salt, section, shift, side, situ, sourc, stage, step, storage, structur, sulfide, swing, the present invention, thermal, transfer, treat, treatment, valu, wast, weight

Küme 2	absorpt, act, advantage, altern, apparatus, area, attach, avoid, by-product, case, certain, character, characteris, clean, combust, compar, complet, concern, constitu, consum, continu, convent, cost, creat, culture, decreas, deliv, deliveri, density, diamet, disclosur, dissoci, divid, economy, elev, elimin, enable, enter, equal, especi, essenti, excess, exhibit, expos, facility, fill, fix, free, growth, halogen, hydrogen-contain, incorpor, induc, inert, inorgan intermedi, isol, known, larg, limit, main, manner, mass, matrix, minim, modify, molar, move, multipl, need, normal, occur, onto, order, oxygen-contain, parallel, percent, permit, possibl, precursor, prior, property, protect, pure, purity, purpose, quantity, radiat, rapid, reactive, regul, remain, reservoir, resist, return, revers, set, sever, shape, signific, simultan, singl, small, stabil, stabl, start, subsequ, substanti, surround, synthet, technique, titanium, togeth, type, upon, upstream, variety, zeolite, zinc
Küme 3	accept, addit, alcohol, alkalin, allow, alümina, aluminum, ammonia, appli, aromat, assembl, base, biomass, bodi, boil, capabl, carbonac, chlorid, chlorin, coat, coke, combin, complex, compressor, condens, condit, conduit, contamin, content, defin, deposit, describ, diffus, direct, diseas, dispos, earth, effect, effici, electrolyz, electron, environ, extend, extract, film, fluidiz, furnac, gasifi, heater, hot, hous, hydrid, improv, increas, industri, inject, intern, introduc, level, light, line, locat, low, lower, maintain, mean, methanol, modül, monitör, nitrogen, novel, number, open, outer, output, paramet, part, partial, particular, passag, path, pharmaceut, plasma, platinum, polym, powder, prepar, primari, pyrolysi, rais, rang, rate, reagent, recov, recoveri, reduct, region, relat, requir, residu, result, signal, size, slurri, sodium, solar, space, specif, stack, store, strip, subject, synga, tank, therapeut, time, upper, util, valv, voltag, wall.
Küme 4	acet, adsorb, adsorpt, analyt, aqueous, bed, circuit, coal, compon, composit, compound, compris, configur, contain, control, detect, devic, energi, engin, ethanol, exchang, exhaust, feed, flow, form, fraction, generat, hydrogen , includ, input, monoxid, oil, organ, particl, peroxid, plural, portion, pressur, process, produc, product, sampl, select, sensor, separ, solid, solvent, substrat, sülfür, suppli, support, surfac, synthesi, system, temperatur, tube, türbin, us, water
Küme 5	achiev, adapt, adjac, adjust, along, applic, arrang, aspect, associ, atmospher, bacteria, batteri, biolog, bond, bottom, burner, calcium, captur, carri, carrier, cation, caus, ceram, chain, chang, charg, circul, lose, cobalt, opper, correspond, cycl, decompos, dehydrogen, deriv, design, desir, differ, dispers, distribut, downstream, dri, drive, emiss, employ, encod, endotherm, enhanc, enrich, exampl, extern, fed, ferment, filter, fine, follow, function, gasolin, general, higher, hydrogen-rich, impur, independ, inhibit, initi, inner, insid, integr, involv, load, magnesium, mechan, microorgan, molecul, molecular, molten, natür, nucleic, olefin, opposit, option, pair, palladium, particul, per, perform, permeabl, ph, pipe, place, point, pore, potenti, precipit, predetermin, preheat, prevent, production of hydrogen, promot, protein, proton, pump, purif, purifi, raw, releas, respect, rich, seal, secondari, sequenc, silica, silicon, solubl, speci, substanc, suitabl, target, third, total, transit, transport, various, vehicl, volüm, yield
Küme 6	acid, anod, carbon, catalyst, cathod, chamber, data, dioxid, electrolysi, electrolyt, fluid, format, fuel, gas, group, heat, hydrocarbon, layer, membran, metal, oxid, power, reaction, reactor, reform, solut, steam, stream, zone

Hidrojen enerjisi teknolojilerinin metin madenciliği ve kümeleme yöntemi ile analizi sonucunda pratikte uygulanabilecek bazı öneriler aşağıda sunulmuştur.

- Hidrojen enerji teknolojileri ile ilgili yapılacak araştırmaların, hükümetler ve AR-GE çalışmaları yürüten birimler için stratejik bir öneme sahiptir. Bu alandaki araştırmalar ve yatırımlar teşvik edilmelidir.
- Bu çalışmada elde edilen analiz sonuçlarına göre önemli kelimelerin listesi dikkate alınmalıdır.
- Hidrojen enerjisi teknolojilerine yatırımlar yapmadan önce kümeleme analizi sonucu oluşan kümelerin her biri kendi kümesinde değerlendirilmelidir.
- Pratikte hidrojen enerjisi ile ilgili araştırma sonuçlarının yayınlandığı bir web sitesi kurulması önerilmektedir. Bu web sitesinde yayınlanan sonuçlar özellikle buluş sahiplerine açık ve kolay erişilebilir olmalıdır. Ayrıca bu uygulama enerji alanında bir sosyal inovasyon ile ilgili platform olabileceği de değerlendirilmektedir.
- Benzer şekilde hidrojen üretimi teknoloji alanına katkı yapmak isteyen buluş sahipleri için "hidrojen enerji teknolojilerinin hafıza kaydı" isimli bir web tabanlı ortam kurulmalıdır. Buluş sahipleri buluş aşamasında yaşadığı teknik ya da diğer sorunları bu web ortamında kayda almalı ve patent alındıktan sonra halka açık erişimi olmalıdır. Bu platformda yaşanan teknik ve diğer sorunlara yaklaşımların ve önerilerinin arşivi bulunmalıdır.
- "Hidrojen enerji teknolojilerinin hafıza kaydı" isimli web platformunda kayıt altına alınan bu teknik ve diğer sorun raporlarının metin madenciliği ve birliktelik analizi ile kelime birliktelikleri araştırılmalıdır.
- Hidrojen enerjisi üretimi sırasında ortaya çıkan arıza, sorun, güçlük raporları sürekli olarak kayıt altına alınmalıdır. Bu raporlara belirli periyotlarda metin madenciliği uygulanmalıdır ve patent dokümanlarındaki özetlerin metin madenciliği sonucu ortaya çıkan kelimeleri ile karşılaştırılmalıdır.

Bölüm Özeti

Bu bölümde hidrojen enerjisi üretim teknolojilerinin patent verileri ile metin madenciliği uygulaması yapılmıştır. Patent dokümanlarında patentlerin özetleri veri olarak kullanılmıştır, Veriler ön işlemeden geçirildikten sonra STATISTICA yazılımı ile analiz yapılmıştır. Analize göre en önemli kelimeler belirlenmiştir. En önemli ilk üç kelime sırası ile "anod", "fuel", "chamber" kelimeleridir. Metin madenciliği sonucunda oluşan kelimelere kümeleme analizi yapılmıştır. Bu analizde 6 kümenin oluşması ile anlamlı

sonuçlar verdiği görülmüştür. Birinci kümede 93 kelime, ikinci kümede 119 kelime, üçüncü kümede 121, dördüncü kümede 59, beşinci kümede 126, altıncı kümede 29 kelime kümelenmiştir. Hidrojen enerjisi teknolojilerinin geliştirilmesi ile gelecek nesillere temiz yakıt ve enerji taşıma kapasitesi yüksek olan teknolojilerin aktarılması sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde de katkı yapacağı değerlendirilmektedir.

Bu araştırmanın bazı kısıtları vardır. İlk olarak bu çalışmanın verileri elde edilirken sadece iki anahtar kelime sorgu olarak kullanılmıştır. Gelecek çalışmalarda literatürde var olan birden fazla anahtar kelime ile sorgu yapılabilir. İkinci olarak patent verilerinde patent dokümanlarının özet bölümleri ile çalışma yürütülmüştür. Gelecek çalışmalarda patent başlıkları, bilimsel yayınların özetleri ile metin madenciliği uygulaması yapılarak karşılaştırma yapılabilir. Üçüncü olarak veriler sadece bir veri tabanından elde edilmiştir. Gelecek çalışmalarda birden fazla veri tabanı kaynağından elde dilen veriler ile ayrı ayrı metin madenciliği uygulaması yapılarak her ülkenin verileri ayrı ayrı değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Ağdeniz, Ş. ve Yıldız, B. (2018). Muhasebede analiz yöntemi olarak metin madenciliği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(2), 286-315.

Aksu, G. ve Güzeller, C.O. (2019). Büyük veri: sosyal bilimler ile eğitim bilimlerinde kullanımı ve uygulama alanları. *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/1, 13-26,

Akyüz, F. ve Gülten, S. (2022). Metin Madenciliği Kelime Muhasebesi ve Denetim. Gazi Kitapevi Ankara.

Atalay, M. ve Çelik, E. (2017). Büyük veri analizinde yapay zekâ ve makine öğrenmesi uygulamaları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22), 155-172.

Aydın, S. (2007). Veri madenciliği ve Anadolu Üniversitesi uzaktan eğitim sisteminde bir uygulama. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi

Aydoğdu, Ş. (2020). Eğitsel veri madenciliği ve öğrenme analitikleri. "10. Bölüm. Metin madenciliği". Ed. (Güyer, T., Yurdugül, H., Yıldırım, S.). Anı yayıncılık, 1. Basım, Ankara, sf,147.

Aytaç, M. B. ve Bilge, H. Ş. (2013). Tele Pazarlama Verilerinin Birliktelik Kurallarıyla Ve Crısp-Dm Yöntemiyle Analiz Edilmesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 25-40.

Babadağ, M. (2021). İstihbaratta büyük veri ve veri / metin madenciliği: bir uygulama, Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Başol, F. (2021). Yenilenebilir enerji kaynaklarının avantaj, risk ve tehlikeleri. Çankaya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İş Sağlığı Ve Güvenliği Yüksek Lisans Tezi

Bilgiç, E. ve Esen, M. F. (2018). Endüstri 4.0 ışığında veri madenciliği ve pazarlama: son gelişmeler, yeni trendler. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 21-29.

Cardoso, J. (2007). *Developing dynamic packaging applications using Semantic Web-based integration*. In Semantic Web Technologies and E-Business: Toward the Integrated Virtual Organization and Business Process Automation, IGI Global, 1-39,

Çelik, Ö. (2009). Belirli periyotlarda ATM'lerdeki para talebinin belirlenmesinde veri madenciliğinin kullanılması, Sakarya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Cemaloğlu, N. ve Duykuluoğlu, A. (2020). *Sosyal Bilimlerde veri madenciliği*, Ankara: Pegem Akademi, 2,baskı Ankara

Cetinkaya, E., Dincer, I. ve Naterer, G. F. (2012). Life cycle assessment of various hydrogen production methods. *International Journal of Hydrogen Energy*, 37(3), 2071-2080

Chang, P. L., Hsu, C. W. ve Chang, P.C. (2011). Fuzzy Delphi method for evaluating hydrogen production technologies. *International Journal of Hydrogen Energy,* 36(21), 14172-14179.

Chung, D., Kwon, Y. ve Kim, Z. (2023). Technology life cycle and commercialization readiness of hydrogen production technology using patent analysis. *International Journal of Hydrogen Energy*, 48(33), 12139-12154.

Dehghanimadvar, M., Shirmohammadi, R., Sadeghzadeh, M., Aslani, A., ve Ghasempour, R. (2020). Hydrogen production technologies: attractiveness and future perspective. *International Journal of Energy Research*, 44(11), 8233-8254.

Dolgun, M. Ö. ve Ersel, D. (2014). Doğrudan pazarlama stratejilerinin belirlenmesinde veri madenciliği yöntemlerinin kullanımı. *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik ve Aktüerya*, 7(1), 1-13.

Dolgun, M. Ö., Özdemir, T. G. ve Oğuz, D, (2009). Veri madenciliğinde yapısal olmayan verinin analizi: Metin ve web madenciliği. *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik ve Aktüerya*, 2(2), 48-58

Ersöz, F. (2019). *Veri madenciliği teknikleri ve uygulamaları*. Seçkin Yayıncılık, 3, Baskı.

Gahi, Y., Guennoun, M. ve Mouftah, H. T. (2016, June). Big data analytics: Security and privacy challenges. In 2016 *IEEE Symposium on Computers and Communication* (ISCC), Messina, İtalya, 952-957.

Gaikwad, S. V., Chaugule, A. ve Patil, P. (2014). Text mining methods and techniques. *International Journal of Computer Applications*. 85(17), 42-45.

Gedik, Ö.T. (2015). Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynakları ve çevresel etkileri. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi,

Gülseçen, S. ve Çevik, E. (2021). *Tıp Bilişimi, büyük sağlık verisi ve bilgi yönetimi*. 5. bölüm, (Ed, Bozbuğa, N. ve Gülseçen, S.), İstanbul Üniversitesi Yayınevi İstanbul, Türkiye

Gündüz, M. Z. ve Daş, R. (2018). Nesnelerin interneti: Gelişimi, bileşenleri ve uygulama alanları. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 24(2), 327-335.

Kaçaroğlu, M.O. (2023). Çevrim içi iş ilanlarının veri ve metin madenciliği yöntemleri ile analizi: bilgi ve iletişim sektörü örneği. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Karadeniz, N. (2008). Müşteri ilişkileri yönetimi açısından veri madenciliği yönetimi ve hizmet sektörü üzerine bir uygulama. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı İstatistik Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Khurana, D., Koli, A., Khatter, K. ve Singh, S. (2023). Natural language processing: State of the art, current trends and challenges. *Multimedia tools and applications*, 82(3), 3713-3744.

Köktürk, M. S. ve Dirsehan, T. (2012). *Veri madenciliği ile pazarlama etkileşimi*. Nobel Yayınları.

Ling, C. X. ve Li, C. (1998, August). Data mining for direct marketing: Problems and solutions. *In Kdd* (98), 73-79.

Midilli, A., Ay, M., Dincer, I. ve Rosen, M.A. (2005). On hydrogen and hydrogen energy strategies: I: current status and needs. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 9(3), 255-271.

Onan, A., ve Korukoğlu, S. (2016). Metin sınıflandırmada öznitelik seçim yöntemlerinin değerlendirilmesi. *Akademik Bilişim*, 1-8.

Onay, A. (2020). Büyük veri çağında iç denetimin dönüşümü. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(1), 127-163

Özbay, Ö. (2015). Veri madenciliği kavramı ve eğitimde veri madenciliği uygulamaları. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, (5), 262-272.

Pavlović, D., Reljić, M. M. ve Jaćimović, S. (2014). Application of Data Mining in direct marketing. *Industrija*, 42(1).

Pujari, A. K. (2001). Data mining techniques. Universities press, India.

Pyle, D. (1999). Data preparation for data mining, morgan kaufmann, (Ed.) Diane D. Cerra Morgan Kaufmann Publishers, San Francisco

Qianmin, L. I. (2023, October). Conduct data analysis of large-scale marketing for wechat market. In 3rd International Conference on Management Science and Software Engineering (ICMSSE 2023), 82-88, Atlantis Press.

Reshamwala, A., Mishra, D. ve Pawar, P. (2013). Review on natural language processing. *IRACST Engineering Science and Technology: An International Journal (ESTIJ)*, 3(1), 113-116

Rud, O. P. (2001). *Data mining cookbook: modeling data for marketing, risk, and customer relationship management*. John Wiley & Sons.

Sankir, M. ve Sankir, N. D. (Eds.). (2017). Hydrogen production technologies. John Wiley & Sons.

Savaş, S., Topaloğlu, N. ve Yılmaz, M. (2012). Veri madenciliği ve Türkiye'deki uygulama örnekleri, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 11(21), 1-23.

Seker, S. E. (2015a). Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing). *YBS Ansiklopedi*, 2(4), 14-31.

Seker, S. E. (2015b). Metin madenciliği (text mining). *YBS ansiklopedi*, 2(3), 30-32.

Sever, H. ve Oğuz, B. (2002). Veri tabanlarında bilgi keşfine formel bir yaklaşım kısım I: eşleştirme sorguları ve algoritmalar. *Bilgi Dünyası,* 3(2), 173-204,

Shaw, M. J., Subramaniam, C., Tan, G. W. ve Welge, M. E. (2001). Knowledge management and data mining for marketing. *Decision Support Systems*, 31(1), 127-137.

Tiryaki, S. (2006). Lojistik alanında bir veri madenciliği uygulaması. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek lisans tezi

Ümran Tezcan Ün https://www.emo.org.tr/ekler/fa69ea7aec2bbf6_ek.pdf

Uzun, Y., Uzun, F.N. ve Çakar, E. (2021). Veri madenciliği ve kullanım alanları. *Uluslararası Mühendislik, Doğa Ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, ISENS-21 Ana Teması "Enerji ve Toplum*" 25-28 Kasım 2021 Batman Üniversitesi.

Veziroğlu, T. N. (2000). Quarter century of hydrogen movement 1974–2000. *International Journal of Hydrogen Energy,* 25(12), 1143-1150.

Vidas, L. ve Castro, R. (2021). Recent developments on hydrogen production technologies: state-of-the-art review with a focus on green-electrolysis. *Applied Sciences*, 11(23), 11363.

Weiss, S. M., Indurkhya, N., Zhang, T. ve Damerau, F. (2010). *Text mining: predictive methods for analyzing unstructured information.* Springer Science & Business Media. New York: Springer-Verlag

Yavuz, M.A. (2009). Kaçak su kullanımının tespitinde veri madenciliği yaklaşımı. Sakarya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Zhu, J., Ge, Z., Song, Z. ve Gao, F. (2018). Review and big data perspectives on robust data mining approaches for industrial process modeling with outliers and missing data. *Annual Reviews in Control*, 46, 107-133.

Bölüm 2

DEMOKRASİLERDE KADIN TEMSİLİNİN YETERSİZLİĞİ: KİMLİK VE KATILIM SORUNLARINA FEMİNİST BİR BAKIŞ

Muhammed Ramazan DEMİRCİ[1]

1 Öğr. Gör.; Giresun Üniversitesi Keşap Meslek Yüksekokulu, Toptan ve Perakende Satış Bölümü, muhammed.demirci@giresun.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-6726-7370

GİRİŞ

Kadın figürü insanlık tarihinde sıklıkla göz ardı edilmiş, ötekileştirilmiş veya cinsiyetçi bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Dolayısıyla, kadının rolünün ve öneminin eksik veya hatalı bir şekilde yansıtıldığı tarihi kaynaklar, cinsiyetçi önyargıları ortaya çıkarmak ve sorgulamak için eleştirel bir bakış açısıyla incelenmelidir. Bunu yaparken sadece kadın tarihi yazımını geliştirmek, geçmişin bakış açılarını yeniden değerlendirmek, tarih boyunca susturulan sesleri duyurmak ve gerçek değerlerini gün yüzüne çıkarmak için değil, aynı zamanda kadınların toplumsal değişim ve dönüşüm süreçlerine nasıl katıldıklarını, nasıl etkilediklerini ve nasıl etkilendiklerini ortaya koymak amacıyla yapılması zorunludur. Çünkü, kadının tarihsel rolü, cinsiyet kategorisini aşan bir anlamlılığa sahiptir. Bu, insan ruhunun içinde doğuştan gelen potansiyelin ve temel denge arayışının bir ifadesidir. Kadının anlamı, kadın ve erkeğin yaşam yolculuğunda bir arada paylaştığı derin bir bağlamda yatmaktadır; bu, her iki cinsiyetin de birbirine katkı sağladığı ve uyumlu bir bütünlük oluşturduğu bir ilişki şeklidir. Tarihsel bağlamda kadının rolünü analiz ettiğimizde, kadınların içsel yeteneklerini geliştirmelerinin, onları kısıtlayan engelleri aşmalarının ve insanlık tarihine anlamlı katkılarda bulunma potansiyellerini artırmalarının büyük bir önem arz ettiğini tespit etmek mümkündür.

Kadın kimliğinin anlamını derinlemesine anlayabilmek için, sosyal yapılarımızın karmaşıklıkları, doğuştan gelen önyargılarımız ve varlığın doğasına dair anlayışımız arasında zorlu bir keşfe girişmeliyiz. Kadın kimliğini anlarken öncelikle, bu kimliğin toplumsal çerçevesinin ve tarihsel bağlamının bir sonucu olduğunu kabul etmeliyiz. Tarih boyunca, kadınlara genellikle ataerkil sistemler tarafından dayatılan çeşitli roller ve beklentiler olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Toplum tarafından dayatılan bu kadınlık anlayışı, bireylerin algılarını ve beklentilerini şekillendirmiş, cinsiyetçi sterotipleri güçlendirmiş ve kadınların karşılaştığı engelleri somutlaştırmıştır. Fakat, kadın kimliğini bu dayatılan rollerle tanımlamak, kadınların varoluşsal genişliklerini ve derinliklerini toplumsal normların dar kalıplarıyla kısıtlamak demektir. Kadın kimliğinin gerçek anlamını kavrayabilmek için, bu kalıpları aşmak ve kişisel deneyimler ve öz keşif süreçlerine girmek gerekmektedir. Tarihte etkileyici pek çok kadının yaşam öykülerini incelediğimizde, onların düşünce, başarı, mücadele ve arzu çeşitliliğine tanık oluyoruz. Bu tür bir düşünme tarzı, kadın kimliğinin özünün, önceden belirlenmiş normlar veya toplumsal rollerle değil, bireyin kendine özgü ve eşsiz bir ifadesiyle belirlendiğini fark etmemizi sağlar. Fakat, kadın kimliğine evrensel bir anlam kazandırmaya çalışırken, özcülüğün kaçınılmaz tuzağına düşmemeye dikkat etmeliyiz. Kadın kimliğinin sabit ve değişmez bir özüne sahip olduğunu savunmak, insanın sonsuz çeşitliliğini yadsımak demektir. Kadın kimliğinin evrensel bir temeli olmadığını kabul etmemize rağmen, bu kimliğin kavramsal olarak evrensel

bir niteliği olduğunu söyleyebiliriz. Kadın kimliği statik bir yapıdan ziyade, bireysellik, toplumsal beklentiler ve kişisel arzuların dinamik etkileşimi ile oluşur ve dönüşür. Bu, her biri kadınlık kimliğinin sürekli gelişen bir yapısına katkı sağlayan çeşitli deneyimlerin bir yansımasıdır. Kadın kimliğinin anlamını gerçekten içselleştirebilmek için, kimliklerin karşılıklı etkileşimini ve insan deneyimlerinin birbirine bağlılığını da göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Cinsiyet, tüm çeşitliliğiyle izole bir şekilde var olmaz; bunun yerine, kimliklerimizin ırk, sınıf, cinsel yönelim ve kültür gibi diğer yönleriyle kesişir. Bu yönlerin kesişmesi, anlayışımızın karmaşıklığını derinleştirir ve kadın kimliğinin anlamının tek bir tanımla sınırlandırılamayacağını gösterir. Tarih boyunca kadınların çeşitli deneyimlerini ve hikayelerini takdir etmek, toplumsal kısıtlamaları ve önyargıları eleştirel bir şekilde incelemek ve en önemlisi, insan doğasının içkin karmaşıklığını kabul etmek gerekmektedir. Kadın kimliğinin gerçek özü, belirlenmiş tanımların içinde değil, özgünlük, güçlenme ve insanın sınırsız potansiyeline yönelik kolektif bir arayışta yatmaktadır.

Demokratik düzen, temel olarak evrensel bir eşitlik ilkesini esas alarak varlığını sürdürür. Her bireyin, cinsiyetinden bağımsız olarak içsel bir değere sahip olduğu ve bu değerin kabul görmesi ve saygı duyulması gerektiği vurgulanır. Fakat bu evrensel eşitlik ilkesi çoğunlukla egemen olan güç ve ayrıcalık yapıları tarafından ihmal edilmektedir. Tarihsel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, kadınlar sık sık toplumsal bağlamda marjinalize edilmiş, bastırılmış ve kısıtlı rollerle sınırlandırılmıştır. Bazı görüşler, kadınların ev işleri ve bakım rolündeki geleneksel becerilerini dikkate alarak, kadınların kamusal alana ilgi duymadıklarını savunabilir. Bu perspektif, kadınların yalnızca yerel alanla ilgili kaldığı bir durumu ima eder ki bu da kadınların içlerindeki potansiyeli baskılayarak, canlı bir demokrasinin temelini oluşturan kamusal tartışmaya katılamamaları anlamına gelir. Ayrıca, kadınların belirli rolleri üstlendikleri ve erkeklerin diğer rollere daha uygun oldukları iddiası, gerçek eşitliği engelleyen yanlış bir ayrımı devam ettirmek demektir. Cinsiyetler arasındaki içsel farklılıkların belirlediği değerler yerine, bir toplumun çeşitliliğini yansıtan karakter özellikleri ve entelektüel yetenekler, bireyleri ayıran faktörler olarak ön plana çıkarılmalıdır. Bu sayede, ataerkil baskıların etkilerinden sıyrılarak kadınların yeteneklerini ve potansiyellerini geliştirebilecekleri bir ortamın oluşturulması hedeflenebilir. Kadınlara eşit erişim sağlayarak, eğitim, siyasi katılım ve liderlik pozisyonları gibi alanlarda entelektüel gelişimlerini desteklemek, demokratik sürece daha etkin bir biçimde dahil olmalarına imkan vermek için gereklidir. Fakat, kadınların demokratik sürecin temel bir unsuru olarak tam bütünleşmesi ile, bu saygın sistemin gerçek potansiyelinin ortaya çıkması mümkün olacaktır. Demokrasinin, daha adil, eşitlikçi ve aydınlanmış bir devlet olarak ortaya koyduğu idealleri ve kamu yararını gerçekleştirebilmesi, kadınların katkılarının ihmal edilmemesine

bağlıdır. Zira kadınlar, özgün perspektifleriyle kamusal alanı zenginleştirme, yaygın inançlara karşı çıkma ve tüm vatandaşların haklarını ve refahını koruma yeteneğine sahiptir.

Kadınlar, yalnızca ataerkil sistemlerin bir uzantısı olmanın ötesinde, kendi benzersiz bakış açılarına ve deneyimlere sahip, bağımsız varlıklardır. Kadınlar, düşünme, mantık yürütme ve düşünsel süreçler açısından erkeklerle aynı kapasiteye sahiptirler. Demokrasilerde, kadınlara eşit haklar ve toplu karar alma süreçlerine katılma fırsatı sunulduğunda, bu kapasiteleri tam anlamıyla ifade bulur. Kadınların gerçek değeri, bireysel faaliyetleri ile demokratik yapılar arasındaki etkileşimde ortaya çıkar. Demokrasiler, kadınlara yönetim masasında söz hakkı ve temsil hakkı vererek, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin her bireyin temel değerini kabul eder. Eşitliğin bu şekilde kabul edilmesi, sadece yüzeyde bir kabul değil, her bireyin doğuştan gelen insan onurunun kökten bir şekilde tanınması anlamına gelir. Ayrıca, kadınlar, demokratik sahneye farklı bir perspektif katarak toplumun kolektif anlayışını zenginleştirirler. Yaşadıkları deneyimler, geleneksel düşünce kalıplarına karşı çıkan ve alternatif bakış açıları öneren özgün içgörülerini ortaya çıkarır. Ancak, demokrasilerde kadının rolünü değerlendirirken, devam eden eşitsizliklerin değişmez bir gerçek olduğuyla yüzleşmek gerekir. Kadınlar, ilerlemelere rağmen, sistemik engellerin ve toplumsal önyargıların yol açtığı nedenlerle tam katılım sağlamada zorluklarla karşılaşmakta ve potansiyellerini gerçekleştirememektedirler. Bu acı gerçek, demokrasilerin içsel muhakemede bulunmaya ve adaletsizlikleri giderme yükümlülüğünde olmalarını gerektirmektedir. Aslında, demokratik bağlamda kadının önemi, içsel değerlerinin tanınması, özgün bakış açılarının kutlanması ve ilerlemeleri engelleyen baskıcı yapıların ortadan kaldırılması konusundaki kararlı bir taahhüdün ifadesidir. Bu, uzak bir ideal değil, demokratik toplumlarımızın dokusunda sıkı sıkıya örülmüş bir gerçeklik olarak, gerçek eşitliği tesis etme çağrısıdır.

Kadınların konumu, demokratik sistemler içinde yalnızca sembolik veya simgesel bir temsille kısıtlı değildir; bu algı yanlıştır. Aksine, kadınlar, demokrasinin temelini oluşturan derin bir kapasiteye sahiptirler. Kadınların etkisi, bir nehrin akışı gibi toplumun çeşitli yönlerine nüfuz ederek uyumlu bir birlikte yaşamanın yolunu aydınlatır. Kadınların demokrasilerdeki rolünü anlamak için, insanların cinsiyet veya herhangi bir yapay sınıflandırmadan bağımsız olarak özgürlük, adalet ve eşitlik için içselleştirilmiş bir arzu taşıdığı kabul edilmelidir. Çünkü demokrasi, adalet ve kapsayıcılık ilkelerine dayalı bir sistemdir ki bu ilkeler, bireylere kolektif kaderi etkileyen karar alma süreçlerine katılma hakkı tanır. Bu ilkeleri hayata geçirmeyi amaçlayan bir demokratik düzen içinde, kadının önemli rolü en üst düzeyde belirginleşir. Aynı zamanda, demokratik ilkeleri benimsemiş bir toplum, her bireyin içsel potansiyelini açığa çıkararak toplumun genel refahına katkıda bulunabileceğini kabul eder. Eşit fırsatlar verilen kadınların liderlik pozisyonlarına ulaşması, dönüşümün ve ilerlemenin göstergesidir. Kadınların yönetim süreçlerine dahil olması,

çeşitli perspektiflerini ortaya koyar ve adil bir ortamın gelişimine katkı sağlar. Demokratik sistemler, kadınların iktidar sahalarında ilerlemesine imkan tanıyarak, sadece bireysel güçlerini artırmakla kalmaz; aynı zamanda karar alma süreçlerini zenginleştirir ve karmaşık toplumsal sorunlara incelikli çözümler sunmak için bir platform sunar.

Demokrasi, işbirliği, kapsayıcılık ve kolektif refahı teşvik edebilecek bir alan olarak kabul edilirken, kadınların özgün niteliklerini somutlaştırabilecekleri bir ortam sunması gerektiği görüşü yaygındır. Bununla birlikte, günümüzde hızla değişen ve gelişen teknoloji çağında ve küreselleşen dünyada, değişimlere ayak uydurmanın ve yeniliklere yetişmenin bir zorunluluk olduğu kabul edilmektedir (Önal ve Çiftçi, 2023: 91). Ancak, modern demokratik arenanın, kadınların içsel değerini ve potansiyelini etkili bir şekilde yansıtarak kadınların katılımını teşvik etme konusundaki başarısı sorgulanmaktadır. Gözlemlerimiz, toplumsal yapılar içinde yerleşik ataerki kalıplarının derin köklerinin olduğunu ve kadınların kendilerini ifade etme özgürlüğünün kısıtlı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, demokratik sistemlerin kadınların eşit katılımını desteklemek ve cinsiyet eşitsizliğini ele almak için daha fazla çaba sarf etmeleri gerektiği düşünülmektedir.

Eşitlik arayışı sürekli bir çaba gerektirir ve demokratik sistemler içinde kadınlar, cinsiyete dayalı şiddet, ayrımcılık, eğitim ve sağlık hizmetlerine sınırlı erişim gibi bir dizi zorlukla karşı karşıya kalmaktadır. Kadınların demokraside gerçek anlamını bulabilmesi için, bu engellerin aşılması ve kadınların özgürleşmesi, güçlenmesi ve yükselmesini teşvik eden bir ortamın yaratılması önemlidir. Bu, önyargıların kolektif olarak ele alınmasını ve kadınları geleneksel rollerin dışına çıkaran kültürel yapıların yeniden gözden geçirilmesini gerektirir. Kadınlar, içlerindeki potansiyeli keşfetmek ve kendilerine dayatılan sınırlamaları aşma gücünü bulmalıdır. Kadınlar, içsel güçlerini geliştirerek, benzersiz yeteneklerini besleyerek ve öz farkındalıklarını artırarak demokratik sistemlerde değişimin katalizörleri olarak öne çıkabilirler. Aynı anda, toplumlar, kadınların liderlik rollerini üstlenmeleri için fırsatlar sunmalıdır; bu fırsatlar sembolik olmanın ötesinde gerçek otorite ve etki içermelidir.

Demokrasilerde kadının rolü, insan onuru, eşitlik ve merhamet gibi evrensel değerlere dayanan toplumsal yapıların oluşturulmasında, farklı cinsiyet kimliklerine sahip bireylerin işbirliği içinde yürüttüğü bir yolculuğu ifade eder. Bu yolculuk, sınırlı bakış açılarını aşan, insanlığın birliğini vurgulayan ve evrensel uyum ve dayanışma ilkeleriyle uyumlu bir şekilde hareket eder. Demokrasinin bu zengin dokusunda, kadınların katkıları sayesinde ortaya çıkan benzersiz niteliklerin bütünleştirilmesi ve gerçekleştirilmesi yoluyla, demokratik sistemlerin tam potansiyeli gerçekleştirilebilir. Toplumların kolektif bilincini oluştururken, farklılıkları aşma ve uyumu teşvik etme konusundaki çabalarıyla, kadınlar demokratik yapıların sınırlarını aşma

kapasitesine katkıda bulunmuşlardır. Bu nedenle, demokrasiler içinde kadının rolü, insanlığı bir araya getiren içsel bir birliği gerçekleştirme çağrısının derinlemesine yankılandığı bir alanı temsil eder ve bu bağlamda siyasi yapıların sınırlarını aşar. Demokratik sistemlerin tam anlamıyla gelişmesi, kadınların sunduğu özgün niteliklerin entegre edilmesi ve uygulanmasıyla mümkün olabilir.

KİMLİK VE KİMLİK SİYASETİ

Kimlik, temelde benzerlik ve farklılık gibi iki zıt kavramla tanımlanmaktadır. Bir varlığın veya bir şeyin belirli bir kimliğe sahip olduğunu ifade etmek, aynı kimliğe sahip diğer varlıklarla benzer özelliklere sahip olduğunu kabul etmek ve aynı zamanda kendine özgü niteliklere sahip olduğunu, yani belirli bir kimliği temsil ettiğini belirtmek anlamına gelir. Bir kimliğe sahip olmak, yani özgün olmak, iki yönde aynı olmayı gerektirir: aynı kategoriye dahil edilen diğerlerine benzerlik göstermek ve zaman içinde kendisiyle tutarlılık sağlamak. Kimlik kavramının temelindeki paradoks, benzerliğin bireysellik ve kişilik oluşturduğu gerçeğini içerir. Aynı özelliklere sahip olma, bireyin kendi kimlik sınıfından olmayanlara kıyasla farklılık kazanmasına yol açabilir (Hekman, 1999: 5). Bu nedenle, farklılığı anlamayı amaçlarken kimlik kavramı merkezi bir öneme sahiptir.

Miller (1982) tarafından kaleme alınan "Bireysel ve Sosyal Benlik: George Herbert Mead'in Yayınlanmamış Çalışması" başlıklı eser, Mead'in kimlik kuramını ayrıntılı bir şekilde ele alır. Bu eserde, Mead'in sosyal bilimlerdeki katkılarından biri olan toplumsal rollerin bireyler üzerindeki etkisi ve bunun sonucunda ortaya çıkan sosyal gerçeklik kavramı incelenir. Mead'e göre, insanlar başlangıçta düşünmeyi, hissetmeyi ve davranmayı toplumsal ilişkiler içinde öğrenirler. Bu süreçte birey, sosyal etkileşimlerle kendini keşfeder ve kişilik geliştirir. Mead, kimliklerin "ben", "kendi" ve "öteki" arasındaki üçlü iletişimle şekillendiğini öne sürer, ki bu durum özellikle "öteki"ye yönelik tutumları içerir. Mead'e göre kimlik, içsel bir öz değil, toplumsal etkileşimlerin sonucunda oluşan bir yapıdır. Birey, diğer insanlarla olan sosyal etkileşimlerde rol alarak, diğerlerinin bakış açılarına ve toplumsal normlara uygun davranışlar sergileyerek kimliğini inşa eder. Siyasi bağlamda kimlik terimi, sıklıkla kişinin ilişkisel bağlamlarının ötesinde kendi varoluşunu ve tanımlılığını ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu bağlamda, kimlik genellikle toplumsal düzende azınlık olarak kabul edilen grupların kimliğini temsil etme işlevi görmektedir (Scruton, 2007: 316). Birçok birey için kimlik kavramı, kişisel tarih, aile bağları, arkadaş ilişkileri, coğrafi bölgeler ve ülkeye dair ilişkiler gibi faktörleri içermektedir. Genel olarak, bireyin benlik duygusu, bir topluluğa üyelik veya soyut bir olgu olarak bir kültür veya din gibi unsurlara bağlılıkla ilişkilendirilir. Bu terminoloji, bireylerin veya kolektif grupların toplumsal yapı içindeki konumlarını belirlemeyi, etkileşimlerini ve statülerini analiz etmeyi amaçlayan bir bakış açısını içermektedir.

Kimlik, bireylerin ve toplulukların sosyal, kültürel, etnik, dini, cinsel ve diğer bağlamlardaki konumlarını ve niteliklerini belirleme ve tanımlama aracıdır. Kimlik terimi, içsel bir paradoksu içerir; çünkü hem benzerliği hem de farklılığı ifade eder. Kadınlar bağlamında ele alındığında ise, kimlik kavramının içerdiği bu çelişkiler daha da karmaşık bir hal alır (Gardiner, 1981: 347). Kadınların kimliği, toplumsal cinsiyet normları ve beklentileri tarafından etkilenerek daha fazla içsel çatışmayı barındıran bir yapıya sahiptir. Kadınlar, toplumsal normlara uyum sağlama ve aynı zamanda kendi özgün kimliklerini keşfetme arasında bir denge kurma çabası içerisindedirler. Bu durum, kadınların kimliklerini tanımlama süreçlerinde hem içsel hem de dışsal çatışmalara yol açabilir. Kadın kimliğinin anlamı, karmaşık sosyo-kültürel yapılar ve bireysel deneyimlerin örüldüğü bir örtü içerisindedir. Kadın kimliğinin tanımı, temel olarak toplumun kapsayıcı etik değerlerine dayanır ve izole bir kavram değil, aksine bireylerin, toplulukların ve insan bilincini sınırlayan bilişsel yapılar arasındaki sürekli evrilen dinamiklerin bir yansımasıdır. Gelenek ile ilerleme, uyum ile başkaldırı, ve bireysel ile kolektif arasındaki karmaşık etkileşim, kadın kimliği içinde incelendiğinde, öncelikle tarihsel bağlamların ve toplumsal pozisyonları etkileyen güç dinamiklerinin kritik önemi anlaşılmalıdır. Geçmiş yıllarda, kadınlar genellikle ataerkil yapıların etkisi altında çok yönlü varlıklar olarak algılanmışlar; hem besleyici ve ev içi rolleri için değer görmüşler, hem de sosyo-politik failliklerini kısıtlayan sınırlamalara tabi tutulmuşlardır. Bununla birlikte, bu kısıtlamaların içinde bile, kadınlar kendilerini ifade ederek ve kişisel gelişim için fırsatlar yaratarak toplumsal sınırları aşmanın yollarını bulmuşlardır. Bu nedenle, kadın kimliği, sabit bir varlık olarak değil, tarihsel değişimlere paralel olarak evrilen dinamik bir yapı olarak anlaşılmalıdır. Kadınlar, kendi özgürlüklerini inşa etme sürecini, geleneksel ve modern değerlerin birleşimini ve hem karşılıklı bağlılıklarının hem de çeşitliliklerinin tanınmasını içeren bir perspektif içinde gerçekleştirmektedirler. Bu nedenle, kadın kimliğinin anlamı, insan varlığının çok yönlü ve karmaşık doğasını yansıtan, sürekli değişen bir ayrışma örneğidir. Önceden belirlenmiş roller veya toplumsal beklentilere dar bir sınırlamayla bağlı değildir; bunun yerine, bireysel bilincin ve dış dünya ile etkileşimin dinamik bir yansımasıdır. Bu bakış açısına göre, kadın kimliğinin temel unsurunu anlamak, geçici ve değişken bir varoluş yapısını kavramaktır.

Bu bağlamda, Kimlik siyaseti, bireylerin veya grupların kendilerini tanımladıkları ve ayrıştırdıkları kimlik özelliklerine dayalı olarak siyasal talepler oluşturdukları ve siyasal mücadele yürüttükleri bir siyaset biçimidir. Kimlik siyaseti terimi, ilk olarak 1979 yılında Renee R. Anspach tarafından, engelli bireylerin hem kişisel hem de toplumsal algılarını dönüştürme amacıyla yürüttükleri aktivizmi tanımlamak için kullanılmıştır (Bernstein, 2005: 47). Ancak günümüzde, kimlik siyaseti temel olarak grupların kimliklerini yeniden şekillendirme ve kendilerini ifade etme amacını taşıyan politik-

kültürel süreçlere dayalı bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım, baskıya karşı direnme ve değişim hedeflerini içermektedir (Heywood, 2020: 159). Bu perspektiften bakıldığında, cinsiyet, etnik köken, ırk, din veya cinsel yönelim gibi temel özelliklere dayalı olarak tanımlanan sosyal grupların endişelerini odaklayan siyasi görüşleri veya pozisyonları ifade etmektedir (Kurian, 2011: 756). Kimlik siyaseti, siyasi katılımın şekillenmesine yol açan ve siyasi partilerin ve liderlerin stratejilerini etkileyen bir dizi siyasi eylem ve girişimi içerir. Bu tür siyaset, genellikle toplumsal eşitsizlikleri ele almayı ve bu grupların haklarını savunmayı amaçlamakla birlikte, aynı zamanda farklı kimliklerin çatıştığı veya rekabet ettiği durumlarda siyasi gerilimlere yol açabilir. Bu bağlamda, kimlik siyaseti, siyasi ve toplumsal dinamiklerde kritik bir rol oynar ve politika yapımında ve toplumsal değişim süreçlerinde etkili bir unsur olarak kabul edilir.

Kimlik siyaseti, bir bireyin veya topluluğun siyasi eylemlerini belirli bir sosyal veya kültürel kimlik temelinde şekillendirdiği bir olguyu ifade etmektedir. Bu bağlamda, kimlik siyaseti kavramı altında ele alınabilecek siyasi hareketlerin çeşitliliği oldukça geniştir; bu hareketler, Batılı kapitalist demokrasilerdeki eşitsizlik mücadelelerinden dünya genelinde yerli hakları hareketlerine, milliyetçi projelere ve kendi kaderini tayin taleplerine kadar uzanmaktadır. Genel anlamda, kimlik siyaseti, toplumsal baskılara karşı mücadele eden marjinalleştirilmiş grupların, kendi deneyimlerine dayanarak kendi seslerini duyurma ve güçlenme amacıyla ortaya çıkmıştır. Örneğin, feminist hareket içerisinde belirli bir kimlikle özdeşleşen kadınlar, kadın hakları ve eşitlik mücadelesini kendi kimlikleri temelinde şekillendirerek siyasi politika ve hedeflerini belirlemeye yönelik çabaları bu bağlamda ele alınmaktadır.

DEMOKRASİ VE KADIN TEMSİLİ

Demokrasi, temelde farklı görüşlere sahip olunan ve çok yönlü bir yapı arz eden bir kavram olarak kabul edilir (Ulbricht, 2018: 2; Ferrin ve Kriesi, 2016). Çünkü, demokrasi, çeşitli toplumsal, kültürel, tarihsel ve ideolojik etkenlerin etkisi altında olan bir siyasi doktrindir. Bu etkenler, demokrasinin kavramsallaştırılması, uygulanması ve değerlendirilmesi üzerinde geniş bir yelpazede çeşitlilik oluşturur. Bu bağlamda, demokrasi çok çeşitli perspektiflerden ele alınabilir ancak bu perspektifler arasında derin tartışmalar ve yorum farklılıkları da mevcuttur. Etimolojik olarak incelendiğinde, demokrasi terimi, kökenini Yunanca "demos" (halk) ve "kratos" (iktidar) kelimelerinden alan bir terimdir. Bunun yanında genel olarak demokrasi, bir siyasi yönetim modeli olarak tanımlanır ve bu bağlamda, toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul edilen ve uygulanan bir sistemdir. Demokrasi, halkın egemenliğini vurgular ve yönetimin toplumun genel çıkarlarına hizmet etmek amacıyla halk tarafından icra edilmesini amaçlar (Turner, 2006: 126). Bu bağlamda, iki temel demokrasi türü arasında bir ayrım yapmak mümkündür.

Birincisi, doğrudan demokrasi olarak adlandırılır ve bu sistemde tüm vatandaşlar, örneğin oy kullanarak veya çoğunluk görüşünü kabul ederek, karar alma süreçlerine doğrudan katılırlar. İkincisi ise temsili demokrasidir; bu sistemde ise halk, temsilcilerini (örneğin oy kullanarak) seçer ve bu temsilciler daha sonra halka karşı sorumluluk taşırken, genellikle hükümet politikalarının oluşturulmasına doğrudan katılırlar. Bu nedenle, demokrasi kavramı, katılımcıların ve temsilcilerin rolleri arasındaki dinamik ilişkiyi içeren karmaşık bir yapıyı ifade eder.

Demokrasi tanımının içeriğinde bulunan ve demokratik süreçlerin esas taşıyıcısı olan "halk" kavramı da büyük bir belirsizliği beraberinde getirir. Bu belirsizlik, demokrasilerin yapısal ve felsefi karmaşıklıklarının bir yansımasıdır. Başlangıçta, "halk" terimi, demokratik süreçlere katılan bireyleri tanımlamak amacıyla kullanılır. Ancak bu bağlamda karşılaşılan ilk zorluk, bir toplumun içeriğini oluşturan bireyleri ve "halk" olarak kabul edilenleri tanımlamanın karmaşıklığıdır. Modern demokrasilerde, genellikle vatandaşlık kavramı kullanılarak bu sınırlar belirlenmeye çalışılır. Ancak vatandaşlık kriteri bile tüm sorulara cevap vermez çünkü bazı demokrasilerde, vatandaşlık hakkı uzun yıllar süren oturma izni veya doğum gibi kriterlerle elde edilebilir. Bu durum, kimlerin demokratik süreçlerin içinde yer aldığını belirleme konusunda sürekli bir tartışma kaynağı olmuştur. "Halk" kavramının demokrasilerde belirsiz olmasının temel nedenleri, farklı tanımlamalar, vatandaşlık statüsü, siyasi tartışmalar ve toplumsal çeşitlilik gibi faktörlerdir. Bu nedenle, her demokrasi sistemi kendi bağlamında "halk" tanımını netleştirir ve bu tanım, ülkenin siyasi ve toplumsal dinamiklerine bağlı olarak değişebilir. Bu bağlamda demokratik sistemlerde, "halk" kavramı, toplumun tüm vatandaşlarını kapsar ve bu durum, kadınların demokratik süreçlere katılma hakkına sahip olduğunu vurgular. Kadınların eşit katılım hakkına sahip olması, demokratik ilkelere uygun bir toplumun temel özelliklerinden biridir. Ancak, demokrasi, kadınların siyasi katılımını artırmaktan daha fazlasını ifade eder; aynı zamanda kadınların hem ulusal hem de uluslararası politika yapım süreçlerine daha geniş çapta dahil olmalarını içerir. Eşit katılım, kadınların sayısal olarak temsil edildiği kadar, aynı zamanda karar alma süreçlerinde eşit bir şekilde yer aldığı bir dengeyi ifade eder. Bu denge, toplumun hem erkek hem de kadın üyelerinin görüşlerini ve çıkarlarını yansıtmalıdır. Kadınların etkisi ve katkısı yasal metinlerde, siyasi kurumlarda ve süreçlerde yükseltilmediği sürece, demokrasi gerçek anlamını kaybedebilir. Kadınların karar alma süreçlerinde adil ve eşit bir şekilde temsil edilmesi, daha geniş politika alternatiflerinin oluşturulmasına, partiler ve etnik gruplar arasında işbirliğinin artmasına ve daha sürdürülebilir bir barışın elde edilmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca, kadınların kamusal ve siyasi alanda seçme ve seçilme hakkının güvence altına alınması, toplumun her kesiminin daha geniş veya şiddetsiz siyasi katılım ve etki paylaşımıyla birlikte güçlü bir demokrasi inşası, siyasi istikrar, sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik

ilerlemenin önemli bir önkoşulu olarak kabul edilebilir. Farklı perspektiflerin politika oluşturma ve yönetişim süreçlerine etkide bulunduğu demokratik sistemler, toplulukların ortak çıkarlar doğrultusunda işbirliği yapma olasılığını artırarak daha adil toplumsal cinsiyet anlayışlarına ve daha sağlam toplumsal uyuma katkıda bulunabilirler. Ancak, kadın liderliği ve siyasi katılım, yerel ve küresel düzeylerde kadınların karar alma organlarında genellikle yetersiz temsili ile sınırlıdır. Demokratik sistemlerde kadınların siyasi katılımının sınırlı olması ve bunun demokrasiye yönelik riskler doğurması, birçok toplumda cinsiyet eşitsizliğinin hala mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Bu riskler aslında izlenebilir ve gerekli müdahaleler yapılarak bertaraf edilebilir niteliktedir (Gülcemal ve Önal, 2022: 187).

Kadınların siyasi sistem içindeki temsili, demokratik ilkelerin etkin bir şekilde uygulanıp uygulanmadığını değerlendirmek için kritik bir ölçüttür. Kadınların temsil talepleri, vatandaşlık haklarına yönelik taleplerini ifade etmekte ve doğrudan siyasi katılımlarıyla ilişkilidir. Dolayısıyla, siyasi temsil konusu, ne kadar geniş bir perspektiften ele alınırsa alınsın, temel bir feminist endişeyi ve önceliği içermektedir (Lovenduski, 2005: 1). Demokratik bir süreç, tüm vatandaşların eşit ve etkili bir şekilde katılımını gerektirir. Bu süreçte meydana gelen herhangi bir sapma, demokrasinin ilerlemesini engelleyen ve cinsiyet temelli güç dağılımında adaletsizliği ve eşitsizliği pekiştiren sosyal ve politik normları destekleyen bir durumdur. Bu tür bir durum, sosyal politika ve siyasi süreçlerde adaletsizliklere yol açabilir. Kadınların siyasete katılımı, politika oluşturma süreçlerinde kadınların ihtiyaçlarının ve çıkarlarının göz ardı edilmesine neden olan güç yapılarına ve ilişkilerine meydan okur. Kadınların karar alma süreçlerine dahil edilmesi, siyasi arenadaki erkek egemenliğini zorlar ve cinsiyet eşitliği mücadelesinin bir parçası olarak mevcut sosyal ve politik yapıları değiştirmeyi amaçlar. Kadınların siyasi katılımı, hem özel hem de kamusal alanda kadınların ikincil bir konumda tutulmasını sürdüren mevcut normları dönüştürmeyi hedefler.

DEMOKRASİ TARİHİNDE KADININ STATÜSÜ

Tarih boyunca, birçok toplumda kadınlar, genellikle erkeklerle karşılaştırıldığında daha alt bir konumda kabul edilmiştir (Lerner, 1975: 5; Riley, 1988). Bu durum, patriyarkal toplumsal düzenlerin ve cinsiyet normlarının etkisi altında şekillenmiştir. Kadınların tarih sahnesinde ikincil plana itilmesi, farklı biçimlerde kendini göstermiştir:

1. **Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Beklentiler:** Kadınlar, genellikle geleneksel olarak "kadınsı" veya kadınlara atfedilen rollerle, örneğin ev içi işler ve çocuk bakımı gibi görevlerle ilişkilendirilmiştir. Öte yandan, erkekler, genellikle "erkeksi" veya erkeklere özgü kabul edilen rolleri, örneğin kamusal alanlarda çalışma ve siyasi liderlik gibi görevleri üstlenmişlerdir (Jaros, 1973; Inglehart ve Norris, 2000).

2. Eğitim ve Fırsat Eşitsizliği: Tarihsel olarak, birçok toplumda kadınlara eğitim ve fırsat eşitliği sağlanmamıştır. Bu durum, kadınların bilgi ve yeteneklerini geliştirme konusunda kısıtlamalara yol açmış ve böylece toplumsal alanda etkisiz olmalarına sebep olmuştur.

3. Siyasi Katılımın Sınırlanması: Kadınların siyasi katılımı birçok toplumda sınırlanmış veya engellenmiştir. Siyasi liderlik rolleri genellikle erkeklerin hakimiyetinde olmuş ve kadınlar bu tür pozisyonlara erişimde engellerle karşılaşmışlardır.

4. Ekonomik Bağımlılık: Kadınlar ekonomik olarak erkeklere bağımlı olarak görülmüşlerdir. Bu durum, kadınların finansal bağımsızlığını kazanmalarını güçleştirmiş ve toplumsal olarak ikincil bir durumda kalmalarına yol açmıştır. Kadınlar, genellikle daha kısıtlı mali, örgütsel ve sivil kaynaklara sahip olmaları nedeniyle siyasi bilgi edinme ve işleme süreçlerinde erkeklerle karşılaştırıldığında ortalama olarak daha yüksek engellerle karşılaşmaktadır (Verba vd., 1997).

5. Kültürel ve Dini Normlar: Birçok kültür ve dini inançta, kadınların ikincil bir pozisyonda olmaları öngörülmüştür. Bu normlar, kadınların toplumsal, ekonomik ve siyasi anlamda daha düşük bir konumda bulunmalarına neden olmuştur.

Tarihsel olarak, çeşitli dönemler ve toplumlara bakıldığında, demokratik mekanizmaların erkekler için geniş bir katılım platformu sunarken, kadınların siyasi hakları ya kısıtlanmış ya da tamamen görmezden gelinmiştir (Tremblay, 2007: 533). Tarih boyunca, kadınların yaşamları büyük ölçüde ekonomi ve siyasetin kamusal alanı yerine ailenin özel alanının sınırları içinde şekillenmiştir (Wiesner-Hanks, 2007: 54). Bu durum, toplumsal cinsiyet rollerinin ve normlarının etkisi altında gerçekleşmiştir. Kadınlar, tarihsel olarak özellikle ev içi görevler, aile reisi tarafından belirlenen sosyal ve ekonomik roller gibi özel alanda yer alan konularla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, ev içi işlerin yürütülmesi, çocuk bakımı ve aile refahının sağlanması gibi faaliyetler, kadınların geleneksel olarak üstlendiği roller arasında bulunmaktadır (Seitkasimova, 2019: 49).

Antik Yunanistan'da ortaya çıkan demokrasi deneyimi, belirli özelliklere sahip bir tabakalaşma içermekteydi. Bu bağlamda, vatandaşlık nitelikleri sıkı bir şekilde tanımlanmış olup, demokratik süreçlere katılım hakkı sadece erkek bireylere ve Atina kökenli ailelerden gelen fertlere aitti (Tremblay, 2007: 533; Cantarella, 1987). Örneğin, Antik Yunan filozofu Aristoteles, insanların doğasında bulunan özelliklerin, toplumsal roller ve liderlik yetenekleri üzerinde belirleyici olduğunu düşünmüştür. "Politika" adlı eserinde, cinsiyetin bu doğal yetenekler açısından önemli bir rol oynadığını savunmuştur. Aristoteles, erkeklerin kadınlara göre yönetim yetenekleri açısından daha elverişli olduğunu ileri sürmüş ve bu fikri, cinsiyetler arasındaki kalıcı bir

üstünlük ve astlık ilişkisine dayandırmıştır. Onun argümanına göre, erkeklerin fiziksel olarak daha güçlü olmaları ve kadınlara kıyasla daha aktif ve dışa dönük olmaları, liderlik rollerine daha uygun hale getirmektedir. Aristoteles'e göre, bir topluluğu yönetme yeteneği, erkeklerin doğal olarak taşıdığı bir özelliktir ve bu nedenle erkeklerin toplumun liderleri olmaları beklenen bir durumdur. Bu düşünceler ilerleyen dönemlerde teolojik, felsefi, tıbbi ve politik yazılarda daha geniş bir şekilde ele alınmıştır (Peradotto ve Sullivan, 1984: 3). Aristoteles, "polis" olarak bilinen siyasi topluluğun üyeleri olarak kabul edilmesi gereken grupları tanımlarken belirli sınırlamalar getirmiştir. Bu sınırlamalar arasında kadınlar, yabancılar ve köleler bulunmaktadır. Aristoteles'e göre, bu gruplar polis içinde aktif siyasi katılıma veya yönetimde yer alma hakkına veya yeteneğine sahip değildir. Bu düşünce, Aristoteles'in siyasi organizasyonunun sınırlarını ve katılımını tanımlama biçimini yansıtmaktadır. Aristoteles'in bu görüşleri, Antik Yunan döneminin toplumsal normlarına dayanmaktadır ve bu normların bir sonucu olarak kadınlar, yabancılar ve köleler siyasi karar alma süreçlerinden dışlanmışlardır. Bu düşünce yapısı, kadınların tarihindeki erken dönemlerde cinsiyet ve sınıfın iç içe geçmiş baskı biçimleri olarak belirginleşmiştir. Kadınlar, o dönemin baskın erkek sınıfının egemenliği altında bulunan bir ast sınıf olarak konumlandırılmışlardır. Bu nedenle, Aristoteles'in siyasi düşünceleri, kadınların siyasi katılım ve temsil konusundaki tarihsel kısıtlamalarını yansıtan önemli bir belge olarak kabul edilir. (Canning, 2005: 5). Ancak, Antik Yunan Dönemi'nin bir başka önemli filozoflarından biri olan Platon, cinsiyet eşitliği meselesine dair öncü görüşlere sahipti. Platon'a göre, erkekler ve kadınlar aynı insan türünün üyeleridir ve bu nedenle yetenekleri, erdemleri ve zayıflıkları cinsiyetlerine göre farklılık göstermez. Bu temelde, kadınlar ile erkekler arasında eşit haklara ve fırsatlara sahip olma gerekliliğini vurgular. Platon, eğitim konusunda da cinsiyet ayrımına karşıydı. Ona göre, eğitim cinsiyete değil, bireylerin kişisel yeteneklerine ve potansiyeline dayandırılmalıdır. Platon, kadınların toplumsal hayatta önemli katkılar sağlayabileceklerini savunur ve bu yüzden kadınların eğitimine özen gösterilmesi gerektiğini ileri sürer. Böylece kadınlar, yeteneklerini tam olarak ortaya koyabilirler. Kadınların liderlik yeteneklerini göz ardı etmez; çünkü Platon'a göre liderlik nitelikleri cinsiyetle değil, karakter, zeka ve erdemle belirlenir. Bu bağlamda, kadınların toplumun yönetiminde aktif bir rol üstlenmeleri gerektiğini savunur. Ayrıca, Platon, toplumsal cinsiyet rollerini eleştirir. Ona göre, kişinin yetenekleri ve yetkinlikleri cinsiyetine göre değil, karakter ve yetenekleriyle belirlenmelidir. Platon, toplumun cinsiyetlere dayalı olarak belirlediği geleneksel rolleri sorgular ve bunların bireylerin potansiyelini kısıtladığını düşünür (Platon, 2020). Bu bağlamda Platon, cinsiyetler arasındaki farklılıkları göz ardı ederek, insanların erdemli olmaları için cinsiyetlerinin önemsiz olduğunu savunan bir filozof olarak bilinir. Aristoteles ise, cinsiyetlerin doğal ve zorunlu bir ayrım olduğunu ve insanların farklı roller ve yeteneklere sahip olduklarını iddia eden bir filozof olarak

tanınır. Ancak, Platon'un eserlerinde cinsiyet birliği teorisini geliştirdiği kabul edilmesine rağmen, bazı eserlerinde cinsiyet kutuplaşmasının belirli yönlerini de ele almıştır (Allen, 1987).

Ortaçağ ve Rönesans dönemlerinde kadınların toplumsal konumu, belirli ortak özellikler göstermektedir. Bu dönemlerde, kadınlar toplum içinde sınırlı bir özerkliğe sahip olmuşlar ve ailevi bağlantılarına göre yaşamlarını şekillendirmişlerdir. Kadınların sosyal rolleri, evlilik, doğurganlık ve ev işleri gibi belli başlı alanlarla kısıtlanmıştır (Bardsley, 2007). Ortaçağ Avrupa'sında kadınların siyasi faaliyetleri, erkek egemenliğini yansıtan ve pekiştiren çağdaş siyasi düşünceler tarafından belirlenmiştir. 13. yüzyılda Thomas Aquinas'ın kadını eksik ve kusurlu bir erkek olarak tanımlamasıyla daha da derinleşmiştir. Aquinas, Aristoteles'in kadının erkeğe bağımlı olduğu fikrini benimsemiş, kadının doğal olarak erkeğe tabi olduğunu savunmuş, kadının siyasi otoriteye sahip olmasını uygun bulmamıştır (Fößel, 2013). Bu açıdan değerlendirildiğinde Aristo'nun düşünceleri birçok düşünürü etkilemiş, bu da kadınların erkeklerden zayıf ve ahlaki açıdan aşağı olduğu fikrini desteklemiştir. Ancak, bazı kadınlar sınırlı da olsa siyasi ve hukuki alanlarda belirli bir özgürlük ve katılım düzeyine erişebilmişlerdir. Özellikle soylu ve varlıklı ailelerin kızları, miras hakları ve mülkiyet gibi bazı ayrıcalıklara sahip olabilmişlerdir. Ayrıca, manastırlarda yaşayan kadınlar da dini liderlik rolleri üstlenmişler ve bu sayede toplumsal olarak daha etkin bir konum elde etmişlerdir (Rose, 1986). Rönesans dönemiyle birlikte, kentlerin ve ticaretin gelişimi, bazı kadınların ekonomik ve siyasi alanda daha fazla özgürlük kazanmasını sağlasa da Rönesans döneminin önde gelen isimleri, kadınları, ortaçağ boyunca sergilenen çeşitli rollerin yanı sıra, hem erdemli ve iffetli hem de baştan çıkarıcı ve aldatıcı olarak tasvir etmeye devam etmişlerdir. Bu dönemin düşünürleri, Katolikliğin sembolik figürleri olan Meryem Ana ve Havva gibi kadın imajlarını kullanarak, kadınların geleneksel temsillerini sürdürmüşlerdir. Genel anlamda değerlendirildiğinde, Ortaçağ ve Rönesans dönemlerinde kadınların siyasi katılımı oldukça sınırlı kalmıştır. Siyasi karar alma süreçlerinde kadınların etkisi neredeyse ihmal edilebilir düzeydedir ve erkek egemen bir toplum içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir (Brown ve McBride, 2005).

Rönesans'ın insanı merkeze alan dünya görüşü ve Reform hareketlerinin kilise egemenliğine karşı çıkışı, akıl ve deneyime dayalı bilginin önem kazandığı aydınlanma çağının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Aydınlanma Çağı, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da gerçekleşen bir entelektüel, kültürel ve siyasi dönüşüm sürecini ifade eder. Bu dönemde, akıl, bilim, özgürlük, eşitlik, insan hakları ve demokrasi gibi kavramlar özellikle önem kazanmış, geleneksel otoriteler ve dogmalar ciddi bir şekilde sorgulanmıştır. Aydınlanma Çağı'nda, mevcut siyasi yapıları sorgulayan fikirler geliştirilmiş, bu da kadınların siyasete katılımıyla ilgili düşüncelerin

doğmasına yol açmıştır (Mack, 1984). On yedinci yüzyıl rasyonalizmi ve özellikle François Poullain de la Barre'nin "zihnin cinsiyeti yoktur" şeklindeki Kartezyen bakış açısından türetilen eşitlik anlayışı, bu dönem boyunca büyük bir etki yaratmıştır. Bu rasyonalist düşünce, özellikle zihin ile beden arasındaki ayrımı vurgulayarak, cinsiyetler arasındaki fiziksel farklılıkları daha az önemli hale getirerek, entelektüel eşitliğin savunucusu olmuştur. Başka bir deyişle, bireylerin düşünsel kapasitesi cinsiyetleriyle ilişkilendirilmeksizin eşit kabul edilmelidir fikri, bu düşünce akımı içinde güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Bu, cinsiyet eşitsizliğinin teorik olarak sorgulandığı erken bir örnektir ve Aydınlanma çağında kadın hakları ve toplumsal rolleri hakkında yapılan düşünsel tartışmaların temelini oluşturmuştur.

Aydınlanma Çağı, ayrıca siyasi eşitlik ilkesinin öne çıktığı bir dönemdi ve bu, kadın haklarına ilişkin yeni farkındalıkların oluşmasına yol açtı. Bu dönemde, kadınların "aydınlanmış" dünyadaki konumu ve rolü ciddi bir şekilde sorgulanmaya başlandı. On sekizinci yüzyıl boyunca, birçok kadın, toplumsal katılımın ve etkinliklerinin bir parçası olarak yeni edebi türleri kullanmaya başladılar. Bu durum özellikle on sekizinci yüzyıl boyunca giderek popüler hale gelen roman türü için geçerliydi. Kadın yazarlar bu dönemde ortaya çıkmaya başladı ve on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru sayıları arttı. Ayrıca, bazı kadınlar, Aydınlanma döneminin yeni teorilerini inceleyip, kadınların toplum içindeki ikincil konumlarına yönelik yazılar ve broşürler yazmaya başladılar. Örneğin, Mary Wollstonecraft, Aydınlanma çağının önde gelen kadın yazarlarından biri olarak kabul edilmektedir. 1792 yılında yayımladığı "Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi" adlı eserinde, kadınların toplumsal yaşamda aktif bir rol üstlenmelerinin önemini vurgulamış ve bunun için eğitimlerini geliştirmeleri gerektiğini savunmuştur. Wollstonecraft, kadın eğitimini toplumsal ilerlemenin vazgeçilmez bir unsuru olarak görmüş ve kadınların çocuk eğitimindeki rolü ile ulusun gücünü artırdığını ileri sürmüştür. Ayrıca, Wollstonecraft, kadınların sosyal statülerine uygun bir düzeyde eğitim almaları gerektiğine inanarak, kadınların hem dekoratif figürler hem de entelektüel yoldaşlar olarak kocalarına eşlik edebilmeleri gerektiğini savunmuştur. Wollstonecraft, erkeklerle kadınlar arasında mutlak eşit haklar talep etmemiş, ancak kadınların hâlâ eş ve anne rollerini yerine getirmeye uygun olduklarını düşünmüştür. Bugün Wollstonecraft, proto-feminist bir figür olarak kabul edilir. Modern bir feminist olarak kabul edilmez, çünkü yaşadığı dönemde feminizm terimi henüz yaygın olarak kullanılmamaktaydı. Ancak Wollstonecraft, kadınların insan olduğunu ve bu nedenle rasyonel düşünme yeteneğine sahip olduklarını ve resmi bir eğitim alabileceklerini savunarak kadın hakları konusunda önemli bir öncü olarak kabul edilmektedir.

Kadınların entelektüel potansiyeline yönelik erkeklerin tutumu, zaman içinde değerlendirildiğinde pek değişmemiştir. Dönemin önde gelen

düşünürleri bile kadınların eğitim ihtiyacını tam olarak kavrayamamışlardır. Örnek olarak, Immanuel Kant, kadınları, erkeklerin eksik bir versiyonu olarak değerlendirmiş ve kadınların öncelikle evlilikte eşlik etme ve anne rollerini üstlenme görevine odaklanmaları gerektiğini öne sürmüştür. Kant'a göre, kadınlar, erkeklerin ahlaki ve entelektüel gelişimine kıyasla daha düşük bir seviyede bulunur ve bu nedenle toplumsal rolleri daha sınırlıdır. Kant, kadınların ev içi yaşamdaki aktif rollerini desteklerken, kamusal alanda aktif olmalarını veya karmaşık düşünme ve öğrenme faaliyetlerine girişmelerini önermemiştir (Mikkola, 2011). Aydınlanma döneminin önde gelen filozoflarından biri olan Jean-Jacques Rousseau, insan eşitliği konusundaki düşünceleri nedeniyle genellikle saygı görmesine rağmen, kadınların eşitliği konusunda aynı görüşleri paylaşmamıştır. Rousseau'ya göre, kadınlar, erkeklere kıyasla daha az rasyonel oldukları için kendi refahlarını sağlamak için erkeklere bağımlı olmalıydılar. Onun bakış açısına göre, kadınlar ile erkekler arasındaki eğitim ihtiyaçları farklılık gösteriyordu. Rousseau, bir kadının temel amacının bir eş ve anne olması gerektiğini savunduğundan, kadınların geleneksel olarak erkeklerin aldığı eğitimi almasına gerek olmadığını düşünmekteydi (Darling ve Van De Pijpekamp, 1994).

DEMOKRATİK BİR MÜCADELE OLARAK FEMİNİZM

Feminizm terimi, kökeni Latince'de "dişi-kadın" anlamına gelen "femina" kelimesine dayanmaktadır (Raina, 2017: 3372). Bu terim, toplumsal cinsiyet rollerini ve kadınların statülerini eleştiren ve değiştirmeye yönelik çabalara atıfta bulunan bir dizi hareketi ve düşünceyi ifade eder. Feminizm, kadınların toplumsal statülerini geliştirmeyi hedefleyen, tarihsel olarak erkeklere tanınan siyasi, hukuki ve ekonomik haklarla eşitlik sağlama amacını taşıyan bir teorik perspektif ve toplumsal hareket olarak kabul edilir. Bu yaklaşım, cinsiyet eşitliğinin tesis edilmesi ve kadınların toplumsal rolleri ile haklarının güçlendirilmesi konularına odaklanarak, toplumun temel dinamiklerini etkileyen önemli bir disiplin ve toplumsal çabanın bir yansımasıdır.

Feminizm terimi, yaygın olarak 20. yüzyılın ortalarında sıkça kullanılmaya başlamış olsa da, kökenleri çok daha eski dönemlere dayanmaktadır. Charles Fourier, Fransız toplumbilimci ve sosyalizmin öncülerinden biri olarak kabul edilmektedir ve terimin ilk olarak onun tarafından kullanıldığı düşünülmektedir (Altuntaş, 2015: 344). Zamanla terim, kadınların toplumsal ve siyasi eşitlik mücadelesini tanımlamak için geniş bir anlam kazanmıştır. Modern anlamda feminizm, kadın haklarını savunma ve cinsiyet eşitliğini sağlama amacı güden bir sosyal ve politik hareketi ifade eder. Feministler, cinsiyete dayalı eşitsizlikleri eleştirir ve bu eşitsizliklerin toplumsal normlar, kültürel önyargılar ve kurumsal yapılar tarafından nasıl sürdürüldüğünü incelemektedirler. Feminist düşünce genellikle cinsiyete dayalı siyasi ilişkilerde erkek üstünlüğünü sorgular ve kadınların toplumsal rollerinin yeniden değerlendirilmesini savunur. Feminist kuram, çeşitli alt dallara ayrılan ve

farklılıklar gösteren geniş bir alandır. Bu alt dalların her biri, liberal feminizm, radikal feminizm, marjinal feminizm, siyah feminizm gibi, cinsiyet eşitsizliği meselesine farklı açılardan yaklaşmakta ve farklı amaçlar, odaklar ve stratejiler belirlemektedir. Kadın hareketi ise, feminist kuramın pratikte uygulandığı bir sosyal hareket olarak önem taşımaktadır. Bu hareket, kadınların seçme ve seçilme hakkı gibi somut hedeflere ulaşma, eşit eğitim ve iş fırsatlarına erişim sağlama gibi konulara odaklanmıştır. Aynı zamanda kadınların kamusal alanda daha fazla temsil edilmesi için çaba sarf etmektedir.

Feminist teoriler zaman içinde gelişmiş ve farklı siyasi geleneklere ve değerlere odaklanmıştır. Bu teoriler, toplumsal cinsiyet, ırk, sınıf ve cinsel yönelim gibi faktörleri daha fazla içermeye başlamış ve cinsiyet eşitsizliği sorununu daha geniş bir perspektifle ele almıştır. Feminist hareket, bu teorileri kullanarak cinsiyet eşitsizliği sorununun çözümü için çeşitli stratejiler geliştirmiştir.

Kadınların eşitsiz konumunu tanımlama, analiz etme ve sorgulama çabaları, "feminizm" teriminin resmi olarak 1890'larda ortaya çıkmasından çok önce başlamıştır. 18. yüzyılın başlarından itibaren dünyanın farklı bölgelerindeki kadınlar, yazılı veya sözlü olarak kadınların itaatkar rolüne meydan okumuş, erkeklerle eşit hak ve statü talep etmişlerdir (Robertson, 2002: 186). Aslında feminizm, sadece diğer politik teorilerin basit bir eklemesi veya açıklayıcısı olarak değerlendirilemeyecek karmaşık bir ideolojidir. Feminist yaklaşım, kadınların cinsellik, iş hayatı ve aile deneyimlerini odaklayarak, geleneksel bilgi yapılarına meydan okuma eğilimindedir. Bu yaklaşım, üç temel inanç üzerine kuruludur: Toplumsal bir olgu olarak cinsiyetin, kadınları erkeklere göre daha fazla baskı altına aldığı; bu toplumsal olgunun ataerkillik etkisiyle şekillendiği; ve kadınların deneyimlerine dayalı bilginin, cinsiyetçilikten arındırılmış bir toplumun temellerini oluşturacağı inancına dayanmaktadır (Humm, 1995).

İlk dalga feminizm, 19. yüzyılın ortalarında kadınların toplumsal reform hareketlerine ve köleliğin kaldırılmasına yönelik mücadelelere katılmalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, özellikle dezavantajlı konumdaki kadınlar, kadınların toplumda maruz kaldıkları ayrımcılığı ve ikincilleştirilmeyi daha net bir şekilde görmeye başlamışlardır. Ancak, kadın kölelik karşıtı aktivistlerin kamuoyunda daha fazla ses getirmeleri ve kölelik karşıtı örgütler tarafından dışlanmaları sonucunda, kadın hakları için kolektif bir eylem ihtiyacı daha belirgin hale gelmiştir. Bu bağlamda, Lucretia Mott ve Elizabeth Cady Stanton gibi kadınlar, 1840'ta Londra'da düzenlenen Dünya Kölelik Karşıtı Konvansiyonu'na katılımlarının yasaklanmasının ardından kadın haklarına yönelik bir kongrenin düzenlenmesi gerektiği fikrini ileri sürmüşlerdir. Sekiz yıl sonra, 1848'de New York'un kuzeyinde Seneca Falls Kadın Hakları Sözleşmesi'ni düzenleyerek, kadın hakları hareketinin temellerini atmışlardır. Bu noktada, kadınlar eşit haklar ve vatandaş olarak

kabul edilme mücadelesini başlatmışlardır (Worell, 2002: 458). Bu dönemdeki feminist aktivistler, eşitlikçi yasaların kabul edilmesini ve kadınların erkeklerle aynı siyasi ve ekonomik fırsatlara sahip olmalarını savunmuşlardır (Humm, 1995). 1850 yılından itibaren feminizmin düzenli bir hareket olarak kabul edilebileceği dönemden, "birinci dalga" feminizmin sona erdiği 1930 yılına kadar kadın hareketini meşgul eden önemli olaylar incelendiğinde, birinci dalga feminizm özellikle kadınların oy hakkı kampanyasıyla tanınmaktadır (LeGates, 2001: 191). Ancak, bu dönem boyunca kadın hareketi yalnızca kadınların oy hakkı mücadelesine odaklanmamıştır; aynı zamanda bulaşıcı hastalıklar yasalarının iptali, evli kadınların hukuki hakları, kızlar ve kadınlar için daha iyi eğitim ve istihdam fırsatları, doğum kontrolü, kadın sendika hareketi ve aile yardımları gibi farklı kampanyaları da içermiştir (Banks, 1986: 46). Dolayısıyla, bu dönemin karmaşıklığı ve çeşitliliği göz önüne alındığında, birinci dalga feminizmi sadece kadınların oy hakkı kampanyasıyla sınırlamak yetersiz bir bakış açısı olacaktır.

İkinci dalga feminizm, 1960'ların başından 1980'lere kadar süren bir kadın özgürlük hareketini ifade eder (Kurian, 2011: 584). Oy hakkı ve mülkiyet hakkı gibi cinsiyet temelli eşitlik taleplerine odaklanan birinci dalga feminizmin aksine, ikinci dalga feminizm, kadınların cinsel, ailevi, evsel, mesleki ve üreme haklarına ilişkin daha kapsamlı bir gündem belirledi. Bu gündem, hem somut eşitsizlikleri hem de yasal düzeydeki eşitsizlikleri ele almayı amaçladı. Bu hareket, toplumdaki erkek egemen kurumları ve kültürel uygulamaları eleştirmeye ve sorgulamaya odaklandı (Finneman ve Volz, 2020). Birinci dalga feminizm, çoğunlukla orta sınıf, batılı, cisgender ve beyaz kadınların önderliğinde gelişirken, ikinci dalga feminizm, etnik ve coğrafi çeşitliliği kapsayan bir kadın hareketi oluşturmak için çabaladı. Bu hareket, "Kadın mücadelesi sınıf mücadelesidir" ilkesini benimseyerek, kadınların kardeşliğini ve dayanışmasını savundu. Feministler, kadınları bir toplumsal sınıf olarak ele almışlar ve ırk, sınıf ve toplumsal cinsiyet baskılarının birbirleriyle nasıl ilişkilendiğini göstermek amacıyla "kişisel olan politiktir" ve "kimlik siyaseti" gibi terimleri kullanarak bu bağlantıları vurgulamışlardır. İkinci dalga feminizm, sadece kadınlar için eşitliğin sağlanmasıyla sınırlı kalmamıştır; aynı zamanda bir erkeğin yaşamının merkezinde olduğu bir toplumda kadın olmanın ne anlama geldiğine dair felsefi düşüncelere de odaklanmıştır.

Üçüncü dalga feminizm, tartışmalı bir terim olup, basit bir tanımlamaya kolayca sığmayan karmaşık bir akımı ifade eder. Bununla birlikte, bu akımın arkasındaki sosyo-kültürel bağlama dikkat etmek ve özellikle yeni femininitelere olan ilgisi bağlamında bazı temel özellikleri incelemek faydalı olabilir. Üçüncü dalga feminizm, çağdaş Batı toplumunu etkileyen ekonomik, siyasi ve kültürel faktörlere geniş bir şekilde yanıt verme çabasındadır ve cinsiyete dayalı özneliklerin nasıl ifade edildiği ve icra edildiği konusunda

derinlemesine çalışır. Bu akımın gelişiminde etkili olan ana faktörler arasında küresel kapitalizmin yükselmesi, bilgi teknolojilerinin yaygınlaşması, çevresel sorunların krize dönüşmesi, çeşitli cinsellik biçimlerinin görünürlüğünün artması, değişen demografik yapılar ve ekonomik dalgalanmalar gibi çeşitli faktörler yer almaktadır (Budgeon, 2011: 279). Üçüncü dalga feminizm, kadınların deneyimlerini ve bakış açılarını kapsayıcı bir şekilde ele alarak, çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamlardan gelen kadınların deneyimlerini dikkate alır ve özellikle ırk, sınıf, cinsiyet, cinsellik ve engellilik gibi çoklu kimlik faktörlerine özel bir vurgu yapar.

Üçüncü dalga feminizm, bireylerin kendi deneyimlerinden yola çıkarak kişisel kimliklerini ve toplumsal cinsiyeti anlamalarına, ele almalarına ve yeniden şekillendirmelerine odaklanır. Bu dalga, feminist hareketin daha geniş bir kesime yayılmasını teşvik eder ve farklı sesleri bir araya getirme amacını taşır (Alfonso ve Trigilio, 1997). Üçüncü dalga feminizm, önceki feminizm dalgalarından ayırt edici bir yaklaşım benimsemektedir. Bu dalga, cinsiyet eşitliği mücadelesinin yanı sıra ırk, sınıf, cinsel yönelim gibi diğer ayrımcılık biçimlerini ele almaktadır ve çeşitliliği ve kapsayıcılığı vurgulayan ilkeleri benimsemektedir. Ayrıca, üçüncü dalga feminizminin genç kadınlar arasında yaygınlaştığı ve sosyal medyanın etkisiyle daha belirgin hale geldiği bir olgudur. Genç kadınlar, toplumsal sorunları ele almanın çeşitli yollarını aktivizm, sanat, moda gibi farklı alanlarda seslerini duyurma yoluyla aramaktadır. Bu dalga, politikleşmiş ve bireysel düzeyde değil, toplumsal yapıları dönüştürmek için kolektif eylemin gerekliliğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, farklı bakış açılarına ve deneyimlere değer verirken, karşılıklı dayanışma ve işbirliğini teşvik etmektedir. Üçüncü dalga feminizm, feminizmin geçmiş hatalarını ve eksikliklerini göz önünde bulundurarak, daha kapsayıcı ve etkili bir hareket oluşturmayı amaçlamaktadır (Heywood ve Drake, 1997). Postmodernist akımın etkisi altında, üçüncü dalga feministler, kadınlık, cinsiyet, güzellik, cinsellik, femininiteler ve maskülenitelerin gibi konuları yeniden değerlendirme çabası içine girdiler. Bu, özellikle cinsiyet algısında önemli bir değişime yol açtı. Önceden sıkı bir şekilde erkek ve kadın olarak ayrılan bazı özelliklerin artık cinsiyetin bir süreklilik olduğu bir perspektifle ele alınmasıyla sonuçlandı. Bu yaklaşıma göre her birey, önceki dönemlerde sadece bir cinsiyetle ilişkilendirilen özelliklerin tam yelpazesini taşımakta, ifade etmekte ve bastırmaktadır. Dolayısıyla, üçüncü dalga feministler için "cinsel özgürlük" ikinci dalga feminizmin öncelikli hedefi olan cinsiyet kimliği ve cinselliklerinin toplumsal etkilerini anlama sürecini aşan, kişinin kendi otantik cinsiyet kimliğini inşa etme ve ifade etme özgürlüğünü içeren bir kavram halini almıştır.

Tüm açılardan değerlendirildiğinde feminizm, kadın hakları ve cinsiyet eşitliği mücadelesini temsil eden çok yönlü bir sosyal ve siyasi harekettir. Ancak, feminizmin farklı coğrafyalarda farklı şekillerde ifade edildiği ve her

ülkede kendine özgü bir karakter kazandığı unutulmamalıdır. Her toplumun kendi tarihsel deneyimleri, kültürel değerleri ve sosyal yapıları vardır ve bu bağlamlar, feminist hareketin o ülkede nasıl şekillendiğini ve hangi meselelere odaklandığını büyük ölçüde etkiler. Örneğin, genel olarak kabul edilen bir görüş, hem "Fransız feminizmi" hem de "İtalyan feminizmi"nin kadın farklılıklarını vurguladığı, "Anglo-Amerikan feminizmi"nin ise yalnızca eşitliğe odaklandığı yönündedir (Bock ve James, 1992: 2).

Özetle, feminizm biyolojik ve fizyolojik sınırlamaların ötesine geçerek, köklü adalet ve eşitlik arayışını içeren bir kavram olarak öne çıkar. Feminizmin anlamını derinlemesine inceleyen bir kişi, bu kavramın, eşitsizliklerle dolu bir dünyadan türediğini kabul etmelidir; burası, sayısız bireyin cinsiyetleri veya diğer toplumsal kimliklerine bakılmaksızın sistematik olarak ötekileştirildiği ve baskı altında tutulduğu bir yerdir. Dolayısıyla, feminizm sadece kadınların güçlendirilmesine yönelik bir çaba değil, aynı zamanda tüm bireyler için var olan eşitsizliği devam ettiren baskıcı yapıların sınırlamalarından kurtulmalarını hedefleyen bir etkileşim alanı olarak öne çıkar. Feminizm, temelde toplum içindeki güç dinamikleri ve kaynakların dağılımı hakkında uzun süredir kabul edilen varsayımları sorgular. Bu, ataerkinin kök kavramlarını ve onun yansımalarını sorgulamamızı gerektirir. Çünkü feminizmin anlamını daha derinden kavramak için sadece siyasi ve ekonomik eşitsizliklerle değil, aynı zamanda düşünce alanında var olan eşitsizliklerle de yüzleşmeliyiz.

Gerçek feminizm, bir tiranlık biçimini başka bir tiranlık biçimiyle değiştirmeye çalışmaz; bunun yerine seslerin, deneyimlerin ve bakış açılarının değerlendiği ve eşit derecede saygı gördüğü bir toplum için çaba sarf eder. Ancak, feminizmin kavramsallaştırılması sürecinde farklı yorumlar ve bakış açılarıyla karşılaşmak kaçınılmazdır. Kimileri toplumun köklü bir şekilde yeniden yapılandırılmasını savunabilirken, diğerleri mevcut yapılar içinde artan reformları destekler.

Feminizm, iktidar sistemlerini sarsmayı ve altüst etmeyi amaçlayan çatışmacı bir hareket mi yoksa tüm bireyler arasında empatiyi ve anlayışı teşvik eden aşamalı bir aydınlanma ve eğitim süreci mi? Bu tür karmaşık soruları düşünürken, kişi felsefi düşünce açısından karmaşık zorluklarla karşılaşabilir. Feminizmin özü, yalnızca entelektüel düşüncelerimizde değil, daha da önemlisi daha adil bir dünya inşa etmek için attığımız eylemlerde yatar. Feminizmin anlamını tam anlamıyla kavrayabilmemiz ve somutlaştırabilmemiz, iç gözlem, diyalog ve kolektif çaba yoluyla mümkün olur.

GÜNÜMÜZ DEMOKRASİLERİNDE KADINLARIN DURUMU

Feminist teoride, kadın, hem feminist amaçları ve çıkarlarını ifade eden hem de siyasi olarak temsil edilmeye çalışılan bir özne olarak kabul edilmiştir. Ancak, siyaset ve temsil kavramları problematiktir. Temsil, bir yandan

kadınların siyasi öznelliğini görünür ve meşru kılmayı amaçlayan siyasi sürecin önemli bir unsuru olarak kabul edilirken, öte yandan kadının bazı varsayımsal gerçekliklerini ortaya koyan veya sorgulayan bir dilin normatif işlevini yerine getirir (Butler, 2014: 43). Parlamentolararası Birlik (IPU) ve BM Kadın Birimi tarafından oluşturulan "Siyasette Kadınlar: 2023" haritası, 1 Ocak 2023 itibarıyla yönetici pozisyonlarında ve ulusal parlamentolarda yer alan kadınlar hakkında yeni veriler sunmaktadır. Bu veriler, kadınların her seviyede yetersiz temsil edildiğini göstermekte olup, küresel karar alma süreçlerinin son derece kritik bir öneme sahip olduğunu ve siyasi alanda cinsiyet eşitliğinin sağlanmasının dünya çapında henüz uzak bir hedef olduğunu vurgulamaktadır (www.unwomen.org). Kadınların dünya nüfusunun yarısını oluşturmasına rağmen, seçmenler, parti liderleri ve seçilmiş yetkililer olarak yetersiz temsili dikkate değer bir konudur. Bununla birlikte, kadınların artan oranda siyasi görevlere seçilmesi, ülkelerin yaşam standartlarını yükseltme yönünde güçlü kanıtlar sunmaktadır. Bu gelişme, ailelerin, kadınların ve azınlıkların önceliklerinin daha iyi ele alındığını göstermekte ve demokrasiye olan güvenin artışına katkı sağlamaktadır (www.ndi.org).

Birleşmiş Milletler'e bağlı BM Kadınları tarafından sunulan verilere göre, 186 ülke incelendiğinde parlamentolardaki kadın temsil oranı küresel olarak %26,5 olarak belirlenirken, erkeklerin temsil oranı %73,5 olarak kaydedilmiştir. Bu istatistikler, dünya genelinde kadınların siyasi temsiliyetinin, erkeklere göre belirgin bir şekilde daha düşük olduğunu gözler önüne sermektedir. Parlamentolardaki kadın temsil oranının %26,5 olması, kadınların siyasi karar alma süreçlerinde yetersiz bir şekilde temsil edildiğine işaret etmektedir. Bu, cinsiyet eşitliği konusundaki hala karşılaşılan ciddi zorlukların bir yansımasıdır ve daha fazla çaba gerektiğini vurgular. Özellikle demokrasi düzeyi yüksek olarak kabul edilen ülkelerde dahi kadın temsilinin düşük olması çarpıcı bir durumu yansıtmaktadır. Parlamentolarında en yüksek kadın temsil oranına sahip olduğu kabul edilen altı ülke incelendiğinde, bu ülkelerde kadın parlamento üyelerinin oranı %50 ile %65 arasında değişmektedir. Ancak, 2023 yılı Freedom House Dünya Özgürlük Endeksi'ne göre, bu ülkelerin dört tanesi "özgür değil" kategorisinde, bir tanesi "kısmen özgür" kategorisinde ve sadece bir tanesi "tamamen özgür" kategorisinde sınıflandırılmıştır. Bu bulgular, kadınların demokratik süreçlere katılımının önündeki engelleri ve demokrasi ile kadın hakları arasındaki ilişkinin karmaşıklığını ortaya koymaktadır. Ancak, kadınların siyasi temsilini sadece parlamentolardaki sayısal bir denge meselesi olarak ele almak, bu karmaşık konunun tamamını anlamak için yetersiz kalabilir. Kadınların siyasi arenada etkili bir şekilde var olabilmeleri, politika oluşturma süreçlerine aktif katılım sağlayabilmeleri ve liderlik rollerinde daha fazla yer almaları gibi faktörleri de içermelidir.

Bu bağlamda, dünya genelinde kadınların siyasi liderlik pozisyonlarındaki temsili önemli bir analiz konusudur. Küresel düzeyde, kadın bakanların oranı %22,8'dir, bu da erkek bakanların %77,2'lik belirgin bir çoğunluğu oluşturduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, 151 ülkede devlet başkanlığı görevini üstlenen kadın liderler bulunmaktadır ancak oransal olarak %11,3'e tekabül etmektedir. Bunun yanında, 193 ülkede hükümet başkanlığı görevini üstlenen kadın liderlerin sayısı sadece 19'dur ve bu oran %9,8'i temsil eder. Kadın meclis başkanlarının durumunda ise, dünya genelindeki 273 meclisin yalnızca 62'sinde kadın meclis başkanlarının bulunduğu görülmektedir ve bu da kadınların meclis başkanlığı pozisyonlarında %22,7'lik bir temsil oranına sahip olduklarını göstermektedir (www.unwomen.org).

Kadınların politika yapma süreçlerinde daha etkili bir şekilde temsil edilmesi, demokratik yönetişimde daha fazla çeşitliliği teşvik etme ve cinsiyet eşitliği politikalarının geliştirilmesine katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Ancak bu hedeflere ulaşmak için sayısal temsilin ötesine geçmek, kadınların siyasi liderlik rollerini üstlenmeleri için daha fazla fırsat ve destek sağlama gerekliliğini de beraberinde getirir. Bu, demokratik toplumlarda cinsiyet eşitliği ilkesinin daha kapsamlı bir şekilde uygulanması için önemli bir adım olabilir. Demokratik süreçlerin ve kurumların, nüfusun herhangi bir kesimini sistematik ve sürekli olarak marjinalleştirmesi ve dışlaması, demokrasinin temel yapı ve taahhütlerini ciddi biçimde zayıflatabilir. Toplumlarda yaygın olan ve dışlanmaya yol açan uygulamaları ve sonuçları tekrarlayan, yapısal engelleri, stereotipleri ve eşitsiz güç dinamiklerini ele almak, demokrasinin temel bir gerekliliği olarak daha fazla vurgulanması gereken bir meseledir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Demokrasi alanında, kararların kolektif düşünce ve adalet arayışına dayandığı göz önüne alındığında, cinsiyet eşitliği sorunu sürekli olarak öne çıkmaktadır. Demokratik idealin temelinde, tüm vatandaşların eşitliği ve özgürlüğü yer almaktadır. Ancak, tarihsel olarak, erkek egemenliği ve cinsiyetçi hiyerarşiler, toplumsal yapıların ve kültürel normların oluşumunda belirleyici olmuştur. Bu durum, kadınların siyasi katılım haklarının kısıtlanmasına ve kamusal alanda marjinalleştirilmesine yol açmıştır. Ayrıca, tüm dünya nüfusunun yarısının tam katılım fırsatlarını reddeden bir demokrasi, gerçek özgürlüğü iddia edemez. Çünkü demokrasi, fikirlerin ve bakış açılarının çeşitliliğinden beslenir. Kadınları bu zengin entelektüel dokunun dışında bırakmak, toplumun entelektüel kaynaklarını yoksullaştırmakla kalmaz, aynı zamanda ilerlemenin potansiyelini de sınırlar. Demokratik bir toplumun temel görevi, cinsiyet eşitliğini sağlamak ve kadınların potansiyellerini gerçekleştirmelerine engel olan tarihsel bariyerleri ortadan kaldırmaktır. Böylece, her bireyin sahip olduğu özgün nitelikleri kabul ederek, insan doğasının çeşitliliğini onurlandırabiliriz ve böylece demokrasinin temellerini daha sağlam hale getirebiliriz. Bu perspektife dayalı

olarak, toplumsal yapıları sorgulayarak, baskıcı normları kaldırarak ve insan deneyiminin çeşitliliğini kabul ederek, demokraside kadının rolünü yeniden tanımlama fırsatına sahip olabiliriz. Hem her bireyin içsel değerini hem de ortak aklın katkı gücünü kabul ederek, daha kapsayıcı ve aydınlanmış bir topluma doğru ilerleyebiliriz.

Eğer demokrasi, adalet, kapsayıcılık ve eşitlik ilkelerini içselleştiriyorsa, kadın vatandaşlarının potansiyelini anlama ve gerçekleştirme konusundaki önemini göz ardı etmemelidir. Çünkü insan faaliyetlerinin karmaşıklığı içinde gerçeğe ve dengeye ulaşmak, kadınların demokratik süreçlere aktif katılımlarını teşvik etmeyi gerektirir. Demokrasiler, kadınlara bilgi ve yeteneklerini geliştirme imkanları sunarak, toplumsal değerleri şekillendirme yolunda fırsatlar tanıyarak, insan potansiyelinin kapsamlı özünü somutlaştırabilir. Bu da, cinsiyet rollerinin sınırlarını aşmayı ve çeşitli yeteneklerin gelişimine olanak sağlamayı içerir. Demokratik toplumlar, dişil bilgeliği ve bakış açısını kucaklayarak ve bunları bütünleştirerek, erdem ve doğruluğun doruklarına ulaşmayı amaçlayabilir. Kadınlar hak ettikleri yeri aldıklarında, sözleri duyulduğunda ve katkıları takdir edildiğinde, demokrasinin özü çözülebilir ve bir uyum, adalet ve kolektif iyilik senfonisi içerisinde filizlenebilir.

Demokratik sistemler, genellikle farklı toplumsal grupların ve çeşitli düşünce akımlarının adil bir şekilde temsil edilmesini hedefler. Ancak, günümüz istatistikleri, demokratik ülkelerde kadınların politik temsilinin belirgin bir biçimde eksik olduğunu göstermektedir. Özellikle yasama organları gibi politika yapımının merkezlerinde, kadın milletvekili sayısının erkeklere göre oldukça düşük olduğu gözlemlenmektedir. Bu düşük kadın temsil oranları, demokratik sistemlerin toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki yükümlülüklerini yerine getirmedeki başarısızlığını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, kadınların siyasi karar alma süreçlerine etkin bir şekilde katılmalarını engellemekte ve toplumun farklı kesimlerinin seslerini duyurmalarını zorlaştırmaktadır. Demokrasi, yalnızca siyasi partilerin, seçimlerin, referandumların ve güçler ayrılığının yönetimini düzenleyen kurumsal yapıları değil, aynı zamanda vatandaşlık hakları, temsil ve katılımın kapsamını da içermektedir. Demokrasinin niteliği, yalnızca kurumların resmi yapılarına değil, aynı zamanda çeşitli toplumsal kimliklerin bu kurumlar içindeki katılım düzeyine de bağlı olarak belirlenir.

Demokrasilerde kadınların gerçek potansiyeline ulaşabilmesi, toplumsal engellerin aşılmasını gerektirir. Bu engeller, kadınları geleneksel normlar ve kültürel önyargılarla sınırlayarak onları geçmişin kalıplarına hapsedebilir. Kadınların gerçek anlamda demokratik süreçlere katılabilmeleri için, cinsiyet temelli ayrımcılığın etkin bir şekilde sonlandırıldığı, eğitim, sağlık hizmetleri ve ekonomik fırsatlara eşit erişim sağlayan kurumlar oluşturulmalıdır. Tüm toplum, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini sürdüren önyargıları tanımalı ve bu

önyargılara karşı aktif bir mücadele yürütmelidir. Kadınlar, demokratik ideallerin şekillenmesine katkıda bulunarak, bilgeliğini ve liderliğini sunarak, gelişen bir demokrasinin dokusunu zenginleştirir. Bu nedenle, kadınların özünü demokratik yapı içinde tanımak ve kabul etmek, eşit katılımlarını desteklemek ve özgün katkılarını kutlamak toplumların sorumluluğudur. Bir demokrasi, yalnızca bu tür kolektif çabalar sayesinde, insanın gelişmesi ve toplumsal ilerlemenin en yüce hedeflerini gerçekleştirebilir.

Demokrasilerde kadın kimliğinin güçlendirilmesi amacıyla aşağıdaki öneriler sunulabilir:

1. Yasal Çerçeve: Demokratik rejimler, kadın-erkek eşitliğini temel bir ilke olarak benimsemelidir. Bu ilke, anayasal ve yasal güvencelerle desteklenmeli, böylece kadınların hakları tanınmalı ve korunmalıdır.

2. Eğitim ve İstihdam Olanaklarının Geliştirilmesi: Eğitim ve istihdam, kadınların toplum içindeki konumlarını güçlendirmenin ana unsurlarıdır. Bu olanakların geliştirilmesi, kadınların ekonomik ve sosyal statülerini iyileştirecek ve kadın kimliğinin oluşumuna katkı sağlayacaktır.

3. Toplumsal Katılımın Desteklenmesi: Kadınların toplumsal hayata etkin bir şekilde dahil olmaları, demokrasinin gelişimi için zorunluluktur. Bu katılımı desteklemek, kadınların karar alma mekanizmalarına katılmasını mümkün kılacak ve kadın kimliğinin daha da güçlenmesini sağlayacaktır

4. Liderlik Rollerine Teşvik: Kadınların liderlik pozisyonlarına teşvik edilmesi, kadınların toplumsal hayatta daha etkin ve görünür hale gelmelerini sağlayacak, bu da kadın kimliğinin güçlenmesine yol açacaktır.

5. Şiddet ve Ayrımcılıkla Mücadele: Kadın kimliğinin olumsuz yönde etkilenmesini önlemek için kadınlara yönelik şiddet ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda toplumsal farkındalığın artırılması çalışmaları, yasal çerçevenin etkin bir şekilde hayata geçirilmesi ve eğitim programlarının uygulanması gibi tedbirler alınmalıdır.

6. Kültürel ve Dini Değerlerin Korunması: Kadınların kültürel ve dini değerleri, kimliklerinin önemli bir parçasını oluşturur. Bu değerlerin korunması, kadınların kendi değerlerine saygı duymalarını ve güçlü hissetmelerini sağlayabilir.

7. Kadınları Güçlendiren Programlar ve Projeler: Devlet, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör tarafından kadınları güçlendirmeyi hedefleyen çeşitli programlar ve projeler geliştirilebilir. Bu programlar ve projeler, kadınların eğitim, istihdam, sağlık ve sosyal hizmetlere erişimini artırmaya, liderlik yeteneklerini geliştirmeye ve toplumsal farkındalığı artırmaya yönelik olabilir.

Demokrasilerde kadınların siyasal katılım düzeylerini arttırmak amacıyla aşağıdaki öneriler sunulabilir:

1. Cinsiyet Eşitliği İlkesinin Vurgulanması: Cinsiyet eşitliği ilkesinin vurgulanması, kadınların siyasal katılımını artırmak için önemli bir adımdır. Bu amacı gerçekleştirmek için, toplumun her düzeyinde, cinsiyet eşitliği ilkesini vurgulayan kampanyalar ve eğitim programları düzenlenmelidir. Bu tür kampanyalar ve eğitimler, kadınların siyasete katılma hakkının ve değerinin altını çizerek, cinsiyet eşitliği ilkesini topluma daha fazla anlatmayı amaçlar.

Cinsiyet eşitliği ilkesinin vurgulanması, kadınların siyasete katılımını yalnızca bir hak olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir değer olarak kabul edilmesini sağlar. Bu, toplum içinde kadınların siyasete katılmasını engelleyen ön yargıları ve engelleri azaltmaya yardımcı olabilir. Bu hedeflere ulaşmak için şu spesifik öneriler geliştirilebilir:

- Okullar ve üniversitelerde cinsiyet eşitliği konulu derslerin zorunlu hale getirilmesi veya daha geniş bir müfredat içinde yer alması.
- Cinsiyet eşitliği temalı filmler, diziler ve diğer medya içeriklerinin üretilerek toplumun bu konuda daha duyarlı hale gelmesi.
- Cinsiyet eşitliği hakkında kamuoyu tartışmaları ve forumlarının düzenlenerek toplumun bu konudaki farkındalığının artırılması.

2. Eğitim ve Farkındalık Artırma: Kadınların siyasi katılımını artırmak ve onların siyasi süreçleri daha iyi anlamalarını ve bilinçlenmelerini sağlamak amacıyla, özel olarak tasarlanmış eğitim programları önemlidir. Bu programlar, kadınların siyasetin temel prensiplerini anlamalarına ve siyasi katılım için gerekli olan bilgi ve becerileri geliştirmelerine yardımcı olabilirler. Ayrıca, siyasi süreçlerin toplumsal yaşamı nasıl etkilediğini vurgulayarak kamuoyunda cinsiyet eşitliği ve kadın katılımı konularında daha fazla farkındalık yaratmalıdır.

Eğitim programları, kadınların siyasi alana girişlerini kolaylaştırmak ve onların siyasi süreçlerde daha etkili olmalarına yardımcı olmak amacıyla düzenlenmelidir. Örneğin, kadınlara özel siyaset eğitimi programları geliştirilebilir. Bu programlar, kadınların siyasi rollerini anlamalarını ve bu rolleri daha etkili bir şekilde yerine getirmelerini sağlamak için tasarlanabilir. Ayrıca, farkındalık artırıcı çalışmalar, kadınların siyasi katılımın önemini anlamalarına yardımcı olabilir. Bu tür çalışmalar, toplumun siyasi süreçlere daha cinsiyet eşitliği odaklı bir perspektifle bakmasına ve kadınların siyasi katılımını teşvik etmeye yönelik kampanyalar ve etkinlikler içerebilir.

3. Seçim Finansmanının Şeffaflaştırılması: Siyasi partilerin ve seçim kampanyalarının finansmanı, cinsiyet eşitliği ilkesini yansıtmalı ve kadın

adayların eşit fırsatlara sahip olmalarını desteklemelidir. Bu bağlamda, kadın adaylara finansal destek sağlama ve eşit fırsatlar sunma önemlidir ve bu yönde teşvik edilmelidir. Seçim finansmanında cinsiyet eşitliği ilkesinin gözetilmesi, kadın adayların siyasi rekabet içinde daha fazla şans elde etmelerine yardımcı olabilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde siyasi süreçlerin daha adil ve kapsayıcı hale gelmesine katkıda bulunabilir.

Bu amaçlara yönelik olarak aşağıdaki öneriler öne çıkabilir:

- Kadın adayların finansal desteklerinin artırılması, onların kampanya süreçlerini daha etkili bir şekilde sürdürmelerine yardımcı olabilir.
- Kadın adayların kampanyalarına yönelik hibe programlarının oluşturulması, finansal kaynakların daha eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlayabilir.
- Siyasi partilerin cinsiyet eşitliği konusundaki taahhütlerinin güçlendirilmesi, kadın adaylara daha fazla destek sağlamalarını teşvik edebilir.
- Seçim finansmanının daha şeffaf ve hesap verebilir hale getirilmesi, kaynakların nasıl kullanıldığını izlemeyi ve cinsiyet eşitliği ilkesinin uygulanmasını daha etkili kılabilir.

4. Seçim Yasalarının Gözden Geçirilmesi: Siyasi süreçlerin daha kapsayıcı ve eşitlikçi hale gelmesini teşvik etmek amacıyla, seçim yasalarının gözden geçirilmesi gereklidir. Bu bağlamda, kadınların aday gösterilmesini ve seçilmesini destekleyecek düzenlemelerin yapılması önem taşır. Bu düzenlemeler arasında kota sistemleri veya kadın adaylara ayrılan koltuklar gibi mekanizmalar yer alabilir.

Seçim yasalarının gözden geçirilmesi, kadınların ve diğer dezavantajlı grupların siyasi süreçlere daha etkin bir şekilde katılımını teşvik etmeyi amaçlar. Bu, siyasi temsili daha kapsayıcı bir hale getirerek toplumsal çeşitliliği yansıtan bir siyasi peyzajın oluşturulmasına katkıda bulunabilir. Ayrıca, bu tür mekanizmalar, cinsiyet eşitliği ilkesini seçim süreçlerine daha fazla entegre ederek kadınların siyasi katılımını artırabilir.

5. Kadın Dostu Siyasi Parti İç Süreçleri: Siyasi partilerin iç süreçlerinin, kadınların liderlik pozisyonlarına yükselme fırsatlarını teşvik etmek ve kadınların partinin politika ve stratejilerine daha fazla katılımını sağlamak amacıyla gözden geçirilmesi gereklidir. Bu, siyasi partilerin iç yapılarının, kadınların siyasi karar alma süreçlerine daha fazla entegre edilmesini amaçlar. Böylece, kadınların toplumsal etkilerini artırarak toplum üzerinde daha fazla etki sahibi olmalarını mümkün kılabilir. Örnek olarak, siyasi partiler, kadın adaylara yönelik kota sistemleri veya kadın adaylara yönelik finansal destek gibi pozitif ayrımcılık uygulamalarını benimseyebilirler.

Bu tür uygulamalar, kadınların siyasi partiler içinde daha fazla temsil edilmesini ve liderlik pozisyonlarına yükselmelerini teşvik edebilir. Siyasi partiler, kadın liderlerin siyasi alandaki gelişimini desteklemek için, onlara liderlik eğitimleri ve mentorluk programları gibi fırsatlar sağlayabilirler. Bu tür programlar, kadın liderlerin siyasi süreçlerde daha etkili olmalarına yardımcı olabilir ve kadınların siyasi karar alma mekanizmalarına daha fazla katkı sağlamalarını teşvik edebilir.

6. Kadın Mentorluk ve Ağ Oluşturma: Kadın mentorluk ve ağ oluşturma, siyasi liderlikte kadınların daha etkili bir şekilde yer almasını desteklemek amacıyla önemli bir stratejidir. Mevcut kadın liderler, deneyimlerini ve uzmanlıklarını yeni adaylara aktararak mentorluk yapmalıdır. Ayrıca, kadınların siyasi ağlar oluşturması ve birbirleriyle iletişim kurması, bilgi ve deneyim paylaşımını teşvik edebilir.

Mentorluk programları, yeni adayların liderlik becerilerini geliştirmelerine yardımcı olabilir ve siyasette daha başarılı olmalarını sağlayabilir. Mevcut kadın liderler, yeni adayların siyasi süreçlerdeki zorluklarla nasıl başa çıkacaklarını anlamalarına yardımcı olabilir ve onların liderlik potansiyellerini artırabilirler.

Ağ oluşturma ise kadınların birbirleriyle bağlantı kurmalarını ve deneyimlerini paylaşmalarını teşvik eder. Böylece, kadınların siyasi karar alma mekanizmalarında daha fazla destek ve dayanışma sağlayabilir ve kadın liderler arasında bilgi akışını artırabilir. Bu nedenle, kadın mentorluk ve ağ oluşturma stratejileri, kadınların siyasi liderlik rollerinde daha etkili olmalarına yardımcı olabilir.

7. Toplumsal Cinsiyet Stereotiplerine Karşı Mücadele: Toplumsal cinsiyet stereotipleri ve ayrımcılık, kadınların siyasi katılımını engelleyebilecek önemli faktörlerdir. Bu nedenle, bu stereotiplerin ve ayrımcılığın önlenmesi amacıyla eğitim ve farkındalık çalışmaları gereklidir. Bu çalışmalar, toplumun cinsiyet eşitliği konusundaki yanlış inançları ve önyargıları ele almayı hedefler.

Eğitim ve farkındalık çalışmaları, toplumsal cinsiyet stereotiplerini ve ayrımcılığı tanımlamak, anlamak ve azaltmak için önemli araçlar sunar. Bu çalışmalar, kadınların siyasi katılımına ilişkin engelleri aşmalarına yardımcı olabilir. Ayrıca, toplumun cinsiyet eşitliği ilkesini daha iyi anlamasını sağlayarak, kadınların siyasi katılımının daha kolay hale gelmesine katkıda bulunabilir.

8. Kadınların Siyasi Şiddete Karşı Korunması: Kadınların siyasi şiddet, taciz ve tehditlere karşı korunması, siyasi katılımlarını engelleyen unsurları ele almak ve kadınların güvenli bir siyasi ortamda faaliyet göstermelerini sağlamak için gereklidir. Bu amaçla, çeşitli önlemler alınmalıdır:

- Siyasi şiddeti, tacizi ve tehditleri caydırmaya yönelik yasal düzenlemeler ve politikalar oluşturulmalıdır. Bu düzenlemeler, cinsiyet temelinde ayrımcılığı

ve şiddeti yasaklamalı, mağdurları korumalı ve saldırganları caydırmalıdır.

- Siyasi şiddet, taciz ve tehditlere maruz kalan kadınlara hukuki, psikolojik ve sosyal destek sağlamak amacıyla programlar ve hizmetler oluşturulmalıdır. Böylece mağdurların haklarını korumak ve travma sonrası destek sunmak için önemlidir.

- Siyasi kültürde kadınları güçlendiren ve siyasi şiddeti reddeden bir anlayışın teşvik edilmesi amacıyla eğitim ve farkındalık çalışmaları yapılmalıdır. Bu çalışmalar, toplumu cinsiyet eşitliği ve siyasi şiddet konusunda bilinçlendirmeyi ve olumsuz normları değiştirmeyi hedefler.

Bu önlemler, kadınların siyasi katılımlarını desteklemek ve siyasi şiddet gibi engelleri aşmalarına yardımcı olmak için önemlidir. Aynı zamanda, kadınların siyasette daha güvende hissetmelerine ve daha etkili bir şekilde faaliyet göstermelerine katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Alfonso, R., Trigilio, J. (1997). Surfing the Third Wave: A Dialogue Between Two Third Wave Feminists. *Hypatia*, 12(3), 7-16.

Allen, P. (1987). Plato, Aristotle, and the Concept of Woman in Early Jewish Philosophy. *Florilegium*, 9(1), 89-111.

Altuntaş, N. (2015). Feminizm. *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*. Der. Ömer Çaha ve Bican Şahin. Ankara: Orion Yayınevi.

Banks, O. (1986). *Becoming a Feminist The Social Origins of "First Wave" Feminism*. Athens: The University of Georgia Press.

Bardsley, S. (2007). *Women's Roles in the Middle Ages*. United States of America: Greenwood Press.

Bernstein, M. (2005). Identity Politics. *Annu. Rev. Sociol*, 31, 47-74.

Birleşmiş Milletler Kadın: *https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-03/Women-in-politics-2023-en.pdf* (Erişim Tarihi: 02.09.2023)

Bock, G., James, S. (1992). *Beyond Equality and Difference Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*. London, New York: Routledge

Brown, M. L., McBride, K. B. (2005). *Women's Roles in the Renaissance*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.

Budgeon, S. (2011). *The Contradictions of Successful Femininity: Third-Wave Feminism, Postfeminism and 'New' Femininities*. New femininities: Postfeminism, Neoliberalism and Subjectivity. UK: Palgrave Macmillan. 279-292.

Butler, J. (2014). *Cinsiyet Belası Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*. Çev. Başak Ertür. İstanbul: Metis Yayınları.

Canning, K. (2005). *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class and Citizenship*. Ithaca & London: Cornell University Press.

Cantarella, E. (1987). *Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Darling, J., Van De Pijpekamp, M. (1994). Rousseau on the Education, Domination and Violation of Women. *British Journal of Educational Studies*, 42(2), 115-132.

Ferrin, M., Kriesi, H. (2016). *How Europeans View and Evaluate Democracy*. United Kingdom: Oxford University Press.

Finneman, T., Volz, Y. (2020). Leading the Second Wave into the Third Wave: U.S. Women Journalists and Discursive Continuity of Feminism. *Feminist Media Studies*, 20(6), 863-878.

Fößel, A. (2013). *The Political Traditions of Female Rulership in Medieval Europe", Ed. Judith Bennett ve Ruth Karras*. The Oxford Handbook of Women and Gender in Medieval Europe. United Kingdom: Oxford University Press.

Freedom House Dünya Özgürlük Endeksi: *https://freedomhouse.org/ countries/freedom-world/scores?sort=desc&order=Country* (Erişim Tarihi: 07.09.2023).

Gardiner, J. K. (1981). On Female Identity and Writing by Women. *Critical Inquiry*, 8(2), 347-361.

Gülcemal, M. M., Önal, A. (2022). *Sağlık Kuruluşlarında Risk Yönetimi Uygulamalarının Belirlenmesinde Çalışan Tutumları*. Sosyal Beşerı ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar VII. Ed. Bulut Dülek. 1. Baskı. *İçinde* 185-202. İstanbul: Eğitim Yayınevi.

Hekman, S. (1999). Identity Crises: Identity, Identity Politics, and Beyond. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 2(1), 3-26.

Heywood, A. (2020). *Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları*. 5. Baskı. Ankara: Felix Kitap.

Heywood, L., Drake, J. (1997). *Third Wave Agenda Being Feminist, Doing Feminism*. Minneapolis, London: University of Minnesota Pres.

Humm, M. (1995). *Practising Feminist Criticism*. London, New York vd.: Prentice Hall/ Harvester Wheatsheaf.

Inglehart, R., Norris, P. (2000). The Developmental Theory of the Gender Gap: Women's and Men's Voting Behavior in Global Perspective. *International Political Science Review*, 21(4), 441-463.

Jaros, D. (1973). *Socialization to Politics*. New York, Washington: Praeger Publishers.

Kurian, G. T. (2011). *The Encyclopedia of Political Science*. Washington, DC: CQ Press.

LeGates, M. (2001). *In Their Time*. New York: Routledge.

Lerner, G. (1975). Placing Women in History: Definitions and Challenges. *Feminist Studies*, 3(1/2), 5-14.

Lovenduski, J. (2005). *State Feminism and Political Representation*. Cambridge vd.: Cambridge University Press.

Mack, P. (1984). Women and the Enlightenment. *Women & History*, 3(9), 1-11.

Mikkola, M. (2011). Kant on Moral Agency and Women's Nature. *Kantian Review*, 16(1), 89-111.

Miller, D. L. (1982). *The Individual and the Social Self Unpublished Work of George Herbert Mead*. Chicago ve London: The University of Chicago Press.

Önal, A., Çiftçi, G. (2023). *Sağlık Turizminde Dijital Uygulama Yönetimi*. Sağlık Turizmi Yönetimi. Ed. İshak Suat Övey ve Fatih SEYRAN. 1. Baskı. *İçinde* 91-111. Ankara: Gazi Kitabevi

Peradotto, J., Sullivan, J. P. (1984**).** *Women in the Ancient World The Arethusa Papers*. Albany: State University of New York Press.

Platon (2020). *Devlet.* Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcöz. XLIII Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Raina, J. A. (2017). Feminism: An Overview. *International Journal of Research*, 4(13), 3372-3376.

Riley, D. (1988). *Am I That Name?": Feminism and the Category of "Women"in History.* Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press.

Robertson, D. (2002). F*eminism*. A Dictionary of Modern Politics**.** London, United Kingdom: Europa Publications.

Rose, M. B. (1986). *Women in the Middle Ages and the Renaissance: Literary and Historical Perspectives*. United States of America: Syracuse University Press.

Scruton, R. (2007). *Identity*. The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmilllan.

Seitkasimova, Z. A. (2019). Status of Women in Ancient Greece. *Open Journal for Anthropological Studies,* 3(2), 49-54.

Tremblay, M. (2007). Democracy, Representation, and Women: A Comparative Analysis. *Democratization*, 14(4), 533-553.

Turner, B. S. (2006). *Democracy*. The Cambridge Dictionary of Sociology. Cambridge: Cambridge University Press.

Ulbricht, T. (2018). Perceptions and Conceptions of Democracy: Applying Thick Concepts of Democracy to Reassess Desires for Democracy. *Comparative Political Studies*, 51(11), 1-54.

Ulusal Demokratik Enstitü (NDI): https://www.ndi.org/democracy-without-women-is-impossible (Erişim Tarihi: 02.09.2023).

Verba, S. vd. (1997). Knowing and Caring about Politics: Gender and Political Engagement. *The Journal of Politics*, 59(4), 1051-1072.

Wiesner-Hanks, M. (2007). World History and the History of Women, Gender, and Sexuality. *Journal of World History*, 18(1), 53-67.

Wollstonecraft, M. (2021). *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi.* Çev. Deniz Hakyemez. X. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Worell, J. (2002). *Encyclopedia of Women and Gender Sex Similarities and Differences and the Impact of Society on Gender*. Vol. 1. San Diego vd.: Academic Press,

Bölüm 5

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE EBEVEYNLEŞME YAŞANTILARININ DEPRESYON İLE İLİŞKİSİNDE KİMLİK BOYUTLARININ ARACI ROLÜNÜN İNCELENMESİ

Sare Nur TORUN[1]

Yeliz KINDAP TEPE[2]

1 Psikolog – Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-7407-3862

2 Doç. Dr. , Ondokuz Mayıs Üniversitesi, https://orcid.org/0000-0003-0963-810X

Ebeveynler, çocuklarının hayatında her açıdan önemli roller barındırmaktadır. Bununla birlikte öncelikle ebeveynlerden çocuklarının temel fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılaması beklenmektedir (Goldthorpe, Epton, Keyworth, Calam, ve Armitage, 2019; Gutman ve Feinstein, 2010). Fakat ebeveynlerin, bazı durumlarda ebeveynlik rollerini veya sorumluluklarını yerine getiremedikleri görülmektedir. Bu doğrultuda rol ve sorumluluklara ilişkin boşluğu doldurmak ve aile içerisindeki dengeyi sağlamak amacıyla rol değişimleri meydana gelebilir. Bu rol değişimlerinin ise bazı süreçlerde ebeveyn ve çocuk arasında meydana geldiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle çocukların bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde kendi istek ve ihtiyaçlarını görmezden gelerek ebeveynlerinin görev ve sorumluluklarını üstlenmesi şeklinde açıklanmaktadır (Chase, 1999). Ebeveyn ve çocuk arasında meydana gelen bu rol değişimleri ebeveynleşme (parentification) kavramı ile açıklanmaktadır (Boszormenyi-Nagy ve Spark, 1973).

Ebeveynleşme, çocuğun ebeveynleri arasında arabuluculuk yapması (ebeveyn odaklı ebeveynleşme), kardeşlerin bakımını üstlenmesi (kardeş odaklı ebeveynleşme), ebeveynine arkadaşlık yaparak duygusal ihtiyaçlarını karşılaması veya evin market ve temizlik işlerini yapması gibi sınır ihlallerini içeren birçok davranışı kapsamaktadır (Bozsormenyi-Nagy ve Spark, 1973). Bu sınır ihlallerinin aile sistemindeki dengeyi bozabileceği ve çocuk üzerinde olumsuz etkiler oluşturabileceği belirtilmektedir (Earley ve Cushway, 2002). Nitekim çocuk, ebeveynleriyle kurduğu yakınlık ve iletişimin ancak ebeveynleşme davranışları sergilemesi ile mümkün olabileceğine dair hatalı bir çıkarım yapabilir. Bu düşüncenin ise yetişkinlik dönemlerinde de kurduğu diğer ilişkilerine yansıyabileceği veya kimlik gelişimini etkileyebileceği ifade edilmektedir (Chase, 1999).

Çocuk veya ergenlerin, ebeveynler gibi görev ve sorumluluklar üstlendiğini ifade eden ebeveynleşmenin birey üzerinde birçok açıdan etkiler oluşturduğu görülmektedir (Earley ve Cushway, 2002; Hooper, Marotta ve Lanthier, 2008). Yapılan çalışmalar da kişilik gelişimi, kimlik gelişimi ve kişilerarası ilişkilerinin ebeveynleşmeden etkilenebileceğini göstermektedir (Earley ve Cushway, 2002). Bu çalışmalar çoğunlukla ebeveynleşmenin olumsuz etkilerine odaklanmakla birlikte (Chase, 1999; Chase, Demming ve Wells, 1998; Hooper, 2007; Nako, 2015); son yıllarda yapılan bazı çalışmalar ebeveynleşmenin olumlu etkilerinin bulunabileceğini de ortaya koymaktadır (Hooper vd., 2008; Tompkins, 2007; Wang, Liu ve Belsky, 2017). Nitekim ebeveynleşmenin, çocukluk döneminde üstlenilen görev ve sorumlulukların çocuğun yaşı ve gelişim düzeyi ile uyumlu olması (Chase, 1999), ebeveynleri tarafından desteklenmesi, yaptıkları görevlerin gerekli olduklarını ve bu durumun adaletli olduğunu algılamaları (Jurkovic, Thirkield ve Morrell, 2001) sonucu bireyin işlevselliğini artıran bir yönü olduğu belirtilmektedir. Özellikle ebeveynleşme olgusunun çocuk üzerindeki etkisinde bireyin

ebeveynleşme yaşantılarına ilişkin algılarının ve anlamlandırma biçiminin önemli rol oynadığı ifade edilmektedir (Goodnow, 1988).

Ebeveynleşme olgusunun çocuklukta, ergenlikte ve yetişkinlik dönemlerinde farklı sorunları da beraberinde getirdiği de düşünülmektedir. Ebeveynleşmenin özellikle kimlik ve kişilik oluşumu gibi gelişimsel süreçlerde normal gelişimi sekteye uğratan bir yönü olduğu ifade edilmektedir (Burt, 1992; Hooper, 2007; Goglia, Jurkovic, Burt ve Burge-Callaway, 1992). Nitekim, çocukluk döneminde meydana gelen ebeveynleşme olgusunun çocuğun kendi ihtiyaçlarını bastırması dolayısıyla gelişimine zarar vereceği düşünülmektedir. İlgili alanyazın incelendiğinde ebeveynleşmenin düşük benlik saygısı (Black ve Sleigh, 2013), düşük akademik başarı (Chase vd., 1998; Nako, 2015), obsesif inançlar (Köyden, 2015), yeme bozukluğu (Ketish, Jones, Mirsalimi, Casey ve Milton, 2014), yetersizlik duyguları taşıyan benlik algısı (Castro, Jones ve Mirsalimi, 2004) ve utanç hissetme (Wells ve Jones, 2000) ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Bununla birlikte ebeveynleşmenin depresyon ve kaygı gibi sorunlarla ilişkili olduğunu gösteren birçok çalışma bulunmaktadır (ör. Carroll ve Robinson, 2000; Katz, Petracca ve Rabinowitz, 2009; Hooper, Doehler, Jankowski ve Tomek, 2012). Hooper ve arkadaşları (2012) tarafından yürütülen çalışmada ebeveynleşme ile ebeveynin alkol tüketimi arttıkça ergenlerin depresyon seviyesinde önemli bir artış olduğu gösterilmiştir. Shifren ve Kachorek (2003) tarafından erken yaşta bakım verme deneyimlerinin ruh sağlığına etkisinin incelendiği çalışmada katılımcıların %42'sinin depresif puanlarının yüksek olduğu bulunsa da katılımcılar ile telefonda yapılan görüşmelerde olumlu ruh halini daha fazla bildirildiği görülmüştür.

Ebeveynleşmenin cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını inceleyen çalışmalarda ise kadınların daha çok ebeveynleşme yaşantısı bildirdiği gözlenmiştir (Macfie, Mcelwain, Houts ve Cox, 2005; McMahon ve Luthar, 2007; Schier, Herke, Nickel, Egle ve Hardt, 2015). Bunun yanı sıra ebeveynleşmenin cinsiyete göre değişmediğini gösteren araştırmalar da bulunmaktadır (Castro vd., 2004; Jurkovic vd., 2001). Ülkemizde yapılan bir araştırmada ebeveynleşme alt boyutları ve depresyon arasındaki ilişkinin cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelenmiştir. Sonuçta kadınlarda psikolojik iyi oluştaki bozulma ebeveyn odaklı ve kardeş odaklı ebeveynleşme ile pozitif yönde ilişkili bulunurken; algılanan yarar boyutunun psikolojik iyi oluştaki bozulma ile negatif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Yine aynı çalışmada erkeklerde kardeş odaklı ebeveynleşme ve psikolojik iyi oluşta bozulma pozitif yönde, algılanan yarar boyutu ise negatif yönde ilişkili iken ebeveyn odaklı ebeveynleşme ile bir ilişki bulunamamıştır (Köyden ve Uluç, 2018). Yine Köyden'in (2015) çalışmasında kadınlar ve erkeklerde ebeveynleşmeden algılanan yarar ve uyum düzeyinin azaldıkça depresyonun arttığı görülmektedir. Bununla birlikte yapılan ülkemizde yapılan çalışmada

kadınların ebeveynleşme yaşantılarına ilişkin algıladıkları yararın erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir (Köyden ve Uluç, 2018). Son olarak Arıkan Çolak'ın (2019) çalışmasında ebeveynleşmenin alt boyutlarının cinsiyete göre farklılaşmadığı bulunmuştur.

Bu araştırmada ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Buraya kadar özetlenen alanyazınından hareketle ebeveyn ve kardeş odaklı ebeveynleşme ile depresyon arasında pozitif yönde bir ilişki olacağı (H1); algılanan yarar boyutu ile negatif yönde bir ilişki olacağı beklenmektedir (H2). Bununla birlikte ebeveynleşmedeki cinsiyet farklılıklarını inceleyen araştırmalarda gözlenen çelişkili bulgulardan hareketle araştırmada ebeveynleşme ile cinsiyet arasındaki ilişki de incelenecektir (H3). Ayrıca ebeveynleşme ve depresyon düzeyi arasındaki ilişkiyi farklı değişkenlerin açıklayabileceği düşüncesinden hareketle araştırmada ebeveynleşmenin depresyon ile olan ilişkisinde kimlik boyutlarının aracı rolü incelenecektir. Nitekim, ebeveynleşme kişilerin ebeveynlerinin rol ve sorumluluklarını üstlenmesi ile kendi kimliklerini göz ardı ettikleri bir olgu olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu doğrultuda ebeveynleşen kişilerin sağlıklı bir kimlik gelişim sürecinden geçemeyeceği ve depresyon düzeylerinin yüksek olabileceği düşünülebilir. Ancak bununla birlikte sağlanan belli koşullar (örn., yaş ve gelişim düzeyi ile tutarlı olması vb.) veya kişinin algıladığı yarar sayesinde ebeveynleşmenin kişide olumlu etkiler oluşturabileceği veya sağlıklı bir kimlik gelişim süreci geçireceği ve depresyon düzeyinin düşük olabileceği varsayılabilir. Dolayısıyla bu konudaki boşluğa açıklık getirmek amacıyla ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkide kimlik boyutlarının aracı rolü incelenecektir.

Ergenlik döneminde temel gelişimsel görevlerden biri olarak görülen kimlik gelişiminde, birey kim olduğu veya olmak istediği ve gelecekte neler yapmak istediği gibi birçok soruya cevap aramaktadır (Morsünbül ve Çok, 2013). Özellikle ergenlikte kimlik gelişiminin yetişkinliğe geçiş açısından büyük bir rol oynadığı bir nevi hazırlık süreci olduğundan söz edilmektedir (Santrock, 2016). Nitekim, sağlıklı bir kimlik gelişimi süreci geçiren kişilerin yetişkinliğe daha kolay uyum sağladıkları ve ruh sağlıklarının daha iyi olduğu belirtilmektedir (Luyckx, Schwartz, Goossens ve Pollock, 2008b; Luyckx, Schwartz, Goossens ve Soenens, 2008c; Luyckx, Seiffge-Krenke, Schwartz, Goossens, Weets ve Hendrieckx, 2008d). Bununla birlikte bu kişilerin kimlikleri, hayatlarındaki birçok dönüm noktasında (meslek seçimi, partner seçimi vb.) onlar için birer rehber gibidir (Schwartz, Beyers, Luyckx, Soenens, Zamboanga ve Waterman, 2011). Bu açıdan değerlendirildiğinde kimlik gelişimi, büyük çabalar harcayarak kimliklerini oluşturmaya çalışan ergenlerin hayatlarında büyük bir öneme sahiptir (Morsünbül ve Çok, 2013). Dolayısıyla kimlik gelişimi sürecinin anlaşılması, bu süreci etkileyebilecek faktörlerin irdelenmesi ve araştırılması da önem arz etmektedir.

İlgili literatürde kimlik gelişimi incelendiğinde ise ilk olarak Erikson'un Psikososyal Gelişim Kuramından söz edilmektedir. Erikson'un (1968) tanımladığı gelişim kuramında yer alan kimlik duygusuna karşı rol karışıklığı ergenlik dönemini içermektedir. Bu evrede kimlik duygusu ve kimlik karmaşası olmak üzere karşılıklı olarak etkileşimde bulunan iki dinamik öğenin varlığından söz edilmektedir. Kimlik karmaşası olarak adlandırılan öğe kimlikle ilgili süreçlerin tutarlı bir bütün olarak var olamaması ve işlevsel olmayan bir benlik duygusunun varlığı olarak açıklanmaktadır. Bunun tam tersi kimlik duygusu ise işlevsel bir benlik duygusu ile birlikte tutarlı bir kimlik bütünlüğünü ifade etmektedir (akt., Morsünbül ve Çok, 2013). Bunların yanı sıra ilgili alan yazında kimlik gelişimine dair sıklıkla atıf yapılan diğer kuramcı ise Marcia'dır (Luyckx, Schwartz, Berzonsky, Soenens, Vansteenkiste, Smits ve Goossens, 2008a). Marcia (1989, 1993, 1994) seçeneklerin araştırılması (exploration) ve içsel yatırım (commitment) şeklinde iki boyutu temel alarak dört kategoriden oluşan kimlik statüleri oluşturmuştur. Bunlardan ilki başarı kimlik statüsü, kişilerin aktif bir biçimde alternatif seçenekleri araştırarak içsel yatırımda bulunmasını ifade eder. İkinci statü olan askıya alınmış kimlik, kişilerin yine aktif bir biçimde alternatif seçenekleri araştırdığını fakat bu kişilerin içsel bir yatırım yapmadıklarını belirtmektedir. Bu kimlik statüsünün süresi çok uzamadığı takdirde yetişkinliğe geçiş sürecinde sağlıklı olabileceği çünkü bir hazırlanma evresi olarak nitelendirilebileceğinden söz edilmektedir (Arnett, 2000). İpotekli kimlik statüsü ise kişilerin herhangi bir araştırma yapmadan içsel yatırımda bulunmalarından söz eder. Nitekim bu statüdeki kişilerin daha çok aile ve sosyal çevre dolayısıyla edindiği bilgilerle veya baskıyla bir kimlik oluşturduğu düşünülebilir. Son olarak dağınık kimlik statüsü, kişilerin geçici araştırmalar yaptığını fakat içsel yatırım yapmadıklarını ifade eder. Ek olarak bahsedilenlerin yanı sıra kimlik gelişimine dair birçok kuramın veya modelin geliştirildiği görülmektedir (Berzonsky, 1992; Waterman, 1992). Ancak son olarak bu çalışmada kullanılacak olan neredeyse bütün modelleri içeren ve daha kapsamlı ele alınmış hali olarak da değerlendirilen (Morsünbül, 2011) Beş Boyutlu Kimlik Biçimlemesi modelidir.

Luyckx ve arkadaşları (2005, 2008a, b, c, d, e) tarafından geliştirilen bu modelde Marcia'nın tanımladığı seçeneklerin araştırılması ve içsel yatırımda bulunma kategorileri alt boyutlara ayrılmıştır. Bu alt boyutlar sırasıyla; seçeneklerin genişlemesine araştırılması (SGA), seçeneklerin derinlemesine araştırılması (SDA), seçeneklerin saplantılı araştırılması (SSA), içsel yatırımda bulunma (İYB) ve içsel yatırımla özdeşleşme (İYÖ) olarak tanımlanmıştır. İlk olarak seçeneklerin genişlemesine araştırılması boyutu, kişinin içsel yatırım yapmadan önce olası seçenekleri araştırma derecesini ifade etmektedir. Bir lise öğrencisinin ileride yapacağı mesleğe karar vermeden önce belli alanlar hakkında kaynakları araştırması, alandaki kişilerden bilgiler toplaması bu

boyuta örnek verilebilir. Seçeneklerin derinlemesine araştırılması olan ikinci boyut ise kişinin yapmış olduğu içsel yatırımının kendisine uygunluğunu araştırmasıdır. Örnek olarak ise meslektaşları ile kendi meslekleri hakkında tartışarak kişinin kendisine uygunluğu değerlendirmesi verilebilir. Diğer bir boyut seçeneklerin saplantılı araştırılması kişinin, içsel yatırımda bulunma sürecini engelleyecek ya da zorlayacak araştırmalara saplanma derecesini ifade etmektedir. İçsel yatırımda bulunma ise kişinin kendi kimliği ile ilgili karar verme derecesiyken içsel yatırımla özdeşleşme kişinin içsel yatırımlarını değerlendirmesi ve sonrasında kendi duyguları ile özdeşleşme derecesidir (Luyckx vd., 2008a).

Kimlik gelişimi boyutlarına dair yapılan çalışmalar incelendiğinde ise içsel yatırım boyutunun iyi oluşu ve yaşam tatmin düzeylerini pozitif yönde yordadığını göstermektedir (Eryılmaz ve Aypay, 2011; Luyckx vd., 2008a; Luyckx, Schwartz, Goossens ve Pollock, 2008b). İçsel yatırım boyutlarının benlik saygısı ve depresif belirtiler ile arasındaki ilişkinin incelendiği diğer çalışmalarda ise içsel yatırım boyutları depresif belirtilerle negatif yönde ilişkiliyken; benlik saygısıyla pozitif yönde ilişkili bulunmuştur (Luyckx, Soenens, Berzonsky, Smits, Goossens ve Vansteenkiste, 2007; Luyckx, Schwartz, Soenens, Vansteenkiste ve Goossens, 2010). Ayrıca seçeneklerin araştırılması ve öznel iyi oluş arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarda kaygı değişkeni ile seçeneklerin saplantılı araştırılması pozitif yönde ilişkili bulunmuştur (Luyckx, Goossens, Soenens, Beyers ve Vansteenkiste, 2005; Luyckx vd., 2008 a,b,c). Ek olarak seçenekleri saplantılı olarak araştırma sürecinin belirsizlik ve yetersizlik duyguları ile sonuçlanması üzerinden daha olumsuz bir ruh sağlığına sebep olabileceği belirtilmektedir (Luyckx vd., 2008a). Son olarak Türkiye'de Morsünbül (2011) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada da öznel iyi oluşun seçeneklerin saplantılı olarak araştırılmasıyla negatif yönde; diğer boyutların ise pozitif yönde ilişkili olduğu saptanmıştır. Ayrıca bahsedilen bu çalışmada seçeneklerin genişlemesine ve derinlemesine araştırılması boyutlarıyla oluşturulan içsel yatırımların öznel iyi oluşu daha yüksek düzeyde etkilediği belirtilmektedir (Morsünbül, 2011). Bu bilgilerden hareketle iyi oluşun önemli göstergelerinden biri olan depresyon düzeyi ile kimlik boyutları arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Nitekim, seçeneklerin saplantılı araştırılması boyutu ile depresyon arasında pozitif yönde ilişki beklenirken; diğer boyutlar ile depresyon arasında negatif yönde ilişki beklenmektedir (H4). Ayrıca mevcut araştırmada içsel yatırımda bulunma ve içsel yatırımla özdeşleşme boyutlarının ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkiyi zayıflatması beklenmektedir (H5). Bununla birlikte seçeneklerin saplantılı araştırılması boyutunun ise ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkiyi güçlendireceği beklenmektedir (H6). Son olarak seçeneklerin genişlemesine ve derinlemesine araştırılması boyutları ile içsel yatırım boyutunun ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkide

zayıflatıcı etkisinin daha yüksek olacağı düşünülmektedir (H7). Son yıllarda Türkiye'de ebeveynleşmeye yönelik çalışmalar da artış olduğu görülse de ebeveynleşme, kimlik gelişimi ve depresyonun birlikte ele alındığı bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu kapsamda incelenen bu araştırma konusunun ilgili alanyazına ve ebeveynleşmenin olumsuz etkisini azaltmaya yönelik yapılabilecek diğer çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Örneklem

Bu araştırmanın örneklemini üniversite öğrencileri oluşturmakla birlikte toplam 370 (192'si kız, 177'si erkek) öğrenci katılmıştır. Öğrencilerin yaş ortalaması 21.11 (*S* = 1.89) olmakla birlikte ranjı ise 18-34 arasındadır. Araştırmaya birçok bölümden öğrencinin katıldığı görülmekle birlikte en çok katılım sağlayan bölüm sağlık yönetimidir (N = 98). Bu öğrencilerin sınıf düzeyleri incelendiğinde ise 54 öğrencinin 1.sınıf (%14.8), 93 öğrencinin 2.sınıf (%25.4), 165 öğrencinin 3.sınıf (%45.1), 47 öğrencinin 4.sınıf (%12.8), 6 öğrencinin 5.sınıf (%1.6) ve 1 öğrencinin ise 6.sınıf (%0.3) olduğu görülmektedir. Gelir düzeyleri 5 dereceli ölçek üzerinden incelenen (*1- Alt gelir, 5- Üst gelir*) öğrencilerin ortalama gelir durumu ise X ort. = 2.88'dir (*S* = 0.63). Ayrıca öğrencilerin %80.7'sinin (292 öğrenci) anne ve babası birlikte iken %19.1'inin (69 öğrenci) anne ve babasının birlikte olmadığı görülmektedir. Son olarak ebeveynlerin eğitim düzeyleri 5 dereceli ölçek üzerinden değerlendirildiğinde (*1- Okur yazar değil, 5- Üniversite*), annelerin ortalama eğitim durumu X ort. = 2.43 (*S* = 0.97), babaların ise X ort. = 3.06'tür (*S* = 1.10).

Veri Toplama Araçları

Ebeveynleşme Envanteri (Parentification Inventory). Geçmişe dönük öz-değerlendirmeye başvurarak yanıtlanmaları istenilen 22 maddenin bulunduğu bu ebeveynleşme envanteri Hooper (2009) tarafından üniversite örnekleminde geliştirilmiştir. Kişilerin, çocukluk dönemlerini baz alarak 5'li Likert tipinden (1 = *Hiçbir zaman*, 5 = *Her zaman*) oluşan maddelere cevap vermeleri istenmektedir. Bu ölçekte "Ebeveyn Odaklı Ebeveynleşme" (EOE) (Parent-Focused Parentification) (ör. Anne babama önemli kararlar almalarında yardım ettim), "Kardeş Odaklı Ebeveynleşme" (KOE) (Sibling-Focused Parentification) (ör. Kardeşlerimi disipline eden esas kişi bendim) ve "Ebeveynleşmeden Algılanan Yararı" (AY) (Perceived Benefits of Parentification) (ör. Ailem tarafından takdir edildiğimi hissettim) olmak üzere üç alt boyut bulunmaktadır. EOE ve KOE puanlarının yüksek olması ebeveynleşmenin artışına, AY puanlarının yüksek olması ise ebeveynleşmeye dair olumlu tutumların olmasını ifade etmektedir. Bu ölçeğin iç tutarlık katsayısı ise .84 olarak belirtilmektedir (Hooper vd., 2011). Ebeveynleşme envanterinin Türkçeye uyarlaması ise Köyden (2015) tarafından yapılmıştır.

Üniversite örnekleminde geçerlik ve güvenirlik çalışması yapılan bu ölçekte EOE alt boyutu 9, KOE alt boyutu 5, AY alt boyutu 6 madde ile temsil edilmektedir. Bu çalışma da ebeveyn odaklı ebeveynleşme alt boyutu için iç tutarlılık katsayısı .83, kardeş odaklı ebeveynleşme alt boyutu için .73 ve algılanan yarar alt boyutu için .76 olarak hesaplanmıştır. Bununla birlikte tüm maddeler birlikte ele alındığında ölçeğin iç tutarlılık katsayısı ise .82 olarak belirlenmiştir.

Kimlik Gelişimi Boyutları Ölçeği (The Dimensions of Identity Development Scale). Luyckx ve arkadaşları (2008a) tarafından kimliğin boyutlarını ölçmek amacıyla geliştirilen bu ölçekte 5 alt boyut yer almaktadır. Bunlar içsel yatırımda bulunma (ör. Yaşamımda hangi yolu izleyeceğimi biliyorum), içsel yatırımla özdeşleşme (ör. Gelecekle ilgili planlarım, gerçek ilgi ve değerlerimle örtüşüyor), seçeneklerin genişlemesine araştırılması (ör. Bana uyabilecek birtakım farklı yaşam biçimlerini göz önünde bulunduruyorum), seçeneklerin derinlemesine araştırılması (ör. Gelecekle ilgili yapmış olduğum planlar hakkında başkalarıyla konuşurum) ve seçeneklerin saplantılı araştırılmasıdır (ör. Yaşamda gerçekten elde etmek istediklerim konusunda kuşkularım var). Her bir boyutta 5 madde olmak üzere 25 maddeden oluşmaktadır. 5'li Likert üzerinden değerlendirilen bu ölçekte (1 = *Kesinlikle katılmıyorum*, 5 = *Kesinlikle katılıyorum*) puanlar her bir boyut için 5 ile 25 arasında farklılaşmaktadır. Orijinal ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayıları .79 ile .86 arasında değişmektedir (Luyckx vd., 2008a). Bu ölçeğin Türkçeye uyarlaması ise Morsünbül (2011) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin Türkçe versiyonunun alt boyutları için Cronbach alfa değerleri ise içsel yatırımda bulunma .88, seçeneklerin genişlemesine araştırılması .87, seçeneklerin saplantılı araştırılması .90, seçeneklerin derinlemesine araştırılması .89 ve içsel yatırımla özdeşleşme .89 olarak hesaplanmıştır.

Depresyon Ölçeği (The CES-D Scale). Radloff (1977) tarafından depresif belirtileri ölçmek amacıyla geliştirilen bu ölçek 12 maddeden oluşmaktadır. 4'lü Likert üzerinden (0 = *nadiren ya da hiçbir zaman (1 günden az)*, 3 = *çoğunlukla ya da her zaman (5-7 gün)*) ele alınan bu ölçeğin örnek maddeleri ise şu şekildedir: "Yaptığım her şeyi kendimi zorlayarak yaptığımı hissettim" "Gelecekle ilgili umutlu hissettim". Bu ölçeğin Türkçeye uyarlaması ise Sayıl ve Kındap-Tepe (2016) tarafından bir proje kapsamında gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı ise .79 olarak hesaplanmıştır.

İşlem

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal bilimler etik kurulundan (16/01/2020 tarih; 1 no'lu toplantıda; karar 7) etik izin alınmıştır. Gerekli diğer izinler alındıktan sonra, veriler 2019-2020 akademik yılının güz döneminde Cumhuriyet Üniversitesi öğrencilerinden toplanmıştır. Çalışmada katılımcılara Demografik Bilgi Formu, Ebeveynleşme Envanteri, Ego Kimlik

Statüleri Ölçeği sınıf ortamında yüz yüze uygulanmıştır. Katılımcılara çalışmaya katılımın gönüllülük esasına bağlı olduğu; bilgilerin gizli kalacağı bilgisi sözel olarak verilmiştir.

Bulgular

Ebeveynleşme Olgusunun Cinsiyete Göre Karşılaştırılması MANOVA Analizi

Araştırmada ebeveynleşme olgusunun alt boyutlarının (ebeveyn odaklı ebeveynleşme, kardeş odaklı ebeveynleşme ve algılanan yarar/uyum) cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için tek yönlü MANOVA analizi uygulanmıştır. Analizlere başlamadan önce, başta tek değişkenli ve çok değişkenli normallik, varyans-kovaryans matrislerinin homojenliği olmak üzere ilgili varsayımların karşılanıp karşılanmadığı kontrol edilmiştir. Bu doğrultuda analiz için gerekli olan tüm varsayımların karşılandığı görülmüştür. Bununla birlikte veriler varsayımların karşılanması, gruplardaki örneklem sayılarının eşitliği ve örneklemin büyüklüğü göz önünde bulundurularak Wilk's Lambda çok değişkenli test istatistiği ile yorumlanmıştır. Yapılan analiz sonucunda cinsiyetin temel etkisinin anlamlı olduğu görülmüştür ($F_{(3\text{-}372)}$= 5.39, p < .01, Wilks'Λ = .96, η^2 = .04). Cinsiyet temel etkisinin hangi ebeveynleşme alt boyutlarında etkili olduğunu belirlemek için yapılan ileri analizler sonucunda ise cinsiyetin algılanan yarar/uyum boyutu ($F_{(1\text{-}374)}$ = 12.08, p < .01, η^2 = .03) üzerinde temel etkisinin anlamlı olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda kadınların ebeveynleşme yaşantılarından algıladıkları yararın, erkeklerin ebeveynleşme yaşantılarından algıladıkları yarara göre daha yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 1

Ebeveynleşme Alt Boyutlarının Cinsiyete Göre Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Değişkenler	**Cinsiyet**	***Ort.***	***S***	***N***
Ebeveyn Odaklı Ebeveynleşme	Kadın	2.54	.77	194
	Erkek	2.62	.78	182
Algılanan Yarar/Uyum	Kadın	3.48	.82	194
	Erkek	3.19	.76	182
Kardeş Odaklı Ebeveynleşme	Kadın	2.10	.76	194
	Erkek	2.19	.86	182

Araştırmada Ele Alınan Değişkenler Arasındaki İlişkiler

Araştırmada ele alınan tüm değişkenlerin arasında bir ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda depresyon ile algılanan yarar/uyum (r = -.31, p < .001), içsel yatırımda bulunma (r = -.20, p < .001), içsel yatırımla özdeşleşme (r = -.19, p < .001), seçeneklerin derinlemesine araştırılması (r = -.19, p < .001) ve seçeneklerin genişlemesine araştırılması (r = -.10, p < .05) boyutları arasında

negatif yönde bir ilişki bulunurken; seçeneklerin saplantılı araştırılması (r = .11, p < .04) boyutu ile pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmektedir. Bununla birlikte ebeveyn odaklı ebeveynleşme boyutunun içsel yatırımda bulunma (r = .14, p < .01), içsel yatırımla özdeşleşme (r = .14, p < .01) ve seçeneklerin derinlemesine araştırılması (r = .19, p < .001) boyutu ile pozitif yönde ilişki gösterdiği bulunmuştur. Algılanan yarar/uyum boyutunun ise içsel yatırımda bulunma (r = .26, p < .001), içsel yatırımla özdeşleşme (r = .17, p < .01), seçeneklerin derinlemesine araştırılması (r = .30, p < .001) ve seçeneklerin genişlemesine araştırılması (r = .19, p < .001) boyutları ile arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Tablo 2

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlere İlişkin Pearson Korelasyon Katsayıları

Değişkenler	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
1.Depresyon	-							
2.EOE	-.09	-						
3.AYU	-.31***	.27***	-					
4.KOE	.001	.61***	.05	-				
5.İYB	-.20***	.14**	.26***	.01	-			
6.SGA	-.10*	.03	.19***	.05	.58***	-		
7.SSA	.11*	.01	.01	.04	-.24***	.03	-	
8.İYÖ	-.19***	.14**	.17***	.02	.65***	.55***	-.17***	-
9.SDA	-.19***	.19**	.31***	.06	.49***	.51***	.08	.55***

Not: EOE: Ebeveyn Odaklı Ebeveynleşme, AYU: Algılanan Yarar/Uyum, KOE: Kardeş Odaklı Ebeveynleşme, İYB: İçsel Yatırımda Bulunma, SGA: Seçeneklerin Genişlemesine Araştırılması, SSA: Seçeneklerin Saplantılı Araştırılması, İYÖ: İçsel Yatırımla Özdeşleşme, SDA: Seçeneklerin Derinlemesine Araştırılması. *p < .05, **p < .01, ***p < .001.

Ebeveynleşme ve Depresyon Arasındaki İlişkide Kimlik Boyutlarının Aracı Rolü ile İlgili Analiz Sonuçları

Araştırmanın genel amacı olan ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkide kimlik boyutlarının aracı rol oynayıp oynamadığını test edebilmek için Hayes (2013) tarafından geliştirilen SPSS Macro Process v.3.0 programı kullanılmıştır. Kullanılan program kapsamında araştırmanın amacına uygun olan model 4 üzerinden analizlere devam edilmiştir. Ebeveynleşmenin alt boyutları (ebeveyn odaklı, kardeş odaklı ve algılanan yarar) (X) bağımsız değişken, kimlik boyutları (M) aracı değişken ve depresyon (Y) bağımlı değişken olarak belirlenmiştir.

Ebeveyn odaklı ebeveynleşme ile depresyon arasındaki ilişkide *içsel yatırımda bulunmanın* aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, modelde bağımsız değişken olan ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin

aracı değişken olan içsel yatırımda bulunmayı pozitif yönde yordadığı (*a* yolu); içsel yatırımda bulunmanın da modelde bağımlı değişken olan depresyonu negatif yönde anlamlı olarak yordadığı (*b* yolu) görülmüştür. Ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin aracı değişkenden bağımsız depresyon üzerindeki direkt etkisinin negatif yönde anlamlı olduğu (*c* yolu) belirlenmiştir. Ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin ve içsel yatırımda bulunma modele eş zamanlı olarak alındığında ebeveyn odaklı ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişki azalmış ve anlamlılık değeri ortadan kalkmıştır (*c'* yolu). Bu sonuç ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin ile depresyon arasındaki ilişkide içsel yatırımda bulunmanın tümüyle aracı rolde olduğu görülmüştür (bkz. Şekil 1). Ayrıca tüm modelin depresyondaki toplam varyansın %5'ini açıkladığı belirlenmiştir F (2, 367) = 9.66, $p < .001$ (bkz. Tablo 2). Sobel testi sonucu da modelde içsel yatırımda bulunma kimlik boyutunun tümüyle aracı rolü olduğu doğrulamıştır ($z = -2.36$, $p < .05$).

Şekil 1

Ebeveyn Odaklı Ebeveynleşme ile Depresyon Arasındaki İlişkide İçsel Yatırımda Bulunma Kimlik Boyutunun Aracı Rolü

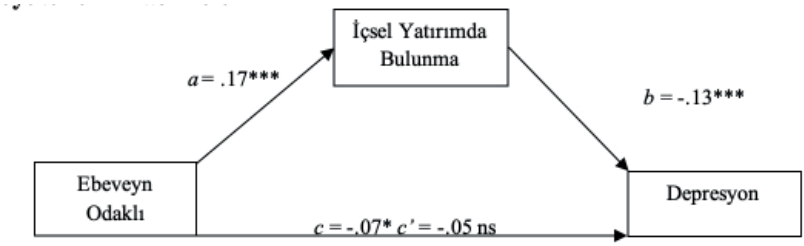

*Not: ***p < .001.*

Ebeveyn odaklı ebeveynleşme ile depresyon arasındaki ilişkide *içsel yatırımla özdeşleşme kimlik boyutunun* aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, modelde bağımsız değişken olan ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin aracı değişken olan içsel yatırımla özdeşleşmeyi pozitif yönde yordadığı (*a* yolu); içsel yatırımla özdeşleşme de modelde bağımlı değişken olan depresyonu negatif yönde anlamlı olarak yordadığı (*b* yolu) görülmüştür. Ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin aracı değişkenden bağımsız depresyon üzerindeki direkt etkisinin negatif yönde anlamlı olduğu (*c* yolu) belirlenmiştir. Ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin ve içsel yatırımla özdeşleşme modele eş zamanlı olarak alındığında ebeveyn odaklı ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişki azalmış ve anlamlılık değeri ortadan kalkmıştır (*c'* yolu). Bu sonuç ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin ile depresyon arasındaki ilişkide içsel yatırımla özdeşleşme kimlik boyutunun tümüyle aracı rolde olduğu görülmüştür (bkz. Şekil 2). Ayrıca tüm modelin depresyondaki toplam varyansın %4'ünü açıkladığı belirlenmiştir F (2, 367) = 8.08, $p < .001$ (bkz. Tablo 2). Sobel testi sonucu da modelde içsel yatırımla özdeşleşme kimlik boyutunun tümüyle aracı rolü olduğu doğrulamıştır ($z = -2.05$, $p < .05$).

Şekil 2

Ebeveyn Odaklı Ebeveynleşme ile Depresyon Arasındaki İlişkide İçsel Yatırımla Özdeşleşme Kimlik Boyutunun Aracı Rolü

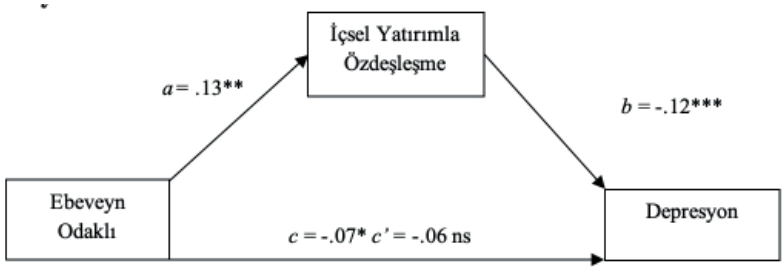

*Not: ***p < .001.*

Ebeveyn odaklı ebeveynleşme ile depresyon arasındaki ilişkide *seçenekleri derinlemesine araştırma* aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, modelde bağımsız değişken olan ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin aracı değişken olan seçeneklerin derinlemesine araştırılmasını pozitif yönde yordadığı (*a* yolu); seçeneklerin derinlemesine araştırılmasını da modelde bağımlı değişken olan depresyonu negatif yönde anlamlı olarak yordadığı (*b* yolu) görülmüştür. Ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin aracı değişkenden bağımsız depresyon üzerindeki direkt etkisinin negatif yönde anlamlı olduğu (*c* yolu) belirlenmiştir. Ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin ve seçeneklerin derinlemesine araştırılmasını modele eş zamanlı olarak alındığında ebeveyn odaklı ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişki azalmış ve anlamlılık değeri ortadan kalkmıştır (*c'* yolu). Bu sonuç ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin ile depresyon arasındaki ilişkide seçeneklerin derinlemesine araştırılması kimlik boyutunun tümüyle aracı rolde olduğu görülmüştür (bkz. Şekil 3). Ayrıca tüm modelin depresyondaki toplam varyansın %4'ünü açıkladığı belirlenmiştir F (2, 367) = 7.74, $p < .001$ (bkz. Tablo 2). Sobel testi sonucu da modelde seçeneklerin derinlemesine araştırılması kimlik boyutunun tümüyle aracı rolü olduğu doğrulamıştır (z = -2.35, $p < .01$).

Şekil 3

Ebeveyn Odaklı Ebeveynleşme ile Depresyon Arasındaki İlişkide Seçenekleri Derinlemesine Araştırılması Kimlik Boyutunun Aracı Rolü

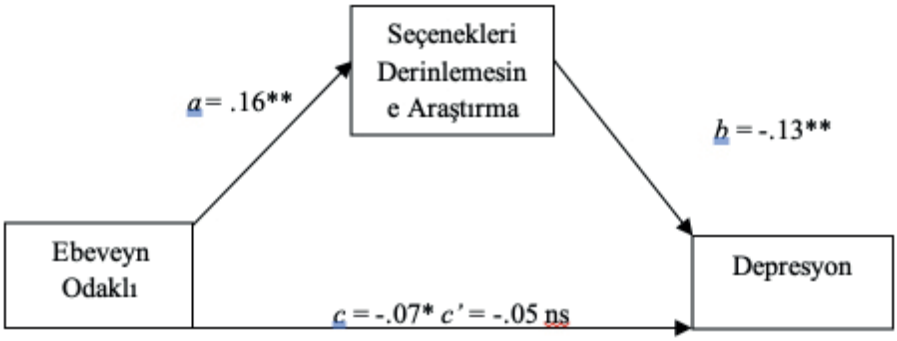

Not: ***$p < .001$.

Tablo 3

Ebeveyn Odaklı Ebeveynleşme ile Depresyon Arasındaki İlişkide Kimlik Boyutlarının Aracı Rolü

Değişkenler	R^2	*B*	*SE*	*t*	*p*
EOE→ İYB	.03	.17	.05	3.08	.001
İYB → Depresyon	.05	-.13	.03	-3.88	.001
EOE → Depresyon		-.05	.03	-1.43	ns
EOE → Depresyon	.01	-.07	.04	5.51	.05
Bootstrap	Etki		*SE*	*LL* 95%*CI*	*UL* 95%*CI*
BNS	-.02		.01	-.05	-.01
Değişkenler	R^2	*B*	*SE*	*t*	*p*
EOE→ İYÖ	.02	.13	.05	2.56	.001
İYÖ → Depresyon	.04	-.12	.03	-3.45	.001
EOE → Depresyon		-.06	.04	-1.58	ns
EOE → Depresyon	.01	-.07	.04	-2.03	.05
Bootstrap	Etki		*SE*	*LL* 95%*CI*	*UL* 95%*CI*
BNS	-.02		.01	-.04	-.01
Değişkenler	R^2	*B*	*SE*	*t*	*p*
EOE→ SDA	.03	.16	.05	3.43	.001
SDA → Depresyon	.04	-.14	.04	-3.35	.001
EOE → Depresyon		-.05	.03	-1.44	ns
EOE → Depresyon	.01	-.07	.04	2.03	.05
Bootstrap	Etki		*SE*	*LL* 95%*CI*	*UL* 95%*CI*
BNS	-.02		.01	-.04	-.01

Not: EOE: Ebeveyn Odaklı Ebeveynleşme, İYB: İçsel Yatırımda Bulunma, İYÖ: İçsel Yatırımla Özdeşleşme, SDA: Seçeneklerin Derinlemesine Araştırılması

Ebeveynleşmeden algılanan yarar ile depresyon arasındaki ilişkide *içsel yatırımda bulunmanın* aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, modelde bağımsız değişken olan ebeveynleşmeden algılanan yararın aracı değişken olan içsel yatırımda bulunmayı pozitif yönde yordadığı (*a* yolu); içsel yatırımda bulunmanın da modelde bağımlı değişken olan depresyonu negatif yönde anlamlı olarak yordadığı (*b* yolu) görülmüştür. Ebeveynleşmeden algılanan yarar aracı değişkenden bağımsız depresyon üzerindeki direkt etkisinin negatif yönde anlamlı olduğu (*c* yolu) belirlenmiştir. Ebeveynleşmeden algılanan yarar ve içsel yatırımda bulunma modele eş zamanlı olarak alındığında ebeveynleşmeden algılanan yarar ve depresyon arasındaki azalmış ancak anlamlılık değeri aynı düzeyde kalmaya devam etmiştir (*c'* yolu). Bu sonuç ebeveynleşmeden algılanan yarar ile depresyon arasındaki ilişkide içsel yatırımda bulunmanın kısmen aracı rolde olduğu görülmüştür (bkz. Şekil 4). Ayrıca tüm modelin depresyondaki toplam varyansın %11'ini açıkladığı belirlenmiştir F (2, 367) = 22.42, $p < .001$ (bkz. Tablo 2). Sobel testi sonucu da modelde içsel yatırımda bulunma kimlik boyutunun tümüyle aracı rolü olduğu doğrulamıştır (z = -2.42, $p < .01$).

Şekil 4

Ebeveynleşmeden Algılanan Yarar ile Depresyon Arasındaki İlişkide İçsel Yatırımda Bulunma Kimlik Boyutunun Aracı Rolü

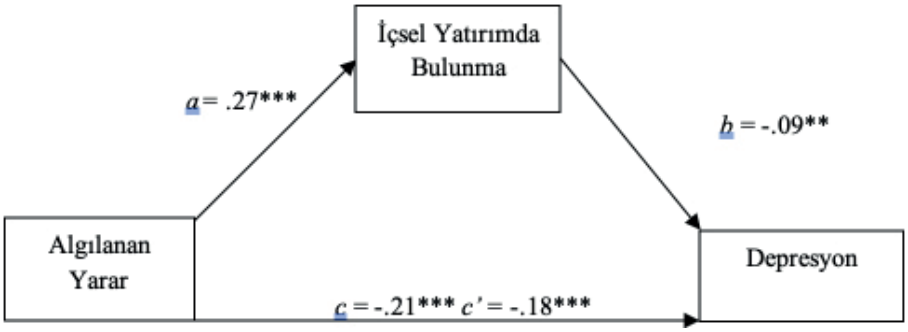

*Not: **p < .01, ***p < .001.*

Ebeveynleşmeden algılanan yarar ile depresyon arasındaki ilişkide *içsel yatırımla özdeşleşme kimlik boyutunun* aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, modelde bağımsız değişken olan ebeveynleşmeden algılanan yarar aracı değişken olan içsel yatırımla özdeşleşmeyi pozitif yönde yordadığı (*a* yolu); içsel yatırımla özdeşleşme de modelde bağımlı değişken olan depresyonu negatif yönde anlamlı olarak yordadığı (*b* yolu) görülmüştür. Ebeveynleşmeden algılanan yarar aracı değişkenden bağımsız depresyon üzerindeki direkt etkisinin negatif yönde anlamlı olduğu (*c* yolu) belirlenmiştir. Ebeveynleşmeden algılanan yarar ve içsel yatırımla özdeşleşme modele eş zamanlı olarak alındığında ebeveynleşmeden algılanan yarar ve depresyon arasındaki ilişki azalmış ancak anlamlılık değeri aynı düzeyde

kalmaya devam etmiştir (*c'* yolu). Bu sonuç ebeveynleşmeden algılanan yarar ile depresyon arasındaki ilişkide içsel yatırımla özdeşleşme kimlik boyutunun kısmen aracı rolde olduğu görülmüştür (bkz. Şekil 5). Ayrıca tüm modelin depresyondaki toplam varyansın %11'ini açıkladığı belirlenmiştir F (2, 367) = 22.38, $p < .001$ (bkz. Tablo 2). Sobel testi sonucu da modelde içsel yatırımla özdeşleşme kimlik boyutunun kısmen aracı rolü olduğu doğrulamıştır (z = -2.13, $p < .05$).

Şekil 5

Ebeveynleşmeden Algılanan Yarar ile Depresyon Arasındaki İlişkide İçsel Yatırımla Özdeşleşme Kimlik Boyutunun Aracı Rolü

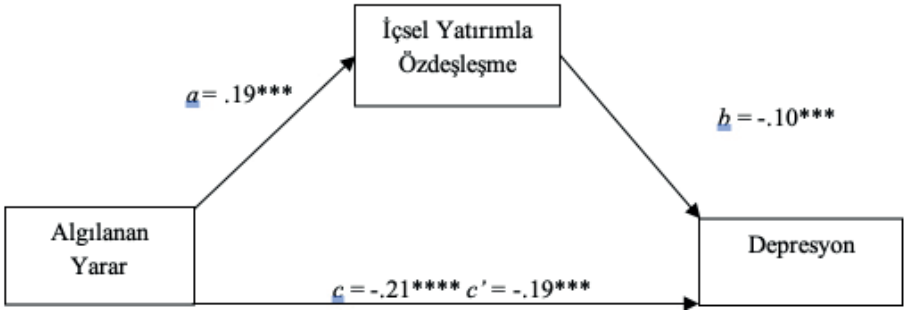

*Not: ***p < .001.*

Ebeveynleşmeden algılanan yarar ile depresyon arasındaki ilişkide *seçenekleri derinlemesine araştırılma* aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, modelde bağımsız değişken olan ebeveynleşmeden algılanan yarar aracı değişken olan seçeneklerin derinlemesine araştırılmasını pozitif yönde yordadığı (*a* yolu); seçeneklerin derinlemesine araştırılmasını da modelde bağımlı değişken olan depresyonu negatif yönde anlamlı olarak yordadığı (*b* yolu) görülmüştür. Ebeveynleşmeden algılanan yarar aracı değişkenden bağımsız depresyon üzerindeki direkt etkisinin negatif yönde anlamlı olduğu (*c* yolu) belirlenmiştir. Ebeveynleşmeden algılanan yarar ve seçeneklerin derinlemesine araştırılmasını modele eş zamanlı olarak alındığında ebeveynleşmeden algılanan yarar ve depresyon arasındaki ilişki azalmış ve anlamlılık değeri ortadan kalkmıştır (*c'* yolu). Bu sonuç ebeveynleşmeden algılanan yarar ile depresyon arasındaki ilişkide seçeneklerin derinlemesine araştırılması kimlik boyutunun kısmen aracı rolde olduğu görülmüştür (bkz. Şekil 6). Ayrıca tüm modelin depresyondaki toplam varyansın %10'unu açıkladığı belirlenmiştir F (2, 367) = 20.59, $p <$ .001 (bkz. Tablo 2). Sobel testi sonucu da modelde seçeneklerin derinlemesine araştırılması kimlik boyutunun kısmi aracı rolü olduğu doğrulamıştır (z = -193, $p < .05$).

Şekil 6

Ebeveynleşmeden Algılanan Yarar ile Depresyon Arasındaki İlişkide Seçenekleri Derinlemesine Araştırılması Kimlik Boyutunun Aracı Rolü

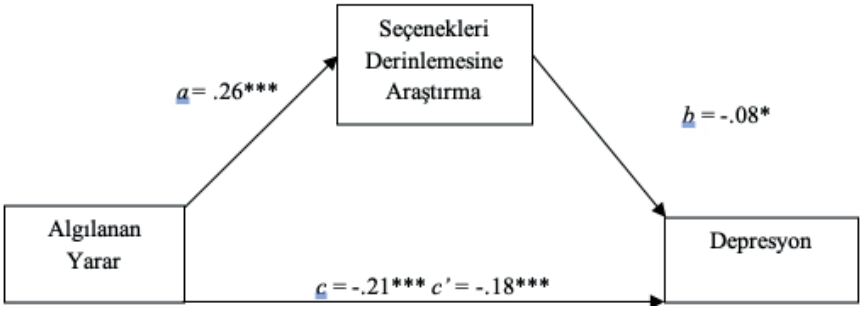

*Not: *p < .05, **p < .01, ***p < .001.*

Tablo 4

Ebeveynleşmeden Algılanan Yarar ile Depresyon Arasındaki İlişkide Kimlik Boyutlarının Aracı Rolü

Değişkenler	R^2	*B*	*SE*	*t*	*p*
EAY→ İYB	.07	.27	.05	5.32	.001
İYB → Depresyon	.11	-.09	.04	-2.76	.01
EAY → Depresyon		-.18	.03	-5.14	.001
EAY → Depresyon	.09	-.21	.03	-6.05	.001
Bootstrap	Etki		*SE*	*LL* 95%*CI*	*UL* 95%*CI*
BNS	-.03		.01	-.05	-.01
Değişkenler	R^2	*B*	*SE*	*t*	*p*
EAY → İYÖ	.03	.18	.05	3.61	.001
İYÖ → Depresyon	.11	-.19	.03	-5.48	.001
EAY → Depresyon		-.09	.03	-2.74	.001
EAY → Depresyon	.09	-.21	.03	-6.05	.001
Bootstrap	Etki		*SE*	*LL* 95%*CI*	*UL* 95%*CI*
BNS	-.02		.01	-.04	-.01
Değişkenler	R^2	*B*	*SE*	*t*	*p*
EAY → SDA	.09	.26	.04	5.978	.001
SDA → Depresyon	.10	-.08	.04	-2.07	.05
EAY → Depresyon		-.18	.04	-5.18	.001
EAY → Depresyon	.09	-.21	.03	-6.04	.001
Bootstrap	Etki		*SE*	*LL* 95%*CI*	*UL* 95%*CI*
BNS	-.02		.01	-.05	-.01

Not: EAY: Ebeveynleşmeden Algılanan Yarar, İYB: İçsel Yatırımda Bulunma, İYÖ: İçsel Yatırımla Özdeşleşme, SDA: Seçeneklerin Derinlemesine Araştırılması

Tartışma

Araştırmanın betimsel analiz sonuçları incelendiğinde, ebeveynleşme olgusunun üniversite örnekleminde kadın ve erkek öğrenciler arasında farklılaştığı kadınların, ebeveynleşme olgusundan erkeklere göre daha fazla yarar/uyum algıladıkları görülmüştür. Bu durum kültürel bağlamda değerlendirildiğinde, kadın katılımcıların daha erken yaşlarda ebeveynleşme davranışları göstermelerinin olağan, onaylanan ve takdir edilen bir durum olmasıyla açıklanabilir. Kadınların, ebeveynleşme yaşantılarına dair daha olumlu bir bakış açısına sahip olmaları sonucu daha fazla yarar/uyum algıladıkları beklenen bir sonuçtur. Nitekim, algılanan yarar boyutundan elde edilen bu bulgu ilgili literatürdeki ebeveynleşme yaşantılarında cinsiyet farkının incelendiği diğer araştırma bulguları ile tutarlılık göstermektedir (Köyden ve Uluç, 2018; Yıldırım, 2016). Bu araştırmada aynı zamanda, ebeveyn odaklı ebeveynleşme ve kardeş odaklı ebeveynleşme boyutları arasında cinsiyetler arası bir fark gözlenmemiştir. Ebeveyn odaklı ebeveynleşme alt boyutuna ilişkin bu bulguyla tutarlı olarak literatürde birçok çalışma bulunduğu görülmektedir (Cho ve Lee, 2018; Jurkovic, vd., 2001; Köyden, 2015; Peris, Goeke-Morey, Cummings ve Emery, 2008). Ancak, ebeveyn odaklı ebeveynleşmede cinsiyetler arası fark gözlenen de birçok çalışma bulunmaktadır (örn., Hooper vd., 2015; Stein, Riedel ve Rotheram-Borus, 1999). Aynı şekilde kardeş odaklı ebeveynleşmede cinsiyetler arası fark gözlenen (East ve Hamill, 2013; Howe ve Rinaldi, 2004; Hsueh ve Gennetian, 2011; Zick ve Allen, 1996) ve fark gözlenmeyen (Akdaş, 2022; Köyden, 2015) birçok çalışma bulunmaktadır. Elde edilen bu araştırma bulgularının farklılaşması, araştırmaya dahil edilmeyen bazı faktörler ile açıklanabilir. Örneğin, en büyük çocuk olması/olmaması, kardeş sayısı ve yaşanılan yer (köy-şehir) gibi bazı faktörler ebeveynleşme yaşantılarında oldukça etkili olduğu için cinsiyet farklılığına ilişkin sonuçları etkiliyor olabilir. Dolayısıyla ebeveynleşme kavramını cinsiyet odaklı ele alacak bundan sonraki araştırmalarda söz konusu faktörlerin dikkate alınması önerilebilir.

Araştırmada ele alınan değişkenler arasındaki ilişkiler incelendiğinde depresyon düzeyi ile ebeveynleşmeden algılanan yarar/uyum ve kimlik boyutlarından İYB, İYÖ, SDA, SGA arasında negatif yönde ilişki olduğu görülmüştür. Nitekim, yapılan çalışmalarda belirtilen kimlik boyutlarının öznel iyi oluş gibi değişkenlerle pozitif yönde ilişkili olduğu gösterilmiştir (Eryılmaz ve Aypay, 2011; Luyckx vd., 2008a, 2008b; Morsünbül, 2011). Ayrıca ebeveynleşme yaşantılarına dair bir yarar algılamak ve kişinin uyum becerilerinin artışı bu sürecin olumlu görülmesine sebep olabilmekte ve depresyon riskini azaltabilmektedir. Bu doğrultuda elde edilen bulguların alanyazınında yer alan çalışmalarla tutarlılık gösterdiği söylenebilir (Hooper vd., 2008; Jurkovic, 1997; Köyden, 2015). Bununla birlikte yapılan araştırmalar, ebeveynleşme yaşantısına sahip genç yetişkinlerin (Katz vd., 2009) veya

ergenlerin (Hooper vd., 2012; Stein vd.,1999) depresyon seviyelerinin yüksek olduğu göstermektedir. Mevcut çalışmada da ilgili alanyazın ile tutarlı olarak ebeveynleşme boyutlarından EOE ve KOE'nin depresyon ile pozitif yönde ilişkili olması beklenmiştir. Ancak ebeveyn odaklı ebeveynleşme ve kardeş odaklı ebeveynleşme ile depresyon arasında bir ilişkiye rastlanmamıştır. Nitekim, genel olarak kültürümüzde ebeveynleşme yaşantıları onaylanılan ve olumlu olarak nitelendirilen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda, çocukluk döneminde ve şu anki yaşantılarında bu rolleri üstlenen kişiler takdir edilerek günümüze kadar gelebilmektedir. Bunun sonucunda kişilerde ebeveynleşmeye dair olumsuz bir algı veya deneyim hissi oluşmayabilir. Ancak bu görüşün sınanabilmesi için konuyla ilgili geniş çaplı boylamsal araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Nitekim, daha toplulukçu (Choe ve Lee, 2019) ve evlat olma (Hwang, 1999) gibi değerlere sahip olan kültürlerde ebeveynleşme yaşantılarının daha fazla olduğu ve bu yaşantılara daha olumlu yaklaşıldığı görülmektedir. Ülkemizde de ebeveynleşme davranışları evlatlık sorumluluğunun bir niteliği olarak değerlendirilebilir. Ayrıca ebeveynleşme alt boyutlarından kardeş odaklı ebeveynleşme için değerlendirildiğinde bu sonucun elde edilmesinde etkili olan birçok karıştırıcı değişken bulunabilir. Örneğin, kardeşinin olup olmaması, ailede bulunan kardeş sayısı, doğum sırası gibi kardeşle veya aileyle ilgili değişkenlerin kontrol edildiği çalışmalarda bu alt boyuta dair daha sağlıklı sonuçlar elde edilecektir. Nitekim, araştırmaya dahil edilen kişilerin çocukluk döneminde mevcut kardeş sayısı, kardeşleriyle birlikte yaşayıp yaşamaması, büyük çocuk olma (Burton, 2007), anne ve babanın birlikteliği (Jurkovic vd., 2001) kardeş odaklı ebeveynleşmeye dair algıları etkileyebilecek kriterler arasındadır. Bununla birlikte Hooper ve arkadaşları (2008) tarafından yapılan bir çalışmada ebeveynleşme yaşantılarının etkisinin duygusal ve araçsal olarak iki boyut olarak değerlendirildiğinde daha fazla olduğunu belirtmektedir. Mevcut çalışmada ise ebeveyn odaklı, kardeş odaklı ve algılanan yarar/uyum olarak üç boyutta değerlendirilmiştir. Bu üç boyutun içerisinde ebeveyn ve kardeşe yönelik hem duygusal hem araçsal maddeler yer almaktadır. Bahsedilenler doğrultusunda ebeveynleşme yaşantıları ve depresyon arasındaki ilişki beklenildiği düzeyde olmamıştır. Bununla birlikte depresyon düzeyi ile seçeneklerin saplantılı araştırılması kimlik boyutunun pozitif yönde ilişkili olduğu görülmektedir. Bu bulgu ise seçeneklerin saplantılı araştırma boyutunun olumsuz psikolojik belirtiler ile ilişkisini destekleyen çalışmalarla tutarlıdır (Luyckx vd., 2005; Luyckx vd., 2008a, b, c). Nitekim, seçeneklerin saplantılı araştırılması kişinin kimlik gelişim sürecini sekteye uğratarak kaybolmuşluk hissi sonucu olumsuz bir ruh haline bürünmesine sebep olabilmektedir.

Araştırmada ele alınan ebeveynleşme ile kimlik boyutları arasındaki ilişkiler incelendiğinde ise algılanan yarar/uyum boyutu ile İYB, İYÖ, SDA

ve SGA düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki olduğu görülmüştür. Nitekim, algılanan yarar/uyum (Jurkovic, Morrel ve Thirkield, 1999) ve diğer kimlik boyutlarının (İYB, İYÖ, SDA, SGA) (Luyckx vd., 2007; Luyckx vd., 2010; Morsünbül, 2011) iyi oluşu besleyen bir tarafı olduğu ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda aralarında pozitif yönde bir ilişkinin görülmesi beklenen bir sonuçtur. Bununla birlikte ilgili literatürde yapılan bir çalışma incelendiğinde ebeveynlerden herhangi biriyle rolleri değişen kadınların, bazı alanlarda daha az kimlik keşfi (SDA, SGA, İYB, İYÖ) olduğunu görmüşlerdir (Fullinwinder-Bush ve Jacobvitz, 1993). Yine ebeveynleşmenin hem üç alt boyutunun (EOE, KOE, AYU) hem de duygusal ve araçsal boyutlarının ölçüldüğü bir çalışmada ebeveyn odaklı ebeveynleşme ve duygusal ebeveynleşme ile kimlik bunalımı arasında bir ilişki olduğu görülmüştür (Garcia, 2023). Bu doğrultuda mevcut çalışmada ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin sağlıklı ve işlevsel olmayan kimlik boyutlarıyla ilişkili olması beklenirken tam tersi bir sonuç elde edilmiştir. Nitekim, ebeveynlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için çabalayan kişilerin kendi kimlikleri ve kendi ihtiyaçlarını göz ardı edeceği düşünülmektedir. Ancak mevcut çalışmada ebeveyn odaklı ebeveynleşme boyutu ile İYB, İYÖ ve SDA'da arasında ise pozitif yönde ilişki olduğu belirlenmiştir. Buna karşı seçeneklerin saplantılı araştırılması ile ebeveynleşme boyutları arasında ilişki olmadığı belirlenmiştir. Bu bağlamda yukarıdaki bulgular değerlendirilecek olursa ilgili alanyazında ebeveynleşme yaşantılarında belirli koşullar sağlandığı takdirde kimlik ve kişilik gelişimi üzerine olumlu etkileri olabileceği ifade edilmektedir. Diğer bir ifadeyle kültürel olarak bu yaşantıların olumlu karşılanması ya da bir norm haline gelmesi (Khafi, Yates ve Luthar, 2014), bu davranışlara dair ebeveynler ve çevre tarafından onaylanma, yaş ve gelişim düzeyi ile tutarlı olması (Chase, 1999) kişilerin ebeveynleşme yaşantılarının etkilerinin olumlu olmasını sağlayabilir (Jurkovic vd., 2001). Bu bağlamda değerlendirildiğinde araştırmaya dahil edilen katılımcıların ebeveynleşme yaşantılarına ilişkin sağlanan koşulları ve algıları olumlu etkiler oluşturabilecek nitelikte olabilir. Dolayısıyla ilerleyen çalışmalarda katılımcıların koşullarının daha detaylı olarak ele alındığı çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Araştırmanın genel amacı olan ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkide kimlik boyutlarının aracı rolünde ise alt boyutlar açısından tek tek incelenmiştir. Bunun sonucunda ilk olarak ebeveynleşmeden algılanan yarar ile depresyon arasındaki ilişkide *içsel yatırımda bulunmanın, içsel yatırımla özdeşleşmenin ve seçeneklerin derinlemesine araştırılmasının* aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde bu ilişkiye belirtilen kimlik boyutlarının kısmi olarak aracılık ettiği görülmüştür. Bu modellerde ebeveynleşmeden algılanan yarar arttıkça İYB, İYÖ, SDA'nın arttığı, İYB, İYÖ, SDA arttıkça da depresyon düzeyinin azaldığı görülmüştür. Bununla birlikte aracı değişkenlerden bağımsız olarak bu analizlerde ebeveynleşmeden

algılanan yararın depresyon ile ilişkisinin negatif yönlü olduğu görülmüştür. Bu bulgulardan hareketle, sağlıklı olarak nitelendirebileceğimiz kimlik boyutlarının ebeveynleşmeden algılanan yarar ve depresyon arasındaki ilişkiyi zayıflattığı bulunmuştur. Nitekim, ebeveynleşmeden algılanan yarar arttıkça depresyon düzeyinin azaldığı beklenen bir durumdur. Bu durumda sağlıklı kimlik boyutlarının da kısmi aracılığıyla depresyon düzeyinin azalmasına katkıda bulunduğu hipotezleri desteklemiştir.

Ebeveyn odaklı ebeveynleşme ile depresyon arasındaki ilişkide *içsel yatırımda bulunmanın, içsel yatırımla özdeşleşmenin ve seçeneklerin derinlemesine araştırılmasının* aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, ebeveyn odaklı ebeveynleşme ile depresyon arasındaki ilişkiye söz konusu kimlik boyutlarının tümüyle aracılık ettiği görülmüştür. Diğer bir ifadeyle ebeveyn odaklı ebeveynleşme olumlu kimlik boyutları olarak tanımlanabilecek kimlik boyutlarının gelişimine katkıda bulunarak kişilerin daha az depresyon bildirmelerine neden olabilmektedir. Yine yukarıda bahsedilenlerden hareketle ülkemizde ebeveynleşme yaşantılarına dair normatif algının elde edilen bulgularda daha çok olumlu etkiler oluşturmasına sebep olduğu düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle bu kültürde yetişen bireyler ebeveynleşmeye ilişkin aldıkları olumlu geri bildirimler sayesinde süreci daha normatif, yararlı ve güçlendiren bir süreç olarak değerlendiriyor olabilirler. Bu algılar ise yetişkinlik döneminde yaşanabilecek olan duygudurum güçlükleri veya kimlik bunalımlarına karşı koruyucu bir etki oluşturuyor olabilir. Ancak söz konusu açıklamanın bireyci ve toplulukçu değerler bağlamında değişen Türkiye'de farklı örneklemlerde ayrıntılı olarak incelenmeye ihtiyacı vardır. Bununla birlikte ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkide kimlik boyutlarından seçeneklerin saplantılı araştırılması değişkeninin aracı rolüne ilişkin hipotezin karşılanmadığı görülmektedir. Seçeneklerin saplantılı araştırılması boyutu, kişinin içsel yatırımlarda bulunma sürecini zorlaştıran olumsuz bir kimlik süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla araştırmada seçeneklerin saplantılı araştırılması depresyon ile doğrudan pozitif yönde bir ilişki göstermesi alanyazınla tutarlık gösterirken; bu sürece ebeveynleşmenin katkıda bulunmadığı söylenebilir. Seçeneklerin saplantılı araştırılması kimlik boyutunun kendilik saplantısı gibi değişkenlerle (Luyckx vd., 2008a) ilişkili olduğu ve depresyon ve kaygıya yatkınlığı arttırdığı düşünüldüğünde bu süreci aileye yönelik daha olumsuz uygulamaların şekillendirdiği söylenebilir. Nitekim bu araştırmaya katılan kadın ve erkeklerin ebeveynleşmeden algıladıkları yarar puanlarının diğer alt boyutlardan görece yüksek olması bu yorumu destekler niteliktedir. Ancak bu açıklamanın farklı örneklemlerde sınanmaya ihtiyacı olduğu unutulmamalıdır.

Mevcut çalışma, bilindiği kadarıyla ebeveynleşme, depresyon ve kimlik boyutlarının bir arada incelendiği ilk çalışmadır. Bu nedenle özellikle

ebeveynleşme ve kimlik boyutlarına ilişkin atfedilecek verilerin oldukça az olduğu belirtilebilir. Ayrıca ebeveynleşme yaşantıları geçmişe yönelik değerlendirmeleri ile ölçülen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple doğası gereği kesin olmayan belleğe dayanan çocukluk dönemindeki deneyimleri hatırlamaları istenmiştir. Bu durum ise kişilerin yanlı cevaplar verilmesine veya çok da güvenilir cevaplar verilmemesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla ileride yapılacak olan çalışmalarda niteliksel bir yaklaşım benimsenirse ebeveynleşme deneyimlerine ilişkin daha etkili ölçme fırsatlarına erişilebilir. Nitekim, görüşmeler esnasında hangi koşullarda oldukları, deneyimlere ilişkin algıları (yararlı mıydı, yoksa sınırladı mı?), üstlenilen görevlerin içeriği gibi daha geniş bir yelpazede veriler alınabilir. Gelecek yıllarda ayrıca kültürler arası farklılıklar, kültürel normlar ve ebeveynleşmeye ilişkin risk faktörleri ile koşullar göz önünde bulundurularak farklı örneklemler ile nitel çalışmalar yürütülmesi oldukça kıymetli olacaktır.

KAYNAKÇA

Akdaş, B. (2022). *Yetişkin bireylerin ebeveynleşme olgusunda obsesif inanışların ve kaygı düzeylerinin rolü.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Arıkan Çolak, D. (2019). *Özel gereksinimli ve sağlıklı kardeşe sahip bireylerde ebeveynleşme olgusu ile ilişkili değişkenlerin incelenmesi.* Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist, 55*(5), 469-480.

Berzonsky, M. D. (1992). A process perspective on identity and stress management. *Adolescent identity formation*, *4*, 193-215.

Black, B. T. ve Sleigh, M. J. (2013). Relations among parentification, parenting beliefs, and parenting behaviors. *Journal of Student Research, 2*(1), 52–57.

Boszormenyi-Nagy, I. ve Spark, G. M. (1973). *Invisible loyalties: Reciprocity in intergenerational family therapy.* NY: Harper and Row.

Burt, A. (1992). *Generational boundary distortion: Implications for object relations development.* Doctoral dissertation, Georgia State University.

Burton, L. (2007). Childhood adultification in economically disadvantaged families: A conceptual model. *Family Relations, 56*(4), 329-345.

Carroll, J. J. ve Robinson, B. E. (2000). Depression and parentification among adults as related to parental workaholism and alcoholism. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families, 8*(4), 360–367.

Castro, D. M., Jones, R. A. ve Mirsalimi, H. (2004). Parentification and the impostor phenomenon: An empirical investigation. *The American Journal of Family Therapy, 32*(3), 205-216.

Chase, N. D. (1999). "Parentification: An overview of theory, research, and societal issues".*Burdened children: Theory, research, and treatment of parentification*, ed. N. D. Chase, 3-33.

Chase, N., Demming, M. ve Wells, M. (1998). Parentification, parental alcoholism, and academic status among young adults. *The American Journal of Family Therapy, 25*, 105-114.

Cho, A. R. ve Lee, S. Y. (2019). Exploring effects of childhood parentification on adult-depressive symptoms in Korean college students. *Journal of Clinical Psychology, 75*(4), 801–813.

Earley, L. ve Cushway, D. J. (2002). The parentified child. *Clinical Child Psychology and Psychiatry, 7,* 163-178.

East, P. L. ve Hamill, S. B. (2013). Sibling caretaking among Mexican American youth: Conditions that promote and hinder personal and school success. *Hispanic journal of behavioral sciences*, *35*(4), 542-564.

Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*.W.W. Norton and Company, Inc.

Eryılmaz, A. ve Aypay, A. (2011) Ergen öznel iyi oluşu ile kimlik statüsü ilişkisinin incelenmesi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 16*,167-179.

Fullinwider-Bush, N. ve Jacobvitz, D. B. (1993). The transition to young adulthood: Generation boundary dissolution and female identity development. *Family Process, 32*(1), 87–103.

Garcia, Jasmine A. (2023). *Through A Cultural Lens: The Association Between Parentification and Identity Development in Relation to Ethnicity.* Honors Undergraduate Theses.

Goldthorpe, J., Epton, T., Keyworth, C., Calam, R. ve Armitage, C. (2019). Who is responsible for keeping children healthy? A qualitative exploration of the views of children aged 8–10 years old. *BMJ open*, *9*(5), e025245.

Goglia, L.R., Jurkovic, G.J., Burt, A.M. ve Burge-Callaway, K.G. (1992). Generational boundary distortions by adult children of alcoholics: Child-as-parent and child-as-mate. *American Journal of Family Therapy, 20*, 219–299.

Goodnow, J.J. (1988). Children's household work: Its nature and functions. *Psychological Bulletin, 103*(1), 5–26.

Gutman, L. M. ve Feinstein, L. (2010). Parenting behaviours and children's development from infancy to early childhood: Changes, continuities and contributions. *Early Child Development and Care*, *180*(4), 535-556.

Hayes, A. F. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression based approach*. New York: The Guilford Press.

Hooper, L. M. (2007). The application of attachment theory and family systems theory to the phenomena of parentification. *The Family Journal*, *15*(3), 217-223.

Hooper, L. M., Marotta, S. A. ve Lanthier, R. P. (2008). Predictors of growth and distress following childhood parentification: A retrospective exploratory study. *Journal of Child and Family Studies*, *17*, 693-705.

Hooper, L. M., Doehler, K., Jankowski, P. J. ve Tomek, S. E. (2012). Patterns of self-reported alcohol use, depressive symptoms, and body mass index in a family sample: The buffering effects of parentification. *The Family Journal*, *20*(2), 164-178.

Hooper, L. M. (2009). Parentification Inventory. (*Available from L. M. Hooper, Departmentof Educational Studies in Psychology, Research Methodology, and Counseling, The University of Alabama, Tuscaloosa, AL, 35487*).

Hooper, L. M., Tomek, S., Bond, J. M. ve Reif, M. S. (2015). Race/ethnicity, gender, parentification, and psychological functioning: comparisons among a nationwide university sample. *The Family Journal, 23*(1), 33–48.

Howe, N. ve Rinaldi, C. M. (2004). 'You be the big sister': Maternal-preschooler internal state discourse, perspective-taking, and sibling caretaking. *Infant and Child Development: An International Journal of Research and Practice*, *13*(3), 217-234.

Hsueh, J. ve Gennetian, L. A. (2011). Welfare policies and adolescents: exploring the roles of sibling care, maternal work schedules, and economic resources. *American journal of community psychology*, *48*, 322-340.

Hwang, K. K. (1999). Filial piety and loyalty: Two types of social identification in Confucianism. *Asian Journal of Social Psychology*, *2*(1), 163-183.

Jurkovic, G. J. (1997). *The plight of the parentified child.* Brunner Mazel Inc.

Jurkovic, G. J., Thirkield, A. ve Morrell, R. (2001). Parentification of adult children of divorce: A multidimensional analysis. *Journal of Youth and Adolescence, 30*(2), 245-257.

Jurkovic, B. G. J., Morrell, R. ve Thirkield, A. (1999). Assessing childhood parentification: Guidelines for researchers and practitioners. In N.D. Chase (Ed.), *Burdened Children: Theory, Research, and Treatment of Parentification,* (s. 92–115).

Katz, J., Petracca, M. ve Rabinowitz, J. (2009). A retrospective study of daughters' emotional role reversal with parents, attachment anxiety, excessive reassurance-seeking, and depressive symptoms. *The American Journal of Family Therapy, 37*(3), 185-195.

Ketisch, T., Jones, R., Mirsalimi, H., Casey, R. ve Milton, T. (2014). Boundary disturbances and eating disorder symptoms. *The American Journal of Family Therapy, 42*(5),438-51.,

Khafi, T. Y., Yates, T. M. ve Luthar, S. S. (2014). Ethnic differences in the developmental significance of parentification. *Family Process*, *53*(2), 267-287.

Köyden, D. (2015). *Ebeveynleşme olgusunun depresyon, kaygı, öfke ve obsesif inanış biçimleriyle ilişkisinin incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Köyden, D. ve Uluç, S. (2018). Ebeveynleşme ile Psikolojik Belirtiler Arasındaki İlişkide Cinsiyetin ve Ebeveynleşmeden Algılanan Yararın Rolü. *Türk Psikoloji Dergisi, 33*(81), 28-40.

Luyckx, K., Goossens, L., Soenens, B., Beyers, W. ve Vansteenkiste, M. (2005). Identity statuses based on 4 rather than 2 identity dimensions: Extending and refining Marcia's paradigm. *Journal of Youth and Adolescence, 34*(6), 605–618.

Luyckx, K., Schwartz, S. J., Goossens, L. ve Soenens, B. (2007). The Relationship between Identity Development and Adjustment in the Transition to Adulthood: Variable-Centered and Person-Centered Approaches. *Journal of Research on Adolescence, 22*, 56-72.

Luyckx, K., Soenens, B., Berzonsky, M. D., Smits, I., Goossens, L. ve Vansteenkiste, M. (2007). Information-oriented identity processing, identity consolidation, and well-being: The moderating role of autonomy, self-reflection, and self-rumination. *Personality and Individual differences*, *43*(5), 1099-1111.

Luyckx, K., Schwartz, S. J., Berzonsky, M. D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I. ve Goossens, L. (2008a). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality, 42*(5), 58–82.

Luyckx, K., Schwartz, S. J., Goossens, L. ve Pollock, S. (2008b). Employment, sense of coherence, and identity formation: Contextual and psychological processes on the pathway to sense of adulthood. *Journal of Adolescent Research, 23*(5), 566–591.

Luyckx, K., Schwartz, S. J., Goossens, L. ve Soenens, B. (2008c). The relationship between identity development and adjustment in the transition to adulthood: Variable-centered and person centered approaches. *Journal of Research on Adolescence, 18*(4), 595–619.

Luyckx, K., Seiffge-Krenke, I., Schwartz, S. J., Goossens, L., Weets, I. ve Hendrieckx, C. (2008d). Identity formation, coping, and adjustment in emerging adults with a chronic illness: The sample case of type I diabetes. *Journal of Adolescent Health, 43*(5), 451–458.

Luyckx, K., Soenens, B., Goossens, L., Beckx, K. ve Wouters, S. (2008e). Identity exploration and commitment in late adolescence: Correlates of perfectionism and mediating mechanisms on the pathway to well-being. *Journal of Social and Clinical Psychology, 27*(4), 336–361.

Luyckx, K., Schwartz, S. J., Soenens, B., Vansteenkiste, M. ve Goossens, L. (2010). The Path from Identity Commitments to Adjustment: Motivational Underpinnings and Mediating Mechanisms. *Journal of Counseling and Development, 88*, 52–60.

Macfie, J., Mcelwain, N. L., Houts, R. M. ve Cox, M. J. (2005). Intergenerational transmission of role reversal between parent and child: Dyadic and family systems internal working models. *Attachment and human development*, *7*(1), 51-65.

Marcia, J. E. (1989). Identity and intervention. *Journal of Adolescence, 12*(3), 401-410.

Marcia, J. (1993). "The relational roots of identity". *Discussions on ego identity*, ed. J. Kroger, 134-147. Hillsdale: NJ, Lawrence Erlbaum Associates.

Marcia, J. E. (1994). "Ego identity and object relations". *Empirical perspectives on object relations theory,* ed. J. M. Masling ve R. F. Bornstein, 122-143.DC, American Psychological Association.

McMahon, T. J. ve Luthar, S. S. (2007). Defining characteristics and potential consequences of caretaking burden among children living in urban poverty. *The American Journal of Orthopsychiatry, 77*, 267-281.

Morsünbül, Ü. (2011). *Ergenlikte özerkliğin ve kimlik biçimlenmesinin öznel iyi oluş üzerindeki etkisi.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Morsünbül, Ü. ve Çok, F. (2013). Kimlik gelişiminde yeni bir boyut: Seçeneklerin saplantılı araştırılması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 5*(40), 232-244.

Nako, N. (2015). *Factors influencing academic engagement and achievement: Exploration of impact of parentification and poverty in adolescents' student-teacher relationships.* Yayınlanmamış doktora tezi, Western Michigan University.

Peris, T. S., Goeke-Morey, M. C., Cummings, E. M. ve Emery, R. E. (2008). Marital conflict and support seeking by parents in adolescence: Empirical support for the parentification construct. *Journal of Family Psychology, 22*(3), 633–642.

Radloff, L. S. (1977). The CES-D scale: A self-report depression scale for research in the general population. *Applied psychological measurement*, *1*(3), 385-401.

Santrock, J. W. (2016). *Adolescence* (6th ed.). New York: McGraw Hill Education.

Sayıl, M. ve Kındap Tepe, Y. (2016). Ana baba ergen ilişkilerinde kontrol, özerklik ve çatışmanın sosyal alan kuramı ve sosyal değişim bağlamında incelenmesi: Ebeveyn ve ergen açısından sonuçlar. *Project granted by The Scientific and Technological Research Council of Turkey (Project Number: SOBAG 113K208).*

Schier, K., Herke, M., Nickel, R., Egle, U. T. ve Hardt, J. (2015). Long-term sequelae of emotional parentification: A cross-validation study using sequences of regressions. *Journal of Child and Family Studies, 24*(5), 1307-1321.

Schwartz, S. J., Beyers, W., Luyckx, K., Soenens, B., Zamboanga ve Waterman, A. S. (2011). Examining the light and dark sides of emerging adults' identity: A study of identity status differences in positive and negative psychosocial functioning. *Journal of Youth and Adolescence. 40*(7), 839-859.

Shifren, K. ve Kachorek, L.V. (2003). Does early caregiving matter? The effects on young caregiver's adult mental health. *International Journal of Behavioral Development, 27*, 338–346.

Stein, J. A., Riedel, M. Ve Rotheram-Borus, M. J. (1999). Parentification and its impact on adolescent children of parents with AIDS. *Family Process, 38*, 193–208.

Tompkins, T. L. (2007). Parentification and maternal HIV infection: Beneficial role or pathological burden?. *Journal of Child and Family Studies, 16*(1), 108-118.

Yıldırım, F. (2016). *Aile öngörülmezliği ve ebeveynleşmenin üniversite öğrencilerinin depresyon düzeyleri, öfke tarzları ve obsesif inanışları üzerindeki etkilerinin incelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi, Haccetepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Zick, C. D. ve Allen, C. R. (1996). The impact of parents' marital status on the time adolescents spend in productive activities. *Family relations*, 65-71.

Wang, M., Liu, S. ve Belsky, J. (2017). Triangulation processes experienced by children in contemporary China. *International Journal of Behavioral Development, 41*(6), 688–695.

Waterman, A. (1992). "Identity as an aspect of optimal psychological functioning". *Adolescent Identity Formation,* ed. G. R. Adams ve R.M. Montemayor, 51-72. Newbury Park Sage Pub.

Wells, M. ve Jones, R. (2000). Childhood parentification and shame-proneness: A preliminary study. *American Journal of FamilyTherapy, 28*(1),19-28.

Bölüm 4

İNGİLİZ DENEYCİLERİNDE İNSAN ÖZDEŞLİĞİ SORUNUNUN SİYASAL UFKU

Ümit KARTAL[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, umutkartal@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8440-2968

Giriş

İngiliz deneyciliği geleneği yalnızca felsefe tarihi açısından değil ama bütünsel anlamda düşünce tarihinin önemli bir konağını işaret eder. Felsefe ve bilim arasına giren mesafenin yeniden gerçekliğin kendisine gözlem ve deneyle yönelerek kapanması girişimi olarak okunabilir İngiliz deneyciliği. Fakat bu bağlamda gerçekliğin ne olduğu ile gözlem ve deneyin ne anlama geldiği soruları incelenmeye değer. İlk soru kolayca yanıtlanabilir gibi gözükmüyor, en azından bu geleneğin öne sürdüğü belirli tartışmalara girmeden. Gerçekliğin zihinden bağımsız ama ona konu olabilen bir varlık alanını mı yoksa zihnin bir kudreti veya bizatihi kendisi mi olduğu sadece deneyciler açısından değil, deneyciliğin karşı kutbunda yer alan rasyonalizmin de temel sorularıdır. Gözlem ve deney durumunda ise anakronizme düşmemek gerekir.

İngiliz deneycileri için gözlem ve deney laboratuvar ortamında, hassas aletler, gelişkin gözlem, ölçme, tekrar ve değerlendirme teknikleri ile gerçekleştirilen bir deney değildir. Belki de bu bilimsel edimleri antikçağın, Sokrates öncesi doğa filozoflarının, deneyciliği ile karşılaştırmak yerinde olur, böylesi bir karşılaştırmayı deneyciliğin kavranışına ilişkin yöntemsel bir açıklık getirmekle sınırlı tutmak kaydıyla. İngiliz deneycileri için deneyin kapsamı gündelik, dolaysız, duyular vasıtasıyla gözleme konu olanı, sağduyuya (*common sense*) hitap eden bir alanı işaret eder.[1] Bununla birlikte bu doğrudan deneyim sadece yöntemsel bir yaklaşımı değil, İngiliz deneyciliğinin temel varsayımını da belirler. Bilginin asli kaynağı deneyimdir, etkinliğinde sınırsız bir kullanım alanına yayılan imgelem bile bir sınır durumu olarak deneyime dayanır. Akıl yürütme (*reasoning*) yalnızca duyunun verileri üzerine zihnin işlemde bulunmasıdır. Hume bu deneyci ilkeyi açık bir biçimde şöyle ifade eder: "hiçbir akıl yürütme asla bize yeni, özgün ve basit bir ide vermez" (1993: 42).[2]

Burada niyet edilen bir tarihçe ya da düşünceler sıralaması değildir. Bununla birlikte İngiliz deneyciliği geleneğinin özgün karakterini belirleyen genel izleklere kısaca ve yeri geldikçe değinilecektir. İlk olarak, karşılaştırmalı bir yöntemle, Locke temel alınarak, bu gelenek içerisinde genel anlamda töz kuramı ele alınacaktır. İkinci olarak ise, insan özdeşliği kavrayışının ne ölçüde bu töz kavrayışı ile ilişkilendiği, nasıl tesis edildiğine bakılacaktır. Nihai olarak, bu sırada karşılaşılan problemler ve bu problemlerin

1 Sağduyuya, kişinin kendi deneyimine yapılan ısrarlı gönderme önemli bir ayrıntıya işaret eder. İngiliz deneycileri aynı zamanda Aydınlanma düşüncesinin de önemli bileşenleridir. Birey ve bireyin otorite karşısındaki özerkliği öne çıkarılmaktadır. Locke *Deneme*'nin girişinde, Okura Mektup, bunu açıkça dile getirir: "yalnızca başkalarının yöntemi altında konuşan ya da düşünen kimsenin ne söylediği ya da ne düşündüğüyle ilgilenmeye değmez" (1996: 62).

2 Hume bu yargısıyla "izlenimi olmayan ide yoktur" maksimini başka bir biçimde ifade etmenin yanı sıra asıl olarak Locke'un ikincil nitelikleri açıklamak için başvurduğu "güç" kavramına ve dolayısıyla töz kavrayışına bir eleştiri getirir. Locke açısından basit ideler zihinden bağımsız gerçekliklerle uyuşma içerisindedir ve hata içermez. Bu anlamda Hume Locke'un içine girdiği önemli bir açmazı yakalar.

çözülme biçimlerinin rasyonalist geleneğin ontoloji etrafında temellenen düşünümlerinin reddinin epistemolojinin siyasal bir yaklaşımla kesiştiği ufuk, yine Locke merkez alınarak, açığa çıkarmaya çalışılacaktır.

İngiliz deneycilerinin deneyciliğinin antikçağ deneyciliğine benzer ve ayırt eden özgün yanını belirtmek gerekir. İngiliz deneycilerinin gözlem ve deneyi duyuların eriminde olan fenomenler dünyasının doğrudan gözlemi ve kuramsal olanla bağlantısının kurulması anlamında antik deneycilikle aynı düzlemdedir.[3] Ne var ki bunun yanı sıra İngiliz deneycilerinin temel soru konusu, nesnesi, olan anlama yetisinin, yani duyu algısının[4] sunduğu verilerin işlenmesi ve bilgiye dönüştürülmesini sağlayan yapının kendisinin, incelenmesi iç gözlem deneyi-mi-nin de önemli bir rol üstlenmesiyle özgün ayrımın ortaya koyar. Yine de İngiliz deneyciliği adı altında anılan üç filozofun ve onların düşüncelerinin temel paydada, bilginin deneyden kaynaklandığı ve a priori metafizik kabullerin bir sayıltı olduğu; temel yönelimlerinin ise bilginin ne olduğu, nasıl edinildiği ve sınırlarının ne olduğu meselelerinde birleşmesine karşın önemli ayrıntılarda birbirinden ayrıldıkları, hatta bu ayrılıkların bir polemik, eleştirel bir yaklaşım temelinde gerçekleştiğini gözden kaçırmamak gerekir.

Bir Deney Aracı Olarak Felsefi Soru

Felsefe tarihi günümüzde de hala süregelen yaygın suçlamaya ve alaya almalara rağmen filozofların sınırsız hayal gücünün harekete geçirdiği bir cevapsız sorular tarihi değildir. Deneyleri düşünce deneylerinin sınırları içerisinde kalsa da özgün bir filozof ister rasyonalist ister deneyci olsun, sözcüğün genel anlamıyla bir deneycidir.[5] Felsefeyi güvenli bir yola, bilimsel bir forma, sokma arayışı filozofların gündemini işgal eden önemli bir meseledir. Bilimin ne olduğu ve ne yaptığı konusunda uzlaşmaya varılamamış olsa da. Priest'e göre felsefe tarihi bir "sorun-çözme (problem-solving) kaynağı"dır ve dolayısıyla "felsefe yapmak sorun-çözücü yöntemler icat etmeyi gerektirir" (2007: 5). Bertrand Russel ise bu meseleyi özgün biçimde şöyle ifade eder:

> Felsefe, sorularına ilişkin kesin cevaplar uğruna incelenmemelidir, çünkü hiçbir kesin cevap, kural gereği, doğru olarak kabul edilemez. Felsefe soruların kendileri için araştırılmalıdır. Zira bu sorular

3 *Θεωρία,* Tükçedeki nazar-nazariyat karşılığında olduğu gibi, görmeyle, bakışla ilintilidir antik Yunancada. Ayrıca İngiliz deneycilerinin her üçünün de yapıtlarında mikroskopa yaptığı atıflar bu bağlamda dikkate değer.

4 Locke için basit ideler duyular yoluyla zihne verilen ama zihinden bağımsız gerçekliklerdir. Bununla birlikte algının ortaya çıkması bir bilinci gerekser. Aksi takdirde algıdan söz etmek mümkün değildir. Yine de burada deneyciler arasında önemli bir fark vardır. Berkeley'in aksine Locke'a göre basit idelerin zihinden bağımsız varlığı bir ön kabul olarak alınır.

5 İngiliz deneycileri arasında bilim konusunda özgüveni en yüksek olan Hume'dur. Newton'un bilime katkısıyla karşılaştırarak "Şayet benzer bir kapasite ve ihtiyatla icra edilirse zihinsel güçler ve ekonomi üzerine araştırmalarımızda eşdeğer bir başarı elde etmek konusunda umutsuzluğa düşmemiz için bir neden kalmaz" (1993: 8). Hume kendisinin ortaya koyduğu çağrışımın üç yasasıyla Newton'ın hareketin üç yasası arasında bir eşdeğerlik görür.

> neyin olanaklı olduğu hakkındaki kavrayışımızı genişletir, zihinsel tasavvurumuzu zenginleştirir ve zihni düşünmeye kapatan dogmatik güvenceleri azaltırlar. Fakat hepsinden öte, felsefenin tefekkür ettiği evrenin büyüklüğü sayesinde akıl da büyük hale gelir ve aklı onun en yüksek iyiliğini inşa eden evrenle birlik oluşturmaya muktedir kılar (*aktaran*, Palmer, 2002: 35).

İngiliz deneycilerini bir gelenek olarak bir arada tutan temel ölçüt onların bilginin kaynağı olarak deneyi almaları; bilginin kaynağı, nasıl elde edildiği ve sınırları sorularıdır. Buna rağmen bu üç özgün düşünürün bu sorulara verdiği yanıtlar üzerinden "radikal olarak birbirinden ayrıldığı" da söylenebilir (Priest, 2007: 5).[6]

İngiliz deneycilerinin temel soruları: bilginin ne olduğu, nasıl elde edildiği ve sınırlarının ne olduğudur. Bu sorular insanın anlama yetisinin ne olduğuna dair daha temel bir soruya yönelir. Bu son soru ontoloji-epistemoloji ihtilafını öne çıkarır. Ontolojiye müracaat etmeksizin bir epistemoloji tesis etmek mümkün müdür? Deneyciler bunu başarabilmiş midir yoksa ontolojinin devre dışı bırakılması onların özgün bir epistemoloji ortaya koyma girişimlerini yaralamış mıdır?

Varlık mı Bilgi mi: Bakış Açısının Sınırı

Platon'un *Theaitetos* ve *Kratylos* diyaloglarında öne sürdüğü yaklaşımlar ontoloji ve epistemolojinin temel soru odaklarını belirlemiştir. Bu diyaloglardan ilki, bilginin imkânı üzerine yoğunlaşırken, duyusal algının elenmesini savlarken, ikincisi ise nesneler ve adlar arasındaki ilişkinin nasıl mümkün olduğu sorularını gündeme taşır. Ontolojik düzeyin iki öğesi olan özne ve nesne arasındaki bağın, ilişki ve iletişimin bilgi düzeyinde, epistemoloji, kurulabileceği ve dolayısıyla ifade edilebileceği Aristoteles'in mantık çalışmalarından, özellikle *Kategoriler*'den bu yana, felsefenin tartışılagelen konularından biridir. Bu ilişki ve iletişimin evrensel ve nesnel bir çıkarım dolayımıyla kurulup kurulmadığı, bilen özne ve bilgiye konu olan nesne arasındaki iletişimin imkânı, nesnel dünyanın varlığı, bu varlık ve nesnenin bilgisi arasındaki tam bir uyuşmanın olup olmadığı sorularına bağlanarak canlı bir tartışmanın sürekliliğini belirler. Bu tartışma kuşkusuz ontoloji-epistemoloji rabıtası ya da ihtilafında berraklaşır.

İngiliz deneycilerinin bir bakıma cephe aldığı rasyonalistler mutlak bir

6 Priest İngiliz deneycileri üzerine yapıtında, *The British Empiricists*, John Cottingham'ın deneycilik ve rasyonalizm arasında aslında o kadar kesin bir ayrım olmadığı noktasındaki yorumunu sert bir dille eleştirir (2007: 9–11). Yine de Cottingham'ın *The Rationalists* yapıtının girişinde yaptığı şu değerlendirme önemlidir: "Felsefi kuramların şaşırtıcı karmaşıklık ve çeşitliliği karşısında, öğrenci rahatlamak üzere etiketler ve sınıflandırmalara başvurur. Filozofları "çığırlar" ve "düşünce okulları" bakımından sınıflandırmakla, düşüncelerin fırtınalı akışındaki bazı örüntüleri ayırt etme umudunu haiz olduğumuzu sanırız. Fakat sonra, metinlere oldukça yakın bir aşinalığa binaen, kuşkunun gölgesi düşer. Bu düşünürler klişelere uymakta mıdırlar? Yoksa [bu klişeler] bu kavrayışı onları aşırı basitleştirme veya karikatürize etme pahasına mı edindik?" (1998, s. 1).

varlık, töz kavrayışından yola çıkarak epistemolojik sorunun önüne ciddi sorular çıkarırlar. İster düalist (Descartes) ister monist (Spinoza) ister sonsuz (Leibniz) töz tasarımıyla ortaya çıksın bu mutlak varlık, başlangıç noktası olduğu kadar nihai varış noktasıdır da. Cassirer'e göre "Felsefi spekülasyon *varlık* kavramıyla başlamıştır. Bu kavram insan bilincinin mevcut şeylerin çokluk ve farklılığına karşı olarak varlığın birliğinin farkına vardığı anda ortaya çıktığında dünyaya ilişkin özel bir felsefi tutum doğmuştur" (1970: 73). Dolayısıyla bu gelenek a priori metafizik tasarımlara odaklanarak birlik, bütünlük uğruna hem varoluşun çeşitliliği hem değişim sorununu açıklamada deneyimi göz ardı ederek epistemolojiyi ontolojiye indirger. Bu anlamda Bacon'ın rasyonalistleri "kendi ortaya attıkları tözden ağlar [cobwebs] kuran" örümceklere, deneycileri ise "yalnızca toplayan ve kullanan" karıncalara benzetmesi yerindedir (Priest, 2007: 8).[7]

İngiliz deneycilerinin temel savı bilginin deneyden başka bir kaynağı olmadığı ve bundan türeyen önemli bir sonuçla insan zihninin sınırlarının deney tarafından çizildiğidir. Bunun yanı sıra bu yaklaşım önemli bir sorunla karşılaşır. İnsan zihninin kendisi deneye konu edilememektedir. Bu bağlamda deneyci maksime, *nihil est in intellectus quod non prius fuerit in sensu* [Daha önce duyulardan geçmeyen hiçbir şey zihinde yoktur]. Leibniz'in *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Yeni Denemeler*'de yaptığı düzeltmeyi eklemek gerekir: *Excipe: nihil si ipse intellectus* [Zihnin kendisi dışında] (Cottingham, 2003: 87). Bu probleme Berkeley özgün bir yaklaşımla zihnin dışında bir şeyin olmadığı varsayımıyla başka bir ufuk kazandırır. Woolhouse Berkeley ve Leibniz'in özdeksel tözü ve buna ait kip ve niteliklerin zihne bağlı olduğu yaklaşımlarıyla Descartes'ın madde-tin düalizmine karşı bir yanıt olarak okur (1988: 22).[8] Yine problemin daha sistematik bir çözümü Kant'ı bekleyecektir. *Arı Usun Eleştirisi*'nin girişi sınır problemine, insan aklının kendisi karşısındaki paradoksunun yalın bir ifadesini sunar.

Nesne ve Nitelik: Asli ve Arızi Olanın Belirleyiciliği

Nesne ve nitelik arasındaki ilişki felsefenin önemli bir problemidir. Bu ilişkinin doğasına ilişkin çözümlenme genel olarak doğa, *φύσις*, kavrayışını ele verir. Bu problem İngiliz deneycilerinin de gündeminde önemli bir yer işgal eder. Bu ilişkinin temellendirilmesi bu gelenek içerisindeki önemli farklardan birini işaret eder. Nesne ve nitelik arasındaki ilişki değişim sorunu etrafında temellenir. Değişim sorunu ise değişmeden kalan şeyin ya da değişimi de mümkün kılan bir temel, dayanak veya desteğin varsayımına, özel olarak ise özdeşlik sorununu ortaya çıkarır. Özdeşliğin tesis edilemediği durumda bir şey, nesne ya da kişiden söz etmek olanaksız hale gelir. Rasyonalistler açısından

7 Cobweb, *ing*., aynı zamanda "tuzak", "hile" ve "kuruntu" anlamlarına da geliyor.

8 Bu probleme Berkeley özgün bir yaklaşımla zihnin dışında bir şeyin olmadığı varsayımıyla başka bir ufuk kazandırır. Woolhouse Berkeley ve Leibniz'in özdeksel tözü ve buna ait kip ve niteliklerin zihne bağlı olduğu yaklaşımlarıyla Descartes'ın madde-tin düalizmine karşı bir yanıt olarak okur (1988: 22).

sorun mutlak bir töz kavrayışına geri giderek çözülür. Oysa böylesi bir özgün ontolojiden yola çıkmayan İngiliz deneycileri için sorun biraz daha karmaşık hale gelir. Locke son noktada ne olduğunu bilemediğimiz ama ancak bulanık bir idesine sahip olduğumuz bir töz kavrayışına ricat eder. Berkeley ise genel teolojik perspektifiyle uyumlu olarak Tanrıda sonlanan, tinsel bir töze yönelir. Bu bağlamda İngiliz deneyciliği geleneğinde ve genel olarak felsefe tarihinde özgün bir duruş sergileyen Hume olmuştur. Hem maddi hem zihinsel töz kavrayışını reddeden Hume, Russell'ın nötr monizmini öncelercesine ne materyalist ne idealist ne de düalist çözümü onaylar (Priest, 2007: 163).

Özdeşlik meselesi insanın özdeşliği (*identity of man*) ve özellikle kişi özdeşliği (*personal identity*) söz konusu olduğunda önemli problemlere yol açar. Kişi özdeşliğinin Locke tarafından ele alınışı epistemolojinin ontolojiden uzak durmaya gayret ederken nasıl siyasal olana yakınlaştığını göstermesi dikkate değerdir. İngiliz deneycilerinin her üçünün de siyasetle olan doğrudan ve aktif ilişkisi gözden kaçırılmamalıdır. Bu bağlamda öncelikle Locke odaklanılacağından tarihsel sıralama göz ardı edilerek ilkin kısaca Berkeley ve Hume'un kişi özdeşliğini nasıl ele aldıklarına değinilecek ardından Locke'un yaklaşımı ele alınarak sözü edilen siyasal bağlantının nasıl kurulduğuna odaklanılacaktır.

Berkeley bir sistemci filozof tavrıyla karşımıza çıkar. Sisteminin öğeleri birbirine öylesine bağlıdır ki herhangi bir müdahale onun bütün argümanını tehlikeye sokar gibidir. Berkeley'in *İnsan Bilgisinin İlkeleri* ve *Hylas ve Philonous Arasında Üç Diyalog* yapıtları, felsefe tarihinde işgal ettiği önemli yere karşın, dinsel bir ufukla materyalizme, onun doğurduğu şüpheciliğe ve tanrıtanımazlığa karşı teolojik bir *apology* olarak kurulmuştur. Argümanını savunmak adına Berkeley yeri geldiğinde yerleşik dini yorumları da, özellikle zihinden bağımsız maddi bir varlık alanına dair, eleştirisinin ufkuna yerleştirir. Yine de Berkeley'in zihnin dışında maddi bir varlık alanını varsayan yaklaşımlara karşı önemli bir karşı çıkışı vardır.

Eğer zihinden bağımsız bir varlık tasavvur edersek, bu varlık ve zihin arasındaki "uyuşma" nasıl tesis edilecek, hangi mercii bu uyuşmayı tasdik edebilecektir. Bu yaklaşım, Berkeley'e göre, ancak şüpheciliğin kapılarını sonuna kadar aralar, üstelik en tehlikeli olanına, Tanrının varlığının yadsınmasına kadar varabilecek bir şüpheye sürükleyebilir. Berkeley'in ikinci önemli yaklaşımı onun ikincil niteliklerin birincil niteliklerden ayrı kavranamayacağı konusundaki argümanında temellenir. Berkeley, İngiliz deneyciliğinin temel göndermesi olarak, sağduyu testini önerir. Bu argümanın kendinde açık ve seçik olduğu kanısındadır. Berkeley burada insan aklının bir yetisi olan ama aynı zamanda hatanın da sebebi olan soyutlama yetisinin bir eleştirisini sunar. Kuşkusuz burada hedefi Locke'tur.

Özetleyecek olursak Berkeley'in temel argümanı ikincil niteliklerin "ben"im zihnimde olduğudur. İkinci olarak birincil nitelikler ve ikincil niteliklerin birbirinden ayırt edilemeyeceğidir. Bu iki önermeden zorunlu olarak eğer birincil nitelikler ikincil niteliklerden ayrı değilse ve ikincil nitelikler de benim zihnimdeyse birincil niteliklerin de benim zihnimde olduklarıdır. Bu sıkı akıl yürütme maddi tözün reddi üzerine kuruludur. Biçimsel olarak tutarlı olan bu önerme "var olmak algılanmaktır" ve "algılamak var olmaktır" dengesinde ifadesini bulur.

Solipsizm Tuzağı

Tek bir "ben" açısından düşünüldüğünde argüman tutarlılığını sürdürebilirken "başka benler" söz konusu olduğunda bir açmazla karşılaşılır. Bu "algılayan ben" Berkeley için aktif bir varlıktır ve "us, tin, ruh ya da kendim" olarak adlandırılır (2013: 45). Bu durumda bu aktif ve tinsel varlığın var olması, genel ilke itibarıyla algılanmış olmaya bağlıdır. Bu algılayan özne ise ancak mutlak anlamda aktif, tinsel ve ussal olan Tanrı aracılığıyla olabilir. Başka benlerin varlığını mümkün kılan yalnızca Tanrı olabilir. Görüldüğü üzere Berkeley'in argümanı önemli ufuklar açıyor ve dikkate değer yaklaşımlar sergiliyorsa da son aşamada teolojik sınırın uç noktalarına çarparak geri döner.

İngiliz deneycileri geleneğinin kronolojik olarak sonunda gelen Hume Locke ve Berkeley'in ortaya koyduğu sorunlara özgün yanıtlar üretmeye çalışmıştır. Buna rağmen kişi özdeşliği sorununu çözmede başarılı olamadığını kendisi de *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'ye yazdığı ekte dile getirir. Hume Kartezyen ruh-madde ikiciliğini reddeder. Hume'un açıklaması onun "bende izlenimi olmayan ide yoktur" temel ilkesine dayanır. Bununla beraber nedensellik meselesinde olduğu gibi Hume aynı problemle karşılaşır. İzlenimleri edinen "ben"in kendisinin bir izlenimi yoktur.

Hume bu problemi "ben"in ne bir ide ne de bir izlenim olduğu fakat "muhtelif idelerimizin ve izlenimlerimizin gönderimde bulunduğu varsayılan" bir şey olması üzerinden temellendirir. Ben düşüncelerin, duyumların ve duyguların bir serisi olarak, bir "süreç" olarak tartışılır (Priest, 2007: 162). Hume kendiliği (self) algı olmaksızın elde edemediğimizi ileri sürer. Bununla birlikte ruhun ölümsüzlüğü tartışmasını da bir kenara bırakır. Ölüm nihai son olarak konulur. Bu argüman benin zihinsel bir töz olduğu varsayımına karşı bir saldırıdır. Berkeley'de karşılaştığımız yöntemsel sorun Hume'da da açığa çıkar. Sistemin bütünlüğünü korumak için açığa çıkan güçlükler karşısında bir sarsılma gündeme gelir. Burada özellikle altı çizilmesi gereken nokta Hume'un Berkeley ile karşılaştırıldığında güçlükle karşılaştığı yerde, soruna rağmen sistemin bütünlüğünü korumak yerine, şüpheciliği öne sürmesidir.

Kişi Özdeşliğini Temellendirmek

Bu kısa betimlemelerin ardından temel sorumuza dönebiliriz. Locke töz sorunu nasıl kavramış ve bununla bağlantılı olarak kişi özdeşliği sorununa nasıl yaklaşmıştır. Bu yaklaşım hangi noktada ontolojiye hangi noktada siyasal alana kaymaktadır. Locke henüz *Denemenin* girişinde ele aldığı konuya bir sınır çizerken "zihnin fiziksel yönüyle ilgilenmeyeceği"ni ve "idelerin özdeğe bağlı olup olmadıkları konularıyla uğraşmayacağını" ifade eder (1996: 59–60). Locke temel amacının "insan bilgisinin kaynağını, kesinliğini ve genişliğini, bunun yanında da inancın, sanının ve onaylamanın temellerini ve derecelerini araştırmak" olduğunu belirtir (1996: 59). Buna rağmen *Deneme* epistemolojik problemleri ele alırken belli noktada maddi ve ruhsal töz kavramlarıyla karşılaşmak durumunda kalır. Bununla birlikte Locke için maddi töz (beden ya da cisim) ve ruhsal töz deneyimin bize gösterdiğini, fakat yine de onlara dair idelerimizin açık ve seçik olmaktan ziyade bulanık olduğunu ifade eder.

Bütün bilgilerimiz deneyden elde edildiğine ve doğuştan hiçbir ideye sahip olmadığımıza göre bulanık da olsa zihin bu töz idesini nasıl elde eder? Locke'un bir diğer önemli varsayımı basit idelerin zihinden bağımsız gerçekliklerle uyuşma içerdiği ve hata barındırmadığıdır. Berkeley'in eleştirel tutumu, zihinden bağımsız nesneler dünyası varsayımda açığa çıkan uyuşma-uyuşmama sorununun yol açtığı şüphecilik, haklı mıdır? Öyleyse hatanın kaynağı nerededir ve Locke'un garanti altına almak istediği nedir? Bilgi ideler arasındaki iliklerden türüyor ve basit ideler hata içermiyorsa hatanın kaynağı şeyin kendisinde ya da bir nevi doğrudan deneyim olan basit idelerin algısında değil ama Lokce'a göre düşünümün idelerinde, yani zihnin kendi işlemleri (algılama, düşünüm, kuşkulanma, inanma, uslamlama, bilme ve isteme) çerçevesinde görülebilir. Zihin bir kez basit ideleri algıladığında, ki algılama aynı zamanda bilinçli bir algılamadır, zira bilinçsiz bir algıdan söz edilemez, o ideler üzerinde o idelerin ait olduğu dışsal nesnelerden bağımsız olarak yeni bağıntılar kurar ve karmaşık ideleri üretir. İdeler şeylerin yerini, adlarda idelerin yerini tutar. Bu ilişki insani iletişim ve etkileşimin zorunlu koşuludur. Dolayısıyla Locke bu iletişim ve etkileşimin imkânı, kapsamı ve sınırlarına odaklanır. Bilgi sorunu dil ile doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden dilin doğru kullanımı Locke'un epistemolojisinde önemli bir yer tutar.

Algı ve bilincin eşzamanlı olduğunu ve dilin doğru kullanımının önemini akılda tutarak Locke'un töz kavramından ne anladığını kısaca ele alabiliriz. Locke'a göre ideler zihinde ama nitelikler zihinden bağımsız olarak nesnelerdedir. Nitelikler söz konusu olduğunda katılık, uzam, kılık ve devingenlik gibi birincil nitelikler ile renkler, sesler ve tatlar gibi ikincil nitelikler ayrımı deneyimin bize sunduğu bir problem olarak açığa çıkar. Birincil nitelikler gözlemlenebilir büyüklüktedir ama ikincil nitelikler cismin duyulmaz parçacıklarının duyularımız üzerindeki etkileridir. Nitelikler nesnede olduklarına göre birincil ve ikincil nitelikler arasındaki ilişki nasıl

tesis edilecektir ve bu ilişkinin algılayan özne ile iletişimi hangi düzlemde açığa çıkar? Locke'un birincil ve ikincil nitelikler ayrımı Aristoteles'in birincil ve ikincil tözler ayrımıyla paralellik gösterir. Aristoteles'e göre birincil tözler ikincil tözlerin taşıyıcısı ve zorunlu koşuludurlar. Kendi başlarına var olmayan ama ancak birincil tözlerde bulunmaları itibarıyla varlık kazanan, ilinekler olarak konulur ikincil tözler. Fakat benzerliği fazlaca ileri götürmemek gerekir. Zira son noktada Locke'un ayrımı Aristotelesçi tutumun kesinlik ve kararlılığından uzaktır.

Locke'un örneğiyle bir buğday tanesi öğütüldüğünde onun ikincil niteliklerinin ortadan kalktığını görürüz. O halde ikincil nitelikler birincil niteliklerden bağımsız varlıklar mıdır yoksa Berkeley'in savladığı gibi yalnızca algımıza mı bağımlıdır? İkincil nitelikler Locke'a göre birincil niteliklere bağımlıdır ancak gözleme konu olabilecek bir boyuta sahip değildirler. İkincil nitelikler duyularımız üzerinde etkide bulunup harekete geçiren "güçler" olarak açıklanır. Aristotelesçi bir diğer paralellik potansiyellik-aktüellik ekseninde kurulur gibidir.

Töz idesinin ne olduğuna geçmeden önce "güç" idesinin ne olduğuna bakmak gerekir. Locke bu ideyi nasıl elde ettiğimizi şöyle açıklar:

> Zihin hergün, dışardaki şeylerde gözlemlediği basit idelerinin değişiminden, duyular yoluyla haber aldığı, bir şeyin nasıl sona erip nasıl yok olduğuna ve daha önce varolmayan şeylerin nasıl varolmaya başladığına dikkat ettiği, kendi içinde neler geçtiği üzerinde de düşünüp, kimi kez dış nesnelerin duyularını etkilemesi kimi kez de kendi isteğini belirlemesiyle kendi idelerinde bir sürekli değişme gözlemlediği ve bu sürekli gözlemlerinden, ilerde de aynı şeylerde, aynı etkilerle, aynı yollarda benzer değişmeler olacağı sonucuna vardığı için, bir şeyde, onun basit idelerinden kimilerinin değişme olanağının bulunduğunu, başka bir şeyde de bu değiştirmeyi gerçekleştirme olanağının bulunduğunu düşünmeye başlar ve *güç* dediğimiz ideyi böyle ediniriz (1996: 150).

Bununla birlikte Locke bu gücün kaynağından ziyade onun idesini nasıl edindiğimiz üzerine eğilir. Bu sorun değişim ve dolayısıyla değişimi mümkün kılan zemini, bu durumda, gücü gündeme getirir. Bilginin asli kaynağı olarak deneyi gören Locke'a, Hume'un eleştirisi oldukça yerindedir. Locke "duyulur niteliklerin idesini üretme gücü veren özel yapılarıyla parçalarının görünüşlerinin" incelemesine girmeyeceğini söyler ve şu örnekleri verir: "altın ve safranda bizde sarı idesi, kar ve sütte de ak idesi *üretme gücü bulunduğu* ve bu ideleri yalnızca görmeyle kazanabildiğimiz gözlemlemek yeterlidir" (1996: 166; vurgular bana ait). Bu bağlamda Locke töz idesini şöyle tanımlar:

> 'töz' adını verdiğimiz ide, varolduğunu gördüğümüz ve kendilerini taşıyan bir şey olmadan varolabileceklerine inanmadığımız nitelik-

> leri taşıdığı varsayılan ve bilinmeyen bir şey olup, bu taşıyıcılık ve tabanlık niteliğini imlemek üzere ona *töz* diyoruz (1996: 172–173).

Bu "bulanık ve göreli" ide yine de insan, at altın, su gibi özel töz türlerinin idelerinin ediniminin önünü açar. Değişimden yola çıkarak açığa çıkan bu açıklama tekrar özdeşlik sorununa geri döner. Locke özdeşliği "belli bir zaman" ve "belli bir yer"de "bir şeyin aynı şey olup olmadığı" sorusu etrafında tartışır (1996: 191).

O halde Locke insanın özdeşliğini nasıl tanımlamaktadır ve bu özdeşlik kişi özdeşliği ile nasıl bir ilişki içindedir? İnsanın özdeşliği (*identity of man*) "aynı düzenlenmiş bedene art arda yaşamsal olarak birleşme durumundaki sürekli değişen madde parçalarının aynı sürekli yaşamı paylaşmasından başka bir şey değildir" (1996: 194). Bu varsayım karşısında Hume'un şüpheciliği daha doğru bir zeminde duruyor gibi görünür. Locke kişi özdeşliğini incelemeye (*personal identity*) öncelikle kişiden (*person*) neyi kastettiğini açıklayarak başlar. Ona göre "kişi, düşünen, ussal bir varlıktır, uslaması ve düşünümü vardır, değişik zaman ve yerlerde kendini kendi olarak, yani aynı düşünen varlık olarak görebilir, bunu doğruca, düşünceden ayrılmaz olan ve benim düşünce için özsel olduğunu sandığım bilinç yoluyla yapar" (1996: 196). Daha önce akılda tutulmasını salık verdiğimiz algı ve bilinç ilişkisi burada devreye girer. Bilinç daima duyu algılarımıza refakat eder, bilinçsiz algı söz konusu değildir. Locke'a göre "bilinç her zaman düşünmeyle birlikte bulunduğu ve herkesi kendisinin kendim dediği şey yapan ve böylece kendini bütün başka düşünen şeylerden ayırt etmesini sağlayan şey o olduğu için, kişisel özdeşlik ya da bir ussal varlığın aynılığı da bundan başka bir şey değildir" (1996: 196).

Kişiyi ussal ve düşünen bir varlık, kişi özdeşliğini de bu varlığın bilinç dolayımıyla tesis edildiğini söyleyen Locke bir adım daha atarak epistemolojiden siyasal alana geçiş yapar. Bu bağlamda akılda tutulmasını salık verdiğimiz diğer öğe, dilin doğru kullanımı, de gündeme gelir. Kişi Locke için bir *hukuk* kavramıdır (1996: 203). Kişiye özdeşliğini veren niceliksel olarak aynı cisim olmasından değil bilakis onun bilinçli bir varlık olmasından gelir. Bu bilinç üzerinden tanımlanan kendilik ya da kişi özdeşliği ödül ve cezanın da tartışılmasına imkân verir. Kişinin eylemlerinden sorumlu tutulmasının, yasaya tabi olmasının önünü açar. Dolayısıyla dilin doğru kullanımı sadece bilgiye dair bir arayış değil aynı zamanda ve kanımca özellikle siyasal bir yönelime ilişkindir. Locke üç tür yasadan söz eder: Tanrısal yasa, yurttaşlık yasası ve ahlak yasası. İlki günah-sevap, ikincisi suç-ceza, üçüncüsü ise erdemli-kötü eylem arasında bir kural üzerinden işler. Her bir yasal düzey kendine özgü yaptırım gücüne sahiptir. Aralarında en zayıf etki gücüne sahipmiş gibi duran ahlak yasası bile caydırıcı bir güce sahiptir.

Bilgimizin temel kaynağı basit idelerdir. Basit ideler zihinden bağımsız nesnelerin zihindeki temsilleridir ve onlarla uyuşma içerisindedirler. Fakat zihin bu basit ideler üzerinden bağıntılar kurar. Hata riski burada gündeme

gelir. Ussal ve düşünen bir varlık olan ve bilinç dolayımıyla özdeşliği kurulan kişi yalnızca epistemolojik anlamda hakikate ulaşmaya çabalamak değil ama aynı zamanda yasal ve siyasal yükümlülüklere uymak zorundadır. Locke bulanık ve göreli bir idesine sahip olduğumuz ve ne olduğunu bilmediğimiz töz idesi karşısında kişi özdeşliğini özel bir biçimde tartışır. Bu tartışma *Hükümet Üstüne İkinci Tez*'de açık ve net bir biçimde ortaya çıkar. İngiliz deneycilerinin ontolojisiz bir epistemoloji arayışı yer yer kesintiye uğramıştır. Bu problem Locke'ta üzerinden geçilmiş, Berkeley'de teolojik bir ufka kaymış ve Hume'da ise şüpheciliğe varan bir yöne gitmiştir. Bu bağlamda kanımca dikkate değer nokta ise Locke'un kişi özdeşliği kavrayışının epistemolojinin temel problemlerini siyasal alana bağlanışıdır. Bu çalışmada bunun kısmen açıklığa kavuşturulmuş olsa da bu meselenin daha özel bir perspektifle ele alınmayı hak ettiğinin altını çizmek gerekir.

Bilmek ve sahip olabilmek: Bir Mülk Olarak Benlik

Locke kişi özdeşliğini, bir kişiyi zaman içerisinde tüm değişimine karşın hala aynı kişi olarak kabul edebilmenin, onun özdeşliğinin koşulunu, bellekte temellendirir. Bu temellendirme önemlidir zira Locke'un felsefi gündemi yalnızca epistemolojiyle sınırlı değildir. Siyasal düşünce bağlamında Locke'un yalnızca hipotetik bir doğa durumu sivil toplum ayrımında sınırlı kalmadığı, fakat aynı zamanda Amerika'da Carolina Anayasasının yazımına sunduğu dolaylı katkı gözden kaçırılmamalıdır. *Deneme*'nin açıkça ortaya koyduğu üzere Locke her ne kadar siyasal bağlamda liberal düşünce geleneğinin bir odağını temsil ediyor olsa da ayrımcı ve ırkçı düşüncenin özelliklerini açık biçimde taşır. Anakronizme düşmek riskini dikkate almak gerekir tabi ki bu eleştiriyi yaparken. Locke'un kişi özdeşliğine ilişkin bilgi kuramsal arayışı siyasal bakımdan ayrı bir önem taşır. Zira Locke'un siyasal düşüncesinin temel taşı mülkiyet hakkına dayanır. Her ne kadar hipotetik bir doğa durumu tasarımı dolayısıyla siyasal olanın kuruluşuna dair bir açıklama sunuyor olsa da bu yaklaşımının ardında henüz ortaya çıkan ve halen yayılımını sürdüren ekonomik ve toplumsal dönüşümün siyasal meşruiyet arayışının yansımaları kendini gösterir. Kişi mülkiyet hakkını talep edebilmek, elde edebilmek ve koruyabilmek bakımından bir hukuk öznesi olarak ortaya çıkabilmelidir. Bu anlamda bir ve aynı kişi olduğunun kanıtlanmış olması söze konu olan ayrıcalığın keyfini sürmesinin de koşuludur.

Hiçbir birey aynı anda iki farklı yerde olamaz, fakat burada bireyin zamanın katmanları arasında kat ettiği, farklı zamanlarda aynı veya başka yerlerde olma imkanının bugünde beni bir birlik olarak konumlandırmak bakımından nasıl anlaşılması gerektiği sorusu sorulabilir. Locke özdeşliğe ilişkin artzamanlı bir açıklama geliştirir. Fakat bu açıklama özdeşliğin senkronik, eş zamanlı dizilimini de gündeme getirir. Çünkü kişinin özdeşliğini yalnızca zaman içerisinde ardışık anların sürekliliğinde tespit etmek yeterli değildir. Kişinin başka kişilerle paylaştığı eş zamanlar bakımından meydana

gelen etkileşim ve iletişimin hesaba katılması gerekir. Zira Locke'un kişi özdeşliğinin temeli olarak sunduğu bellek, yalnızca geçmişin kusursuz bir hatırası olmaktan fazla bir şeydir. Şimdinin ufkunda güncellenir bellek. Bu yanıyla unutmanın da dikkate alınması gerekir. Locke'a dönük önemli eleştirilerin de kaynağıdır unutma.

Locke'un kişi tanımı bilinçte temellenir. Locke algıladığını algılamayan bir algının söz konusu olamayacağını vurgular. Hume'un töze geri giden metafizik açıklamalardan kaçınmak için kendi deneyci ilkesiyle tutarlı kalmak adına gizemli bir izlenimler ağı olarak benliği temellendiren kuramı meseleyi biraz bulanıklaştırır. Fakat burada Locke'un yaklaşımının Hegel'in tanınma kuramının sağladığı verimli tartışma düzeyine ulaşmadığı söylenebilir. Zira Hegel kişinin algı, duyu eminliği düzeyinde kendi içine kapalı yapısından, ancak başkayla olan iletişim ve etkileşim sayesinde sıyrılmakla anlam kazandığını özgün bir biçimde vurgular. Locke'ta henüz iki ayrı zihin aynı konu hakkında nasıl düşünür sorusunun çözümleneceği ölçüt tam olarak yanıtlanamaz.

Locke kişi özdeşliğini çözümlerken tinsel töz ve özdeksel töz üzerinden ortaya konan iki muhalif yaklaşımla karşıtlık kurarak temellendirir kendi yaklaşımını. Zira onun için töz meçhul bir kavrama karşılık gelir. Bununla birlikte söze konu kuramlar kişi özdeşliğini tesis edenin ne olduğunu sorarken açıklama olarak verdikleri adayların, tin veya özdek, kendilerinin özdeşliğini kuranın ne olduğu sorusunu yanıtlamaları gerekeceğinden Locke'a göre hatalı bir tutum içerisindedirler (Denkel, 2011: 131-132). Locke bilgi kuramını bu meçhulden uzaklaşarak kurmaya çalışır, ancak yine de düşünsel bakımdan dolaşımda olan bu iki yaklaşıma ilişkin kayıtsız kalmaz. Meseleyi ele alırken özgün ve ilginç örnekler, düşünce deneyleri, sunar. Özdeşlik eşzamanlı ve artzamanlı bakımlardan ele alınır. Belirli bir kişi veya şeyin belirli bir zaman ve yerdeki mevcudiyeti onun aynı zamanda başka bir yerde olma ihtimalinin olanaksızlığını gösterir. Bununla birlikte belirli bir kişi veya şeyin farklı bir zaman ve farklı bir yerde bulunuşunun imkanının altını çizer. İlk akıl yürütme sağduyuya yatkındır, kuşkuya mahal vermez. Ancak ikincisi önemli bir sorunu gündeme getirir: belirli bir kişinin farklı zaman ve yerdeki bulunuşu ile şimdiki zamansal ve uzamsal mevcudiyeti arasındaki süreklilik nasıl ve nerede tesis edilir? Locke'un düşünce deneyleri beyin, sinir bilimleri, yapay zekâ tartışma ve uygulamalarının canlı bir tartışma alanı oluşturduğu günümüze ışık düşürecek düzeydedir. Bu düşünce deneyleri insanın ruh ve beden, tinsel ve cismani yanları bakımından bir sınama düzeyi oluştururlar. Locke ruh ve beden çaprazlanmasını inceler. Ayrıca insani nitelikler taşıyan, hatta felsefe yapan, bir papağanla karşılaştığımızda onun yine de bir insan olmadığını ayırt etmemize dikkat çeker. Bu önemli bir meseledir. Çünkü Locke bedenin insan özdeşliği bakımından öneminin altını dikkatle çizer ve kişi özdeşliği bakımından önemli ve özgün bir ayrımda bulunur.

İnsan özdeşliği yani kişinin bedensel/cisimli yanı, onun bir organizma ve bu organizmanın içsel örgütlenişinin mekanizması olarak zaman içinde değişmekle birlikte bir özdeşlik bağlamıdır. Ne var ki Locke düşüncenin biyolojik ve fiziksel etkilenimlerine karşı kayıtsızdır (Robinson, 2020: 268; Locke, 2000: 32). Locke'a göre kişi özdeşliği bu özdeşlik biçiminden farklıdır. Locke kişi özdeşliğini bilinçte, belleğin deneyimin sürekliliğini sağlamasında temellendiğini iddia eder. Bu temellendirme Hume'u açmaza sürükleyen bir algı demeti olarak kişi ve Berkeley'i deneyci konumlanışını ihlal ederek, en azından kişi özdeşliği bakımından, akılcılığın sınırlarına götüren tinsel tözle açıklanan kişi özdeşliği anlayışından daha tutarlıdır. Hume'a göre ben "birbirini görülmez bir hızla izleyen ve sürekli bir hareket içerisinde olan farklı algılar demetidir" (*akt.*. Yalçın, 2010: 71). Berkeley bilginin kaynağını ideler olarak tayin eder, fakat mesele benliğin bilgisi olduğunda rasyonel bir sezgiye geri çekilir (Yalçın, 2010: 74). Hume sorunu bir açmaza sürüklemek pahasına kendi deneyci ilkesiyle tutarlılığını koruyarak bir çözüme kavuşturur, Berkeley ise kendi felsefi tavrını, inkâr değilse bile, ihlal ederek meseleyi rasyonalizmin, Locke'un gayet yerinde eleştirileriyle sarstığı, sınırlarına geri çeker. Hume kişi özdeşliği sorununu muğlak bıraksa da kendine özgü bir insan doğası anlayışına sahiptir. Bu anlayış İngiliz ahlakçılarının genel yaklaşımlarıyla süreklilik taşır. Ahlak duygusu Hume düşüncesinde insan doğasına ilişkin asli bir yer tutar. Bu düşünce duygudaşlık bağlamında toplumsal ve siyasal olana yakınlaşır.

Locke'un yaklaşımına yine deneyci cepheden kuşkucu ve tamamlayıcı eleştiriler gelmiştir. J. Butler Locke'un yaklaşımının döngüselliğine itiraz eder. Çünkü hatırlama özdeşliği tesis eden özellikse, hatırlayan kişinin özdeşliğinin nasıl kurulduğunun açıklanması da gerekir. Thomas Reid çocukluğunda elma çaldığı ve bundan ötürü ciddi bir şiddet gördüğü anısını hatırlayan genç bir subayın, yıllar sonra yaşını almış bir general olarak geriye baktığında askerlik mesleğindeki başarılarını hatırlamasına rağmen söze konu çocukluk anısını hatırlamamasını örnekleyerek belleğin akışının kesintiye uğradığı yerde Locke'un iddia ettiği kişi özdeşliğinin nasıl temellendirileceğinin sorunlu hale geldiğini ifade eder. Elma hırsızı çocuk ve genç subay arasında sürekliliği sağlayan anı, çocuk ve general arasında açığa çıkmaz. T. Reid bu kanıya aykırı gelen yaklaşıma karşı Locke'un argümanına dönük radikal eleştirişiyle birlikte tamamlayıcı bir okuma önerir. General her ne kadar bu masum hırsızlık olayını hatırlamasa da onu hatırlayan genç subayı hatırlamaktadır: "Yaşlı adam, çocuğu anımsayan genci hatırlayan orta yaşlı adamı anımsar" (Scruton, 2015: 108). Dolayısıyla unutmanın müdahalesine karşı süreklilik yine bilinç temelinde gerçekleşir. Burada Locke'un da işaret ettiği bir mesele gündeme gelir. Unutma aslında, Locke'a göre, hafızanın zamanla zayıflaması kadar istendik hatırayı hatıra getirme kabiliyetimizin azalmasından kaynaklanır (Locke, 2000: 201-208; Robinson, 2020: 275). Bu yaklaşım Locke'un henüz bellek anormalliklerinin, afazinin muhtelif

formlarının tespit ve teşhis edilmediği, tanınmadığı bir çağın yazarı olarak meselenin bütün ayrıntılarıyla ele alındığı yirminci yüzyılın disiplinler arası zihin çalışmalarına uzanan bir güzergahta nasıl önemli bir yer tuttuğuna da işaret eder. Zira Locke kişi özdeşliğinin önemini kavrayan ve özgünlüğünü kendine has biçimde ortaya koyan, modern biçimiyle sorunsallaştıran bir filozoftur (Scruton, 2015: 107; Denkel, 2011: 130).

Locke'un *Deneme*'sinin muhtelif pek çok yerinde ayrımcı ifadelerle karşılaşmak mümkün. Anakronizme düşüp mahkûm etmektense meselenin izdüşümünü takip etmek verimli olacaktır. Zira Locke'un epistemolojisi ile siyasal düşüncesi arasında bir gerilim olduğu yadsınamaz (Bernasconi, 2000: 12). Locke köleliğin meşru temellere oturtulduğu *Carolina Temel Anayasası*'nın yazımına katkıda bulunmuştur. Katkısının boyutu tartışmalıdır, her ne kadar düzeltmeler taşısa da, aslında Locke'un kaleminden çıkmış olduğuna dair araştırmalar mevcuttur (Bernasconi, 2000: 13-14, *bkz.* dipnot 4). Locke felsefi anlamda modern epistemolojinin kurucusu olmakla kalmaz aynı zamanda modern liberalizmin de temsilcileri arasındadır. Liberal düşünce nihai olarak özgürlük temeline dayanır. Fakat Locke köleliğe dair çözümlemelerinde, epistemolojisinin aksine, meselenin etrafından dolanmayı tercih eder. Locke siyasal düşüncesi bakımından sözleşmeci gelenek içerisinde yer alır. Doğa durumundan siyasal duruma, sivil topluma geçiş, her ne kadar bir feragat içeriyorsa da, aslında özgürlüğün, özellikle mülkiyet özgürlüğünün güvence altına alınmasını sağlar. Locke'un siyasal düşüncesi egemenliğin meşruiyet ve sınırlarına odaklanır. Fakat bu yaklaşımda Hobbes'tan ayrılır, çünkü Locke mutlak iktidara karşı, siyasal liberalizmiyle tutarlı olarak, oldukça ihtiyatlıdır.

Locke'un köleliğe ilişkin tutumu dikkate değerdir. Mesele kişi özdeşliğiyle de özel bir bağ taşır. Fakat öncelikle onun eşitlik ve özgürlük anlayışına değinmek meseleyi açık biçimde ortaya koymak bakımından yerinde olur. Kişi özdeşliği sorunu nihayetinde önemli bir uğrak olarak özerk ve özgür özneyi davet eder. Özerklik ve özgürlüğün yitimi, Locke örneğinde kölelik, kişiyi nasıl konumlandırır? Bu yitimin kaynağı nedir? Locke'un *Deneme*'de kişi özdeşliğini bir hukuk meselesi olarak tarif etmesi boşuna değildir. Locke'un kuramının temelinde bir doğal haklar anlayışı vardır. Ne var ki bu doğallık doğaya değil uzlaşıma dayanır, dolayısıyla paradoksal bir yan taşır (Bernasconi, 2000: 30).

Locke'a göre kişinin köleleştirilmesi onun haklarından mahrum bırakılmasının bir sonucu değil, bilakis onun bu hakları hiçe sayarak içine düştüğü bir durumdur. Locke eşitliği doğa durumu bağlamında başka kişilerin irade ve otoritesinin tahakkümüne girmeksizin başkalarıyla eşit haklara sahip olma bakımından ifade eder (Locke, 2012: 64). Locke bu doğal özgürlük ortamında açığa çıkan eşitlik anlayışına karşılık sivil toplumda gündeme gelen özgürlüğü yaşam ve emeğimizle üretip sahip olduğumuz mallarla birlikte mülkiyet üzerinden tanımlar (Locke, 2012: 111). Dolayısıyla

Locke köleliği, efendinin üzerinde mutlak hak ve egemenlik sahibi olduğu benliği, kişinin öz yaşamı üzerindeki denetimini kendini savaşa sokması nedeniyle, bir anlamda bile isteye, kaybetmiş olmasına dayandırır (2011: 147). Bu anlamda kişi fethedilmiş bir mülkiyete dönüşür. Neyse ki Locke bu tahakkümün kölenin eş ve çocuklarınca tevarüs edilmesine itiraz eder! Locke köleliği bir anlamda doğa durumunun, şu meşum herkesin herkesle savaş halinde olduğu güvencesiz ve tekinsiz, keyfi ve istikrarsız durumun bir devamı olarak görür. Locke'un yaklaşımı insanla insan ilişkisinin ihlalinin kişiyi hayvan derekesine indirgeyen kaçınılmaz sonuna işaret eder:

> Kuvvetin adil olmayan kullanımı, öyleyse, bir insanı diğeriyle savaş durumuna sokar ve bu nedenle bu suçu işleyen kendi hayatından bunun bedeli olarak vazgeçer. Çünkü insanla insan arasındaki kural olarak verilmiş aklı terk ederek ve hayvanların tarzında kuvvet kullanarak bir kimse, kendisine karşı kuvvet kullandığı insan tarafından ortadan kaldırılmayı, aynen kendi varlığı için tehlikeli olan vahşi, yırtıcı hayvanlar gibi, ceza olarak göze alır (2011: 154).

Locke'un kişi özdeşliğine ilişkin çığır açan özgün tutumu mantıksal sonuçlarına götürüldüğünde bizi epistemolojik olanla siyasal olan arasında çatışkıya yer açan bir açmazda bırakır. Kişi özdeşliğini tin ve özdek bağlamının ötesine taşıyarak kendine özgü eleştirel bir yaklaşım ortaya koyan Locke, kişi özdeşliğini bilinçte, deneyimi birbirine bağlayan belleğin, hatıra ve hafızanın sürekliliğinde temellendirmekle günümüz tartışmalarını da haber veren öncü bir tutum alır. Ne var ki bu tutum politik yansımalarında bilgi kuramsal bağlamda kazandığı derinliği kaybeder. Bu anlamda bilginin, söylemin tarihsel uğrağın bir ürünü olarak söze konu tarihselliğin siyasal ufkuyla harmanlandığı gözden kaçırılmamalıdır. Fakat yine de son olarak şu vurgulanmalıdır ki, İngiliz deneyci geleneği dairesinde kişi özdeşliği sorunu Locke'un ortaya koyduğu bağlamda önemli bir adım olarak görülebilir. Meselenin siyasal boyuta açılan sınırlarını yoklayan yine Locke olmuştur. Hume'un ahlak bağlamında tartışmaları bir insan doğası tasarımına dayansa da bu doğanın sabitleneceği yerin ne olduğu konusunda bir açmaza sürüklemesi bakımından Locke'un gerisinde durduğu söylenebilir. Hume, kişi özdeşliğini tinsel tözde temellendiren yaklaşımlara karşı özgün bir tutum almış olsa da bir algı demeti olarak benlik yaklaşımında bu demeti bir arada tutanın ne olduğu sorusu karşısında güçlü argümanlar ileri sürmüş olduğu söylenemez. Berkeley Hume'un düştüğü açmazdan daha sorunlu bir çıkmaza sürüklenir. Hume deneyci tutumunun ilkesel yönünü askıya almaz, onunla tutarlı kalmak pahasına kişi özdeşliği konusunda tutarsızlığa düşer. Fakat Berkeley, tam tersine, kişi özdeşliğini deneyci konumunu karşısında yer aldığı geleneğin güzergahında temellendirerek kişi özdeşliği konusunda tutarsızlığın başka bir formunu sergiler.

KAYNAKÇA

Berkeley, G. (2013). *İnsan Bilgilerinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme*. (L. Özşar, Çeviri). Bursa: Biblos Kitabevi/Yayınları.

Bernasconi, R. (2000). Locke'un İnsan Hakkında Neredeyse Gelişigüzel Konuşması: Köleliğin Doğal Hukuka Dayanarak Haklılaştırılmasında Kelimelerin İkili Kullanımı. *Irk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede Irk ve Irkçılık* içinde, ss. 11-32. (Z. Direk, Hazırlyan; Z. Direk, İ. Esiner, T. Meriç ve N. Öktem, Çeviri). İstanbul: Metis Yayınları.

Cassirer, E. (1970). *The Philosophy of Symbolic Forms.* Volume I: Language. (R. Manheim, Translation; C. H. Hendel, Preface and Introduction). New Heaven and London: Yale University Press.

Cottingham, J. (1988). *The Rationalists*. Oxford: Oxford University Press.

Cottingham, J. (2003). *Akılcılık*. (B. Gözkan, Çeviri). İstanbul: Doruk Yayımcılık.

Denkel, A. (2011). *Bilginin Temelleri*. Doruk Yayımcılık.

Hume, D. (1993). *An Enquiry Concerning Human Understanding*. 2nd. Edition. (E. Steinberg, Editor and Introduction). Indianapolis: Hackett Publishing.

Locke, J. (1996). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. (V. Hacıkadiroğlu, Çeviri). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Locke, J. (2000). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme* I-II. (M. D. Topçu, Çeviri). Ankara: Öteki Yayınevi.

Locke, J. (2012). *Hükümet Üstüne İkinci Tez*. (A. Doğan, Çeviri). İzmir: İlya Yayınevi.

Woolhouse, R. S. (1988). *The Empiricists*. Oxford: Oxford University Press.

Palmer, D. (2002). *Does The Center Hold: An Introduction to Philosophy*. 3rd. Edition. McGrawHill.

Priest, S. (2007). *The British Empiricists*. 2nd. Edition. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.

Robinson, D. N. (2020). *Psikolojinin Felsefi Tarihi*. (D. Uludağ, Çeviri). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Scruton, R. (2015). *Modern Felsefenin Kısa Tarihi*. (U. Özmakas ve Ü. H. Yolsal, Çeviri). Ankara: Dipnot Yayınları.

Yalçın, Ş. (2010). *Modern Felsefede Benlik*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.

Bölüm 5

İNSANA DAYALI İSTİHBARAT FAALİYETLERİ KAPSAMINDA İNGİLİZ KEMAL ÖRNEĞİ:"EFSANEDEN GERÇEĞE İNGİLİZ KEMAL – KURTULUŞ SAVAŞI HATIRALARI"

Duhan KALKAN[1]

1 Dr., e-mail: kalkanduhan@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-5346-7016.

Giriş

Etimolojik olarak Arapça olan "istihbar" sözcüğünden Türkçeye geçen "istihbarat" kelimesi, "yeni öğrenilen bilgiler, haberler, duyumlar, bilgi toplama, haber alma" anlamlarına gelmektedir. İngilizcede istihbarat, "intelligence" kelimesiyle ifade edilmekte olup "zeka, anlayış, akıl, kavrayış" olarak Türkçeye çevrilmektedir. Buradaki önemli nokta, istihbaratın intelligence kavramının bir aşaması olmasıdır. Elde edilen bilgiler ve duyumların işlenmesi ve çıktı haline gelmesi, İngilizcedeki anlamını karşılamaktadır (Ataç, 2019, s. 1).

İstihbarat dendiğinde genellikle filmlerde görülen casuslar, silahlı adamlar, entrikalar akla gelmektedir (Özdağ, 2014, s. 29). Her ne kadar istihbarat kavramı bu gibi unsurları kapsasa da aslında bunlarla beraber pek çok unsurla zenginleşmiş ve zamanla gelişmiş bir kavramdır (Shulsky, 1991, s. 1). İstihbarat kavramı sürekli bir değişim içinde olan dünya düzenine göre yenilenmekte, gelişmektedir (Peterson, 2005, s. 3). Bir anlamda tehditlerin çeşitlenmesi, yeni güvenlik sorunlarının ortaya çıkması istihbarat anlayışının değişmesine ve haber toplama tekniklerinin de çoğalmasına yol açmaktadır. Her ne kadar HUMINT günümüzde de en etkili toplama araçlarından biri olsa da, yaşanan teknolojik gelişmelere bağlı olarak teknik istihbarat başta olmak üzere diğer toplama vasıtaları da yoğun olarak kullanılmaktadır.

Günlük yaşamda devlet, terörizm, savaş gibi pek çok kavramla beraber, istihbarat da sık karşılaşılan bir kavramdır. İstihbarat, sadece devlet odaklı değildir. Bireylerin yaşamında da istihbarat pek çok şekilde kullanılmaktadır (Kahn, 2002, s. 6). Bu durumun nedeni, insan için temel dürtünün yaşamak, varlıklarını korumak olması ve "bilinmezliğin" bu dürtüye karşı bir risk barındırmasıdır. İnsanın amacı, çevresinde olanları anlamak, anlamlandırmak, bilinmezliği gidermektir. Bilgiyi elde etmenin mümkün olmadığı durumlarda gizemli ve büyülü olduğuna inandıkları kişilere başvurmuşlar ve belirsizliklerden böyle kurtulmaya gayret etmişlerdir (Bowers, 1984, s. 168). Dolayısıyla istihbarat asırlardır, insandan topluma, toplumdan devlete, aslında hayatın merkezinde bulunan bir kavramdır.

Bu çalışmada Dr. Zekeriya Türkmen tarafından hazırlanan ve Ahmet Esat Tomruk'un (İngiliz Kemal) kaleminden anılarını sunan *"Efsaneden Gerçeğe İngiliz Kemal – Kurtuluş Savaşı Hatıraları"* adlı eser insana dayalı istihbarat (HUMINT) faaliyetleri kapsamında incelenmiştir. Tomruk'un anıları üzerinden Milli Mücadele Dönemi'nde gerçekleştirilen istihbarat çalışmalarının bağımsızlık sürecine katkısının ortaya konulması amaçlanmıştır. Dönemin şartları ve kitabın içeriği gereği istihbarat toplama yöntemlerinden HUMINT üzerinde durulmuş, diğer haber toplama yöntemleri çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Bahse konu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kitap genel hatlarıyla incelenmektedir. Bu kapsamda öncelikle Tomruk'un hayatı, almış olduğu eğitimler, siyasi görüşü ele alınmakta, akabinde mütareke dönemi hatıraları ile kurtuluş savaşı dönemi anılarına yer verilmektedir. İkinci bölüm, insana dayalı istihbaratın, yani HUMINT'in sistematiği üzerinde durmakta, diğer haber toplama yöntemlerine de vurgu yapmaktadır. Üçüncü bölüm, Tomruk'un istihbarat faaliyetlerinin bir istihbarat toplama yöntemi olan HUMINT kapsamında değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Sonuç bölümünde ise konunun kısa bir özeti yapılmakta ve genel değerlendirmeler üzerinde durulmaktadır.

1. Kitabın Genel Hatlarıyla İncelenmesi

1.1. Ahmet Esat Tomruk (*İngiliz Kemal*) Hakkında

Ahmet Esat Tomruk, 1892 ya da 1893 yılında dünyaya gelmiş, 14 Şubat 1966'da hayatını kaybetmiş, ünlü bir Türk casustur. Annesi Sıdıka Hanım, babası Mehmet Raşit Bey olan Tomruk, beş yaşında yetim kalmıştır. Dayısı Sezai Bey'in himayesinde ilkokulu ve Galatasaray Lisesi'nde lise öğrenimini tamamlayan Tomruk'un casusluk kariyeri bu yıllarda temellenmiştir. Kendi tanımlamasıyla "İstibdat" Dönemi'nde yurt dışından arkadaşlarıyla mektuplaşmaları dikkat çekmiş, Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey'in gönderdiği kartta yazdıkları adeta Tomruk'un geleceği için bir ipucu niteliği taşımıştır: "İstibdadın hür çocukları, sizi tebrik eder; ihtiyatlı olmanızı tavsiye ederim."

1908'de Tomruk'un istihbarat kariyerinin esası olan yabancı dil becerilerinin temeli, kaçak olarak İngiltere'ye gitmesiyle atılmıştır. İngiltere'ye yolculuğunda bindiği geminin kaptanıyla baba-oğul ilişkisi geliştirmiş, İngiltere'de Navy College'da okumuştur. Çok yönlü kişiliğiyle boks, yüzme, yelkenli sporlarıyla da uğraşmış, en önemlisi, burada İngilizcesini anadil seviyesine taşımıştır. İngilizceyi farklı aksanlarda dahi konuşabilmektedir. İngilizcenin yanı sıra Fransızca, İtalyanca ve Rumcayı bilen Tomruk, davranışları, konuşmaları ve fiziki yapısı nedeniyle İngilizlere benzetilmiştir. 1914'te İngiltere'den mezun olmuş, Ağustos'ta memlekete dönmüştür. Kendini Birinci Dünya Savaşı'nın göbeğinde, Çanakkale cephesi Beşinci Ordu Karargahında topçu asteğmeni olarak bulmuştur. Tomruk kendini İttihat ve Terakki'ye oldukça yakın görmektedir. İttihatçı lideri Cemal Paşa ile yakın ilişkiler kurmuştur. İttihat ve Terakki'nin İstanbul şubesinde faaliyet göstermiş, Teşkilat-ı Mahsusa'ya kaydolmuştur. Bu esnada boksa devam ederken, İttihatçı Kara Kemal ve Dıramalı Rıza Bey'den çetecilik dersleri almıştır. Genelkurmay İstihbarat Başkanlığı'nda işe başlamıştır. İşgal güçlerinin kontrolü altında bulunan bölgelerde bilgi toplamakla görevlendirilmiş, vatanın kurtuluşu akabinde görevlerini başarıyla tamamladıktan sonra 1924'te görevinden ayrılmıştır. Tercümanlık ve turizm

rehberliği gibi işlerle uğraşmış, 1932'ye kadar boksa devam etmiştir. Bu tarihe dek boks şampiyonluğunu kimseye kaptırmamıştır.

Sert yumruklarından ötürü Soyadı Kanunu ile "Tomruk" soyadı verilen İngiliz Kemal, İkinci Dünya Savaşı çıkınca yeniden göreve başlamıştır. Balkan ülkeleriyle Avrupa ülkelerinde Türkiye'nin istihbarat görevlisi olarak çalışmıştır. Savaş bitince İstanbul'a dönmüş ve yaşamını yine tercümanlık ve turizm rehberliğiyle devam ettirmiştir. İki kez evlenmiş, bir kız evladı olmuştur. Kabına sığmayan yapısı nedeniyle, iki evliliği de uzun ömürlü olmamıştır. 1964'te kısmi felç geçirmiş, 14 Şubat 1966'da kalp krizi neticesinde hayata gözlerini yummuştur.

1.2. Mütareke Dönemi Hatıraları

Mütareke Dönemi, Mondros Mütarekesi'nin yapıldığı 30 Ekim 1918 tarihi ile sona erdiği 11 Ekim 1922 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde İtilaf Devletleri, Osmanlı ordularının cepheden tahliye edilmesi için yoğun baskı yapmışlar, Türk sivil halkını ise hışımla adeta cezalandırmışlardır. Mütarekenin kabusa dönüştüğü bu ortamda Tomruk'un kendi deyimiyle "macerası" başlar. Anıları da bu dönem itibariyle başlamaktadır. Söze bu hayatı seçme nedeniyle girer. Tüm yaşamını bir macera olarak nitelendirir ve ekler: "Ben bu maceraya neden atıldım? Bunu tamamıyla tahmin edemiyorum. Ancak, düşman işgalinin bütün vatandaşlarım gibi benim yüreğimde de açtığı yaranın, o zamanlar beni pek çok ızdırap ve eleme düşürmüş olduğunu hatırlıyorum" (Türkmen, 2001, s. 37). Tomruk, çocukluğuna dair anılarından birkaç cümleyle aktardığı kısımda, "serbest ve kavgacı bir hayata eğilim"den bahseder. (Türkmen, 2001, s. 38).

Mütareke'den sonra Tomruk, yeniden Avrupa'ya gitmek ister. Burada boks kariyerine devam etmeyi hedeflemiştir. İdman yaparken Paris'te tanıdığı Mısırlı Prens Ali'nin ringe girmesi ve "Yahu, İngilizler Vintırpalas'ta maçlar tertip ediyorlar, hani bizim boksörler? Bizden bir kimse çıkıp da bu heriflerle vuruşmaya cesaret edemeyecek mi?" demesi, onu daha da hırslandırmıştır (Türkmen, 2001, s. 42). Böylece hedeflediği boks kariyeri için daha fazla heveslenmiştir. Ancak bu heves neticesinde takip eden günlerde tanıyacağı İngiliz Çavuş Viver, başına bela olacaktır. Dahil olduğu maçlardan birinde hakem olan Viver, ilk önce Tomruk'un eniştesini hapisten kurtarma çabasına destek vermiştir. Ardından İttihatçılara pasaport satmak için Tomruk'u zorlamış, kendisiyle epey uğraşmıştır. Tomruk'un meşhur Bekirağa Bölüğü'ne gidişi de eniştesini kurtarma çabasında görülür. Bekirağa Bölüğü, Jön Türkler'in sürgüne gönderilmeden önce tutuklandığı yerdir. Sıklıkla siyasi suçlular burada tutuklu tutulmuştur. Mütareke döneminde de muhalifler İtilaf Devletleri tarafından bu hapishaneye kapatılmıştır.

Viver'i İttihatçılara pasaport satma bahanesiyle oyalarken, Tomruk, Irak'ta Linch Kumpanyası'nın müdürü ve İngiltere-Irak münasebetlerinde

önemli bir isim olan Mister Toret ile karşılaşır. Toret o güne kadar, daha önce casusluk ettiği Bekirağa Bölüğü'nde Tomruk'u İngiliz sivil esiri zannetmektedir. Önce onu üstün başarısı için tebrik eder, ardından ise bir teklifte bulunur. Toret'e göre Türkiye artık mahvolmuştur, ancak Tomruk zeki ve kabiliyetlidir, ona İstanbul'daki resmi daireleri dolaşarak memurlara Mütareke hükümlerinin uygulanmadığı ve bunun sonunun fena olacağı ile ilgili propaganda yapmasını teklif eder. İşte tam da bu sırada İngiliz Çavuş Viver, Tomruk'u görür. Başına iş getireceğini ve pasaport meselesini Toret'e anlatacağından korkar, Tomruk'tan şüphelenir. Viver'in nişanlısı Lüsyen bunları birer birer Tomruk'a anlatınca, tüm zekası ve kabında duramayan yapısıyla Tomruk bir plan yapar. Viver'den çeşitli hilelerle aldığı pasaportla Avrupa'ya kaçmak ister. Ne yazık ki Çanakkale'de gemide yakalanır ve tutuklanır. İşte kendi deyimiyle hayatının en acı günleri böylece başlar. Galavani Sokağı bodrumunda bir gardırop büyüklüğünde hücresinde uzun günler geçirir. İhtiyar zindancı Todorupulos bir sonraki intikam hırsını besleyeceği kişi olacaktır.

Zindandaki kırk beşinci gününde, ziyarete gelen istihbarat müdürü Kolonel Dikson ile kusursuz İngilizcesi ile konuşur, Todorupulos'u şikayet eder. Yanında kalan zengin bir Rus mahkûmdan aldığı çikolataları, üzümleri ve sigaraları Todorupulos sayesinde temin ettiğini, dışarıdan arkadaşları ile de onun sayesinde haberleştiğini söyler. Böylece Todorupulos'tan intikamını almış, karşılıksız bırakmadığı dayakları ona ayrıca ödetmiştir.

1.3. Kurtuluş Savaşı Dönemi Hatıraları

Tomruk'un Kurtuluş Savaşı Dönemi hatıraları Çanakkale esirler karargâhında başlar. Çanakkale'de Paşa çiftliği civarında siyasi suçlular kampına götürülen Tomruk, buradan tel örgülere karşılıklı battaniye gererek, iki battaniye siperi arasına girmiş ve toprağı kazarak firar etmiştir. Uzun, zorlu ve kaygılı bir yolculuktan sonra Lapseki Kasabası'na, oradan Biga'ya ulaşır. Burada Sivas'tan gelmiş gibi davranır, ancak İngilizlerin Çanakkale ve Lapseki ahalisine hitaben gönderdiği beyannamede arandığı, bulana yüz İngiliz altını mükafat edileceği yazınca, Lapseki'de tanıdığı Lütfi Bey'e güvenmekten başka çaresi kalmaz. Lütfi Bey onu Biga'ya gönderir. Bu süreçte Kara Hasan'ın elindeki çete hakkında bilgiler edinir, kalbinde ilk Milli Mücadele ateşi tutuşur: "Ben bu büyük kuvveti düşmana karşı mücadeleye sevk edemez miyim?" diye içinden geçirir (Türkmen, 2001, s. 81).

Kara Hasan ile münasebete geçtikten sonra ona Sivas, Doğu Anadolu, Rusya ve Yeşil Ordu hakkında malumatlar verir. Sivas'tan gelen telgraf, 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde gerçekleşecek olan Sivas Kongresi'ni haber vermektedir. Sivas Kongresi'ni Yunanlıların İzmir'i ilhak kararı izler. 13-14 Ocak 1920 tarihlerinde İzmir'in ilhak edileceği ile ilgili haberler yayılır. Müzakereler yapılır. Anadolu İhtilal Komitesi adına beyannameler dağıtılması kararı

alınır. Bunları dağıtma görevi de Tomruk'a düşmüştür. Bomba saklı bir yumurta sandığını ve beyannameleri dağıtır. Ardından Bandırma'ya döner.

Balya'da Damat Ferid'in kışkırtmasıyla Kuva-yı Milliye'yi sindirmeye yönelik faaliyetler gösteren Anzavur Ahmet'i durdurmaya gitmiş, ardından Balıkesir'e dönmüştür. Damat Ferid'in cesaretlendirmesi ve İngiliz desteğiyle Anzavur, Bandırma'yı da işgal etmiştir. Bu defa Tomruk'a Amerikalı kılığında Bandırma'ya gidip bilgi toplama görevi düşer. Mister Herri ismiyle burada Amerikan temsilcisi rolünü oynamıştır. Görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Anzavur'la da mülakat gerçekleştirmiş, Kazım Albay'a gerekli bilgileri aktarmıştır.

Anzavur'la mülakatı esnasında Anzavur'un yanında bulunan teşrifatçı, Tomruk'un Amerikan mümessili olmadığını, Balıkesir'den gelme bir Türk olduğunu söylemiştir. Böylece Tomruk'un casusluğu ortaya çıkar. Ancak Tomruk rolünü öyle iyi oynamıştır ki, İzmir'e Doğru gazetesinde "Amerika temsilcisinin Türklüğün lehine ifa ettiği hizmetlere milletimiz ebediyen teşekkür eder" yazıları yazılmıştır (Türkmen, 2001, s. 100).

Tomruk'un sonraki görevi Bandırma'ya gelen İngilizleri denetlemektir. Kıvrak zekasıyla Tomruk, İngilizlerin bir yere gitmeleri durumunda müteahhitlerden alacakları mala göre orada ne kadar kalacaklarının anlaşılacağını düşünmüş, Ermeni müteahhit kılığına girmiştir. Bu esnada İngilizlere Kuva-yı Milliye'nin gücü ile ilgili pek çok abartılı bilgi vermiş, İngilizlerin kısa süreli bilgi toplama ziyaretlerini adeta anlamlı hale getirmiştir. Balıkesir'de bir süre sakin günler geçirmiş, ardından mühimmat eldesi için Bursa'ya gitmiştir. Yunanlıların taarruz haberiyle yeniden Balıkesir'e dönmüştür. Burada Tomruk'un bazı cümleleri yürekleri acıtmaktadır. Cephe çözüldükten sonra Balıkesir'de kalmak imkansız olmuştur. Bursa'ya doğru dönüş başlamıştır. Katanası üzerinde Tomruk, ruhen azap çektiği günleri anlatırken, "Vatanın çatırdadığını adeta duyuyor gibi oluyorduk" demektedir (Türkmen, 2001, s. 105). Doğuya doğru devam ederken, eşkıyanın yol kesmesiyle de karşılaşmışlar, Eskişehir-Ankara istikametine devam etmişlerdir. Ankara'ya vardıklarında burada bir keşmekeş ile karşılaşmışlardır. Düşman hakkında bilgi son derece azdır. İstihbarat Müdürü Hamdullah Suphi Bey'e önerilen Tomruk, İzmir'e gönderilmiştir. Buradaki görevini de başarıyla tamamlayan Tomruk, takdir edilmiş, memnuniyetle karşılanmıştır.

Ankara'ya dönüşünde Gazi Mustafa Kemal Paşa ile tanışma zamanı gelmiştir. Paşanın emriyle İsmet Paşa ile de tanışmış, Genelkurmay Başkanlığı'na bağlanmıştır. Bu defaki görevinin hem çok önemli hem de çok tehlikeli olduğunun farkındadır. Ancak içinde korku namına hiçbir şey yoktur. Bilakis Bilakis "*hudutsuz bir şevk ve heves*" vardır (Türkmen, 2001, s. 108). Artık o, Amerika sinema muhabiri Mister Herri Villiy'dir.

Antalya'daki ilk görevi telsiz-telgraf ile gelen haberleri aktarmak olmuştur. On beş gün burada geçirirken, gitmeye yakın, kendisini tanıyan Necati Bey ile karşılaşır. Tomruk'un sözleriyle hayatında hiçbir şey ona bu kötü tesadüf kadar fenalık etmemiştir (Türkmen, 2001, s. 111). Buradan Rodos'a geçmiştir. Kumarda az kalan parasını artırarak, duyduğu Türkçe küfürlere sessiz kalmaya katlanır. Masadan kalkarken 42 bin Frank kazandığını söyler (Türkmen, 2001, s. 113). Kazandığı para ile İzmir'e döner. Punta'da Madam Mari adlı Katolik bir kadının mensup olduğu kiliseye gider. Tomruk, bu kadından gördüğü iyiliği ömrü boyunca unutamayacağını belirtir. Ona göre İzmir'deki başarılarının büyük sebebi bu kadındır. İzmir'de telgrafçıların içine girmiş, ayrıca Yunanlı subaylarla da temas kurmuştur.

Anılarını anlatırken, görevi esnasındaki en büyük endişesini de araya sıkıştırır. Onun en büyük korkusu, huyunu bildiğinden, uykusunda Türkçe sayıklamaktır. Bunun önüne geçmek için özellikle geceleri bolca İngilizce düşünür, okur. Muvaffak da olmuştur.

Aşir Bey'e öğrendiklerini bir konsolosluk aracılığıyla iletir. Mevkii kuvvetlenmiştir. Oldukça iyi dans eden Tomruk, bir baloda Matmazel Angeliki adlı bir kadınla tanışır. Kadın kendisinden çok hoşlanır. Tomruk da bu durumu lehine kullanmak için kadına ilan-ı aşk eder. Bu kadın sayesinde pek çok Venizelist subayla tanışmış, bilgi toplamıştır. Kendisiyle evlenmek isteyen Angeliki'yi oyalamıştır.

Sinema muhabiri rolüyle Kral Kostantin'in İzmir'i ziyaretini filme almayı hedefler gibi görünmüş, böylece tüm cepheleri gezmek ve bilgi toplamak istemiştir. General Papulas'la görüşmüş, Yunan Kralı ile cepheleri gezmeye onu ikna etmiştir. Topladığı bilgileri İsmet Paşa'ya iletmiştir. Görevinde beşinci ayındayken, daha önce de sözü edilen, fotoğrafçı Necati ile karşılaşmıştır. Kordon'da Kuronaridi Gazinosu'nda iken Necati, Tomruk'u tanımış ve Çerkez Ethem'in kulağına gerçeği fısıldamıştır. Burada Amerikan pasaportunu yok ederek kendini kurtarsa da, Çerkez Ethem ve Necati, Ester Kiyadis'e giderek onun Türk casusu olduğunu iletmişlerdir. Polis karakolunda soluğu alan Tomruk, çeşitli çeldirici hikayelerle polis müdürünün aklını karıştırsa da, Çerkez Ethem'in gücüyle buradan bir haftalık karantinaya, ardından genel hapishaneye sevk edilmiştir.

Tomruk'un hapishanedeki günleri işkencelerle dolu geçmiştir. Artık yeni intikam hırsı, Çerkez Ethem ve avenesine yönelmiştir. Her yere Ethem aleyhine yazılar göndermeye başlamıştır. Aylar süren hapishane sürecinden sonra Yunan Genelkurmayı istihbarat müdürü Albay Rangavis'i Amerikalı sinema ajanı olduğuna ikna etmiştir. Ester Kiyadis ile görüştürülmüş, mahkemeye çıkacağını öğrenerek hapishaneye dönmüştür. Divan-ı Harp'ten haber gelmiş, mahkeme günü verilmiştir. Mahkemede Türk casusu olduğunun anlaşıldığı ve idamına karar verildiğini öğrenmiştir. Madam Mari'nin de

lehine şahitliğiyle, Amerikalı olduğunu ikna çabasına girişen Tomruk, bu işten zaferle kurtulmuştur. Beş senelik mahkumiyet, idam söz konusu iken, zafer olarak nitelendirilebilir. Burada Tomruk, Yunanlıların Türklere yaptığı korkunç zulüm ve işkenceyi görmüştür. Yunanlıların amacının Türkleri havasızlık, açlıkla öldürmek olduğunu ifade etmektedir.

Hapishaneden firar için pek çok çare düşünmüştür. Kimi projesi başarısız olmuş, kimi başarıya yaklaşmıştır. Vatandaşlarının gördüğü işkence için İzmir müftüsüne ve İtilaf Devletleri temsilcilerine yazsa da, cevap dahi alamamıştır. O da çareyi, mahkumları ayaklandırmakta bulmuştur. Çıkardığı isyandan ötürü hücresine askerlerin saldıracağını öngörmüş, yatağını yastıklarla kapatmıştır. Nitekim döndüğünde de yatağını kurşunlar içinde bulmuştur. Hapishaneye yemek getirilmeye başlanması, açlıkla ve işkenceyle cezalandırılsa da Tomruk'a yetmiştir.

Tomruk buradan Atina Hapishanesi'ne sürgün edilmiştir. Burada askerlere boks öğretip, bir Ermeni ile müsabakalar yaparak, hatta kimi zaman fal bakarak para kazanmıştır. Firarı için bir proje olarak gerçekleştirdiği komünizm propagandaları nedeniyle adeta bir zindan olan Paleovastratos Hapishanesi'ne gönderilmiştir. Burada da komünizm propagandası ve Çerkez Ethem'in aleyhine faaliyetlerine devam eden Tomruk'un, anıları arasında tam burada üzücü bir sitemi görülür. *"Beni ne arayan vardı, ne soran! Sanki vatanım beni unutmuştu. Ankara'dan ayrılırken bana vaadlerde bulunanlar nerede idiler? Hani beni parasız, yardımsız bırakmayacaklar idi?"* der (Türkmen, 2001, s. 155). Sözlerini unutmanın bu millet için en büyük kusur olduğunu söyleyerek devam ettirir. Kendisine hapishanede sahip çıkan Kasım ve Cevdet Beylere teşekkür eder.

Tomruk bu hapishanede geçirdiği sefalet dolu günlerde, koğuş kabadayısını boks becerileriyle yere serer ve onun yerine geçer. Karnını doyurabilmesini, "talihin yüzüne gülmesi" olarak nitelendirir. Satırlarında kendisini unuttuğuna inandığı vatana sitemi vardır (Türkmen, 2001, s. 158). Burada güçsüz düşenlerin, Venizelistlerin koruyucusu olmuştur. Onları kollamış, hayatlarını kurtarmıştır. Bir sabah gürültüler ile uyanır. Bir tutuklu şöyle bağırmaktadır: "Yunan ordusu hapı yutmuş! Mustafa Kemal Paşa taarruza geçmiş, süratle ilerliyor, Yunanlılar İzmir'e kaçıyormuş!" (Türkmen, 2001, s. 161). Bu haberi alan Tomruk, belli edemese de, sevinç delisi olur. Kendi sözleriyle halini şöyle anlatır: *"Kulağıma vatan sesleri geliyor, ruhuma vatan kokuları yayılıyor, hayalimden Türk dilaverlerinin hücumunun heybeti canlanıyor, bütün milli cihat yekpare nurani bir ışık gibi karanlıkları yararak göklere yükseliyordu."* (Türkmen, 2001, s. 161).

Montanya'ya müracaatları ile barış imzalanana kadar Yunanistan'da kalması şartıyla tahliyesine ve her gün zabıtaya gidip kendisini göstermesine karar verilen Tomruk, elbette vatana dönecektir. Sokaklarda aylak gezen bir Rum'dan para çarpar. Cebinden kendi yol masrafına yetecek kadar

parayı alan Tomruk, vatana doğru yola koyulur. Bu memleketteki on beş ayda nefes almadığını söyler. İlk kez nefes aldığını hissediyordur. Vapur İzmir'e yaklaşırken hissettikleri ise çok değerlidir. "Oh, mübarek vatan! Sen kurtuldun ya, bütün çektiklerimiz, bütün dökülen kanlar helal olsun! Sen sağ ol, evlatların senin için yaşarken de, ölürken de gururludurlar. Keşke bir fırsat daha düşse de senin uğrunda yine zindanlarda kalsam!" (Türkmen, 2001, s. 166). Tomruk'un sitemini, vatanın kurtuluşu adeta kuş olup uçurmuştur. Ona göre düşman istilasından kurtarılmış bir yurda kavuşunca duyulan zevk ve gurur dünyanın hiçbir sevincinde yoktur. Yine de, unutulmanın acısının oldukça derin olduğundan söz eder. Hala Genelkurmay'a bağlı bir memur olduğundan, gider kendini tanıtır, başından geçenleri anlatır. Kendisine on beş gün istirahat verilir. Ancak ne yazık, ihtiyacı olan en önemli şeyden, paradan bahseden yoktur.

Eski günlerini hatırlamak için İzmir'deki hapishaneye ziyarete gittiğinde, onu hiç unutmayan ve yardımsız bırakmayan dostu Jan Matalon'u görür, onu elim bir durumdan kurtarır. Böylece şükran borcunu öder. İstirahatinin bitmesiyle beraber görev için Genelkurmay'a müracaat eder. Yunanlıların faaliyete geçeceği bir diğer cephede görevlendirilir. Batı Trakya'da görevini icraya başlar. Tomruk, buradaki görevi hakkında bilgi vermemeyi tercih eder. Bu görevden sonra ilişiğini kesmekte serbest olduğu bilgisini alır. "Yorgundum, kırgındım, vicdanımın rahat olmasından başka mükafat görmemiştim. Bütün bunlara rağmen çekilmeyi uygun buldum." der (Türkmen, 2001, s. 176).

Tomruk anılarını, hikayelerinin gerçek olmadığına ilişkin eleştirilere cevap vererek tamamlar. Esas mesleğinde, boksörlükte devam etseydi, olabilecekleri hatırlatır. Ancak vatan uğruna harcadığı tüm emeği helal eder. Son cümlesi ise "Yaşasın vatan!" olur (Türkmen, 2001, s. 179).

2. İnsana Dayalı İstihbarat (HUMINT)

Devletler uluslararası sistemde varlıklarını devam ettirebilmek için güvenliklerini temin altına almak zorundadır. Kendilerine yönelen tehditleri bertaraf etmek için başvurulan yollardan biri de etkili istihbarat faaliyetleridir. Dünyadaki bütün istihbarat teşkilatları söz konusu faaliyetin üretim sürecinde benzer yöntemler sergilemekte, istihbaratın kesintiye uğramadan sürekli bir şekilde devam etmesi hedeflenmektedir. Bu süreç dört aşamadan oluşan istihbarat çarkı olarak nitelendirilmektedir. İhtiyaçların belirlenmesi çarkın ilk dişlisini oluşturmakta, istihbarat toplama faaliyetinin yönlendirilmesi bu aşamada gerçekleştirilmektedir. İkinci olarak haberlerin toplanması aşaması gelmektedir. Burada çeşitli haber toplama yöntemleriyle sahadan haberler toplanmaktadır. Üçüncü aşama sahadan toplanan haberlerin değerlendirilmesi ve işlenmesine yöneliktir. Çarkın son evresiyse, bilginin ilgili makamlara ve kurumlara iletilmesi ile bu bilginin bu unsurlar tarafından kullanılmasını içermektedir (Milli İstihbarat Teşkilatı, t.y.).

Bu çarkın en önemli aşamalarından biri şüphesiz haber toplama sürecidir. Sahadan; zamanında ve kesintisiz bir şekilde toplanan doğru haberler istihbaratın amacına ulaşmasında çok etkilidir. Haber toplama yöntemleri açık ve kapalı kaynaklar üzerinden sağlanmaktadır. Açık kaynak istihbaratı; herkese açık bilgilerden üretilmekte olup, günümüzde en fazla kullanılan yöntemlerin başında gelmektedir. (Department of the Army, 2012). Bu bağlamda; radyo, televizyon, gazete, internet, raporlar, akademik çalışmalar gibi araçlar ön plana çıkmaktadır. (Eijkman & Weggemans, 2013, s. 287). Kapalı kaynaklar ise herkesin kolaylıkla ulaşımına açık olmayan bilgilerdir. Devletlerin bu bilgiyi temini yine devlete tanınan gücün kullanılması suretiyle gerçekleşmektedir. Bu doğrultuda; coğrafi konum istihbaratı (Geospatiol), sinyal istihbaratı (Sigint), ölçüm istihbaratı (Masint), teknik istihbarat (Techint) ve insana dayalı istihbarat (Humint) en sık kullanılan yöntemlerdir. Coğrafi konum istihbaratı; bir bölgenin fiziki ve coğrafi yapısını, sınırlarını, bulunduğu konumunu, insansız hava araçları, uydular ve keşif uçaklarıyla araştıran bir yöntemdir (Kaminski, 2019). Sinyal istihbaratı; haberleşme ve elektronik iletişim araçlarının takibiyle istihbarat toplamaya olanak tanımaktadır (SAGE, 2020, s. 115). Ölçüm istihbaratı; radyo frekansları, kızılötesi, akustik gibi iletişim şekilleriyle istihbarat toplama imkanı sunmaktadır. Bu yöntemden çeşitli hava araçlarının ve füze gibi sistemlerin tespitinde yararlanılmaktadır (Ünver, 2018). Teknik istihbarat; istihbarat örgütlerinin sahip oldukları teknik donanımlarla birlikte hedefin telefon ve bilgisayar başta olmak üzere iletişim unsurlarının takibini amaçlamaktadır. Ortam dinlemesi, sinyal bilgilerinin tespiti, casus yazılımlarla akıllı cihazalara hulül edilmesi de bu kapsamda görülmektedir (M5 Dergi, 2019).

Söz konusu istihbarat toplama yöntemleri arasında en etkili olanlardan biri insana dayalı istihbarat (HUMINT)'tır. İnsanlık tarihinin en eski haber toplama yöntemlerinden biri olan HUMINT, eski dönemlerden itibaren insanoğlunun kendinin ve yaşadığı toplumun güvenliğini sağlayabilmek için gerçekleştirdiği bir faaliyettir. Devletleşme süreciyle birlikte bu faaliyet devletlerin temel güvenlik öncelikleri arasında yer bulmuş, sistemli bir faaliyete dönüşmüştür. Çin, Hint ve Yunan savaş destanlarında başarılı bir casus ağına dayalı istihbarat faaliyetlerinin önemi vurgulanırken; imparatorların, kralların, padişahların devlet idaresinde aldıkları kararlarda bu faaliyetin merkezi bir yerde durduğu da sıklıkla görülmüştür. (Bhatia, 2016). Yaşanan iki dünya savaşında ve Soğuk Savaş döneminde casusluk faaliyetleri de yoğun bir şekilde seyretmiştir. Küreselleşme sonrası teknolojik gelişmelere bağlı olarak gelişen diğer istihbarat toplama yöntemlerine rağmen günümüzde de HUMINT en önemli haber toplama yöntemlerinin başında gelmektedir.

HUMINT; diğer şahıslarla kurulan irtibat neticesinde hedef kuruluş içerisinden elde edilen bilgilerle yapılmaktadır. Bu noktada istihbarat örgütleri

açısından uzman personelin (case officer) yeterliliği ön plana çıkmaktadır. Uzman personel bazen açık kimliği, bazen de kimliğini gizleyerek bir maske ve mizansenle bu bilgiyi temin etmektedir. Diğer taraftan istihbarat teşkilatının kendi personeli olmayan ancak teşkilatlar tarafından kullanılan ajanlar, mutemetler, muhbirler, itirafçılar da HUMINT faaliyeti içerisinde yer alabilecek kişiler arasında gösterilebilmektedir. (Kavsıracı, 2020).

İstihbarat örgütlerinin her personeli HUMINT konusunda ehil değildir. Bu süreç, pek çok bilimsel disiplini içinde barındıran özel bir eğitim süreciyle desteklenmekte, bu özel eğitimi de istihbarat uzmanları almaktadır. Bu doğrultuda söz konusu personele yönelik; ekip çalışması, psikolojik çözümleme, etkili iletişim teknikleri, analiz yeteneği, insan ve toplum ilişkileri, beden dili, silah kullanımı, tıbbi müdahale, zor coğrafi koşullarda mücadele gibi çeşitli konularda eğitim faaliyetleri verilmektedir. Her eğitim faaliyeti akabinde, bahse konu personel test edilemekte, başarı durumuna göre eğitimler sürmektedir (Yankov, 2019).

HUMINT'in istihbarat üretim sürecinde olduğu gibi kendine has bir sistematiği bulunmaktadır. HUMINT süreci planlama ve hazırlık evresiyle başlamaktadır. Söz konusu evrede, çalışmayı yürütecek olan uzman personel ihtiyaç duyduğu bilgiyi toplamaktadır. Operasyon masrafları, nakliye ve ulaşım, diğer kurum/kuruluşlarla ilişki kurulması, iletişim vasıtalarının belirlenmesi, konuyla alakalı temel bilgilerin ortaya konulması bu evrenin konusudur. Bir diğer evre, "yaklaşım" aşamasıdır. Bu aşamada çalışmayı yürütecek olan uzman personel, gerekli güvenlik önlemlerini alarak hedefle bir mizansen doğrultusunda iletişim kurmakta ve bilgi teminine uygun bir ortam oluşturmaktadır. Bir diğer aşama, "sorgulama" evresidir. Burada uzman personel, sorgulama yöntemleri vasıtasıyla araştırma konusuyla ilgili bilgi temin etmektedir. Bir sonraki aşama "sonlandırma" evresidir. Bu evrede hedeflenen bilgi temin edilmiştir. Son evre ise, "raporlama"dır. Temin edilen bilgiler raporlanmakta, analiz edilmekte ve karar alma mekazimasına gönderilmektedir.

Planlama ve hazırlık evresi HUMINT çalışmasının temelini oluşturmaktadır. Öncelikle hedef kuruluş içerisinden angaje edilmesi/yaklaşılması düşünülen kişinin belirlenmesi, adı geçenin kişisel bilgilerinin, zaaflarının, güçlü yönlerinin ve ilgi alanlarının çeşitli haber alma yöntemleri vasıtasıyla tespit edilmesi, buna göre operasyonu yönetecek olan uygun bir istihbarat personelinin temini, söz konusu uzman personelin ilgi çekici bir maske ve mizansen üzerinden hareket etmesi, hayatın olağan akışına uygun olarak yaklaşma yönteminin belirlenmesi, çalışmanın risklerinin ve getirilerinin açıkça ortaya konulması çalışmanın başarıya ulaşması açısından hayati öneme haizdir. Seçilecek hedef kişinin, hedef içerisindeki konumu ve bilgiye ulaşabilirliği yapılacak olan çalışmanın planlama ve hazırlık sürecinin daha dikkatli bir şekilde yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Planlama

aşamasında yapılan hatalar, diğer evrelerin başarı şansını azaltmaktadır. Yaklaşım aşaması, planlama ve hazırlık evresi akabinde, hedef şahısla ilk temasın kurulacağı aşamadır. İnsanoğlu sosyal bir varlıktır ve her gün yeni insanlarla tanışabileceği ortamların içinde bulunmaktadır. Bu evrede de; hayatın olağan akışına uygun bir şekilde, tesadüfilik ilkesi gereğince başarılı bir şekilde kurulacak ilk temas çalışmanın olumlu yönde sonuçlanmasında büyük öneme sahiptir. Hedef şahıs, operasyonel bir çalışmayla karşı karşıya kaldığını sezmemeli, çalışmayı yürüten uzman personelle irtibatı devam ettiremeye sıcak bakmalıdır. Bu noktada hedefin zaafları ve ilgi alanları ile uzman personelin maske ve mizanseni arasında bir uyum bulunmalıdır. Kapalı yürütülen bir çalışmada, irtibat kanalları da çalışmayı yürüten uzman personelin gerçek kimliğini, mesleğini ve operasyonun güvenliğini riske atmayacak şekilde belirlenmelidir. Yaklaşım evresinin sonunda kurulan ilişkinin durumuna göre süreç içerisinde farklı yollar benimsenmektedir. Bunlardan ilki uzman şahsın yapmış olduğu mesleği açıklayarak hedef şahsa görev teklif etmesidir. Bir diğer yol, ilgili uzman şahsın maske ve mizansene bağlı kalması, ancak hedef şahsı görevi teklif edecek üçüncü bir şahısla tanıştırarak, aradan çekilmesidir. Burada görev, sonradan ilişkinin içerisine dahil edilen ikinci uzman personel tarafından teklif edilmektedir. Bir başka yol ise, kurulan irtibatın maske ve mizansen kullanılarak devam ettirilmesi, şahsa bir görev teklifinde bulunulmadan yapılan sohbetlerde hedef kuruluşla ilgili bilgilerin sızdırma yöntemi kullanılarak teminine çalışılmasıdır. Bu tip çalışmalarda hedef şahsa karşı kullanılabilecek tehdit unsurları veya hedefin para gibi zaafları çalışmanın başarıya ulaşmasına dönem dönem katkı sağlamaktadır. Yaklaşım evresinin başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ve taraflar arasında irtibatın devam etmesiyle zaman içinde sorgulama evresine geçilmektedir. Bu evre karşı taraftan hedef kurumla ilgili bilgilerin alındığı evredir. Bu aşama kısa sürebileceği gibi şahsın deşifre olmadan hedef kurum içerisinden bilgi alabildiği sürece (belki yıllarca) de sürebilme ihtimali bulunmaktadır. Son aşama ise raporlama aşamasıdır. Hedef şahıstan toplanan bilgiler, diğer istihbarat toplama yöntemleri (teknik istihbarat veya başka bir insan kaynağı) vasıtasıyla toplanan bilgilerle birlikte karşılaştırılmakta, noksan kalan kısımlar tamamlanmakta, analizler yapılmakta ve karar alıcılar ile ilgili kurumlarla paylaşılmaktadır.

HUMINT çalışmaları espiyonaj faaliyetleri kapsamında yapılmaktadır. İstihbarat görevlileri, diplomatik dokunulmazlığa sahip büyükelçilik çalışanı maskesiyle (mesela Kültür ateşesi gibi) bir başka ülkede görevlendirilmekte, bu uzmanlar kendi devletleri adına bu ülkelerde kapalı faaliyet yürütmekte, kurmuş olduğu ilişkiler aracılığıyla diğer ülkelerle ilgili bilgi toplamaktadır. Ayrıca küreselleşmeyle birlikte söz konusu uzmanlar, iş adamı, STK çalışanı, gezgin veya öğrenci gibi sahte kimliklerle/hayatlarla diğer ülkelerde de faaliyet yürütmektedir. Hedef şahıs, kurum veya ülke bu kişinin gerçek

kimliğini bilmemektedir. (Margolis, 2013, s. 45). İstihbarata karşı koyma (kontra espiyonaj) faaliyetleri kapsamında da HUMINT çalışmaları gerçekleştirilmektedir. Burada temel hedef, yabancı casusların veya ilişkili kişilerin faaliyetlerine karşı koymak ve ülke sırlarını korumaktır (FBI, t.y.). Bu kapsamda HUMINT çalışması yapan uzman personel aracılığıyla, yabancı ülke casuslarına aldatıcı bilgiler verilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca yine bu yöntemle yabancı casusların araştırma konuları da tespit edilmekte, bu da istihbarata karşı koyma çalışmalarının ölçeğini belirlemektedir (Phillips & Pohl, 2020). HUMINT çalışmasını yürüten istihbarat personeli kendi kimliğini gizleyerek, yabancı ülke casusuyla ilişki kurmakta, ya da üçüncü şahıslar üzerinden (mutemet- haber elemanı gibi) yabancı casusla ilişki geliştirmektedir.

3. HUMINT Çalışmaları Kapsamında: İngiliz Kemal

HUMINT, en eski ve en etkili istihbarat toplama yöntemlerinden birisi olup, devletlerin espiyonaj ve kontro espiyonaj faaliyetlerinin de merkezinde bulunmaktadır. Özellikle savaş zamanlarında yapılan HUMINT çalışmaları devletlere savaş alanında üstünlük sağlamaktadır. Karşı ordunun savaş stratejisinin, asker sayısının ve mühimmatın miktarının bilinmesi, ordunun ilerleyeceği güzergahın ve dizilişinin, askerlerin moral ve motivasyonunun, lojistik ağı ve milis yapılanmasına önceden hakim olunması bu bağlamda hayati öneme sahiptir. Ayrıca karşı devletlerin istihbarat toplama faaliyetlerinin de istihbarata karşı koyma yöntemleriyle yanlış bilgilerle akamete uğratmak bir o kadar kıymetlidir. Birinci Dünya Savaşının yaşandığı dönem itibariyle, teknik imkanlara dayalı istihbaratın çok zayıf olduğu bir dönem olması HUMINT çalışmalarını istihbarat faaliyetlerinin merkezine koymuş, mütareke ve kurtuluş savaşı yıllarında Türk bağımsızlığına giden yolda gerçekleştirilen HUMINT çalışmaları da bu doğrultuda ön plana çıkmıştır. Bunlardan biri de "İngiliz Kemal" kod adıyla bilinen Ahmet Esat Tomruk'un çalışmalarıdır.

HUMINT'i gerçekleştirecek olan uzman personelin karakteristik özellikleri, almış olduğu eğitim, bildiği yabancı diller, fiziki görünüşü, yaşam tarzı planlama aşamasında ortaya konulan maske ve mizansene uygun ve uyumlu şekilde olmalıdır. Bu durum, HUMINT çalışmasının merkezinde olan maske ve mizansenin daha az sorgulanmasına olanak sağlamakta, inandırıcılığı artırmaktadır. İngiliz Kemal; Galatasaray lisesinde eğitim görmüş, yine eğitim hayatına İngiltere'de devam etmiştir. İngilizce ve Fransızcanın yanı sıra İtalyanca ve Rumca dillerini öğrenmiştir. Davranışlarının, konuşma tarzının, fiziksel görüntüsünün (sarışın ve mavi gözlü) İngilizlere benzetiliyor olmasının da kurguladığı maske ve mizanseni güçlendirdiği görülmektedir. Ayrıca görevinin ifası sırasında stresli ve zor durumlarda sergilediği soğukkanlı durusu, kararlılığı, hazır cevaplılığı, çözüm yolu bulma çabaları bir istihbarat personelinin olmazsa

olmaz karakteristik özellikleri arasında yer almaktadır. Bu sebeplerle İngiliz Kemal'in HUMINT çalışmaları kapsamında Amerikalı bir kişinin yerine geçmesi isabetlidir.

Genelkurmay Başkanlığında istihbarat memuru olarak görev yapan adı geçenin temel vazifesi; Yunan ordusuyla alakalı kritik ve hassas bilgileri temin etmesi ve Ankara hükümetine aktarmasıdır. Ahmet Esat Tomruk da bu gizli göreve uygun olarak faaliyetler yürütmüş, Amerikalı gazeteci kisvesiyle Yunanlıların kontrolü altında olan bölgelerde vazifesine uygun olarak çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki işgal güçleriyle birlikte hareket eden Anzavur'a karşı gerçekleştirilmiştir. Adı geçen öncelikle tebdil-i kıyafet ve makyajıyla kendine Amerikalı bir gazeteci havası vermiş, Balıkesir bölgesinde Amerika adına rapor hazırladığını söyleyerek bölgedeki gayri Müslimlerin dikkatini çekmiş ve sempatilerini kazanmıştır. Bu ilgi Anzavur Ahmet'e kadar iletilmiş, Anzavur Ahmet de Amerikalı gazeteci kılığında olan Esat Tomrukla görüşmek istemiştir. Söz konusu görüşmede Anzavur Ahmet, maske ve mizansene inanarak Amerikalı gazeteciye; "İngiliz uçaklarının yardımına ihtiyaç duyduğunu, harekatı tamamlamak için 50 bin İngiliz lirasının gerektiğini, Gönye-Balya ve Susurluk üzerinden birer kol ile Balıkesir'e, Kirmasti üzerinden de Bursa'ya gidileceğini" ifade etmiştir. Ayrıca yapmış olduğu gözlemler ve konuştuğu gayri Müslümler üzerinden de Anzavur'un ve işgal güçlerinin durumuyla ilgili bilgiler derlemiştir. Söz konusu maske ve mizansen aracılığıyla gerekli bilgi derlemesine rağmen beklenmeyen iki husus HUMINT çalışmasının sonlandırılmasına sebep olmuştur. Bunlardan ilki Amerikalı mümessilin Bandırma'ya geldiği haberinin yayılması nedeniyle burada bulunan İngiliz mümessili konuyu İstanbul'a telgrafla bildirmiş, gelen cevapla Amerika'nın bölgeye kimseyi göndermediği anlaşılmıştır. Diğer taraftan Anzavur Ahmetle yapılan mülakata eşlik eden şahıslardan biri Esat Tomruk'u sonradan anımsamış ve bunu Anzavurla paylaşmıştır. Bu nedenlerle Tomruk'un Türk olduğu anlaşılmış maskesi düşmüştür.

Ahmet Esat Tomruk'un HUMINT çalışmaları kapsamında kullanmış olduğu maskelerden biri de Ermeni bir müteahhit kisvesine bürünmüş olmasıdır. Bandırma bölgesine İngiliz birliğinin yapmış olduğu çıkarmayı araştıran Tomruk, İngilizlere yanaşabilmek adına Ermeni bir müteahhit kimliği kullanmış, İngiliz subaylarıyla iletişim kurmayı başarmıştır. Bir İngiliz subayından Kuvâ-yi Milliye kuvvetlerinin durumunu incelemek adına İngilizlerin geçici olarak bölgeye geldikleri bilgisini öğrenmiştir. Hatta Kuvâ-yi Milliye'yle ilgili İngiliz subayına abartılı bilgiler vererek, dezenformasyon yoluyla karşı propaganda faaliyeti içerisine girmiştir. Bir anlamda istihbarat toplamakla kalmamış, aynı zamanda istihbarata karşı koymanın önemli hususlarından biri olan yanıltıcı bilgiyi yaymıştır.

Milli mücadele döneminde Tomruk'un HUMINT çalışmaları kapsamındaki büründüğü hüviyetlerden biri de Amerika Sinema Muhabirliği ile Şikago Tribün Muhabirliği görevlerini yürüten Harri Villey'dir. Bu rolü önce Antalya, akabinde İzmir'de işgal güçlerine karşı oynamıştır. Giyimi, kuşamı, davranışları, konuşması ile rolünü başarılı bir şekilde oynayan Tomruk, İtalyan pasaportu ve Amerikalı olduğuna dair evrakları temin ederek maskesini güçlendirmeyi de ihmal etmemiştir. Hedeflerinden biri Yunanların şümendüfer telleriyle yaptığı haberleşmeden haberdar olmaktır. Bu sebeple haberleşme memurlarıyla (telgrafçı) irtibat kurmaya çalışmış ve bunu başarmıştır. Kendilerine Amerika'da iş ve para vaadinde bulunarak bilgileri temin etmeyi başarmıştır. Bununla birlikte Yunan orduları kurmay başkanı Sarıyani'nin akrabası Angeliki ile yakınlaşarak, adı geçinin kendisinden ve çevresinden bilgi almaya çalışmıştır. Bu kapsamda Yunan ordusunun harekat, sevkiyat ve askeri tertiplenmeleriyle ilgili bilgiler elde etmiştir. Amerikan kamuoyunun Yunan güçlerinin haklı davasıyla ilgili aydınlatılması vaadi Yunanların hoşuna gitmiş, bu durum Tomruk'un general rütbesinde Yunan askerleriyle görüşmesini kolaylaştırmıştır. Hatta Yunan kralının cepheye yapacağı geziyi filme almak istemesi, Amerikan gazetelerinde yayınlayacağını söylemesi Yunan makamlarını mutlu etmiştir. Tomruk'un tüm planları ve maskesi onu daha önceden tanıyan Çerkeş Ethem'le birlikte hareket etmeye başlayan Necati isimli şahısla önce Antalya'da sonra İzmir'de karşılaşmayla son bulmuştur. Necati isimli şahıs, Çerkeş Ethem'le Tomruk'un gerçek kimliğini paylaşmış, bu durum Yunan makamlarına da iletilmiştir. Tomruk yakalanıp, tutuklanmış ancak baskı ve işkence halinde bile kimliğini ve vazifesini açıklamamıştır. Hapiste bile diğer Türk makamlarla İngilizce konuşmaya devam etmiştir. Yapılan sorgulamalar ve mahkemede her ne kadar adı geçenin Türk casusu olduğu şüphesi olsa da kesin olarak bir kanaat ortaya konulmamıştır. Bu durum Tomruk'un hayatını kurtarmıştır.

HUMINT çalışmaları büyük risk barındıran operasyonel faaliyetlerdir. Bu sebeple maske ve mizansen belirlenirken karşı karşıya kalınabilecek tüm riskler hesaba katılmalı, kaçma ve kurtulma yolları önceden belirlenmelidir. Operasyonu yürüten uzmanın sergileyeceği fazla özgüven bazen onu rehavete ve hataya itmekte, deşifre durumu savaş dönemlerinde ölüme götürmektedir. Tomruk'un çevresini sürekli genişletmesi ve göz önünde bir yaşam sürmesi sorgulanmalıdır. Hedef içinden bilgiye erişebilirliği bulunan sınırlı sayıda irtibatla, daha göz önünden uzak ve derinden İstihbarat toplanmasını daha uygun bir davranıştır.

Diğer taraftan Tomruk istihbarat toplama faaliyetleri esnasında "havuç" yöntemini başarıyla kullanmıştır. Haber kaynaklarını aşk, iş, para ve hazine vaadiyle kandırmış, gelecekleriyle ilgili hayal kurmalarını sağlamıştır. Bu durum haber kaynaklarında beklenti olmuştur. Böylelikle istihbarat

dünyasında insanların zaaflarından, hayallerinden ve beklentilerinden faydalanmanın getirmiş olduğu avantajları Tomruk da görmek mümkün olmuştur. Günümüzde HUMINT çalışması yapmak daha zordur. Çünkü bilgiye ulaşmak daha kolay bir hal almıştır. İstihbarat faaliyeti içinde yer alan kişilerin maskesi ve mizanseni çok sağlam temellere oturmalı, hayatın olağan akışına ilişkin her türlü detay düşünülmelidir. Örneğin Esat Tomruk'un kurguladığı mizanseni ve maskeyi mevcut haliyle günümüzde oynamak mümkün değildir. Gelişmiş iletişim araçları, internet ve sosyal medya üzerinden böyle bir çalışmayı çürütmek kolaydır. İşte bu durum günümüz istihbaratında HUMINT çalışmalarını daha zor kılmaktadır.

Sonuç

Uluslararası sistemde devletlerin varoluşunu sağlayan temel unsurlardan biri güvenlik anlayışıdır. Bu durum devletlerin etkin güvenlik politikaları belirlemelerini ve uygulamalarını zaruri kılmaktadır. Bu sürecin önemli bir aracı da devletlerin istihbarat faaliyetleridir. Günümüzde bu faaliyetler birbirinden farklı istihbarat toplama vasıtalarıyla yapılıyor olsa da, HUMINT asırlardır en fazla kullanılan yöntemlerin başında gelmektedir. HUMINT, istihbarat toplama ve analiz süreçlerinde insan kaynaklarına dayalı bilgi toplama yöntemlerini ifade etmektedir. Faaliyetin temel amacı, düşmanlar, rakipler veya potansiyel tehditler hakkında değerli bilgilerin sağlanmasıdır. Özellikle savaş dönemlerinde, düşman birlikleriyle ilgili elde edilecek bilgiler devletlere savaş alanında üstünlük sağlamaktadır. Karşı ordunun savaş stratejisinin, asker sayısının ve mühimmatın miktarının bilinmesi, ordunun ilerleyeceği güzergahın ve dizilişinin, askerlerin moral ve motivasyonunun, lojistik ağı ve milis yapılanmasına önceden hâkim olunması bu bağlamda hayati öneme sahiptir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı Türk kurtuluş savaşı da böyle bir dönemdir. Bu dönemde özellikle işgal güçlerinin kontrolü altına giren bölgelerde yürütülen istihbarat toplama faaliyetleri savaşın kazanılmasında büyük fayda sağlamıştır. Bu çalışmaları yürüten isimlerden biri de Ahmet Esat Tomruk, ya da bilinen adıyla İngiliz Kemal'dir. Söz konusu şahıs, Milli Mücadele Dönemi'nin tarih kitaplarında yansıtılanlardan çok daha fazlasını barındırdığını ortaya koyan onlarca şahsiyetten biri olarak, vatanın kurtuluşu yolunda pek çok katkı sağlamış ve macera dolu bir hayat yaşamıştır. Tomruk, HUMINT'in başarılı örneklerine imza atmıştır. İyi derecede eğitim almış adı geçen, çok sayıda yabancı dil bilmekte, ayrıca fiziki görünüşü, aksanı, hal ve hareketleriyle yabancılara benzetilmiştir. Bu durum Tomruk'un uyguladığı maske ve mizansenin inandırıcı olmasına katkı sağlamış, adı geçen Amerikalı bir gazeteci kisvesiyle gerçek kimliğini ve hedeflerini rahatlıkla gizlemiştir. Dönemin teknik imkanlarının yetersiz oluşu da, işgal kuvvetlerinin sorgulamalarının yetersiz kalmasına yardımcı olmuştur. Tomruk, işgal kuvvetleriyle ilgili kendisine verilen haber toplama

görevini yaparken, haber kaynaklarını da isabetli bir biçimde seçmiştir. Söz konusu kaynaklar, bilgiye ulaşabilme imkanına sahiptir. Bu şahıslara aşk, iş, para ve hazine vaadinde bulunmuş, gelecekleriyle ilgili hayal kurmalarını sağlamıştır. Bu durum haber kaynaklarında beklenti oluşturmuştur.

Yaşadığı her macerasında, kalbinde yanan Milli Mücadele ateşiyle hareket etmiştir. Ancak son mahkumiyetinden sonra unutulduğunu hissetmesi, onda derin bir kırgınlığa yol açmış ve anılarında da bu sitemleri görülmüştür. Elde ettiği yegane şeyin ise vatana hizmet etmekten kaynaklanan gurur olduğunu söylemektedir. Benzersiz becerileri ve zekasıyla vatana pek çok hizmet etmiş olan Tomruk'un gerek incelemeye konu kitap, gerekse bu çalışma gibi eserlerle anlatılması ve hatırlanması, onun kırgınlığı karşısında bir borç gibidir. Vefatının 57. senesinde hak ettiği üzere tanınması ve anılması için, daha fazla eserde anlatılmasının bir vefa borcu olduğu kadar, gereklilik de olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Ataç, K. K. (2019). İstihbarat, Casusluk, Karşı Casusluk, Örtülü Operasyonlar ve Güvenlik. *Güvenlik Yazıları Serisi*, *45*, 1-10.

Bhatia, B. (2016). Human intelligence (HUMINT) as a driver for intelligence operations. Centre for Land Warfare Studies, (79), s.2-3.

Bowers, S. R. (1984). *The Political Evolution of Intelligence*. Liberty University.

Eijkman, Q & Weggemans, D. (2013). Open source intelligence and privacy dilemmas: Is it time to reassess state accountability? *Security and Human Rights, 23*(4). Doi:10.1163/18750230-99900033

FBI. (t.y.). Counterintelligence. https://www.fbi.gov/investigate/counterintelligence

Jaeschke, G. (1991). *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kahn, D. (2002). İstihbaratın Tarihsel Teorisi. *Avrasya Dosyası*, *8*(2), 5-20.

Kaminski, M.A. (2019). Intelligence sources in the process of collection of information by the U.S. intelligence community. Security Dimensions, (32), 82-105. https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.0988.

Kavsıracı, O. (2020). İstihbarat süreci ve insan kaynaklı istihbaratın analizi. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 16(27), 701-719. DOI: 10.26466/opus.773203. Kayaokay, İ. (2019). İstibdad Devrini Anlatan Müellifi Bilinmeyen Manzum Bir Eser: Münacat-ı Erba'in. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, *2*(1), 713-731.

M5 Dergisi. (2019, Eylül 19). İstihbarat teknolojileri ve teknik takip (dinleme-izleme). https://m5dergi.com/son-sayi/makaleler/istihbarat-teknolojileri-ve-teknik-takip-dinleme-izleme/

Milli İstihbarat Teşkilatı. (t.y.). İstihbarat oluşumu. mit.gov.tr.https://www.mit.gov.tr/isth-olusum.html.

Margolis, G. (2013). The Lack of HUMINT: A recurring intelligence problem. Global Security Studies, 4(2), 43-61.

Moser, P. K. (2003). Epistemology, Ph*ilosophy of Meaning, Knowledge and Value in the Twentieth Century*, içinde (Ed. John V. Canfield), 10. Cilt, Routledge, Londra ve New York.

Özdağ, Ü. (2014). *İstihbarat Teorisi* (8. Baskı). Ankara: Kripto Yayınları.

Peterson, M. (2005). *Intelligence-led policing: The new intelligence architecture*. Washington, DC: Bureau of Justice Assistance.

Pohl, G. & Phillips, P. (2020). Disinformation cascades, espionage & counter-intelligence. The International Journal of Intelligence Security and Public Affairs, 23(5), 34-47. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/23800992.2020.1834311?journalCode=usip20.

Sage. (2020). Intelligence. Sage Publications.

Shulsky, A. N. (1991). *Silent Warfare: Understanding The World of Intelligence*. New York: Brassey' (US) Inc.

The US Department of the Army. (2012). Open-Source Intelligence. Army Techniques Publication 2(22).

Türkmen, Z. (2001). *Efsaneden Gerçeğe İngiliz Kemal*. Berikan Yayınları.

Ünver, A. (2018, Temmuz 17). Dijital açık kaynaklı istihbarat ve uluslararası güvenlik.

EDAM.https://edam.org.tr/dijital-acik-kaynakli-istihbarat-ve-uluslararasi-guvenlik/.

Yankov, Y. (2019). Human intelligence in different operations. International Scientifıc Journal Science. Business Society, 4(2), 77-79.

Bölüm 6

BİZANS SANATINDA PAGAN NEHİR TANRILARININ PERSONİFİKASYONU (KİŞİLEŞTİRMESİ) ÜZERİNE BİR DENEME

Semra PALAZ YILDIRIM[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, T.C. Uşak Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Uşak, Türkiye semra.yildirim@usak.edu.tr. semrapalaz@hotmail.com, https://orcid.org/0000-0002-5779-5110.

Eskiçağdan itibaren bütün kültürlerde suyun, evrenin yaratılışındaki rolü önemlidir. Su, varoluşun kaynağı, bitkilerin özü, ölümsüzlük iksiri, her şeyin temeli, her derde deva, yaratıcı güç, yeniden doğuş, bilgelik, bereket, hayat, ölümsüzlük, sonsuzluk, doğurganlık ve kutsallık gibi birçok anlam yüküyle birlikte her şeyin başı ve sonu olarak görülmektedir (Gürkan, 2009, s. 440. Eliade, 2020, s. 216). Hayat suyu olarak yaşamın imgesi olan su toprağı, hayvanları, kadın doğurganlığını sağlayan su-ay-kadın üçlüsü ile evrenin ve üretkenliğin özüdür (Eliade, 2020, s. 217 ve 221).

Evrenin tüm gücü ve tohumlarını barındıran bir rahim olarak Eski Mısır, Aztek ve İnka, Ural-Altay, Güney Asya, Kuzey Amerika gibi birçok kültürün yaratılış destanları her şeyin, başlangıcında yer alan su unsurundan meydana geldiğinden söz etmektedir (Long, 1963, s.193-216; Eliade, 2020, s. 219).

Paleolitik çağdan itibaren spiral olarak işlenen su motifi ay ile eş tutulmakta; Mezopotamya'da taş kabartmalarda balık motifi ile birlikte görülmekte ve doğurganlığı simgelemektedir[1](Eliade, 2020, s. 217-218). Eski Mısır kozmogonisinde, üzerindeki etkisi ile ay ile bir tutulan su, bereketli ve doğurgan İsis'te görülmektedir (Akalın, 2016, s. 94-95; Anonim, 1999, s. 534; Gilbert, 1911, s. 145). Sümer Yaratılış Destanı'nda da, suyu/denizi temsil eden Tanrıça Nammu, bütün tanrıları ve yeri göğü yaratan, yaşam veren ilksel deniz olan dişi tanrıçadır (Kramer, 1999, s. 82-83). Babil Yaratılış Destanı'na göre su bütünlüğü içindeki ilk çift Tiamat ve Apsu, deniz ve okyanus tanrılarıdır[2] (Sayım, 1996, s. 128, Eliade, 2003, s. 90. Rosenberg, 2003, s. 247; Anonim, 1999, s. 547; Eliade, 2020, s. 218-219). Hint mitolojisinde de ilksel suya dalarak derinlerdeki yeri çıkaran Vişnu, okyanus üzerinde uyandıktan sonra evreni yaratan Brahma, göbeğinden çıkan kozmik ağaca tutunarak yüzen ve bu kozmik ağaç ya da lotus çiçeğinden yaşam bulan hayat ve diğer tanrıları yaratan Narayana ile evren su içinde yaratılmıştır (Eliade, 2020, s. 219; Rosenberg, 2003, s. 510; Gilbert, 1911, s. 159-160). Çin kozmolojisinde beş temel unsuru (metal, ağaç, su, toprak ve ateş) bünyesinde barındıran Yang ve Yin'in hareketleri sonucu yer ve gök, bu beş unsurun pıhtılaşması ile de insan neslini oluşturan varlıklar oluşmuştur (Gilbert, 1911, s. 139-140; Sayım, 1996, s. 129-130). Japon Yaratılış kozmolojisinde karalar, tanrılar ve imparator gök köprüsündeki *İzagani* ve *İzanami* isimli iki tanrının mızraklarını okyanusa indirmeleri ile yaratılmıştır (Gilbert, 1911, s. 164-165; Sayım, 1996, s. 129). İskandinav mitinde ise okyanus tanrısı *Aegir* ve eşi *Ran* okyanus dibindeki saraylarında yaşar ve içecek dolu kazan etrafında tüm tanrılar ile şölen yaparlar. Okyanus ya da deniz dibinde görülen *ambrosia* ya da *hayat suyu*'nu simgeleyen kutsal içeceği barındıran kazan Hint-Aryan, Kelt ve İrlanda mitlerinde de yer alır (Eliade, 2020, s. 234).

---

1 Eliade, 2020, s. 217'de spiral, sümüklüböcek, ay, kadın, su, balık gibi motiflerin doğurganlığı simgelediklerini söyler.

2 Eliade, 2020, s. 230'da Babillerde okyanusun bilgelik evi olarak da görüldüğü yarı balık yarı insan Oannes'in denizden çıkarak insanlara kültür, yazı, astroloji götürdüğünden bahseder.

Kuzey Avrupa ve Kelt mitlerinde doğurganlık, arınma, bilgelik, gençlik, ölümsüzlük ve hayat ile ilişkili olarak da kabul edilen su, evrenin yaratılışındaki ana rolü dışında birçok toplumda suya girme/dalma şeklinde bir ritüelin de ana parçasıdır (Gürkan, 2009, s.442). Su her şeyi eritir, parçalar, geride kalan ve parçalanan biçimin yeniden oluşumunu ve doğumunu da simgeler. Bu durum, Kybele ve Aphrodite'nin hamam kültünde, Hıristiyanlıkta ise İsa'nın vaftizinde görülmektedir (Eliade, 2020, s. 222-225).

İlahi bir güç olarak ırmak, deniz gibi su kaynaklarına tapınım gösteren insanlar için nehirler, içinde barındırdıkları balıklar ile insanların yiyeceklerini zenginleştirirken, verimli toprakları beraberinde getirmekte ve ayrıca mermer, ağaç gibi ağır yüklerin taşınmasında kolaylık sağlamaktadır. Özellikle baharda karların erimesinden sonra coşan suların gücüne duyulan hayranlık, insanlar tarafından nehirlerin tanrısallaştırılmasına neden olmuştur (Karola-Nollé, 1994, 45; Karakaya, 2007, s.56-57).

Babil geleneğinde nehirler denizlerin anası olarak kabul edilmektedir (Altınoluk, 2101, s.1). Eski Babil döneminden itibaren anlaşmazlıklar karşısında ırmak tanrısına başvurulduğu bilinmektedir: Bir suç durumunda, suçlunun nehre girmesinden sonra sudan çıkamazsa suçlu olduğu kanaatine varılmakta, zorla çıkabilmesi gibi durumlarına göre suçlu olan kişi cezalandırılmakta, hiçbir zorluk çekmeden nehirden çıkarsa suçlarından arınmaktadır (Altınoluk, 2010, s.1).

Anadolu'da, Hititlerde kutsal sayılan su kaynakları, kült merkezlerinin kurulduğu yerler olarak seçilmiştir. Teşup tarafından yaratılan nehir ve pınarlar, genellikle suyun kaynağını simgelemekte ve birer kupa tutan kadın şeklinde betimlenmektedir (Altınoluk, 2010, s. 2-3).

Yunan Mitolojisinde her şeyin ilki, karayı ve denizi çevreleyen büyük ırmak, Hesiodos'a göre Gaia ve Uranos'un birleşmesinden doğan Okeanos'tur. Okeanos'un kardeşi/eşi Tethys ile birleşmesinden doğan birçok nehir tanrıları oluşmuştur (Can, 2012, s. 5 ve 455; Hesiodos, 2014, s. 113. Erhat, 1996, s. 227-228). Bu tanrılar arasında en tanınanı Okeanos'un en büyük oğlu ve Yunanistan'ın en büyük ırmağı olan, Herakles ile Deianeira için yaptıkları kavgalarda karşılaşılan ve nehir, deniz ve kaynakların tanrısı olarak görülen Akheloos'tur. (Erhat, 1996, s. 100-101; Cömert, 1999, s. 50; Can, 2012, s. 178 ve s. 392). Su tanrılarının hepsinin en üstünde ise kozmosun Kronos oğulları arasında paylaşımından sonra okyanusları alan Poseidon bulunmaktadır (Gilbert, 1911, s. 145; Erhat, 1996, s. 251-252; Sayım, 1999, s. 128; Cömert, 1999, s. 83; Can, 2012, s. 21, 24; Eliade, 2020, s. 223 ve 233).

Nehirler de diğer tanrılar gibi insanların yeminlerine tanıklık ederler, ülkelerin yönetici konumundadırlar, kendilerine adaklar adanır ve hayvan kurban edilir (Ostrowski, 1991, s. 11-12). Roma Dönemi'nde de Yunan tanrılarına inanılır, nehrin tanrısal özelliğine, daha çok İtalya nehirlerine ve özellikle Tiber'e inanılmaktadır (Ostrowski, 1991, s. 13).

Nehir tanrılarının persofinikasyonu (kişileştirmeleri), Yunan ve Roma mitlerinde daha yoğun olmakla birlikte en erken Mezopotamya'da görülmektedir. M.Ö. 7. Yüzyıldan itibaren özellikle uzanan nehir tanrılarının tasvirleri, M.Ö.5 ve 4. Yüzyılda, kahramanların ruhsal durumunu soyut ve tanımlayıcı bir biçimde yansıtabilmek amacıyla daha yaygın olarak görülmektedir (Ostrowski, 1991, s. 15-16; Altınoluk, 2010, s. 7). M. Ö. 2.-3. yüzyıla tarihlenen Vatikan Müzesi'ndeki uzanan ihtiyar bir figür olarak tasvir edilen Nil nehri heykelinin Helenistik Dönemde İskenderiyeli sanatçılar için bir prototip olarak daha sonraki örnekleri etkilediği ve bu tasvirin Yunan ve Roma Dönemi'nde de benimsendiği anlaşılmaktadır (Gais, 1978, s. 360-361; Ostrowski, 1991, s. 22-24; Altınoluk, 2010, s. 16-17). (Resim 1).

Resim 1. Vatikan Müzesi Nil Nehri Heykeli[3]

Yunan sanatında ortaya çıkan nehir tanrılarının personifasyon tasvirlerine genellikle sikkelerde, kabartmalarda, heykellerde ve vazo gibi el sanatı eserlerde rastlanmaktadır (Gais, 1978, s.356; Ostrowski, 1991, s. 25; Altınoluk, 2010; Karakaya, 2007; Abay, 2019; Tekin, 2001; Imphoof-Blumer, 1923; Avcu, 2016). Nehir tanrıları bu örneklerde bazen tasvir edilen sahnenin geçtiği yeri vurgular, bazen de sahnenin bir parçası olarak zoomorfik (hayvan şeklinde), antropomorfik (insan şeklinde), üstü insan altı balık şeklinde, boynuzlu insan başı ya da mask şeklinde tasvir edilmektedir (Gais, 1978, s. 356-357; Weiss, 1988, s. 139-148; Ostrowski, 1991, s. 16; Altınoluk, 2010, s. 8-12). Okeanos'un en büyük oğlu Akheloos diğer tanrılara göre daha fazla kentaur, boğa veya yılan olmak üzere hayvan şeklinde; bazı örneklerde ise

3 https://m.museivaticani.va/content/museivaticani-mobile/en/collezioni/musei/braccio-nuovo/Nilo.html, erişim tarihi 07.10.2023.

insan şeklinde[4]; sakallı, boğa kulaklı ve boynuzlu mask olarak tasvir edilmiştir (Gais, 1978, s. 356-357, fig. 3-4) Akheloos'un yarı insan-yarı boğa görünümlü tasvirinin bütün su tanrılarına uyarlandığı ve geliştirilerek kullanıldığı anlaşılmaktadır (Gais, 1978 s. 355-360; Fox, 1986, s. 100; Ostrowski, 1991, 16-21; Altınoluk, 2010, 8-13; Eliade, 2020, s. 231).

Daha yaygın olarak görülen antropomorfik (insan şeklinde) görülen nehir tanrıları baş veya büst, ayakta, oturmuş, uzanmış, suda yüzen veya suya yarı dalmış ve Tyce'nin ayakları dibinde[5] olmak üzere altı şekilde tasvir edilmektedir (Tekin, 2001, s. 521-522). Roma ve Bizans Dönemi'nde bu tasvirlerden son üç betimlemenin kullanıldığı, nadir de olsa diğer üç tasvirin görüldüğü örneklerin de bulunduğunu söylemek gerekir[6]. Bu bağlamda Yunan Sanatında görülen örneklere dayanarak nehir tanrılarının kişileştirmelerinin genellikle boğa ya da protom, nadir olarak ayakta ve saçında boynuzlar görünen genç veya ihtiyar erkek figürü olarak betimlendiği (Ostrowski, 1991, s. 21); olgun /ihtiyar ise büyük, genç ise daha küçük nehirleri temsil ettikleri anlaşılmaktadır (Karola-Nolle, 1994, s. 48).

Roma Dönemi'nde nehir tanrıları nadiren zoomorfik (hayvan şeklinde), çoğunlukla antropomorfik (insan şeklinde) şekilde tasvir edilmiştir. Sikkelerde, lahit kapaklarında ve sunaklarda büst, mask, baş olarak görülen nehir tanrılarının nadiren ayakta tasvir edilen örnekleri de bulunmaktadır[7]. Günümüze ulaşan örnekler nezdinde nehir tanrıları genellikle insan şeklinde ve saçları arasında küçük boynuzları olan, sakallı/sakalsız[8], genç/ihtiyar erkek figürleri, ayakta, oturarak, yüzen[9], ya da uzanan biçimde olmak üzere yaygın olarak "uzanan ya da yüzen tanrı" şeklinde betimlenmiştir (Gais, 1978, s. 356-369; Weiss, 1988, s. 144-148; Karakaya, 2007; s. 57).Yaygın olarak görülen

---

4 Gais, 1978, s. 356-357; Ostrowski, 1991, 16-17'de ve Altınoluk, 2010, s. 7'de Akheloos'un en eski bilinen tasvirinin Syrakusai'de M.Ö. 7. Yüzyıl ikinci çeyreğine tarihlenen insan yüzlü boğa tasviri *protokorinth oinochoe*'de, sikkelerde ise M.Ö. 6. Yüzyıldan itibaren görüldüğünden bahsedilmektedir. Cömert, 1999, s. 50'de vücudu boğa, başı sakallı insan başı, bazen de boğa başlı ve insan vücutlu olarak tasvir edildiğini söyler.

5 Ostrowski, 1991, 24; Tekin, 2001, s. 521-522'de Antakya'da M.Ö. 300lerde Eutychides'in yaptığı kentin tanrıçası Tyche'nin ayakları dibinde dalgalar üzerinde tasvir edilen nehir tanrısı Orontes (Asi)'in görüldüğü heykelin tasvirinin, Helenistik Dönemden Roma dönemine uzanarak yaygın bir şekilde görülen bir betimleme olduğunu; bu şekilde görülen tasvirlerin Suriye ve Küçük Asya sikkelerinde de görüldüğünü belirtmektedir.

6 Ostrowski, 1991, s. 21 ve s. 27. Tekin, 2001, s. 521-522'de Kilikya bölgesi sikkelerinde görülen örneklerde insan ve boğa olmak üzere iki durumda tasvir edildiği; insan şeklindeki örneklerinde yüzen ya da yarı batık yüzen, yarı uzanmış ve büst şeklinde betimlendiklerini söyler. Ayrıca bakınız, Altınoluk, 2010, s. 18.

7 Imphoof-Blumer, 1923; Ostrowski, 1991, s. 28-29'da nadiren de olsa örneklerine madeni sikkelerde görülmektedir.

8 Imhoof-Blumer, 1923, s. 543'te ve Altınoluk, 2010, s. 22-23'te sakallı olanların Tiber, Nil, Danuvius gibi büyük nehirleri, sakalsız olarak tasvir edilenlerin ise daha küçük nehirleri temsil ettiğini belirttir.

9 Dalgalar arasında yüzen nehir tanrısı, Roma Dönemi eserlerinde sıklıkla kullanılan bir tasvir olarak görülmektedir, bakınız Ostrowski, 1991, s. 21 ve s. 27.

uzanan tanrı[10] tasvirlerinin ziyafet sahnelerinde görülen, bir yemek masası etrafında uzanan erkek figürlerinden esinlenmiş olabileceği ileri sürülebilir (Gais, 1978, s. 363-370). *Uzanan nehir tanrısı*nın ilk örneğinin M.Ö. 340 yılına tarihlenen Tegea'da Athena Alea Tapınağı batı typanumunda bulunan sahnede görüldüğü ve böylece *uzanan ırmak persofinikasyonu*'nun M.Ö. 5 ve 4. yüzyılda ortaya çıkmıştır. (Ostrowski, 1991, 22-25). Nehir tanrılarının bu şekilde kişileştirmesi, Yunan sanatında ortaya çıkmış; ancak Yunanlılara kıyasla Romalılar tarafından daha çok benimsenmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır (Ostrowski, 1991, s. 25; Altınoluk, 2010, s. 15).

Uzanan tanrı, genellikle bir kolunu ya da dirseğini nehir suyunun kaynağı olan yan yatmış amphoraya yaslayan, üst bedeni çıplak, alt bedeni hymation ile örtülü, bazı örneklerde ellerinde ya da yanlarında su kabı, balık, saz, kamış, palmiye dalı, hurma dalı, bereket boynuzu, ağaç, buğday başağı, haşhaş, çiçek, kürek ya da dümen gibi bir su bitkisi, başlarında sazlardan bir çelenk ile bazı örneklerde de yüzen bir figür olarak görülmektedir[11] (Imphoof-Blumer, 1923, 378-379 no. 507-508-509; Ostrowski, 1991, 27, 30; Whitson, 2001; Imphoof-Blumer F, 1923).

Yunan ve Roma sanatında görülen nehir tanrılarının kişileştirmeleri bazı işlevsel konularla ilişkilendirilmektedir. İkisinde de ortak olan unsur tanrıların mitlerle olan bağlantısı ve belirli bir mitin yerini göstermektir (Ostrowski, 1991, s. 35-41). İkincisi din ve kült ile ilişkili olan özellikle Nil ve Tiber nehirlerinin kişileştirmesidir (Ostrowski, 1991, s. 41-47). Nehir tanrılarının üçüncü ve son işlevi yalnızca Roma sanatında görülen imparatorluğun ekonomik, askeri ve siyasi içerikli tarihi olaylara eşlik eden siyasi propagandadır[12] (Ostrowski, 1991, s. 34-35 ve s. 47-59; Altınoluk, 2010, s. 26-28).

Roma Sanatında mitoloji, din ve kült, tarihsel ve siyasi propaganda işlevinde görülen nehir persofinikasyonları, Bizans Dönemi'nde görülen tasvirlerde sahnenin bir parçası ya da olayın geçtiği yeri vurgulamak için yapılmıştır (Ostrowski, 1991, s. 34-35; Altınoluk, 2010, s. 26-28). Özellikle sikkelerde daha yaygın olmakla birlikte, M.S. 5. yüzyıldan itibaren insan başlı boğa şeklinde tasvirler devam etmiş; ancak fedakârlık yapan, küçük

10 Ostrowski, 1991, 22'de uzanan nehir tanrısı ilk örneğinin M.Ö. 340 yılına tarihlenen Tegea'da Athena Alea Tapınağı batı typanumunda bulunan sahnede görüldüğünü ve *uzanan ırmak persofinikasyonu*'nun M.Ö. 5 ve 4. yüzyılda ortaya çıktığını söyler. Yazar aynı eser 25'te nehir tanrılarının bu şekilde kişileştirmesinin Yunan sanatında ortaya çıktığını; ancak Yunanlılara kıyasla Romalıların daha yaygın olarak kullandıklarını söyler, ayrıca bakınız Altınoluk, 2010, s. 15.

11 Dümen, ağaç ve kürek ile görülmekte ise nehrin taşımacılığa uygun olduğu, balık olduğunda nehrin balık açısından zengin olduğu, bereket boynuzu olduğunda ise nehrin bolluk ve bereket getirdiği anlaşılmaktadır, bakınız Karola-Nolle, 1994, s.48; Tekin 2001, s. 521; Altınoluk, 2010, s. 20-25; Karakaya, 2007, s. 56-62.

12 Gais, 1978, s. 356-357; Ostrowski, 1991, s. 16-21; Altınoluk, 2010, 8-13'te Yunan sanatının Klasik evresindeki örneklerinde Akheloos ve diğer nehir tanrılarının tasvirlerinin, tanrının şehir üzerindeki ilahi koruma altında güçlenen şehrin gücünün vurgulanması ile propaganda amacını belirtir.

boğa boynuzlu ya da kulaklı, sakalsız genç erkek figürlerinin yanında sakallı olgun/ihtiyar şeklinde tasvirler de görülmektedir (Gais, 1978, s. 357-358).

Bizans Sanatında nehrin kişileştirmesi, en fazla "İsa'nın Vaftizi" sahnesinde kullanılmıştır ve daha çok Hıristiyanlığın paganizme karşı zaferi ve nehrin Hristiyanlaşması şeklinde simgesel bir anlam taşımaktadır. Sahnenin erken dönem tasvirlerinde olayın geçtiği yer olarak nehrin kenarında oturan ve boyutu itibariyle sahnenin ana elemanlarından olan Erden/Şeria/Ürdün nehrinin persofinikasyonu, daha geç örneklerde küçülerek nehrin içine çekilmiş ikincil bir roldedir[13]. Bazen elindeki boruyu üflerken, bir amphoraya dayanırken, İsa'ya bakarken ya da kaçarken, yanında bazen kendisine eşlik eden balık, yılan, yengeç, kandil, şamdan, sütun ve sütun üstünde haç motifi görülmektedir (Kaya, 2014, s. 112-124, 128,130-131).

(ii) MOSES STRIKING THE ROCK, THE MULTIPLICATION OF THE LOAVES AND FISHES, THE EPIPHANY, ORANTES, NOAH, LAZARUS, DANIEL, TOBIAS, AND THE PARALYTIC. MIDDLE OF THE 4TH CENTURY. IN THE CATACOMB UNDER THE VIGNA MASSIMO

Resim 2. Roma Vigna Massimo Katakombu freski (Barker, 1913)

Vaftiz sahnesi dışında görülen nehir tanrıları ele alındığında genellikle sahneye eşlik eden, temsil ettiği ırmak olarak yer kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Roma Vigna Massimo Katakombu fresklerinde, balıkçı Tobias'ın önüne düşen balığın bulunduğu Dicle nehrinin kişileştirmesi sahnenin sağ alt bölümünde görülmektedir[14] (Barker, 1913). Çıplak, yarı uzanır şekilde, sakallı-orta yaşlı, sağ elini havaya kaldırmış, sol kolunu temsil

13 Bu konu, 2022 yılında hazırlanan çalışmamızda ayrıntılı olarak ele alınarak yayınlandığı için burada değinilmeyecektir, bakınız: Palaz Yıldırım, 2022, 181-224.

14 Tobit kitabında bulunan yeni evlenen eşlerin birleşmesine engel olan kötü ruh/iblis Asmodeus'tan bahsedilmektedir. Tobit"in oğlu Tobias sağlık ve ekonomik sorunları için, Raguel"in kızı Sara ölen yedi kocasının ölümü üzerine dualar ederken Tanrı tarafından gönderilen Rafael isimli melek Sara'nın sekizinci eşi Tobias'a yardım eder. Tobias'ın yolculuğu sırasında geçtiği Dicle nehrinden önüne fırlayan dev balığın safrası, kalbi ve karaciğerinin alarak bir tütsü yapan Tobias Asmodeus'un kaçmasını sağlar ve Rafael tarafından yakalanan Asmodeus zincire bağlanır, bakınız, Belof, 2007, s. 592; Tural, 2019, s. 56-57; Keleş, 2019, s. 101-102.

ettiği nehrin kaynağını simgeleyen amphoraya dayamıştır (Resim 2).

5. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Selanik'te bulunan Hosios David Bazilikası apsis mozaiğinde görülen Teofani sahnesinde, nehir kişileştirmesine yer verilmiştir. Rengârenk bir gökkuşağı üzerinde oturan, sağ elini yukarı kaldırmış ve sol elinde yazılı bir metin görünen parşömeni tutan İsa'nın bulunduğu madalyonun dört yanında, ellerinde yazdıkları İncilleri tutarken görülen dört İncil yazarının sembolü yer alır. Solda, korku ile kendinden geçen Hezekiel, sağda tefekkür eden Habakkuk peygamberlerin yer aldığı nehir (Ürdün?)[15], İsa'nın ayakları altından akan cennetin dört nehrinden beslenmektedir[16]. Hezekiel ellerini kulaklarına dayayarak üst bedeni görülen ve suda yüzer vaziyette tasvir edilen nehrin kişileştirmesi olan ihtiyar erkek figürüne doğru bakmakta ve belki de takındığı bu tavırla pagan tanrıyı korkutarak kaçırmaya çalışmaktadır. Renkli balıkların da yüzdüğü nehirde tanrı, arkasına doğru dönerek peygambere aynı şekilde karşılık vermektedir (Resim 3).

Resim 3. Selanik Hosios David Bazilikası [17]

Roma Santa Maria Maggiore Kilisesi'nin 1290-1295 yılları arasında restore edilen apsis mozaiğinde, *Meryem'in Taçlandırılması* sahnesinin hemen altında yer alan nehrin kişileştirmesi, iki uçta yer almaktadır[18] (Resim

15 Snyder, 1989, fig.128, s. 108'de elinde bir metin tutan sağdaki figürün İncil Yazarı St. Ioannes olduğunu söyler. https://www.thebyzantinelegacy.com/hosios-david, erişim tarihi 13.07.2023.

16 İsa'nın kendisi hayat veren bir pınardır ve müminleri besleyen olarak görünmektedir, bakınız, Brenk, 2010, p.24, fig.37.

17 https://www.thebyzantinelegacy.com/hosios-david, erişim tarihi 13.07.2023

18 Apsis mozaiği, Papa IV. Nicholaos döneminde Jacopo Torriti ve yardımcısı Jacopo da Camerino

4). Ortada lacivert yıldızlı gök kubbede taçlandırma sahnesinin bulunduğu madalyonun altından akan cennetin dört ırmağı (Phison, Geon, Dicle ve Fırat) tek büyük nehirde birleşerek sahne boyunca uzanmaktadır. Bu nehrin 5. Yüzyıla ait orijinal mozaik olduğu ve Tiber Nehri'ni simgelediği düşünülse de[19] Ürdün nehri ile de ilişkilendirilebilir. Nehrin sol köşesinde koyu kahverengi saçlı ve orta yaşlı, sağ köşede ise beyaz saçlı ve ihtiyar birer erkek figürü görülmektedir Her iki figürün de belden aşağısı hymation giyimlidir. Soldaki figür sol kolunu suyun kaynağını simgeleyen yüksek kaideli, oval gövdeli ve ince boyunlu, dar ağızlı, yan yatmış, altın rengi, oldukça zarif bir vazo gibi görünen amphoraya yaslarken; sağdaki figür ise sol kolunu alçak kaideli ve şişkin gövdeli ve geniş ağızlı, yan yatmış gri (gümüş) bir amphoraya dayanmaktadır[20]. Her iki figür, diğer eli ile de suyun aktığı kabın ağzını tutmaktadır. Nehir içinde deniz canlıları, kuğular, ördekler, çitler, balıkçılar, pagan deniz tanrıları, balıklar görünmektedir[21]. Sağdaki figürün simgelediği daha az su bir dilatasyon ile soldaki nehir sularından farklılaşmaktadır. Soldaki genç nehir tanrısının yan tarafında bayrak asılı yeni bir kale vardır ve hemen önünde yola yeni çıkmış görünen bir yelkenli dikkati çeker (Resim 5 a). Sağdaki ihtiyar nehrin yanında ise den danlı bir kale ile nehrin tanrısına doğru ilerleyen ve evine dönüyormuş gibi görülmektedir[22] (Resim 5 b).

---

tarafından yenilenmiştir bakınız; Gardner, 1973, 1-12.

19 http://counterlightsrantsandblather1.blogspot.com/2021/08/santa-maria-maggiore-in-rome.html, erişim tarihi 13.07.2023. Henkels, 1971, s. 128, 136-139'da ve Oakeshott, 1967, s. 314-324'te eski mozaiğe ait bazı blokların –nehir, nehirdeki balıkçı ve hayvan figürlerini içeren bölümünün- Torriti'nin yeni mozaikte kullandığını ve bu kullanıma ait dikey kırılmaların bulunduğunu dile getirerek tam bir yenileme yerine bir restorasyon olarak nitelendirmektedir. Iozzi, 1904, s. 4'te bu Tiber Nehrinin iki uzanmış erkek figürü ile kişileştirmesini, sanatçının simetri nedeniyle tercih etmiş olabileceğini söyler. Yazar ayrıca, Gerardi'nin tasvir için, Roma'nın sulanmasına katkıda bulunan Aniene ve Tevery isimli iki nehir olması ihtimaline de değinmektedir. Sande, 2008, s. 68'de buradaki nehrin Nil nehri olduğunu söyler.

20 Sande, 2008, s. 68'de soldaki figürün Nil'i temsil ettiğini; sağdaki figürün ise bir aynı figürün kopyası olduğunu söyler. Ayrıca S. Giovanni 'deki mozaik ile karşılaştırarak iki figürün Ürdün'ü besleyen Jor ve Dan olabileceğine de değinir.

21 Sande, 2008, s. 65-66 ve 68'de, sudaki ördeklere ve diğer su kuşlarına barınak sağlayan ahşap çitler; balıklar ve balıkçılar, eğlenen ve eğlendiren eroslar, çiçekleri, su aygırları ve timsahlar gibi figürlerin Nil nehrine özgü olduğunu söyleyerek tasvir edilen nehrin Nil nehri olduğunu belirtir.

22 Ostrowski, 1990, s. 316'da, görüldüğü gibi cennetin dört nehrinin ikisinin kişileştirmesinin veya sembolik temsili olarak Cennetin dört nehrinin ikisinin görüldüğü örneklerin Hıristiyan sanatında benimsendiğinden bahseder.

Resim 4 Roma, Santa Maria Maggiore apsis yarım kubbesi mozaiği[23]

a

b

Resim 5 Santa Maria Maggiore apsis detay; sol[24] *ve sağ*[25] *alt bölüm*

Santa Maria Maggiore apsis mozaiğinin benzeri yine aynı sanatçı tarafından 13. yüzyıla ait Roma Lateran St. Giovanni Bazilikası'nda bulunmaktadır (Parker, 1876, s. 45-48). Onarım gören apsis mozaiğinin Üstteki İsa ve melekler bölümü ile alt tabanı 4-5. Yüzyıla tarihlenmektedir[26] (Resim 6). Üstte büst şeklinde İsa kırmızı-gri bulutlar arasında ve melekler ile tasvir edilirken; altta İsa ile aynı eksende bir Latin Haçı, haçın iki yanında

23 https://www.wga.hu/html_m/t/torriti/mosaic/00view1b.html, erişim tarihi 13.07.2023

24 https://www.wga.hu/html_m/t/torriti/mosaic/0apse3.html erişim tarihi 13.07.2023

25 https://www.flickr.com/photos/colosseumtickets/45556834402, erişim tarihi, 13.07.2023.

26 https://www.christianiconography.info/lateran2007/apseLateran.html, erişim tarihi 14.07.2023; https://www.newadvent.org/cathen/09014b.htm, erişim tarihi 07.10.2023; https://www.wga.hu/html_m/t/torriti/other/6lateran.html, erişim tarihi 07.10.2023, üstte İsa ve melekler ile altta akan nehirin eski bazilikaya ait olduğu belirtilmektedir. Sande ise 2008, s. 67'de eski bazilikaya ait olmadığını, Torriti'nin Santa Maria Maggiore Kilisesi'nin apsisinde yaptığı restorasyonda görülen tasvirin benzerini burada uyguladığını ve alt tabanda görülen nehir ve nehirdeki figürlerin Geç Antik Dönem modeline uygun olarak yapıldığını söylemektedir.

üçer figür[27] ve haçın bulunduğu tepeden akan cennetin dört nehri yine tek bir nehirde birleştiren tasvir görülmektedir. Nehrin ismi haçın hemen altındaki nehrin içinde Ürdün olarak yazmaktadır. Nehrin solunda ve sağında omuzlarındaki amphoradan nehrin suyunu boşaltan ayakta iki genç erkek figürü, Ürdün nehrinin Jor ve Dan isimli iki kolunu simgelemektedir[28]. Nehrin içinde ve kenarında ceylan ve koyun gibi hayvanlar, denizde yine deniz canlıları, tekne ve kayıklar, pagan tanrılar, kuğular yer almaktadır (Resim 7-9).

Resim 6 Roma'da St. John Lateran Bazilikası apsisi yarım kubbesi[29]

Resim 7 Detay, sol alt taraf

Resim 8 Detay, orta bölüm

27 Solda havariler Petrus ve Paulus, Assisi'li Aziz Françesko, Papa IV. Nicholaos ve Meryem; sağda Vaftizci Yahya, İncilci Yahya, Aziz Andrew; https://www.christianiconography.info/lateran2007/apseLateran.html, erişim tarihi 14.07.2023. Sande, 2008, s. 66-67'de ise St. Maria Maggiore ve St. Giovanni Lateran Kilisesi apsis mozaiklerinde tasvir edilen nehirleri içeren sahnelerin aslına sadık kalarak Torriti tarafından yapılan geç antik dönem örneklerinin kopyaları olduğunu ileri sürmektedir.

28 Sande, 2008, s. 68'de Ortaçağ örneklerinde Ürdün'ün iki kolunun kişileştirmesinde nehrin kaynağını temsil eden amphorayı omuzlarından boşaltan figürlerin ayakta ve çıplak-genç erkek olarak tasvir edildiğini söyler.

29 https://aleteia.org/slideshow/slideshow-mosaici-di-san-giovanni-in-laterano/2/, erişim tarihi 14.07.2023

Resim 9 Detay, sağ alt taraf[30]

Bilgelik/hikmet şeklinde yorumlanan Sicilya Syracuse Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve 4. Yüzyıl 2. çeyreğine tarihlenen, İncil ve Tevrat konulu sahnelerin yer aldığı Adelphia Lahdi'nin mermer kabartma kapağının sol bölümünde, kayalık bir pınar kişileştirmesi görülmektedir (Resim 10). Kulakları kapatan ve alına düşen kâküllü saçlı ve sakallı ihtiyar bir erkek figür başı hikmet sahibi, bilgelik kuyusu olarak tabir edilmektedir. Bu kuyudan elinde kuplu bir sürahiye su dolduran, saçları toplu, basit kuşaklı bir tunik giyimli kadın figürünün Meryem, arkasındaki figürün Gabriel olduğu ve Müjde sahnesinin bir tasviri olarak betimlendiği ya da bu kadının Adelphia olduğu ve hayat boyu bilgelik kuyusundan su çektiği de ileri sürülmektedir[31] (Resim 11).

Resim 10 Adelphia Lahdi[32]

30 https://www.christianiconography.info/lateran2007/apseLateran.river.html, erişim tarihi 14.07.2023

31 https://www.christianiconography.info/sicily/sarcAdelphia.lidLeft.html, erişim tarihi 14.07.2023; Koch, 2000, s. 156. Brenk, 2010, s. 65–66 ve s.74, Abb. 69'da "Müjde" sahnesinde meleğin eksik olduğunu, yerine kuyunun tepesindeki su kaynağını simgeleyen sakallı bir baş olduğunu söyler.

32 https://www.christianiconography.info/sicily/sarcAdelphia.html, erişim tarihi 14.07.2023, kapağın lahitten daha sonra yapıldığı belirtilmektedir.

Resim 11 Lahdin kapağı sol taraf detay[33]

6. yüzyılda Suriye/Filistin bölgesinde üretildiği düşünülen Viyana Genesis El Yazması'nda , "*Rebeka'nın Pınar'a Gitmesi, Rebeka ile İbrahim'in Uşağı'nın Karşılaşması" ve "İbrahim'in Uşağı'nın Rebeka'ya Hediyeler Vermesi Rebeka'nın Ailesi'ne Haber Vermesi, İbrahim'in Uşağı'nın Rebeka'nın Annesi ile Konuşması*" sahnelerinde nehrin kişileştirmesi, alt bedeni ayak bileklerine kadar uzanan koyu mor bir hymation örtülü, üst bedeni çıplak, saçları başının üstünde toplanmış, sağ kolunu yan yatmış ve nehrin suyunun aktığı amphoraya yaslamış, sol eli ile amphoranın ağzını suyun akışı için tutan birbirinden farklı birer kadın şeklinde gösterilmiştir. Nymphalar ile özdeşleştirilen her iki tanrıçanın pozisyonu aynıdır. *Rebeka'nın Uşakla Karşılaşması* sahnesindeki kadın sarı lüle saçlı (Snyder, 1989, p. 83, fig.95); *Uşağın Rebeka'ya Hediyeler Verdiği* sahnede ise koyu kahverengi saçlıdır[34] (Resim 12-13).

Resim 12. Viyana Genesis, Rebeka'nın Pınar'a Gitmesi ve İbrahim'in Uşağı ile Karşılaşması (P. Serdar Dinçer 2016)

33 https://www.christianiconography.info/sicily/sarcAdelphia.lidLeft.html, erişim tarihi 14.07.2023 ve Brenk, 2010, s. 65–66 ve s. 74, Abb. 69–71'te soldan sağa doğru sahneleri "Müjde", "Bakire (Meryem) ve kadınlar", "Tahtta Oturan Bakire "Meryem)" olarak anlatır. Sağ tarafta devam eden sahnelerden ortadaki eğer Adelphia ise onun hazırlanması, Meryem ise cennetin tahtı için hazırlanmasıdır. Sağdaki üçüncü sahnede ise Meryem'in tahtta oturması; diğer bir görüş ise yerde oturan Adelphia'nın Hikmeti simgeleyen ve tahtta oturan kadına bakması şeklinde yorumlanmaktadır.

34 Pınar Serdar Dinçer s. 105-106 dipnot 320, 110; Cömert, 1999, 50-51'de burada nehir kişileştirmesinin bir kadın şeklinde tasviri bütün sular, çeşmeler ve kaynakların tanrıçası olan nympha'lar olduğu; Fox, 1986, s.100'de nympha ve pan tanrılarının daha huzurlu durumlarda ve erişilebilir doğal mekânlarda görüldükleri belirtilmektedir.

Resim 13. Viyana Genesis İbrahim'in Uşağı'nın Rebeka'ya Hediyeler Vermesi, Rebeka'nın Ailesi'ne Haber Vermesi, İbrahim'in Uşağı'nın Rebeka'nın Annesi ile Konuşması (P. Serdar Dinçer, 2016)

10. yüzyıla ait *Paris Mezmurları* (Grek.139) isimli el yazmasında bulunan bir minyatürde nehir tanrısı Kaystros ve onun bir kolu olan Kilbos tasvir edilmiştir. Karşılıklı oturan iki figürden sağdaki Kilbos soldaki Kaystros'a göre daha yaşlıdır ve sol kolunu başının arkasına götürmüş, dirseğini kayalığa dayamış, sağ elini takdis işareti yaparak uzatmaktadır. Kaytros, daha genç ve iki elini uzatarak koyu bir tartışma/konuşma içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Her ikisi de birer Romalı gibi mavi bir tunik giymişlerdir. İkisi arasında görülen su birikintisi, temsil ettikleri nehrin sembolüdür[35] (Resim 14). Nehir tanrılarının yarı uzanır şeklinde tasvirlerinin aksine, otururken ve giyimli olarak tasvir edilmelerinin farklılığı yanında, pagan tanrıların Bizans sanatında görülüyor olması mitlerin ve kültürlerin hâlâ yaşadığını göstermektedir.

35 Arkada dört sütunlu, üçgen çatılı Lydia kralı Gyges'in mezarı yer alır, bakınız; Altınoluk, 2010, 72-73.

Resim 14 Paris Mezmurları Kaystros ve Kilbos[36]

Genel olarak bakıldığında nehir tanrılarının kişileştirmesi, eskiçağ toplumlarından itibaren suya duyulan saygı ile mitlerde yerini almış; suya üretkenlik, doğurganlık, temizlik, yeniden doğuş, bilgelik gibi birçok anlam yüklenerek kutsal sayılmış ve bu bağlamda ortaya çıkan mitler günümüze kadar uzanmıştır. Özellikle Yunan sanatından itibaren görülen nehir tanrıları zoomorfik (hayvan şeklinde), çoğunlukla antropomorfik (insan şeklinde) ya da boynuzlu bir mask şeklinde görülürken; Roma ve Bizans sanatında antropomorfik (insan şeklinde) olarak daha geniş ölçekte tasvir edilmiş; sonrasında Ortaçağ, Rönesans ve Barok dönemlere kadar etkilerini sürdürmüşlerdir (Ostrowski, 1991, s. 25 ve s. 61). Özellikle belirli bir kalıpta, nehrin yanında ya da içinde, yarı çıplak uzanan ve suyun kaynağı olan amphoraya kolunu yaslayan bir figür olarak dikkati çekmektedir. Bu figür Yunan sanatında din, kült ve şehrin onsuz yok olacağı düşüncesinin hâkim olduğu mit ile; Roma sanatında ise mit, din, kült ve imparatorlar tarafından yürütülen siyasi propaganda ile ilişkilidir (Ostrowski, 1991, s. 34-35 ve s. 61.). Bizans sanatında ise olayın geçtiği yeri vurgulamakta, erken dönem bazilika apsisinde cennetin dört ırmağının birleştiği tek bir nehir olarak ve Nil, Tiber ve en sık olarak da özellikle Epiphany (Epifani) Bayramı olarak bilinen vaftizdeki önemi büyük olan Ürdün nehri ile ilişkilendirilmektedir (Taft-Carr, 1991, s. 715. Schiler, 1971, s. 8; Erdem, 1995,s. 133-154; Palaz Yıldırım, 2022, s.181-224).

Bizans sanatında nehir tanrıları dışında, diğer tanrıların da kişileştirmesi görülmektedir. Örneğin Anastasis sahnesinde İsa'nın ayakları altında ezilen Hades (Kaya Zenbilci, 2019, s. 149-181), İmparatorları ve yarışçıları taçlandıran Nike, İsa'nın Vaftizi'nde Hristiyanlaşan Ürdün Nehri tanrısı

36 https://philiki.org/page/13/, erişim tarihi 13.07.2023

gibi birçok tasvire rastlanmaktadır. Kültürler arası etkileşimle birlikte iç içe giren inançların toplumlarda gelişerek devam etmesi, yeni inancın içinde yerini alması ve erimesi, eski inanç üzerinde yeni inancın üstünlüğü görülebilmektedir. Bu bağlamda Bizans sanatında görülen diğer pagan tanrılar gibi nehir tanrılarının, aynı coğrafyada yaşayan toplumlar arasındaki kültürel etkileşimin de bir örneği olarak genellikle olaya tanıklık eden, Hıristiyanlığın altında yer yer ezilen pagan bir iz olarak karşılaşılan etken bir figür olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abay, N. (2019). "Roma Döneminde Lykaonia Bölgesi Su Tanrısı Kültleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (37), 975-994.

Akalın, K.H. (2016). "Göğün Kraliçesi İsis'in Geri Dönüşü: Hristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması" , *İLTED*, Erzurum 2016/1 (45), 81-107.

Altınoluk, S. (2010). *Eskiçağ'da Irmak Tanrıları (Türkiye Trakyası ve Anadolu)*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Anonim. (1999). *Dinler Tarihi Ansiklopedisi İslamiyet, Hıristiyanlık, Musevilik Ve İlkel Dinler*, 3, İstanbul: Gelişim Basım ve Yayım A.Ş.

Barker, E.R. (1913). The Symbolism of Certain Catacomb Frescoes-I. *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 24 (127), 43-50.

Belof, R. (2007). Asmodeus (Ashmedai). *Encyclopaedia Judaica*, 2, 592-593.

Brenk, B. (2010). *The Apse, the Image and the Icon. An Historical Perspective of the Apse as Space for Images* (Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz, Reihe B: Studien und Perspektiven 26), Wiesbaden.

Can, Ş. (2012). *Klasik Yunan Mitolojisi,* İstanbul: İnkilâp Kitabevi.

Cömert, B. (1999). *Mitoloji ve İkonografi,* Ankara.

Dinçer, P.S. (2016). *Erken Bizans Dönemi resimli dini el yazmaları:* Viyana Genesis. Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C.1, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade, M. (2020). *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul: Alfa Yayınları.

Erdem, M. (1995). Hıristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı üzerine Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (1) , 133-154.

Erhat A.(1996). *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Fox, R.L. (1986). *Pagans and Christians*, London, Penguin Books.

Gais, R.M. (1978). Some Problems of River-God Iconography. *American Journal of Archaeology*. . 82/3 (Summer, 1978), 355-370.

Gardner, J. (1973). Pope Nicholas IV and the Decoration of Santa Maria Maggiore. *Zeitschrift für Kunstgeschichte,*36, Berlin, 1-50.

Gilbert, W.W. (1911). Cosmogony and Cosmolog (Greek). *Encyclopedie of Religion and Ethics*, Edinbourgh, 4, 125-179.

Gürkan, S.L. (2009). "Su", *İslam Ansiklopedisi*, 37, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 440-442.

Henkels, H. (1971). Remarks On The Late 13th Century Apse Decoration In S. Maria Maggiore. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 4 (3) 128-149.

Hesiodos. (2014). *İşler ve Günler- Tanrıların Doğuşu,* çev. Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları.

Imphoof-Blumer F. (1923). *Fluss - Und Meergötter Auf Griechischen Und Römischen Münzen: (Personifikationen Der Gewässer),* Genève, Au siège de la Société.

Iozzi, O. (1904). I mosaici Istoriati. *Storia Della Basilica di S. Maria Maggiore*. Roma.

Karakaya, N. (2007). *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*, İstanbul Ege Yayınları.

KarolaM.-J. Nolle. (1994). *Götter, Stadte, Feste, Kleinasiastische Münzen der Römischen* Kaisezeit, München.

Kaya, M. (2014). Kapadokya *Bölgesindeki Vaftiz Konulu Duvar Resimleri,* Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Kaya Zenbilci, İ. (2019). Bizans Sanatında Alegorik Bir Figür: Hades. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11(21), 149-181.

Keleş, Z. (1999). *Yahudilikte Melek İnancı*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Kramer, S.N. (1999). *Sümer Mitolojisi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Koch, G. (200). *Frühchristliche Sarkophage,* München: Verlag C.H. Beck.

Long, C. H. (1963). *Alpha: The Myths of Creation*, New York, 193-216.

Oakeshott, W. (1967). *The Mosaics of Rome*, London.

Ostrowski J.A.(1991). *Personifications Of Rivers In Greek And Roman Art*, Jagiellonian University Press.

Ostrowski J.A.(1990). Personifications of Rivers as an Element of Roman Political Propaganda. *Etudes Et Travaux,* XV/30, Travaux Du Centre D'archfiologie Mediterraneenne De L'academie Polonaise Des Sciences, 309-316.

Palaz Yıldırım, S. (2022). Bizans Sanatında Paganizm İzleri, İsa'nın Vaftizi Sahnesinde Görülen Nehir Tanrısı Üzerine (Persofinikasyonu-Kişileştirmesi). *Ortaçağ Anadolusu'nda Sanat ve Sembolizm*, İstanbul: Kriter Yayınevi, 181-224.

Parker, J.H. (1876). *Mediaeval Church & Altar Decorations İn Rome & Mosaic Pictures İn Chronological Order.* London: John Murray, Albemarle–Street.

Rosenberg, D. (2003). *Dünya Mitolojisi,* İstanbul.

Sande, S. (2008). Egyptian and Other Elements in the Fifth-Century Mosaics of S. Maria Maggiore. *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia, 21 (N.S.7)*, 65-94

Sayım, H. (1996). Dinlerde Kozmogoni ve Yaratılış Açısından Suyun Yeri. Erciyes Üniversitesi *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 127-137

Schiller, G. (1971). *İconography OF Christian Art*, 1, Newyork: Graphic Society Ltd Greenwich, Connecticut. https://archive.org/details/schillericonogra0001unse/page/n7/mode/2up erişim tarihi: 12.07.2023.

Snyder, J. (1989). *Medieval Art Painting-Sculpture-Architecture 4th-14th Century*, New York: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey Harry N. Abrams, Inc.

Taft R.F. -A.W. Carr. (1991). Epiphany. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, edt. A. Kazhdan, 1, 715, Oxford University Press.

Tekin, O. (2001). River-Gods in Cilicia in the Light of Numismatic Evidence. *La Cilicie : espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.). Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999*, İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, Éditions de Boccard, 519-551.

Tural, M. (2019). Semitik Dinsel Metinlerde Tinsel Varlık Fenomenolojisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (Aralık 2019), 29-72.

Weiss, C. (1988). Fluvi. *Lexicon Iconographium Mythologiae Classicae*, IV-1, pp. 139-148.

Whitson, C. (2001). *The River God (father),* 5 June 2001 https://www.pilgrimtothepast.com/post/the-river-god-father erişim tarihi: 13.07.2023.

İnternet Kaynakçası

https://aleteia.org/slideshow/slideshow-mosaici-di-san-giovanni-in-laterano/2/, erişim tarihi 14.07.2023.

https://www.walksinrome.com/mosaics-in-the-church-of-santa-maria-maggiore-in-rome.html, erişim tarihi 13.07.2023.

http://counterlightsrantsandblather1.blogspot.com/2021/08/santa-maria-maggiore-in-rome.html, erişim tarihi 13.07.2023.

https://www.christianiconography.info/lateran2007/apseLateran.html, erişim tarihi 14.07.2023.

https://www.christianiconography.info/lateran2007/apseLateran.river.html, erişim tarihi 14.07.2023

https://www.christianiconography.info/sicily/sarcAdelphia.lidLeft.html, erişim tarihi 14.07.2023.

http://counterlightsrantsandblather1.blogspot.com/2021/08/santa-maria-maggiore-in-rome.html, erişim tarihi 13.07.2023.

https://www.flickr.com/photos/colosseumtickets/45556834402, erişim tarihi, 13.07.2023.

https://m.museivaticani.va/content/museivaticani-mobile/en/collezioni/musei/braccio-nuovo/Nilo.html, erişim tarihi 07.10.2023.

https://www.newadvent.org/cathen/09014b.html, erişim tarihi 07.10.2023.

https://philiki.org/page/13/, erişim tarihi 13.07.2023.

https://www.thebyzantinelegacy.com/hosios-david, erişim tarihi 13.07.2023.

https://www.wga.hu/html_m/t/torriti/mosaic/00view1b.html, erişim tarihi 13.07.2023.

https://www.wga.hu/html_m/t/torriti/mosaic/0apse3.html, erişim tarihi 13.07.2023.

https://www.wga.hu/html_m/t/torriti/other/6lateran.html, erişim tarihi 07.10.2023.

Bölüm 7

TÜRKİYE'DE GASTRONOMİ VE MUTFAK SANATLARI EĞİTİMİNE YÖNELİK TARTIŞMALAR

Barış TURAN[1]

Cesim BEHREMEN[2]

1 Dr. Kafkas Üniversitesi, Sarıkamış Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalı baris.turan@kafkas.edu.tr, ORCID:0000-0002-8664-6763

2 Dr. Bitlis Eren Üniversitesi, Kanık Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalı, cbehremen@beu.edu.tr, ORCID:0000-0002-2025-3481

Giriş

İnsanların en temel ihtiyaçları arasında yeri olan ve A. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinin ilk basamağında diğer fizyolojik ihtiyaçlarla (barınma, nefes alma vb.) birlikte yer alan yemek veya beslenme her zaman insanlık tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Yeme ihtiyacı zamanla biyolojik zorunluluğu sosyal ve kültürel önemle birleştirmiştir (Hegarty ve O'Mahony, 2001). İnsanların dünyanın farklı bölgelerinde yeni lezzetler ve özgün yemekler yeme isteği ekonomik açıdan farklı bir alanın doğuşuna da sebep olmuştur. Ülkelere sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan önemli katkılar sağlaması yemek ve gastronomiye olan ilgiyi artırmıştır. Bu durum dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'de de gastronomi bölümlerine olan ihtiyacı beraberinde getirmiştir. Ancak eğitimin niteliği ve işgücü sağlayacak niceliği dinamik ve sürekli ihtiyaçlara göre değişmekte olan sektöre uygun şekilde yapılandırılması konusu zamanla tartışma konusu olmuştur (Güdek ve Boylu, 2017).

Türkiye'nin geçmiş birikimi, köklü mirası, zengin toprakları ve coğrafi yapısıyla derin bir mutfak kültürüne ve oldukça zengin bir gastronomik kimliğe sahip olduğu açıktır. Bu potansiyeli yeme-içme sektörü özelinde turizme de yansıtmaktadır. Yeme-içme sektöründeki hızlı gelişim ve tüketici beklentileri, bu alana yönelik nitelikli ve donanımlı bireylerin yetiştirilmesi gerektiği ihtiyacını beraberinde doğurmuştur. Başka bir deyişle bölgelerdeki zengin mirasın iyi eğitim almış personelle desteklenmesi de gerekmektedir. Dolayısıyla hem kendi mutfak kültürünü bilen hem de sektörü tanıyan bireylere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum gastronomi eğitimine verilen önemi artırmaktadır (Güdek ve Boylu, 2017, s.490-491). Verilen eğitimin gerekli nitelikler taşıması bu noktada önem arz etmektedir. Eğitim kurumları ise bu aşamada devreye girmekte ve sektörün ihtiyaç duyduğu işgücünü yetiştirecek mesleki eğitim programlarını faaliyete geçirmektedir (Beyter, vd., 2019).

Mesleki eğitimin temel amacı, bireylerin ilgili alanda bilgi ve becerilerini artırarak istenilen yeterliliği kazandırmaktır. Emek yoğun bir hizmet faaliyeti yürüten turizm sektöründe mesleki eğitimin amacı alanda çalışacak bilgi ve beceriye sahip çalışanlara örgün ve yaygın eğitimi de kapsayacak şekilde uygulamalı eğitimleri sağlamaktır. Ancak bu eğitim daha çok uygulamalı eğitim esasına dayanılarak sektörün beklentisini karşılayacak nitelikte yapılması gerekmektedir. Gastronomi gibi "iyi yemek merakı", "mutfak kültürü" ve "yemek pişirme sanatı" olarak tanınan bir alanda ihtiyaç duyulan yeteneğe sahip nitelikli işgücünü sağlamak sektörün sürdürülebilirliği açısından da oldukça önem arz etmektedir (Çarbuğa, vd., 2018).

Sektörün ihtiyaç duyduğu endüstriyel mutfak profesyonellerinin yetiştirilmesi gastronomi eğitiminin değişen şartlar kapsamında yenilenmesine ve ve-

rilen eğitim içeriğinin farklılaşmasını gerekli kılmıştır. Nitekim endüstriyel mutfak profesyonelliği; pişirme metotları, gıda bilimi ve teknolojisi, gıda üretimi, hijyen ve sanitasyon, estetik, moleküler ve füzyon mutfağa kadar uzanan bir alanda bilgi ve beceri gerektirir. Mutfak profesyonellerinin bu gerekliliklerini sağlaması için sanat, sosyoloji, biyoloji ve kimya odaklı bir müfredattan oluşan komplike bir eğitim sistemi önerilmektedir (Horng ve Lee, 2009). Sanatsal bir aktiviteyi içinde barındıran gastronomi gibi alanlarda verilen eğitimin yenilikçi düşünme yeteneğinin geliştirilmesine odaklanması beklenmektedir (Çarbuğa, vd., 2018). Gastronomi alanında hızlı değişimin altında bilinçli tüketicilerin araştırmaya, bilgi toplamaya ve yemeğe olan merakının rol aldığı belirtilmektedir (Mitchel vd, 2013). Tüketicilerin değişen taleplerine karşılık verebilecek insan gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç gastronomi ve mutfak eğitimine olan talebi artırmaktadır (Beyter, vd., 2019).

Türkiye'de lisans düzeyinde okullaşma süreci diğer mesleki eğitim türlerine kıyasla geciken gastronomi eğitimi öncesinde verilen mutfak eğitimi ise 1960'lı yıllarda yaygın ve orta öğretim, 1980'lerde ön lisans ve 2000'li yılların başında lisans düzeyinde verilmeye başlanmıştır (Görkem ve Sevim, 2016). Türkiye'de gastronomi alanında geçmişten günümüze birçok örgün ve yaygın eğitim kurumu faaliyet göstermiştir. Son yıllarda ise bu programların sayılarında bir artış gözlemlenmiş ve insanları gastronomi alanında eğitim almaya yönlendiren (yenilikçi restoran sayılarındaki artış, şeflerin popülerliği, farklı yemeklerin deneyimlenmek istenmesi, yemek programları vb.) çeşitli etkenler olmuş, gastronomi popüler kültürün bir unsuru haline gelmiştir. Gastronomi ve mutfak sanatları eğitimine olan ilginin artması, üniversitelerde gastronomi lisans eğitim programlarının açılmasına ve var olanlar da ise kontenjanlarının artmasını sağlamıştır. Lisans düzeyinde gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan öğrenci sayısının Yükseköğretim verilerine göre önemli bir artış gösterdiği dikkat çekmektedir (Çavuşoğlu, 2021). Türkiye'de yeni bir program sayılan gastronomi lisans eğitimi müfredat, öğretim elemanı, eğitimin verildiği kurumların niteliği gibi birçok alanda tartışılmaktadır (Düzgün, vd., 2023). Bu kapsamda bölümün temel amacı da gastronomi eğitimine yönelik tartışmaları dünyadaki gastronomi eğitimiyle birlikte değerlendirmek ve sorunlara kronolojik yaklaşarak çözüm önerilerinin hayata geçiş sürecini değerlendirmektir.

Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bilimi

"Bana ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim" diyen ve gastronomi kavramını ilk defa tanımlayanlardan biri olan Brillat-Savarin'e (1825/2016) göre gastronomi, insanın beslenmesiyle ilgili kültürel ve sosyal değerlerle bağlantılı olan her şeydir. Etimolojik bakımdan gastronomi kavramı; Yunanca gastro (mide) ve nomas (yasa) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur (Turan ve Akoğul, 2019). TDK (2023) ise gastronomiyi bir yemek düzeni ve sistemi içerisinde iyi düzenlenmiş sağlığa uygun hoş ve lezzetli

mutfak olarak tanımlamaktadır. Gastronomi belli tanımlarla ifade edilse de konuyu inceleyen araştırmacılar tarafından farklı ifade edilmiştir. Bir başka tanıma göre gastronomi kısaca iyi yemek yeme bilimi ve sanatı olarak ifade edilmiştir (Santich, 2004). Gıdaların nerede, nasıl, neden ve kim tarafından tüketileceğinin yanı sıra yiyecek-içeceklerin hazırlanması ve sunulması ile yakından ilgili olan gastronomi, bölgesel, tarihsel ve kültürel bileşenlerle ilişkili bir bilim dalıdır (Santich, 2007). Gastronomi, yiyecek-içeceklerin üretim aşamasında başlayıp hazırlanması, sunulması ve tüketilmesi gibi üretimden tüketime kadar tüm süreci kapsayan bir alan olarak ifade etmek mümkündür.

Multidisipliner bir bilim dalı olarak tanımlanan ve bu yönüyle akademik bir disiplin olmakta zorlanan (Scarpato, 2002) gastronomi, antropoloji, fizik, kimya, biyoloji, sosyoloji, yönetim, işletme, pazarlama gibi sosyal, sağlık ve fen dallarıyla etkileşim içerisindedir (Sarıışık ve Özbay, 2015: 266). Çeşitli bilimlerle ilişkisini detaylandıran This (2006) ise gastronominin,

- Yiyecek maddelerinin içerik ve kalitesinin değerlendirilmesinden dolayı fizikle,
- Yiyecek maddelerinin sınıflandırılmasından dolayı doğa bilimiyle,
- Yiyeceklerin içerikleri ile ilgili çeşitli analizlerden dolayı kimyayla;
- Malzemelerin nereden, nasıl ve hangi fiyatla alınması ve hazırlanan ürünlerin pazarlamasından dolayı işletmeyle
- Yiyeceklerin belli bir uyum gözeterek bir araya getirilmesi ve sunumundaki sanatıyla birlikte aşçılıkla
- Önemli bir gelir yaratıcı faktör olmasından dolayı ekonomi ile ilişkisi bulunduğunu ifade etmiştir.

Bu doğrultuda gastronominin çalışma alanını, yiyecek-içeceklerin üretiminden tüketimine, yiyecek-içecek çeşitleri, gıda mikrobiyolojisi ve fizyolojisi, yeme-içme eğilimleri, beslenme, pişirme teknikleri ve restoran yönetimi şeklinde ifade etmek mümkündür (Yılmaz, 2019).

Yiyecek ve içeceklerin tarihsel gelişim sürecinden gastronomi ve mutfak sanatları ise yemeğin ve tüm özelliklerinin detaylı bir şekilde kodlanması, uygulanması ve geliştirilmesi, yemeğin yapılmasında kullanılan araç ve gereçlerin tanınması çalışmalarını kapsayan, sanatsal unsurlarla desteklenen bilim dallarından biri olarak değerlendirilmektedir (Sezen, 2018). Gastronomi sadece yemekle değil sanatsal boyutuyla da öne çıkmaktadır. Gastronominin sanatsal yönü pek çok duyu organına hitap etmesiyle, hazırlama ve sunum aşamalarında estetik ve yaratıcılık unsurlarının tabağa yansımasıyla açıklanmaktadır (Huisman, 1992). Gastronomi, farklı alanlara yönelik derslerin de bulunduğu, yiyecek hazırlığının ve sunumunun

öğretildiği bir bölümdür (Hegarty, 2011). Ancak gastronomi ve turizmin çok sayıda ortak konuyu paylaşan sosyal alanlar olması, gastronominin çalışma alanın aynı zaman da turizmin de bir alt sektörü olan yeme-içme alanıyla bağlantısı, gastronomi eğitiminin turizm eğitimiyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir (Hegarty, 2015). Bu ilişki çerçevesinde Türkiye'de de gastronomi eğitiminin büyük çoğunlukla kurumların turizm ile ilgili bölümler bünyesinde verildiği görülmektedir.

Dünyada ve Türkiye'de Gastronomi Eğitimi

Eğitim, kendi iradesiyle davranışlarında yaşamı boyunca istendik değişim meydana getirme sürecidir (Şenel, 2008, s4). Gastronomi eğitimi ise insanlık tarihinde yenilen ve içilen gıdaların o aşamaya nasıl geldiğine odaklanan bir bilim dalı olarak ileri sürülmüştür (Santich, 2007). Gastronomi lisans eğitimi, eğitim alan bireylerin eleştirel düşünmelerini, öğrenmeyi öğrenmelerini, niteliklerini geliştirmelerini, bilgiye ulaşmalarını, girişimci ve yenilikçi olmalarını sağlayan uzun süreçli öğrenmeyi amaçlayan eğitim ve uygulamalarla kişisel yeteneklere dayalı bilişsel bir süreç olarak gösterilmektedir (Hegarty, 2011). Gastronomi eğitimi, bilimsel araştırmaya dayalı bilgilerle yemeği pişirme, sunma ve en iyiye ulaşma şeklinde belirtilmekte ve bilinçli bir yeme-içme olarak kabul edilmektedir (Santich, 2004). Gastronomi ve mutfak sanatları bir meslek koluna yönelik olduğundan, bu alanda verilen eğitim mesleki eğitim kapsamında değerlendirilmektedir. Nitekim mesleki eğitimin amacı da bireylerin alanında iş sahibi olabilmeleri ve bu mesleği icra etmelerini sağlayacak pratik uygulama yeteneklerini, bilgi ve beceri kazandırmak, bireylerin yeteneklerini sosyal, fiziksel, duygusal ve entelektüel açılardan geliştirmeyi amaç edinmektedir. Mesleki eğitimin bir diğer hedeflerinden biri ise uzman işgücü yetiştirerek mesleğin bağlı bulunduğu sektöre nitelikli iş gücünü yetiştirmektir (Aksu ve Bucak, 2012). Yiyecek ve içecek alanında verilen eğitim, yiyecek-içeceklerin tabiatına uygun alanlarda saklanması, doğru yöntemlerle kullanılması, beslenme ve estetik faktörlere bağlı sunulmasını sağlamaya yöneliktir (Hegarty, 2011).

İngiltere'de bir sanat dalı olarak benimsenen mesleki eğitim, Londra'da 1882 yılında açılan bir kurum mutfak eğitimi vermeye başlamıştır (Brown, 2005, s.48). Sonrasında Fransa da mesleki eğitimi benimsemiş ilgili eğitim kurumlarını faaliyete geçirmiştir. Gastronomi sektörü geliştikçe, sektöre yönelik ihtiyaçlar artmıştır. Gastronominin uygulamalı alanlardaki gelişimine bakıldığında ilk kurslar İngiltere'de açılsa da ABD Gastronomi eğitimine yönelik öncü ülkelerden biri olmuştur. Nitekim gastronomi ve mutfak sanatları konusunda lisansüstü düzeyde eğitim veren ilk kurumlar ABD'deki üniversiteler olmuştur (Allen, 2003). Gastronomi eğitimi 2000'li yıllardan sonra önemli bir artış göstermiştir (Santich, 2004:19; Öney, 2016:196).

Gastronomi eğitiminin ilerlemesinde daha çok 18.yy'da gelişen modern Fransız mutfağının etkili olduğu, 20. yüzyılların başlarında ise bu ülkede oluşan planlı ve programlı mutfak sanatları eğitiminin temeli Almanya, İngiltere, İsviçre ve Avusturya gibi birçok Avrupa ülkesini ve ABD'yi de etkilemiş ve buralarda mutfak okulları açılmıştır (Zopiatis, Theodosiou ve Constanti, 2014). Profesyonel gastronomi eğitimi için öncü olan bu kurumlar, daha sonra gastronomi eğitiminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır (Görkem ve Sevim, 2016: 979). Gastronomi popülerliği artıkça dünyanın birçok ülkesinde bu alana yönelik eğitim yaygınlaşmıştır, eğitim kurumları lisans düzeyinde eğitim vermeye başlamıştır.

Türkiye'de ise örgün olarak gastronomi eğitimi ortaöğretim ile başlar iki yıllık ön lisans eğitimi ile sürer, sonrasında lisans ve lisansüstü düzeyde verilmeye devam eder. Türkiye'de mutfak eğitimi 1960'lı yıllarda yaygın ve ortaöğretim ile başlamış, 1980'lerde ön lisans ve 2000'li yıllarında ise lisans eğitimi olmak üzere yükseköğretim düzeyinde devam etmiştir. Türkiye'de yaygın eğitim özel sektör veya kamu tarafından sertifikaya dayalı verilirken, örgün lisans gastronomi eğitimi ise yükseköğretim kurumları tarafından sağlanmaktadır (Yılmaz, 2019). Mutfak eğitimi, üniversitelerde ön lisans düzeyinde aşçılık bölümünün açılmasıyla talep görmüş, 2010 yıllından sonra program sayısı önemli bir oranda artmıştır (Görkem ve Sevim, 2016). Lisans gastronomi eğitimi veren programlarda amaçlanan, uluslararası mutfaklar ile Türk mutfağı hakkında bilgi sahibi ve dil becerisine sahip nitelikli aşçıların yetiştirilmesidir (Alıcıgüzel, 2012).

Türkiye'de, lisans düzeyinde gastronomi eğitimi 2003 yılında Yeditepe Üniversitesinde başlamış, 2010 yılında da devlet kurumları olan Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi bünyesinde açılan Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümüyle devam etmiş, sonrasında ise bu sayı giderek artmıştır (Görkem ve Sevim, 2016). Bu programlar üniversitelerin fakülte ve yüksekokullarında eğitimi verilen yükseköğretim programlarıdır. Lisans Gastronomi ve Mutfak Sanatları [GMS] bölümleri diğer lisans eğitim seviyelerinde olduğu gibi 8 yarıyıl (4 yıllık) eğitim sürecini kapsamaktadır. Lisans düzeyinde Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümlerine girişte sözel puan türünde öğrenci alımı yapılmaktadır. Ülkemizde Lisans düzeyinde gastronomi eğitimi; Turizm Fakülteleri, Güzel Sanatlar Fakülteleri, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulları ve Uygulamalı Bilimler Yüksekokulları gibi farklı kurumların çatısı altında verilebilmektedir (Şengün, 2017). Gastronomi ve Mutfak Sanatları lisans programları, turizm başta olmak üzere ilgili yiyecek ve içecek alanlarına yönetici ve mutfak şefi olmaya aday, ulusal ve uluslararası mutfaklardan yiyecekler hazırlayabilecek şef aşçıların eğitiminin yanı sıra, yiyecek-içecek ve konaklama sektörlerinde nitelikli personel sayısının artışına olanak sağlamaktadır (Derinalp Çanakçı ve Turan, 2021). Lisans eğitimine yönelik talep son yıllarda artmış çokça

tercih edilen bölümler arasında yerini almıştır. Nitekim YÖK verilerine göre 2022 yılı itibariyle gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi 47'si vakıf üniversitesinde ve 74'ü devlet üniversitesi bünyesinde olmak üzere toplam 121 programda (örgün ve ikinci öğretim) verilmektedir. 2022 yılı kontenjanları doluluk oranlarının ise %95'in üzerinde olduğu görülmüştür (Girgin ve Demir, 2023).

Türkiye'de yiyecek içecek alanına ilişkin lisans eğitimi veren programların turizm bölümleri bünyesinde ve büyük çoğunluğunun "gastronomi ve mutfak sanatları" ismini taşıdığı belirlenmiştir. Diğer ülkelerde verilen eğitimin daha çok "mutfak sanatları" ile "gastronomik bilimler" şeklinde geçtiği, bu alanda eğitim veren programlar ile bünyesinde bulundukları fakülte/yüksekokulların geniş bir isim çeşitliliğine sahip olduğu sonucuna varılmıştır (Çarbuğa ve Kocaman, 2019). Farklı isimlerle de olsa aynı amaca hizmet eden bu programlar, büyüyen bir endüstrinin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda alan da eğitim gören birey sayısı da her geçen gün artmaktadır (Girgin ve Demir, 2023). Gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi almış bireylerin turizm sektörü dışında da birçok alanda çalışabilmeleri ise mümkündür. Nitekim gastronominin multidisipliner olma özelliği bu iş yelpazesini genişletmektedir. Bu programlardan mezun olan bireyler yetenekleri doğrultusunda Tablo1'de ifade edilen kurumlarda çalışabilirler.

Tablo 1: *GMS Mezun Öğrencilerin İş Seçenekleri*

Özel şirketler
Seyahat ve konaklama sektörünün yiyecek içecek üniteleri
Kurum mutfakları
Pastaneler
Kafeterya, bar ve restoranlar,
Ulaşım araçlarının yiyecek içecek üniteleri
Yemek fabrikaları
Fuar/kongre, otobüs/tren, hava yollarının yer hizmetleri

Bu alandan mezun olan lisans öğrenciler sahip olacağı diploma ile kendi işletmelerini açabilmektedir. Diğer işletmelerde şef statüsünde çalışabilir veya bu işletmelerde yöneticilik yapabilirler. Gastronomi eğitiminin sağlamış olduğu nitelikler bakımından yeni açılacak işletmelere danışmanlık yapabilirler. Bunun dışında yeni ürünler geliştirme noktasında becerilerini gösterebilir, yemek yazarlığı ve televizyon programcılığı gibi iş alanlarına yönelebilirler. Farklı bir alana yönelmek isteyen mezunlar alarak MEB'e bağlı okullarda öğretmen olarak çalışmak için gerekli olan Formasyon eğitimini alabilir ya da lisansüstü eğitimine (yüksek lisans ve doktora) devam ederek akademik personel olarak istihdam sağlayabilirler (Şengün, 2017).

Türkiye'deki Gastronomi Eğitimine Yönelik Tartışmalar

Türkiye'de gerek Gastronomi ve Mutfak Sanatları eğitimine duyulan ihtiyaç, gerekse öğrencinin ilgi ve talebi doğrultusunda turizm eğitimi çatısı altında devlet ve vakıf üniversitelerinde ilgili lisans programları açılmıştır. Her geçen yıl bu programların sayı ve kontenjanlarında önemli bir artış gerçekleşmiştir. Söz konusu artış başta ihtiyaca paralel olarak olumlu bir gelişme olarak gözükse de üniversitelerin başta fiziki altyapı ve akademik yetersizliği düşünüldüğünde gastronomi eğitiminin niteliği tartışma konusu olmuştur (Beyter, vd., 2019). Literatürde alana yönelik bilimsel çalışmalar ve konferanslar belirlenmiş, bu çalışmalarda sorunların tespit edildiği görülmüştür. Yapılan bilimsel bilimsel çalışmalar aşağıda kronolojik olarak verilmiş, sorunların tespit edildiği ilk yıllardan günümüze kadarki durum değerlendirilmiştir.

Henüz gastronomi alanında program sayısı çok fazla artmamışken, 2015 yılında üniversitelerden, sivil toplum örgütlerinden, özel sektörden, aşçılık ve şef mesleğini icra edenlerden ve kamu yönetiminden bir grup alan temsilcileri tarafından "*Gastronomi Eğitimi Arama Konferansı*" düzenlenmiştir. Bu konferansta lisans gastronomi eğitimine dair sorunlar ve olası çözümleri ele alınmıştır. Konferansa katılan konu uzmanlarına göre birincil derecedeki gastronomi eğitimi sorununu müfredatlar olarak belirlemişlerdir. Bir diğer tartışılan konu gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi verecek öğretim elemanlarının nicelik olarak yetersizliği olmuştur (Öney, 2016). Türkiye'de gastronomi alanında sektörde çalışan önemli sayıda profesyoneller bulunmaktadır. Bunlar yemek, beslenme, sağlık, çevre ve gastronomi gibi alışkanlıklarda toplumun nabzını tutan kişiler olarak ifade edilmektedir. Bu noktada eğitim kurumlarındaki öğretim elemanları eksiğinin profesyonellerle kapatılması düşünülebilir. Ancak konferansta, profesyonellerin gastronomi eğitimine katkı sağlama da yeterince istekli olmadıkları gibi, kurumların da gerekli çabayı sarf etmedikleri belirtilmiştir. Bir diğer sorun olarak staj konusu gündeme getirilmiştir. Gastronomi eğitimi gibi uygulamaya dayalı bir sürecin pratiğe ihtiyaç duyduğu, öğrencilerin sektörü tanıması ve deneyim kazanmasının önemine vurgu yapılmıştır (Öney, 2016). Konferansta belirlenen sorunlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: *Lisans Gastronomi Programlarına Dair Sorunlar (2015)*

Gastronomi kavramının, turizm ve aşçılık kavramları ile karıştırılması
Akademisyenlerin niteliksel ve niceliksel yetersizliği
Sektör ile iş birliğinin yetersiz olması
Gastronomi bölümlerinin misyonlarının belirsizliği, eğitimin tanımının net olmaması
Müfredatların yetersizliği, düzensizliği ve dengesizliği
Fiziksel altyapısal eksiklikler ve bütçe sorunları

Gastronomi eğitiminde sadece belirli konulara yönelinmesi, kültür gibi kavramların göz ardı edilmesi
Lisansüstü programların sayısının azlığı
Ders kitaplarının eksikliği
Stajların düzensizliği ve verimsizliği,

Kaynak: Gastronomi Eğitimi Arama Konferansı, 2015

Gastronomi ve mutfak sanatları programının tercih edilen popüler bir bölüm olması, alana yönelik araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve birçok araştırmacı gastronomi lisans eğitimine yönelik çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalara ilişkin sonuçlar kronolojik olarak Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3*: Kronolojik olarak Lisans Gastronomi Programları Eğitimine Yönelik Sorunlar*

Görkem ve Sevim (2016)	Gastronomi programlarına yönelik yapılmış araştırmada "atölye-donanım" ilk sırada olmak üzere "öğretim elemanı" ve "malzeme" boyutlarında önemli yetersizlikler olduğu belirlenmiştir. Çalışmada lisans seviyesinde gastronomi eğitimine ilişkin okullaşmada geç kalındığını, ancak sektörün ihtiyaçlarını ve öğrenci taleplerini karşılamak için bölüm açmada gerekli yeterlilikler sağlanmadan acele edildiği vurgulanmıştır
Öney (2016)	Birincil derecedeki gastronomi eğitimi sorununun müfredatlar olarak ifade etmiştir. Mevcut durum göre gastronomi eğitimi verecek öğretim elemanı yetersizliğine vurgu yapılmış ve bu alanda çalışacak personel bulma ve yetiştirme konusunda da sınırlılıklar bulunduğunu dile getirmiştir.
Özata ve Yazıcıoğlu (2017)	Gastronomi ve mutfak sanatları bölümü öğrencilerinin ders programı algılarını araştırdığı çalışmalarında, öğrencilerin stajlarını ve ders içeriklerini yeterli bulmadıkları belirtilmiştir.
Çarbuğa, vd. (2018)	Türkiye, Asya, Avrupa ve Amerika kıtasının dahil edildiği geniş çaplı araştırmalarında, bu ülkelerdeki lisans düzeyinde gastronomi eğitimi veren bölümlerin müfredatlarında yer alan uygulamalı ders sayıları ile toplam ders sayılarını incelemiştir. Diğer ülkelerde eğitim veren programların ders sayılarının genel ortalamasına göre, Türkiye'de eğitim veren kurumların toplam ders sayısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Farklılığın nedeni olarak Türkiye'de eğitim veren programlardaki teorik ders sayılarının fazla olmasından kaynaklandığı saptanmıştır. Uygulamalı dersler açısından yapılan karşılaştırmada Türkiye'deki uygulamalı derslerin diğer ülkelere göre daha çok "yöresel mutfaklar" temalı uygulamalı derslerden oluştuğu ifade edilmiştir. Uluslararası mutfaklar temalı uygulamalı derslerde ise Türkiye'de eğitim veren programların ortalama değere yakın bir veriye sahip olduğu tespit edilmiştir**.**
Sezen (2018)	Çalışmasında mevcut durumu analiz etmiştir. Buna göre, lisans bölümlerin müfredatlarında teorik derslerin yoğunlukta olduğu belirlenmiştir. Konularına göre en çok yabancı dil dersleri, mutfak uygulama dersleri ve gıda dersleri şeklinde görülen üç ders grubunun olduğu tespit edilmiştir.
Solmaz (2019)	Yaptığı araştırmada, Türkiye'de turizm eğitimi veren programların ve öğrenci sayısının her geçen yıl artığını, ancak akademik altyapı ve fiziksel sorunlar başta olmak üzere staj, yabancı dil ve istihdam gibi birçok alanda çeşitli sorunların yaşandığını belirlemiştir.

Beyter, vd. (2019)	Yaptıkları araştırma sonucunda; lisans düzeyinde açılan son beş yıldaki gastronomi bölümü sayısındaki kontrolsüz artışa dikkat çekmiş, bu durumun eğitim kurumlarındaki fiziki altyapı ve akademik yetersizliğe neden olduğunu belirtmiştir. Alana yönelik müfredatlar incelendiğinde birbirini tekrar eden derslerin olduğu, akademik takvimlerinin staj ve sektör ihtiyaçlarına göre yapılmadığı belirtilmiştir.
Özdemir Yaman ve Bulduk (2019)	Lisans gastronomi ve mutfak sanatları eğitimini kalite göstergeleri (uluslararası literatürde mutfak eğitimini etkileyen kalite göstergeleri ve Amerikan Mutfak Federasyonu tarafından oluşturulmuş akreditasyon standartları) açısından değerlendirmiştir. Buna göre, gastronomi programlarının sayısındaki önemli artışa rağmen, öğrencilere kazandırılması gereken yeterlik, bilgi ve becerilerini geliştirecek eğitimin kalite göstergelerini ve karakteristik özelliklerini tanımlayan ulusal bir eğitim modelinin bulunmadığını belirtmiştir.
Ünüvar (2020)	Türkiye'de gastronomi eğitimin mevcut durumunu araştırmıştır. Çalışmasına göre, Türkiye'deki gastronomi eğitiminde tanım-kapsamın belirlenmesi, müfredatlar, fiziksel yeterlilikler, öğretim elamanı, iş başında eğitimin durumu, çevresel etkenler, öğrenciler ve alınan eğitimin kişiye faydası yönünde oldukça önemli problemlerin olduğu belirlenmiştir.
Demirci, vd. (2020)	Çalışmalarında gastronomi ve mutfak sanatları bölümünde yer alan öğretim elemanlarının sayısının yetersiz kaldığını ortaya koymuştur. Diğer taraftan bu bölümlerin, müfredatlarının farklılaşması, bütçe yetersizliğinden kaynaklanan ekipman ve saf malzeme eksikliği ve uygulama mutfaklarının yetersiz olması da diğer problemler olarak ifade edilmektedir. Bu durumun, üniversitelerin artan talebe karşılık gerekli şartları sağlamadan ilgili bölümleri açtığından, bölüme gelen öğrencilerin son sınıfa doğru bölüme yönelik memnuniyetlerinde bir düşüşe neden olduğu belirtilmektedir.
Aycı (2022)	Lisans düzeyinde gastronomi eğitimini araştırmış bölümden mezun olan öğretim enamlarının yetersizliği ve programlardaki ders müfredatlarının uyuşmazlığına vurgu yapılmıştır.

Tablo 3 incelendiğinde Türkiye'deki gastronomi ve mutfak sanatları eğitiminin mevcut durumuna ilişkin araştırma sonuçlarının benzer sorunları tespit ettiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda konuya yönelik birçok araştırma sonucu verilmiş ve gastronomi eğitimine ilişkin tartışmaların günümüze doğru nasıl bir evreden geçtiği aktarılmaya çalışılmıştır. Gelinen noktada yapılan son araştırma ise 2023 yılında ele alındığı görülmüştür. Araştırmacılar yaptıkları çalışmada lisans gastronomi ve mutfak sanatları eğitiminde öne çıkan problemleri belirlemiştir. Tespit edilen çalışmalar ve bu araştırmalarda belirlenen sorunlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: *Lisans Gastronomi Programları Eğitimine İlişkin Belirlenen Sorunlar (2023)*

Düzgün vd. (2023)	Türkiye'de mutfak sanatları eğitimine tespit edilmesi amacıyla gerçekleştirdikleri araştırmalarında; - Müfredatın verilecek eğitime göre yetersiz olması - Teorik derslerin çok, Pratik-uygulamalı eğitimin yetersizliği - Öğrenciden kaynaklanan sorunlar - Staj sorunları - Öğretim elemanı (nitelik/nicelik) yetersizliği - Atölye mutfak vs. donanım yetersizliği - Bütçe yetersizliği - Alaylı-mektepli çatışması - Mutfak sanatları eğitiminin literatürde kapsamının belirgin olmaması gibi sonuçlara ulaşmışlardır.
Çekiç ve Oğan (2023)	Çalışmalarında Türkiye'deki hem gastronomi hem de mutfak sanatları eğitimi programlarının oluşum ve içerik sorunlarını belirlemeye çalışmışlardır. Araştırma sonuçlarında en fazla ifade içeren temalar sırasıyla; - Lisans düzeyinde eğitim veren akademik personel - Müfredat, - Maliyet, - Akademik personel - Lisansüstü eğitim - Ders içerikleri - Öğrenci kabulü gibi sorunlar olmuştur.
Girgin ve Demir (2023)	Çalışmalarında elde ettikleri sorunları, - Öğretim elemanı yeterlilikleri, - Atölye yetersizliği, - Yeterli bütçenin sağlanamaması - Ekipman ve malzeme yetersizliği, - Müfredatlar değinilen problemler şeklinde sıralamışlardır.

Araştırmalarda özetle geçmiş yıllardaki gibi müfredat, öğretim elemanı yetersizliği, altyapı eksikliği ve uygulamalı eğitime yönelik problemlerin daha ön planda olduğu sonucuna varılmıştır. Tüm bu sonuçlara göre, Türkiye'deki gastronomi eğitim programlarının sorunlarına çözüm üretilemediğini ve uluslararası standartlara uyum konusunda zorlandığını söylemek mümkündür

Sonuç ve Öneriler

Gastronomi ve mutfak sanatları lisans eğitimine yönelik tartışmalar, bölümün Türkiye'de henüz çok fazla tercih edilmediği ve tam anlamıyla popüler olmadığı yıllarda başlamıştır. Bu tartışmalar alanla ilgili araştırmacılar tarafından sonraki yıllarda da devam ettirilmiş ve tespit edilen sorunlara ilişkin çeşitli çözüm önerileri sunulmuştur. Ancak gelinen noktada ilk araştırmaların tespit ettiği sorunların, günümüzde de devam ettiğini göstermiştir. Nitekim son araştırmalarda da önceki yıllara göre benzer sonuçlar tespit edilmiştir. Alana yönelik yapılan araştırmalarda

benzer konulara vurgu yapıldığını, buna rağmen çözüme kavuşan konuların sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu durum, bölüme yönelik araştırmaların yeterince incelenmediğini ve dikkate alınmadığını göstermektedir. Bir diğer önemli tespit ise sorunlara yönelik çözüm üretmede geç kalındığını söylemek mümkündür. Gastronomide eğitim kalitesinin artırılması, sektör ihtiyaçlarına göre nitelikli mezunlarının verilebilmesi için söz konusu sorunlarına yönelik ilgili kurumlar tarafından hızlı çözümler üretilmesi, uluslararası akreditasyon kriterlerinin yerine getirilmesi açısından önem arz etmektedir.

Türk mutfak kültürünün sürdürülebilirliği açısından nitelikli bir gastronomi eğitiminin önemi açıktır. Ülkelerin mutfak kültürüne bağlı gerçekleşen gastronomi turizminin gelişmesi açısından sektör alt yapı ve imkanlarının lisans düzeyinde gastronomi eğitimi programlarına entegre edilmesi gerekmektedir (Sevim ve Görkem, 2015). Gastronomi eğitiminin önemli bir kısmının uygulamaya yönelik olması, akademik kadro içerisinde sektör tecrübesine sahip bireylerin de olması gerektiğine işaret etmektedir (Kozak, 2009). Müfredatlar konusunda da yine sektör yöneticilerinin görüşleri doğrultusunda sektör ihtiyacına göre ayarlanması ve ders çeşitliliğinin buna göre düzenlenmesi ile çok yönlü ve bütüncül olması beklenmektedir (Ören ve Arman, 2017).

Türkiye'deki mutfak sanatları eğitimi veren kurumların müfredatlarının yetersiz olması ve öğretim elemanı ile altyapı eksiklikleri önemli sorunlar olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de gastronomi eğitiminde uluslararası mutfaklar konusunda uygulama derslerinin diğer ülkelere göre daha düşük seviyede kalması, bölümün uygulama derslerinin yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bölüm, uygulama derslerinde sektör profesyonellerden destek alabilir. Müfredat oluşturulurken derslere nicelik açıdan değil, bölümün gerekliliğini yerine getiren, öğrenci donanımını artıran ve sektörle bütünleşmiş nitelikli derslerin konulması göz önünde bulundurulmalıdır.

Gastronomi ve mutfak sanatları lisans eğitimine yönelik tartışmalar devam ederken, bölüme olan talep her geçen yıl artmaktadır. Kurumlar bu talebi kendilerine çekmek adına, henüz hazır olmayan altyapıları, müfredatları ve öğretim elemanlarıyla bölüm açmaktadır. Açılan bölümlere yüksek talep nedeniyle çoğunlukla fazla kontenjanlar verilmektedir. Ancak henüz hazır olmayan bölümleri tercih ederek gelen öğrenciler, sonraki yıllarda beklediği eğitimi alamadığından motivasyon kaybına uğramaktadır. Bu doğrultuda önerilen, bölümler açılmadan önce programların kriterlere uygunluğunun ve diğer gerekli tüm denetlemelerinin yapılmasıdır. Bu durum, söz konusu sorunların ve beraberinde getirilen tartışmaların minimuma indirilmesi ve öğrenci motivasyonu açısından büyük önem arz etmektedir.

Bu araştırma güncel bir alan ve popüler bir program olan lisans gastronomi ve mutfak sanatları eğitimine yönelik tartışmaları derlemiş, tespit edilen sorunların süreç içerisindeki durumuna odaklanmıştır. Araştırmada sadece ulaşılabilir ikincil verilerin analiz edilmesi, çalışmanın sınırlılığı olarak ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

Aksu, M., & Bucak, T. (2012). Mesleki Turizm Eğitimi. *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi, 4*(2), 7-18.

Alıcıgüzel, M. (2012). *Türkiye'nin Yabancı Dil Eğitim Politikaları ve Turizm Sektörüne Nitelikli İşgücü Oluşumundaki Rolü, Uzamanlık Tezi.* Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü.

Allen, G. (2003). Education about Food. *Encyclopaedia of Food And Culture, 1*(1), 556-558.

Aycı, E. (2022). *Lisans Düzeyinde Gastronomi Eğitimi ve Bu Bölümde Görev Yapan Akademik Personelin Analizi.* Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Beyter, N., Zıvalı, E., & Yalçın, E. (2019). Türkiye'de Lisans Düzeyinde Gastronomi Eğitiminin Değerlendirilmesi. *IVth Internasional Gsstronomy Tourism Studies Congress 19-21 September* (s. 461-466). Nevşehir: Nevşehir HAcı Bektaş Veli Üniversitesi.

Brillat-Savarin, J. A. (2016). *Lezzetin Fizyolojisi ya da Yüce Mutfak Üzerine Düşünceler. (Çev. H. Bucak) (1. Baskı).* İstanbul: Oğlak Yayıncılık.

Brown, J. N. (2005). A Brief History of Culinary Arts Education in America. *Journal of Hospitality & Tourism Education, 17*(4), 47-54.

Çarbuğa, Ü., & Kocaman, E. M. (2019). Türkiye'de ve Dünyada Yiyecek İçecek Sektörüne Yönelik Eğitim Veren Lisans. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(2), 143-150.

Çarbuğa, Ü., Aydın, M., Sormaz, Ü., & Yılmaz, M. (2018). Gastronomi Eğitimi Veren Yükseköğretim Kurumlarının Uygulamalı Meslek Derslerinin Değerlendirilmesi. *ÇATALHÖYÜK Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(3), 14-23.

Çavuşoğlu , F. (2021). Lisans Düzeyinde Gastronomi ve Mutfak Sanatları Eğitimi Alan Öğrencilerin Akademik Motivasyonlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *International Journal of Contemporary Tourism Research*(2), 136-150.

Çekiç, İ., & Oğan, Y. (2023). A Critical Outlook on the Problems of Formation and Content of Gastronomy and. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(2), 407-420.

Demirci, B., Sarıkaya, G. S., & Erol, E. (2020). Türkiye'de Gastronomi ve Mutfak Sanatları Eğitiminin Değerlendirilmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 4*(4), 3311-3324.

Derinalp Çanakçı, S., & Turan, B. (2021). A Situation Analysis on Graduate Gastronomy and Culinary Arts Education in Turkey. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 9*(4), 2462-2477.

Düzgün, M., Yılmaz, İ., & Olcay, A. (2023). Gastronomi ve Mutfak Sanatları Eğitiminde Karşılaşılan Sorunların İncelenen Problem Durumları Bağlamında Analizi. *Aydın Gastronomy, 7*(1), 91-106.

Girgin, G. K., & Demir, Ö. (2023). Türkiye'deki Gastronomi ve Mutfak Sanatları Eğitimine Genel Bir Bakış. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel, 6*(1), 266-275.

Görkem, O., & Sevim, B. (2016). Gastronomi Eğitiminde Geç Mi kalındı Acele mi Ediliyor? *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 15*(58), 977-988.

Güdek, M., & Boylu, Y. (2017). Türkiye'de Yükseköğretim Düzeyinde Gastronomi Eğitimi Alan Öğrencilerin Beklenti ve Değerlendirmelerine Yönelik Bir Araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 5*(4), 489-503.

Hegarty , J. A. (2011). Achieving Excellence by Means of Critical Reflection and Cultural İmagination in Culinary Arts and Gastronomy Educatio. *Journal of Culinary Science & Technology, 9*(2), 55-65.

Hegarty, J. A. (2015). Culinary and Hospitality Teaching as a Research-Based Profession. *Research in Hospitality Management, 5*(2), 181-185.

Hegarty, J. A., & O'Mahony, G. B. (2001). Gastronomy: A Phenomen of Cultural Experssionism and A Aesthetic for Living. *Hospitality Management, 20*, 3-13.

Horng, J., & Lee, Y. (2009). What Environmental Factors Influence Creative Culinary Studies? *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 21*(1), 100-117.

Huisman, D. (1992). *Estetik. Cem Muhtaroğu (Çev.).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Kozak, M. (2009). Akademik Turizm Eğitimi Üzerine Bir Durum Analizi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE,*(22), 1-20.

Mitchell, R., Woodhouse, A., Heptinstall, T., & Camp, J. (2013). Why Use Design Methodology in Culinary Arts Education? *Hospitality & Society, 3*(3), 239-260.

Öney, H. (2016). Gastronomi Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(35), 193-203.

Ören, T. Ş., & Arman, A. (2017). Aşçılık Programı Ön Lisans Seviyesinde Verilmesi Gereken Derslerin Kategorilerine İlişkin Değerlendirme. *Yükseköğretim Dergisi, 7*(3), 179-185.

Özata, E., & Yazıcıoğlu, İ. (2017). Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü Öğrencilerinin Ders Programı Algılarının Akademik Başarıları Üzerine Etkisi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 5*(4), 17-32.

Özdemir Yaman, Z., & Bulduk, S. (2019). Gastronomi ve Mutfak Sanatları Eğitiminin Kalite Göstergeleri Açısından Değerlendirilmesi. *Business & Management Studies: An International Journal, 7*(5), 2770-2804.

Santich, B. (2004). The Study of Gastronomy and Its Relevance to Hospitality Education and Training. *Hospitality Management, 23*, 15-24.

Santich, B. (2007). The study of gastronomy: A catalyst cultural understanding. *The International Journal of the Humanities, 5*(6), 53-58.

Sarıışık, M., & Özbay, G. (2015). Gastronomi Turizmi Üzerine Bir Literatür İncelemesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 26*(2), 264 - 278.

Scarpato, R. (2002). Gasrtonomy as A Tourist Product: The Prespective of Gastronomy. A. M. Hjalager, & G. Richards içinde, *Tourism and Gastronomy* (s. 51-71). Londra: Routledge.

Sezen, T. S. (2018). *Eğitiminin Mevcut Durumunun Analizine Yönelik Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi.* Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Solmaz, S. A. (2019). Türkiye'de Turizm Eğitim-Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12*(63), 853-866.

Şenel, A. (2008). Eğitimin Temel Kavramları. M. Gültekin içinde, *Eğitim Bilimine Giriş* (s. 1-16). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Şengün, S. (2017). Gastronomi Eğitimi ve Gastronomide Kariyer. M. Sarıışık içinde, *Tüm Yönleriyle Gastronomi Bilimi* (s. 169-186.). Ankara: Detay Yayıncılık.

TDK. (2023). http://sozluk.gov.tr/ adresinden alındı

This, H. (2006). *Molecular Gastronomy: Exploring the Science of Flavor.* New York: Columbia University Press.

Turan , B., & Akoğul, E. (2019). Gastronomi Turizmine Arz Kaynağı Oluşturabilecek Ürünlerin Belirlenmesi: Erzurum Mutfağı Örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7*(92), 370-384.

Ünüvar, R. T. (2020). *Türkiye'de Gastronomi Eğitiminin Mevcut Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, G. (2019). Türkiye'de Ortaöğretim ve Yükseköğretim Düzeyindeki Gastronomi Eğitiminin Değerlendirilmesi. *Turizm Akademik Dergisi, 6*(1), 229-248.

Zopiatis, A., Theodosiou, P., & Constanti, P. (2014). Quality and Satisfaction with Culinary Education: Evidence From Cyprus. *Journal of Hospitality & Tourism Education, 26*, 87-98.

Bölüm 8

TÜKENMİŞLİK KAVRAMI VE ALGILANAN ÖRGÜTSEL DESTEK İLE İŞYÜKÜ FAZLALIĞININ TÜKENMIŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Ali KUZU[1]

1 Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, ali.kuzu@iuc.edu.tr,
ORCID No: 0000-0002-0027-2829

Giriş

Birçok çalışan her gün işlerine gitmekten ve iş deneyimlerinden keyif alır. Ancak bazı çalışanların ise işlerine yönelik daha olumsuz algıları vardır. Çalışanların olumsuz iş deneyimlerini anlamaya dair önemli bir ipucu *tükenmişlik* kavramıdır. Tükenmişlik, Maslach ve ark. (2001) tarafından duygusal tükenmeyi, iş arkadaşlarının, müşterilerin ve yöneticilerin duyarsızlaştığına yönelik algıyı ve kişisel başarının azaldığı hislerini içeren, "işe tepki olarak ortaya çıkan bir stres sendromu" olarak tanımlanmıştır.

Çalışanlar zaman, işletme için harcadıkları çaba ve yetenekleri karşılığında istihdam garantisi, kariyerlerinde ilerleme, makul çalışma şartları ve tatminkâr bir ücret gibi beklentiler içerisindedirler. Çalışanlarla işverenler, birbirlerini dengelemesi gereken karşılıklı iki grubu oluşturur. Çalışanlar, bu dengenin kendilerinin aleyhine bozulduğunu düşündüklerinde, tükenmişlik görülme ihtimali de artmaktadır. Elde ettikleri menfaatten daha çok çaba gösterdiğini düşünen çalışanlarda tükenmişlik belirtileri kendini gösterebilmektedir.

İşyerindeki kronik duygusal ve kişilerarası stres etkenlerine verilen uzun süreli bir tepki olan tükenmişlik; depresyon, sinirlilik, çaresizlik, kaygı gibi psikolojik sorunlar yanında iş yerinde daha fazla çatışma, azalan örgütsel bağlılık, iş tatmini ve iş performansı gibi çeşitli olumsuz sonuçlarla ilişkilendirilmiştir (Siegall and McDonald, 2004). Bu sebeple çalışanlarda tükenmişliğe yol açacak faktörlerin ortadan kaldırılmaya çalışılması önem kazanmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada, örgütün çalışanlara ilgisinin ve onların katkılarını değerlendirdiğinin göstergesi olan örgütsel destek algısı ile çalışanların iş yükü fazlalığının, tükenmişlik üzerindeki etkilerinin oraya konulması amaçlanmıştır.

Tükenmişlik

Tükenmişlik, birçok alanda önem kazanan ve çok sayıda çalışmaya konu olmuş bir kavramdır. Bireylerin yaşamlarının çeşitli dönemlerinde ve alanlarında, muhtelif sebeplerden kaynaklanan tükenmişlik yaşayabilmektedirler. Tükenmişlik kavramı ilk kez, uzun yıllar örgütsel stres konusuyla ilgilenmiş bir psikolog olan Freudenberger (1974) tarafından *mesleki bir tehlike* olarak tanımlanmış ve "başarısızlık, psikolojik yorgunluk, enerji/güç kaybı sonucu bireyin içsel kaynaklarında tükenme" olarak ifade edilmiştir. Zaman içinde sinsice gelişen bir duygu olan tükenmişlik, kaynakların aşırı kullanılması ve enerji azalmasıyla karakterize edilmiştir. Tükenmişlik araştırmalarının önemli isimlerinden Maslach ve Jackson (1981) da tükenmişliği "çoğunlukla insan ilişkileriyle ilgili işlerde çalışan kişilerin yaşadığı duygusal tükenme ve duyarsızlaşma" olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre insanlarla ilişkisi yüksek işlerde (hizmet sektöründe) çalışan kişilerin tükenmişliğe daha yatkın oldukları söylenebilir.

Edelwich ve Brodsky (1980)'e göre tükenmişlik, özellikle hizmet sektöründe çalışan bireylerin, çoğunlukla çalışma koşulları kaynaklı *enerji, idealizm ve yaşam amacı kaybıdır*. Pines ve Aronson (1988) tükenmişliği, duygusal açıdan zorlayıcı durumların yol açtığı *fiziksel, zihinsel ve duygusal tükenme* durumu olarak; Çam (1992) ise fiziksel tükenme, kronik yorgunluk, çaresizlik ve umutsuzluk duygularına dayalı gelişen *olumsuz kişilik* olarak ifade etmiştir (akt. Yıldız Akyol, 2016). Tükenmişlikle ilgili en çok bilinen ve kullanılan ölçeği geliştiren Maslach da tükenmişliği, bireyin çalışma hayatında ve çevresindeki insanlarla olan ilişkilerinde olumsuzluklara sebep olan; çaresizlik, kronik yorgunluk ve umutsuzluk duygularıyla karakterize edilen bir kavram olarak tanımlamıştır (Taycan vd., 2006). Tanımların ortak yönlerine bakıldığında tükenmişlik kavramı enerji, güç ya da kaynakların aşırı talepler yoluyla tüketilmesi; yorulma ve başarısız olma neticesinde bazen fiziksel rahatsızlıklarla karakterize edilen; işle ilgili kronik stres durumlarından sonra gelişen fiziksel ve duygusal enerji azalmasını ifade etmekte kullanılan ve son zamanlarda popülerliği artan bir terimdir (Dalkılıç, 2014). İnsanların yaşamlarını sürdürebilecekleri zaman ve enerji sınırlı kaynakları vardır. İşin talepleri yüksek ve kaynakları düşük olduğunda, yani kişinin iş taleplerini/gereksinimlerini karşılamak için yeterli ve uygun kaynaklara sahip olmaması durumunda tükenmişlik ortaya çıkar.

Tükenmişliğe yol açan sebeplere bakıldığında; yaş, cinsiyet, medeni durum, kişilik özellikleri ve eğitim seviyesi gibi *bireysel faktörler*; içinde bulunduğu sosyal çevreden destek alıp alamama ya da iş hayatı ile özel hayatı arasında birbirini destekleyen ortak alanların olup olmaması gibi *sosyal faktörler*; örgütsel adalet, iş yükü fazlalığı, algılanan örgütsel destek, işle ilgili kararlara katılım ve iş performansının değerlendirilmesi gibi *örgütsel faktörler* söz konusu olabilmektedir.

Tükenmişliğe giden yol üç aşamada tanımlanmaktadır (Torun, 1997):

i. Alarm: Fizyolojik ve psikolojik sınırlarının zorlandığını hisseden birey, stres yapıcı faktörlerden kaçarak ya da mücadele ederek yeniden eski uyum seviyesine dönmeye çalışır.

ii. Direniş: Stres faktörlerinin olumsuz etkilerine karsı çıkılan bu dönem sonunda sorunla basa çıkılmışsa, eski uyum düzeyine dönülür.

iii. Tükenme: Stres kaynağı olan uyaranlar çok şiddetli ise ve birey bu olumsuzlukları ortadan kaldıramıyorsa ve bu durum uzun sürerse, tükenme dönemi başlar.

Tükenmişlik yaşayan kişilerde karmaşık duygular ve davranış bozuklukları da gözlenebilmektedir: kişinin kendisini kötü hissetmesi, kendini suçlama eğilimi, iş üzerindeki inisiyatifini ve ilgisini kaybetmesi ve giderek artan iş stresi.

Tükenmişliğin en görünür etkilerinden birisi de iş performansındaki değişimdir çünkü tükenmiş kişiler genellikle verimsiz çalışırlar. Motivasyonlarını kaybetmiş ve engellendiklerini düşünen bu kişiler, yaptıkları işi umursamazlar ve çoğu zaman yeterli çaba göstermezler (Maslach, 2003).

Tükenmişliğin iş hayatındaki bir başka olumsuz etkisi de hizmet sunulan insanlara yeterli ilgi gösterilmemesidir. Tükenmişlik yaşayan bir hizmet işletmesi personeli, müşteriyle etkileşim sürecinde bedenen oradadır ancak karşısında kimse yokmuş gibi davranır, göz teması kurmaktan kaçınır ve mümkün olduğunca az iletişim kurar. Bu şekilde ruhen işten uzaklaşma, bir süre sonra fiziken de işten uzak durmaya dönüşmeye başlar. Yemek ve dinlenme molalarının süresi giderek uzamaya başlar, çeşitli bahanelerle işten erken ayrılmalar artar, devamsızlık ve hastalık izni kullanma davranışlarına sıklıkla rastlanır. Dolayısıyla tükenmişliğin, sunulan hizmet kalitesinde azalmaya ve bireyler üzerinde fiziksel, zihinsel ve duygusal olarak sorunlara neden olduğu görülmektedir.

Tükenmişlik, üç boyutla temsil edilen bir durumdur (Maslach ve Jackson, 1981):

i. Duygusal tükenme: Kısaca zihinsel yorgunluk diyebileceğimiz, günlük çalışma hayatında ortaya çıkan baskılar sonucunda kişinin kendisini yıpranmış hissetmesidir.

ii. Duyarsızlaşma: Birlikte çalışılan insanlarla ilgili olumsuz duygu ve algılar ile çevresindekilere karşı daha sert ve anlayışsız hale gelme durumunu ifade eder.

iii. Kişisel başarı duygularında azalma: Çalışanın, bireysel yetenekleri ve başarısı konusunda kendisini yetersiz hissetmesi.

Algılanan Örgütsel Destek

Algılanan örgütsel destek kavramını Eisenberger ve Rhoades (2001), "örgütün çalışanların katkılarına ne ölçüde değer verdiğine ilişkin inanç"; Shaffer ve Harrison (2001), "örgütün çalışanlarına sunduğu imkânlar yanında, onların örgütte çalışmaya devam etmelerini sağlayan ve bir nev'i örgüte duyulan güven"; ve Özdevecioğlu (2003), "örgütsel değerlerin, çalışanların refahını ve mutluluğunu dikkate alarak, bunları arttırmaya yönelik çabaların mevcut olması durumu" şeklinde açıklamışlardır. Kısaca "çalışanların görev tanımlarında yer alan işleri ve örgütteki süreçlerle ilişkili olarak algıladıkları destek" olarak tanımlanabilecek olan algılanan örgütsel destek, örgütsel davranış çalışmaları içerisinde yer alan başlıca değişkenlerden biri olarak önemini korumaktadır.

Algı, bireyin çevresinden kendisine yönelen bilgileri/mesajları alarak yorumlaması ve kendi bilgi sistemine dâhil etmesi olarak ifade edilebilir

(Erdoğan, 1996). Bireylerin çevrelerini algılamaları; onların tutum ve davranışları, ilgi alanları, kültürleri ve yaşam biçimleri, değerleri ve kişilik özellikleri gibi çeşitli faktörden etkilendiği için algıda bir *sübjektiflik* söz konusudur. Dolayısıyla bir örgütte yaşanan olayların bireyler tarafından algılanması da farklılıklar gösterecektir. Birinin olumlu olarak algıladığı bir uygulama veya politikayı, başkaları olumsuz olarak algılayabilmektedir. Çalışanların, kurumlarının faaliyetlerini algılama biçimleri davranışlarını etkilemektedir; dolayısıyla örgütsel destek hem bireyler hem de örgütler açısından olumlu sonuçların ortaya çıkmasını kolaylaştıran bir değişken olarak ifade edilebilir.

Günümüzün yoğun rekabet ortamında işletmeler için kritik başarı faktörlerinden biri de insan faktörüdür. Yetenekli çalışanları örgüte kazandırmak yanında onların en verimli ve üretken bir şekilde örgüte katkılarını sağlamak, insan kaynakları yönetimlerinin öncelikli faaliyetlerinden birini oluşturmaktadır. Buradan hareketle insanın önemini Özcaner (2003) şu şekilde vurgulamıştır: "*Bir insanın zamanını ve belirli bir işte çalışmak üzere fizik gücünü satın alabilirsiniz, belirli bir süre için uzmanlığından da faydalanabilirsiniz, ancak onun işine düşkünlüğünü, inisiyatifini ve içten gelen özverisini satın alamazsınız. Bunlar öyle şeyler ki ancak onları kazabilirsiniz*" (akt. Dinç ve Birincioğlu, 2020). Kavramın, özellikle doğurduğu sonuçlar sebebiyle çalışma hayatında önemli etkileri söz konusudur. Çalışanlar, çalıştıkları kurumdan sadece maddi imkânlar değil, saygı görme ve kararlarının onaylanması gibi duygusal destekler de beklerler. Dolayısıyla örgütsel destek algısı, örgütün çalışanlara ilgisinin ve onların katkılarını değerlendirdiğinin göstergesi olan politikalar, süreçler ve bu yönde alınan kararlar etkisiyle gelişen bir algı olarak ifade edilebilir. Burada iki önemli nokta mevcuttur: İlki, kurumun çalışanlarını desteklemeye yönelik geliştirdiği politikalar, ikincisi de çalışanların bu politikaları nasıl algıladıkları konusudur.

Örgütsel destek algısının yüksek olması, genellikle çalışanlarda yüksek iş tatmini, motivasyon ve verimlilik gibi konularla ilişkilendirildiği için işletmeler, çalışanlardaki bu destek algısının yüksek olmasını isterler. Genel bir varsayım olarak insan psikolojisi, tabiatı gereği desteklenmeyi önemser. Bu varsayımdan yola çıkarak, algılanan örgütsel desteğin güçlü olduğu durumda, çalışanların da kurumlarına karşı olumlu düşünceler beslemeleri beklenir.

Özdevecioğlu (2003) destekleyici bir örgütün, aşağıdaki özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmektedir:

- Örgüt, çalışanlarının eleştirileri, yenilikçi fikirlerini ve önerilerini dikkate alarak önemsediğini göstermeli ve uygulamaya aktarmaya çalışmalıdır.

- Çalışanlara güvence verilerek iş güvenliği sağlanmalı, işlerini kaybetme korkusu giderilmelidir.
- Örgüt içinde pozitif insan ilişkileri oluşturulmalı, kurum-içi iletişim ve ilişkiler etkin olmalıdır.
- Adam kayırma olmamalı ve çalışanlar arasında adil davranılmalıdır.
- Çalışanlar önemsenmeli ve özellikleri kendilerini ilgilendiren önemli kararlara katılımları sağlanmalıdır.

Algılanan örgütsel destek, çok yönlü ve karmaşık ilişkileri bünyesinde barındırmakla birlikte bir örgüt çalışanlarına değer veriyor ve mutlu olmalarına çalışıyorsa, kararlara katılımlarını önemsiyorsa, örgüt ile çalışanlar arasında karşılıklı bir güvenden söz edilebiliyorsa, bu durumda destekleyici bir örgütten bahsedilebilir. Ancak bireylerin beklenti ve algılarının, muhtelif sebeplerle büyük farklılıklar göstermesi, algılanan örgütsel destek kavramının en karmaşık yönünü oluşturur.

İnsanları daha verimli ve üretken olmaya sevk eden en önemli unsurlardan birisi işletmenin ve yöneticilerin tutumlarıdır. Örgütlerin, mensuplarına bakış açısı, bireylerin de örgütlerine karşı tutum ve davranışlarını etkilemektedir. Son yıllarda örgütsel destek konusunda yapılan çalışmalarda artış görülmektedir (Sevinç Altaş, 2021). Çalışanlar, organizasyonda kendilerinin önemli olduğunu hissettiklerinde, örgüte katkı sağlamak için daha fazla çaba sergilemekte ve örgüte bağlılıkları artmaktadır. Buradan hareketle Eisenberger, Huntington, Hutchison ve Sowa (1986), "algılanan örgütsel destek" kavramını, örgütün, çalışanların katkılarının farkında olması, onların rahatları için gerekli tedbirleri alması ve arkalarında örgütün varlığını hissetmeleri olarak, bir başka ifadeyle de örgütsel değerlerin çalışanları dikkate alması ve onların mutluluklarını artırıcı bazı içeriklere sahip olması durumu olarak tanımlamışlardır. Onların yaptığı bu tanım, benzer şekillerde ifade edilerek literatürde büyük oranda kabul görmüştür. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere örgütsel destek, örgütün çalışanlarına karşı uyguladığı bazı stratejiler veya tutumlar sonucu onlarda ortaya çıkan soyut bir değerlendirmedir.

Algılanan örgütsel desteğin dayandığı başlıca kuramsal temel "karşılıklılık kuramı"dır (the norm of reciprocity). Bu yaklaşımın temeli, birine pozitif bir davranış gösterildiğinde, onun da olumlu bir tepki vermesi beklentisi esasına dayanır (Gouldner, 1960). Karşılıklılık normu iki kurum, iki birey ya da örgüt ile çalışan arasında olabilir. Bu kurama göre örgütsel destek algısına sahip çalışanların, kurumlarından gördükleri iyi muameleye karşılık örgütün kurumsal hedeflerine ulaşabilmesi yolunda verimli bir şekilde çalışarak karşılık vermeleri beklenir.

Çalışan-işletme ilişkisi karşılıklıdır. Çalışan, örgütsel hedeflere ulaşmak için gerekli bir üretim faktörü (emek) görevi görürken, örgüt de çalışana hem geçimini sağlamak için ihtiyaç duyduğu maddi kaynak (ücret), hem de sosyo-duygusal kaynak olarak hizmet vermektedir. Algılanan örgütsel desteğin sonuçları, çalışanın ihtiyaçlarının ne ölçüde karşılandığıyla açıklanabilir. Bireylerin saygı ve ilgi ihtiyaçlarının yanında örgüt tarafından değerli görülmek, onaylanmak, özsaygı ve bağlılık ihtiyaçları da vardır. Yukarıda bahsedilen "karşılıklılık kuramına" göre bir çalışan örgütün desteğini algıladığında, örgütün hedeflerine ulaşmasına yardımcı olma konusunda artan bir yükümlülük hissedecek ve örgüte olan duygusal bağlılığı artacaktır.

İş Yükü Fazlalığı

Çalışma hayatında bireyleri etkileyen en önemli değişkenlerden biri de "iş yüküdür". İş yükü ile ilgili başlıca kavramlara bakıldığında; çalışma süresinin uzunluğu, birim zamanda tamamlanması gereken iş miktarı, belirli bir teslim tarihi olan işleri tamamlamaya yönelik yoğun çalışma gerekliliği ile mesai dışı çalışmayı da zorunlu kılan aşırı görev ve sorumluluklar gibi nicel özelliklerin öne çıktığı görülmektedir (Wallace, 1999). Bunların yanında görev tanımındaki belirsizlik (rol çatışması ve rol belirsizliği), çalışanın beceri ve nitelikleri ile işin gereklilikleri arasındaki uyumsuzluk ve sosyal çevreden alınan destek düzeyi gibi nitel konular da iş yükü fazlalığı algısını etkilemektedir.

İş yükü denildiğinde genellikle tamamlanması gereken iş miktarının fazla olması düşünülmektedir ve bazı mesleklerin doğası gereği, diğerlerinden daha fazla iş yükü söz konusudur. İşi tamamlamanın uzun sürmesi, hedeflere ulaşmada güçlük yaşanması, izinlerin az olması, işe odaklanamama ve işten kaynaklanan yorgunluk gibi değişkenler, iş yükü fazlalığının belirtileri olarak kabul edilmektedir (Korkmazer, 2018).

İş yükü fazlalığı, çalışanın iş performansı yanında sağlığını ve sosyal hayatını da olumsuz olarak etkilemektedir. Bireylerin motivasyonlarını düşürmesi, devamsızlık artışı ile hata ve kazalara sebebiyet vermesi sebebiyle oldukça zararlı sonuçlara da sebep olmaktadır. Arroba ve James (1990), iş yükü fazlalığının çalışanların depresyon yaşamasına yol açacak derecede zararlı olduğunu belirtmektedir. Çalışanların iş yükü fazlalığına tepkileri de farklı olabilmektedir. Bazıları sorunu düzeltmek için mücadele verirken bazıları için olumsuz ve yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir.

Değişkenler Arasındaki İlişkiler

Tükenmişlikle ilgili yapılan çalışmalarda, bireyin ağır iş yükü altında çalışmasının, tükenmişliğin başlıca sebeplerden birisi olduğu tespit edilmiştir. Aşırı iş yükü, iş kaynaklı stres faktörleri arasında önde gelen ve en fazla rastlanan etkenlerdendir (Karoshi, 2003'ten akt. Korkmazer, 2018). İş yükü

ile çalışanın niteliklerinin uyumsuzluğu veya iş yükünün aşırı ya da çok az olması da çalışanları tükenmişliğe itebilmektedir (Özkalp ve Kırel, 2013). Dewi vd. (2022) tarafından üniversite öğretim elemanları üzerinde yapılan araştırmada elde edilen bulgular, aşırı iş yükünün tükenmişliği artırıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde García-Arroyo ve Osca (2019) da üniversite öğretim görevlileri üzerinde bir araştırma yapmışlar ve aşırı iş yükünün, duygusal tükenmeyle pozitif yönde ilişkili olduğunu belirtmişlerdir.

Diğer yandan, literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, algılanan örgütsel desteğin tükenmişliği azaltıcı etkisi olduğu görülmektedir. Örneğin sağlık çalışanları üzerinde yapılan bir araştırmada, algılanan örgütsel destek ile tükenmişlik arasında negatif bir ilişki olduğu bulunmuştur (Aydıntug Myrvang, 2020). Altınöz vd. (2016) tarafından İstanbul'da faaliyet gösteren dört ve beş yıldızlı otel çalışanlarına yönelik araştırmada, algılanan örgütsel destek ile tükenmişlik arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Yew ve Ramos (2019), Malezya'daki akademisyenler arasında algılanan örgütsel desteğin tükenmişlik düzeylerini azalttığını ortaya koymuşlardır. Frazier (2020) de sosyal hizmet uzmanı olarak çalışanların örgütsel destek algısı ile tükenmişlik deneyimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Buna göre algılanan örgütsel destek, tükenmişliğin duygusal tükenme ve duyarsızlaşma boyutlarının anlamlı bir yordayıcısı olduğu, kişisel başarı boyutu ile ise aralarında anlamlı bir ilişki olmadığı belirtilmiştir.

Görüldüğü gibi değişkenler arasındaki ilişkileri araştırmaya yönelik daha önce yapılan çalışmaların içinde, tükenmişliğin alt boyutlarının ayrı ayrı analiz edildiği çalışmalar daha az sayıdadır. Bu çalışmada, aile ve sosyal hizmetler il müdürlüğü çalışanlarının "iş yükü fazlalığı" ile "örgütsel destek" algılarının, tükenmişlik boyutları üzerindeki etkisi ele alınmış ve araştırmanın modeli ve hipotezleri aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

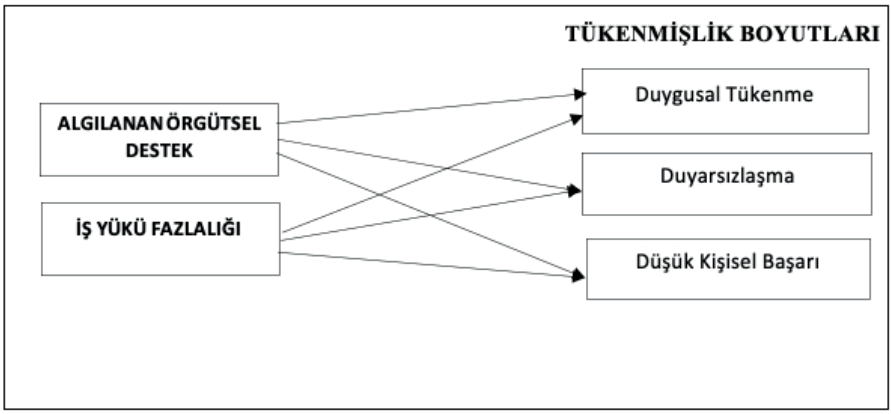

Şekil 1: *Araştırma Modeli*

H1: Algılanan örgütsel desteğin duygusal tükenme üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Algılanan örgütsel desteğin duyarsızlaşma üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H3: Algılanan örgütsel desteğin düşük kişisel başarı algısı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H4: İş yükü fazlalığının duygusal tükenme üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H5: İş yükü fazlalığının duyarsızlaşma üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H6: İş yükü fazlalığının düşük kişisel başarı algısı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Metodoloji

Araştırmanın Değişkenleri ve Veri Toplama Araçları

Araştırmanın bağımsız değişkenlerini "algılanan örgütsel destek" ve "iş yükü fazlalığı"; bağımlı değişkenlerini ise tükenmişliğin alt boyutları olan "duygusal tükenme", "duyarsızlaşma" ve "düşük kişisel başarı algısı" oluşturmaktadır.

Tükenmişliği ölçmek için orijinali Maslach ve Jackson (1981)'a ait olan, Ergin (1992) tarafından Türkçeye uyarlanan üç boyutlu "Maslach Tükenmişlik Envanteri" kullanılmıştır. Ölçeğin duygusal tükenme boyutunda 9, duyarsızlaşma boyutunda 5 ve düşük kişisel başarı boyutunda 8 olmak üzere toplam 22 ifade bulunmaktadır.

Algılanan örgütsel destek için Eisenberger vd. (1997) tarafından geliştirilen, Türkçe uyarlamasını Arslaner (2015)'in yaptığı 8 ifadeden oluşan ölçekten yararlanılmıştır.

İş yükü fazlalığını ölçmek için ise İmoisili (1985)'ye ait 5 ifadeden oluşan ve Korkmazer (2018) tarafından Türkçeleştirilen ölçek kullanılmıştır.

Veri Toplama Yöntemi ve Örneklem

Araştırmanın verilerinin toplanmasında anket yöntemi kullanılmıştır. Ankette araştırmanın değişkenlerini ölçmeye yönelik 35 soruya ek olarak demografik sorular bulunmaktadır. Uygulama aile ve sosyal hizmetler il müdürlüğü çalışanları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışanlara elden dağıtılan 200 anket formundan 173'ü geri dönmüş ve bunlardan eksiksiz doldurulan 162'si analize tabi tutulmuştur. Anketlerin geri dönüş oranı %81 olarak gerçekleşmiştir. Araştırmaya katılanların demografik özellikleri Tablo 1'de gösterilmiştir. Katılımcılar, sorulara 5'li Likert Ölçeğini kullanarak cevap vermişlerdir (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum).

Tablo 1. *Ölçüm Modeli Sonuçları*

		Frekans (f)	**Yüzde**
Cinsiyet	Erkek	95	59%
	Kadın	67	41%
Medeni durum	Evli	115	71%
	Bekar	47	29%
Yaş	<30	35	22%
	30-40	66	41%
	41-50	51	31%
	>50	10	6%
TOPLAM		**162**	**100%**

Ölçeklerin Geçerlik ve Güvenirlik Analizleri

Birleşme geçerliliği, ifadelere ait faktör yükleri ve yapıların çıkarılan ortalama varyans (AVE=Average Variance Extracted) katsayılarıyla test edilmiştir. *İç tutarlık güvenirliği* ise Cronbach Alfa ile (CR=Composite Reliability - birleşik güvenirlik) katsayılarıyla araştırılmıştır. Eşik değer olarak, faktör yükleri için ≥0,70; AVE katsayısı için ≥0,50; Cronbach Alfa ve CR için ≥0,70 kriterleri esas alınmıştır. (Cohen, 1988; Hair vd., 2006; Hair vd., 2017).

Hair vd. (2017)'ne göre faktör yükleri ≥0,70 olmalıdır. Yazarlara göre faktör yükü 0,40'ın altında olan ifadelerin modelden çıkarılmasını, 0,40 ile 0,70 arası olan ifadelerin ise ait olduğu değişkenin AVE ve CR katsayılarına bakılmasını, eşik değerlere ulaşanların modelde bırakılmasını, eşik değerin altında kalanların modelden çıkarılmasını önermişlerdir. Buradan hareketle faktör yükleri 0,40'ın altında olduğu için tükenmişlik ölçeğinin duygusal tükenme boyutunun 9., duyarsızlaşma boyutunun 5. ve düşük kişisel başarı boyutunun ilk dört ifadesi ölçekten çıkartılmıştır. Öte yandan faktör yükü 0,40 - 0,70 arasında olan duyarsızlaşmanın 1. ve 4., duygusal tükenmenin 6. ve 7. ifadelerine ait AVE ve CR katsayıları eşik değerlerden yüksek olduğundan modelde bırakılmıştır.

Tablo-2'de görüldüğü gibi, araştırmada kullanılan ölçeklere ilişkin Cronbach Alpha katsayıları 0,735 ile 0,959; CR katsayıları ise 0,818 ile 0,965 arasında değişmektedir. Bu sonuçlar, kullanılan ölçeklerin iç tutarlılık güvenirliğinin sağlandığını göstermektedir. Ölçeklerdeki ifadelerin faktör yükleri 0,552 ile 0,919; AVE değerleri ise 0,535 ile 0,777 arasında olduğundan birleşme geçerliğinin de sağlandığını söylemek mümkündür.

Tablo 2. *Ölçüm Modeli Sonuçları*

Değişkenler		İfade Kodu	Faktör Yükleri	Cronbach Alfa	Composite Reliability (CR)	Average Variance Extracted AVE)
İŞ YÜKÜ FAZLALIĞI		İF 1	0.840	0,840	0,917	0,688
		İF 2	0.799			
		İF 3	0.840			
		İF 4	0,805			
		İF 5	0,863			
ALGILANAN ÖRGÜTSEL DESTEK		AÖD 1	0.875	0,959	0,965	0,777
		AÖD 2	0.903			
		AÖD 3	0.919			
		AÖD 4	0.907			
		AÖD 5	0.869			
		AÖD 6	0.831			
		AÖD 7	0.909			
		AÖD 8	0.835			
TÜKENMİŞLİK	**Duygusal Tük.**	DT 1	0.812	0,874	0,901	0,535
		DT 2	0.796			
		DT 3	0.767			
		DT 4	0676			
		DT 5	0.801			
		DT 6	0,648			
		DT 7	0,600			
		DT 8	0,723			
	Duyarsızlaşma	Duy 1	0.552	0,735	0,818	0,541
		Duy 2	0.915			
		Duy 3	0.835			
		Duy 4	0.568			
	Düşük Kişisel Başarı	KB 5	0.863	0,856	0,903	0,700
		KB 6	0.892			
		KB 7	0.822			
		KB 8	0.764			

Araştırmada faydalanılan ölçeklere ilişkin ayrışma geçerliliği, Fornell ve Larcker'in (1981) önerdiği yönteme göre değerlendirilmiştir. Tablo-3'te parantez içinde gösterilen değerler, ölçeklerin AVE karekök değerleridir. Söz konusu değerler, ilgili satır ve sütundaki korelasyon katsayılarından daha yüksek olduğundan, ölçeklerin ayrışma geçerliliği sağlanmış olmaktadır.

Tablo 3: *Ayrışma Geçerliliği Sonuçları*

Değişkenler	1	2	3	4	5
1. AÖD	**(0,882)**				
2. Duyarsızlaşma	0,365	**(0,735)**			
3. Duygusal Tük.	0,340	0,684	**(0,732)**		
4. Düşük Kişisel Başarı	-0,616	-0,359	-0,491	**(0,837)**	
5. İş Yükü Fazlalığı	-0,472	-0,349	-0,298	0,494	**(0,830)**

Modelin Test Edilmesi ve Bulgular

Araştırmada ileri sürülen hipotezlerin test edilmesi amacıyla tasarlanan yapısal eşitlik modeli Şekil 2'de görülmektedir.

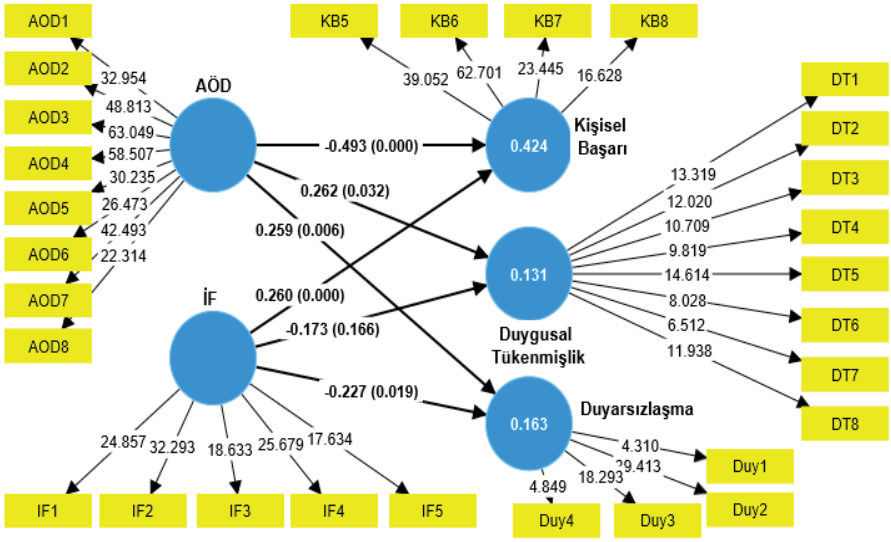

Şekil 2. *Yapısal Eşitlik Modeli*

Modelin test edilmesi amacıyla SmartPLS v.4 programı kullanılarak, kısmi en küçük kareler yol analizi (PLS-SEM) yöntemi uygulanmıştır (Ringle vd., 2015). SmartPLS programının PLS algoritması kullanılarak VIF (Variance Inflation Factor) ve R^2 katsayıları hesaplanmış ve Tablo-4'te sunulmuştur.

Tablo 4. *Araştırma Modeli Katsayıları*

Değişkenler		**VIF**	**R^2**
İş Yükü Fazlalığı	Duyarsızlaşma	1,287	0,163
	Duygusal Tük.		0,131
	D. Kişisel Başarı		0,424
Algılanan Örgütsel Destek	Duyarsızlaşma	1,287	0,163
	Duygusal Tük.		0,131
	D. Kişisel Başarı		0,424

Hair vd.'ne (2017) göre VIF katsayıları 5'in altında ise kullanılan ölçekler arasında doğrusallık probleminden söz edilemez. Buna göre Tablo-4'te görüldüğü gibi VIF katsayıları 5'in altında olduğundan kullanılan ölçekler arasında doğrusallık problemi bulunmamaktadır. Yine aynı tablodaki açıklanma oranlarından (R^2) araştırmanın bağımsız değişkenleri tarafından duyarsızlaşmanın %16, duygusal tükenmenin %13, düşük kişisel başarının ise %42 oranında açıklandığı anlaşılmaktadır. Hipotezleri test etmek için SmartPLS v.4 programında "yeniden örnekleme" yapılarak t değerleri hesaplanmış; yeniden örnekleme için 5.000 alt örneklem kullanılarak elde edilen sonuçlar Tablo-5'te sunulmuştur.

Tablo 5. *Yol Testi Katsayıları*

Değişkenler		**β**	**S.S**	**t değeri**	**p değeri**
İş Yükü Fazlalığı	Duyarsızlaşma	-0,227	0,093	2,432	0,019
	Duygusal Tük.	-0,173	0,112	1,576	0,166
	D. Kişisel Başarı	0,260	0,069	3,797	0,000
Algılanan Örgütsel Destek	Duyarsızlaşma	0,259	0,089	2,897	0,006
	Duygusal Tük.	0,262	0,105	2,455	0,032
	D. Kişisel Başarı	-0,493	0,073	6,722	0,000

Tablo-5'teki sonuçlara göre iş yükü fazlalığı tükenmişliğin düşük kişisel başarı (β = 0,260; $p<0,01$) ve duyarsızlaşma (β = - 0,227; $p<0,01$) boyutları üzerinde anlamlı etkilere sahiptir. Bunlardan düşük kişisel başarı üzerindeki etkisi pozitif, duyarsızlaşma üzerindeki etkisi ise negatif yönlüdür. Duygusal tükenme üzerinde anlamlı ($p<0,05$) herhangi bir etkisi tespit edilememiştir. Elde edilen bulgular, işyükü fazlalığı ile tükenmişlik arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirten (Özkalp ve Kırel, 2013) ve Dewi vd. (2022) ile kısmen örtüşmektedir. García-Arroyo ve Osca (2019) ise aşırı iş yükünün, duygusal tükenmeyle pozitif yönde ilişkili olduğunu belirtirken, bu çalışmada anlamlı bir ilişki görülmemektedir.

Algılanan örgütsel desteğin etki büyüklüğü sırasına göre düşük kişisel başarı (β = - 0,493; p<0,01) boyutunu negatif, duyarsızlaşma (β = 0,259; p<0,01) ve duygusal tükenme (β = 0,262; p<0,05) boyutlarını pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Algılanan örgütsel destek ile düşük kişisel başarı boyutu arasındaki negatif yönlü ilişki, daha önce Aydıntug Myrvang (2020), Altınöz vd. (2016) ile Yew ve Ramos (2019) tarafından yapılan çalışmalarla uyumlu görünmektedir. Elde edilen sonuçlar, algılanan örgütsel desteğin tükenmişliğin duygusal tükenme ve duyarsızlaşma boyutlarının anlamlı bir yordayıcısı olduğunu, kişisel başarı boyutu ile ise aralarında anlamlı bir ilişki olmadığını belirten Frazier'in (2020) çalışmasıyla ise uyuşmamaktadır. Bu sonuçlara göre araştırmanın; 4 numaralı hipotezi reddedilirken, diğer beş hipotez desteklenmiş olmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada çalışanların iş yükü fazlalığı ve algılanan örgütsel destek algılarının tükenmişlik üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Bu maksatla iş yükü fazlalığı ve algılanan örgütsel destek, tükenmişliğin alt boyutları olan duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı ile tek tek ilişkilendirilmiştir.

Yapılan analiz sonuçlarına göre iş yükü fazlalığı tükenmişliğin düşük kişisel başarı boyutunu pozitif, duyarsızlaşma boyutunu ise negatif yönde etkilemektedir. Duygusal tükenme üzerinde ise anlamlı (p<0,05) herhangi bir etkisine rastlanmamıştır. Diğer bir deyişle çalışma süresinin uzunluğu, belirli bir zaman aralığında tamamlanması gereken iş miktarının fazla oluşu ve mesai dışı çalışmayı zorunlu kılan aşırı görev ve sorumluluklar anlamına gelen iş yükü fazlalığı, düşük kişisel başarı duygusunu artırmakta, yani çalışanın başarılı olacağına olan inancını azaltmaktadır. Öte yandan kendi iş yükünün fazla olduğunu düşünen bireylerde, iş arkadaşlarına ve hizmet sunduğu bireylere karşı duygusuzca, sanki birer nesneymiş gibi davranması ve onlarla arasına mesafe koyması anlamına gelen duyarsızlaşma azalmaktadır. Bu sonuç duyarsızlaşmaya meyilli işgörenlerin, ilave iş ve sorumluluk verilerek, işyerindeki sosyal ortama dahil edilebileceğine işaret etmektedir.

En yalın ifadeyle çalışanların işleriyle ve örgütteki süreçlerle ilgili algıladıkları destek olarak tanımlanan algılanan örgütsel destek, düşük kişisel başarı duygusunu azaltırken, duyarsızlaşma ve duygusal tükenmeyi artırmaktadır. Diğer bir deyişle çalıştığı örgütün, yaptıkları iş ve örgütteki süreçlerle ilgili kendisine destek verdiğini düşünen işgörenlerin düşük kişisel başarı duyguları azalmakta, yani başarılı olacaklarına ilişkin inançları artmaktadır. Aynı zamanda yüksek düzeyde örgütsel destek algısına sahip bireylerde beklenmedik şekilde duyarsızlaşma ve duygusal tükenme de artmaktadır. Algılanan örgütsel desteğe ilişkin iki önemli nokta bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, örgütün çalışanlarını desteklemeye

yönelik geliştirdiği politikalar, ikincisi ise çalışanların bu politikaları nasıl algıladığıdır. Beklenmeyen bu iki sonucun örgüt tarafından yapılan iş ve örgütteki süreçlerle ilgili çalışanlara verilen desteğin, yine çalışanlarca yanlış algılanması ve yorumlanması sonucu ortaya çıkmış olma ihtimali yüksektir. Bu nedenle örgüt yöneticileri çalışanları desteklemeye yönelik geliştirecekleri politikalara kafa yordukları kadar, bu politikaların çalışanlar tarafından nasıl algılanacağı konusunda da etraflıca düşünerek karar vermek zorundadır. Aksi halde çalışanların refahını artırmak için uygulanan bir politika bile, yanlış algılama ve yorumlama nedeniyle, çalışanlarca tepkiyle karşılanabilir. Böyle bir durum hem çalışanlar hem hizmet verilen hedef kitle, hem de örgüt açısından olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Bunu önlemenin yolu ise hangi politikanın neden belirlendiğine dair çalışanları bilgilendirmek, iletişim kanallarını mümkün olduğunca açık tutmak ve çalışanları karar süreçlerine dahil etmekten geçmektedir.

İlgili literatür incelendiğinde tükenmişliğin işe devamsızlık, işe yabancılaşma, düşük performans ve işten ayrılma gibi birçok olumsuz sonucunun olduğu görülmektedir. Bu nedenle örgüt yöneticileri çalışanların tükenmişlik düzeylerini en aza indirmek için gerekli önlemleri almak durumundadır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre iş yükü çalışanlar arasında dengeli dağıtılarak ve gerektiği durumlarda hafifletilerek, ayrıca yaptıkları iş ve örgütteki süreçlerle ilgili onlara destek verilerek, çalışanların kendilerini yeteneksiz ve başarısız görmeleri anlamına gelen düşük kişisel başarı duygusu azaltılabilmektedir. Bununla birlikte iş arkadaşlarına ve hizmet sunduğu bireylere karşı duygusuz ve sanki birer nesneymiş gibi davranan, onlarla arasına mesafe koyan, yani duyarsızlaşan işgöreni, ilave görev ve sorumluluk vermek suretiyle işe ve işyerindeki sosyal ortama dahil etmek mümkün olabilecektir.

Öte yandan çalışanlarca algılanan örgütsel destek arttıkça duyarsızlaşma ve duygusal tükenmenin de artmış olması şüphesiz ilgi çekici ve üzerine daha çok araştırma yapılması gereken bir sonuçtur. Bu sebeple izleyen araştırmacıların algılanan örgütsel desteğin tükenmişliğin boyutları üzerindeki etkilerini farklı örneklemler için yeniden test etmeleri daha isabetli sonuçların elde edilmesine katkı sağlayacaktır. Yapılacak bu çalışmaların farklı zamanlarda aynı örneklem üzerinde ya da hizmet sektöründeki farklı meslek dallarında yapılması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Altinoz M., Cop, S., Cakiroglu, D., ve Altinoz, O.T. (2016). The Influence of Organization Support Perceived in Enterprises on Burnout Feeling: A Field Research, *12th International Strategic Management Conference (ISMC)*, Antalya, Turkey, vol.235, 427-434, doi: 10.1016/j.sbspro.2016.11.05

Arroba, T. ve James, K. (1990). Reducing The Cost Of Stress: An Organizational Model, *Personnel Review*, 19(1), 21-27.

Aydıntug M.N. (2020). The Relationship Between Employee Well-Being, Burnout And Perceived Organizational Support In Healthcare Professionals, *Journal of International Health Sciences and Management*, 6(12), 34-39. DOI: 10.48121/jihsam.788565

Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Çam O. (1992). Tükenmişlik Envanterinin Geçerlilik ve Güvenirliğinin Araştırılması. *VII.Ulusal Psikoloji Kongresi*, 25 Eylül 1992, Ankara. (Kongre Bildirileri Kitabı: 155- 160)

Dalkılıç, S. (2014). *Çalışma Hayatında Tükenmişlik Sendromu - Tükenmişlikle Mücadele Teknikleri*, Nobel Yayınevi, Ankara

Dewi Sofia Prima, Merry Susanti, Sufiyati, & Cokki. (2022). Effect Of Work Overload On Job Satisfaction Through Burnout. *Jurnal Manajemen*t, 25(1), 56–75. https://doi.org/10.24912/jm.v25i1.703

Dinç, E. ve Birincioğlu, N. (2020). Araştırma Görevlilerinin Örgütsel Destek Algıları ve Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişkide Lider-Üye Etkileşiminin Aracılık Etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(1), 309 – 330.

Edelwich, J. and Brodsky, A. (1980). *Burnout: Stages of Disillusionment in the Helping Professions*. Dordrecht: Kluwer Academic, Plenum Publishers.

Eisenberger, R. and Rhoades, L. (2001). Incremental Effects of Reward on Creativity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(4), 728.

Eisenberger, R., Cummings, J., Armeli, S., and Lynch, P. (1997). Perceived organizational support, discretionary treatment, and job satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 82(5), 812–820. https://doi.org/10.1037/0021-9010.82.5.812

Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S. and Sowa, D. (1986). Perceived Organizational Support, *Journal of Applied Psychology*, 71(7), 500-507

Erdoğan, İ. (1996). *İşletme Yönetiminde Örgütsel Davranış*. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayını.

Ergin C. (1992). Doktor ve Hemşirelerde Tükenmişlik ve Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin Uyarlanması, *VII. Ulusal Psikoloji Kongresi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Fornell, C. and Larcker, D. F. (1981). Evaluating Structural Equation Models With Unobservable Variables And Measurement Error, *Journal of Marketing Research*, 18 (1), 39-50.

Frazier M. (2020). *Burnout and Supervisory and Organizational Support Among Social Workers*, Unpublished PhD Dissertation, Faculty of The Chicago School of Professional Psychology

Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-out. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159-165.

García-Arroyo, J. A. and Osca, A. (2019). Work Overload and Emotional Exhaustion in University Teachers: Moderating Effects of Coping Styles. *Universitas Psychologica*, *18*(2), 1-20. https://doi.org/10.11144/Javeriana.upsy18-2.woee

Gouldner, A.W. (1960), The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement, *American Sociological Review*, 25, 161-178.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E. and Tatham, R. L. (2006). *Multivariate Data Analysis*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.

Hair, J.F., Hult, G.T. M., Ringle, C.M. ve Sarstedt, M. (2017). *Primer on Partial Least Square Structural Equations Modeling (PLS-SEM),* (2nd Ed.), Sage, Thousand Oaks.

İmoisili, O.A. (1985). *Task Complexity, Budget Style of Evaluating Performance and Managerial Stress: An Empirical İnvestigation*. Ph.D. dissertation. University of Pittsburgh

Korkmazer, F. (2018). *İş Yükü Fazlalığı Algısının Yaşam Kalitesi Üzerindeki Etkisi: İş-Aile Çatışmasının Aracı Rolü*, Basılmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Maslach, C. (2003). Job Burnout: New Directions in Research and Intervention. *Current Directions in Psychological Science,* 12(5), 189-192

Maslach C., Schaufeli W.B. and Leiter M.P. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, 52: 397-422

Maslach, C. and Jackson, S. E. (1981). The Measurement of Experienced Burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99–113. doi: 10.1002/job.4030020205

Özdevecioğlu, M. (2003). Algılanan Örgütsel Destek ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Dokuz Eylül Ünv. İktisadi ve İdari Bilimler Fak.Dergisi*, 18(2), 113-130.

Özkalp, E ve Kırel, Ç. (2013). *Örgütsel Davranış*, 6. Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları Bursa.

Pines, A. and Aronson, E. (1988). *Career Burnout: Causes and Cures*. Free Press.

Ringle, C.M., Wende, S. and Becker, J.M. (2015), SmartPLS 3. www.smartpls.com.

Siegall, M. and McDonald, T. (2004). Person-Organization Value Congruence, Burnout and Diversion of Resources, *Personnel Review*, 33(3), 291-301 http://dx.doi.org/10.1108/ 00483480410528832

Sevinç Altaş, S. (2021). Sağlık Çalışanlarının Örgütsel Özdeşleşme, Örgütsel Bağlılık, Örgütsel Güven ve Örgütsel Destek Algıları Arasındaki İlişkiler, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 875-891

Shaffer, M. A. and Harrison, D. A. (2001). Forgotten Partners of İnternational Assignments: Development and Test of a Model of Spouse Adjustment. *Journal of Applied Psychology*, 86(2), 238.

Taycan O., Kutlu L., Çimen S., Aydın N. (2006). Bir Üniversite Hastanelerinde Çalışan Hemşirelerin Depresyon ve Tükenmişlik Düzeyinin Sosyodemografik Özelliklerle İlişkisi, *Psikiyatri Dergisi*, (7), 100-108.

Torun, A. (1997). *Stres ve Tükenmişlik*, Endüstri ve Örgüt Psikolojisi içinde, Ed.Suna Tevrüz, Türk Psikologlar Derneği ve Kalite Derneği Ortak Yayını, İstanbul, 2.Baskı 43-53.

Wallace, J. E. (1999). Work-to-Nonwork Conflict Among Married Male and Female Lawyers, *Journal of Organizational Behavior*, 20, 797-816.

Yew, V.G.W. and Ramos, H.M. (2019). The Relationship Between Perceived Organizational Support, Age, and Burnout: Implications for the Malaysian Higher Education Workplace. *International Journal of Employment Studies*, 27(2), 35–57. https://search.informit.org/doi/10.3316/ielapa.956063459609167

Yıldız Akyol, E. (2016). *Burnout as a Predictor of Senior Students' Mindfulness*, Master's Thesis, Middle East Technical University- The Gradute School Of Social Sciences.

Bölüm 9

AVRUPA BİRLİĞİ HUKUKU AÇISINDAN KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ'NİN DURUMU

Mehmet Hanifi BAYRAM[1]

1 Prof. Dr. Mehmet Hanifi BAYRAM, Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi, ORCID ID : 0000-0003-1142-7096.

Giriş

Adanın bölünmüş yapısına bir çözüm getirilmeden, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin AB'ye üyelik yolu açılmıştır. Kıbrıs Cumhuriyeti (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi-GKRY), adanın tamamını kapsayacak şekilde 1 Mayıs 2004'te Avrupa Birliği'ne üye olmuştur. Yani Kıbrıs, bölünmüş bir ada olarak Avrupa Birliği'ne girmiştir. Adanın bölünmüş yapısının uzun bir tarihi olduğunu belirtmek gerekir.

1571 ve 1878 yılları arasında Kıbrıs, Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeydi. 1878'de ada, İngiliz himayesine girmiş ve 1923'te bir İngiliz kolonisi olmuştur. 1959 anlaşmaları -Birleşik Krallık, Yunanistan ve Türkiye ile iki Kıbrıs topluluğunun temsilcileri arasında- adanın bağımsızlığını sağlamıştır. Bağımsızlığından bu yana Kıbrıs Cumhuriyeti'nin tarihinde çok önemli olaylar olmuştur. Başpiskopos Makarios'un Anayasa'yı değiştirme girişimleri nedeniyle, Aralık 1963'te Kıbrıs Anayasası'na göre kurulan Rumlar ve Türkler arasındaki birlik hükümeti sona ermiştir. İki topluluk arasındaki çatışmalar, BM Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'ta Barış Koruma Gücü'nü (UNFICYP) kurmasına yol açmıştır. Kıbrıs'taki Birleşmiş Milletler Barış Gücü (United Nations Peacekeeping Force in Cyprus (UNFICYP), 1964 yılında Kıbrıs Türkleri ile Kıbrıs Rumları arasındaki çatışmaları engellemek ve ada üzerindeki düzenin normal şartlarda devam etmesini sağlamak amacıyla kurulmuş çok uluslu askerî birliktir. Kıbrıs Türklerinin hükümette olmamasına rağmen, uluslararası topluluk, Türkiye istisna olmak üzere, Kıbrıs Rum Yönetimi'ni Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti olarak tanımaya devam etmiştir (Bayram, 2011).

1974 Temmuz'unda durum daha da karmaşık hale gelmiştir. Türk silahlı kuvvetleri, Yunan albayların adada düzenlediği darbeye tepki olarak kuzeydeki bölgeye müdahale etmiştir. Türkiye'nin müdahalesi adayı ikiye bölmüş ve önemli nüfus hareketlerine neden olmuştur. Böylece, kuzeydeki Türkler ve güneydeki Rumlar arasındaki bölünme belirgin hale gelmiştir (EK-II):

- Güneyde, uluslararası toplum tarafından tanınan ve şu anda Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kontrolünde olan bölge (uluslararası toplum tarafından tanınan Kıbrıs Cumhuriyeti (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY)),
- Kuzeyde, sadece Türkiye tarafından tanınan ve 16 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) olarak ilan edilen bölge (Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümetinin etkin kontrolünde olmayan bölge).
- Kıbrıs'ta İngiliz Egemen Üs Bölgelerinin (EK-I)de bulunduğunu belirtmek gerekir. Hatırlanacağı gibi, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin AB'ye üye olmasını düzenleyen 2003 Avrupa Birliği Katılım Andlaşması'nda, İngiliz Üsleri AB toprağı dışında bırakılmıştır(Bayram, 2017; Durmus

Ali Koltuk, 2021). 2003 tarihli Çek Cumhuriyeti, Estonya Cumhuriyeti, Kıbrıs Cumhuriyeti, Letonya Cumhuriyeti, Litvanya Cumhuriyeti, Macaristan Cumhuriyeti, Malta Cumhuriyeti, Polonya Cumhuriyeti, Slovenya Cumhuriyeti ve Slovakya Cumhuriyeti'nin katılım koşullarına ilişkin Katılım Andlaşması'na eklenen Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığının (BK) Kıbrıs'taki Egemen Üs Bölgelerine dair 3 No'lu Protokol (Bundan sonra Katılım Andlaşması'na eklenen 3 No'lu Protokol denilecektir), bu bölgelerin AB hukuku açısından statüsünü belirlemektedir(Acte relatif aux conditions d'adhésion à l'Union européenne de la République tchèque, de la République d'Estonie, de la République de Chypre, de la République de Lettonie, de la République de Lituanie, de la République de Hongrie, de la République de Malte, de la République de Pologne, de la République de Slovénie et de la République slovaque, et aux adaptations des traités sur lesquels est fondée l'Union européenne - Protocole no 3 sur les zones de souveraineté du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord à Chypre, 2003). Ancak Andlaşma'ya eklenen 3 No'lu Protokol'de bazı AB normlarının (AB gümrük, tarım, denizcilik vs.) üslerde uygulanması düzenlenmiştir ("Kıbrıs, Brexit", 2017; Durmus Ali Koltuk & Cantürk, 2023).

İki bölge arasında, Birleşmiş Milletler barış gücü (UNFICYP) Yeşil Hat olarak adlandırılan bir bölgeyi kontrol etmektedir.

1974'teki müdahalenin ardından adanın ikiye bölünmesi, Kıbrıs'ın Avrupa'ya dahil olma arayışını hızlandırmıştır. AB'ye katılımın Kıbrıs açısından önemli siyası sonuçları olmuştur. AB'ye üyelik, öncelikle Topluluk (Birlik) kurumları ile Kıbrıs arasındaki ilişkilerde belirsizliğe son vermiştir. AB, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğini ve GKRY Hükümetinin meşruiyetini onaylamıştır.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bu şekilde 2004'te AB'ye katılımı, KKTC'nin Birlik hukuk düzenine göre durumunu karmaşık hale getirdiğini belirtmek gerekir. Adanın bölünmüş yapısı ile AB'ye katılımının hukuki koşulları, KKTC'nin AB hukukuna göre durumu, Katılım Antlaşması'na eklenen 10 No'lu Protokol(Acte relatif aux conditions d'adhésion à l'Union européenne de la République tchèque, de la République d'Estonie, de la République de Chypre, de la République de Lettonie, de la République de Lituanie, de la République de Hongrie, de la République de Malte, de la République de Pologne, de la République de Slovénie et de la République slovaque, et aux adaptations des traités sur lesquels est fondée l'Union européenne - Protocole no 10 sur Chypre, 2003, s. 10) ile düzenlenmiştir. Başka bir deyişle, ada bütünü hukuken AB sınırlarına dahil olsa da Birlik müktesebatının uygulanması KKTC'de askıya alınmıştır (Bayram & Izol, 2022).

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin AB'ye üyeliğini düzenleyen Katılım Antlaşması'na

(Traité entre le Royaume de Belgique, le Royaume de Danemark, la République fédérale d'Allemagne, la République hellénique, le Royaume d'Espagne, la République française, l'Irlande, la République italienne, le Grand-Duché de Luxembourg, le Royaume des Pays-Bas, la République d'Autriche, la République portugaise, la République de Finlande, le Royaume de Suède, le Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord (États membres de l'Union européenne) et la République tchèque, la République d'Estonie, la République de Chypre, la République de Lettonie, la République de Lituanie, la République de Hongrie, la République de Malte, la République de Pologne, la République de Slovénie, la République slovaque relatif à l'adhésion de la République tchèque, de la République d'Estonie, de la République de Chypre, de la République de Lettonie, de la République de Lituanie, de la République de Hongrie, de la République de Malte, de la République de Pologne, de la République de Slovénie et de la République slovaque à l'Union européenne, 2003) eklenen 10 No'lu Protokol, adanın bölünmüş yapısını göz önünde bulundurmuştur. Bu Protokol, adadaki bölünmüş yapıyı "Kıbrıs Cumhuriyeti'nin etkili kontrolü altında bulunan bölgeler" ile "Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümetinin etkili kontrolü dışındaki bölgeler" şeklinde ifade etmiştir. Görüldüğü gibi, KKTC için "Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümetinin etkili kontrolü dışındaki bölgeler" denilmiş ve bu bölgede AB müktesebatının askıya alınması gerektiği belirtilmiştir (Hacer SoykanAdaoğlu, 2005, s. 17).

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bu koşullarda AB'ye katılımının, adanın kuzeyini (KKTC'yi) AB'ye entegre etmediği görülmektedir. Bu bölgenin (KKTC'nin) Avrupa'ya entegrasyonunu sağlamak için, AB, 866/2004 sayılı Konsey Tüzüğü ("Yeşil Hat Tüzüğü") (Règlement (CE) n° 866/2004 du Conseil du 29 avril 2004 concernant un régime en application de l'article 2 du protocole n° 10 de l'acte d'adhésion de 2003, 2004) ve 389/2006 sayılı Konsey Tüzüğünü (Règlement (CE) n o 389/2006 du Conseil du 27 février 2006 portant création d'un instrument de soutien financier visant à encourager le développement économique de la communauté chypriote turque et modifiant le règlement (CE) n o 2667/2000 relatif à l'Agence européenne pour la reconstruction, 2006) kabul etmiştir. Bu düzenlemeler Kıbrıs Türk Toplumunun izolasyonuna son vermek ve ekonomik kalkınmasını teşvik ederek Kıbrıs'ın yeniden birleşmesini kolaylaştırmak için yapılmıştır.

I- AB'YE KATILIM ÖNCESİ KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ'NİN DURUMU

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Avrupa Topluluğu'na (AT) ve AB'ye karşı farklı durumu, adanın bölünmesinden kaynaklandığını ve Kıbrıs Cumhuriyeti ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) arasında yapılan Ortaklık Anlaşması'na(Accord créant une association entre la Communauté économique européenne et la République de Chypre - Protocole relatif

à la définition de la notion de «produits originaires» et aux méthodes de coopération administrative - Acte final - Déclarations communes - Déclarations unilatérales, 1972) dayandığını belirtmek gerekir. Bu durum, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin AB'ye entegrasyonundan bu yana önemli ölçüde değişmiştir. Doğu Akdeniz'de yetki alanları paylaşımı Türkiye ile Yunanistan arasındaki yetki alanları paylaşımı anlaşmazlığının kökleri 1950'li yılların sonuna Kıbrıs meselesine kadar götürülebilir (İzol, 2022, s.62).

Kıbrıs Cumhuriyeti ekonomik-ticari amaçlarla AT ile bir Ortaklık Anlaşması yapmıştır. Bu Anlaşma 19 Aralık 1972'de imzalanmış ve 1 Haziran 1973'te yürürlüğe girmiştir. Anlaşma, on yıl sürecek iki dönemde AET ve Kıbrıs arasındaki ticaret engellerini kademeli olarak kaldırılmayı ve Topluluk ile Kıbrıs Cumhuriyeti arasında bir gümrük birliğini gerçekleştirmeyi öngörüyordu. Kıbrıs ile AB arasındaki ilişkiler, Ortaklık Antlaşması'yla ve bu anlaşmaya istinaden, Protokoller ve Ortaklık Konseyi kararları çerçevesinde yürütülmüştür (SoyalpTamçelik, 2003, ss. 167-168).

Birinci aşama, endüstriyel ve tarımsal ürünlerin gümrük tarifelerinin azaltılması aşamasını öngörüyordu. Bu aşamanın 1977'de sona ermesi planlanmıştı; ancak süreç, Türkiye'nin 1974'te adanın kuzeyine müdahale etmesiyle kesintiye uğramıştır. Bu durum birinci aşamanın 1987'ye kadar uzamasına neden olmuştur. Ortaklık Konseyi, 24 Kasım 1980 tarihli kararı ile 1 Ocak 1981'den itibaren Ortaklığın ikinci aşamasına geçiş işleminin başlatılmasına karar vermiştir. Anlaşmanın ikinci aşamasına geçişi düzenleyen Protokol, nihayetinde Gümrük Birliği'nin sonuçlanmasına yol açacak şekilde 1 Ocak 1988'de yürürlüğe girmiştir.

Avrupa Topluluğu ile Ortaklık Anlaşması ada genelinde uygulanmıştır. AB'nin tek muhatabı Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti olmasına rağmen, bölünme sonrasında da bu durum devam etmiştir. Ancak, Kıbrıs Rumları ile yapılan gümrük birliği anlaşmasının uygulanması, Kıbrıs Türk topluluğunun liderlerini endişelendirmiştir. Bu protokole haklı olarak karşı çıkmışlardır. 90'lı yıllardan itibaren Kıbrıs'ın AB'ye entegrasyonu hızlanmıştır. 1997'de, Avrupa Konseyi, adanın yeniden birleştirilmesini kesin bir ön koşul yapmaksızın Kıbrıs ile üyelik müzakerelerine başlama taahhüdünde bulunmuştur. Bu olaylar, bölünmüş adanın AB'ye üyeliğine kapıları açmıştır.

Görüldüğü üzere, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin adaylığı teorik olarak tüm adayı kapsamıştır. Ancak, pratikte, KKTC yetkililerinin adaylığa ve üyelik müzakerelerine katılmayı reddetmesi neticesinde, sadece güney bölgesi tam olarak AB'ye katılmıştır (Bertrand, 2001, s. 123).

Dolayısıyla, uygulamaya konulan düzenlemeleri inceleyerek AB'ye üyelik sonrası KKTC'nin hukuki durumunu ve gelişimini ele almak gerekmektedir.

II- AB'YE KATILIM SONRASI KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ'NİN DURUMU

Burada belirtmek gerekir ki Kıbrıs, üç bölgeye ayrılmıştır: İngiliz egemenlik bölgeleri (Durmuş Ali Koltuk & Kaval, 2022); Kıbrıs Cumhuriyeti'nin etkili kontrolü altındaki bölge (GKRY); Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümetinin etkili kontrolü altında olmayan bölge (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti tarafından kontrol edilen ve "yeşil hat" ile ayrılan bölge). Belirtilen son iki alan AB'nin içinde kabul edilmekle beraber, her bölgenin AB ile farklı hukuki ilişkileri vardır. AB ve Kıbrıs Cumhuriyeti (GKRY), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti bölgesini hukuki olarak Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kabul edilmekte ve bu bölgenin Birliğe entegre olması gerektiğini savunmaktadır.

10 No'lu Protokol, Kıbrıs sorununun henüz kalıcı bir çözüme kavuşamadığını teyit ederek, "Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümetinin etkin kontrol uygulamadığı Kıbrıs Cumhuriyeti bölgesinde müktesebatın uygulanmasının askıya alındığını" belirtmiştir. Ada topraklarının tamamı hukuken, uluslararası toplumda tanınan Kıbrıs Cumhuriyeti adı altında Birliğe dahil olmuştur. Fakat fiilen, 10 No'lu Protokol'ün 1(1). maddesi uyarınca müktesebatın askıya alınması nedeni ile sadece Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümetinin etkin kontrol uyguladığı bölge Birliğe katılmıştır. Kıbrıs sorununa siyasi bir çözüm bulunması durumunda, Konsey, Komisyon'un önerisi üzerine oybirliği ile müktesebatın askıya alınmasının kaldırılmasına karar verecektir.

Görüldüğü üzere Protokol, sorunun çözümüne ilişkin kapıyı açık bırakmıştır. Ada'nın yeniden birleşme perspektifine uygun olarak Protokol, müktesebatın ertelenmesi yönündeki hükmün yukarıda belirtilen bölgelerin ekonomik kalkınmasını engellemeyeceğini açıkça ifade etmiştir (3. madde). Ayrıca, Protokol, "sorunun çözümü durumunda (birleşme), Konsey, Komisyon'un önerisi üzerine oybirliği ile Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne katılım koşullarının, Kıbrıs Türk toplumunu dikkate almak üzere hangi uyumların yapılması gerektiğine karar verir" demiştir (4. madde).

Bu bağlamda, 10 No'lu Protokol'ün 2. ve 3. maddeleri uyarınca yapılan düzenlemeler örnek verilebilir. Konsey 2004 yılında, Kıbrıs adasında bölgeler arasındaki ticari ve diğer bağları kolaylaştırmak amacıyla "yeşil hat" ile ilgili düzenlemeyi kabul etmiştir.

A- "YEŞİL HAT" DÜZENLEMESİ

Genel olarak, "Yeşil Hat" düzenlemesi, Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti tarafından kontrol edilen bölgeye giden ve bu bölgeden gelen kişi ve malların dolaşımını mümkün kılmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) AB sınırları içinde yer almakta ancak iç pazarın alanı dışında kalmaktadır. 10 No'lu Protokol'ün 2. maddesi uyarınca, kuzeyde AB müktesebatının

askıda oluşu, kuzey ve güney arasındaki mal, kişi ve hizmetlerin dolaşımına uygulanacak özel bir rejimin kurulmasını gerekli kılmaktadır. Yeşil Hat Tüzüğü bu gerekliliğin bir sonucudur (Hacer SoykanAdaoğlu, 2005, s. 23). Görüldüğü üzere, "Yeşil Hat" Tüzüğü, Kıbrıs adasını iki bölgeye ayıran Yeşil Hat üzerinden ticareti ve hareketi kolaylaştırmayı amaçlamaktadır.

Tüzük, Kuzey ve Güney Kıbrıs arasındaki ticareti şu şekillerde etkilemektedir. Kuzey'de üretilen belirli malların, AB menşe kuralları ve sağlık/bitki sağlığı şartlarını karşılamaları koşuluyla, gümrük vergisi veya vergi ödemeden Güney'de satılmasına izin vermektedir. Bu ticaretten bazı malları hariç tutmaktadır, örneğin canlı hayvanlar, hayvansal ürünler (balık hariç), süt ürünleri ve Türkiye'den gelen veya Türkiye menşeli fıstık ve fıstık içeren ürünler. Kişisel ve mesleki bazı eşyaların Yeşil Hat üzerinden geçici olarak taşınmasına izin vermektedir, örneğin spor ekipmanları, aletler ve tamir için götürülecek eşyalar. Türkiye veya üçüncü ülkelerden gelen veya Kuzey üzerinden aktarılan mallara uygulanmaz. Bu tür mallar Güney'e girdikleri takdirde gümrük vergisi ve vergiye tabidir. Bu düzenleme, adanın siyasi statüsünü veya Kuzey'deki otoritelerin tanınmasını etkilemez. Bu, Kıbrıs sorununa kapsamlı bir çözüm bulunana kadar geçici bir önlemdir.

Bu Tüzük, kişilerin ve malların Kıbrıs Cumhuriyeti'nin etkin kontrolünde olmayan alanlardan, etkin kontrolü altındaki alanlara Yeşil Hat üzerinden geçmesine ilişkin şartları belirlemektedir. Yeşil Hat Tüzüğü, Kıbrıslı Türklerin Yeşil Hat üzerinden Kıbrıs Rum Kesimi'ne doğru yapacağı ticaret açısından önemlidir. Ayrıca AB vatandaşlarının da Kıbrıs Türk tarafından Kıbrıs Rum Kesimi'ne geçişlerini de düzenlemektedir. Tüzüğün uygulanması için AB, Kıbrıs Türk Ticaret Odası'nı (KTTO) yetkili kılmıştır ("Yeşil Hat Ticareti - KTTO", 2023).

Komisyon, 866/2004 sayılı Konsey Tüzüğü'nün etkin uygulanmasını garanti etmek için Kıbrıs Cumhuriyeti'nin etkin iş birliğine güvenmektedir.

"Yeşil Hat" Tüzüğü, Kuzey Kıbrıs'ın izolasyonuna son vermeye çalışan tek düzenleme değildir.

B- KIBRIS TÜRK TOPLUMUNA YÖNELİK YARDIM PROGRAMI HAKKINDA DÜZENLEME

KKTC'nin entegrasyonu gerçekleştirmeye yönelik başka bir Birlik düzenlemesi 389/2006 sayılı Konsey Tüzüğü'dür. Bu düzenleme, Kıbrıs Türk Toplumu için yardım programını kurmuştur. Böylece, Kıbrıs Türk Toplumunun ekonomik gelişimini teşvik ederek Kıbrıs'ın yeniden birleşmesini kolaylaştırmak amaçlanmıştır.

Kıbrıs Türk toplumuna yönelik Yardım Programı, Kıbrıs Türk Toplumunun ekonomik kalkınmasını destekleyerek Kıbrıs'ta kapsamlı çözüme katkı sunmayı amaçlamaktadır. Yardım Programı, ayrıca, Güven Artırıcı Önlem

olarak işlev görerek iki toplum arasında köprülerin inşa edilmesine de katkı sağlayacaktır. Yardım Programı, bu nedenle, özellikle adanın ekonomik entegrasyonuna, iki toplum arasındaki temasların yanı sıra AB ile olan temasların iyileştirilmesine odaklanmaktadır.

2006 ve 2022 yılları arasında Yardım Programı kapsamındaki projeler için 656 milyon Euro tahsis edilmiştir (RAPPORT DE LA COMMISSION AU PARLEMENT EUROPÉEN ET AU CONSEIL, 2023). Program, Avrupa Komisyonu'nun Yapısal Reform Destek Genel Müdürlüğü (DG REFORM) tarafından yönetilmektedir ("Aid Programme for the Turkish Cypriot Community", 2023).

Yardım, çoğunlukla merkezi bir yönetim çerçevesinde Avrupa Komisyonu tarafından uygulanmaktadır. Ancak bazı projeler Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve British Council tarafından dolaylı olarak yönetilmektedir.

Yardım programının genel amacı, Kıbrıs Türk Topluluğunun ekonomik gelişimini teşvik ederek Kıbrıs'ın yeniden birleşmesini kolaylaştırmaktır. Özellikle adanın ekonomik entegrasyonu, iki topluluk arasındaki iletişimin iyileştirilmesi ve AB ile olan ilişkiler ve AB müktesebatının uygulanmasına yönelik hazırlıklar üzerinde durulmaktadır. Komisyon, yardım hakkındaki düzenlemenin uygulanmasını sürdürmektedir.

Sonuç

KKTC'nin AB hukuku karşısındaki durumu büyük ölçüde adanın bölünmüş yapısına kalıcı bir çözüm bulunmasına bağlıdır. Adanın yeniden birleşmesi yönündeki siyasi bir gelişme, KKTC'nin AB'ye entegrasyonunu sağlayacak bir statü değişikliğini tetikleyebilir. Ayrıca, Türkiye'nin AB'ye katılım müzakereleri sürecindeki gelişmeler, yeniden birleşmeyi hızlandırıp, KKTC'nin Birlik hukuk düzenine daha fazla entegrasyonunu teşvik etme olasılığı yüksektir. Avrupa Birliği'ne entegrasyon sürecinde AB'den uzaklaşan Türkiye'nin KKTC'nin Birlik hukuk düzenine yaklaşmasını zorlaştıracağı öngörülebilir (İzol, 2016, s. 410).

Ek- I

Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı'nın (BK) Kıbrıs'taki Egemen Üs Bölgelerini belirtmek için «İngiliz Egemen Üs Bölgeleri» ifadesi kullanılacaktır. Kıbrıs'taki «İngiliz Egemen Üs Bölgeleri», Akrotiri Egemen Üs Bölgesi ve Dhekelia Egemen Üs Bölgesi olarak belirtilen iki bölgeyi içine alıyor. Bkz. "Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Teessüsüne Mütaallik Andlaşma

Madde :— 1. Kıbrıs Cumhuriyetinin ülkesi, Birleşik Krallığın egemenliği altında kalacak olan işbu Andlaşmanın (A) ekinde belirtilen iki bölge müstesna olmak üzere, sahilin açığındaki adalarla birlikte Kıbrıs Adasını içine alır. Bu bölgelere işbu Andlaşmada ve eklerinde Akrotiri Egemen Üs Bölgesi ve Dhekelia Egemen Üs Bölgesi olarak atıfta bunulur.

Madde : — 2. (1) Kıbrıs Cumhuriyeti Birleşik Krallığa İşbu Andlaşmanın (B) ekinde zikredilen haklan tanır. (2) Akrotiri Egemen Üs Bölgesindeki ve Dhekelia Egemen Üs Bölgesindeki askerî üslerin güvenliğini ve müessir işletilmesini, ve işbu Andlaşma ile bahşolunan haklardan Birleşik Krallığın tam istifade etmesini sağlamak için Kıbrıs Cumhuriyeti Birleşik Krallık ile tam işbirliği yapar. (https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d01/c034/mm__01034039ss0387.pdf), s. 24. (Erişim tarihi: 15/12/2017). Avrupa Birliği resmi belgelerinde olduğu gibi, Birleşik Krallığın (BK) Kıbrıs'taki Egemen Üs Bölgeleri yerine "UK Sovereign Base Area"'nın kısaltması olan SBA da kullanılmaktadır

Ek- II- Haritalar:

(http://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:Cyprus_SBAsInRed.png&filetimestamp=20120514010144)

Ağrotur

0 3 6 km
0 3 6 mi
33°00'
CYPRUS
Area controlled by
Cyprus Government
(Greek Cypriot area)
dam
dam
Limassol
Episkopi
Cantonment
34°40'
34°40'
Episkopi
Bay
salt
lake
Akrotiri
Bay
Akrotiri
airfield
Cape
Gata
Cape
Zevgari
Mediterranean Sea
34°30'
34°30'
32°50'
33°00'

Dikelya

33°40'
33°50'
34°00'
Mediterranean
Sea
35°10'
35°10'
CYPRUS
Turkish Cypriot–administered area
Famagusta
Ayios Nikolaos
UN
buffer
zone
UN buffer zone
Paralimni
Lake
Xylotymbo
Enclave
(CYPRUS)
Area controlled by Cyprus Government
(Greek Cypriot area)
Kingsfield
Airfield
35°00'
35°00'
Xylophaghou
Area controlled by
Cyprus Government
(Greek Cypriot area)
CYPRUS
Ormidhia
Enclave
(CYPRUS)
Larnaca Bay
Larnaca
salt
lake
Mediterranean Sea
0 3 6 km
0 3 6 mi
33°40'
33°50'
34°00'

KAYNAKÇA

Accord créant une association entre la Communauté économique européenne et la République de Chypre—Protocole relatif à la définition de la notion de «produits originaires» et aux méthodes de coopération administrative—Acte final—Déclarations communes—Déclarations unilatérales. , JO L 133 du 21.5.1973 § (1972).

Acte relatif aux conditions d'adhésion à l'Union européenne de la République tchèque, de la République d'Estonie, de la République de Chypre, de la République de Lettonie, de la République de Lituanie, de la République de Hongrie, de la République de Malte, de la République de Pologne, de la République de Slovénie et de la République slovaque, et aux adaptations des traités sur lesquels est fondée l'Union européenne—Protocole no 3 sur les zones de souveraineté du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord à Chypre. , 236 OJ L § (2003).

Acte relatif aux conditions d'adhésion à l'Union européenne de la République tchèque, de la République d'Estonie, de la République de Chypre, de la République de Lettonie, de la République de Lituanie, de la République de Hongrie, de la République de Malte, de la République de Pologne, de la République de Slovénie et de la République slovaque, et aux adaptations des traités sur lesquels est fondée l'Union européenne—Protocole no 10 sur Chypre. , 236 OJ L § (2003).

Aid Programme for the Turkish Cypriot community. (2023, Ekim 12). Geliş tarihi 15 Ekim 2023, gönderen https://commission.europa.eu/funding-tenders/find-funding/eu-funding-programmes/support-turkish-cypriot-community/aid-programme-turkish-cypriot-community_en

Bayram, M. H. (2011). La situation juridique des zones de souveraineté du Royaume-Uni à Chypre au regard du droit de l'Union européenne. *Revue de l'Union Européenne*, (548), 324.

Bayram, M. H. (2017). Kıbrıs'taki İngiliz Egemen Üs Bölgelerinin Brexit Sonrası Durumu. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *7*(2), 39-55.

Bayram, M. H., & Izol, R. (2022). Cooperation with Third Countries in the Management of External Borders of the European Union: The Case of Turkey. *J. Akdeniz U. Fac. L.*, *12*, 15.

Bertrand, G. (2001). L'adhésion de Chypre à l'Union européenne: Un déblocage du conflit par le bas ? *Politique européenne*, *3*(2), 118-136. Cairn.info. https://doi.org/10.3917/poeu.003.0118

Hacer SoykanAdaoğlu. (2005). AB ve KKTC Hukuku Açısından Yeşil Hat Tüzüğü. *Journal*, *5*(1), 15-28.

İzol, R. (2022). Güvenlik Boyutuyla Doğu Akdeniz Krizi. *Akademik Hassasiyetler*, *9*(19), 57–75.

İzol, R., (2016) Stratejik Avantajlar Bağlamında Türkiye–AB İlişkileri. İzol, R. & Atvur, S. & Öztürk, T. (Der), 21. Yüzyılda Avrupa içinde (ss. 397-416). Ankara, Seçkin Yayıncılık.

Kıbrıs, Brexit. (2017, Kasım). Geliş tarihi gönderen http://www.dw.com/tr/k%C4%B1br%C4%B1staki-ingiliz-%C3%BCsleri-brexit-masas%C4%B1nda/a-40930763

Koltuk, Durmuş Ali. (2021). Brexit Sürecinin AB-Türkiye-Birleşik Krallık İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi: AB-Birleşik Krallık İlişki Modelinin Türkiye'ye Uygulanabilirliği. *Journal of International Social Research*, *14*(80), 97-112.

Koltuk, Durmuş Ali, & Cantürk, İ. U. (2023). Brexit Sonrası Avrupa Birliği'nin Güvenliği: Türkiye, Birleşik Krallık ve ABD Ekseninde Doğacak Fırsatlar ve Riskler. *Akdeniz İİBF Dergisi*, *23*(1), 97-110.

Koltuk, Durmuş Ali, & Kaval, F. (2022). Birleşik Krallık-Avrupa Birliği Ticaret ve İş Birliği Anlaşması ve Türkiye'nin Gümrük Birliği Modernizasyonu. *Gazi Akademik Bakış*, *16*(31), 361-375.

RAPPORT DE LA COMMISSION AU PARLEMENT EUROPÉEN ET AU CONSEIL. (2023). *Dix-septième rapport annuel (2022) sur la mise en œuvre de l'aide de l'Union conformément au règlement (CE) nº 389/2006 du Conseil du 27 février 2006 portant création d'un instrument de soutien financier visant à encourager le développement économique de la communauté chypriote turque* (Sy COM(2023) 355 final). Bruxellesl. Geliş tarihi gönderen https://www.parliament.bg/pub/ECD/5825481_FR_ACT_part1_v2.pdf

Règlement (CE) n° 866/2004 du Conseil du 29 avril 2004 concernant un régime en application de l'article 2 du protocole n° 10 de l'acte d'adhésion de 2003. , 161 OJ L § (2004).

Règlement (CE) n o 389/2006 du Conseil du 27 février 2006 portant création d'un instrument de soutien financier visant à encourager le développement économique de la communauté chypriote turque et modifiant le règlement (CE) n o 2667/2000 relatif à l'Agence européenne pour la reconstruction. , 065 OJ L § (2006).

Tamçelik, Soyalp. (2003). Kıbrıs ve Avrupa Birliği İlişkileri-I. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *3*(5), 165-187. Geliş tarihi gönderen Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49963/640479

Traité entre le Royaume de Belgique, le Royaume de Danemark, la République fédérale d'Allemagne, la République hellénique, le Royaume d'Espagne, la République française, l'Irlande, la République italienne, le Grand-Duché de Luxembourg, le Royaume des Pays-Bas, la République d'Autriche, la République portugaise, la République de Finlande, le Royaume de Suède, le Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord (États membres de l'Union européenne) et la République tchèque, la République d'Estonie, la République de Chypre, la République de Lettonie, la République de Lituanie, la République de Hongrie, la République de Malte, la République de Pologne, la République de Slovénie, la République slovaque relatif à l'adhésion de la République tchèque, de la République d'Estonie, de la République de Chypre, de la République de Lettonie, de la République de Lituanie, de la République de Hongrie, de la République de Malte, de la République de Pologne, de la République de Slovénie et de la République slovaque à l'Union européenne. , 236 OJ L § (2003).

Yeşil Hat Ticareti—KTTO. (2023, Ekim 12). Geliş tarihi gönderen http://abkm.gov.ct.tr/tr-tr/çalışma-alanlarımız/Yeşil-Hat-Tüzüğü.

Bölüm 10

ÜSTBİLİŞSEL FARKINDALIK, BİLGİ VE BECERİLERİN GELİŞİMİ ÜZERİNE: GÜNCEL BİR GÖZDEN GEÇİRME

Ece NAZ ERMİŞ[1]

1 İstanbul Kültür Üniversitesi, Psikoloji Bölümü ORCID: 0000-0003-3054-2014 e.ermis@iku.edu.tr
2018 yılında " Sosyal Biliş ve Düşünme İhtiyaci Kavramlarinin Üst Bilişsel Farkindaliği Yordayici Etkilerinin Gelişimsel Olarak İncelenmesi" adlı doktora tez çalışmasından üretilmiş olan bu derleme çalışması güncel çalışmalarla da desteklenip genişletilmiştir.
Tez danışmanı: Prof.Dr.Müge Artar

Üst Biliş ve Üst Bilişsel Farkındalık Nedir?

Üst bilişsel farkındalık yaklaşımı insanı anlamak üzerine farklı ve derin bir bakış açısı sunar. Üst bilişin değeri ve önemi alan yazında genel olarak iki ana başlık altında değerlendirilmiştir. Bu başlıklardan biri eğitim diğeri ise ruh sağlığı ile psikoterapi sürecindeki bağlantısallığı olmuştur. Kendi bilişsel süreçlerinin daha fazla farkında olan, dolayısıyla daha bilinçli öğrenen bireylerin yetişmesinde, üst bilişin değerini anlatmak önemlidir. Aynı şekilde kendi ruhsal süreçleri üzerine düşünen, araştıran ve bunları farkındalıkla beraber izleyen bireyler olmak, yaşantısal deneyimleri ve duygu durumlarını düzenlemek ve ruhsal açıdan iyileşmek için de oldukça önemlidir.

Üst biliş ve üst bilişsel farkındalık üzerine çalışmalar yapılmış olsa da yaş aralıkları arasında gelişimsel farklılığa odaklanan çalışmaların sayısı azdır. Üst bilişsel strateji ve üst bilişsel farkındalık kavramları daha çok öğrenme modelleri ile ilişki kurularak araştırılmıştır. Fakat üst bilişsel farkındalığı duygu tanıma, duyguyu düzenleme becerisi gibi herhangi bir sosyal biliş alt faktörü ya da çocuk yetiştirme tutumlarında nelerin bu beceriyi kazanıma dönüştürebileceği veya kendini tanımaya ve kişinin kendi düşünceleri üzerine düşünmeye dair motivasyonuna ve becerisine ilişkin kavramlar ile birlikte ele alınıyor oluşu görece daha azdır. Üst bilişsel farkındalık ve becerilerin güncel eğitim çalışmaları ve ruh sağlığı alanlarında nasıl ele alındığını ve bu bilişlerin gelişimine nelerin katkı sağladığını gelişimsel bir tablo ortaya koymaya çalışarak gözden geçirmek önemlidir.

Bilme ve bilgi üzerine yüzyıllardır yapılan çalışmalar yani epistomoloji, felsefe biliminin önemli bir çalışma konusu olmuştur. Epistomoloji çok geniş anlamıyla bireyin bilme ve varolma yoluyla ilgili eylemlerini ve gelişimlerini içine alır. Daha olgun ve gelişmiş epistomolojik inançlar için daha üst düzey düşünmebiçimineihtiyaçolduğudüşünülür(Başbay,2013).Eğitimsistemibilgiyi aktarmayı kendine amaç edinirken, insanın bilme yeteneğinin ne olduğunu öğretmek konusunda eksik kalmıştır (Özsoy, 2008). Stenberg, çocuklara ne düşünecekleri değil, nasıl düşünecekleri öğretilmelidir diyerek düşünme üzerine belki de bir metodolojinin öğretilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bilgi işleme kuramları, öğrenmeyi açıklamak yerine tanımlamıştır. Bilgilerin nasıl kodlandığı, nasıl bağ kurulduğu ve nasıl kaydedildiği açıklanmış olabilir öncesinde fakat farklı durumlarda hangi bilginin gerekli olduğunu ya da birbiri ile ilişkili konuların nasıl uzun sureli bellekten seçildiği sorularına üst biliş alanı cevap vermeye çalışmıştır (Karakelle ve Saraç, 2010). Üst biliş kavramının temellerini felsefe alanında çalışmalar yürütenlerden sonra ilk olarak Flavell atmıştır. Flavell önce üst bellek kavramını incelemiştir, bireyin kendi bellek süreçleri üzerindeki kontrolünden bahsetmiştir sonrasında ise üst biliş kavramını geliştirmiştir (Karakelle ve Saraç, 2010). Üst biliş, bellekte var olan bilgiyi sadece hatırlama becerisi değil, bu bilginin farkındalığını değerlendirebilme becerisidir (Irak, 2005).

Bilgi, doğası incelenmeden kullanılabilecek bir hazır araç olarak düşünülemez. Bu sebeple zihnin, hata ve yanılsama riskiyle karşılaşmaya önlem işlevi görebilecek bir yapısı vardır. Bahsedilen önlemin alınabilmesi için, gözlem yapma etkinliklerinin önce kendini gözlemekten, eleştirilerin ise kendini eleştirmekten geçmesi lazımdır (Özsoy, 2008). Kendini bilme kavramı alan yazında üst biliş kavramını anlatan kavramlardan biridir.

Üst biliş, genel olarak düşünme hakkındaki bilişlere işaret eden bir kavram olarak tanımlanabilir (Karakelle ve Saraç, 2010). Spinoza, kişi bir şeyi biliyorsa, o şeyi bildiğini bilir ve aynı zamanda o şeyi bildiğini bildiğini de bilir derken bu cümle 17. yy da felsefi bir söylem gibi durmuş olsa da, piskoloji alanında 20. yy sonlarına doğru kavramsal olarak ele alınmaya başlanmıştır (Karakelle ve Saraç, 2010). Lacan, düşünmem üzerinde düşünebilir miyim diye sormuştur ve cevap olarak da ne olduğumuza dair bilgiyi başkalarının bize gösterdiği tepkilerden ediniriz demiştir (Sarup, 2004). Freud 1988 yılında psikolojik süreçte yeni bir anlayışın oluşturulmasında kendilik imgesi kavramının önemine değinmiştir. Freud, kendilik imgesi için bir insanın ruhsal sisteminin oluşumu için gerekli ilk şey olduğundan söz eder (Freud, 1921). Kendilik farkındalığı hem algıyı hem de algılama deneyimini içerir. Zihin felsefecileri bilinci üç dominant görünümle tanımlar: öznellik, birlik ve yönelmişlik. Öznellik, herkesin kendi deneyiminin kendisine daha gerçek görünmesidir (İnam, 2001).

Biliş, farkında olmak ve herhangi bir şeyi anlamak iken, üst biliş buna ek olarak nasıl öğrendiğinin ve anladığının da farkında olmaktır (Akturk ve Sahin, 2011). Üst bilişsel faaliyetler, bilişsel faaliyetlerden önce (planlama), faaliyet boyunca (izleme) ve faaliyet sonrasında da (değerlendirme) devam ettiği şeklinde tanımlanırken aslında biliş ve üst bilişin paralel ve belki de bazen ayrılamaz bir şekilde süreci devam ettirdiği de söylenmektedir (Georghiades, 2004).

Üst Bilişsel Becerilerin Gelişim Eğrisi Nasıldır?

Gelişimsel perspektif, üstbilişin kanıtlarını ilk ne zaman gördüğümüzü, yaşam boyunca nasıl ortaya çıktığını ve yaşamın çeşitli aşamalarında hangi üstbilişsel dönüm noktalarının tipik olduğunu sorar. Bu nedenle gelişim psikolojisindeki anahtar sorular şu olmuştur: (a) ne zaman üstbilişsel düşünmeye başlarız; (b) belirli görevlerle ilgili olarak üstbilişsel olarak nasıl düşünüyoruz ve bu, işleyişimizi nasıl etkiliyor; (c) üstbiliş yaşam boyunca değişir mi; ve (d) üstbilişin bu yönlerini nasıl ölçebiliriz (Hertzog, 2016).

Gelişim psikolojisi araştırmalarının bir kolu, üstbilişin ne dereceye kadar bilinç öncesi, ön-düşünümsel, temsili olmayan veya söz öncesi bir süreç olduğuna odaklanmıştır. Gelişimsel literatürdeki ikinci bir dal, üstbilişsel olarak düşünebildiğimizden nasıl düşündüğümüze yöneliyor. Yetişkinler bilişsel akıcılık ve bilişsel işlem süresindeki değişiklikleri ortaya koydukça,

üstbilişsel becerilerin yaşla birlikte nasıl azalabileceğini düşünmenin mümkün olup olmadığı sorusu da doğuyor (Hertzog, 2016).

Bununla birlikte, yaşlı yetişkinler bazı üstbilişsel görevlerde genç yetişkinlerden daha iyi performans gösterebildikleri ve gerektiğinde üstbilişsel becerileri adapte edebildikleri veya öğrenebildikleri için gerilemenin daha çok gelişimsel mi yoksa öğrenme meselesi mi olduğu sorusu belirsizliğini koruyor. Bu sebeple hangi bilişsel ve üst bilişsel özelliklerin artıp, azalıp ya da aynı kaldığı yönünde daha fazla gelişimsel çalışma yapmaya ihtiyaç vardır. (Castel, Middlebrooks ve McGillivray, 2016).

Gelişimsel araştırmalarda çocuklara odaklanılmasında ilgi çekici olan, çok erken yaşlardan itibaren üstbilişsel olarak düşünebilmemiz ve bunu yaşamımız boyunca farklı şekillerde yapabilmemizdir. Bilişsel farkındalığın artması ve düşünceyi izleme ile düzenleme becerisinin ölçümleri (üstbilişsel deneyimin erken ölçümleridir), özneler arasılık gözlemleri yoluyla 2 ila 4 aylıkken zaten yakalanmıştır (Brandl, 2012).

Okul öncesi çocuklarda rol yapma, oyun gözlemleri, beklenti ihlallerini test etme yoluyla incelenmiştir; yanlış inançların doğası, yani başkalarının kendisinden daha naif bir bilgiye sahip olduğunu ve bizden farklı davranacaklarını anlamak, görünüş-gerçeklik testi, yani bir şeyin göründüğünden farklı olabileceğini anlamak; perspektif alma, yani bir şeyin kişiye nasıl göründüğünün, ona başka bir açıdan bakan kişinin gördüğünden farklı olabileceğini anlamak ve başkalarının arzuları ile duyguları hakkında uygun tahminlerde bulunup yanıtlar geliştirme gibi alanlarda üst bilişin varlığına dair kanıtlar bulunmuştur. Orta çocukluk ve sonrasında, üstbilişsel çalışmalar daha çok çocukların bilginin şekillendirilebilir, aktif, yorumlayıcı ve yapıcı olduğu konusundaki anlayışlarının ölçümlerine odaklanır. Daha büyük çocuklarda ve yetişkinlerde üstbilişi yakalamak için, üstbilişsel bilgi ve becerilerle ilgili öz düzenlemenin üstbilişsel yönlerini ölçmek adına öz bildirim envanterleri kullanılmaktadır. Belirli görevlerle ilgili olarak üstbilişsel açıdan nasıl düşündüğümüz ve üstbilişin alana mı yoksa göreve mi özgü olduğu soruları da gelişimsel çalışmaların içine girmektedir. Bu çalışmaların büyük bir kısmı öğrenme ortamlarında, ergenleri ve genç yetişkinleri belirli öğrenme görevleri üzerinden test eden araştırmalardan oluşmaktadır (Norman ve diğerleri, 2019).

Her yaştan insanın üstbilişsel olarak nerede olduğunu anlamak, bakım ve öğretimin onların ihtiyaçlarına göre nasıl uyarlanacağına dair ipuçları sağlayabilir. Hangi tür yeni bilişsel gerçekliklerin özellikle üstbilişsel dikkat gerektirdiğini anlamak, üstbilişsel durumları hakkında daha fazla endişe duyduğunu bildiren yaşlı yetişkinler de dahil olmak üzere tüm popülasyonlarda günlük yaşamı nasıl kolaylaştıracağımız açısından önemlidir. Örneğin, bebeklerde ve okul öncesi çocuklarda üstbilişin nasıl geliştiğini incelerken, bebeklerin bakıcılarıyla etkileşimleri, eylemlerin

kasıtlı olduğunu ne kadar iyi anladıkları açısından büyük bir gözlem sahası sunar. Buna dair ufak geri bildirimlerin verilmesi sayesinde bebekler ayrıca kasıtlı odaklanmayı ve referans niyetini ne kadar iyi yönettikleri konusunda da dikkate değer bir şekilde büyürler. Okul öncesi yılları boyunca çocuklar, başkalarının dikkat odağı, arzuları, duyguları, bilgileri ve inançları, rol yapma ve düşünme konusundaki anlayışlarını üstbilişsel olarak geliştirirler. Bundan sonra çocuklar, onları etkileyebilecek çeşitli üstbilişsel dönüm noktalarından geçerler. Anaokulu ile altıncı sınıf arasında, strateji bilgisinde büyük bir büyüme meydana gelirken, metabellek gelişimi ergenlik ve sonrasında çok daha yavaş gelişir (Schneider, 2008).

Küçük çocuklar genellikle yeni bir görevi yerine getirmenin kendileri için ne kadar kolay olacağını abartırlar, ancak ilkokulun başlarında bu alanda önemli ölçüde gelişme gösterirler. Öğrendiklerini yargılama becerisi ilkokul döneminde az da olsa artmaktadır. Aynı şekilde çocuklardan görevin zorluğunu tanımlamaları ve sonrasında çalışma zamanı ayırmaları istendiğinde, tüm ilkokul çocukları kolay görevler ile zor görevler arasında ayrım yapabilmişler, ancak yalnızca daha büyük ilkokul çocukları daha kolay görevlerden daha zor görevlere öğrenme zamanı ayırmayı başarabilmişlerdir. Yetişkinlik dönemine geçtikçe hem nesnel görev performansı hem de üstbilişsel verimlilik daha yüksek bulunmuştur. Bazıları yaşla birlikte üstbilişsel verimlilikte bir düşüş olduğunu bildirirken (Palmer ve diğerleri, 2014), diğerleri ise yaşlı yetişkinlerde üstbilişte belirgin bir azalma bulamadı (Mitchell, Cusack ve Cam-CAN, 2018). Ancak düşüş yaşayan yaşlı yetişkinler için telafi edici üstbilişsel kontrol ve izleme stratejilerini ortaya koymak da önemlidir (Hertzog, 2016).

Üst biliş ve bilişsel yetenek ilişkilerinin gelişimsel olarak incelendiği çalışmalarda yaşla birlikte her ikisinin de arttığı belirtilir. Üst biliş ve üst bilişsel farkındalık becerisi, üst bilişsel kararlarda isabetli davranma yeteneğinin orta ve genç yetişkinlerde, ergenler ve yaşlılardan anlamlı derecede yüksek olduğuna dair çalışmalar vardır (Karakelle, 2012). Yetişkinler, küçük çocuklara kıyasla kendi bilişleri hakkında daha fazla bilgiye sahip olmaya ve bu bilgiyi daha iyi tanımlamaya eğilimlidir. Fakat birçok çalışma altı yaşındaki çocukların kendi düşünceleri hakkında doğru bir şekilde düşünebildiklerini açıklamış ve özellikle de bunu bildikleri bir alanda yapmaları istendiğinde daha başarılı olduklarını belirtmiştir. Çalışmalar, üst bilişin genç yetişkinlik dönemi boyunca artan bir grafik izlediğini öne sürerler. Üst bilişin çeşitli yönleri vardır ve hepsinin görülme yaşları farklıdır. Örneğin, yedi sekiz yaş civarına kadar bellek süreçleri ile ilgili beceriler daha büyük yaştaki kişilere göre daha çabasız ilerler. Altı yedi yaş civarı bellek süreçlerinde tekrarlamayı kullanan çocuklar, dokuz yaşına geldiklerinde de sınıflandırma, kategorize etmenin bilgileri ezberlemek için fayda sağladığını fark etmeye başlarlar (Akın ve Abacı, 2011).

Üstbilişsel bilginin, çocukların yetenek düzeylerine bakmaksızın, devamlı artan monoton bir büyüme kaydettiği sonucuna varılmıştır (Çakıroğlu, 2007). Daha büyük yaş gruplarında yapılan bazı çalışmalarda da örneğin genç yetişkinlerden oluşan birinci sınıf üniversite öğrencileri ve son sınıf üniversite öğrencileri arasında bile üst bilişsel farkındalık açısından farkın gözlemlendiği, yaşa paralel olarak farkındalık seviyelerinin arttığı bulunmuştur (Baysal ve ark., 2013). Araştırmalar, her ne kadar üst bilişsel bilgi ve stratejilerin yaşa bağlı kayda değer bir şekilde arttığını söylese de küçük çocukların biliş hakkındaki bilgilerinin kaynağı hakkında çok az şey bilindiğinden, bilişsel işleyiş hakkında anlayışın nasıl kazanıldığı sorusu önemli hale gelmiştir. Tüm bu sürece dair sorular zihin teorisi diye adlandırılan bir alanda toplanmıştır. Zihin kuramı çalışmaları, üst bilişsel bilginin kaynağı konusuna açıklık getirmeye çalışmaktadır. Zihin teorisi, çocuklarda da üstbilişsel farkındalık ve becerilerin varlığına ilişkin kanıtlar taşıyan bir teoridir ve üst biliş çalışmalarının kökenini oluşturduğu söylenebilir (Bartsch ve Estes, 1996). Çocukların, daha ziyade bilişsel olmayan durumlarını yani duyguları ve isteklerini de anlamak üzerine geliştirilmiş bir teori olan zihin teorisi üst bilişsel becerilerin ve sosyal bilişin çok erken dönemlerden itibaren gelişmeye başladığının kuramsal temelini oluşturmaktadır. Yönetici işlevlerin gelişimi ile zihin kuramı gelişimi arasında ilişkilerin olabileceği tartışılmaktadır. Yönetici işlev görevlerinde daha iyi performans gösteren çocukların, zihin kuramıyla ilgili kavrayışlarının daha iyi olduğu görülmüştür (Salthouse, 2010).

Üstbilişsel kavrama ve izleme gibi üstbilişsel süreçler, diğer bilişsel yeteneklere benzer şekilde yalnızca çocukluk döneminde değil, yetişkinliğin ilerleyen dönemlerinde de değişebilir (Salthouse, 2010). Araştırmalar, yetişkinliğin ilerleyen dönemlerinde, özellikle sözcüksel olmayan bilgilerin işlenmesinin azaldığını, fakat sözcüksel bilgilerin işlenmesinin ve kristalize zeka ölçümlerinin yetişkinliğin sonlarına kadar nispeten sabit kaldığını göstermektedir (Hale ve Myerson, 1996). Okuduğunu anlama üzerine yapılan bir çalışmada, yaşlı okuyucuların, genç okuyuculardan muhtemelen daha düşük çalışma belleği kapasitesi ve işlem hızını telafi etmek için daha fazla bağlam ve söylem bilgilerine güvenme eğiliminde oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Stine-Morrow ve Radvansky, 2018). Bu düşünceler, okuma sırasında metin yüzeyinin ve metin tabanının zihinsel temsilini oluşturmada yaşlı yetişkinlerin genç yetişkinlere göre daha fazla zorluk yaşadığı bulgularıyla desteklenirken, birçok çalışma genel anlamın oluşturulmasında herhangi bir farklılık bulamamıştır (Radvansky ve Dijkstra, 2007). Bunun nedeni, yaşlı yetişkinlerin genel anlamı oluşturmak için birikmiş ve kapsamlı ön bilgilerinden daha fazla yararlanmaları şeklinde açıklanabilir. Ayrıca yaşlı yetişkinlerin okunan metin başlıklarından daha fazla yararlandıkları gözlenmiştir ve bu özellikle çalışma belleği kapasiteleri düşük olduğunda,

okuduğunu anlamada ön bilgileri etkinleştirmelerine yardım eden bir yol olmuştur (Umanath ve Marsh, 2012). Başka çalışmalar da, beliren yetişkinlerin daha genç yetişkinlere kıyasla okuduklarındaki tutarsız bilgileri daha fazla rapor ettiğini göstermiştir (Tibken, Richter, Wannagat ve diğerleri, 2022). Bu bulguların bir açıklaması, beliren yetişkinlerin daha gençlere kıyasla hafızadaki tutarsızlıkları aktif olarak işleme ve kodlama konusundaki gelişmiş yetenekleri olabilir. 6. ve 8. Sınıf öğrencilerinin üstbilişsel-anlama ve izlemesini inceleyen bir çalışma, tutarsızlık raporunda daha yaşlı ergenlerin daha genç ergenlere kıyasla daha iyi performansının, altta yatan ve yaşla birlikte gelişen bilişsel becerilerle (okuma yeteneği, çalışma belleğini güncelleme, kısa süreli bellek kapasitesi ve genel bilişsel yetenek) ilişkili olduğunu bulmuştur. (Tibken, Richter, Wannagat ve diğerleri, 2022).

Çocukluk ve ergenlik ve gençlik döneminde kısa süreli hafıza kapasitesinde ve genel bilişsel yeteneklerde artış gözlemlenebilirken, ileriki erişkinlik döneminde bu yetenekler yavaş yavaş tekrar azalmaktadır (Alloway ve Alloway, 2013). Bu bulgular değerlendirildiğinde orta yetişkinlikten ileri yetişkinliğe kadar üstbilişsel kavrama izleme yeteneğinin de benzer bir gidişat izlediğini ortaya koyuyor. Genç ve orta yetişkinler yaşlı yetişkinlere göre daha kuvvetli üst bilişsel becerilere sahiptir.

Yapılan başka bir çalışmada katılımcılara bir ekrandan seçim görevi veriliyor ve ardından seçimlerine olan güven düzeyleri derecelendiriliyor. Üstbilişsel verimlilik dört yaş kategorisi arasında karşılaştırılıyor. Gelişimsel gidişat, orta yetişkinlik grubundaki (36-55 yaş) katılımcıların en iyi üstbilişsel verimliliği sergilediklerini, yani doğru şekilde görevi tamamladıkları denemelerde kendilerini daha güvende hissetme eğiliminde olduklarını, performanslarının doğru olmadığı denemelerde ise daha az özgüvenli olduklarını gösteriyor. Çocukluk grubu (7-12 yaş) genel olarak en kötü üstbilişsel performansı gösteriyor. İleri yetişkinlik grubu ise (56-80 yaş) üstbilişsel verimlilikte keskin bir düşüş yaşıyor (Tibken, Richter ve Wannagat, 2023).

Son yirmi yılda, üstbiliş üzerine deneysel araştırmalar daha da gelişmiştir bilişin etkili bir şekilde kontrol edilmesinde kullanılması için izleme ve izlemenin değerlendirilmesi için yeni yaklaşımlar sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşımlar, yetişkinlik boyunca üstbilişte yaşa bağlı değişiklikleri araştırmak için kullanılmaktadır (Dunlosky ve Metcalfe, 2009). Yaşlanmada üstbilişsel süreçlerin herhangi bir şekilde korunmasının, yaşlı yetişkinlerin yaşa bağlı tipik bilişsel performans düşüşlerini telafi etmelerine yardımcı olmada değerli olabileceğine dair çalışmalar yapılmaktadır (Salthouse, 2010).

Üstbilişsel izlemenin etkili kullanımı, yaşlı yetişkinlerin hafıza kayıpları ve yaşa bağlı öğrenme süreçlerindeki düşüşlerini, seçici ve telafi edici farkındalık çabaları, bu yöndeki eksiklikleri kapatmalarına yardımcı olabilir

ve tatmin edici düzeyde nihai öğrenmeyi mümkün de kılabilir. Üstbilişsel izlemenin yaşa bağlı olarak korunması önemlidir, çünkü korunan izleme, yaşlı yetişkinlerin öğrenmelerini geliştirmek için kullanabilecekleri bir kaynak olacaktır. Yapılan çalışmada üstbilişsel öz düzenleme eğitiminin yaşlı yetişkinlerin öğrenmesine fayda sağladığı görülmüştür (Dunlosky, Kubat-Silman ve Hertzog, 2010). Bireylerin çalışmalarının temposunu kendilerinin belirlemelerine izin verildiğinde, daha geleneksel kodlama stratejisi eğitiminden daha fazla yarar sağlamışlardır.

İnsanları, bir görev bağlamında hangi stratejilerin uygun olabileceğini açıkça düşünmeye teşvik etmek, onların stratejileri yeni görev ortamlarına uyacak şekilde uyarlamalarını sağlayabilir. Bu tür üstbilişsel öz düzenleme eğitimi, eğer doğru şekilde uygulanırsa, istenen transfer etkilerini yaratabilir. Geleneksel bilişsel eğitim paradigmalarının aksine, öz düzenleme farkındalığını ve kontrolünü artıran üstbilişsel müdahalelerin, bilişsel açıdan zorlu durumlarda yaşlı yetişkinlerin işlevsel yeterliliğini geliştirmek için büyük bir potansiyel sağladığı savunulmaktadır.

Üst Bilişsel Farkındalık: Klinik Psikoloji ve Eğitim Pratikleri Arasındaki Bir Köprü

Üstbilişsel farkındalık ve becerileri anlamak ve geliştirmek çocuklar ve ergenler için daha çok öğrenme faaliyetlerinde önem taşırken, genç, orta ve ileri yetişkinler için klinik ve bilişsel psikoloji alanları için öne çıkmaktadır. Psikolojik süreçlerle öğrenme etkinliklerini birleştiren bir köprü olması sebebi ile üst bilişsel işlevleri kapsamlı şekilde anlamak ve yaşam boyu gelişim ekseninde düşünmek önemlidir. Her iki alan için de üst biliş, kendini bilme, anlama, izleme, değerlendirme ve birtakım farkındalıklar sayesinde çözüm bulmaya yönelik dönüştürme süreçlerini kapsar.

Eğitim Pratiklerine Bakış

Pedagojinin çözülmemiş büyük bir sorunu, öğrencileri sosyal ve mesleki modern hayata katılma konusunda donatacak üst düzey düşünme becerilerinin tam olarak neler olduğudur? Bu becerilerin ne olduğuna dair çok açık ve kesin bir anlayış olmadan, bilişsel becerileri etkili bir şekilde öğretemeyiz (Kuhn, ve Dean, 2004). Günümüz eğitimcilerinin, teşvik etmeye çalıştıkları düşünme becerilerinin ne olduğu yerine, umut verici eğitim faaliyetleri ve düşünmeyi teşvik eden ortamlar üzerinde hemfikir olmaları daha olasıdır. Düşünmeyi didaktik bir yerden işaret etmek öğrencilerin büyük bir kısmının içselleştirememesine sebep olabilmektedir. Düşünmeye yol açacak merakı nasıl var edebiliriz sorusu bu noktada daha öne çıkmaktadır.

Sorgulama ve tartışma eleştirel düşünme ve üst bilişsel becerilerin gelişimi için önemli ilk adımlardır. Öğretmenlerin başta neyin gelişmesi gerektiğine dair bir yol haritasına ihtiyacı vardır. Tüm normal gelişen çocuklarda ilk

yıllarda ortaya çıkan sınıflandırma veya sayı gibi temel becerilerin aksine, araştırma, sorgulama ve tartışma becerileri doğrudan gelişmez veya en azından istenilen derecede gelişmez. Burada bilişsel gelişimi inceleyen akademisyenler ve eğitimcilerin çabalarının kesişmesi gerekmektedir (Kuhn, ve Dean, 2004).

Öğrenme etkinliklerinde cevap bulmaya değer görülen tezler ya da sorular üretmek önemlidir. Kanıtlarla çürütülebileceği anlaşılan bir tezi ya da bilgiyi izlemek, araştırmak; teori ve kanıtları koordine etme konusundaki temel beceriyi yansıtır. Bu anlayış ve niyet olmadan araştırmanın pek bir anlamı olamaz. En kötü ihtimalle, öğrencinin gözünde araştırma, kişinin zaten doğru olarak kabul ettiği şeyin gösterilmesinden başka bir şey olmaz. Çocuklar doğuştan tartışmacı değildirler dolayısıyla bir şeyin doğruluğunu tartışmak, karşı argümanları belirlemek, yeniden gözden geçirme becerileri için önemlidir. Argüman araştırmak ve toplamak, genç ergenlerin bir iddiaya nasıl destek sağlayacaklarını öğrenmede zorluk yaşamamalarına destek verir. Bir çalışma, karşıt görüşe sahip biriyle tartışırken, rakiplerinin iddiasına ve destekleyici argümanına kulak vermeyi ve bunları ele almayı yetişkinlere göre ergenlerin çok daha zor yaptığını ortaya koymaktadır (Felton ve Kuhn, 2000).

Yapılan bir çalışmada lise ve lisans öğrencilerinin akademik okuma uygulamalarında üstbiliş ve okuma stratejileri araştırılmıştır. Lise ve üniversite öğrencileri arasında üstbilişsel anlama ve okuma stratejilerine bakıldığında, okuma stratejileri açısından lisans ve lise öğrencilerinin yeteneklerinin benzer düzeyde olduğu, problem çözme becerilerine bakıldığında, lisans öğrencileri güçlü üstbilişsel beceriler bildirirken, lise öğrencilerinin orta düzeyde üstbilişsel beceriler bildirdikleri görülmüştür. Üstbilişsel becerilerinin ne düzeyde olduğunu bilmeleri, öğrencilerin okuma stratejilerinin farkına varmalarını sağlar, kendilerini diğer okuyucularla karşılaştırmalarına olanak tanır ve metni anlamaya yönelik tutumlarını değiştirir. Aynı zamanda öğrencilerin, diğerleri arasında kendi durduğu yeri, konumu ve düzeyini belirlemesinde kendini izleme ve değerlendirme fırsatı sağlayan bir farkındalık geri bildirimidir (Popandopulo ve diğerleri, 2023).

Yapılan başka bir çalışmada üniversite mezunlarının uzun vadeli sorununa, yani edindikleri bilgi temelleri ile yeterlilikleri arasındaki tutarsızlığa, bu bilgiyi pratikte kullanma becerisine dair sorunsala değinilmiştir. Üstbilişsel yetenekler, yeterliliklerin ve genel kişilik gelişiminde belirleyici bir unsur mudur sorusuna cevap aranmıştır. Araştırmanın amacı, çeşitli yıllarda öğrenim gören üniversite öğrencilerinin üstbilişsel yeteneklerinin düzeyini bulmak ve üstbilişsel yeteneklerin, kişilik gelişimini gösteren seçilmiş kişilik özellikleriyle (öz-yeterlik, iyimserlik, geleceğe yönelik zaman yönelimi) bağlantısına yanıt geliştirmek olmuştur. Sonuçlar, bireysel üstbilişsel yeteneklerin birbirine, yani üstbilişsel bilgi, beceri ve tutuma bağlı olduğunu göstermektedir. Üst bilişsel becerileri yüksek olan kişilerin,

yetkinlik ve yeterlilik hissinin de fazla olduğu ve öğrendiği bilgileri kullanım gücüne dair yeterliliklerinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla da daha iyimser bir kişilik yönelimde oldukları da söylenebilir. (Pánková ve Benetti, 2020).

Son araştırmalar, bilginin ezberlenmesi ve tekrarlanması olarak bilinen yüzeysel öğrenme yaklaşımın özünde yansıtıcı olmayan çalışma ve parçalanmış bilgi deneyiminin bulunduğunu ileri sürmektedir (Lindblom-Ylänne ve diğerleri, 2019). Yapılan araştırmalar, yansıtıcı ve eleştirel olmayan bir öğrenme yaklaşımdan alınan yüksek puanların, farklı fikirleri ilişkilendirme ve içeriği anlamada zorluklar şeklinde negatif ilişkisellik ortaya koymaktadır (Parpala ve diğerleri, 2021). Öğrenmeye yönelik derin ve yüzeysel yaklaşımlar arasında genellikle güçlü farklar vardır ve öğrenmeye yönelik derin yaklaşım ile organize çalışma arasında güçlü bir teorik pozitif bağlantı da vardır. Üstbilişsel farkındalık ile öğrenmeye derin yaklaşımın birbiriyle olumlu yönde ilişkili olduğuna dair kanıtlar bulunmuştur (Tuononen ve diğerleri, 2019). Ayrıca, derin düşünmeyi benimseyen öğrenciler, devam eden yansıtıcı düşünme yoluyla daha fazla bilişsel öz değerlendirme ve öğrenme süreci üzerinde düzenleyici kontrol sergilerken, yüzeysel yaklaşımı kullanan öğrenciler daha az öz izleme ve öz değerlendirmeyle meşgul olmuşlardır (Räisänen ve diğerleri, 2016). Dolayısıyla, derinlemesine düşünce yaklaşımı kullanan öğrenciler ile yüzeysel yaklaşımı kullanan öğrenciler arasındaki fark, sahip oldukları içerik bilgisi miktarından ziyade kullandıkları üst bilişsel stratejilerden kaynaklanmaktadır.

Sonuçlar, üstbilişsel farkındalığın iki boyutundan yani bilişle ilgili bilgi ve bilişin düzenlenmesi olarak öğrencilerin bilişle ilgili bilgiden ziyade bilişin düzenlenmesi konusunda daha fazla zorlandıklarını göstermiştir. Öğrenciler kendi öğrenmeleri ve nasıl çalışmaları gerektiği konusunda bilgi sahibi olabilirler ancak bu şekilde çalışacak becerilerden yoksundurlar (Tuononen ve diğerleri, 2023). Niyet ve eylem arasındaki benzer uçurum diğer çalışmalarda da bulunmuştur (Räisänen ve diğerleri, 2016). Bu becerileri çok daha önceden geliştirmekle alakalı üst bilişsel düşünme yollarının çok daha erken dönem öğrenme aşamalarında öğretilmesinin gerekliliği karşımıza çıkmaktadır. Bu da bizi ilk öğrenmelerin gerçekleştiği ebeveyn çocuk ilişkileri üzerinde düşünmeye ve araştırmaya yöneltir. Üst bilişsel gelişimin ilk tohumları aile ortamında ne tür yaklaşımlarla atılabilir? Bu yaklaşımlar ilerde çocuğun hem öğrenme etkinliklerini kontrol etmesi hem de daha ilerde genç ve orta yetişkinlik zamanlarında duygu düzenleme, tutarlı bir kimlik sorgulaması yapma ve ruhsal gelişimi üzerinde denetim sağlayabilmesi açısından başvuracağı bir öz kaynak haline gelmesine katkı sağlayabilecektir.

Ruhsal Gelişim ve Klinik Psikoloji Pratikleri Açısından Ele Almak

Çocukluk ve ergenlik döneminde anksiyete bozuklukları, ruhsal bozuklukların en yaygın olanıdır ve yaklaşık on çocuk veya ergenden birini

etkilemektedir. Çocukluk ve gençlik çağındaki kaygı bozukluklarının okul performansı, uyku veya sosyal etkileşimler gibi çeşitli olumsuz etkileri vardır. Anksiyete bozuklukları belirli bilişlerle karakterize edilir; ayrılma anksiyetesi bozukluğu olan hastalar sıklıkla ebeveynleri hakkında endişelenir; sosyal fobisi olanlar sıklıkla sosyal durumlardaki olası utançları düşünürler ve yaygın anksiyete bozukluğu olan hastalar, yaşamın birçok farklı yönü hakkında aşırı derecede endişe duymaktadırlar ve olumsuz bir yığın bilişsel düşünce öbekleri tüm algılama sistemlerini kaplamıştır. Bu tür olumsuz bilişler sıklıkla tekrar tekrar ortaya çıkar ve kontrol edilmesi zor hissedilir. Kişilerin bu tür durumlarda kontrol edilemezlik ve tehlike hakkındaki inançlarını değerlendirmeleri önemlidir. Bu tür inançlar, üst bilişleri, yani kişinin düşünceleri hakkındaki düşüncelerini temsil eder. Endişeyle ilgili bu üstbilişsel inançlar son yirmi yılda çocuklarda ve ergenlerde geniş çapta araştırılmıştır ve kaygı belirtileriyle ilişkili olduğu bilinmektedir (Köcher, Schlömer-Böttner & Christiansen, 2023). Bu ilişkiler, aşırı endişe, kaygı ve kaygılı davranışın gelişimi ile sürdürülmesini açıklamak için Wells'in (1995) üstbilişsel modeline dahil edilmiştir. Bu modele göre özellikle birisi endişeyle ilgili olumlu üstbilişsel inançlara sahip olduğunda, kişinin endişelerinin varsayılan faydaları üzerinden katma değer de sağlayabileceğine inanır örneğin bu inançlar ve olasılık değerlendirmelerinin geleceğe hazırlanmaya yardımcı olabileceği vurgulanır.

Endişeli bir durum karşısında üst bilişsel olumlu inançların yüksekliğinin, koruyucu bir niteliği de olduğu sonucuna ulaşılabilir (Irak, 2012). Duygusal döngü düzenlemesi ile üst bilişi aynı anda değerlendirmemiz gerektiği vurgulanır. Olumlu geri bildirim ve olumlu duyguların, kişilerin kaynaklarını daha verimli kullanması, daha yaratıcı olması daha sıradışı bağlantılar kurması, detaylandırmalar yapması ve bilişsel esnekliklerinin artmasına yol açabilir. Kişilerin öğrenme aktivitelerinde olumlu geri bildirimlerle pekiştirmeleri aynı zamanda üst bilişsel kaynaklarını daha verimli kullanabildiğine kanıt oluşturabilir (Efklides, 2006). Fakat endişe, olumsuz üstbilişsel inançların aktivasyonuna yol açtığında, yani endişenin kontrol edilemez ve tehlikeli olduğu durumlarda, üst-endişe de ortaya çıkabilir. Üst-endişe, içeriğin kişinin kendi endişeleri olduğu üstbilişsel bir endişe sürecidir. Kişinin kendi endişeleriyle ilgili bu endişesi deneyimlendiğinde, bunu fiziksel kaygı deneyimi izler ve bu da endişeyi güçlendirir. Kişi daha sonra bu meta-endişelerle, hoş olmayan düşüncelerden kaçınarak veya bunları bastırmaya çalışarak baş etmeye çalışır. Ancak bu uyumsuz stratejiler uzun vadede işe yaramadığı için meta-endişe ve algılanan kaygı yoğunlaşarak olumsuz üst bilişsel inanışları güçlendirir. Endişeye dair olumlu üst bilişsel inancaların mutlaka sorunlu olduğu düşünülmemektedir, ancak endişeye dair olumsuz üst bilişsel inançların özellikle anksiyete bozukluklarının gelişimi ve sürdürülmesiyle ilgili olduğu bildirilmektedir (Wells, 2005).

Anksiyete bozukluklarının nesiller arası aktarımı üzerine yapılan çalışmalar, ebeveynleri anksiyete tanısı aldığında çocuğun herhangi bir anksiyete bozukluğuna yakalanma riskinin yaklaşık dört ila beş kat daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bir ebeveynin belirli bir anksiyete bozukluğuna ilişkin semptomları, çocuğun aynı semptomları geliştirme riskini de yaklaşık iki katına çıkarır. Özellikle endişeli, kontrolcü ve aşırı koruyucu ebeveyn davranışı, çocukların kaygısıyla kesitsel ve boylamsal olarak ilişkilidir. Ayrıca anksiyete bozukluğu olan çocuk ve ergenlerin annelerinin daha koruyucu ve eleştirel oldukları gösterilmiştir (Gallagher ve Cartwright-Hatton, 2008). Yapılan güncel bir çalışmada da ebeveynlerin yaşamsal deneyimlere karşı olumsuz üst bilişsel inançlarının 8-16 yaş arası çocuk ve ergenlerde de benzer inançlar geliştirmelerine, başlarına gelen olayları çarpık bir üst bilişsel işleme ile ele aldıklarını göstermiştir. Ebeveynlerdeki endişeye dair olumsuz inançlar, çocuklardaki kaygı bozukluğuna aracılık etmiştir. Annelerin üstbilişleri, çocukların kaygı ve endişeleri ile ilişkilidir. Çocukların üstbilişleri, annelerin üstbilişleri ile çocukların kaygıları arasındaki ilişkiye tamamen aracılık etmiştir (Köcher, Schlömer-Böttner & Christiansen, 2023).

Üstbilişin nesiller arası aktarımını doğrulayan bu çalışmalar konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır fakat çocukların ruhsal semptomlarının öncelikle ailenin semptomu olduğunu işaret eden bu bulgular, özellikle bilişsel, şema ve metakognitif terapi sahalarında kişinin kendi kaygı ve depresyon semptomlarını fark etmek ve üzerine çalışmak konusunda önemli bağlantılar sunar.

Çocukların üstbilişsel ve zihinsel durum muhakemelerinin gelişimi, entelektüel gelişimin kritik bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır ve ailenin ekonomik durumu ve ebeveynlerin eğitim durumları ile de ilişkilidir. Çocuklara üst bilişsel gelişim ortamı sunabilmek için önce bu ön bilince ve uygun fiziki ortama sahip olmak bir avantaj gibi durmaktadır. Ebeveynlerin çeşitli soru kullanımları, üstbilişsel akıl yürütmeyle ilgili literatürde özel bir yere sahiptir ve sosyal sınıf önemli bir ilgi alanı olmuştur (Neitzel ve Stright, 2003).

Annelerin çocuklarına yönelik üstbilişsel sorularını çeşitlendirmesi önemlidir. Çocukların ilerde üst bilişsel becerilerinin randımanlı olabilmesinin, çocukların anlaşıldıklarını hissettikleri ve kendilerini de iyi ifade etmelerine katkı sağlayacak kelime dağarcığına, ebeveynlik sıcaklığına ve dengeli disiplin tarzına kadar birçok değişkenlerden etkilendiği vurgulanmaktadır. Yapılan bir çalışmada çocukların üstbilişsel farkındalık düzeylerine, annelerin üstbilişsel sorgulama diyaloglarının yordayıcısı olduğu bulgusu önemli bir önermeyi ortaya koymaktadır. Her annenin çocuğu ile yaşadığı ev hayatı, çocuğunun özellikleri ve annenin, onlarla kurduğu ilişki, kendi entelektüel ve duygusal durumu arasındaki benzersiz ve karmaşık etkileşimler, çocuğuna zihinsel içerik açısından zengin günlük konuşmalar

sağlama becerisini etkileyebilir. Bir annenin çocuğuyla etkileşimde bulunurken zihinsel sorular kullanma yeteneğini veya eğilimini etkileyen en önemli unsurlardan biri de refah düzeyidir. Çalışmanın bulguları, düşük eğitim, mesleki statü ve yoksullukla ilgili dezavantajlı durumların annelerin çocukları ile kurduğu iletişimde ve dolayısıyla çocukların üst bilişsel gelişimde etkileri olduğunu göstermiştir. Bu dezavantajlı annelerin çocuklarının üstbilişsel muhakeme yapılarının ve ruhsallıklarının, kişisel hayal kırıklığı, yaşamsal yorgunluk ve kendileri ile çocuklarının entelektüel potansiyellerine ilişkin engellenmişliklerinin yükü ve öfkesi altında daha fazla zarar görmesi de gerçek bir olasılıktır. (Thompson ve Williams, 2006).

Annelerin entelektüel yeteneği, duygulanımı/davranışı ve öz yeterliliği ile çocukların duygulanımı/davranışı ve entelektüel yeteneği arasındaki bağlantılar belirgindir. Bu yapıların tümü, tek başına ele alındığında annelerin çocukları ile olan diyaloglarında üstbilişsel soruları kullanmalarının yordayıcısıdır. Ebeveynlik tarzı ve duygulanımının çocuklarda üstbilişsel büyüme sürecinde önemli faktörler olduğunu ortaya koyan çalışmalar artmaktadır (Mein ve diğerleri, 2002; Ruffman ve diğerleri, 2002). Tüm bağlamlarda, her annenin ebeveynlik rolünde destekleyici iletişiminin ve şefkatli olma yeteneğinin, maddi gelirden, okuryazarlıktan, eğitim durumundan, duygusal destekten ve diğer temel kişisel değişkenlerden bağımsız olarak koruyucu bir değişken olarak değerlendirilebileceği görülmektedir. Çocukların sosyal olgunluğu ve kişiliğinin de koruyucu bir faktör olduğu bulgusu, ebeveynliğin çok yönlülüğünü göstermekte ve çocuğun bilişsel gelişiminin önemli bir alanı dahilinde birbirine bağlı ve karşılıklı olduğunu da ortaya sermektedir.

Yapılan başka bir çalışmada gençlerin üst bilişsel tartışma ortamını desteklemek için üniversite ortamında düşünme ve konuşma balonları tekniği ile yapılandırılmış münazara ortamlarının varlığı ve yazı yazmaya dönük pratiklerin, gençlerin kendilerini daha iyi ifade etmelerine, sosyal ortamlara daha rahat entegre olmalarına ve kendilik algılarına dair olumlu tutum içinde olmalarına sebebiyet vermektedir. Bu ortamların iki önemli işlevi yerine getirdiği düşünülmektedir: Birincisi konuşma ve soru sorma ortamlarında öğrencilerin üstbiliş hakkındaki inançlarını keşfetmeye yönelik bir keşif ve özgürlük ortamının yaratılmış olması ve ikincisi kişilerarası diyaloğu kolaylaştırmaya yönelik pedagojik bir araç olması. Yapılandırılmış diyaloglar, gençlerin hem yatay hem de dikey düzlemde etkileşimler içinde olmaları, kendi düşünceleri üzerine değerlendirme yaparken, ötekilerin fikirlerini de daha sistematik tartabilme yeteneği kazanabilmektedirler bu durum hem bireysel iyi oluşa hem de sosyal etkileşimlerin kalitesine yansımaktadır (Wall ve Higgins, 2006).

Üst bilişsel fikirler klinik psikoloji açısından da oldukça etkili kabul edilen bir değişkendir. Bireylerin duygularını izleme ve denetleyebilme becerilerinin farkında oluşlarının, kendi "düşüncelerinin faili" olmalarının,

tedavi süreçlerine olumlu katkılar sağlayacağı görüşü tartışılmaktadır. Bilişsel terapiler ve tedavi yöntemleri, daha çok olumsuz otomatik düşünceler, kendilik, dünya ve gelecek hakkındaki inanışlar üzerine odaklanır. Son zamanlarda, bilişsel terapi alanında rüminasyon (tekrar eden düşünce) depresyon ve üst biliş arasındaki ilişkileri araştıran çalışmalar çoğalmıştır. Üst bilişsel bilginin bilişsel terapi açışından işlevselliğinden söz edilmektedir. Hem yaşamda önemli durumları unutmayı engelleyeci bir etkiye hem de düşünce ve davranışları programlama ve planlamaya rehberlik eden süreçleri işlemeye yardımcı olduğu belirtilir. Üst bilişsel terapinin geçerli olan amaçları: öncelikle rahatsızlıklarının belirtileri üzerinde fazlaca odaklanmak ve düşünce biçimlerini anlamaya çalışmak; tekrar eden düşünce sisteminin getirdiği olanakları tartışmak ve düşünceler üzerinde esnek bir kontrol oluşturmayı sağlamak; üst bilişsel inanışları değiştirmek şeklinde sıralanabilir (Vohs ve diğerleri, 2004).

Ruhsal hastalıklarla, üst biliş arasında istatistiksel olarak gücü yüksek ilişkiler bulunur. Üst bilişsel inançların obsesif semptomlarla da doğru orantılı bir ilişkisi olduğu bulunmuştur. İçgörüsü yüksek ve iç görüsü düşük iki obsesif hasta grubu arasında yapılan bir başka çalışmada da yüksek içgörü puanına sahip obsesif hasta grubunun üst biliş puanlarının, düşük iç görü puanına sahip obsesif hasta grubuna kıyasla daha yüksek olduğu bulunmuştur. İçgörüsü düşen şizofren hasta gruplarının da, üst bilişsel seviyelerinin düştüğü bulgulanmıştır. Çıkan sonuçlar üst bilişsel beceriler artarsa, iç görünün artacağını böylece, hasta gruplarında tedavi açısından fayda sağlayacağını da düşündürebilir. Ayrıca sağlıklı ve obsesif grubun üst biliş puanları da kıyaslandığında, obsesif grubun üst biliş puanları diğer gruba göre daha yüksek bulunmuştur. Bunun sebebinin ise, obsesif hasta grubundaki çoğu kişide yükselen bir öz bilinçlilik kapasitesi olduğu gösterilmiştir. Bahsedilen çalışma içgörü, kişisel farkındalık gibi kavramlarla üst biliş arasındaki ilişkiyi de ortaya koyması açısından da önemlidir (Spada, 2008).

Klinik psikoloji araştırmacıları üstbilişin zihinsel durumlar üzerindeki etkisini araştırır ve temel soruların bir kısmı, psikopatolojinin geliştirilmesinde veya tedavisinde çalışan bir faktör olarak üstbilişin etrafında döner. Örneğin, üst bilişsel bir eksiklik varsa psikopatoloji ile ilişkili olarak terapistler nasıl çalışabilir? Psikolojik işlevselliği ve zihinsel sağlığı iyileştirmek için hastaların üst bilişleriyle nasıl bir etkileşim kurulabilir? Varsayılan üstbilişsel eksiklik tüm psikopatolojilerde aynı yapıyı mı yansıtıyor yoksa durumdan duruma farklılık mı gösteriyor? Üst bilişsel beceriler yetişkinlikten sonraki dönemlerde geliştirilip, iyileştirilebilir mi? (Norman ve diğerleri, 2019).

Klinik psikoloji alanındaki üstbilişte odak noktası özellikle bireylerin psikiyatrik belirti ve tanıları nasıl anladıkları ve bunlara nasıl tepki verdik-

leri olmuştur. Amaç, insanların işlevsiz düşüncelerini değiştirmelerine ve daha işlevsel yanıtlar geliştirmelerine yardımcı olacak terapötik müdahaleleri uyarlamaktır. Bu nedenle temel amaç, hastaların işlevsiz üstbilişi tanımlamasına, anlamasına ve onarmasına yardımcı olmaktır (Matthews, 2015).

Öz Düzenleme Yürütücü İşlev teorisine göre, işlevsiz üstbilişsel inançlar psikopatolojinin gelişmesine ve kalıcılığına önemli katkılarda bulunmaktadır (Wells, 2009). Endişelenme, derin düşüncelere dalma, tehdit odaklı düşünceler ve diğer kötü başa çıkma stratejilerinin bilişsel dikkat sendromu oluşturduğu görülmektedir. Bu sendromun işlevsiz üstbilişler tarafından sürdürüldüğü varsayılmaktadır. Depresif bir hastanın endişeyi etkili bir başa çıkma stratejisi olarak algılaması ve bu nedenle endişelenmeye devam etmesi buna bir örnektir. İnsanların psikopatoloji geliştirmesine neden olan yalnızca düşüncelerin olumsuz içeriği (kişinin ne düşündüğü) değil, aynı zamanda bu düşüncelerle ilgili işlevsiz inançlarıdır (kişinin nasıl düşündüğü). Bu işlevsiz inançlar, çeşitli psikopatolojilerle ilişkili yaygın süreçler gibi görünmektedir (Sun, Zhu ve So, 2017).

Tam tersine, iyi gelişmiş üstbilişsel beceriler ustalığı ve daha işlevsel başa çıkma stratejilerini teşvik edebilir. Bu, öz-düzenleme ve öz kontrolle ilgilidir; hastaların istenmeyen bir zihinsel durumu değiştirmek için nasıl harekete geçebileceği ve stratejiler uygulayabileceği ve deneyimledikleri sorunlu düşünceler hakkında eleştirel ve rasyonel düşünmeyi nasıl öğrenebilecekleri terapi süreçleri boyunca onlara kazandırılmaya çalışılır. Bunlardan önce kişide yanlış inançları tanımlama ve bunları dış geribildirim yardımıyla değiştirme yeteneği olan bilişsel içgörünün olup olmaması oldukça önemlidir. Bu da bir yanıyla üst bilişsel beceriler ve derin farkındalık düzeyi ile ilişkilidir (Moritz ve diğerleri, 2018). Metabilişsel terapi çoğunlukla dikkat eğitimini, bağımsız farkındalığı ve davranışsal deneyleri içerir. Depresyon ve anksiyete bozukluklarının tedavisinde başarılı olmuş ve hatta bazı psikoz vakalarının olduğundan daha iyi hale gelmesini de sağlamıştır (Vitzthum, Veckenstedt ve Moritz, 2014).

Üst bilişsel farkındalığın gelişimi sadece psikopatoloji anlamında destekleyici değil, gündelik yaşamdaki ruhsal iyi oluş açısından da önem teşkil etmektedir. Hatta daha patolojik sorunsalların oluşmasına karşı önceden koruyucu bir faktör haline dönüşmesi bile mümkün olabilmektedir. Yapılan bir çalışmada yaşamdaki anlam ile üst bilişsel farkındalık arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar, psikoloji okuyan öğrencilere yönelik eğitimin yaşam anlamlılığı ile üstbilişsel farkındalıkları arasında anlamlı doğrudan ilişkiler olduğunu göstermiştir. Psikoloji okuyan öğrenciler yaşamı daha anlamlı bulurken, üst bilişsel farkındalık düzeyleri de daha yükselmiştir. Ayrıca aldıkları eğitime yabancılaşma düzeyleri de oldukça düşüktür. Psikoloji öğrencilerinin üniversite yaşamına, öğrenme sürecinin

kendisine, öğretmenleri ve akranlarıyla olan etkileşimlerine daha az yabancılaşacaklarını göstermektedir. Bu sonuçlar bize, anlamlı bir eylem ya da nedensellik olduğu durumlarda, üst bilişsel farkındalığın gelişebileceğini işaret eder. Böylelikle kişiler çevrelerinde olup biten olayları kontrol etme becerilerine güveneceklerdir (Belikova ve Pronenko, 2023). Faydalarından emin olarak, o süreç içerisinde herhangi bir eylemde bulunma konusunda daha aktif olacaklardır. İnsanlara herhangi bir şey öğrenirken ya da amaçlı bir davranışa giriştiklerinde orada anlam bulmaya ilişkin sorular sordurabilmek, üst bilişsel farkındalığı arttırmaya fayda sağlayabilir. Dolayısıyla bu durum da yapılan şeyi sahiplenmelerine ve içselleştirebilmelerine etki ederek iyi oluşu, kendine olan güveni destekleyebilir.

Amacı kişisel tatmin ve mutluluğu, yani bireylerin sağlığını yeterli düzeyde korumak olan ileriki yaşam boyu gelişim hizmetlerine doğru bilgi sağlamak için geç yetişkinlik döneminde sağlıklı yaşama yönelik olası tehditleri araştırmak çok önemlidir. Bu konuda yapılan bir çalışmada farklı yaşlardaki sağlıklı yetişkinlerde öz-değerlendirmeli üstbilişsel ölçümlerin ve depresif belirtilerin psikolojik iyi oluşu öngörmedeki etkisi araştırılmıştır.

Mevcut sonuçlar, depresyon, hafıza hassasiyeti ve sosyal arzu edilirliğin, kişisel üst bilişsel değerlendirme ölçümlerinde ve geç yetişkinlik döneminde psikolojik sağlığın farklı yönlerinde önemli değişikliklere yol açtığını göstermektedir. En belirgin depresif belirtiler; çok yaşlı grupta daha düşük öz yeterlik, kazançlardan ziyade kayıplarla ilerleyen düşünce hatları olarak sayılabilir. Geç yetişkinlikte kişisel tatmini ve öz yeterlik düzeylerini arttırmak söz konusu olabilirse, üstbilişsel ölçümlerin ve iyi oluş düzeylerinin de farklılaşacağı önerilmektedir. Sağlıklı yaşlı yetişkinlerde yaşam kalitesini zayıflatan faktörlere dikkat edilmesi gerektiği, her gelişim aşamasıyla bağlantılı güçlü yönleri ve kaynakları vurgulayan psikososyal bir bakış açısının teşvik edilmesi gerektiği görülmektedir. Bu varsayıma, psikolojik sıkıntıların ortaya çıkmasını önlemek veya en azından sınırlamak ve yaşlıları sosyal ağları içinde olumlu bir sosyal statüye kavuşturmayı amaçlayan bir dizi girişim eşlik etmelidir (Fastame ve diğerleri, 2013).

Üst bilişsel beceri ve farkındalığın kişinin kendi duygusal, düşünsel ve davranışsal bütünlüğüne olan katkıları alan yazında daha çok öğrenme etkinlikleri üzerinden ele alınmış olsa da esasen psikolojinin çoğu alt alanında çalışma değişkeni olarak kullanılmaya değer ve hala açıklanmayı bekleyen kısımları ile yer tutmaktadır. Bu çalışmada kavramı tanıtmak, gelişimsel açıdan nasıl bir evrim izlediğini öne sermek, yaşam boyu geliştirilebilir olup olmadığını anlamak açısından önem taşımıştır. Eğitimde kendi bilişlerini bilen izleyen değerlendiren ve problemi çözmek konusunda alternatifler üreten insanlar yetiştirmek ileride kendi sorunlarını gören, denetleyen ve değerlendiren farkındalıklı bireylere dönüşmeyi sağlayabilir. Bu sebeple

üst biliş, eğitim ile ruh sağlığı ve dolayısıyla da iyi oluş arasında bir köprü görevi üstlenebilir. Bu farkındalıklar kişide kendini bilmek, benliğin daha homejen hale gelmesi, amaçlar konusunda sağlam neden sonuç ilişkileri kurmak, yaşamda anlam araştırması yapmak ve daha mutlu bir bütünsellik oluşturmasında işe yarayabilir. Alan yazında kavramın derinlemesine anlaşılmasına ve daha fazla yaşamsal uygulamada yer alıp test edilmesine ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

Akın, A., & Abacı, R. (2011). Biliş ötesi. İstanbul: Nobel Yayıncılık.

Akturk, A.O., & Şahin, I. (2011). Literature review on metacognition and its measurement. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 15, 3731-3736.

Alloway, T. P., & Alloway, R. G. (2013). Working memory across the lifespan: A cross-sectional approach. Journal of Cognitive Psychology, 25(1), 84–93.

Bartsch, K., & Estes, D. (1996). Individual differences in children's developing theory of mind and implications for metacognition. Learning and individual differences, 8(4), 281-304.

Başbay, M. (2013). Epistemolojik inancın eleştirel düşünme ve üstbiliş ile ilişkisinin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi. Eğitim ve Bilim, 38(169), 249-260.

Baysal, Z. N., Ayvaz, A., Çekirdekçi, S., & Malbeleği, F. (2013). Sınıf öğretmeni adaylarının üstbilişsel farkındalıklarının farklı değişkenler açısından incelenmesi. Mehmet Akif Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 37, 68-81.

Belikova, M., & Pronenko, E. (2023). Metacognitive awareness and understanding of life meanings as a development factors of sustainable behavior. In E3S Web of Conferences, EDP Sciences.

Brandl, J. L. (2012). Pretend play in early childhood: The road between mentalism and behaviourism. In M. J. Beran, J. L. Brandl, J. Perner, & J. Proust (Eds.), Foundations of metacognition (pp. 146–166). Oxford, UK: Oxford University Press.

Castel, A. D., Middlebrooks, C. D., & McGillivray, S. (2016). Monitoring memory in old age: Impaired, spared, and aware. In J. Dunlosky & S. Tauber (Eds.), Oxford library of psychology: The Oxford handbook of metamemory (pp. 519–535). New York, NY: Oxford University Press.

Çakıroğlu, A. (2007). Üstbiliş. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(2), 21-27.

Dunlosky, J., & Metcalfe, J. (2009). Metacognition. Thousand Oaks, CA: Sage.

Dunlosky, J., Kubat-Silman, A., & Hertzog, C. (2003). Training metacognitive skills improves older adults' associative learning. Psychology and Aging, 18, 340–345.

Efklides, A. (2006). Metacognition and affect: What can metacognitive experiences tell us about the learning process? Educational Research Review, 1(1), 3-14.

Fastame, M. C., Penna, M. P., Rossetti, E. S., & Agus, M. (2013). Perceived well-being and metacognitive efficiency in life course: a developmental perspective. Research on Aging, 35(6), 736-749.

Felton, M., & Kuhn, D. (2001). The development of argumentive discourse skills. Discourse Processes,32, 135-153.

Freud, S. (1921). Kitle psikolojisi ve benlik analizi. (Çev. S. Emrem) İstanbul: Can Yayınları.

Gallagher, B., & Cartwright-Hatton, S. (2008). The relationship between parenting factors and trait anxiety: Mediating role of cognitive errors and metacognition. Journal of Anxiety Disorders, 22,722– 733.

Hale, S., & Myerson, J. (1996). Experimental evidence for differential slowing in the lexical and nonlexical domains. Aging, Neuropsychology & Cognition, 3(2), 154–165.

Hertzog, C. (2016). Aging and metacognitive control. New York, NY: Oxford University Press.

Irak, M. (2005). Üst-biliş mi? Yönetici işlevler mi? Bilme hissinin nöropsikolojik testlerle ölçülen dikkat süreçlerinden yordanması. Türk Psikoloji Dergisi, 20(56), 97-116.

Irak, M. (2012). Üst-biliş ve benlik saygısının bellek hakkındaki inançlar üzerindeki etkisi. Türk Psikoloji Dergisi, 27(69), 35-46.

İnam, A. (2001, Aralık 14). Çocukça Felsefenin Ardında. Ekim 15, 2023 tarihinde http://phil.metu.edu.tr/ahmet-inam/cocukca.htm. adresinden alındı.

Karakelle, S. (2012). Üst bilişsel farkındalık, zekâ, problem çözme algısı ve düşünme ihtiyacı arasındaki bağlantılar. Eğitim ve Bilim, 37(164), 237-250.

Karakelle, S., & Saraç, S. (2010). Üst biliş hakkında bir gözden geçirme: Üstbiliş çalışmaları mı yoksa üst bilişsel yaklaşım mı? Türk Psikoloji Yazıları, 13(26), 45-60.

Köcher, L. M., Schlömer-Böttner, S., & Christiansen, H. (2023). Metacognitive transmission between parents and children in the context of anxiety disorders. Child Psychiatry & Human Development, 1-13.

Kuhn, D., & Dean, Jr, D. (2004). Metacognition: A bridge between cognitive psychology and educational practice. Theory into practice, 43(4), 268-273.

Lindblom-Ylänne, S., Parpala, A. M., & Postareff, L. (2019). What constitutes the surface approach to learning in the light of new empirical evidence? Studies in Higher Education, 44(12), 2183–2195.

Matthews, G. (2015). Advancing the theory and practice of metacognitive therapy: A commentary on the special issue. Cognitive Therapy and Research, 39, 81–87.

Mein, E., Fernyhough, C., Wainwright, R., Gupta, M. D., Fradley, E., & Tukey, M. (2002). Maternal mind-mindedness and attachment security as predictors of theory of mind understanding. Child Development, 73, 1715–1726.

Mitchell, D. J., Cusack, R., & Cam-CAN. (2018). Visual shortterm memory through the lifespan: Preserved benefits of context and metacognition. Psychology and Aging, 33, 841–854.

Moritz, S., Mahlke, C. I., Westermann, S., Ruppelt, F., Lysaker, P. H., Bock, T., & Andreou, C. (2018). Embracing psychosis: A cognitive insight intervention improves personal narratives and meaning-making in patients with schizophrenia. Schizophrenia Bulletin, 44, 307–316.

Neitzel, C., & Stright, A. (2003). Mothers' scaffolding of children's problem solving: Establishing a foundation of academic self-regulatory competence. Journal of Family Psychology, 17, 147–159.

Norman, E., Pfuhl, G., Sæle, R. G., Svartdal, F., Låg, T., & Dahl, T. I. (2019). Metacognition in psychology. Review of General Psychology, 23(4), 403-424.

Özsoy, G. (2008). Üstbiliş. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 6(4), 713-740.

Palmer, E. C., David, A. S., & Fleming, S. M. (2014). Effects of age on metacognitive efficiency. Consciousness and Cognition, 28, 151–160.

Pánková, B., & Benetti, K. (2020). Diagnostics of metacognitive abilities of university students: awareness of ındependent learning ınventory method. In European Forum of Entrepreneurship. Proceedings of the 13th International Scientific Conference "Protectionism—protection or destruction of national economies.

Parpala, A., Mattsson, M., Herrmann, K. J., Bager-Elsborg, A., & Hailikari, T. (2021). Detecting the variabil¬ity in student learning in different disciplines-a person-oriented approach. Scandinavian Journal of Educational Research, 1–18.

Popandopulo, A., Kudysheva, A., Fominykh, N., Nurgaliyeva, M., & Kudarova, N. (2023). Assessment of students' metacognitive skills in the context of education 4.0. Frontiers in Education ,8,1182377.

Radvansky, G. A., & Dijkstra, K. (2007). Aging and situation model processing. Psychonomic Bulletin & Review, 14(6), 1027–1042.

Räisänen, M., Postareff, L., & Lindblom-Ylänne, S. (2016). University students' self- and co-regulation of learning and processes of understanding: A person-oriented approach. Learning and Individual Differ¬ences, 47, 281–288.

Ruffman, T., Slade, L., & Crowe, E. (2002). The relation between children's and mothers' mental state language and theory-of-mind understanding. Child Development, 73, 734–751.

Salthouse, T. A. (2010). Selective review of cognitive aging. Journal of the International Neuropsychological Society, 16(5), 754–760.

Salthouse, T. A. (2010). Selective review of cognitive aging. Journal of the International Neuropsychological Society, 16(5), 754–760.

Sarup, M. (2004). Post yapısalcılık ve post modernizm. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Schneider, W. (2008). The development of metacognitive knowledge in children and adolescents: Major trends and implications for education. Mind, Brain, and Education, 2, 114–121.

Spada, M. (2008). Metacognition, perceived stress, and negative emotion. Personality and Individual Differences, 44, 1172–1181.

Stine-Morrow, E. A. L., & Radvansky, G. A. (2018). Discourse processing and development through the adult lifespan. In M. F. Schober, D. N. Rapp, & M. A. Britt (Eds.), The Routledge handbook of discourse processes (pp. 247–268). Routle-

dge/Taylor & Francis Group.

Sun, X., Zhu, C., & So, S. H. W. (2017). Dysfunctional metacognition across psychopathologies: A meta-analytic review. European Psychiatry, 45, 139–153.

Thompson, R. B., & Williams, D. (2006). Diversity among low SES families: An exploration of predictive variables for mothers' metacognitive questions to their children. Research in Human Development, 3(4), 191-209.

Tibken, C., Richter, T., & Wannagat, W. (2023). Metacognitive comprehension monitoring: Cognitive abilities explain performance differences between younger and older adults. Scientific Studies of Reading, 1-19.

Tibken, C., Richter, T., von der Linden, N., Schmiedeler, S., & Schneider, W. (2022). The role of metacognitive competences in the development of school achievement among gifted adolescents. Child Development, 93(1), 117–133.

Tuononen, T., Hyytinen, H., Räisänen, M., Hailikari, T., & Parpala, A. (2023). Metacognitive awareness in relation to university students' learning profiles. Metacognition and Learning, 18(1), 37-54.

Tuononen, T., Parpala, A., & Lindblom-Ylänne, S. (2019). Complex interrelations between academic com¬petences and students' approaches to learning-mixed-methods study. Journal of Further and Higher Education, 44(8), 1080–1097.

Umanath, S., & Marsh, E. J. (2012). Aging and the memorial consequences of catching contradictions with prior knowledge. Psychology and Aging, 27(4), 1033.

Vitzthum, F. B., Veckenstedt, R., & Moritz, S. (2014). Individualized metacognitive therapy program for patients with psychosis (MCT+): Introduction of a novel approach for psychotic symptoms. Behavioural and Cognitive Psychotherapy, 42, 105–110.

Vohs, J.L., Lysaker, P.H., Francis, M.M., Hamm, J., Buck, K.D., Olesek, K., Wells, A. & Papageorgiou, C. (2004). Metacognitive therapy for depressive rumination. Depressive Rumination: Nature, Theory and Treatment, 259-272.

Wall, K., & Higgins, S. (2006). Facilitating metacognitive talk: A research and learning tool. International Journal of Research & Method in Education, 29(1), 39-53.

Wells, A. (1995). Meta-cognition and worry: A cognitive model of generalized anxiety disorder. Behavioral Cognition Psycyhother, 23,301– 320.

Wells, A. (2005). The metacognitive model of GAD: Assessment of meta-worry and relationship with DSM-IV generalized anxiety disorder. Cognitive Therapy Research, 29, 107–121.

Wells, A. (2009). Metacognitive therapy for anxiety and depression. New York, NY: Guilford Press.

Bölüm 11

OTONOM ARAÇLARDA ETİK, GÜVENLİK VE HUKUKİ KONULAR

Neslihan Verda ÖZMEN[1]

Güray TONGUÇ[2]

1 Neslihan Verda Özmen, Yüksek Lisans Öğrencisi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye, ozmennv@gmail.com, ORCİD ID: 0000-0002-7288-2781.

2 Güray Tonguç, Dr. Öğr. Üyesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye, guraytonguc@akdeniz.edu.tr, ORCİD ID: 0000-0002-5476-7114.

Giriş

Otonom araçların geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması üzerine mülahazalar tartışmalı olmakla beraber her yıl yarısından fazlasını yayalar, bisikletliler ve motosikletlilerin oluşturduğu yaklaşık 1,3 milyon kişinin karayolu trafik kazaları sonucunda hayatını kaybettiği, 20 ila 50 milyon arasında ölümcül olmayan yaralanma ve sakatlanma gerçekleştiği, yaralanmaların 5-29 yaş arası çocuklar ve genç yetişkinler için önde gelen ölüm nedeni olduğu da yadsınamamaktadır (WHO, 2022). Tedavi masraflarının yanı sıra yaralanmaları nedeniyle sakat kalan, aynı zamanda sosyoekonomik açıdan da dezavantajlı konumda bulunan bireylerin ve bu bireyler ile ilgilenmek için işten ya da okuldan ayrılmak durumunda kalan aile üyelerinin karşılaştığı zorluklar da söz konusudur. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (UN General Assembly, 2020), 2030 yılına kadar karayolu trafik kazalarından kaynaklanan küresel ölüm ve yaralanma sayısını yarıya indirmek gibi iddialı bir hedef belirlemiş iken (A/RES/74/299), otomatik sürüşün (Autonomous driving: AD) ve sürücüsüz taksilerden otomatik kargo kamyonlarına kadar çok çeşitli otonom araçların (Autonomous vehicle: AV); insan sürüşünün neden olduğu hasarı azaltma, yaşlılara, çocuklara ve engelli vatandaşlara ulaşım kolaylığı sağlama, hava kirliliğini ve gürültü rahatsızlığını azaltma gibi vaatleri nedeniyle hem akademinin hem de endüstrinin dikkati son yıllarda bu araştırma ve geliştirme alanına yoğunlaşmıştır (Golbabaei, 2020; Nikitas vd., 2021). Sürücüsüz araçların ve "robo-taksilerin" (ve özellikle de paylaşımlı sürücüsüz taksilerin) şehirlerde yaygın olarak kullanılmasının şehir sokaklarındaki araç sayısında %60'lık bir düşüşe, egzoz emisyonlarında %80 veya daha fazla bir azalmaya ve trafik kazalarında %90'lık bir azalmaya yol açabileceğini gösteren araştırmalar mevcuttur (Lang vd., 2016). Diğer taraftan, AV'ler, karayolu sürüşünün doğasını ve şehirlerde yaşama ve çalışma biçimlerini daha yüksek trafik verimliliği, daha az kaza ve çevre kirliliği yoluyla dönüştürme potansiyeline sahip olsa da bu araçların artan bir hızla dahil olacağı halihazırda karmaşık bir sistemde sorumluluk ve riskin nasıl dağıtılması gerektiği konusunda ciddi belirsizlikler de gündem teşkil etmektedir.

2018'in ortalarından itibaren birçok şirket ve araştırma laboratuvarı, farklı YZ (Yapay zekâ) tekniklerinin bir kombinasyonu olan otonom araçları kamuya açık yollarda test etmeye başlamıştır; Kaliforniya da sürücüsüz araç araştırma ve geliştirme konusunda önemli merkezlerin başında yer almaktadır (Richter, 2018). Kaliforniya Araç Kanunu (California Vehicle Code: CVC) § 38750, AV'leri, bir insan operatörünün aktif fiziksel kontrol ya da gözetimi olmaksızın bir aracı sürme kabiliyetine sahip "otonom teknoloji" ile donatılmış araçlar olarak tanımlamaktadır (Doğan, 2019). Söz konusu otonomi ya da özerklik "dış kontrol veya etkiden bağımsız olarak karar alma ve bunları dış dünyada uygulama yeteneği" olarak ifade edilebilmekle

beraber aracın çevresiyle etkileşiminin ne derece sofistike olacak şekilde tasarlandığına bağlıdır (Nevejans, 2016).

Otonom Araçların Kısa Tarihi

Otonom araçların tarihi, Leonardo da Vinci'nin kendi kendine giden arabasına kadar uzanmaktadır. Otomobilin icadından yüzyıllar önce da Vinci (16. yy.), yüksek gerilim altındaki yayların güç sağladığı ve önceden belirlenmiş bir yol boyunca ilerleyebilmesi için direksiyonun önceden ayarlanabildiği, itilmeden ya da çekilmeden hareket edebilen bir araba tasarlamıştır. Otonom araçların temelini oluşturan kara, deniz ve hava teknolojilerini kapsayan bir dizi takip eden önemli buluş ve gelişmeler de aşağıdaki gibi sıralanabilir (Wired Brand Lab, 2023):

- 1868 - Whitehead Torpidosu: Bu savaş silahları 1700'lerin ortalarında ortaya çıkarken Robert Whitehead'in, "Sır" olarak adlandırılan basınçlandırma sistemi sayesinde kendini iterek su altında birkaç yüz metre ilerleyebilen ve derinliğini koruyabilen bir torpido icat etmesi, dünyanın dört bir yanındaki deniz filoları için oyun kurallarını değiştirici niteliktedir. Torpido güdümü bu icadı takiben önemli ölçüde gelişmiş ve çok çeşitli silahlara, uçaklara ve diğer otonom cihazlara yol açmıştır.

- 1933 - Mechanical Mike uçak oto pilotu: Uzayan seyahat süreleri uzun menzilli uçaklar için oto pilot sistemlerinin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Mechanical Mike, Sperry Gyroscope Co. tarafından tasarlanan ve Wiley Post tarafından 13.000 millik bir dünya turu uçuşu sırasında kullanılan bir prototip oto pilottur. Günümüzde otonom araç teknolojisinin ayrılmaz bir parçası olmaya devam eden jiroskoplar, bu oto pilot sisteminde uçağın yönünü takip etmekte ve doğru yönlendirme sağlamak için kontrollerle arayüz oluşturmaktaydı.

- 1939 - New York Dünya Fuarı: H. G. Wells'in hikâyeleri ve Fritz Lang'ın Metropolis'inden F. L. Wright ve Raymond Hood'un eskizlerine ve Le Corbusier'e kadar farklı isimlerin teorileri ve kavramlarının bir "pastişi" olarak nitelendirilen "Futurama" projesi, endüstriyel tasarımcı Normal Bel Geddes'e aittir ve General Motors tarafından finanse edilmiştir. Büyük Buhran'ın hemen ardından, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde gerçekleşen fuarda sergilenen bu proje, araçlara rehberlik edecek bir otoyol sistemini içermektedir. Bu yıllar, ABD'de bilim kurgunun ve teknolojik ütopyacılığın kültürel ana akıma ilk kez girdiği dönemdir.

- 1945 Teetor Hız Sabitleyici: Bir mühendis, araba kullanılırken yaşanan sallanma hareketinden duyduğu rahatsızlık sebebiyle aracın hızını ayarlayabilen mekanik bir gaz kelebeği kullanarak sürüşü yumuşatmak için ilk hız sabitleyici sistemlerden birini geliştirmiştir, bu buluş 1958 yılında ticarileştirilmiştir.

- 1961 - Stanford Cart: Uzay yarışı tüm hızıyla devam ederken, uzaktan kumandalı bir ay gezgini fikri Stanford mühendislik yüksek lisans öğrencisi James Adams tarafından ortaya atılmıştır. Bir komutun dünyadan gönderilmesi ile aydaki araç tarafından alınması arasındaki 2,5 saniyelik gecikmenin kontrol edilmesinin çözümü nihayetinde dünyanın ilk gerçek anlamda sürücüsüz tekerlekli aracının geliştirilmesine yol açmıştır. Bu araç, kameralarla donatılmış ve yerdeki düz beyaz bir çizgiyi algılayıp otonom olarak takip edecek şekilde programlanmıştır.

- 1977 - Tsukuba Mechanical: Japonya'nın Tsukuba Makine Mühendisliği Laboratuvarı, araca monteli iki kamera aracılığıyla beyaz sokak işaretlerini takip ederek saatte yaklaşık 20 mil hıza ulaşabilen aracı piyasaya sürmüştür.

- 1986'da ilk otonom araç olan ve güneş paneli aracılığıyla saatte 30 km. hız yapabilen Navlab1, 1990 yılında Navlab2 ve her yolda otonom olarak çalışabilme özelliğine sahip, saatte 110 km. hız yapabilen Humvee gündeme gelmiştir (Taştan ve Kaymaz, 2021).

- 1987 VaMoRs: Otonom teknolojide bir diğer önemli adım, bir sedanı bir dizi kamera ve 60 mikro işlem modülüyle donatarak aracın önündeki ve arkasındaki nesneleri tespit eden mühendis Ernst Dickmanns'tan gelmiştir. En önemli yenilik, görüntüleme sisteminin yabancı "gürültüyü" filtrelemesine ve yalnızca ilgili nesnelere odaklanmasına olanak tanıyan "dinamik görüş"tür. Günümüzde bu tür bir görüntüleme, sürücüsüz araçların potansiyel tehlikeleri ve bunların yerlerini tespit etmelerine yardımcı olmak açısından büyük önem taşımaktadır. VaMoRs, otobanda saatte 60 mile varan hızlarda seyredebilmiştir.

- 1995 - General Atomics'in insansız uçağı MQ-1 Predator, duman ya da bulutların arkasını görebilen radar ve gece yolculuğunu mümkün kılan termal görüntüleme kameraları da dahil olmak üzere otomobillere uyarlanan teknolojilerle donatılmıştır.

- 2004 yılında ABD Savunma Bakanlığı İleri Araştırma Projeleri Ajansı (DARPA), otonom teknolojileri ileriye götüren, Mojave Çölü'nde saatte 200 km. yol yapabilen otonom araç geliştirene ödül vereceğini de beyan ettiği bir dizi yarışmaya sponsor olmuştur. Hiçbir araç rotayı tamamlayamazken, takip eden yarışmalarda araç yeteneklerinde ilerlemeler görülmüştür. 2007 yılındaki yarışmada 60 mil uzunluğunda bir şehir ortamı simüle edilmiş ve dört araç kendilerine ayrılan altı saatlik süre içinde rotayı tamamlamıştır.

- 2015 - Tesla'nın 2015'in sonlarında tanıttığı, otoyol ve otoban sürüşü için eller serbest kontrol sağlayan yarı otonom "Autopilot" özelliğinin en önemli yönü, Model S sahiplerine bir gecede tek bir yazılım güncellemesi şeklinde sunulmuş olmasıdır. Michigan Üniversitesi'nin MCity adı verilen 32

dönümlük Mobilite Dönüşüm Merkezi de otonom araç teknolojisi için dünya standartlarında bir test tesisi olarak yine 2015 yılında faaliyete geçmiştir. Ford, otonom araçları burada, en zorlu çevre koşullarında test eden ilk otomobil üreticisi olmuştur. Aynı yıl "Roadrunner" adlı sürücüsüz bir Audi, San Francisco'dan New York'a 9 günlük bir yolculuk boyunca 15 eyaletten geçerken toplam 3400 millik bir mesafe kat etmiştir. Bir sürücünün varlığına rağmen bu araç, yolculuğun yüzde 99'unu kendi başına tamamlamıştır.

Otonom Araç Teknolojisi Nasıl Çalışır?

Otonom sürüşü mümkün kılan üç ana bileşen vardır: sensörler, yarı iletkenler ve yazılım (Duffy ve Hopkins, 2013). Kameralar, Işık Algılama ve Mesafe Ölçümü (LiDAR) ve radar gibi sensörler, araçların çeşitli mesafelerde ve farklı hava ve aydınlatma koşullarında yol koşullarını görmelerine yardımcı olmak için birlikte kullanılır. Yarı iletkenler, gerçek zamanlı sürüş kararları vermek için sensörler tarafından toplanan verilerin işlenmesini kolaylaştırır. Makine öğrenimi ve haritalama yazılımı, araçların çalışmasını ve karar vermesini iyileştirecek araçları sağlar (Coffin, Oliver ve VerWey, 2019).

- **Radar**, radyo dalgalarıyla aracın çevresindeki nesnelerin mesafesi, yönü ve hızı hakkında bilgi elde etmeye yaramaktadır. Kötü hava koşullarında yetersiz kalan diğer yüksek çözünürlüklü sensörleri desteklemek için kullanılır. Radar sensörleri (oran aralığı ve algılama), "radar tuzakları" sayesinde ün kazanmıştır. Son yıllarda üreticiler, araçlar arasındaki mesafeyi koruma ve acil durum fren yardımı gibi sistemler için gerçek veriler elde edebilmek için mesafeleri ölçmek üzere bu sistemleri de araçlara yerleştirmişlerdir. Radar teknolojisi doğrudan uçuş süresi ilkesiyle (the time-of flight principle - ToF) eş anlamlıdır. Sensörler, daha sonra ışık hızında yayılan elektromanyetik dalgalar şeklinde kısa darbeler yayar. Bu dalgalar bir nesneye çarptığında yansıtılır ve neredeyse anında otomobilin sensörüne geri döner. Nesnenin mesafesi, dalgaların yayıldığı hıza bağlı olarak hesaplanabilir ve büyük bir hassasiyetle belirlenebilir; alım ve iletim arasındaki ölçülen zaman aralığı ne kadar kısa ise nesne o kadar yakındır. Sensörler ayrıca çeşitli ölçümleri hesaplayarak hızları belirleyebilmektedir. Bu, çarpışma önleme ve uyarlanabilir hız sabitleyici gibi sürücü destek sistemlerinin teknolojisini etkinleştirir.

- **LiDaR (Light Detection and Ranging - Işık algılama ve menzil)**, coğrafi verileri toplayarak 3D haritalara yansıtılan çevresel modellemelerin üretilmesine yardımcı olmaktadır. Radara göre çok daha yüksek çözünürlüğe sahip olan bu sistem, lazer ışınları yayarak çalışır. Ultrasonik sensörlerin aksine, LiDAR, uzun ve kısa menzilli kullanım için uygundur. Uzun yıllardır var olmalarına rağmen, 2000'li yılların başından beri araçlarda kullanılmaktadır. LiDAR, daha yüksek özerklik seviyelerine güvenli, verimli ve etkili bir şekilde ulaşmak için kilit bir teknoloji olarak kabul edilir.

- Yeni üretim araçların ayrılmaz bir parçası olan **kameralar**, manevra yapmayı ve park etmeyi kolaylaştırmaktadır. Ayrıca şeritten ayrılma uyarıları, kör nokta uyarıları ve uyarlanabilir hız sabitleyici gibi sistemleri de etkinleştirirler. Aracın dışına yerleştirilen kameraların yanı sıra, sürücünün dikkatinin dağılıp dağılmadığını, emniyet kemeri takmadığını veya yorgun olup olmadığını tespit etmek için araç içinde de bulunabilir.

- **Destekleyici sensörler**, GPS takibi ve nesne algılama için kullanılan ultrasonik sensörlerin yanı sıra aracın süratini ölçen donanımları da içermektedir. Günümüzde park yardımı kullanmayan araç yok denecek kadar azdır. Örneğin, araç bir direğe yaklaştığında bir uyarı sesi duyulur ve araç bilgisayarında renkli çubuklar görüntülenir. Bu özel uyarı sinyalleri, direğin aracın yakınında tam olarak nerede bulunduğu hakkında bilgi sağlar. Bu sistem, aracın tamponlarına yerleştirilmiş birkaç ultrasonik sensör sayesinde mümkün olmaktadır. Ayrıca, ToF'e dayalı olarak, ultrason, insan kulağının duyamayacağı, 20.000 Hz frekansında yayılan ses dalgaları oluşturur. Ultrasonik sensörler ve park yardımının yanı sıra, acil durum fren destekleri için kör noktayı izlemek üzere de ultrasonik sensörler kullanılır.

- **Bilgisayarlı ölçümleme sistemlerinin** de sensör verilerini etkili bir şekilde işlemek ve gerçek zamanlı arayüz oluşturmak gibi görevleri bulunmaktadır.

Otonom araçların öğrenmesine ilişkin yapılan test sürüşlerinde amaçlanan, sensörler sayesinde toplanan veriler ile araçların trafikte meydana gelebilecek durumlara karsı kendiliğinden tepki verebilmesidir (Çekin, 2018). Otonom araç her ne kadar en basta kendisine verilen talimatları (algoritmasını) takip etse de bu talimatlar ona aynı zamanda bağımsız olmasını, deneyimlerle öğrenmesini, yeni stratejiler denemesini ve bu denemelerin sonuçlardan öğrenmesini ifade etmektedir. Bu sayede araç topladığı veriler ile hem tahmin yürütebilecek hem de karar verebilecektir (Gless, Silverman ve Weigend, 2016).

Otonom Sürüş Seviyeleri

Kendi kendine giden ve sürüşe yardımcı araç sistemleri etrafındaki teknolojiyi araştırmaya büyük yatırımlar yapıldığı için bu teknolojiler, on yılı aşkın süredir ulaşım sektörü tartışmalarına hâkim görünmektedir. Bununla birlikte, ortaya çıkan çeşitli sorunlar araç otomasyonu etrafındaki dil ve uygulamaların standartlaştırılmasına yönelik bir talep artışına da sebep olmuştur. "AD" veya "AV" tabirleri kullanıldığında bir taraftan sürücüye destek olan asistan sitemler diğer taraftan sürücünün hiçbir şekilde dahlinin olmadığı ve aracın tamamen otonom olduğu durumlar akla gelmekte; otonom araç kavramını yeknesak olarak kullanmak mümkün gözükmemektedir, bu araçları çevreleyen terminoloji parçalı ve tutarsızdır (Çekin, 2018). 'Otonom', 'otomatik' ve 'kendi kendine sürüş' terimleri birbirlerinin yerine veya araç

otomasyonunun çeşitli derecelerini tanımlamak için kullanılabilmekteyken, 2014 yılında Uluslararası Otomotiv Mühendisleri Topluluğu (SAE International), bu dili standartlaştırmak maksadıyla o zamandan beri sürüş otomasyonu için endüstrinin en çok atıfta bulunulan kaynak haline gelen, sürücü müdahalesinin derecesine dayalı altı seviyeli bir taksonomi içeren "SAE Sürüş Otomasyonu Seviyeleri"ni (SAE J3016) yayınlamıştır. SAE J3016, motorlu taşıtlar ve bunların karayollarında çalışması bağlamında sürüş otomasyonunun bulunmadığı Seviye 0'dan tam sürüş otomasyonunu ifade eden Seviye 5'e kadar otonom sürüş seviyelerini tanımlamaktadır. Bu seviyeler, üretici ve sürücünün kusurunu tayin edebilmek açısından da büyük önem kazanmaktadır (Taştan ve Kaymaz, 2021). SAE International raporunda, otomatikleştirilmiş sistemlerin ancak, sürücünün gerçekleştirmesi gereken tüm işlemleri gerçekleştirebildiğinde otonom araç olarak nitelendirilebileceği belirtilmiş olup bu özelliğe sahip olmayan araçların otonom olarak adlandırılamayacağı ve "destekleyici" olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Uluslararası Standardizasyon Örgütü (ISO)'nün ortak çalışma grubu aracılığıyla, bazı kavramların önemli ölçüde iyileştirilmesi ve açıklığa kavuşturulması için birkaç yeni terim ekleyerek ve taksonomide güncellemeye giderek de SAE J3016'nın en son sürümü piyasaya sürülmüştür (Inagaki ve Schreidan, 2019; SAE International, 2021). Altı sürüş otomasyonu seviyesi; Seviye 0 (Sürüş Otomasyonu Yok), Seviye 1 (Sürücü Yardımı), Seviye 2 (Kısmi Sürüş Otomasyonu), Seviye 3 (Koşullu Sürüş Otomasyonu), Seviye 4 (Yüksek Sürüş Otomasyonu) ve Seviye 5 (Tam Sürüş Otomasyonu) sıralamasını takip eder. Güncel versiyonda önemli değişiklikler yer almaktadır:

- SAE Seviye 3 ve SAE Seviye 4 arasındaki farklara daha fazla açıklık getirilmiştir.
- İki farklı uzaktan destek işlevi için ek terimler ve tanımlar mevcuttur: uzaktan yardım ve uzaktan sürüş.
- SAE Seviye 1 ve 2 sürüş otomasyon sistemleri için "Sürücü Destek Sistemleri" adının kullanılması önerilmektedir.
- "Arıza azaltma stratejisi" kavramı tanımlanmıştır.

Seviyeler, donanımlı bir aracın herhangi bir karayolu faaliyeti durumunda devreye giren sürüş otomasyonu özellikleri için geçerlidir. Burada "karayolu" kelimesi, bisikletliler, yayalar ve sürüş otomasyonu özelliklerine sahip olan ve olmayan araç kullanıcıları dahil olmak üzere tüm yol kullanıcılarına toplu olarak hizmet veren kamuya açık karayollarını (park alanları ve kamuya açık erişime izin veren özel kampüsler dahil) ifade etmektedir. Belirli bir araç farklı seviyelerde performans gösteren birden fazla sürüş otomasyonu özelliği sunabilen bir sistem ile donatılmış olsa da herhangi bir durumda sergilenen sürüş otomasyonu seviyesi, devreye giren özellik(ler) tarafından belirlenmektedir:

- Seviye 0, 1 ve 2'de; sürücü destek özellikleri devreye girdiğinde, sürücünün ayakları pedalların dışında olsa ve sürücü direksiyonu kullanmıyor olsa dahi aracı kullanıyor demektir. Sürücü destek özellikleri, Seviye 0 için otomatik acil frenleme, kör nokta uyarısı, şeritten ayrılma uyarısı, Seviye 1 için şerit merkezleme ya da adaptif hız sabitleyici ve Seviye 2 için ise hem şerit merkezleme hem de adaptif hız sabitleyici olarak sıralanabilir. Bu destek özellikleri sürekli olarak denetlenmelidir; güvenliği sağlamak için gerektiğinde sürücü direksiyonu kırmalı, fren yapmalı veya hızlanmalıdır.

- Seviye 3, 4 ve 5 söz konusu ise, otomatik sürüş özellikleri devreye girdiğinde sürücü "sürücü koltuğunda" oturuyor olsa da aracı kullanmamaktadır. Trafik sıkışıklığı şoförü (Seviye 3), yerel sürücüsüz taksi, pedallar / direksiyon simidi -takılabilir veya takılmayabilir- (Seviye 4) otomatik sürüş özellikleri, aracı sınırlı koşullar altında sürebilir ve gerekli tüm koşullar sağlanmadığı sürece çalışmamaktadır. Bu seviyelerde otomatik sürüş özellikleri sürücülüğün devralınmasını gerektirmemekle birlikte belirli özellikler talep ettiğinde, sürücü aracı sürmelidir. Son olarak otonom araç teknolojisinin nihai hedefi olarak tanımlanan ve tam otomasyonu ifade eden Seviye 5, Seviye 4 ile aynı otomatik sürüş özelliklerini kapsamaktadır, farklı olarak bu özelliklerin her türlü arazi, hava ve engel koşullarında etkili bir şekilde çalışabilmesi beklenmektedir.

SAE J3016'nın sürüş esnasında, "(insan) kullanıcı", "sürüş otomasyon sistemi" ve "diğer araç sistemleri ve bileşenleri" olmak üzere üç temel aktörün rollerine atıfta bulunduğunun altını çizmek gerekir. Bu bağlamda "rol", söz konusu sürüş otomasyon sisteminin tasarımına dayalı olarak belirli bir birincil aktörün beklenen görevini ifade eder ve gerçek performansını ifade etmek zorunda da değildir. Örneğin, Seviye 1 uyarlanabilir hız sabitleyici (ACC) sisteminin devreye alınması sırasında karayolunu izlemeyen bir sürücü görevini ihmal etse bile hala sürücü rolüne sahiptir. "Diğer araç sistemleri ve bileşenleri" (veya genel anlamda araç) bu modelde sürüş otomasyon sistemini içermez, ancak pratikte bir sürüş otomasyon sistemi aslında bir işlem modülü/ modülleri veya işletim kodu gibi donanım ve yazılım bileşenlerini diğer araç sistemleriyle paylaşabilir. Elektronik denge kontrolü (ESC) ve otomatik acil frenleme (AEB) gibi aktif güvenlik sistemleri ve şerit takip asistanı (LKA) gibi belirli sürücü destek sistemleri dinamik sürüş görevinin (DDT'nin) bir kısmını veya tamamını sürekli olarak gerçekleştirmedikleri, bunun yerine potansiyel olarak tehlikeli durumlarda anlık müdahale sağladıkları için bu sürüş otomasyonu taksonomisinin kapsamı dışında tutulmuştur. Aktif güvenlik sistemlerinin eylemlerinin anlık doğası nedeniyle müdahaleleri sürücünün DDT'nin bir kısmını veya tamamını yerine getirme rolünü değiştirmez veya ortadan kaldırmaz; bu nedenle otomatik işlevler yerine getirseler bile sürüş otomasyonu olarak kabul edilmemektedirler. Buna ek olarak, sürücüyü sürüş ortamındaki tehlikeler hakkında bilgilendiren,

uyaran veya ikaz eden sistemler de DDT'nin bir kısmını veya tamamını otomatikleştirmedikleri ve DDT'nin gerçekleştirilmesinde sürücünün rolünü değiştirmedikleri için bu sürüş otomasyonu taksonomisinin kapsamı dışındadır. Bununla birlikte, müdahale tipi aktif güvenlik sistemleri de dahil olmak üzere çarpışma önleme özelliklerinin herhangi bir seviyede sürüş otomasyon sistemleri ile donatılmış araçlara dahil edilebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. DDT'nin tamamını gerçekleştiren otomatik sürüş sistemi (ADS) özellikleri (yani Seviye 3'ten 5'e) için çarpışma azaltma ve önleme kabiliyeti ADS işlevselliğinin bir parçasıdır.

Google ve Velodyne (algı sistemleri/sensörler), Google, Cruise Automation ve Nvidia (biliş/çekirdek zekâ) ve sistem/modül tedarikçileri olarak da Tier 1'ler (aktüasyon) otonom sürüş sistemleri üzerine çalışan şirketlerden bazılarıdır. Otonom araç hizmet uygulamaları ise yine Tier 1'ler (gelişmiş sürücü destek sistemleri yani ADAS), Uber, Lyft, Google Cruise (araç çağırma), Daimler, Volvo Trucks ve Peleton (nakliye ve teslimat), Embark, Starsky Robotics (mobil endüstriyel robotlar), Telekom, Qualcomm ve Nokia (kablosuz iletişim), DeepMap ve TomTom (yerelleştirme ve navigasyon), G4 Apps, Mojio (akıllı altyapı), eSentire, ISARA (filo yönetimi), orijinal ekipman üreticileri, start-up'lar ve Tier 1'ler (araç tasarımı), Google, Nvidia, Baidu (simülasyon), IAV, Veoneer, Zenuity (tasdik etme) ve Intertek, Emtek (sertifikasyon) gibi firmalar tarafından gerçekleştirilmektedir (MDOT ve CAR, 2017). Otonom araç geliştirmenin karmaşıklığı nedeniyle, şirketler teknolojik bilgi birikimine ve yeteneklere erişmek için ortak girişimler kurma veya daha küçük şirketleri satın alma eğilimindedir. Örneğin 2021'de Toyota, Lyft'in otonom araç bölümünü satın aldığını duyurmuştur, sektördeki bir başka start-up olan Argo AI da Ford ve Volkswagen'den önemli miktarda mali destek almıştır (Placek, 2022).

Hâlihazırda otomotiv üreticisi olan firmaların hedeflerinin yanı sıra teknoloji devlerinin de dönüşen otomotiv sektöründe üretici olarak yer almak istemesi sebebiyle otonom araç yatırımları giderek artmaktadır. 2019 yılında dünya genelinde en azından belli bir seviyede otomasyona sahip 31 milyon araç faaliyet göstermekte iken bu sayının 2024 yılında 54 milyonu aşması beklenmekte ve küresel otonom pazarının da 2026 yılında yaklaşık 62 milyar ABD doları büyüklüğüne ulaşacağı tahmin edilmektedir (Placek, 2022). 2025 yılında, küresel olarak satılan tüm yeni otomobillerin yaklaşık %60'ının Seviye 2 özerkliğe sahip olacağı, 2030 yılında da Seviye 2 otonom araçların pazar hakimiyetinin devam edeceği ve Seviye 3 ile Seviye 4 otonom araçların tüm yeni otomobil satışlarının yaklaşık %8'ini oluşturacağı öngörülmektedir (Placek, 2023). Tesla ve Google tam otonom özelliğe sahip araçlarını 2030 yılına kadar piyasaya sürmeyi planlamaktadırlar, ancak araç üretimi zaman alan, dış maliyetleri de olan bir süreçtir ve diğer tüketim mallarının çoğundan daha yüksek düzeyde denetlendiği göz önünde bulundurulduğunda, otonom

araçların yaygınlaşması önünde önemli engellerin bulunduğu söylenebilir. Yine de küçük işletmelerin %55'i, önümüzdeki yirmi yılda tamamen otonom bir filoya sahip olacaklarını düşünmekte, %38'i bunun 10 yıl gibi kısa bir süre içinde gerçekleşebileceğini belirtmektedir (Nissan, 2019). Otonom araçlar için dünyanın en büyük pazarı olma potansiyeline sahip ülkelerin başında Çin gelmektedir ve AV'ler 2040 yılında kat edilen yolcu-kilometrenin yaklaşık %66'sını oluşturabilir ve o yıla kadar mobilite hizmetlerinden 1,1 trilyon dolar ve otonom araç satışlarından 0,9 trilyon dolar pazar geliri elde edebilir; birim cinsinden bu, otonom araçların 2040 yılında yeni araç satışlarının %40'ından biraz fazlasını ve kayıtlı araç kullanıcı kitlesinin %12'sini oluşturacağı anlamına gelmektedir ve (Pizzuto vd., 2019).

Otonom Araçlara Dair Genel Kaygılar

Zech (2019), yapay zekâyı otomasyon (Automatisierung), ağ oluşturma (Vernetzung), kendi kendine öğrenme davranışı (selbstlernendes Veralten), olasılıklı davranış (probabilistisches Verhalten), sınırlı açıklama (eingeschränkte Aufklärbarkeit) ve sınırlı açıklanabilirlik (eingeschränkte Erklärbarkeit) şeklinde kategorize etmektedir. Otonom sürüş bağlamında, otomasyon ve ağ oluşturma nedensellik sorunlarına, kendi kendine öğrenme ve olasılıklı davranış trafik güvenliğine ilişkin yükümlülükler açısından problemlere ve son olarak sınırlı açıklama ve açıklanabilirlik özelliği ise kanıtlanabilirlik sorunlarına sebebiyet verebilir (Şahin, 2019).

Almanya'da, Kaliforniyalı elektrikli otomobil üreticisi Tesla'nın tüketicileri yanılttığına dair açılan dava, sürüş modlarına ilişkin belirsizliklerin ciddi sonuçlarına örnek teşkil etmektedir. Bavyera eyalet mahkemesi tarafından, Tesla'nın, yazılımı için "Autopilot" marka adını kullanması ile aracın Seviye 2 olmasına rağmen Seviye 3 ya da 4 özelliğine sahipmiş gibi bir izlenim uyandırdığı ve Autopilot aslında insan müdahalesi gerektiren bir sürücü destek sistemi iken, şirketin Alman web sitesinde söz konusu yazılımın işlevi hakkındaki iddialarının da aracın kendi kendine gidebiliyormuş gibi düşünülmesine yol açtığı kararına varılmıştır. Mahkeme, bir Alman iş grubunun açtığı davaya cevaben, ülke yasalarının araçların otoyolda otonom olarak çalışmasına izin vermediğini de belirtmiştir. Tesla'nın kaybettiği davada karar, firmaların otonom sürüşü yollara taşımaya çalışırken karşılaşabileceği engellere ve sürüş modları arasında karışıklık olmayacağını nasıl garanti edeceğine ilişkin potansiyel sorunlara işaret etmektedir (Ewing, 2020). Belirli bir tehdit altında sürücü kişinin kontrolü geri alabilmesi adına sistemin sesli, görüntülü ya da dokunsal uyarı tiplerini hangi sırayla sürücü kişiye iletmesi gerektiği, sürücü kişiye bu kontrolün ne kadar süreliğine verileceği, aracın sürücü kişinin kontrolü bırakmayı kabul etmeye hazır olup olmadığını nasıl takip edeceği, sürücü kişi kontrolü bırakmayı kabul etmez ise ne olacağı ya da sürücü kişinin yedek sürücü olarak sorumluluklarının neler olduğu gibi daha çok sayıda soru akla gelmektedir.

Boston Danışmanlık Grubu'nun on ülkede 5.500 tüketiciyle yaptığı bir ankette, katılımcıların en az %50'sinin bir AV satın almak veya kullanmak istediklerini ifade ettiği görülmektedir (Hazan vd., 2016). Diğer taraftan, her zaman kontrolde olmak istemek (%45), arabanın hata yapacağından korkmak (%43), araba kullanmaktan keyif almak (%30), teknoloji hakkında yeterince bilgi sahibi olmamak (%27), trafikte manevra yapmak için arabalara güvenmemek (%26), otonom sürüş işlevi için ödeme yapmak istememek (%25), arabanın hacklenebileceğinden endişe duymak (siber saldırılar) (%23) yanıtları, bireylerin otonom araçlara yönelik eksik güven duygularına ve kullanım tercihlerine ışık tutmaktadır. Otonom araçların güvenliği ve etkinliği konusunda bireyleri ikna etmek, otomobillerin özerklik seviyeleri arttıkça şirketler için zorlayıcı görünmektedir. Uluslararası yönetim danışmanlık firması McKinsey & Company'nin iş ortağı Andras Kadocsa da firmanın otonom araçlar hakkında müşterilerin algılarını ölçmek için son üç yılda yaptığı araştırmaların insanların otonom araç teknolojilerine yaklaşımıyla ilgili önemli noktalara işaret ettiğine dikkat çekmektedir (Öndeş, 2020). Anketler, 18-29 yaş aralığındaki bireylerin bu teknolojiye daha sıcak baktığını ortaya koyarken, ülkelere ilişkin karşılaştırmalı veriler, Çin'de ankete katılanların %42'sinin 'servis masrafları daha ucuzsa' mevcut araçlarını otonom olanlarla değiştirebileceklerini ifade ettiklerini göstermektedir. ABD'de ve Avrupa'da ise oranlar bu kadar yüksek değildir. Kadocsa, ayrıca, New York ile Mumbai gibi şehirler için geliştirilecek araçların bu kentlere hızlıca uyum sağlayabilmesi zorunluluğunu da vurgulamıştır; otonom araç teknolojisinin gelişmesi için şehirlerin ve dolayısıyla caddelerin kendine has profillerinin de göz önüne alınması gerekir.

Otonom araçların karıştığı kazalar da söz konusu belirsizlikler hakkında fikir verir niteliktedir:

- Google'ın sürücüsüz arabası ilk kez 14 Şubat 2016'da kazaya sebep olmuştur. El Camino Real, Mountain View'da otonom modda 2 mil hızla giden bir Lexus SUV, 15 mil hızla giden bir otobüse çarpmıştır. Olayda herhangi bir yaralanma bildirilmemiştir, sadece Google'ın aracının sol ön tekerleği ve çamurluğu hasar görmüştür (Davies, 2016).

- Tesla Model S, Williston, Florida'da otopilot modundayken ilk ölümüne neden olmuştur. 7 Mayıs 2016'da meydana gelen kazada Tesla'nın otopilot sensörleri, otoyoldan geçen beyaz bir traktör römorkunu tanıyamamıştır. Sürücü, otoyolda iken kendi kendine gitmesini bekleyerek arabayı otomatik pilot moduna almıştır ve AV, otoyoldan geçen 18 tekerlekli kamyonu ayırt edememiş, tam hızla içinden geçmeye çalışmıştır. Tesla sürücüsü kazada aldığı ağır yaralar nedeniyle hayatını kaybetmiştir (Yadron ve Tynan, 2016).

- 2018'de bir Honda sedan, sürücüsüz bir Waymo minibüse çarpmış, hafif yaralanmalara sebep olmuştur. İki yıl sonra, Google bir kez daha araba

kazasına karışmıştır; sedan başka bir insan sürücüden kaçınmak için yoldan çıkmış ve manuel modda bir Waymo minibüse çarpmıştır, bu nedenle bu vakada otonom minibüs hatalı bulunmamıştır (Weise, 2018).

- Uber'in karıştığı bir başka sürücüsüz araç kazası, 2018'de insan hatası nedeniyle Tempe, Arizona'da meydana gelmiştir (Hawkins, 2019). Olay, bisikletiyle karşıdan karşıya geçen Elaine Herzberg'in ölümüyle sonuçlanırken, Herzberg'e çarpmadan yalnızca 5,6 saniye önce onu tespit edebilen Uber arabasının güvenlik sürücüsü Vasquez'in "yolculuk boyunca kişisel cep telefonuyla görsel olarak dikkati dağıldığı için sürüş ortamını ve otomatik sürüş sisteminin çalışmasını izlememesi" kazanın birincil nedeni olarak gösterilmiştir. Ulusal Ulaşım Güvenliği Kurulunun (NTSB) kazanın olası nedenine ilişkin bulgularında Vasquez'in adı direkt geçmese de otomatik sürüş sisteminin güvenlik sürücüsü olarak yaptığı hatalar açıkça ortaya konmuştur. Raporlar, çarpışmadan önceki dakikalarda Vasquez'in telefonundan "The Voice" dizisinin bir bölümünü izlediği bildirilmiştir ki bu da Uber'in telefon kullanımını yasaklayan politikasını ihlal etmektedir. Ayrıca müfettişler Vasquez'in kaza anına kadar araçta geçirdiği toplam sürenin üçte birinden fazlasında telefonuna baktığını ve yoldan uzaklaştığını tespit etmiştir. Diğer yandan NTSB'nin kıdemli otoyol kazaları araştırmacısı Michael Fox, kaza sırasında, Uber'in Gelişmiş Teknolojiler Grubu'nun güvenliği yönetmek için bireysel çalışan rollerini ve sorumluluklarını tanımlayan kurumsal bir güvenlik planı veya yol gösterici bir belgesi bulunmadığını da ifade etmiştir. Ayrıca bu dönemde, şirketin bir güvenlik bölümü ve risk değerlendirmesi ve azaltılmasından sorumlu özel bir güvenlik yöneticisi de bulunmamaktadır. Kazadan önceki haftalarda Uber, her araçtaki güvenlik sürücüsü sayısını ikiden bire düşürmek gibi bir karar almıştır. Duke Üniversitesi İnsan ve Otonomi Laboratuvarı Direktörü Mary "Missy" Cummings, söz konusu kazanın ve takip eden NTSB soruşturmasının, sürücüsüz araçlarda güvenlik sürücülerinden yeterince yararlanılmadığını ortaya çıkardığını vurgulamıştır; Uber ve sürücüsüz araçları test eden diğer şirketler, genellikle "bağımsız yüklenicileri" araçlarda dolaşmaları ve mil üretmeleri için güvenlik sürücüleri olarak işe almaktadır. Cummings, bunun yerine, güvenlik sürücülerinin bir test protokolünde çok faydalı geri bildirimler verebilecek kritik ortaklar olarak görülmeleri gerektiğini belirtmiştir.

29 Haziran 2021'de, ABD Ulusal Otoyol Trafik Güvenliği İdaresi (NHTSA), SAE Seviye 2 Gelişmiş Sürücü Destek Sistemleri (ADAS) ile donatılmış araçların Amerika Birleşik Devletleri ve bölgelerinde kamuya açık yollarda karıştığı belirli kazaları raporlamak üzere, tanımlanmış üretici ve işletmecileri (raporlayan kuruluşlar) zorunlu kılan bir "Genel Emir" yayınlamıştır. Seviye 2 ADAS donanımlı bir aracın karıştığı kazalar, kazadan sonraki 30 saniye içinde aracın herhangi bir zamanda kullanımda

olması ve kazanın savunmasız bir yol kullanıcısını içermesi veya bir ölüm, bir aracın çekici ile götürülmesi, bir hava yastığının açılması veya herhangi bir kişinin tıbbi tedavi için hastaneye nakledilmesiyle sonuçlanması durumunda raporlanabilmektedir. Genel Emir, SAE Seviye 3-5 Otomatik Sürüş Sistemleri (ADS) ile donatılmış araçları da kapsamakla birlikte bu verilerin özeti ayrı bir raporda sunulmaktadır. 20 Temmuz 2021'de alınan ilk ADAS olay raporundan 15 Mayıs 2022'ye kadar toplam beş kişinin ağır yaralandığı ve altı kişinin ölümüyle sonuçlanan 392 adet Seviye 2 ADAS donanımlı aracın dahil olduğu kaza için olay raporu alınmıştır (Euronews, 2022; NHTSA, 2022).

Etik Gündem ve Yasal Düzenlemeler

Otonom sürüşün YZ etik söylemi içindeki özel rolü, hataların ve yanlış hesaplamaların bireylerin yaşamları, uzuvları ve mülkleri üzerinde büyük etkileri olabileceği gerçeğinden kaynaklanır (Luetge, 2017). Kazalar ve trafik güvenliği ile ilgili sürücülere verilen sorumlulukların büyük ölçüde araçların, yolların ve iletişim sistemlerinin yapım ve bakımını üstlenenlere devredilmesi ihtimali sorumluluk tanımlarında büyük değişikliklere işaret etmektedir. Almanya Federal Ulaştırma ve Dijital Altyapı Bakanlığının 2017 tarihli raporunda 10. Madde, "*Otomatik ve bağlantılı sürüş sistemleri söz konusu olduğunda, daha önce yalnızca bireyin sorumluluğunda olan hesap verebilirliğin sürücülerden teknolojik sistemlerin üreticilerine ve operatörlerine ve altyapı, politika ve yasal kararların alınmasından sorumlu kurumlara kaymakta olduğunu*" ifade eder (Müller, 2023).

Hansson, Belin ve Lundgren (2021), üzerinde durulması gereken etik meseleleri sorumluluk, kamuoyu tutumu, güvenlik, kontrol, enformasyon ve sosyal adalet başlıkları altında ele almıştır. Kamuoyunun, sürücüsüz araçların neden olduğu kazalara karşı, insan sürücülerin hatalarından kaynaklanan kazalara kıyasla çok daha düşük bir tolerans göstermesi söz konusu olabileceğini ileri sürer. Uluslararası Hukuk Firması Bird & Bird Uzman Avukatı Dr. Alexander Duisberg, bu araçlarda sistemlerin, karmaşık durumlarda insanlar için basit sayılan kestirimleri yapmakta başarısız olabildiğini vurgulamaktadır (Öndeş, 2020). Ayrıca giderek daha otonom hale gelen, insan katılımını azaltan, veri girişine dayalı, yanlış hesaplamalara ve önyargılara eğilimli olabilecek teknolojilerin hâkim olduğu bir topluma ilişkin kaygılar, sürücüsüz araçlara karşı bir direnç olasılığını da barındırmaktadır (Kriebitz ve Luetge, 2020). Yine de 2019 yılında küresel ölçekte yapılan bir araştırmaya göre, otonom araçlara en yoğun ilgisi olan ülkelerin başında %67 ile Türkiye gelmekte, Türkiye'yi, Almanya (%54), Birleşik Krallık (%48) ve ABD (%47) takip etmektedir. Türkiye, Çin ve Fransa'da güvensizlik algısının diğer gelişmiş ekonomilere göre daha düşük olduğu da dikkat çeken bir başka bulgudur (Deloitte, 2019).

Profesyonel sürücülere duyulan ihtiyacın giderek azalması ve bu sektörlerde çalışanların işlerini kaybetmelerinin eğitim programları ve diğer

işgücü piyasası politikaları gibi çözümler gerektirecek olması, araç tipleri ve modellerinin çarpışmayı önleme sistemleri bakımından farklılaşması ile karayolu trafiğindeki sosyo-ekonomik ayrışmanın daha da şiddetlenmesi ihtimalleri de söz konusudur (Hansson, Belin ve Lundgren, 2021). Daha yeni ve daha pahalı modellerin daha iyi sistemlere sahip olması beklenecek, bu araçların diğer araçlardan farklı yerlerde veya daha yüksek hızlarda çalışmasına izin verilmesi olasılığı tartışılacaktır.

Yasadışı taşımacılık, verilere yetkisiz erişim, sabotaj ve yeni otomobil hırsızlığı biçimleri gibi potansiyel suçlar göz önüne alındığında, güvenlik, kontrol ve sürveyans (gözetim) meselelerine ilişkin de çok sayıda endişe kaynağı mevcuttur (Hansson, Belin ve Lundgren, 2021). Daha önceki araştırmalar, çoğu trafik kazasının insanların yanlış değerlendirmeleri sonucunda gerçekleşebildiğini göstermiş olsa da otonom sürüş; bilgisayar korsanlığı saldırıları veya teknik arıza dahil olmak üzere farklı bir dizi güvenlik sorunundan etkilenmektedir (De La Torre vd., 2020). Suçluların bir aracın kontrolünü ele geçirerek kaza yapmasını ya da çalışamaz hale gelmesini sağlayabilme ihtimali ya da teröristlerin, düşman devletlerin önemli malların nakliyesini yönlendirmek, kalabalıkların arasına dalmak, bombaları tasarlanan patlama yerlerine taşımak ya da bir ülkenin karayolu sisteminde genel bir tahribat yaratmak için de sürücüsüz araçları kullanabilme ihtimalleri de bulunmaktadır. Sürücüsüz araçların hareketlerini optimize etmek için rotalar ve varış noktaları hakkında kapsamlı bilgi toplanması gerekir (Grigorescu vd., 2020); bu tür bilgiler hacklenebilir, ticari amaçlar ya da manipülasyon amacıyla kötüye kullanılabilir. Yayaların, bisikletlilerin ve geleneksel motorlu araçlarla seyahat eden insanların güvenliği, çevrelerindeki sürücüsüz araçların konumları ve hareketleri hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlayan transponderler taşımaları halinde artırılabilir, ancak bu tür cihazlar, sürücüsüz araçlardakilere benzer mahremiyet sorunlarına yol açacaktır (Hansson, Belin ve Lundgren, 2021).

Ayrıca, otonom araçların sürüş esnasında trafikte seyreden diğer araç ve yayaların kurallara uygun olarak hareket ettiğini varsayması da bir başka önemli eleştiri odağıdır. Güven prensibinden kaynaklanan bu durum nedeniyle araç, soldan akan bir trafikte sağlama (ya da tam tersi) yapılmayacağını kabul eder; dolayısıyla diğer araçların kuralları ihlal ettiği durumlara uygun hareket edebilecek şekilde programlanmaları gerekir (Doğan, 2019). Otonom araçlar her ne kadar bir mühendislik ürünü olarak mevcut yazılımları ile sürüşe başlasalar da makine öğrenimine sahip oldukları için sürüş esnasında öğrenmeye devam etmektedirler ve bu esnada öğrendiklerini ne zaman ve ne şekilde uygulayacaklarını öngörmek de zorlaşmaktadır; kompleks makine öğrenimi modelleri kendi karar verme yolunu önceden opak hale getirir, bu durum onun neden genellikle bir "kara kutu" olarak nitelendirildiğini de açıklamaktadır (Rai, 2020).

Güvenlik sorunları ve diğer pratik meselelerin yanı sıra, kaçınılmaz çarpışma durumları da otonom sürüşün ihtilafa yol açacak şekilde tartışılan yönlerindendir. Klasik "tramvay problemleri"nde çeşitli ikilemler sunulmaktadır. Bu problemler, seçimin yapay olarak sonlu sayıda farklı tek seferlik seçeneklerle sınırlandırıldığı ve temsilcinin mükemmel bilgiye sahip olduğu düşünce deneyleridir; bir eylemi gerçekleştirmek ile olmasına izin vermek, amaçlanan ile müsamaha edilen sonuçlar ve sonuçsalcı ile diğer normatif yaklaşımlar arasındaki fark gibi etik sezgileri ve teorileri araştırmak için teorik bir araç olarak kullanılırlar (Kamm, 2016). Bu tür sorunlar, otonom sürüşte karşılaşılan sorunları anımsatmaktadır; otonom bir aracın yapay zekâ mekanizmasının, yaşlı bir kadına mı yoksa küçük bir çocuğa mı çarpacağına karar vermesi bu ikilemlere bir örnektir. Bu tür varsayımsal ikilemlerin muhtemel çarpıcı sonuçları sebebiyle kaçınılmaz çarpışma durumları, ayrımcılık yapmama, insan onuru ve haklara ilişkin başlıklar altında etik ve deneysel araştırmalarda geniş çapta tartışılmaktadır (Gogoll ve Müller, 2017; Awad vd., 2018).

Martinho vd. (2021), Hagendorff (2020)'un ele aldığı yapay zeka etiğine ilişkin meseleleri kapsayan kılavuzlardan derlenen bir etik sorunlar listesi etrafında, belirsizliği hafifletmeye çalışmıştır. Bu çalışmada AV'lere, yapay zekâ destekli belirli bir teknoloji olarak odaklanılmış; endüstri raporlarında yer verilen etik konular ile akademik literatürde ele alınanları karşılaştırmak amaçlanmıştır. Otonom araçların geliştirilmesi ve kullanımının benimsenmesinde özel şirketler oldukça etkili olduğu için otonom araçların etiğine yönelik anlamlı bir tartışma, endüstrinin öncelik verdiği etik konuları da derinlemesine analiz etmelidir. Kılavuzlarda öne çıkan etik meseleler; (1) güvenlik ve siber güvenlik, (2) ortak fayda ve sürdürülebilirlik, (3) insan gözetimi, kontrol, denetim, (4) bilim-politika bağlantısı, (5) dayanışma, kapsayıcılık, sosyal uyum, (6) çeşitlilik, (7) kamu bilinci ve eğitim, (8) gizlilik, (9) hesap verebilirlik, (10) şeffaflık, (11) etik tasarım, (12) yasal çerçeve, (13) istihdamın geleceği, (14) muhbirlerin korunması, (15) açıklanabilirlik, (16) ikili kullanım sorunu ve askeriye, (17) sertifikasyon, (18) insan özerkliği, (19) sorumlu araştırma finansmanı, (20) tarafsızlık, ayrımcılık yapmama, adalet ve son olarak (21) gizli maliyetler başlıkları altında toplanmıştır. Akademik literatürün taranması ardından, sektörün farkındalığını ve anlatılarındaki ilgili sorunları belirlemek için yukarıda listelenen etik sorunlara dayanarak otonom araçlar üzerine iş ve teknik raporları incelenmiştir. Şirketlerin seçimi için, halka açık yollarda otonom araçları test eden ilk eyaletlerden biri olan Kaliforniya'da Haziran 2020 itibarı ile Motorlu Taşıtlar Departmanı tarafından sunulan sürücülü ve sürücüsüz otonom araç test iznine sahip 66 şirketin kaydı kullanılmıştır. Bu şirketlerden son beş yılın resmi teknik ve ticari raporları talep edilmiş, aynı zamanda şirket web sitelerinde standart çevrimiçi aramalarla tarama yapılmıştır. Nihai olarak 29 şirketten 86

belge analize tabi tutulmuştur. Bilimsel literatürde belgelenen ilgili etik tartışmaları, esasen ahlaki ikilemler olarak tasvir edilen yoğun trafik durumları etrafında dönmektedir. AV'nin trafikteki eylemler arasında zor bir ahlaki seçim yapmasının gerekli olduğu ve kurtarılan ve feda edilen hayat kombinasyonlarının doğuracağı farklı sonuçlar gibi meseleler ön plana çıkmaktadır (Awad vd., 2018; Bonnefon vd., 2016; Goodall, 2016; Lundgren, 2021). Diğer taraftan, endüstri raporlarında ele alınan çok sayıda konu değerlendirildiğinde şirketlerin, otonom sürüş etiğinin farkında olduğu ve bu meseleyle ilgilendiği görülmektedir. Literatür bulgularının aksine, tramvay vakalarına benzeyen ahlaki ikilemler endüstri raporlarında ele alınmasa da bu karmaşık trafik durumlarıyla ilgili altta yatan endişeleri ortaya çıkaran imalar bulunmaktadır. Otonom sürüş şirketlerinin, uzak operatörlerin yetkilerine yönelik farklı yaklaşımları benimsediği ve kurallara ve düzenlemelere, hızlandırılmış soruşturmalara ve çarpışma/çarpışmadan kaçınma algoritmalarına dayanan "en düşük sorumluluk riski" tasarım stratejisine yatırım yaptıkları dikkat çekmektedir. Hem bilimsel literatürün hem de endüstri raporlarının güvenlik ve siber güvenlik meselelerini önceliklendirdiği göze çarpmaktadır. Otonom araçlar ile kısa vadede sürüş sırasında konfor seviyesini artırma ve sürüş sırasındaki tehlikeyi minimize etme amacının kaynağını oluşturan "Vision Zero", yol kullanıcıları, sistem tasarımcıları, araç endüstrileri, halk sağlığı uzmanları ve yerel yönetimler gibi çok sayıda paydaşın daha fazla katılımını gerektiren yol güvenliğine yönelik etik bir yaklaşımdır, trafikte yaşanan ölümlerin ve ağır yaralanmaların sıfırlanması hedeflenmektedir (Bergh, Carlsson ve Larsson, 2003; Mendoza vd., 2017). Araştırma bulguları ise bilim ve endüstri topluluklarının, otonom araçların kaza riskini ortadan kaldırmayacağını kabul ettiği yönündedir.

Ölümcül kazaların medyada görünürlük kazanması etik araştırmacılarıyla beraber politika ve hukuk uzmanlarını da otonom sürüşe odaklanan belirli çerçeveler oluşturmaya zorlamaktadır (Favarò vd., 2017; Jelinski vd., 2021). Öne çıkan sorunlara hukuk çerçevesinden bakıldığında, yapay zekâ sistemlerine de sahip bu araçların hukuki statüsüne ve herhangi bir kazaya karışmaları halinde cezai sorumlulukların kime ait olacağına ilişkin sorular ön plana çıkmaktadır. Farklı otomasyon seviyeleri arasında ayrım yapan otonom sürüş çerçevelerinin teknik gelişmişlik seviyesini değil sürücü katılımı ve özerklik derecesini belirlediğinin tekrar altını çizmek gerekir, etik ve yasal sorumluluk açısından bu çerçeveler önem kazanmaktadır. Hansson, Belin ve Lundgren (2021) de vurguladığı üzere, kullanılan teknoloji sebebiyle artan üretim ve servis maliyetleri yüzünden yalnızca belli firmalar tarafından üretilebilecek bu araçların otomotiv üreticileri arasında tekelleşmeye yol açması ve mevcut iş kollarının yok olması gibi problemler de düzenleme gerektirmektedir.

Otonom araçlara ilişkin kayda değer politika çabaları arasında, güvenliğin birincil hedef olduğunu vurgulayan Almanya Federal Ulaştırma ve Dijital

Altyapı Bakanlığının 2017 tarihli raporu yer almaktadır. Haziran 2017'de yürürlüğe giren Karayolları Trafik Kanununda (Straßenverkehrsgesetz: StvG) yapılan değişiklik ile Almanya, otonom sürüş fonksiyonuna sahip araçlarda araç sürücülerinin hak ve yükümlülüklerini düzenleyen ilk ülke olmuştur. 2021 yazında, Seviye 4 AV'lere ilişkin dünyanın ilk yönetmeliğini kabul etmiştir ve bunu Şubat 2022'de AV'lerin konuşlandırılmasını düzenleyen ve teknolojik ilerlemeyi kolaylaştırmak için mevcut karayolu trafik yasalarını değiştiren federal bir yönetmelik izlemiştir (Kriebitz vd., 2022; Eastman, vd., 2023). AB üyesi ülkelerin otonom araçlara ilişkin yapacağı yasal düzenlemelerin, karayolları trafiğine ilişkin olarak özel öneme sahip uluslararası bir anlaşma özelliği taşıyan, tarafı oldukları Viyana Konvansiyonu ve Avrupa Birliği Mevzuatına uygun olması gerekmektedir. "Büyük Beşli" olarak adlandırılan teknoloji şirketlerinin de merkezi olan ABD gibi Anglo-Sakson hukukunun hâkim olduğu ülkeler, teknolojik yeniliklere Kıta Avrupası'na göre daha hızlı uyum sağlayabilmektedir. Kıta Avrupası hukuk sistemi ise bu bağlamda değiştirilmesi daha güç bir yapı sergilemektedir. Alman ve genel olarak AB yasaları, bazı şirketler tarafından tüketicilerin veya olası kurbanlarının üzerinde -onların bilgilendirilmiş onayı olmaksızın- test yapmanın kullanılan bir strateji olduğu ABD'deki benzerlerinden çok daha kısıtlayıcıdır (Müller, 2023). ABD'nin federal bir devlet olduğu da göz ardı edilmemelidir; zira bazı eyaletlerin otonom araçlara ilişkin düzenlemelerinde, cezai sorumluluk değerlendirmesi yapılırken, Michigan'da bir inşaat işçisinin ölümü ile sonuçlanan ihlal örneğinde görüldüğü üzere belirli trafik kanunu ihlallerinde kusursuz sorumluluk kabul edilebilmektedir (Gurney, 2015).

İngiltere'de ise kamuya açık yollarda otonom araçlara ilişkin test sürüşlerine 2015 yılında izin verilmiştir. Aynı yıl, otonom araçlara ilişkin gelişmelerin takip edildiği ve kanun koyucuya tavsiyede bulunabilen, İş, Enerji ve Endüstriyel Strateji Bakanlığı (BEIS) ve Ulaştırma Bakanlığının (DfT) ortak bir politika birimi olan "Bağlantılı ve Otonom Araçlar Merkezi" (CCAV) de kurulmuştur. Merkez, otonom araçlara ilişkin test sürüşlerinde bulunması gereken koşulları belirlemekte olup yasal düzenlemeleri gözden geçirerek ara raporlar hazırlamaktadır. 2018 Otomatik ve Elektrikli Araçlar Yasası (AEVA), AV tescili ve işletimi için gereklilikleri belirleyen merkezi tüzüktür, aynı zamanda AV'lerin düzenlenmesi için bir çerçeve oluşturmaktadır (Eastman, 2023). 2019 yılında yapılan değişiklik ile test sürüşlerinde bir sürücünün araçta bulunması koşulu kaldırılmıştır, ancak aracın güvenlik amacıyla uzaktan bir kullanıcı / operatör tarafından kontrol edilebilir olması gerekmektedir. Hükümetin Nisan 2021'de sürücüsüz araçların Birleşik Krallık yollarında kullanılmasına izin verileceğini açıklamasının ardından, otomatik araç geliştiren veya geliştirmekte olan şirketlerin sayısında büyük bir artış yaşanmış, bu durum otomatik araçların kullanımını yönetecek yasal bir çerçevenin kabul edilmesi için hükümet üzerinde baskı oluşturmaya

başlamıştır. Ocak 2022'de İngiltere ve Galler Hukuk Komisyonu ile İskoçya Hukuk Komisyonu, sürücüsüz araçların güvenli kullanımına yönelik tavsiyelerde bulunan, otomatik sürüş sistemlerine (ADS) sahip araçları düzenleyecek yeni bir Otomatik Araçlar Yasası'nın yürürlüğe konulmasını tavsiye eden ortak bir rapor yayınlamıştır (Prinsley vd., 2022).

Türkiye'de ise Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığının 2014 – 2016 dönemine ait aksiyon planı ile çalışmalar başlamış, Teknoloji ve Sanayi Bakanlığı tarafından 2016 – 2019 yılları arası aksiyon planı kapsamında da otonom araçların testi için öngörülen uluslararası standartların Türkiye'de de uygulanması amacıyla çalışmalar devam ettirilmiştir. Motorlu Araçlar ve Römorkları ile Bunlar için Tasarlanan Aksam, Sistem ve Ayrı Teknik Ünitelerin Genel Güvenliği ve Korunmasız Karayolu Kullanıcılarının ve Yolcuların Korunması ile İlgili Tip Onayı Yönetmeliği (AB/2019/2144) uyarınca "otonom araç", "sürücünün devamlı kontrolü olmadan, ancak sürücü müdahalesinin yine de beklendiği veya gerekli olduğu, belirli bir süre için otonom olarak hareket etmek üzere tasarlanmış ve imal edilmiş motorlu araç" olarak; "tam otonom araç" ise "herhangi bir sürücü kontrolü olmadan otonom olarak hareket etmek üzere tasarlanmış ve imal edilmiş motorlu araç" olarak tanımlanmaktadır ve Avrupa Birliğindeki mehaz AB/2019/2144 Sayılı Genel Güvenlik Regülasyonu ile uyumlu, SAE seviyeleri ile ise doğrudan örtüşmeyen tanımlardır (Kınıkoğlu vd., 2021). Ağustos 2020 tarihinde Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı tarafından yayınlanan Ulusal Akıllı Ulaşım Strateji Belgesi'nde otonom araç ve nesnelerin interneti (IoT) gibi teknolojilerin akıllı ulaşım sistemleri (AUS) uygulamalarına etkileri ele alınmıştır. Türkiye'de otonom araç sürüş testleri, Ağustos 2019'da İstanbul'da hem direksiyonu hem freni ve gazı kontrol edebilen ve tam otomatik olarak şerit değiştirebilen, "otoban otopilotu" tabanlı Seviye 2+ iki otonom araç ile yapılmaya başlanmıştır (Öz, 2021). Otonom araçların sebep olduğu kazalarda hukuki sorumluluğa özgü ayrı bir hukuki düzenleme bulunmaması sebebiyle aracı sevk ve idare eden kişinin sürücü olduğu esasına dayanan Karayolları Trafik Kanunu (KTK) ilgili hükümlerine başvurulması gerekir, ancak otonom sistem tarafından kontrol edilen araçtaki kişinin sürücü olduğunun kabul edilmesi sorumluluğa ilişkin sorunlar ortaya çıkaracaktır (Kınıkoğlu vd., 2021).

Sonuç

Otonom sürüş, kolaylık ve güvenlik seviyelerini artırarak ulaşım ve taşımacılık şekillerini dönüştürme potansiyeline sahip olsa da teknoloji, maliyet, yasalar ve düzenlemeler açısından hala birçok zorluk ve etik sorunla karşı karşıyadır. Otomobil üreticileri ve tedarikçilerinden teknoloji sağlayıcılarına kadar otonom sürüş değer zincirindeki tüm şirketler sık sık gözden geçirmeleri ve güncellemeleri de gereken stratejilere sahip olmalıdır; salt hedefe yönelik bir değer önerisinden ziyade aşamalı olarak önümüzdeki on yılları kapsayan iyi geliştirilmiş senaryolar aracılığıyla pazarın nereye

gideceğine dair sağlam bir vizyon oluşturmaları gerekmektedir. Bunun yanı sıra otonom araçlar, elektronik donanımları gereği bilgisayar yazılımları, yazılımlardan elde edilen verilerin toplanması için bulut bilişim sistemleri gibi birçok alanı etkilediği için hem endüstrile- arası hem de disiplinlerarası arası bir iş birliği gerektirmektedir. Toplumun geleceği üzerindeki uzun vadeli etkiyi dikkate almayan, yalnızca otonom veya akıllı sistemlerin yeteneklerini geliştirmeye yoğunlaşan teknoloji merkezli bir yaklaşım değil, otonom taşımacılık ile bütünleşmiş ulaşım planlarının geliştirilmesinde karşılaşılacak zorlukları ve faydaları tartan; kentsel katılım ve politikaları, toplumsal kabul ve finansman gibi konuları ulaşım ekosistemi ile bir arada ele alan ve otonom araçların piyasaya sürülmesinin yol açabileceği potansiyel sorunlara adalet, şeffaflık, mahremiyet, sorumluluk gibi temel etik ilkeler aracılığıyla nüfuz eden araştırmalardan beslenen bir yaklaşım benimsenmelidir. Çoğul değerlerin ortaya çıkarılması ve bu değerler üzerinde müzakere edilmesi kamu yararı ile politika hedefleri arasında anlamlı bir bağ kurulmasına, kamu yararının güvence altına alınmasına vesile olacaktır.

KAYNAKÇA

Awad, E., Dsouza, S., Kim, R. vd. (2018). "The moral machine experiment". *Nature*, 563: 59–64. https://doi.org/10.1038/s41586-018-0637-6.

Bergh T., Carlsson, A. ve Larsson, M. (2003). "Swedish Vision Zero experience". *International Journal of Crashworthiness*, 8(2): 159–167. https://doi.org/10.1533/ijcr.2003.0224.

Bonnefon, J. F., Shariff, A. ve Rahwan, I. (2019). "The trolley, the bull bar, and why engineers should care about the ethics of autonomous cars". *Proceedings of the IEEE*, 107(3): 502–504. https://doi.org/10.1109/JPROC.2019.2897447.

Coffin, D., Oliver, S. ve VerWey, J. (2019). "Building Vehicle Autonomy: Sensors, Semiconductors, Software and U.S. Competitiveness". *Working Paper ID-19-063. United States International Trade Commission.*

Çekin, M. S. (2018). "Otonom Araçlar ve Hukuki Sorumluluk". *TAAD*, 9(33): 283-301. https://dergipark.org.tr/tr/pub/taad/issue/52649/693701.

Davies, A. (2016). "Google's Self-Driving Car Caused Its First Crash". *Wired.* https://www.wired.com/2016/02/googles-self-driving-car-may-caused-first-crash/. (05.09.2023).

Davies, A. (2017). "The World's Fair Future of 1939 and the Quest for Our Next Utopia". *Wired.* https://www.wired.com/story/worlds-fair-1939-futurama-utopia/. (erişim tarihi: 23.12.2022).

De La Torre, G., Rad, P. ve Choo, K.-K. R. (2020). "Driverless vehicle security: Challenges and future research opportunities". Future Generation Computer Systems, 108: 1092-1111. https://doi.org/10.1016/j.future.2017.12.041.

Deloitte. (2019). "Global Automotive Consumer Study, Advanced vehicle Technologies and multimodal transportation".

Doğan, K. (2019). "Sürücüsüz Araçlar, Robotik Cerrahi, Endüstriyel Robotlar ve Cezai Sorumluluk". *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Durmuş TEZCAN'a Armağan, 21, Özel Sayı: 3219-3251.

Duffy, S. H. ve Hopkins, J. P. (2013). "Sit, Stay, Drive: The Future of Autonomous Car Liability". *16 SMU Science & Technology Law Review* 101, 16: 101-123. https://ssrn.com/abstract=2379697.

Eastman, B., Collins, S., Jones, R. vd. (2023). "A Comparative Look at Various Countries' Legal Regimes Governing Automated Vehicles". *J. L. & MOB.*

Euronews. (2022). "ABD'de otonom araçlar yaklaşık 400 kaza yaptı: İlk sırada Tesla var". *Euronews.* https://tr.euronews.com/2022/06/15/abdde-otonom-araclar-yaklasik-400-kaza-yapti-ilk-sirada-tesla-var (erişim tarihi: 09.10.2023).

Ewing, J. (2020). "German Court Says Tesla Self-Driving Claims Are Misleading". *The New York Times.* https://www.nytimes.com/2020/07/14/business/tesla-autopilot-germany.html. (erişim tarihi: 19.09.2023).

Favarò, F. M., Nader, N., Eurich, S. vd. (2017). "Examining accident reports involving

autonomous vehicles in California". *PLoS One*, 12(9): e0184952. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0184952.

Gless, S., Silverman, E. ve Weigend, T. (2016). "If Robots Cause Harm, Who Is To Blame? Self-Driving Cars and Criminal Liability". *New Criminal Law Rewiew*, 19(3): 412-436. https://doi.org/10.1525/nclr.2016.19.3.412.

Gogoll, J., ve Müller, J. F. (2017). "Autonomous cars: In favor of a mandatory ethics setting". *Science and Engineering Ethics*, 23(3): 681–700. https://doi.org/10.1007/s11948-016-9806-x.

Golbabaei, F., Yigitcanlar, T., Paz, A. ve Bunker, J. (2020). "Individual Predictors of Autonomous Vehicle Public Acceptance and Intention to Use: A Systematic Review of the Literature". *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 6(4), 106. https://doi.org/10.3390/joitmc6040106.

Goodall, N. J. (2016). "Can you program ethics into a self-driving car?" *IEEE Spectrum*, 53(6): 28–58. https://doi.org/10.1109/MSPEC.2016.7473149.

Grigorescu, S., Trasnea, B., Cocias, T. ve Macesanu, G. (2020). "A survey of deep learning techniques for autonomous driving". *Journal of Field Robotics*, 37(3): 362–386. https://doi.org/10.1002/rob.21918.

Gurney, J. (2015). "Driving Into the Unknown: Examining the Crosroads of Criminal Law and Autonomous Vehicles". Wake Forest Journal of Law & Policy, 5(2): 393-442.

Hagendorff, T. (2020). "The ethics of AI ethics: An evaluation of guidelines". *Minds and Machines*, 30: 99–120. https://doi.org/10.1007/s11023-020-09517-8.

Hansson, S. O., Belin, M.-A. ve Lundgren, B. (2021). "Self-Driving Vehicles – An Ethical Overview". Philosophy & Technology, 34: 1383-1408. https://doi.org/10.1007/s13347-021-00464-5.

Hawkins, A. J. (2019). "The world's first robot car death was the result of human error – and it can happen again". *The Verge*. https://www.theverge.com/2019/11/20/20973971/uber-self-driving-car-crash-investigation-human-error-results. (erişim tarihi: 12.08.2023).

Hazan, J., Lang, N., Chua, J. vd. (2016). "Will Autonomous Vehicles Derail Trains?". *Boston Consulting Group*. https://www.bcg.com/publications/2016/transportation-travel-tourism-automotive-will-autonomous-vehicles-derail-trains. (erişim tarihi: 10.09.2023).

Inagaki, T. ve Schreidan, T. B. (2019). "A Critique of the SAE conditional driving automation definition, and analyses of options for improvement". *Cognition, Technology & Work*, 21(1): 569-578. https://doi.org/10.1007/s10111-018-0471-5.

Jelinski, L., Etzrodt, K. ve Engesser, S. (2021). "Undifferentiated optimism and scandalized accidents: The media coverage of autonomous driving in Germany". *Journal of Science Communication*, 20(4): A02.

Kamm, F. M. (2016). *The Trolley Problem Mysteries*. Eric Rakowski (ed.). Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190247157.001.0001.

Kınıkoğlu, B., Hamzaoğlu, Y. ve Hamzaoğlu, M. (2021). "Otonom Araçların Neden Olduğu Kazalardaki Hukuki Sorumluluk Rejimi". *Adalet Dergisi*, 66: 333-377.

Prinsley, M. A., Yaros, O., Randall, R. vd. (2022). "New regulations to govern driverless cars in the UK". *Mayer Brown*. https://www.mayerbrown.com/en/perspectives-events/publications/2022/03/new-regulations-to-govern-driverless-cars-in-the-uk. (erişim tarihi: 09.10.2023).

Kriebitz, A. ve Luetge, C. (2020). "Artificial intelligence and human rights: A business ethical assessment". *Business and Human Rights Journal*, 5(1): 84–104. https://doi.org/10.1017/bhj.2019.28.

Lang, N., Rüßmann, M., Dauner, T. vd. (2016). "Self-Driving Vehicles, Robo-Taxis, and the Urban Mobility Revolution". *Boston Consulting Group.* https://www.bcg.com/publications/2016/automotive-public-sector-self-driving-vehicles-robo-taxis-urban-mobility-revolution. (erişim tarihi: 08.10.2023).

Lundgren, B. (2021). "Safety requirements vs. crashing ethically: What matters most for policies on autonomous vehicles". *AI & Society*, 36: 405-415. https://doi.org/10.1007/s00146-020-00964-6.

Luetge, C. (2017). "The German ethics code for automated and connected driving". *Philosophy & Technology*, 30(4): 547–558. https://doi.org/10.1007/s13347-017-0284-0.

Martinho, A., Herber, N., Kroesen, M. ve Chorus, C. (2021). "Ethical issues in focus by the autonomous vehicles industry". *Transport Reviews*, 41(5): 556-577. https://doi.org/10.1080/01441647.2020.1862355.

MDOT ve CAR (2017). "Automated Vehicle Industry Activities In Michigan". *Michigan Department of Transportation & The Center For Automotive Research).*

Mendoza, A., Wybourn, C. A., Mendoza, M. vd. (2017). "The Worldwide Approach to Vision Zero: Implementing Road Safety Strategies to Eliminate Traffic-Related Fatalities". *Current Trauma Reports*, 3(12). https://doi.org/10.1007/s40719-017-0085-z.

Müller, Vincent C. (2023). "Ethics of Artificial Intelligence and Robotics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/ethics-ai/. (erişim tarihi: 09.10.2023).

Nevejans, N. (2016). "European Civil Law in Robotics: Study for the JURI Committee" *Directorate General For International Policies, Policy Departmant, Citizens' Rights and Constitutional Affairs, Legal Affairs.* http://www.europarl.europa.eu/committees/fr/supporting-analyses-search.html. (erişim tarihi: 03.10.2023).

NHTSA. (2022). "Summary Report: Standing General Order on Crash Reporting for Level 2 Advanced Driver Assistance Systems". *U.S. Department of Transportation.*

Nikitas, A., Vitel, A-E. ve Cotet, C. (2021). "Autonomous vehicles and employment: An urban futures revolution or catastrophe?". *Cities*, 114: 103203. https://doi.

org/10.1016/j.cities.2021.103203.

Nissan. (2019). "Small business believe their fleets will be fully electric within 20 years". Nissan Motor Corporation. https://global.nissannews.com/en/releases/small-businesses-believe-their-fleets-will-be-fully-electric-within-20-years. (erişim tarihi: 18.09.2023).

Öndeş, Ö. (2020). "Otonom araçların geleceği Boğaziçi'nde tartışıldı" *Boğaziçi Üniversitesi, Haberler.* https://haberler.bogazici.edu.tr/tr/haber/otonom-araclarin-gelecegi-bogazicinde-tartisildi. (erişim tarihi: 16.09.2023).

Öz, E. (2021). "Türkiye'de ilk sürücüsüz otomobil test sürüşlerinde başlandı". *Independent Türkçe.* https://www.indyturk.com/node/352396/bilim/türkiye'de-ilk-sürücüsüz-otomobil-test-sürüşlerine-başlandı. (erişim tarihi: 10.10.2023).

Pizzuto, L., Thomas, C., Wang, A. ve Wu, T. (2019). "How China will help fuel the revolution in autonomous vehicles". *McKinsey & Company*. https://www.mckinsey.com/industries/automotive-and-assembly/our-insights/how-china-will-help-fuel-the-revolution-in-autonomous-vehicles#/. (erişim tarihi: 27.09.2023).

Placek, M. (2022). "Autonomous vehicles worldwide – statistics & facts". *Statista.* https://www.statista.com/topics/3573/autonomous-vehicle-technology/#topicOverview. (erişim tarihi: 09.10.2023).

Placek, M. (2023). "Level 2-4 autonomous vehicle sales as a share of total vehicle sales in 2025 and 2030, by automation level". *Statista.* https://www.statista.com/statistics/1230101/level-2-autonomous-vehicle-sales-worldwide-as-a-share-of-total-vehicle-shares-by-autonomous-vehicle-level/#statisticContainer. (erişim tarihi: 08.10.2023).

Rai, A. (2020). "Explainable AI: From black box to glass box". *Journal of the Academy of Marketing Science,* 48(1): 137–141. https://doi.org/10.1007/s11747-019-00710-5.

Richter, F. (2018). "These Companies Are Testing Self-Driving Cars in California". *Statista.* https://www.statista.com/chart/13868/registered-autonomous-vehicles-to-be-tested-in-california/. (erişim tarihi: 23.09.2023).

SAE International. (2014). "Taxonomy and definitions for terms related to on-road motor vehicle automated driving systems". *J3016_201401. SAE Internaional, Warrendale, PA, USA.*

SAE International. (2021). "Taxonomy and Definitions for Terms Related to Driving Automation Systems for On-Road Motor Vehicles". *J3016_202104. SAE Internaional.* https://www.sae.org/standards/content/j3016_202104/. (erişim tarihi: 03.09.2023).

Şahin, A. D. (2020). "Otonom Araçların Hukuki Sorumluluğunun Türk ve Alman Hukuku Kapsamında Değerlendirilmesi". *Suç ve Ceza*, 13(4): 977 - 1026.

Taştan, Y. ve Kaymaz, H. (2021). "Otonom Araçların Önündeki Zorluklar". *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences*, 33(2): 195-209. https://doi.org/10.7240/jeps.741594.

T. C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2020). "Ulusal Akıllı Ulaşım Sistemleri Strateji Belgesi ve 2020-2023 Eylem Planı".

UN General Assembly (2020). "Improving Global Road Safety". *A/RES/74/299, United Nations.* https://undocs.org/en/A/RES/74/299.

Weise, E. (2018). "Video shows Google self-driving van accident in Arizona". *USA Today.* https://www.usatoday.com/story/tech/2018/05/04/google-self-driving-van-involved-crash-arizona-driver-injured/582446002/. (erişim tarihi: 14.08.2023).

Wired Brand Lab. (2023). "A Brief History of Autonomous Vehicle Technology". *Wired.* https://www.wired.com/brandlab/2016/03/a-brief-history-of-autonomous-vehicle-technology/. (erişim tarihi: 08.10.2023).

WHO. (2022). "Road traffic injuries". *World Health Organization*. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/road-traffic-injuries. (erişim tarihi: 23.09.2023).

Yadron, D. ve Tynan, D. (2016). "Tesla driver dies in first fatal crash while using autopilot mode". *The Guardian.* https://www.theguardian.com/technology/2016/jun/30/tesla-autopilot-death-self-driving-car-elon-musk. (erişim tarihi: 07.08.2023).

Zech, H. (2019). "Künstliche Intelligenz und Haftungsfragen, Die Zeitschrift für die gesamte Privatrechtswissenschaft". Heft 2: 129-272.

Bölüm 12

TÜRK KAMU YÖNETİMİNDE YAPAY ZEKA: TEŞKİLATLANMA VE POLİTİKA BELGELERİ ANALİZİ

Serkan DORU[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Serkan DORU Kurumu: Akdeniz Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

GİRİŞ

Bilişim teknolojisinin hızla gelişmesi ve yeryüzünde insan hayatının odağında bulunan tüm sektörlere doğrudan etkisi, bugün için ele alınan her konuda göz ardı edilemez bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu teknolojik dönüşüm sarmalı içinde en dikkat çeken konuların başında da yapay zeka teknolojisi gelmektedir. Çünkü yapay zeka teknolojik alanda yaşanan gelişmelerin bir parçası olmanın çok ötesinde bir konuma sahiptir. İçinde yaşadığımız dünyada teknoloji adına yaşanan her bir gelişmeyi ve aracı icat eden insan beynine ve zekasına, yine onun eliyle yaratılan bir alternatiftir. Bu nedenle yapay zeka konusu ele alınırken diğer teknolojik gelişmelerden ayrışmakta ve ulaştığı/ulaşabileceği noktalar ciddi tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Yapay zekaya ilişkin bu gündemin insanoğlunun yaklaşık son on beş yılını kapsadığı söylenebilir. Özellikle pandemi dönemi içinde ve sonrasında, iş hayatının planlanabilmesi ve sürdürülebilmesi için teknolojinin başat aktör konumuna yükselmesi, yapay zekaya olan ilgiyi artırmış ve aynı zamanda yapay zekanın gelişimini de hızlandırmıştır. Bugün gelinen noktada yapay zekanın vazgeçilemez bir aktör olduğu kabul edilmekle birlikte nerede durdurulacağı veya sınırlarının ne olacağı konusunda da ciddi bir tartışma yürütülmektedir. Bu tartışmaların yaşandığı alanlardan birisi de kamu yönetimi alanıdır. Keza hem kamu politikalarının oluşturulması hem de uygulanması safhalarında yapay zekaya başvurulmaktadır. Fakat yukarıda da ifade edildiği üzere, kamu yararına yönelik kamu hizmeti sunma yükümlülüğü bulunan kamu kurumlarının kamu politikası oluştururken yapay zekadan hangi alanlarda ve ne düzeyde faydalanması gerektiği sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle yapay zekanın dünyadaki mevcut konumundan hareketle, özellikle Türk kamu yönetimi içindeki teşkilatlanması ve bu alana yönelik olarak oluşturulan politika belgeleri ele alınarak günümüze yönelik bir analiz yapılması planlanmaktadır.

Yapay Zeka Nedir?

Her ne kadar yapay zekaya ilişkin gelişmeler yeni gibi görünse de insanoğlunun yapay zekayı yaratmaya yönelik uğraşları epey eskidir. Öyle ki yapay zekanın ortaya çıkışına yönelik olarak ilk adımı, yine tarihin ilk bilgisayar mühendislerinden biri sayılan Gottfried Wilhelm Leibniz atmıştır. Kendisi 17. yüzyılın sonlarına doğru dört işlemi yapabilen ilk mekanik hesap makinesini geliştirmiştir. Aynı zamanda adına "calculus ratiocinator" dediği insan gibi düşünebilen bir makineyi de hayal etmiştir. Ardından İngiliz matematikçi George Boole, bugünkü bilgisayarların temel işlem mantığını oluşturan "0" ve "1" rakamlarına dayanan ikili gösterimi kullanabilir hale getirmiştir. Devamında ise Gottlob Frege, David Hilbert, Kurt Gödel gibi bilim insanları da mantık ve matematik ilişkisi üzerine tartışılan teoremlerin geliştirilmesi üzerine eşsiz katkılar sunmuşlardır. Bu çalışmalar neticesinde 20. yüzyılda ünlü Britanyalı matematikçi Alan Turing de Mind dergisinde yayımlanan

"Computing Machinery and Intelligence" adlı makalesi ile bugünkü bilgisayar biliminin en somut temellerini atmıştır (Say, 2019, s. 15-30).

Yaşanan gelişmeler neticesinde de yapay zeka kavramının ilk kez 1956 yılında John McCarthy tarafından kullanıldığı ileri sürülmektedir. Yapay zeka bu dönemde insan gibi davranan bilgisayarların yapımı ile ilgili olarak bilgisayar biliminin ayrı bir dalı olarak ortaya çıkmıştır. (Kamble ve Shah, 2018, s. 178-179). Yapay zekanın ilerleyen dönemlerde de farklı nitelikteki evreler halinde gelişimini sürdürdüğü gözlemlenmiştir. Öyle ki 1980-1987 yılları arası yapay zekanın sıçrama yaptığı bir dönem olarak adlandırılırken, 1987-2011 yılları arası dönem ise duraklama dönemi olarak adlandırılmaktadır. 2012 yılında sonra günümüze kadar gelen dönem ise yapay zeka için grafik işlemciler dönemi olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda bu son dönemin Endüstri 4.0 olarak adlandırılan toplumsal dönüşüm döneminin başlangıcına isabet etiğini de belirtmek gerekir. (Okcu ve Akman, 2020, s. 72-75).

Say'ın (2019, s. 83) ifadesiyle yapay zeka "doğal sistemlerin yapabildiği (zekice olsun veya olmasın) her bilişsel etkinliği (gerekirse bedenleri olan) yapay sistemlere, daha da yüksek başarım düzeylerinde nasıl yaptırabileceğimizi inceleyen bilim dalıdır". Yapay zekanın bu tanımı; soyut bilişsel becerilere dayanan insan zekasının, somut biyolojik bir bedende varlık bulan çıktılarının makineler aracılığı ile kopyalanıp kendisinden de iyi bir şekilde gerçekleştirilebileceği anlamı taşımaktadır. İşte bu nedenden ötürüdür ki yapay zeka, insanlar arasında farklı kulvarlarda devam eden birbirine üstün gelme gayretini, sanal bir düzleme taşıyarak daha önce görülmemiş yeni bir rekabet yaratmaktadır.

Bir diğer tanıma göre de yapay zeka, ilgili kullanıcılar tarafından belirlenen amaçlar çerçevesinde verilen görev(ler)i insan zekasını taklit ederek ve veri tabanında topladığı bilgiler aracılığı ile gerçekleştiren, görevlerini icra ederken de kendisini birikimli olarak sürekli geliştiren sisteme verilen isimdir (Okcu ve Akman, 2020, s. 70-71).

OECD'ye göre ise yapay zeka, belirli hedeflere yönelik olarak çıktılar (tahminler, kararlar veya tavsiyeler) üreterek, dış çevreyi etkileme gücüne sahip olan makine tabanlı sistemlerdir. OECD tarafından yapay zekanın işlevleri aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

- Gerçek ve/veya sanal ortamları algılayabilmek,
- Bu algıları otomatik bir şekilde (örneğin makine öğrenimi ile) veya manuel olarak analiz yoluyla soyut bir modelleme yapabilmek,
- Sonuçlara yönelik olarak seçenekleri formüle edebilmek amacıyla model çıkarımlarını kullanabilmektir (OECD, 2019a).

UNESCO tarafından da yapay zeka, veriyi ve bilgiyi akıllı bir biçimde

işleme kapasitesine sahip olan, muhakeme, algılama, öğrenme, tahmin etme, planlama ve kontrol etme yetilerine sahip olan sistemler olarak tanımlanmıştır. Yapay zeka teknolojilerini, geleneksel bilgi teknolojilerinden ayıran faktörün öğrenme kapasitesi olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte yapay zekanın, insan zekasına benzer bir şekilde beklenen görevleri algılayarak yerine getirebilme yeteneğine sahip olduğunun altı çizilmiştir. Bu nedenle kamu kurumlarının mevcut sorunlarla olan mücadelelerinde avantaj sağlayabileceğine dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla yapay zeka, kamu sektörüne yardımcı olabilecek temel bir araç olarak görülmektir (UNESCO, 2022, s. 49). Ayrıca UNESCO tarafından yapay zeka teknolojilerinin avantajlarına dikkat çekmek amacıyla kamu sektöründe fayda sağlayan kullanım alanları örneklenmiştir. Bu örneklere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. *Yapay Zekanın Kamu Sektörüne Yönelik Potansiyeli*

Yapay Zeka Tipleri	Geliştirilmiş Aktivite	Örnek
Bilgisayarlı Görüntüleme	Politika Oluşturma (Hollanda)	Çöpleri algılama: Nesne algılama kiti dijital ortamda bilgisayar görüşünü kullanır. Sokaklardaki çöplerin görüntülenerek tespit edilmesi.
Robotik İşlem Otomasyonu	Kamu Hizmeti (İsveç)	Devlet yardımları ve sosyal fayda için bekleme sürelerinin kısaltılması
Robot	Kamu Hizmeti (İspanya)	İnsanların yaşam kalitesinin iyileştirilmesi için bakım robotlarının kullanılması (Yaşlılar için refakatçi robotlar)
Sanal Asistan	Toplum Servisleri (Singapur)	Mahalle sakinlerinin sorunlarını hızlı şekilde bildirebilecekleri sohbet robotu oluşturulması
Tahmine Dayalı Analitik	Kamu Hizmeti (Belçika)	İş kurumunda yapay zeka kullanılarak kişiye göre işin tespit edilebilmesi
Bilgisayarlı Görüntüleme	Kamu Hizmeti (Arjantin)	Kentsel sorunları raporlayabilen öğrenim tabanlı bir makine
Tahmine Dayalı Analitik	İç İşler (ABD)	Sağlık Bakanlığı'nda kullanılan yapay zeka sisteminin toplu alımlar için fiyat analizi gerçekleştirmesi
Ses Sistemi	İç İşleri (Estonya)	Parlamentonun tüm kayıtları belgeye dökebilmek amacıyla yapay zeka sistemini kullanması

Kaynak: *(UNESCO, 2022: 51)*

Avrupa Birliği'ne göre ise yapay zeka, belirli hedeflere ulaşabilmek amacıyla çevresini analiz edebilen ve belirli bir dereceye kadar da özerklikle hareket edebilecek kadar akıllı davranışlar sergileyebilen sistemleri ifade etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2018, s. 1). Böylelikle Avrupa Birliği üye devletlerinde kamu yönetimleri içinde yapay zeka sistemi uygulamalarının teşvik edilmesi ve yaygınlaştırılması amaçlanmaktadır. Üye devlerin, kamu

sektöründe insan merkezli ve etik ilkelere sahip bir yapay zekaya sahip olmalarının benimsenmesi sürecinde desteklenmesi hedeflenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2023). Bu doğrultuda yapay zekanın kamu yönetimine entegre edilme sürecinde etik değerlere sahip olması ve insan merkezli konumlanması gerekliliğinin ön planda tutulduğu ifade edilebilir.

Günümüzde de modern kamu yönetimi sistemlerinin genellikle hesap verebilirlik, şeffaflık, özel hayatın gizliliği ve kişisel verilerin mahremiyeti ve katılımcılık gibi iyi yönetişim düsturunun temel ilkeleri çevresinde şekillendiği söylenebilir. Bu nedenle yapay zeka uygulamaları bakımından çok daha geniş bir kitleye çok daha çeşitli hizmet sunan kamu sektörünün daha da dikkatli adımlar atması gerekmektedir. Çünkü bu hizmetlerin sunulabilmesi için büyük veri yığınlarının ve diğer sektörlerde kullanılandan çok daha karmaşık algoritmaların işleme alınması zorunludur. Dolayısıyla hizmete ilişkin ölçeğin büyümesi aynı zamanda dijital güvenliğin, şeffaflığın ve doğruluğun sağlanmasını da güçleştirebilecektir. Fakat adı geçen konulardaki riskler doğru yönetildiği takdirde iyi yönetişim uygulaması daha da kolaylaşacak ve mevcut kamu yönetiminin olumlu yönde gelişimine de katkıda bulunulabilecektir (Efe, 2022, s. 103).

Ülkelerin uygulamış oldukları fiili yapay zeka politikaları üç temel kategoride incelenebilir. İlk olarak yapay zeka tabanlı teknolojilere yönelik, örneğin sürücüsüz otonom araçlara yönelik düzenlemeler "doğrudan yapay zeka politikası" olarak adlandırılmaktadır. İkinci olarak, "dolaylı yapay zeka politikaları" bulunmaktadır. Bu politikalar genel anlamda teknoloji alanında fikri mülkiyet hakları gibi konulara odaklanmaktadır. Üçüncü olarak "yapay zeka ile ilgili politikalar" yer almaktadır. Bu tip politikalar da doğrudan yapay zeka gelişimini hedeflemez ve etkilemezler. Fakat eğitim, kentsel planlama ve refah politikaları gibi alanlarda politika yapıcılar yapay zekanın sağlamış olduğu bilgilerden faydalanırlar (Brundage ve Bryson, 2016).

Yapay zeka destekli olarak hayata geçirilmeye başlanan kamu politikalarının ve kamu hizmeti sunumunun dünya ülkeleri ile beraber Türkiye'de de önem kazandığı görülmektedir.

Yapay Zeka ve Kamu Yönetimi

Kamu yönetimi çerçevesinde, kamu kurumları ile vatandaşlar arasında güven ilişkisinin sağlanması, kamu hizmetinin kalitesinin, hizmet sunumunda verimliliğin ve etkinliğin arttırılması için yapay zeka yaygın olarak kullanılmaktadır. Devletin yönetsel kurumları için yeni bir fırsat kapısı olarak tanımlanan yapay zeka, geleneksel kamu yönetimini de dönüştürmeye başlamıştır (Febiandini & Sony, 2023, s. 164).

Kamu hizmetlerinin yapay zeka ile en ideal biçimde sunulabilmesi için yapay zeka algoritmalarının hizmet amacına yönelik programlanması

gereklidir. Yapay zeka algoritmasının, kamu hizmeti sunumuna entegre edilebilmesi amacıyla da karar verme yönteminin, kamuoyuna algoritmik olarak uygun olması gereklidir. Kamu algoritması kavramı ise, kamu yönetimi tarafından belirli bir amaca hizmet edebilmesi amacıyla dahili veya harici olarak tasarlanmış bir algoritma olarak tanımlanabilir. Kamu algoritması kavramının kamu yönetimi içindeki ilk kullanımı ise, Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleşen 11 Eylül 2001 terör saldırılarının ardından suç ve terörle mücadele alanındaki uygulamalar ile ortaya çıkmıştır. Sonrasında diğer ülkelerde de yaygınlaşmaya başlamıştır (Bignami, 2022, s. 315). Günümüzde ise yapay zeka kamu hizmeti sunumunu iyileştirmek ve mevcut sorunları çözebilmek amacıyla kullanılmaktadır. Kamu yönetimi içinde kamuya hizmet sunmak, kamunun güvenliğini sağlamak, idari kararlar almak, politikanın analitiğini yapmak, vatandaşlarla etkileşimde olmak vb. gibi süreçlerin tamamında yapay zeka sistemi etkin bir biçimde kullanılabilmektedir (Longo, 2022, s. 3).

Kamu yöneticilerinin ve devlet kurumlarının, yapay zekayı açık bir yönetişim çerçevesinde doğru kullanabilmeleri gerekmektedir. Yönetimin teması insanlardan makinelere doğru evrildikçe, kamu yöneticilerinin de bu teknolojilerin yönetim süreçlerindeki etkisini tahmin edebilmeleri gerekmektedir. İlgili programların fayda-maliyet boyutunu ve bunun yansımalarını proaktif bir yaklaşımla hesaplayabilmeleri önemlidir. Kamu yöneticileri ve politika yapıcılar, özellikle insanın etkin olduğu yönetim süreçlerinin (örneğin takdir yetkisi vb. gibi) dijitalleşmesi aşamasını en iyi duruma getirmek için bu alanda kullanılan algoritmaların ve programların çıktıları ile ilgilenmek durumundadırlar. Aynı zamanda yönetişim olgusunun temel prensipleri olan etkinlik, verimlilik, eşitlik gibi ilkelerin korunmasını gözetmek de kendilerinden beklenen bir diğer misyondur (Young vd., 2019, s. 302).

Kamu politikası yapımı perspektifinden bakıldığında ise, yapay zeka önemli ölçüde fayda sunmaktadır. Bununla birlikte dikkat edilmesi gereken husus ise yapay zekaya bağlı olarak olumsuz bir durumun ortaya çıkması halinde politika yapım sürecinin sekteye uğratılmadan en verimli şekilde sonuçlandırılmasıdır. Dolayısıyla yapay zeka destekli politika yapım sürecinde ilgili politika alanının net olarak belirlenmesi ve bu süreçte hangi kriterlerin etkin olarak kullanılacağı bilinmelidir. Bu kriterler ise; uyumluluk, uygulanabilirlik, riski azaltabilme yeteneği, sürdürülebilir teknoloji, benimsenme oranı ve zamanla değişen koşullara uyum sağlayabilme yeteneği olarak sıralanabilirler (Russell vd., 2015, s. 107).

Yapay zekanın kullanılması sürecinde göz önünde bulundurulması gereken bazı hususlar vardır. Bunlardan ilki adalet duygusunu zedeleyebilme ihtimali olan önyargılardan tamamen bağımsız bir algoritmanın olmasıdır. İkincisi ise şeffaflık ilkesinin zarar görmemesidir. Birçok yapay zeka sistemi şeffaf olmayan bir şekilde çalışmakta olup, hesap verilebilirlik kapsamı dışında kalmaktadır.

Dolayısıyla bu durum yapay zekanın politika yapım sürecindeki katkısını etik bakımdan eleştirilebilir kılmaktadır. Üçüncü husus ise kamu hizmetlerinin planlanması ve sunumu aşamasındaki insan odaklılığının gözetilmesidir. Bu noktada özellikle takdir yetkisi kavramı ön plana çıkmaktadır. Normal şartlarda kamu hizmetlerinin sunumunda vatandaş-kamu görevlisi ilişkisinin empati ve güven üzerine kurulması beklendiğinden, yapay zeka tabanlı hizmet sunumunun bu durumu zorlaştırabileceği düşünülmüştür (Schiff vd., 2021, s. 6).

Yapay zekanın, önceden programlanmadan doğru ve tarafsız bir şekilde çalışması mümkün olmadığından açıklık, şeffaflık ve hesap verilebilirlik kriterleri açısından geliştirilmesi önem arz etmektedir. Adil, güvenilir ve hesap verebilir süreçlerin ve yapıların oluşturulması, kamu yönetiminin dönüştürülmesi sürecinde vatandaşların desteğinin ve güveninin kazanılmasına yardımcı olmaktadır. Eğer vatandaşlar, hükümetin yapay zekayı kullanmasını etik bulmuyorsa bu duruma tepki gösterilebilirler. Bu nedenle kamuoyunun bu konu hakkındaki duygu ve düşünceleri takip edilmelidir. Ayrıca uygulamayı izlemek ve olası bir riski yönetmek için de yasal, etik ve teknik çerçevede yapay zekanın kamuya açık olması gerekmektedir. Bu doğrultuda süreçler ve çıktılar, kamuya açık bir biçimde paylaşılıp yayınlanabilmektedir (OECD, 2019, s. 109).

Diğer yandan yapay zekanın kamu yönetiminde kullanılması olası birçok riski de beraberinde getirmektedir. Bu riskler arasında yanlış veya eksik karar verilmesi, karar vericilerin takdir yetkisinin kısıtlanması, karar verme süreçlerinde şeffaflığın zedelenmesi, sorumlulukların azalması, ayrımcılığın artması ve mahremiyetin korunmasının zorlaşması gibi durumlar sayılabilir (Longo, 2022, s. 3).

Çevrimiçi kamu hizmetlerinin yaygın bir şekilde kullanılması, daha da büyük riskleri beraberinde getirmektedir. Örnek vermek gerekirse büyük siber saldırılar veya siber savaşlar ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle hükümetler kamusal hizmet sunum tekniklerini geliştirmenin yanı sıra toplumsal güvenliği bozabilecek menfi durumları da bertaraf edebilmek adına yapay zeka destekli teknolojileri kullanmaya ve geliştirmeye çalışmaktadırlar. Bu nedenle yapay zekanın kamuya yönelik algoritmaları sürekli olarak teste tabii tutulmakta ve geliştirilmeye çalışılmaktadır (Henman, 2020, s. 212).

Günümüz devletlerinin birçoğu da yapay zeka tabanlı teknolojilerin kamu sektöründe uygulanmasına önem vermektedir. Bu ülkelerin başında Almanya, Birleşik Krallık, Danimarka, İspanya, Finlandiya ve Litvanya gibi ülkeler bulunmaktadır (Androniceanu, 2023, s. 149). Yapay zekanın aktif bir biçimde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte ilgili teknolojinin uyumlanmasına yönelik birtakım ilkeler geliştirilmiştir. OECD tarafından 2019 yılında geliştirilen ve yapay zekanın "yenilikçi ve güvenilir, insan haklarına ve demokratik değerlere dayalı kullanımını teşvik etmek" amacıyla "değerlere dayalı" ve "politika yapıcılara yönelik" olmak üzere ilgili ilkeler iki başlık altında hayata

geçirilmiştir. Bu ilkeler, Türkiye de dahil olmak üzere OECD üyesi tüm ülkeler tarafından taahhüt edilmiştir. Tablo 2'de ilgili ilkeler yer almaktadır:

Tablo 2. *OECD Yapay Zeka İlkeleri*

Değerlere Dayalı İlkeler	Politika Yapıcılara Yönelik Öneriler
➢ Kapsayıcı Büyüme, Sürdürülebilir Kalkınma ve Refah ➢ İnsan Merkezli Değerler ve Adalet ➢ Şeffaflık ve Açıklanabilirlik ➢ Sağlamlık, Güvenlik ve Emniyet ➢ Hesap Verilebilirlik	➢ Yapay Zeka AR-GE'sine Yatırım Yapmak ➢ Yapay Zeka için Dijital Bir Ekosistemin Desteklenmesi ➢ Yapay Zeka için Olanak Sağlayan Bir Politika Ortamı Sağlamak ➢ İnsan Kapasitesinin Geliştirilmesi ve İşgücü Piyasası Geçişine Hazırlık ➢ Güvenilir Yapay Zeka için Uluslararası İş Birliği

Kaynak: *OECD, (2019b).*

Kamu yönetimi sistemine yapay zekanın entegrasyonu sürecinde Türkiye de birtakım önemli gelişmeler kaydetmiştir. E-Devlet'in gelişimiyle birlikte "Dijital Türkiye Uygulamaları" hayata geçirilmiştir (Ün, 2022, s. 429). Bir sonraki başlıkta da Türkiye'de yapay zekanın kamu yönetimine entegrasyonu sürecinde oluşturulan politikalara ve gerçekleştirilen kurumsallaşma çabalarına değinilecektir.

Türkiye'de Yapay Zeka Çalışmaları, Teşkilatlanma ve Politika Belgeleri

Türkiye'de yapay zekaya ilişkin ilk çalışmanın 1959 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi'nin akademik yıl açılışında ordinaryüs Profesör Doktor Cahit Arf tarafından sunulan "Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?" isimli çalışma olduğu bilinmektedir (Arf, 1959; CBDDO, 2023b: 9; STB ve CBDDO, 2021: 91). Aynı zaman diliminde ABD'de görev yapan bilim insanı Prof. Dr. Hüseyin Yılmaz'ın sesli komut verme üzerine yapmış olduğu çalışmalar da bugün gündelik hayatta sıklıkla kullanılan sesli asistanların temelini atmıştır (TRT Haber, 2023). Dolayısıyla 20.y.y.'ın ikinci yarısından itibaren Türkiye'deki yapay zeka çalışmalarının başladığını söylemek mümkündür.

Günümüzde ise yapay zeka ülkelerin stratejik yönetim planlamalarının temel bir parçasıdır. Bu nedenle Türkiye'nin de yapay zeka konusunda kendi yol haritasını oluşturması, konu hakkındaki temel bilgiye sahip olduktan sonra bunun geliştirilebilmesi için hangi alanda ne gibi yatırımların yapılacağına karar vererek geleceğe dönük olarak katma değer yaratması elzem hale gelmiştir (Erbaş, 2023: 188).

Türkiye'de yapay zekaya yönelik politika yapımının ve teşkilatlanma anlayışının Temmuz 2018'de fiilen uygulanmaya başlayan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile hız kazandığı ifade edilebilir. Bu tarihten sonra oluşturulan teşkilatlanmayı ve yürürlüğe giren politika belgelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

T.C. Cumhurbaşkanlığı

T.C. Cumhurbaşkanlığı, Türkiye'de devletin yürütme organının merkezi konumundadır. Bu nedenle yapay zeka çalışmalarına yönelik olarak da öncelikle Cumhurbaşkanlığı teşkilatının kendi nezdinde yayımlamış olduğu politika belgelerini ele almak sıra düzen içinde ilerlemek bakımından daha mantıklı görünmektedir.

Bu bağlamda 2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı yapay zeka konusundaki maddeleri bakımından en güncel ve en üst düzey metin konumundadır. Yıllık Program, yapay zeka konusunda birçok sektöre yönelik olarak önerilerde bulunmuştur. "Maliye Politikası" başlığında vergi kayıp ve kaçaklarını önlemek adına yapay zeka destekli risk analiz ve değerlendirme süreçlerinin geliştirileceği belirtilmiştir. Rekabetçi üretim ve verimlilik başlığında yapay zekaya dayalı siber fiziksel akıllı fabrika sistem ve bileşenlerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Turizm sektörüne yönelik olarak ziyaretçi davranışlarını yapay zeka yardımıyla analiz etme, ürün geliştirme ve hedef ülke bazlı varış yeri tanıtım stratejisi oluşturmanın mümkün olduğu ifade edilmiştir. 2021-2025 Ulusal Yapay Zeka Stratejisi çalışmalarının Cumhurbaşkanı Yardımcısı başkanlığında toplanan Ulusal Yapay Zeka Stratejisi Yönlendirme Kurulu tarafından sürdürüldüğü belirtilmiştir. Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı (TÜSEB) koordinasyonunda sağlık çalışanları için fiziksel ortamda uygulamalı ve/veya yapay zeka tabanlı simülasyon eğitimlerinin verileceği ifade edilmiştir. Veri Yönetişimi Çalışma Grubu Yönlendirme Kurulu'nun kurulduğu ve Merkezi Kamu Veri Alanı'nın kurulmasına yönelik Taslak Eylem Planı'nın, Ulusal Yapay Zeka Stratejisi Yönlendirme Kurulu tarafından onaylanarak yürürlüğe konulduğu vurgulanmıştır. On Birinci Kalkınma Planı'nın 809 sayılı politikası doğrultusunda e-Devlet Kapısı'nda yapay zeka tabanlı çevrimiçi destek sisteminin hayata geçirilmesi planlanmıştır. Son olarak da programın 812.2 numaralı tedbirine yönelik olarak ileri analitik ve yapay zeka gereksinimlerine yönelik yönetsel ve hukuki iyileştirme önerilerine ilişkin raporun hazırlanacağı vurgulanmıştır (SBB, 2023: 91, 110, 169, 198, 256, 359, 361, 362).

Yine Cumhurbaşkanlığı teşkilatına bağlı ve merkezi bir kuruluş olan Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayınlanan On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) da yapay zeka konusunda önemli hedefler ve tavsiyeler içeren bir metindir. Plan, yapay zeka konusunu "dijital dönüşüm" başlığı altında 346.2., "kritik teknolojiler" başlığı altında 355., "öncelikli gelişme alanları" başlığı altındaki "tarım" alt başlığında 403.2., "bilgi ve iletişim teknolojileri" başlığı altında 473. ve 473.1, "eğitim" başlığı altında 554.1. ve "kamu hizmetlerinde e-Devlet uygulamaları" başlığı altında 809.2. maddelerinde ele almıştır. On Birinci Kalkınma Planı bu maddelerde yapay zekanın olası kullanım alanlarını ve yapay zekanın entegre edilebileceği teknolojileri öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda yapay zeka ile birlikte büyük veri, bulut bilişim, mobil platformlar,

nesnelerin interneti, blokzincir gibi teknolojilerin kullanılabileceği belirtilerek, eğitim alanında eğitsel veri ambarının oluşturulmasını hedeflemiştir. Milli Teknoloji Hamlesi'ne uygun olarak yapay zeka ile ilgili teknolojilerin yerli üretiminin destekleneceği ve bunu sağlayacak olan ulusal planların hazırlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca artırılmış gerçeklik, siber güvenlik, enerji depolama, ileri malzeme, robotik, mikro/nano/opto-elektronik, biyoteknoloji, kuantum, sensör teknolojileri katmanlı imalat teknolojileri de yapay zeka ile birlikte Milli Teknoloji Hamlesi içinde sayılmış ve bu teknolojilere yönelik gerekli altyapının oluşturulmasının, insan kaynağının yetiştirilmesinin ve toplumsal eğilimin bu alanlara yönlendirilmesinin sağlanacağı ifade edilmiştir (SBB, 2019: 76, 79, 88, 109, 128,182).

Cumhurbaşkanlığı Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Kurulu

Yapay zeka konusunda Türk kamu yönetimi teşkilatlanması içinde faaliyet gösteren bir diğer organ ise Cumhurbaşkanlığı Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Kurulu (BTYPK)'dur. Kurul, Cumhurbaşkanlığı teşkilatlanmasına bağlı olarak çalışan dokuz politika kurulundan biridir. Kurulun yapay zeka ile ilgili olan iki önemli çalışması bulunmaktadır. Bunlardan biri Ekim 2021'de yayımlanan "Siber Güvenlik Teknoloji Yol Haritası", bir diğeri ise Aralık 2021'de yayımlanan "Yapay Zeka Teknoloji Yol Haritası"dır.

Siber Güvenlik Teknoloji Yol Haritası, Teknolojik Hedefleri ve Sektörel Uygulamalarına Yönelik Kapsanacak Genel Teknik Özellikler ve Yöntemler başlığında yapay zeka benzeri yenilikçi teknolojilerin kullanımının siber güvenlik çözümlerine entegre edilmesi, yapay zeka konusundaki teknik ve yenilikçi özellikler için "BTYPK Yapay Zeka Teknoloji Yol Haritası"nın rehber kabul edilmesi ve geliştirilecek yapay zeka modellerinde Açıklanabilir Yapay Zeka (XAI, Explainable Artificial Intelligence), Saldırgan Yapay Zeka (AAI, Adversarial Artificial Intelligence) ve Saldırgan Makine Öğrenmesi (AML, Adversarial Artificial Intelligence) modellerinin kötüye kullanımını engellemeye yönelik tekniklerin geliştirilmesini önermiştir. Ayrıca bulut tabanlı yapay zeka çalışmalarının "Gizliliği Koruyan Makine Öğrenmesi" (Privacy Preserving Machine Learning) konusundaki çözümleri de entegre etmesi istenmiştir (BTYPK, 2021a: 120). Siber Güvenlik Teknoloji Yol Haritası'nın farklı başlıkları altında "Yenilikçi Yönler, Performans Kriterleri ve Teknik Metrikleri" tabloları içinde yapay zeka tabanlı senaryo analizi, analitik yazılımlar vb. (BTYPK, 2021a: 182) uygulamalar ile yapay zeka destekli biyometri çalışmalarının (yüz tanıma teknolojileri vb.) (BTYPK, 2021a: 236) gelişimine yönelik öneriler vurgulanmıştır.

Yapay Zeka Teknoloji Yol Haritası ise adından da anlaşılabileceği üzere yapay zekanın kamudaki farklı sektörel uygulamalarını açıklamaya yönelmiş ve bu alanlardaki kritik ürün ve teknolojiler ile teknolojik hedefleri sıralamıştır. İlgili belge özellikle ülkemizde yapay zeka teknolojilerinin ilerlemesine yönelik kritik hususları üç başlık altında toplamıştır. Bu başlıklar şu şekilde sıralanabilirler:

-Veri Altyapısının ve Veriye Erişimin İyileştirilmesi

Bu başlık altında yapay zeka uygulamalarında başarı sağlayan etmenlerin veri kalitesi ve büyüklüğü olduğuna vurgu yapılarak, sektörel uygulamalardan elde edilen verilerin araştırmacıların ve akademisyenlerin kullanımına açılması vurgulanmıştır. Özellikle de sağlık, eğitim ve enerji gibi sektörlerdeki kamusal verilerin belirli bir merkezde toplanması ve AR-GE çalışmalarında kullanılabilmesi için Kişisel Verileri Koruma Kanunu'nda da gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiği belirtilmiştir.

-Hesaplama Altyapılarının İyileştirilmesi

Bu başlıkta da büyük verilerin işlenmesi söz konusu olduğunda çok büyük kapasiteli saklama ve hesaplama yetenekleri olan altyapılara ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Türkiye'de bu ihtiyacı karşılamak üzere TÜBİTAK ULAKBİM tarafından "Yüksek Başarımlı ve Grid Hesaplama Merkezi"nin kurulduğu ve araştırmacılara hizmet verdiği belirtilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Ekim 2020 tarihinde Avrupa Yüksek Başarımlı Hesaplama Merkezi'ne (EuroHPC) üye olduğu ifade edilmiştir. Bu alandaki gelişimlerin, yapay zeka alanındaki ilerlemeye ivme kazandıracağı vurgulanmıştır.

-Açık Kaynak Kütüphanelerinin Getirdiği Riskler

Dünyada hali hazırda yapay zekaya ilişkin çalışmaların genellikle uluslararası kuruluşların sunmuş oldukları açık kaynaklı kütüphanelerden elde edilen algoritmalarla sürdürüldüğü belirtilmiştir. Fakat bu algoritmalar ülkelere ekonomik anlamda fayda sağlamaya başladıkça bu açık kaynakların kapatılma tehlikesinin doğabileceği ve bunun önüne geçebilmek için de ivedilikle ilgili algoritmalar için yerli alternatiflerin üretilmesi gerekliliği vurgulanmıştır (BTYPK, 2021b: 37-38).

Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi (CBDDO)

Türkiye'de 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçilmesinden sonra 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (CBK) ile kurulan ofis yapılanmalarından biri de Dijital Dönüşüm Ofisi'dir.

Dijital Dönüşüm Ofisi, bilişim ve iletişim teknolojilerinin hemen hemen her alanına yönelik olarak projeler geliştirmektedir. Bu projeler içerisinde doğrudan ya da dolaylı olarak yapay zekaya yönelik hazırladığı projelerin "Ulusal Veri Sözlüğü", "Kamuda Açık Kaynak Kodlu Yazılım Kullanımı", "DIGIATHON", "Sayısal Göz", "Siber Zekan Bilgi Yarışması", "Türk Beyin Projesi", "Siber Kümelenme" ve "AçıkVeri" olduğu söylenebilir (CBDDO, 2023a).

Hazırlanan projelerin yanı sıra Dijital Dönüşüm Ofisi web sitesinin ana sayfasında beş temel konu üzerinde politika oluşturulduğu gözlemlenmektedir. Bunlar; dijital dönüşüm, dijital Türkiye, yapay zeka, büyük veri ve siber güvenliktir. Yapay zeka başlığı incelendiğinde Dijital Dönüşüm Ofisi, dördüncü

endüstri devriminin veriye dayalı bir ekosistem içinde hayat bulan yapay zeka tarafından domine edildiğini ve yapay zekaya dayalı yerli teknolojilerin üretilmesi, ekonomiye faydalı olacak şekilde kullanılabilmesi için üretilecek projelerin koordinasyonunu misyon edindiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu konuda yapılan çalışmalar kapsamında yürütülen projelerin özellikleri de şu şekilde sıralanmaktadır:

- *"Geliştirilecek yöntemlerin, teorik çalışmaların ve yeni metotların sadece bilime hizmet etmesini değil aynı zamanda endüstriyel ürünlerimize ve daha sonrasında uluslararası markalara dönüşmesi amacıyla "Dijital İkiz (Digital Twin)" alanında,*
- *Verinin mahremiyeti ve güvenliğinin sağlanması amacıyla "Federal Öğrenme (Federated Learning)" ve "Diferansiyel Mahremiyet (Differential Privacy)" teknolojileri kapsamında,*
- *Yapay Zeka algroritmalarının geliştirilmesi ve modellerin bu algoritmalar kullanılarak üretilmesi sonrasında "kara Kutu (Black Box)" yaklaşımına sahip algoritmaların açıklanabilir hale dönüştürülebilmesi amacıyla,*
- *"Düşmancıl Veri (Adversarial Data)" gibi kötü niyetli veriler üreterek yapay zeka algoritmalarının yanıltılmasını engellemeye yönelik"* (CBDDO, 2023c).

Yine ofis bünyesinde olmak üzere 2019 yılında çıkarılan 48 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile "Büyük Veri ve Yapay Zeka Uygulamaları Daire Başkanlığı" teşkil edilmiştir. Daire Başkanlığı'na verilen görevler arasında Cumhurbaşkanınca belirlenen politikalar kapsamında büyük veri ve yapay zeka alanında stratejiler geliştirerek koordinasyonu sağlamak, büyük veri analitiği, mahremiyeti ve güvenliği çalışmalarını yürütmek, kamu veri sözlüğü çalışmaları ile etkin karar alama süreçlerini oluşturmak, açık veri konusunda ulusal düzeyde stratejiler geliştirmek, Ulusal Açık Veri Portalı'nı kurmak ve işletmek, Türkiye'nin veri depolama, işleme ve iletme faaliyetleri konusunda bir merkez olmasını sağlamak için gerekli çalışmaları yürütmek gibi görevleri bulunmaktadır (RG, 2019).

CBDDO'nun yapay zeka ile ilgili yayımladığı araştırma raporlarından biri de "ChatBot Uygulamaları ve ChatGPT Örneği" isimli rapordur. Bu rapora göre yapay zeka insan beyninin çalışma prensibinin farklı algoritmalar ve bu algoritmaları düzenleyen yazılımlar vasıtasıyla makineye aktarılmasını ifade etmektedir (CBDDO, 2023b: 7). Chatbot teknolojisi 1966 yılında MIT öğretim üyelerinden Joseph Weizenbaum tarafından geliştirilen ELİZA isimli modelle başlamıştır. ELIZA bir psikolog olarak tasarlanmış ve deneylerde kullanılmıştır. (CBDDO, 2023b: 9-10). Chatbot teknolojisinin günümüzde oldukça popüler bir şekilde kullanımını başlatan uygulama ise ChatGPT'dir. 2015 yılında Elon Musk ve Sam Altman tarafından kurulan ABD merkezli yapay zeka şirketi

OpenAI, ünlü uygulaması ChatGPT'yi 30 Kasım 2022'de kullanıma sunmuştur (CBDDO, 2023b: 10-11). Özellikle doğal dil işleme modeline dayanan Chatbot'ların yapay zeka yardımıyla insanlığın ihtiyaç duyduğu hemen hemen her konuda veri tabanında yer alan bilgilere dayanarak, yeni bir metin sunması ya da bir yorumda bulunması fikir çeşitliliği açısından yeni bir bakış açısı getirmektedir. Fakat her konuda olduğu gibi ChatGPT de sağlamış olduğu faydaların yanı sıra kullanışlılığı nedeniyle bazı sektörlerde sahtecilik ya da taklitçiliğe dayanan bazı dezavantajları da beraberinde getirebilmektedir. Bu nedenle ChatGPT gibi teknolojilerin, kamusal mal ve hizmetlerin sunumunda toplumsal eşitliği ve kişisel güvenliği tahrip etmeden kullanılabilmesi için gerekli idari ve hukuki düzenlemelerin vakit kaybedilmeden hayata geçirilmesi elzemdir.

Türkiye'de yapay zeka alanındaki en önemli gelişmelerden biri de hiç kuşkusuz 2021 yılında yayınlanmış olan Ulusal Yapay Zeka Stratejisi (2021-2025) isimli politika belgesidir. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) ile 2021 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı doğrultusunda hazırlanan Ulusal Yapay Zeka Stratejisi, Türkiye'nin 2023 hedefleri doğrultusunda Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanlığı ile Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ortaklığında kamu, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerin de içinde bulunduğu bir paydaş grubunun katılımıyla oluşturulmuştur (CBDDO, 2021).

Ulusal Yapay Zeka Strateji Belgesi, vizyon ve stratejik öncelik olarak 6 temel öncelik belirlemiştir. Bu ilkeler; yapay zeka uzmanlarını yetiştirmek ve bu uzmanlara yönelik alanda istihdamı artırmak, araştırmaları, girişimciliği ve yenilikçiliği desteklemek, kaliteli veriye ve teknik altyapıya erişim imkanlarını arttırarak genişletmek, sosyo-ekonomik uyumu hızlandıracak düzenlemeleri hayata geçirmek, uluslararası düzeyde gerçekleştirilecek iş birliklerini güçlendirmek ve yapısal ve iş gücü dönüşümünü yapay zeka doğrultusunda hızlandırmak olarak sıralanabilirler. Strateji Belgesi aynı zamanda bu 6 temel önceliğe yönelik olarak 24 amaç ve 119 tedbir ortaya koymuştur. Bu kriterlerin ortaya koyulmasındaki temel amaç, kamu yönetimi teşkilatlanmasında yer alan uygulayıcı kurumların faaliyetlerine bir çerçeve oluşturabilmektir (STB ve CBDDO, 2021, s. 7-8).

Strateji Belgesi bunların yanı sıra yapay zeka değerleri ve yapay zeka ilkeleri olmak üzere iki farklı alanda yapay zekanın niteliklerini ve uygulama amaçlarını belirlemiştir. Buna göre yapay zeka değerleri; insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğüne saygı, çevreyi ve biyolojik sistemi geliştirmek, çeşitliliğin ve kapsayıcılığın sağlanması ile barışçıl, adil ve birbirine bağlı toplumlarda yaşamak olarak ifade edilmiştir. Yapay zeka ilkeleri olaraksa; ölçülülük, emniyet ve güvenlik, tarafsızlık, mahremiyet, şeffaflık ve açıklanabilirlik, sorumluluk ve hesap verebilirlik, veri egemenliği ve çok paydaşlı yönetişim ilkeleri öne çıkarılmıştır (STB ve CBDDO, 2021: 59-61).

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

Türkiye'de yapay zekaya yönelik kamu yönetimi örgütlenmesi içinde en büyük pay sahiplerinden birisi de Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'dır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ulusal Yapay Zeka Stratejisi (2021-2025)'nin temel paydaşlarından biri olmakla beraber aynı zamanda kamuda yapay zeka konusunda gerçekleştirilen çalışmaların sürdürülebilirliğine doğrudan katkı sunan kamu kurumlarından birisidir. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın 17 merkez birimi incelendiğinde, yapay zeka ile direkt ilgili olduğu görülen biriminin Milli Teknoloji Genel Müdürlüğü olduğu görülmektedir. Milli Teknoloji Genel Müdürlüğü'nün görev ve yetkileri incelendiğinde "*Büyük veri ve yapay zeka gibi konularda bireylerin ve işletmelerin yetkinliklerinin artırılmasına ve bu teknolojilere dayalı akıllı sistemlerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına yönelik tedbirleri almak, destek ve teşvik programları uygulamak, program ve projeler yürütmek*" şeklinde vazifelendirildiği görülmektedir (STB, 2023a). Bunun yanı sıra Milli Teknoloji Genel Müdürlüğü'nün sorumluluğundaki yirmi projeden ikisi doğrudan yapay zeka ile ilgilidir. Bunlardan biri "Ulusal Yapay Zeka Stratejisi (2021-2025)" ve bir diğeri de "Dördüncü Sanayi Devrimi Merkezi"dir. Dördüncü Sanayi Devrimi Merkezi kapsamında "İnsan Merkezli Yapay Zeka", "Yapay Zeka'nın Sorumlu Kullanımı" ve "Yapay Zeka Liderliğini Güçlendirme" isimli projelerin tamamlandığı görülmektedir (STB, 2023b).

Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK-BİLGEM)

Yapay zeka konusunda Türk kamu yönetiminde etkin olan bir diğer kurum da Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)'tır. Ulusal Yapay Zeka Stratejisi'ni (2021-2025) hazırlayan paydaşlardan biri olan Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın ilgili kuruluşu olan TÜBİTAK-BİLGEM içinde doğrudan yapay zeka teknolojilerinin geliştirilmesine ve koordinasyonuna yönelik olarak "Yapay Zeka Enstitüsü" oluşturulmuştur. Enstitünün görev ve işlevlerini daha iyi kavrayabilmek adına teşkilat şemasına bakıldığında enstitü müdürlüğüne bağlı "yetkinlik merkezlerinden" ve "işbirliklerinden" sorumlu olmak üzere iki müdür yardımcılığı bulunmaktadır. Bu müdür yardımcılıklarına bağlı olarak da "akıllı üretim sistemleri", "akıllı tarım, gıda ve hayvancılık", "iklim değişikliğinin etkileri", "finans teknolojileri" ve "e-ticaret teknolojileri" olmak üzere toplam beş yetkinlik merkezinin kurulduğu görülmektedir. Her bir yetkinlik merkezinin altında da "transfer laboratuvarı", "iş analizi birimi" ve "destek birimi" olmak üzere üçer adet birim teşkil edilmiştir (TÜBİTAK-BİLGEM/YZE, 2023a). Böylelikle enstitünün yapay zeka çalışmalarında öncelikli olarak finans, ticaret, iklim ve çevre, gıda ve hayvancılık ile akıllı üretim sistemleri alanına yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda enstitü ekosistemi olarak tanımlanan yapı içinde bulunan araştırma departmanlarının da kamu ve üniversite araştırma merkezleri, özel sektör ve girişimlerden oluştuğu gözlemlenmiştir. Araştırma

departmanlarının ilgili projelerde bilgisayarlı görü, artırılmış gerçeklik, konuşma, tanıma ve doğal dil işleme, akıllı asistanlar, uzman sistemler, uzaktan algılama, büyük veri analitiği, artırılmış görme, akıllı haberleşme, gömülü zeka, nesnelerin interneti, robotik, akıllı otomasyon, akıllı makine insan arayüzleri, dijital ikiz, robotik süreç otomasyonu, duygu ve duygu durumu analizi ile tıbbi görüntüleme konularında çalıştığı ifade edilmektedir (TÜBİTAK-BİLGEM/YZE, 2023b).

SONUÇ

21. y.y. dünyası, küreselleşme sürecinin de etkisiyle bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeyi daha önce görülmemiş bir düzeyde hızlandırmıştır. Hiç şüphe yok ki bugünün dünyasını en çok etkileyen, şekillendiren ve akabinde en çok konuşulan teknolojik ilerleme bilişim sektöründe yaşanmaktadır. Bu ilerleme kullanılan bilgisayarların kendi içindeki yarıştan ziyade bilgisayarlar ile insan arasındaki bir rekabete dönüşmeye başlamıştır. Bu dönüşüme adını veren olgu ise yapay zekadır. Yapay zeka, önceden sisteme yüklenen veriler üzerinden ya da internet tabanlı olarak hali hazırda işlenen en güncel verileri kullanarak, genellikle önceden tanımlı algoritmalar üzerinden amaca yönelik hesaplamalar yapabilen ya da çıktılar sunan sanal bir sistemdir. Fakat bu sistemin sağladığı çıktılar günümüzde somut dünyamızı derinden etkileyen çözümler sunmaktadır. İşte bu nedenden ötürü tüm ülkeler, teknolojik gelişmeler konusunda çığır açacak olan bu aracı yakından takip etmek ve yarının dünyasını şekillendirebilmek için yapay zeka konusunda politkalar oluşturmakta ve kurumsallaşma çalışmalarını sürdürmektedir.

Çalışmada belirtildiği üzere Türkiye de yapay zeka konusunda merkezi yönetim düzeyinde önemli çalışmalara imza atmaktadır. T.C. Cumhurbaşkanlığı nezdinde hızlı ve kararlı bir şekilde yürütülen çalışmalar neticesinde bugün Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Kurulu, Dijital Dönüşüm Ofisi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ilee Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu tarafından kayda değer ilerlemeler sağlanmıştır. Özellikle 2021-2025 yılları arasındaki döneme yönelik olarak tanımlanan ilk Ulusal Yapay Zeka Strateji Belgesi'nin yayınlanmış olması, Türkiye'nin bu alanda ulusal düzeyde politika belgesi hazırlayan öncü ülkeler arasında yer almasını sağlamıştır. Türkiye'nin bu konuda belirlemiş olduğu vizyon, tanımlamış olduğu ilkeler ve öncelikler ile mevcutta kazanmış olduğu ivme nedeniyle gelecekte de yön belirleyen ve öncülük eden ülkeler arasında olması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Androniceanu, A. (2023). The New Trends of Digital Transformation and Artificial Intelligence in Public Administration. *Administratie si Management Public*, 40, 147- 155.

Arf, C. (1959). Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?, Atatürk Üniversitesi-Üniversite Çalışmalarını Muhite Yayma ve Halk Eğitimi Yayınları Konferanslar Serisi, No. 1, Erzurum. https://mbkaya.com/hukuk/cahit-arf-makine-dusunebilir-mi-orjinal.pdf, (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

Avrupa Komisyonu, (2018), Communıcatıon From the Commıssıon to the European Parlıament, the European Councıl, the Councıl, the European Economıc and Socıal Commıttee and The Commıttee of the Regıons Artificial Intelligence for Europe, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:-52018DC0237 (Erişim Tarihi: 03.10.23).

Avrupa Komisyonu, (2023), Yapay Zeka Ağırlıklı Kamu Yönetimi, https://european-digital-innovation-hubs.ec.europa.eu/knowledge-hub/thematic-groups/public-administration-main-focus-artificial-intelligence, (Erişim Tarihi: 27.09.2023).

Bignami, F. (2022). Artificial Intelligence Accountability of Public Administration. *The American Journal of Comparative Law,* (1)70, 312-346.

Brundage, M. ve Bryson, J. (2016). Smart Policies for Artificial Intelligence, arXiv preprint, https://arxiv.org/ftp/arxiv/paers/1608/1608.08196.pdf, (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

Efe, A. (2022). Yapay Zeka Ortamındaki Dijital Kamu Yönetiminin Yol Haritası. *KAYTEK Dergisi*, 4(1), 99-130.

Erbaş, S. M. (2023). Türk Kamu Yönetiminde Stratejik Yönetim ve Dijital Dönüşüm Bağlamında Yapay Zekanın Kullanımı. *Türk İdare Dergisi*, 496, 185-215.

Febiandini, V. ve Sony, M. S. (2023). Analysis of Public Administration Challenges in the Development of Artificial Intelligence Industry 4.0." *IAIC Transactions on Sustainable Digital Innovation (ITSDI)*, 4(2), 155-159.

Henman, P. (2020). Improving Public Services Using Artificial Intelligence: Possibilities, Pitfalls, Governance", *Asia Pacific Journal of Public Administration*, 42 (4), 209-221.

Kamble, R. ve Shah, D. (2018). Applications of Artificial Intelligence in Human Life. *International Journal of Research-Granthaalayah*, 6(6), 178-188.

Longo, J. (2022). When Artificial Intelligence Meets Real Public Administration. *Canadian Public Administration,* 65 (2), 1–5.

OECD, (2019), Hello, World: Artificial Intelligence and Its Use In the Public Sector, https://www.oecdilibrary.org/docserver/726fd39den.pdf?expires=1697307659&id=id&accname=guest&checksum=A5D5862FB69FCDEC7AA1A8394EE6ACC4 (Erişim Tarihi: 23.09.2023).

OECD, (2019a), Yapay Zeka Terimleri ve Kavramları, https://oecd.ai/en/ai-principles (Erişim tarihi: 02.10.2023).

OECD, (2019b), OECD Yapay Zeka İlkelerine Genel Bakış, https://oecd.ai/en/ai-principles (Erişim tarihi: 03.10.2023).

Okcu, M. ve Akman, E. (2020). Yapay Zeka ve Kamu Politikası. İçinde M. YILDIZ ve C. BABAOĞLU (Editör), *Teknoloji ve Kamu Politikaları*, (s. 67-110). Ankara: Gazi Kitabevi.

Russell, S., Daniel, D. ve Max, T. (2015). Research Priorities for Robust and Beneficial Artificial Intelligence. *AI Magazine,* 36 (4), 105-114.

Say, C. (2019). *50 Soruda Yapay Zeka*. İstanbul: 7 Renk Basım Yayın.

Schiff, D. S., Schiff, K. J. & Pierson, P. (2021). Assessing Public Value Failure in Government Adoption of Artificial Intelligence. *Public Admin*, 100, 1-21.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Kurulu-BTYPK (2021a), Siber Güvenlik Teknoloji Yol Haritası, https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/18842/btypk_siberguv_rapor_20211027.pdf, (Erişim Tarihi: 01.10.2023).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Kurulu-BTYPK (2021b), Yapay Zeka Teknoloji Yol Haritası, https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/18842/btypk_yapay_zeka_tyh_sonuc_raporu.pdf, (Erişim Tarihi: 01.10.2023).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi-CBDDO (2021), https://cbddo.gov.tr/SharedFolderServer/Genel/File/20210820-22.pdf, (Erişim Tarihi: 07.10.2023).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi-CBDDO (2023a), https://cbddo.gov.tr/, (Erişim Tarihi: 03.10.2023).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi-CBDDO (2023b), Chatbot Uygulamaları ve ChatGPT Örneği.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi-CBDDO (2023c), https://cbddo.gov.tr/yapay-zeka/, (Erişim Tarihi: 06.10.2023).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı-SBB (2019), On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı-SBB (2023), 2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı.

T.C. Resmi Gazete-RG (2019), 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinde Değişiklik Yapılmasına Dair 48 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/10/20191024-1.pdf., (Erişim Tarihi: 03.10.2023).

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı-STB (2023a), https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/c03f1f3bae27/hakkimizda, (Erişim Tarihi: 02.10.2023).

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı-STB (2023b), https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/c03f1f3bae27/projelerimiz, (Erişim Tarihi: 02.10.2023).

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı-STB ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi-CBDDO (2021), Ulusal Yapay Zeka Stratejisi (2021-2025).

TRT Haber (2023), https://www.trthaber.com/haber/turkiye/acipayam-ufkundan-olay-ufkuna-bir-dahinin-hayati-741397.html, (Erişim Tarihi: 04.10.2023).

Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Başkanlığı-TÜBİTAK-BİLGEM/YZE (2023a), https://bilgem.tubitak.gov.tr/wp-content/uploads/sites/8/yze-organizasyon-semasi-tr-2.png, (Erişim Tarihi: 02.10.2023).

Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Başkanlığı-TÜBİTAK-BİLGEM/YZE (2023b), https://bilgem.tubitak.gov.tr/yze-arastirma-departmanlari/, (Erişim Tarihi: 02.10.2023).

UNESCO, (2022), Artificial Intelligence and Digital Transformantion Competencies for Civil Servants,https://unpan.un.org/sites/default/files/AI%20and%20DT%20competency%20framework%20for%20civil%20servants.pdf (Erişim Tarihi: 02.10.2023).

Ün, L. (2022). Kamu Hizmetinde Yeni Konsept: Akıllı Kamu Hizmeti. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 415-440.

Young, M. M., Bullock, J. B., ve Lecy, J. D. (2019). Artificial Discretion as a Tool of Governance: A Framework for Understanding the Impact of Artificial Intelligence on Public Administration. *Perspectives on Public Management and Governance*, 4 (2), 301-313.

Bölüm 13

GEÇ HOLOSEN DÖNEMİNDE SAGALASSOS VE ÇEVRESİNDEKİ PALEOYANGINLAR: İNSAN ETKİSİ VE ORTAMSAL KOŞULLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Aziz ÖREN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Aziz ÖREN, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, azizoren@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9256-7164

Giriş

Anadolu, bitkiler ve insan uygarlığı için Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü oluşturmaktadır. Bölgenin bu özelliği ile birlikte sahip olduğu farklı topografya özellikleri, iklim değişimleri ve yoğun insan etkisi paleoortamsal değişikliklerin çok karmaşık bir hale gelmesine yol açmıştır. Neolitik sonrası dönemden beri görülen ve özellikle Geç Holosen döneminin (son 4200 yıl) son 3 bin yılını kapsayan bölümünde arazi üzerinde insan etkisinin hakim hale gelmesi ekolojik çeşitliliğin artmasına yol açmıştır (Bottema ve Woldring, 1990; Riehl ve Marinova, 2008). Günümüze kadar gerçekleştirilen paleoortamsal çalışmalarda Anadolu ve çevresinde Geç Holosen dönemi içerisindeki bir zaman aralığında tarımsal faaliyetlerin ve otlatma faaliyetlerinin gerçekleştirildiği yoğun bir insan etkisi dönemi belirlenmiştir. Bu dönem ilk olarak Güneybatı Anadolu'da yer alan Beyşehir Gölü polen verilerinden elde edildiği için Beyşehir İskân Dönemi (BİD) olarak adlandırılmıştır (van Zeist vd., 1975; Bottema ve Woldring, 1984; Bottema vd., 1986). Bu dönem, polen verileri ve radyokarbon tarihlemesi sonuçlarına göre Beyşehir Gölü'nde GÖ 3265-1300 yılları (van Zeist vd., 1975) ve Gölhisar Gölü'nde GÖ 3200-1300 yılları (Eastwood vd., 1998; Eastwood vd., 1999a) arasında görülmüştür. BİD, bazı sahalarda daha geç tarihte başlamıştır. Örneğin, Beyşehir Gölü ve Gölhisar Gölü'nden farklı olarak Güneybatı Anadolu'daki Sagalassos antik kenti çevresinde yer alan Gravgaz Bataklığı'nda bu dönem, GÖ 2350-1410 yılları arasında (Vermoere, 2004), Bereket Havzası'nda ise GÖ 2230-1550 yılları arasında yaşanmıştır (Kaniewski vd., 2007b). Bu süreç içerisinde yoğun arazi kullanımı, otlatma faaliyetleri, yangın olayları ve orman tahribatı gibi faktörler erozyon oranlarının yükselmesine neden olmuştur (Butzer, 2005). Erozyon oranlarının yükselmesiyle birlikte topraklar bozulmaya uğramış ve bunun sonucunda arazilerde insan etkisine uyum sağlamış bitki türleri yayılmaya başlamıştır (Pardo & Gil, 2005). Bu süreçler, çeşitli zaman ölçeklerinde gelişmiş ve iklimsel koşullar, bitki örtüsünün yapısı ve insan davranışı gibi faktörlerle mekânsal olarak farklılık göstermiştir.

Geçmiş dönemlerde yayılış gösteren vejetasyon örtüsü ve özellikle insan etkisinin görüldüğü sahalardaki arazi kullanım özellikleri göl, turba ve bataklık sahalarının sedimanları içerisinde korunabilen fosil polen verilerinden belirlenebilmektedir. Fosil polen verileri ile birlikte sediman verileri bir havzadaki erozyon faaliyetleri ve bazen iklim değişimleri hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca sediman içerisinde korunan odun kömürü kalıntıları bir arazi ve onun çevresinde gerçekleşen paleoyangınlar hakkında önemli bilgiler sağlayabilir. Paleoyangınlar, geçmişte meydana gelen büyük ölçekli yangın olaylarıdır ve çevre ekosistemlerinde önemli değişimlere neden olabilirler. Bu konuda yapılan araştırmalardan elde edilen paleoekolojik veriler yangınların insan etkisinin yoğunlaşmasına bağlı olarak

son 3 bin yıl içerisinde yoğun olarak meydana geldiğini göstermiştir (Naveh, 1999; Pausas vd., 2008).

Doğal yangınların etkileri ve yangının tarımsal faaliyetler için kasıtlı olarak kullanılması, özellikle Anadolu'da yeterince araştırılmamış bir konudur. Anadolu'nun Geç Holosen dönemine ilişkin önceki çalışmalar, esas olarak BİD'de arazi kullanımının yoğunlaşması konusuna odaklanmış (van Zeist vd., 1975; Bottema ve Woldring 1990; Eastwood vd., 1999b; Vermoere vd., 2000) ve ortamsal değişikliğin önemli bir tetikleyicisi olan yangın olayları göz ardı edilmiştir. Bu anlamda hem ortamsal özelliklerin hem de yangın tarihlerinin belirtildiği tek bölge antik Pisidya bölgesinde günümüzde Güneybatı Anadolu'da Burdur ili sınırları içerisindeki Ağlasun köyünün 4 km kuzeyinde yer alan Sagalassos antik kenti ve çevresidir (Şekil 1).

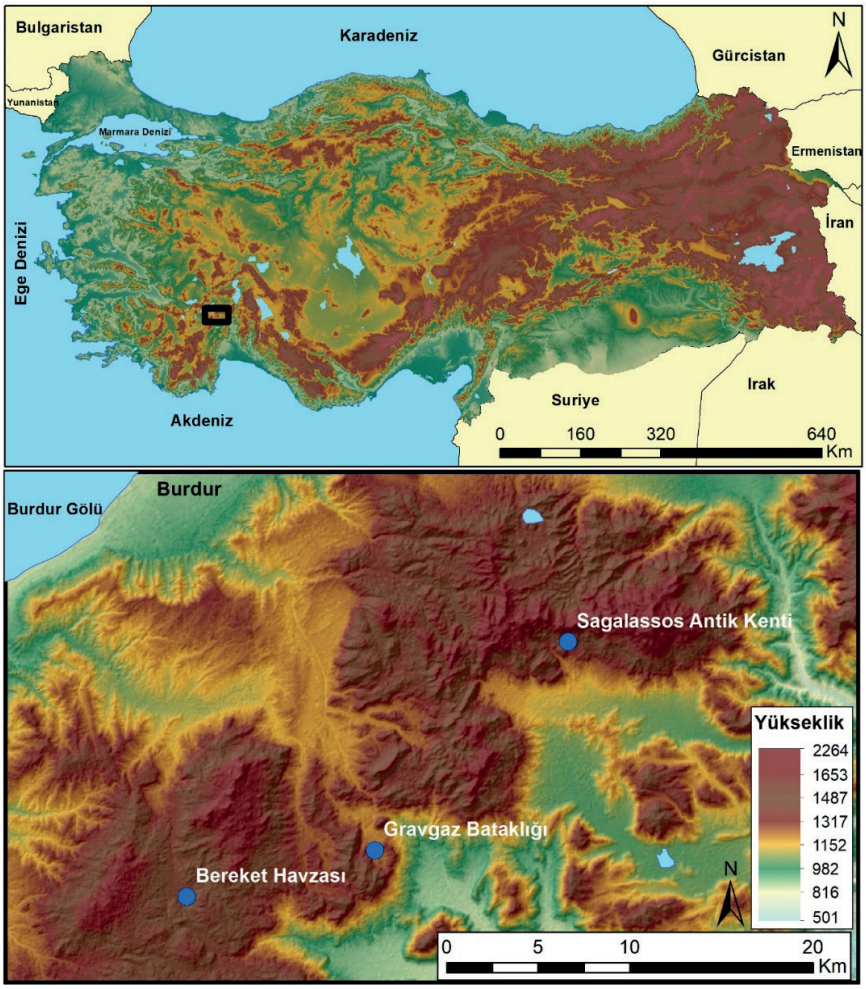

Şekil 1: *Çalışma Sahasının Lokasyon Haritası*

Sagalassos antik kentinin gün yüzüne çıkartılması amacıyla 1990 yılında M. Waelkens başkanlığında kazı çalışmaları başlatılmıştır (Waelkens, 1993). Arkeolojik alandaki kalıntıların tespit edilmesine yönelik gerçekleştirilen bu çalışmalarda Sagalassos kentini çevreleyen bölge, 1993'ten itibaren, bölgenin ekonomisi ve ekolojisinin daha iyi anlaşılmasını amaçlayan paleoekolojik araştırmalara konu olmuştur (Waelkens & Poblome, 1995; Waelkens vd., 1999; Vermoere vd., 2000, 2002a, b; Arndt vd., 2003; Degryse vd., 2003; Vermoere 2004; Kimpe vd., 2001; Waelkens vd., 2006; Kaniewski vd., 2007b). Bu araştırmalar, son sekiz bin yıl içerisinde gerçekleşen iklim, insan etkisi ve vejetasyon örtüsündeki değişim dönemleri hakkında önemli bilgiler ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra bazı çalışmalarda odun kömürü verisi kullanılarak paleoyangın tarihleri hakkında bilgiler verilmiştir (Kaniewski vd., 2007a, 2008; Bakker vd., 2011, 2013). Ancak bu çalışmalarda Geç Holosen'i kapsayan kesintisiz bir yangın kronolojisi oluşturulmamış, dolayısıyla paleoyangın olayları, iklim, vejetasyon ve insan etkisi ile birlikte bu kronolojik çerçeve içerisinde değerlendirilmemiştir.

Bu çalışmanın amacı Sagalassos ve çevresinde Geç Holosen dönemi içerisinde meydana gelen paleoyangın olaylarını ve bu olayların gerçekleştiği dönemlerdeki ortamsal koşulları karşılıklı etkileşim çerçevesinde incelemektir. Bu amaç doğrultusunda bölgede meydana gelen paleoyangın olaylarının gerçekleştiği dönemler incelenmiş ve bu olayların paleovejetasyon, paleoarazi kullanımı ve paleoiklim değişimleri ile ilişkileri değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın, bölgedeki yangınların doğal ve insan kaynaklı ortamsal koşullar ile olan bağlantısını anlamak için önemli bir kaynak olacağı düşünülmektedir.

Çalışma Sahasının Özellikleri

Sagalassos yüksek rakım (1450-1600m) ve konumu (37°40′34″ K, 30°31′14 ″D) nedeniyle kışları soğuk ve yağışlı; yazları ılık ve kurak olan Oro-Akdeniz iklimine sahiptir. İklim, dört soğuk ay ve bir tane çok soğuk ay ile genel olarak yarı nemli ve soğuk özelliklere sahiptir (Paulissen vd., 1993; Poesen vd., 1995). Sagalassos'un yerel iklimi 8,2 °C ortalama yıllık sıcaklık ve 990 mm ortalama yıllık yağış değerlerine sahiptir (Kaniewski vd., 2007a). Burdur iklim diyagramında (967 m rakım) yıllık ortalama yağış 438 mm ve yıllık ortalama sıcaklık 13,2 °C'dir. Yaz mevsimi nispeten kısa bir kurak ve sıcak dönem özelliklerine sahipken, kış mevsimi düşük sıcaklıklara ve yılda 70 gün don olayı ile kar şeklinde yağışa sahiptir (Kaniewski vd., 2007a).

van Zeist vd., (1975) ye göre, Sagalassos çevresi Oro-Akdeniz vejetasyon kuşağında yer almaktadır. Bu vejetasyon kuşağı iki alt birime ayrılmaktadır. 800-1200 m arasındaki alt birim *Pinus brutia* ormanları, makiler (*Quercus coccifera* veya *Juniperus excelsa/oxycedrus*'un baskın olduğu) ve yaprak döken meşe ağaçlarından (*Quercus cerris*, *Quercus infectoria* ve *Quercus ithaburensis*) oluşan orman alanlarıdır. Bu alt birimdeki diğer başlıca türler ise *Acer*

monspessulanum, Ostrya carpinifolia, Fraxinus ornus, Fraxinus angustifolia, Styrax officinalis, Pistacia terebinthus, Fontanesia philliraeoides'tir. 1200-2000 m arasındaki yüksek birimin doğal vejetasyonu *Cedrus libani, Pinus nigra* ve *Abies cilicica* ormanından oluşmaktadır. Bununla birlikte, bu yükseklikteki mevcut vejetasyon örtüsü genellikle bozulmuş ve *Artemisia, Euphorbia* ve *Verbascum* gibi step benzeri bitkilerle kaplanmıştır.

Sagalassos'un 25 km güneybatısında 1215 m yükseltide yer alan Gravgaz Bataklığı van Zeist vd., (1975) ye göre, Oro-Akdeniz vejetasyon bölgesinin yüksek birimine karşılık gelmektedir. Bu sahada aşırı otlatma nedeniyle tarihsel süreç içerisinde doğal vejetasyon büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bataklığı çevreleyen tepelerdeki vejetasyona, *Pinus* ormanları, *Quercus coccifera* çalıları ve daha az ölçüde *Juniperus excelsa* ve *Juniperus oxycedrus* hâkimdir. Bataklığın etrafındaki araziler, tahıl ve nohut ekimi için kullanılmakta, tarım için kullanılmayan araziler ise mera alanı olarak kullanılmaktadır. Bataklık alanı *Scirpus lacustris*'in hâkim olduğu düzensiz bir vejetasyona sahiptir ve dere kenarlarında *Sparganium erectum, Typha latifolia* ve *Carex riparia* taksonları bulunur. Tarlalar ve bataklıklar arasındaki geçiş bölgesinde ise *Plantago major, Alisma plantago-aquatica, Alisma lanceolatum, Butomus umbellatus, Cirsium arvense, Agrostis gigantea, Phalaris arundinacea, Lythrum salicaria, Polygonum amphibium* ve *Mentha longifolia* taksonları yayılış göstermektedir.

Sagalassos'un 36 km güneybatısında ve Gravgaz Bataklığı'nın 11 km batısında 1410-1430 m yükseltide yer alan Bereket Havzası da van Zeist vd., (1975) ye göre, Oro-Akdeniz vejetasyon bölgesinin yüksek birimine karşılık gelmektedir. Bu sahada vadi tabanı ve çevresindeki alçak yamaçlar ile eski bataklık alanı tahıl, nohut ve şeker pancarı ekimi için kullanılmaktadır. Yoğun otlatmaya maruz kalmış olan yamaçlar, bozulmuş *Juniperus excelsa-Cedrus libani* ormanlık alanı ile kaplıdır. Bu bozulmuş ormanlık alanlardaki diğer bitki türleri ise, *Quercus coccifera* çalıları ve *Juniperus oxycedrus*'tur. Bereket Havzası'ndaki bataklık sahalarında *Sparganium, Carex riparia, Scirpus lacustris, Typha angustifolia, Butomus umbellatus*; bataklık kenarlarında ise *Salix* ve *Fraxinus angustifolia* taksonları yayılış göstermektedir.

Sagalassos topraklarında insan varlığının ilk izleri Epipaleolitik Çağ'a (MÖ 12000 civarı) kadar uzanmaktadır (Waelkens, 1993). Erken Demir Çağı'ndan (MÖ 1200) itibaren bölgede kademeli olarak kentsel yerleşimler ortaya çıkmıştır. Şehir önce Frig krallığının (MÖ 800-600) bir parçası olmuş, ardından Lidya krallığına (MÖ 600-546) ve son olarak da Pers İmparatorluğu'na (MÖ 546-334) katılmıştır. MÖ 334 yılında Büyük İskender'in şehri işgal etmesinden sonra Sagalassos Pisidya bölgesinin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Şehir Roma döneminde giderek daha fazla önem kazanmış ve İmparator Hadrian'ın (MS 117-138) yönetiminin başlangıcından MS 3. yüzyılın başlarına kadar eşi benzeri görülmemiş bir refah dönemi

yaşamıştır. Şehir daha sonra bir dizi doğal afet ve siyasi baskılar nedeniyle zayıflamıştır. Kalan yerleşimler ise, MS 7. yüzyılın ortalarında büyük bir depremle yıkıldıktan sonra tamamen terk edilmiş ancak yakın çevresindeki yerleşmeler kısmen devam etmiştir (Waelkens vd., 2000a, b).

Veri ve Yöntem

Sagalassos ve çevresinde geçmişte gerçekleşen yangın olaylarının ve bunların gerçekleştiği ortamsal koşulların değerlendirilmesi amacıyla bölgede günümüze kadar gerçekleştirilen fosil polen temelli çalışmaların sonuçları ışığında paleoyangın olayları belirlenmiştir. Bu çalışma, yangınların yoğun olarak gerçekleştiği bir dönem olması sebebiyle Geç Holosen dönemine odaklanmıştır. Geç Holosen dönemi içerisinde belirlenen paleoyangın olayları kronolojik olarak vejetasyon, iklim ve arazi kullanımı özellikleriyle birlikte ele alınarak yangınların gerçekleştiği koşullar ve yangınların ortam üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için bölgedeki polen, odun kömürü ve sediman verilerinin bulunduğu çalışmalar kullanılmıştır. Bu çalışmalara ait veriler Sagalassos antik kent yerleşmesi ile birlikte bu kentin güneybatısında yer alan Gravgaz Bataklığı ve Bereket Havzası'ndan elde edilen verileri kapsamaktadır. Güneybatı Anadolu'daki diğer polen verilerinin elde edildiği sahalar hem yangın verisi içermemesi hem de yerel olarak Sagalassos ve çevresini temsil etmemesi nedeniyle çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

Bulgular ve Tartışma

MÖ 360-35

Sagalassos ve çevresini kapsayan bölgedeki ilk yangın olayı MÖ 360 yılında gerçekleşmiştir (Kaniewski vd., 2007a). Yerel yangın faaliyetlerinin başlamasından önce, Gravgaz bataklığından elde edilen polen verileri ve sedimantolojik verilere göre bataklık sahası MÖ 550 yılına kadar nispeten kuru halde kalmıştır. Bu tarihten itibaren bölge, *Sparganium* ve *Typha angustifolia*'nın hâkim olduğu sulak koşullara doğru bir değişim göstermiş ve bu vejetasyon örtüsü MÖ 450-350 civarında çeşitlenmeye başlamıştır (Vermoere vd., 2002b). Bereket Havzası'nda da benzer bir durum görülmektedir. Veriler MÖ 550 yılından itibaren bataklığın sulak koşullara sahip olduğunu ve esas olarak sucul otlar ve çayır bozkırıyla kaplandığını ortaya koymuştur. Bu vejetasyon birkaç taksondan oluşan sulak alan ağaçları (*Alnus, Populus, Salix, Ulmus*) ve nehir kıyılarında dişbudak-meşe korusundan (*Fraxinus, Quercus cerris*) meydana gelmiştir (Kaniewski vd., 2008). Ancak bu yıllardan itibaren yangın dönemine karşılık gelen devrede Gravgaz ve Bereket havzası polen verilerine göre MÖ 330-320 yılları arasında orman alanlarında azalma ile birlikte vejetasyonda bazı değişimler meydana gelmiştir. (Vermoere vd., 2002a). Buna göre alüvyal sahalarda bulunan orman ağaçları (*Alnus, Populus, Salix, Ulmus ve Fraxinus*) ve bataklık sahalarında

bulunan taksonların (Ranunculaceae, Cyperaceae, *Typha/Sparganium*) tahrip edildiği belirlenmiştir (Kaniewski vd., 2007a). Böylece bu yıllarda gerçekleşen tahribat, bataklık ağaçlarının önemli ölçüde azalmasına ve sulak alan vejetasyonunda ciddi kayıplara neden olmuştur (Tablo 1).

Tablo 1: *MÖ 360-MS 650 Yılları Arasındaki Paleoyangın Olayları ve Ortamsal Özellikleri*

Dönemler	Dönemler içerisindeki özellikler
MÖ 360-35	• Orman ve bataklık vejetasyonu tahribatı ve sonrasında insan kaynaklı bir çalı-bozkır vejetasyonu gelişimi • Nemli ve Sıcak İklim Koşulları: Roma Sıcak Dönemi veya Roma Klimatik Optimumu • Yüksek havza erozyonu • Yangın sonrasında sulak alan çayır-bozkır, kserik-antropojenik yabani otlar ve bodur çalıların yaygınlaşması • Bataklık ağaçları ve alüvyal ormanlık alan ile *Pinus* ve yaprak döken *Quercus* ormanının gelişimi. • Kültürel türlerin yayılması • Yangın sonrası toprağın korunaklı hale gelmesi ve iğne yapraklı ormanların varlığı ile sediman birikiminin azalması
MÖ 35-MS 85	• İnsan etkisinin yoğunlaşması ve sediman birikiminin artması • Çayır-tarla ve kuru çayır bozkır vejetasyonunun yayılması • Nehir kıyısı vejetasyonu, bataklık ağaçları ve yaprak döken *Quercus* ormanlarının yangın sonucunda tahrip olması • Yangın sonrasında sediman birikme hızının aynı kalması (20,7 mm yıl^{-1}). • *Quercus cerris*, Cyperaceae, *Alnus, Salix* taksonlarının yangından sonra azalması veya tamamen ortadan kalkması • Ormanlık bölgenin dikenli otlar ve çalılardan oluşan bir maki formasyonuna dönüşmesi • Herdem yeşil *Quercus coccifera*'nın hâkimiyeti
MS 85-300	• Sediman birikme hızı çok yüksek ve değişmeden kalır (20,7 mm yıl^{-1}). • Karma bir ruderal (yol kenarları, atık alanları ve patikalar gibi arazilerde yetişen bitki türleri) ve ıslak çayır-step topluluğu ile birlikte bodur çalıların gelişmesi • *Juglans regia* ve *Fraxinus ornus* gibi kültürel taksonların görülmesi • Yangın sonrasında sedimantasyon hızında belirgin bir düşüş (20,7'den 2,0 mm yıl^{-1}'e) • İnsan etkisinin tercih ettiği floristik unsurların yayılımı ile yüksek derecede bozulmuş bir ortam ve *Quercus coccifera* maki ve kuru çayır-bozkırının yayılması
MS 300-450	• Sediman ve polen verileri MS 300'den itibaren nemliliğin arttığını gösterir • MS 320 yılında meydana gelen yangın olayı bu dönemde gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetleri için mera alanı elde etmek amacıyla ortaya çıkmış olabilir. • Çam ormanı ile birlikte yaprak döken meşe ormanlarının, ardıç ağaçlarının ve *Alnus, Ulmus* ve *Populus* gibi kıyı ağaçlarının yer aldığı bir vejetasyon örtüsünün yayılması • Çam ormanındaki artışla aynı zamanda ekili türlerin azalması ve hayvancılık faaliyetlerinin göstergeleri olan *Rumex, Plantago ve Artemisia*'nın yayılış göstermesi

MS 450-650	• MS 450 sonrası düşük sediman birikme oranları (2,0'dan 0,4 mm yıl^{-1}'e) ve MS 450'den itibaren daha kurak koşullara geçiş • Bu dönemde insan etkisinin olmaması (BİD sonu) nedeniyle MS 450-650 arasında *Quercus coccifera* ve *Juniperus* azalmıştır • MS 450-650 arasında doğal orman (*Pinus* ve *Quercus cerris* ormanı) ve sulak alan ekosistemlerinin (bataklık taksonları ve sazlık ağaçları) yenilenmesi sonucunda 5500 yıl öncesindeki vejetasyon örtüsünün geri dönmesi

Polen kayıtları, tahribatla birlikte bölgede insan kaynaklı bir çalı-bozkır vejetasyonu gelişimini de göstermektedir (Bakker vd., 2012). MÖ 360-280 yılları arasında *Pinus, Quercus coccifera* ve *Juniperus* polenleri daha yoğun hale gelmekte ve Caryophyllaceae, Asteraceae, *Artemisia herba-alba*, *Centaurea* ve *Plantago*'dan oluşan kuru çayır bozkırındaki artışlar, yerel sulak alan ekosisteminde ani bir değişikliği göstererek açık bir manzarayı işaret etmektedir. (Kaniewski vd., 2008). Aynı zamanda MÖ 360 yılından itibaren görülen odun kömürü verileri bu dönemde yangınların meydana geldiğini ve vejetasyonun tahribata uğradığını doğrulamaktadır. Buna göre makro boyuttaki odun kömürü parçacıklarıyla (> 200 µm) birlikte mikro kömür parçacıklarının (50–200 µm) yüksek oranları sahada hem yerel hem de bölgesel yangınların gerçekleştiğini göstermektedir (Carcaillet vd., 2001; Kaniewski vd., 2007a). Eğer bu yangın dönemi insan kaynaklıysa, yangınların vadideki verimli arazileri kullanabilmek amacıyla bitki örtüsünü ortadan kaldırmak için çıkartıldığı düşünülebilir. Eğer yangınlar doğal kaynaklıysa, uzun süreli kuraklık ve yıldırım çarpması gibi faktörlerin etkisiyle yerel bataklık ekosistemlerinin tahrip olmasına neden olmuş ve insanların bölgeye yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte kaydedilen bu yangınlar, muhtemelen insan kaynaklıdır. Çünkü araştırma sahasındaki Gravgaz ve Bereket havzasında orman tahribatını gösteren yoğun tarımsal faaliyetlerin (BİD) başlaması (MÖ 330-280), (Bottema vd., 1986; Vermoere vd., 2002a) ve MÖ 360-280 yılları arasındaki havzadaki yangınla ilişkili olaylar zamanlama olarak birbiriyle uyum göstermektedir (Bottema ve Woldring, 1990). Bu tarım döneminin karakteristik özelliği *Cerealia*, *Olea europaea, Vitis vinifera, Juglans regia, Fraxinus ornus, Castanea sativa, Plantago lanceolata, Polygonum aviculare, Polygonum cognatum* gibi antropojenik polen göstergelerinde belirgin bir artışın meydana gelmesidir (Bakker vd., 2012). Bu türlerin 1200 m'nin üzerindeki yükseltilerde görülmesi, o dönemde yüksek alanlardaki daha nemli ve daha sıcak koşullar için kanıtlar sağlamaktadır (Schilman vd., 2001).

Helenistik ve Roma dönemlerinde ağaç çizgilerinin yükseklik artışlarına yönelik küresel bir klimatik eğilim kaydedilmiştir (Lückge vd., 2001; Jones vd., 2006). Yaklaşık MÖ 300'den MS 400'e kadar sıcak bir iklimin hüküm sürdüğü dönem Roma İmparatorluğu'nun güçlenmesini sağlamıştır (Haldon vd., 2014). Bu nedenle, bu dönem "Roma Klimatik Optimumu" (RKO) veya

"Roma Sıcak Dönemi" (RSD) olarak adlandırılmaktadır (Telelis, 2008). Bu dönem içerisinde, Roma İmparatorluğu'nun askeri ve siyasi gücü artarken, ekonomik güçlenme de gerçekleşmiş ve bu gelişmeler, nemli ve sıcak iklim koşulları ile ilişkilendirilmiştir (Mitchell 2007; Haldon vd., 2014). Bu iklim koşulları yoğun tarımsal faaliyetler için oldukça elverişli olduğundan bu dönemde geniş bir bölgede tarımsal üretim yoğunlaşmıştır (Donners vd., 2000). Bu nedenle Sagalassos ve çevresi için bu dönem "altın çağ" olarak kabul edilmektedir (Vanhaverbeke ve Waelkens, 2003).

Turner vd., (2008), Doğu Akdeniz havzası için, bölgesel yangın olayının çoğunlukla iklimsel olarak tetiklenen biyokütle (canlı organizmaların biyolojik aktiviteleri sonucu ürettikleri organik madde miktarı) değişimleri tarafından kontrol edildiğini belirtmiştir. Buna göre iklimsel koşullar nispeten nemli olduğunda, daha fazla biyokütle birikmekte ve bu da yangınlar için daha fazla yakıt sağlamaktadır. Bununla birlikte, yangınların gerçekleşme döneminin, bölgedeki insan faaliyetlerinde önemli bir artış olduğunu gösteren tarihsel ve palinolojik kanıtlarla örtüşmesi, Sagalassos ve çevresindeki durumun Turner vd., nin (2008) tarif ettiğinden farklı olduğunu göstermektedir.

Sagalassos topraklarından elde edilen tüm paleoortamsal kayıtlar, BİD'de insan etkinliğindeki artışın yüzey süreçleri üzerinde de önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Buna göre kayıtlar sediman birikme oranlarında belirgin bir artış göstermektedir (Six 2004). Bereket havzasının odun kömürü kayıtları, yangınların ortaya çıkması ile sedimantasyon hızındaki artışlar arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu göstermektedir (Kaniewski vd., 2008). Bu yangınlar doğal ya da antropojenik kaynaklı olabilmekle birlikte sonuç olarak her iki durumda da bitki örtüsü tahrip edilir. Gravgaz Bataklığı'nın sedimantolojik verileri, bu havzada nemliliğin yoğun tarımsal faaliyetlerin başlangıcıyla aynı zamanlarda artış gösterdiğini ve bu dönemde çok yüksek sedimantasyon oranları olduğunu ortaya koymaktadır (Bakker vd., 2012). Bu süre zarfında, sediman birikme hızı 0,2'den 10,8 mm $yıl^{-1}$'e yükselmiştir. Dolayısıyla, yangınların gerçekleştiği dönemde MÖ 360 yılından itibaren havza, yüksek sedimantasyon hızına ve yüksek nemlilik oranlarına sahip olmuştur. Böylece, havzadaki yangınlar, bitki örtüsünü tahrip ederek erozyonu tetiklemiş, bu da bataklık sahalarına ulaşan sediman miktarında önemli bir artışa neden olmuştur. Bu artış ise ötrofikasyona neden olarak su kalitesini düşürmüş ve sulak alan vejetasyonunun tahribatını daha da arttırmıştır.

Yangın döneminden sonra (MÖ 280 yılından itibaren), sulak alan çayır bozkır ekosistemleri, başta *Polygonum aviculare, Rumex acetosa, Rumex acetosella, Sanguisorba minor* gibi ruderal bitkilerle birlikte kserik (kurak koşullarda yetişen)-antropojenik yabani otlar (Chenopodiaceae) ve bodur çalılardan (*Ephedra major, Ephedra fragilis, Sarcopoterium spinosum*) oluşan bir vejetasyon örtüsünün varlığıyla yeniden canlanmıştır (Kaniewski vd.,

2008). Ardından Ranunculaceae, Cyperaceae, Poaceae, *Typha/Sparganium* ve Alismataceae gibi taksonlarla bataklık ağaçları ve alüvyal ormanlık alanın oluşumu MÖ 240 yılında, *Pinus* ile yaprak döken *Quercus* ormanının yavaş bir şekilde genişlemesiyle eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir (van Zeist vd., 1975; Vermoere vd., 2000). Bu dönemde aynı zamanda tarım faaliyetlerinin göstergesi olan *Juglans regia, Vitis vinifera* ve *Fraxinus ornus* yayılış göstermiştir (Vermoere vd., 2003).

Sagalassos'ta MÖ 160 yılındaki zamanın en önemli özelliği iğne yapraklı ağaçların çoğunlukta olmasıdır. *Pinus*'un Yakın Doğu polen verilerindeki yorumu her zaman belirgin değildir. Polenleri rüzgârla taşınan diğer ağaçların veya bitkilerin bulunmadığı alanlarda, *Pinus* poleni oranları yüksek olabilir, ancak *Pinus* ormanları bölgede polen örneklerinin elde edildiği alanlardan önemli derecede uzak bir mesafede bulunur (Vermoere vd., 2003). Tepelerde ağaç olmamasına rağmen, Sagalassos şehrinden alınan güncel polen örneklerinde *Pinus* poleni oranlarının oldukça yüksek olduğu görülmüştür (Vermoere vd., 2001). Bununla birlikte, Sagalassos'ta demir cüruflarında bulunan odun kömürünün büyük bir kısmının *Pinus*'a ait olduğu belirlenmiştir ve böylece bu dönemde Sagalassos yakınlarında çam ormanlarının meydana gelmiş olmasının mümkün olduğu belirtilmiştir (Vermoere vd., 2000). Aynı zamanda *Pinus*'un yangın ve yangın sonrası süreçte yeniden yayılması, bozulmuş vejetasyonunun güçlü yayılışını destekleyen yüksek bir yenilenme oranına işaret etmektedir (Gracia vd., 2002). Çünkü bir yangından sonra, *Pinus* tohumları ormanın yanmamış bölümlerindeki kozalaklardan gelebilmektedir (Retana vd., 2002). Bu dönemde *Pinus*'un yanı sıra *Cedrus libani* de yüksek polen değerleri ile temsil edilmekte ve bu veri, Sagalassos evlerinde bulunan *Cedrus* kömürünün bulguları (Vanhaverbeke vd., 2011) ile doğrulanmaktadır. Huntley ve Birks (1983), *Abies* poleninin de yüzde değerlerinin en az %2'sinin bu taksonun yerel varlığını gösterdiğini varsaymıştır. Sonuç olarak, Sagalassos'un yukarısındaki tepelerin bu yılları kapsayan geç Hellenistik/erken Roma dönemlerinde çoğunlukla sedir-çam ve bunlar arasına karışan daha az oranda göknar ormanlarıyla kaplı olduğunu söylenebilir.

Yapılan araştırmalara göre yangın sonrası dönemde arazideki toprak yüzeyleri daha korunaklı hale gelmekte ve bu da sediman birikme oranının azalmasına yol açmaktadır (Mayor vd., 2007; Wittenberg vd., 2007). Yaklaşık MÖ 150 yılında, sediman birikme hızı 10,8'den 5,1 mm yıl^{-1}'e düşmekte, bu da arazide erozyonun azaldığını göstermektedir (Kaniewski vd., 2008). Bu dönemde erozyonun azalmasında toprak yüzeylerinin yangın sonrasında erozyona karşı daha dayanıklı hale gelmesinin yanı sıra Sagalassos'un kuzeyindeki dağ yamaçlarında iğne yapraklı ormanların bulunması da etkili olmuş olabilir. Bu durum Sagalassos'taki ormanların korunduğu sahalarda tahrip edilen sahalara kıyasla erozyonun büyük ölçüde azaldığını gösteren

birkaç jeomorfolojik çalışma ile doğrulanmıştır (Verstraeten vd., 2000; Librecht vd., 2000).

MÖ 35-MS 85

Bu yangın dönemi kısadır ve polen tipleri ile sediman özelliklerinde kendini belirgin şekilde gösterir. MÖ 35 yılından itibaren yoğunlaşan insan faaliyetleri, havzada biriken sedimanın hızında (5,1'den 20,7 mm yıl-1'e) güçlü bir artışa neden olmuştur (Kaniewski vd., 2008) ve bu durum, önemli bir aşınma malzemesi akışına işaret etmektedir. Bu faaliyetler, önceki antropofitlerin (antropojenik ortamlarda yayılış gösteren yerli olmayan bitkiler) korunması ve çayır-tarla vejetasyonu içerisindeki yabani otların ve kuru çayır-bozkırlarının (*Artemisia herba-alba*, *Artemisia campestris*, *Helianthemum*, Chenopodiaceae) yayılması gibi vejetasyon özelliklerine de yansımıştır (Vermoere vd., 2002a). Yangın olayı, yangın öncesinde mevcut olan nehir kıyısı vejetasyonu, bataklık ağaçları ve yaprak döken *Quercus* ormanlarını güçlü bir şekilde etkilemiştir. (Kaniewski vd., 2007b). Verilere göre *Quercus cerris*, *Quercus coccifera* ve *Juniperus* oranları büyük miktarda düşerken, Poaceae, *Plantago*, *Centaurea* ve *Rumex* taksonlarının artması açık bir arazinin oluştuğunu göstermektedir (Waelkens vd., 1999). Bu yangın döneminin BİD sırasında meydana gelmesi ve MÖ 10 yılında yoğun olarak görülen meyve tarımının hemen öncesinde gerçekleşmesi bunun insan kaynaklı olduğunu göstermektedir.

Yangının ardından sediman birikme hızı MÖ 20'den MS 85 yılına kadar süren tüm yangın sonrası dönem boyunca değişmeden kalır (20,7 mm yıl^{-1}) (Kaniewski vd., 2008). Yangın döneminden önce mevcut olan bazı polen türleri (*Quercus cerris*, Cyperaceae, *Alnus*, *Salix*) yangından sonra azalır veya tamamen ortadan kalkar (Vermoere vd., 2003). Polen kanıtları ormanlık bölgenin yavaş yavaş *Artemisia herba-alba*, Chenopodiaceae, *Helianthemum*, *Cistus, Rhamnus, Pistacia atlantica*, *Ephedra major* ve *Ephedra fragilis* ile *Quercus coccifera* ve *Juniperus*'tan oluşan dikenli otlar ve çalılardan oluşan bir maki formasyonuna dönüştüğünü göstermektedir (Bakker vd., 2013).

Naveh (1975), ekosistemlerin yangın sonrası dinamiklerinin, türlerin yeniden filizlenme ya da tohumlardan yenilenme mekanizmasına güçlü bir şekilde bağlı olduğunu göstermiştir. Bereket Havzası'nda olduğu gibi, tohum eken ve yeniden filizlenen türlerin karışık meşcerelerinde, yanmamış ormana olan uzaklık, yerel çam veya diğer tohum veren türlerin yoğunluğunu etkileyen ana faktördür. Şiddetli bir yangından sonra, yanmış alandaki tek yeni *Pinus* tohumları kaynağı, ormanların yanmamış olan kenarlarından gelen kozalaklardır (Retana vd., 2002). Herdem yeşil meşe yoğunlukları ise mesafe ile değişmez çünkü dağılımları harici bir tohum kaynağına bağlı değildir (Gracia vd., 2002). Meşeler Türkiye'nin güneybatısında yaşanan bir bozulma döneminin ardından yeniden ortaya çıkan ilk ağaçlardır ve bu

nedenle öncü türler olarak hareket ederler. Yangınların günümüz vejetasyonu üzerindeki etkisine ilişkin araştırmalar, *Quercus coccifera*'nın, hem vejetasyon bozulmasından hem de saha koşullarından bağımsız olarak, arazide mevcut olan dışkılardan yeniden filizlenerek çoğaldığını ortaya koymuştur (López-Soria & Castell, 1992). Ayrıca herdem yeşil meşe, ateşe karşı oldukça dirençli olduğu kanıtlanmış bir taksondur (Buhk vd., 2006). Bu nedenle, yangın sonrası bitki örtüsünde herdem yeşil *Quercus*, baskın ağaç türleri haline gelir, böylece orijinal olarak *Pinus* veya diğer tohum veren ağaçların hâkim olduğu birçok arazi zaman içerisinde herdem yeşil meşenin hâkim olduğu topluluklarla kaplanır (Gracia vd., 2002).

MS 85-300

MS 85-130 yılları arasında görülen yangın dönemi sırasında, sediman birikme hızı değişmeden çok yüksek oranlarda kalmıştır (20,7 mm yıl^{-1}) (Kaniewski vd., 2008). Dolayısıyla bu dönemde yüksek toprak erozyonu devam etmiştir. Bu da arazide bozulma olduğuna işaret etmektedir.

Bu yangın döneminde bölgede sulak alan ekosistemleri yerine karma bir ruderal bitki ve sucul çayır-bozkır topluluğu gelişmiştir (Kaniewski vd., 2007a). Arazi örtüsünün bozulması, bodur çalıların (*Quercus coccifera* ve *Pistacia atlantica*) gelişmesiyle de gösterilir. Cyperaceae, *Typha/Sparganium*, Ranunculaceae ve su bitkilerinin kısa süreli oluşumları, sulak alan ekosistemlerinin geçici olarak yenilenmesiyle bazı zamanlarda kısa dönemli daha yüksek su seviyelerinin meydana geldiğini düşündürmektedir. Bu dönemde tahıl tarımının yapılması, *Juglans regia* ve *Fraxinus ornus* gibi bitkilerin yetiştirilmeye devam etmesi (Vermoere vd., 2003) ve arazideki bozulmalar insan etkisinin hakim olduğunu göstermekte ve bu dönemde tarım alanlarının orman alanlarına göre yangınlardan daha az zarar görmesi yangınlar üzerindeki insan etkisinin güçlü bir kanıtını oluşturmaktadır.

MS 130-300 yılları arasındaki yangın sonrası dönemi içeren sediman kaydı, BİD'nin sonuna kadar sedimantasyon hızında belirgin bir düşüş (20,7'den 2,0 mm yıl^{-1}'e) olduğunu göstermektedir (Kaniewski vd., 2008). Bu da daha önce tahrip olmuş alanların toprak örtüsünde önemli bir artış gerçekleştiğini işaret etmekedir.

Polen verileri, MS 130 yılından itibaren *Quercus coccifera*'nın baskın olduğu maki vejetasyonu ve Asteraceae, *Artemisia herba-alba*, Chenopodiaceae, *Ephedra* ve *Helianthemum* taksonlarını içeren kuru çayır-bozkır toplulukları gibi insan etkisini gösteren floristik unsurlarla yüksek derecede bozulmuş bir ortama işaret etmektedir (Bakker vd., 2012). Sahadaki uzun süreli orman tahribatı ve arazi kullanımının yoğunlaşması ile birlikte ortaya çıkan yakma faaliyetleri, doğal bitki örtüsünü zaman içerisinde kuru dikenli çalı-bozkır ormanlarına dönüştürmüştür.

MS 300-450

Bereket Havzası ve Gravgaz Bataklığı'nda, yerel sediman birikim özelliklerine göre, eşzamanlı olarak gerçekleşen bir klimatik kayma meydana gelmekte ve iki sahadaki bu uyum, değişimlerin yerel değişikliklerden ziyade bölgesel değişiklikleri yansıttığını düşündürmektedir. Bu değişim her iki bölgede de nemli çevre koşullarına doğru önemli bir kaymayı göstermektedir (Bakker vd., 2013). Gravgaz'da nemlilik oranlarındaki artış, sediman kaydında hem organik madde hem de kalsiyum karbonatın eş zamanlı artışlarıyla gösterilir (Vermoere vd., 2000). Bereket'te de aynı şekilde organik içerik 3. yüzyıldan itibaren artmaya başlar (Bakker vd., 2013). Gravgaz bataklığı polen kayıtlarından elde edilen polen temelli biyoiklimsel veriler de MS 300'den 650'ye kadar sürdüğü tahmin edilen dönemin nispeten yüksek nemlilik oranlarına sahip olduğunu göstermektedir. Bereket Havzası'ndan alınan polen verileri, artan nemlilik oranlarına yönelik benzer bir eğilime işaret etmektedir (Vermoere vd., 2002a). Bu nispeten yağışlı dönem, kabaca Roma Sıcak Dönemi'nin son bölümüne karşılık gelir ve Doğu Akdeniz ve Orta Doğu genelinde görülür (Hirschfeld, 2004; Izdebski, 2011).

Polen verileri, tarımsal faaliyetlerin Roma Sıcak Dönemi'ne karşılık gelen MS 320'den itibaren çam ormanı gelişimi ve hayvancılıktaki artışla aynı zamana denk gelecek şekilde önemli ölçüde azaldığını göstermektedir (Vermoere vd., 2002a). MS 320 yılında meydana gelen yangın olayı bu dönemde gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetleri için mera alanı elde etmek amacıyla ortaya çıkmış olabilir. Bereket Havzası'nın polen kaydı, MS 320'den sonra *Pinus* poleninde hızlı bir artış olduğunu ve arazide yaprak döken meşe ormanlarının, ardıç ağaçlarının ve *Alnus, Ulmus* ve *Populus* gibi kıyı ağaçlarının yer aldığı bir vejetasyon örtüsünün yayıldığını göstermektedir (Bakker vd., 2012). Gravgaz bataklığında, tarımsal faaliyetlerdeki azalma, çam ormanını gösteren artışla aynı zamana denk gelmekte ve hayvancılık faaliyetlerinin göstergeleri olan *Rumex, Plantago* ve *Artemisia* yayılış göstermektedir (Vermoere vd., 2000). Bu değişimler sahadaki insan etkisinin büyük ölçüde azaldığına işaret etmektedir.

MS 3. ve 4. yüzyıllarda, Roma İmparatorluğu sürekli istila tehdidi ve güçlü bir hükümetin olmaması nedeniyle mali sıkıntılar yaşamış ve bu da büyük bir ekonomik krize yol açmıştır (Mitchell, 2007). Bir bütün olarak Roma İmparatorluğu'nun yanı sıra Anadolu'daki ekonomik kriz, bölgede üretilen tarımsal ürünlerin değerinin düşmesine ve talebin azalmasına yol açarak tarımsal uygulamalarda bir değişikliğe veya tarım sisteminin kısmı çöküşü gibi bir değişikliğe yol açmış olabilir. Bu da sahadaki tarımsal faaliyetlerin azalmasına neden olmuş olabilir.

MS 450-650

Six (2004), Gravgaz'daki sedimantasyon oranlarının BİD sonrasında düştüğünü ve meydana gelen bazı kısa süreli olaylara rağmen günümüze

kadar nispeten sabit kaldığını bildirmektedir. MS 450 yılından itibaren sediman kaydı, düşük sediman birikme oranları (2,0'dan 0,4 mm yıl^{-1}'e) göstermektedir (Kaniewski vd., 2008). Havzada herhangi bir insan etkisi belirtisinin olmadığı bir dönemde meydana gelen bu değişimler, muhtemelen değişen vejetasyon örtüsü altındaki doğal süreçlerden kaynaklanmaktadır.

MS 450 civarında yerleşim sayıları düşmeye başlamış ve bu değişim Orta Bizans dönemine kadar devam etmiştir (Vanhaverbeke ve Waelkens, 2003). Bu değişimler, MS 450'den itibaren hakim olan daha kurak koşullar gibi iklimsel faktörler nedeniyle meydana gelmiş olabilir (Jacobson vd., 2022). Gravgaz Bataklığı ve Bereket Havzası'ndan sediman ve polen verileri (Bakker vd., 2013) MS 450'den itibaren daha kurak koşullara hızlı bir geçişin meydana geldiğini ve bu koşulların MS ~830'a kadar devam ettiğini doğrulamaktadır (Roberts vd., 2018).

Polen verilerinde tanımlanan MS 450-650 yılları arasındaki 200 yıllık terk etme aşaması, doğal orman ve sulak alan ekosistemlerinin yenilenmesi ile karakterize edilir. Bu dönemdeki vejetasyon esas olarak Cyperaceae, *Typha/Sparganium* ve Ranunculaceae bataklık taksonları ile birlikte *Alnus*, *Ulmus* ve *Populus*'tan oluşan sulak alan ağaçları ve *Pinus-Quercus cerris* ormanından meydana gelmiştir (Bakker vd., 2012). MS 350 yılına kadar otsu ve geniş yapraklı odunsu vejetasyonun yeniden büyümesini sağlamak için geç Holosen döneminde insanların yangınlarla çam ormanlarını yok etmesi, dağ mera alanlarında bir artışa neden olmuş ve herdem yeşil *Quercus* ve *Juniperus oxycedrus*'un yayılmasına neden olmuştu (Kaniewski vd., 2008). Ancak MS 450-650 yılları arasındaki dönemde, havzada antropojenik baskının ortadan kalkması nedeniyle *Juniperus* ve *Quercus coccifera* aşırı derecede azalmıştır. Böylece, *Pinus* ve *Quercus cerris* sahaya hâkim olmuş (Vermoere vd., 2003) ve bu durum sahanın günümüzden 5500 yıl öncesindeki vejetasyon örtüsüne geri dönmesini sağlamıştır. Dolayısıyla, arazi üzerindeki yoğun insan etkisinin (BİD) sona ermesi ve vejetasyon örtüsünün önceki durumuna doğru yenilenmesi (van Zeist vd., 1975) MS 450 yılından itibaren gerçekleşmiş ve MS 650'ye kadar neredeyse değişmeden kalmıştır. (Kaniewski vd., 2008).

Antropojenik göstergelerin azalmasının veya kaybolmasının hemen ardından, Güneybatı Anadolu (van Zeist vd., 1975; Bottema ve Woldring 1984; Eastwood vd., 1998) ve çevresindeki (Heim vd., 1997; Neumann vd., 2007, 2010; England vd., 2008) birçok polen kaydında *Pinus* poleninde belirgin bir artış gerçekleşmiştir. Çam ormanları, terk edilmiş tarım arazilerinin ilk öncüleridir ve insan etkisinin olmadığı bölgede ikincil klimaks bitki örtüsünü oluşturur (Buhk vd., 2006). Bunun yanı sıra çamlar kurak ortamlara dayanabilirler (Ne'eman vd., 2004). Dolayısıyla çamlar bu dönemdeki kurak koşullar nedeniyle de ön plana çıkmış olabilir. Bununla birlikte Akdeniz arazilerindeki geleneksel ardıllık kavramı, gölgeye dayanıksız çam ağaçlarının, sonunda çam gölgesinde kendilerini kurabilen gölgeye dayanıklı

meşe ağaçları tarafından kaplandığı bir süreci tanımlamaktadır (Barbero vd., 1990; Gracia vd., 2002). Bu da bölgede çam ve meşe ormanının kuruluşunu açıklamaktadır.

MS 650-940

Bereket'te, MS 7. ve 8. yüzyıllardaki yangın olayları insan etkisinin azaldığı zamanlarda meydana gelmiştir (Tablo 2). Bu dönemde, bölgedeki insan varlığı azalmış ve tarımsal faaliyet, odak noktasını meyve tarımından pastoralizme (yarı göçebe hayvancılık) kaydırırken, tahıl ekimi geçici olarak durmuştur. (Bakker vd., 2011). İnsanlar bu dönemde, daha çok çiftlik hayvanlarını otlatma faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Vanhaverbeke ve Waelkens, 2003; Fuller vd., 2012). Bu dönemden kalma hayvan kemikleri de hayvancılık faaliyetlerinde bir artış olduğunu doğrulamaktadır (Vanhaverbeke vd., 2011). 7. yüzyılda yerleşim yerlerindeki düşüş ve ardından daha göçebe, kırsal bir yaşam tarzına geçiş, Orta Doğu'nun pek çok yerinde gözlemlenmiştir (Baruch 1990; England vd., 2008).

Tablo 2: *MS 650'den Günümüze Paleoyangın Olayları ve Ortamsal Özellikleri*

MS 650-940	• Bölgedeki insan varlığı azalmış ve tarımsal faaliyet, odak noktasını meyve tarımından pastoralizme kaydırırken, tahıl ekimi geçici olarak durmuştur. • MS 650-940 yılları arasında çok hızlı bir sedimantasyon hızı (25 mm yıl^{-1}) görülmekte • MS 660, 740 ve 910 yıllarında gerçekleşen üç yangın olayı bu döneme karşılık gelmektedir • Yangınlar otlak alanlarını genişletmek amacıyla çıkarılmış ve çam ormanları azalmıştır. Otlatmanın bu arazilerde devam etmesi sonucunda ormanlar gelişememiş ve çalı vejetasyonu yayılış göstermiştir. • Otlatma faaliyetleri sulak alan vejetasyonunun da azalmasına yol açmıştır.
MS 940-1250	• Sediman birikim hızı normal seviyesi olan 1 mm yıl^{-1}'e düşer. • Bu dönem iklim koşullarının nemli hale geldiği "Ortaçağ Sıcak Dönemi" (OSD)'ne karşılık gelir. Nehir kenarındaki ağaçlarda (*Populus, Salix, Ulex*), sazlık bitki örtüsünde ve yaprak döken meşedeki artış bölgede nem mevcudiyetinin arttığını doğrulamaktadır. • Dönemin başlangıcında bir orman tahribatı dönemi vardır ve aynı zamanda havzadaki insan faaliyetlerinde bir canlanma gerçekleşir • Cerealia'da, meyve ağaçlarında (*Fraxinus ornus, Juglans regia*) ve pastoralizmi gösteren ikincil antropojenik göstergelerde (*Plantago, Sanguisorba minor*) artış vardır. • MS 1100 ve 1170 yıllarındaki iki yangın, nemli dönem içerisinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde hayvancılık faaliyetleri için otlak alanlarının genişletilmesi amacıyla ormanlar yakılmış ve bu açık araziler yoğun otlatmalar sonucunda çalılık bitki türleri tarafından kaplanmıştır.

MS 1250-1490	• Kurak iklim koşulları hâkimdir ve insan etkisi azalmıştır. • Tahıllar kaybolurken, açık, kuru bozkır vejetasyonunda bir artış gerçekleşir. Bununla birlikte açık bir bozkırın varlığı, sahada hayvanların otlatıldığına dair bir gösterge de olabilir. • Bölgenin giderek *Juniperus* tarafından kaplandığı, çam ormanlarının azaldığı genel bir eğilim gözlemlenmektedir. • Polen verileri MS 1330 yılından itibaren polen yoğunluklarının ve polen çeşitliliğinin büyük oranda azaldığını göstermektedir. Bu veri MS 1330 yılında meydana gelen yangın sonrasında vejetasyon örtüsünde gerçekleşen azalmayı doğrulamaktadır.
MS 1490-1950	• MS 1490–1590 tarihli dönemde önceki döneme göre yerel nemlilik oranlarında belirgin bir artış meydana gelir. • Bu dönemde bölgedeki insanlar tarafından hayvancılık faaliyetleri gerçekleştirmek için mera alanları elde etmek amacıyla yangınlar çıkarılmış ve bunun sonucunda orman alanları azalmıştır. • 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar herhangi bir yangın olayı tespit edilmemiştir. • MS 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında ortaya çıkan isyanlar sonucunda meydana gelen güvensiz koşullar, nüfusun azalmasına, tarımsal faaliyetlerin zayıflamasına ve buna bağlı olarak göçebe hayvancılık faaliyetlerinde artışa yol açmıştır. • 18. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve 19. yüzyılın ortalarında zirveye ulaşan nemli koşullara doğru bir eğilim, sediman kayıtlarında yüksek organik madde içeriği ve orman tahribatı görülmektedir. • Bu dönemde yangına dair herhangi bir kaydın olmaması orman tahribatının yakma yoluyla değil ağaçların kesilmesi yoluyla gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir.
MS 1950 sonrası	• Son yangın 1960'lı yıllarda bataklığın kurutularak ekilebilir araziye dönüştürülmesi sırasında yaşanmıştır. • Yangın sonucunda, mahsul ekimi için verimli bataklık alanını tarımsal alana dönüştürmek amacıyla tüm kuru çayır-bozkır türleri ortadan kalkmıştır. • Bununla birlikte yangın sonrasındaki süreçte öncü kuru çayır-bozkırları tekrar yayılmıştır

Sedimantolojik veriler MS 650-940 yılları arasında çok hızlı bir sedimantasyon hızına (25 mm yıl^{-1}) işaret etmektedir ve bu MS 2. yüzyıldan itibaren bölgede arazi üzerinde meydana gelen en büyük bozulmadır (Bakker vd., 2011). MS 660, 740 ve 910 yıllarında gerçekleşen üç yangın olayı bu döneme karşılık gelmektedir (Bakker vd., 2013). Bu sediman tabakasında kırıntılı malzeme miktarı ve polen yoğunlukları yüksektir (Bakker vd., 2011). Odun kömürü verileri MS 910'da gerçekleşen yangının havzada son 2000 yıldır kaydedilen en yoğun yangın olduğunu ortaya koymuştur (Bakker vd., 2013). Frechette ve Meyer (2009), yaptıkları bir çalışmada yoğun bir yangından sonra, sedimanı bir arada tutan bitki örtüsünün yok olması nedeniyle bunun genellikle sediman birikme oranının artmasına neden olabileceğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla böyle bir sedimantasyon olayı yangın faaliyeti ile bağlantılı olabilir.

Bu dönemde açık bir arazinin oluşmasına yol açan yangınlar otlak alanlarını genişletmek isteyen çobanlar tarafından çıkarılmış olabilir ve bu

faaliyetler sonucunda geniş bir zaman diliminde çam ormanları azalabilir. Bunun yanı sıra açık arazi, yoğun otlatmanın bir sonucu olabilir ve otlatma faaliyetleri çam ormanlarının yayılımını engelleyebilir. Böylece ormanın gelişemediği arazinin sürekli olarak otlatılması, açık arazinin çalı türleri tarafından işgal edilmesine yol açmıştır (Asouti ve Hather, 2001). Ayrıca Centaurea, *Plantago* ve *Sanguisorba* polen taksonlarının artması ile birlikte Cyperaceae, Ranunculaceae ve *Typha/Sparganium* taksonlarının azalması otlatma faaliyetlerinin sulak alan ekosistemlerinin önemli ölçüde bozulmasına neden olduğunu göstermektedir (Kaniewski vd., 2008). Gravgaz verileri bataklık alanının yaklaşık MS 680'den sonra sürekli olarak kurumaya başladığını ve bu kurumanın tarım ve otlatma faaliyetlerinin arazi üzerindeki baskısıyla ilişkili olduğunu göstermiştir (Vermoere vd., 2002b). Gravgaz bataklığından elde edilen veriler, açık ve kuru bozkır bitki örtüsünü (*Artemisia*, Asteraceae asteroideae, Asteraceae cichorioideae, Ericaceae, Lamiaceae, Apiaceae, *Erynchium*) ve aynı zamanda vejetasyon bozulması sonrası vejetasyon gelişiminin erken evrelerindeki karakteristik taksonların (*Quercus cerris, Betula*) hâkimiyetini göstermektedir (Vermoere vd., 2002a). Bu dönemde meyve ağaçlarının çoğu azalırken, maki bitki örtüsünü gösteren (*Ulex, Juniperus, Cistus, Carpinus*) taksonlar yaygın hale gelmektedir (Vermoere vd., 2000). Bunun yanı sıra, nehir kenarındaki sulak alan ve çayırlara özgü bitki taksonlarının (*Acer, Alnus, Pistacia*, yaprak döken *Quercus*) kaybolması veya azalması aynı zamanda ikincil antropojenik göstergeleri (*Polygonum aviculare, Rumex*) içeren bir vejetasyon örtüsünün yayılması pastoralizme geçişin, nispeten nemli bir ortamdan kuru ve açık bir ortama belirgin bir ani geçişle örtüştüğünü ortaya çıkarmıştır (Bakker vd., 2013). Bu veriler, nem mevcudiyetindeki değişimin ve bunun insan nüfusu üzerindeki etkisinin, yerel bir değişimden ziyade bölgesel iklim değişikliğinden kaynaklandığını göstermektedir. MS 650'den 940'a kadar meydana gelen kurak koşullara yönelik bir eğilim, Avrupa'da Orta Çağ'ın soğuk dönemleriyle (Castagnoli vd., 2002) aynı zamana denk gelmektedir. Dolayısıyla Erken Ortaçağ Kurak Dönemi veya Karanlık Çağlar Soğuk Dönemi olarak adlandırılan bu dönemin (MS 650–940) başlangıcı, meyve tarımında bir azalma ve tahılların kayıtlardan kaybolması ile karakterize edilmektedir.

MS 940-1250

Erken Ortaçağ Kurak Döneminin (yaklaşık MS 650–940) sonundaki çökelme olayını takiben, sediman birikim hızı normal seviyesi olan 1 mm yıl^{-1}'e düşmektedir. (Bakker vd., 2011). Sediman kayıtlarında MS 1090–1200 yılları arasında organik madde içeriği normal düzeyine ulaşmakta ve bu da bölgede nemliliğin yeniden arttığını göstermektedir (Bakker vd., 2011). Bu dönem, Touchan vd., (2007) tarafından ağaç halkalarından belirlenen nemli bir dönemi (MS 1098–1167) kapsamaktadır. Dolayısıyla MS 940'tan 1250'ye kadar iklim koşulları nemli hale gelmekte ve bu dönem "Ortaçağ Sıcak

Dönemi" (OSD) ile aynı zamana denk gelmektedir (Bond vd., 2001).

Bu dönemde bölgede insan faaliyetlerinde bir canlanma gerçekleşmiştir. Gravgaz ve Bereket havzasında, bu dönemin başlangıcı çok belirgindir ve bir orman tahribatı aşaması ile kendini göstermektedir. MS 940'tan 1250'ye kadarki bu dönemde nehir kenarındaki ağaçlarda (*Populus, Salix, Ulex*), sazlık bitki örtüsünde ve yaprak döken meşede bir artış vardır, bu da bölgede nem mevcudiyetinin arttığını doğrulamaktadır (Bakker vd., 2011). Aynı zamanda, Cerealia'da, meyve ağaçlarında (*Fraxinus ornus, Juglans regia*) ve pastoralizmi gösteren ikincil antropojenik göstergelerde (*Plantago, Sanguisorba minor*) artış vardır (Bakker vd., 2012). Gravgaz kömür kayıtlarına göre MS 1100 ve 1170 yıllarında meydana gelen iki yangın, OSD sırasında insan etkisinin yeniden canlanmasıyla aynı zamana denk gelmektedir (Bakker vd., 2013). OSD boyunca nem mevcudiyeti yerel ve bölgesel olarak nispeten yüksekti. Bu yangın olayı ve antropojenik göstergelerdeki artışlar, nemlilik arttıkça vadide yenilenen antropojenik etkinin göstergelerini oluşturmaktadır. OSD'nin daha sıcak ve nemli iklimi, bu dönemde bölgeyi tarım için yeniden çekici hale getirmiş olabilir. MS 1070 civarında Sagalassos ve çevresine göçebe Türkmen kabilelerinin yerleşmesi de bunu doğrulamaktadır (Waelkens vd., 1999). Bu yangın olayları, MS 7. ve 8. yüzyıllarda meydana gelen yangınların sebepleriyle benzerlik göstermektedir. Buna göre hayvancılık faaliyetleri için otlak alanlarının genişletilmesi amacıyla ormanlar yakılmış ve bu açık araziler yoğun otlatmalar sonucunda çalılık bitki türleri tarafından kaplanmış olabilir.

MS 1250-1490

MS 940–1250 nemli trendinin ardından meydana gelen klimatik değişim, MS 13. yüzyılda gerçekleşen daha kurak koşullara doğru bir geçiştir ve bu Doğu Akdeniz'deki çevresel koşullarda gerçekleşen değişikliklerle aynı zamana karşılık gelmektedir (Pope ve van Andel, 1984).

Bu kuraklaşma olayı, ilk olarak, bataklıklardaki su mevcudiyetindeki bir değişiklikle ifade edilir ve bu da sediman kayıtlarında gözlenen değişikliklerle sonuçlanır. Gravgaz'da MS 1250–1490 döneminde biriken sediman, çok düşük organik madde ve çok yüksek kalsiyum karbonat içeriğine sahiptir (Bakker vd., 2011). Bu özellikler, oksidasyon ile organik maddenin azalması ve buharlaşma ile kalsiyum karbonatın zenginleşmesi gibi değişimlerle kurak bir ortamın önemli göstergeleri olarak kabul edilmektedir. Bereket'te, MS 1260'tan itibaren killi turba birikiminin aniden sona ermesi, yerel nemde şiddetli bir düşüşe işaret etmektedir (Bakker vd., 2013). Dolayısıyla Gravgaz'da MS 1220–1480 yılları arasında, Bereket'te MS 1260-1500 yılları arasında kurak koşullar yaşanmıştır. Bu da değişimin yerel olmaktan ziyade daha geniş bir alanda meydana gelmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu koşullar, Güneybatı Anadolu'da 1700-2020 m yükselti aralığı için yapılan ağaç halkaları verilerinden elde edilen Mayıs-Haziran ayları yağış hesaplamaları

ile desteklenmektedir (Touchan vd., 2007). Bu verilere göre MS 1195-1264 ve 1434–1503 tarihli en kurak dönemler (Touchan vd., 2003, 2007), hem Gravgaz hem de Bereket'te görülen daha kurak koşullara doğru geçişle eşleşmektedir. Küçük Buzul Çağı'nın (KBÇ) başlangıcına karşılık gelen, kurak koşullara yönelik bu eğilim MS 1250'de meydana gelmiş (Bakker vd., 2011) ve bu koşullar, insan etkisinin belirtilerinin azaldığı bu dönem boyunca (MS 1250-1490) nispeten kurak kalmıştır. Gravgaz ve Bereket'ten elde edilen polen verileri bu dönemde tarımsal faaliyet belirtilerinin azaldığını göstermektedir (Vermoere vd., 2003). Gravgaz'da tahıllar, MS 1250'den sonra verilerden kaybolurken, polen verileri açık, kuru bozkır vejetasyonunda bir artış olduğunu göstermektedir (Bakker vd., 2012). Bununla birlikte açık bir bozkırın varlığı, sahada hayvanların otlatıldığına dair bir gösterge de olabilir. Asteraceae polen yüzdeleri yüksek değerlere ulaşmakta ve bu dönem boyunca bölgenin giderek artan oranda *Juniperus* tarafından kaplandığı, çam ormanlarının miktarının azaldığı genel bir eğilim gözlemlenmektedir (Vermoere vd., 2000). MS 1260-1330 yılları arasında çok yüksek oranda karbonat olmayan kırıntılı malzeme birikmiş ve bunun hemen ardından odun kömürü kayıtlarına göre MS 1330 yılında bir yangın olayı gerçekleşmiştir (Bakker vd., 2013). Polen verileri MS 1330 yılından itibaren polen yoğunluklarının ve polen çeşitliliğinin büyük oranda azaldığını göstermektedir. Bu veri yangın sonrasında vejetasyon örtüsünde gerçekleşen azalmayı doğrulamaktadır.

MS 1490-1950

MS 1490–1590 tarihli dönemin başlangıcında, önceki döneme göre yerel nemlilik oranlarında belirgin bir artış meydana gelir (Bakker vd., 2011). Bu dönemin zamanlaması, MS 1518-1587 tarihli Touchan vd., (2003, 2007) tarafından belirlenen en nemli 70 yıllık dönemin ortaya çıkışıyla uyum göstermektedir. Bu dönemin sonunda MS 1590 yılında Gravgaz'da bir yangın tespit edilmiştir (Bakker vd., 2013). Polen verileri, 16. yüzyılın ortalarına kadar çam ormanlarının olduğu arazinin bu tarihten itibaren daha açık hale geldiğini göstermektedir (Vermoere vd., 2000). Dolayısıyla, bu yangın olayı antropojenik orman tahribatı aşamasına karşılık gelmektedir. Vanhaverbeke ve Waelkens (2003), Osmanlı döneminde 15. ve 16. yüzyıllarda bölgede bir nüfus artışı görüldüğünü belirtmiştir. Bu dönemde bölgedeki insanlar tarafından hayvancılık faaliyetleri gerçekleştirmek için mera alanları elde etmek amacıyla yangınlar çıkarılmış ve bunun sonucunda orman alanları azalmıştır.

Odun kömürü kayıtlarında 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar herhangi bir yangın olayı tespit edilmemiştir. İklimsel veriler, MS 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında kısa, çok kurak bir dönemin meydana geldiğini göstermekte ve bu, Touchan vd., nin (2007) ağaç halkası verilerinde kaydedilen en kurak dönemlerden birinin başlangıcına tekabül etmektedir. 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında ortaya çıkan isyanlar sonucunda

meydana gelen güvensiz koşullar, nüfusun azalmasına, tarımsal faaliyetlerin zayıflamasına ve buna bağlı olarak göçebe hayvancılık faaliyetlerinde artışa yol açmıştır (Vanhaverbeke ve Waelkens, 2003). Ortalamadan daha yüksek organik madde içeriğine sahip sediman kayıtları 18. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve 19. yüzyılın ortalarında zirveye ulaşan nemli koşullara doğru bir eğilim göstermektedir (Bakker vd., 2011). Nemli koşulların belirgin başlangıcı, MS 1743'te KBÇ'nin nispeten nemli dönemi ile çakışsa da (Touchan vd., 2007), sedimandaki bu değişime kısmen bölgedeki orman tahribatı da neden olmuş olabilir. Ancak bu dönemde yangına dair herhangi bir kaydın olmaması orman tahribatının yakma yoluyla değil ağaçların kesilmesi yoluyla gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir.

MS 1950 sonrası

Sagalassos çevresindeki yangın faaliyetlerinin sonuncusu 1960'lı yıllarda Bereket havzasındaki bataklığın kurutularak ekilebilir araziye dönüştürülmesi sırasında yaşanmıştır (Kaniewski vd., 2008). Bu dönemde arazideki bozulmaların başlangıcı, *Artemisia herba-alba*, Chenopodiaceae, Asteraceae ve *Helianthemum*'un yüzde değerlerindeki güçlü artış ile belirgindir (Kaniewski vd., 2007b). Ancak bu yangın, mahsul ekimi için verimli bataklık alanını tarımsal alana dönüştürmek amacıyla tüm kuru çayır-bozkır türlerini ortadan kaldırmıştır. (Vermoere vd., 2003). Bununla birlikte yangın sonrasında öncü kuru çayır-bozkırlarının tekrar yayılması MÖ 360-280 yangını sırasında kaydedilenlere benzerdir, bu da değişimler farklı tarihlerde gerçekleşse bile bölgedeki bozulmalara karşı benzer bir vejetasyon tepkisi olduğunu düşündürmektedir.

Sonuç

Sagalassos ve çevresinde yer alan Gravgaz ve Bereket Havzası'na ait polen, odun kömürü ve sediman verilerinin değerlendirilmesi sonucunda Geç Holosen içerisinde ortamsal koşullara göre ayırt edilen 10 farklı dönem belirlenmiştir. Bunlar kronolojik olarak MÖ 360-35, MÖ 35-MS 85, MS 85-300, MS 300-450, MS 450-650, MS 650-940, MS 940-1250, MS 1250-1490, MS 1490-1950, MS 1950 sonrası şeklindedir. MS 450 yılına kadar gerçekleşen yangınlar yoğun insan etkisinin görüldüğü Beyşehir İskân Dönemi (BİD) içerisinde meydana gelmiştir. BİD sonrasındaki yangınlar ise insan etkisinin azaldığı ve sonrasında tarımsal faaliyetler yerine hayvancılık faaliyetlerinin yoğunlaştığı dönemde meydana gelmiştir.

Bölgedeki ilk yangın olayı sonrasında BİD'nin başlaması bu yangın olayında insan etkisinin önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Bu dönemde havza erozyonunda artış gerçekleşmiş ve orman ve bataklık vejetasyonu büyük oranda tahrip edilmiştir. Yangın sonrasında ise sahada çayır-bozkır vejetasyonu, kserik-antropojenik yabani otlar ve bodur çalılar yayılış göstermiştir.

BİD'de gerçekleşen diğer yangınlar sırasında yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle tarım ürünlerini gösteren *Cerealia*, *Olea europaea, Vitis vinifera, Juglans regia, Fraxinus ornus, Castanea sativa, Plantago lanceolata, Polygonum aviculare, Polygonum cognatum* gibi antropojenik gösterge taksonları yayılış göstermiştir. Yangın sırasında ilk yangın olayında olduğu gibi orman alanları azalmıştır. Yangın dönemi sonrasında ise hem yangınların etkisi hem de tarımsal faaliyetler nedeniyle genel olarak çalı-bozkır vejetasyonu sahada yayılış göstermiştir.

BİD sonrasındaki dönemde 200 yıllık bir terk etme süreci yaşanmış ve bu süreçte doğal orman ve sulak alan ekosistemleri yenilenerek bataklık taksonları, sazlık ağaçları ile *Pinus* ve *Quercus cerris* ormanı yeniden gelişim göstermiştir. Böylece bölge GÖ 5500 yıl öncesindeki doğal vejetasyon örtüsüne yeniden kavuşmuştur. Ancak bu terk etme sürecini takiben MS 650 yılından itibaren bölgede insan faaliyetleri yoğun olmasa da tekrar görülmeye başlamış ve bölgedeki vejetasyon örtüsünü yeniden etkilemiştir. Bunun sonucunda insanların göçebe hayvancılık ağırlıklı faaliyetleri *Quercus cerris* ve *Pinus* başta olmak üzere orman alanlarının ve sulak alan vejetasyon örtüsünün tahribatına neden olmuştur. Aynı zamanda bu dönemde gerçekleşen yangınlar ile vejetasyon tahribatı ve hayvancılık faaliyetlerinin etkisi erozyonun artışına sebep olmuştur.

Ortaçağ Sıcak Dönemi'ne (OSD) karşılık gelen MS 940-1250 yılları arasında insan faaliyetlerinde yoğunlaşma gerçekleşmiştir. OSD'nin daha sıcak ve nemli iklimi, bu dönemde bölgeyi tarım için yeniden çekici hale getirmiş ve hayvancılığın yanı sıra tahıl başta olmak üzere tarımsal faaliyetlerde yeniden artış gerçekleşmiştir. Bu dönemde nehir kenarındaki ağaçlarda (*Populus, Salix, Ulex*) ve sazlık bitki örtüsünde bir artışın gerçekleşmesi bölgede nemliliğin arttığını doğrularken, meydana gelen yangın faaliyetleri ve özellikle orman alanlarının azalması insan etkisinin bu dönem içerisinde yoğunlaştığını kanıtlamaktadır.

MS 1250 yılından itibaren gerçekleşen kurak koşullar sırasında tarımsal faaliyetler neredeyse ortadan kalkarak insan etkisi büyük oranda zayıflamıştır. Bununla birlikte açık bir bozkırın varlığı, otlatma faaliyetlerine dair bir gösterge olabilir. İnsan etkisinin zayıflaması bölgenin *Juniperus* ve çalı vejetasyonu tarafından kaplanmasına bunun yanı sıra kurak iklim koşulları otsu vejetasyonun artmasına neden olmuştur. Bu dönem içerisinde MS 1330 yılından itibaren polen yoğunluklarının azalması bu yılda gerçekleşen yangın sonucunda ortaya çıkan vejetasyon tahribatını kanıtlamaktadır.

MS 1490 yılından itibaren iklim koşulları daha nemli hale gelmiş ve bu dönemde hayvancılık faaliyetleri için mera alanı açmak amacıyla özellikle çam ormanları yakılarak açık arazilere dönüştürülmüştür. 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar odun kömürü kayıtlarına göre yangın olayı görülmemiştir.

Bu dönemde özellikle 18. yüzyıldan itibaren sediman kayıtlarında organik madde miktarının artması yangın gerçekleşmeden ağaçların kesilmesi yoluyla ormanların tahrip edildiğini göstermektedir.

Sagalassos çevresindeki yangın faaliyetlerinin sonuncusu 1960'lı yıllarda meydana gelmiştir. Bu yangın, tarımsal faaliyetler için verimli bataklık alanını tarımsal alana dönüştürmek amacıyla gerçekleştirilmiştir ve bunun sonucunda tüm kuru çayır-bozkır türleri ortadan kalkmıştır. Ancak yangın sonrasında vejetasyon yenilenerek arazi tekrar kuru çayır-bozkırları ile kaplanmıştır.

Sagalassos ve çevresinde Geç Holosen'de gerçekleşen yangın olaylarında insan faaliyetlerinin büyük etkisi olduğu belirlenmiştir. Bu etki özellikle tarım alanları ve mera alanları elde etmek amacıyla yangınların çıkartılması yoluyla gerçekleşmiştir. İklimin de yangınlar üzerinde dolaylı yoldan etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu etki insanların yerleşme, tarım ve hayvancılık faaliyetlerini iklim koşullarına göre şekillendirmesiyle ortaya çıkmıştır. Olumlu iklim koşulları yerleşmelerin ve dolayısıyla insan faaliyetlerinin artışına neden olmuştur. Bunun sonucunda yerleşmeler ile tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin arttığı dönemlerde yangın olayları da artış göstermiştir.

Paleoyangın olaylarının daha net şekilde belirlenebilmesi için bir bölgeden elde edilen sediman karotundan polen ve odun kömürü kayıtlarının yanı sıra oksijen izotop verileri gibi bağımsız iklim verilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla birlikte Anadolu genelinde paleovejetasyon ve paleoiklim çalışmalarının yanı sıra paleoyangın çalışmalarının da yaygınlaştırılması ortam ve insan ilişkisi içerisinde Anadolu'nun paleoortamsal koşullarının daha geniş bir perspektifte belirlenmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Arndt, A., Van Neer, W., Hellemans, B., Robben, J., Volckaert, F. ve Waelkens, M. (2003). Roman trade relationships at Sagalassos (Turkey) elucidated by ancient DNA of fish remains. *Journal of Archaeological Science*, *30*(9), 1095-1105.

Asouti, E. ve Hather, J. (2001). Charcoal analysis and the reconstruction of ancient woodland vegetation in the Konya Basin, south-central Anatolia, Turkey: results from the Neolithic site of Çatalhöyük East. *Vegetation History and Archaeobotany, 10*, 23-32.

Bakker, J., Kaniewski, D., Verstraeten, G., De Laet, V. ve Waelkens, M. (2011). Numerically derived evidence for late-Holocene climate change and its impact on human presence in the southwest Taurus Mountains, Turkey. *The Holocene*, *22*(4), 425-438.

Bakker, J., Paulissen, E., Kaniewski, D., De Laet, V., Verstraeten, G. ve Waelkens, M. (2012). Man, vegetation and climate during the Holocene in the territory of Sagalassos, Western Taurus Mountains, SW Turkey. *Vegetation history and archaeobotany*, *21*, 249-266.

Bakker, J., Paulissen, E., Kaniewski, D., Poblome, J., De Laet, V., Verstraeten, G. ve Waelkens, M. (2013). Climate, people, fire and vegetation: new insights into vegetation dynamics in the Eastern Mediterranean since the 1st century AD. *Climate of the Past*, *9*(1), 57-87.

Barbero, M., Bonin, G., Loisel, R. ve Quézel, P. (1990). Changes and disturbances of forest ecosystems caused by human activities in the western part of the Mediterranean basin. *Vegetatio*, *87*, 151-173.

Baruch, U., (1990). Palynological evidence of human impact on the vegetation as recorded in Late Holocene lake sediments in Israel. Bottema, S., Entjes-Nieborg, G. ve van Zeist, W. (Ed.), *Man's role in the shaping of the Eastern Mediterranean landscape* (s. 283–294). Rotterdam.

Bond, G., Kromer, B., Beer, J., Muscheler, R., Evans, M. N., Showers, W., ... Bonani, G. (2001). Persistent solar influence on North Atlantic climate during the Holocene. *Science, 294*(5549), 2130-2136.

Bottema, S. ve Woldring, H. (1984). Late Quaternary vegetation and climate of Southwestern Turkey. Part II. *Palaeohistoria,* 26, 123-149.

Bottema, S. ve Woldring, H. (1990). Anthropogenic indicators in the pollen record of the Eastern Mediterranean. Bottema, S., Entjes-Nieborg, G. ve van Zeist, W. (Ed.), *Man's role in the shaping of the Eastern Mediterranean landscape* (s. 231–264). Rotterdam: Balkema.

Bottema, S., Woldring, H. ve Aytuğ, B. (1986). Palynological investigations on the relations between prehistoric man and vegetation in Turkey: The Beyşehir Occupation Phase. Demiriz, H. ve Özhatay, N. (Ed.), *Proceedings of the 5th Optima Congress* (s. 315-328). September, 1986, İstanbul.

Buhk, C., Götzenberger, L., Wesche, K., Gómez, P. S. ve Hensen, I. (2006). Post-fire regeneration in a Mediterranean pine forest with historically low fire frequency. *Acta Oecologica, 30*(3), 288-298.

Butzer, K. W. (2005). Environmental history in the Mediterranean world: cross-disciplinary investigation of cause-and-effect for degradation and soil erosion. *Journal of Archaeological Science, 32*(12), 1773-1800.

Carcaillet, C., Bouvier, M., Fréchette, B., Larouche, A. C. ve Richard, P. J. (2001). Comparison of pollen-slide and sieving methods in lacustrine charcoal analyses for local and regional fire history. *The Holocene, 11*(4), 467-476.

Castagnoli, G. C., Bonino, G., Taricco, C. ve Bernasconi, S. M. (2002). Solar radiation variability in the last 1400 years recorded in the carbon isotope ratio of a Mediterranean Sea core. *Advances in Space Research, 29*(12), 1989–1994.

Degryse, P., Muchez, P., Six, S. ve Waelkens, M. (2003). Identification of ore extraction and metal working in ancient times: a case study of Sagalassos (SW Turkey). *Journal of Geochemical Exploration, 77*(1), 65-80.

Donners, K., Waelkens, M., Celis, D., Nackaerts, K., Deckers, M., Vermoere, M. ve Vanhaverbeke, H. (2000). Towards a land evaluation of the territory of ancient Sagalassos. Waelkens, M. ve Loots, L. (Ed.) *Sagalassos V. Report on the survey and excavation campaigns of 1996 and 1997* (s. 723–756). Leuven: Leuven University Press.

Eastwood, W. J., Roberts, N. ve Lamb, H. F. (1998). Palaeoecological and archaeological evidence for human occupance in southwest Turkey: The Beyşehir Occupation Phase. *Anatolian studies*, *48*, 69-86.

Eastwood, W. J., Pearce, N. J. G., Westgate, J. A., Perkins, W. T., Lamb, H. F. ve Roberts, N. (1999a). Geochemistry of Santorini tephra in lake sediments from Southwest Turkey. *Global and Planetary Change, 21*(1-3), 17-29.

Eastwood, W. J., Roberts, N., Lamb, H. F. ve Tibby, J. C. (1999b). Holocene environmental change in southwest Turkey: a palaeoecological record of lake and catchment-related changes. *Quaternary Science Reviews, 18*(4-5), 671-695.

England, A., Eastwood, W. J., Roberts, C. N., Turner, R. ve Haldon, J. F. (2008). Historical landscape change in Cappadocia (central Turkey): a palaeoecological investigation of annually laminated sediments from Nar lake. *The Holocene, 18*(8), 1229-1245.

Frechette, J. D. ve Meyer, G. A. (2009). Holocene fire-related alluvial-fan deposition and climate in ponderosa pine and mixed-conifer forests, Sacramento Mountains, New Mexico, USA. *The Holocene*, *19*(4), 639-651.

Fuller, B. T., De Cupere, B., Marinova, E., Van Neer, W., Waelkens, M. ve Richards, M. P. (2012). Isotopic reconstruction of human diet and animal husbandry practices during the Classical-Hellenistic, imperial, and Byzantine periods at Sagalassos, Turkey. *American Journal of Physical Anthropology, 149*(2), 157-171.

Gracia, M., Retana, J. ve Roig, P. (2002). Mid-term successional patterns after fire of mixed pine–oak forests in NE Spain. *Acta Oecologica*, *23*(6), 405-411.

Haldon, J., Roberts, N., Izdebski, A., Fleitmann, D., McCormick, M., Cassis, M., ... Xoplaki, E. (2014). The climate and environment of Byzantine Anatolia: Integrating science, history, and archaeology. *Journal of Interdisciplinary History, 45*(2), 113-161.

Heim, C., Nowaczyk, N. R., Negendank, J. F., Leroy, S. A. ve Ben-Avraham, Z. (1997). Near East desertification: evidence from the Dead Sea. *Naturwissenschaften*, *84*, 398-401.

Hirschfeld, Y. (2004). A climatic change in the early Byzantine period? Some archaeological evidence. *Palestine Exploration Quarterly*, *136*(2), 133-149.

Huntley, B. ve Birks, H. J. B. (1983). *Atlas of past and present pollen maps for Europe, 0-13,000 years ago*. Cambridge University Press.

Izdebski, A. (2011). Why did agriculture flourish in the late antique East? The role of climate fluctuations in the development and contraction of agriculture in Asia Minor and the Middle East from the 4th till the 7th c. AD. *AD. Millenium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr*, *8*, 291-312.

Jacobson, M. J., Pickett, J., Gascoigne, A. L., Fleitmann, D. ve Elton, H. (2022). Settlement, environment, and climate change in SW Anatolia: Dynamics of regional variation and the end of Antiquity. *Plos one*, *17*(6), e0270295.

Jones, M.D., Roberts, C.N., Leng, M. ve Türkeş, M. (2006). A high-resolution late Holocene isotope record from Turkey and links to North Atlantic and monsoon climate. *Geology, 34*, 361–364.

Kaniewski, D., De Laet, V., Paulissen, E. ve Waelkens, M. (2007a). Long-term effects of human impact on mountainous ecosystems, western Taurus Mountains, Turkey. *Journal of Biogeography, 34*(11), 1975-1997.

Kaniewski, D., Paulissen, E., De Laet, V., Dossche, K. ve Waelkens, M. (2007b). A high-resolution Late Holocene landscape ecological history inferred from an intramontane basin in the Western Taurus Mountains, Turkey. *Quaternary Science Reviews, 26*(17-18), 2201-2218.

Kaniewski, D., Paulissen, E., De Laet, V. ve Waelkens, M. (2008). Late Holocene fire impact and post-fire regeneration from the Bereket basin, Taurus Mountains, southwest Turkey. *Quaternary Research*, *70*(2), 228-239.

Kaniewski, D., Paulissen, E., Van Campo, E., Al-Maqdissi, M., Bretschneider, J. ve Van Lerberghe, K. (2008). Middle East coastal ecosystem response to middle-to-late Holocene abrupt climate changes. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 105*(37), 13941-13946.

Kimpe, K., Jacobs, P. A. ve Waelkens, M. (2001). Analysis of oil used in late Roman oil lamps with different mass spectrometric techniques revealed the presence of predominantly olive oil together with traces of animal fat. *Journal of chromatography A, 937*(1-2), 87-95.

Librecht, I., Paulissen, E., Verstraeten, G. ve Waelkens, M. (2000). Implications of environmental changes on slope evolution near Sagalassos. Waelkens, M. ve Loots, L. (Ed.), *Sagalassos V Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997* (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 11/B) (s. 799-817). Leuven: Leuven University Press.

López-Soria, L. ve Castell, C. (1992). Comparative genet survival after fire in woody Mediterranean species. *Oecologia, 91*, 493-499.

Lückge, A., Doose-Rolinski, H., Khan, A. A., Schulz, H. ve von Rad, U. (2001). Monsoonal variability in the northeastern Arabian Sea during the past 5000 years: geochemical evidence from laminated sediments. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 167*, 273–286.

Mayor, A. G., Bautista, S., Llovet, J. ve Bellot, J. (2007). Post-fire hydrological and erosional responses of a Mediterranean landscape: Seven years of catchment-scale dynamics. *Catena*, *71*(1), 68-75.

Mitchell, S. (2007). *A History of the Later Roman Empire AD 284-641: The Transformation of the Ancient World*. Oxford: Blackwells.

Naveh, Z. (1975). The evolutionary significance of fire in the Mediterranean region. *Vegetatio*, *29*, 199-208.

Naveh, Z. (1999). The role of fire as an evolutionary and ecological factor on the landscapes and vegetation of Mt. Carmel. *Journal of Mediterranean Ecology, 1*, 11-26.

Ne'eman, G., Goubitz, S. ve Nathan, R. (2004). Reproductive traits of Pinus halepensis in the light of fire–a critical review. *Plant Ecology*, *171*, 69-79.

Neumann, F. H., Kagan, E. J., Leroy, S. A. ve Baruch, U. (2010). Vegetation history and climate fluctuations on a transect along the Dead Sea west shore and their impact on past societies over the last 3500 years. *Journal of Arid Environments, 74*(7), 756-764.

Neumann, F., Schölzel, C., Litt, T., Hense, A. ve Stein, M. (2007). Holocene vegetation and climate history of the northern Golan heights (Near East). *Vegetation History and Archaeobotany, 16*, 329-346.

Pardo, F. ve Gil, L. (2005). The impact of traditional land use on woodlands: a case study in the Spanish Central System. *Journal of Historical Geography, 31*(3), 390-408.

Paulissen, E., Poesen, J., Govers, G. ve De Ploey, J. (1993). The physical environment at Sagalassos (Western Taurus, Turkey). A reconnaissance survey. Waelkens, M. ve Poblome, J. (Ed.), *SagalassosII. Report on the third excavation campaign of 1992. Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 6* (s. 229–248). Leuven: Leuven University Press.

Pausas, J. G., Llovet, J., Rodrigo, A. ve Vallejo, R. (2008). Are wildfires a disaster in the Mediterranean basin?–A review. *International Journal of wildland fire, 17*(6), 713-723.

Poesen, J., Govers, G., Paulissen, E. ve Vandaele, K. (1995). A geomorphological evaluation of erosion risk at Sagalassos. Waelkens, M. ve Poblome, J. (Ed.), *Sagalassos III. Report on the fourth excavation campaign of 1993. Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 7* (s. 341–356). Leuven: Leuven University Press.

Pope, K. O. ve van Andel, T. H. (1984). Late Quaternary alluviation and soil formation in the southern Argolid: its history, causes and archaeological implications. *Journal of Archaeological Science, 11*(4), 281-306.

Retana, J., Maria Espelta, J., Habrouk, A., Luis OrdoÑEz, J. ve de Solà-Morales, F. (2002). Regeneration patterns of three Mediterranean pines and forest changes after a large wildfire in northeastern Spain. *Ecoscience, 9*(1), 89-97.

Riehl, S. ve Marinova, E. (2008). Mid-Holocene vegetation change in the Troad (W Anatolia): man-made or natural? *Vegetation History and Archaeobotany, 17*, 297-312.

Roberts, N., Cassis, M., Doonan, O., Eastwood, W., Elton, H., Haldon, J., … Newhard, J. (2018). Not the End of the World? Post-Classical Decline and Recovery in Rural Anatolia. *Human Ecology*, *46*(3), 305-322.

Schilman, B., Bar-Matthews, M., Almogi-Labin, A. ve Luz, B. (2001). Global climate instability reflected by Eastern Mediterranean marine records during the late Holocene. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 176*(1-4), 157-176.

Six, S. (2004). *Holocene geomorphological evolution of the territory of Sagalassos. Contribution to the palaeo-environmental reconstruction of Southwest Turkey*. Belgium: Dissertation, Katholieke Universiteit Leuven, 539 s.

Telelis, I. G. (2008). *Climatic fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300–1500 from Byzantine documentary and proxy physical paleoclimatic evidence–A comparison* (Vol. 58, s. 167-208). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Touchan, R., Akkemik, Ü., Hughes, M. K. ve Erkan, N. (2007). May–June precipitation reconstruction of southwestern Anatolia, Turkey during the last 900 years from tree rings. *Quaternary Research, 68*(2), 196-202.

Touchan, R., Garfin, G. M., Meko, D. M., Funkhouser, G., Erkan, N., Hughes, M. K. ve Wallin, B. S. (2003). Preliminary reconstructions of spring precipitation in southwestern Turkey from tree-ring width. *International Journal of Climatology: A Journal of the Royal Meteorological Society*, *23*(2), 157-171.

Turner, R., Roberts, N. ve Jones, M. D. (2008). Climatic pacing of Mediterranean fire histories from lake sedimentary microcharcoal. *Global and Planetary Change, 63*(4), 317-324.

van Zeist, W., Woldring, H. ve Stapert, D. (1975). Late Quaternary vegetation and climate of southwestern Turkey. *Palaeohistoria*, 53-143.

Vanhaverbeke, H., Degryse, P., De Cupere, B., Van Neer, W., Waelkens, M. ve Muchez, P. (2011). Urban-rural integration at ancient Sagalassos (SW Turkey). Archaeological, archaeozoological and geochemical evidence. *Archaeofauna,* (20), 73-83.

Vanhaverbeke, H. ve Waelkens, M. (2003). *The Chora of Sagalassos: the evolution of the settlement pattern from prehistoric until recent times* (Vol. 5). Turnhout: Brepols.

Vermoere, M. (2004). Holocene vegetation history in the territory of Sagalassos (southwest Turkey): A palynological approach. Waelkens, M. (Ed.) *Eastern Mediterranean Archaeology-SEMA 6* (s. 1–347). Turnhout: Brepols Publishers n.v.

Vermoere, M., Bottema, S., Vanhecke, L., Waelkens, M., Paulissen, E. ve Smets, E. (2002a). Palynological evidence for late-Holocene human occupation recorded in two wetlands in SW Turkey. *The Holocene, 12*(5), 569-584.

Vermoere, M., Six, S., Poblome, J., Degryse, P., Paulissen, E., Waelkens, M., ve Smets, E. (2003). Pollen sequences from the city of Sagalassos (Pisidia, southwest Turkey). *Anatolian studies, 53*, 161-173.

Vermoere, M., Smets, E., Waelkens, M., Vanhaverbeke, H., Librecht, I., Paulissen, E. ve Vanhecke, L. (2000). Late Holocene environmental change and the record of human impact at Gravgaz near Sagalassos, Southwest Turkey. *Journal of Archaeological Science, 27*(7), 571-595.

Vermoere, M., van Thuyne, T., Six, S., Vanhecke, L., Waelkens, M., Paulissen, E. ve Smets, E. (2002b). Late Holocene local vegetation dynamics in the marsh of Gravgaz (southwest Turkey). *Journal of Paleolimnology, 27*, 429-451.

Vermoere, M., Vanhecke, L., Waelkens, M. ve Smets, E. (2001). Modern pollen studies in the territory of Sagalassos (Southwest Turkey) and their use in the interpretation of a Late Holocene pollen diagram. *Review of palaeobotany and palynology, 114*(1-2), 29-56.

Verstraeten, G., Paulissen, E., Librecht, I. ve Waelkens, M. (2000). Limestone platforms around Sagalassos resulting from giant mass movements. Waelkens, M. ve Loots, L. (Ed.), *Sagalassos V Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997* (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 11/B) (s. 783-98). Leuven: Leuven University Press.

Waelkens, M. (1993). Sagalassos. History and Archaeology. Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986–1989) and Excavations (1990–1991). Waelkens, M. (Ed.), *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 5*. Leuven: Leuven University Press.

Waelkens, M., Paulissen, E., Vermoere, M., Degryse, P., Celis, D., Schroyen, K., ... Cauwenberhs, K. (1999). Man and environment in the territory of Sagalassos, a classical city in SW Turkey. *Quaternary Science Reviews, 18*(4-5), 697-709.

Waelkens, M. ve Poblome, J. (1995). *Sagalassos III. Report on the third excavation campaign of 1992. Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 7*. Leuven: University Press.

Waelkens, M., Sintubin, M., Muchez, P. ve Paulissen, E. (2000a). Archaeological, geomorphological and geological evidence for a major earthquake at Sagalassos (SW Turkey) around the middle of the seventh century AD. *Geological Society, London, Special Publications, 171*(1), 373-383.

Waelkens, M., Vanhaverbeke, H., Martens, F., Talloen, P., Poblome, J., Kellens, N., ... van Neer, W. (2006). *The late antique to Early Byzantine city in southwest Anatolia. Sagalassos and its territory: a case study* (s. 199-255). Stutgart: Steiner.

Waelkens, M., Vanhaverbeke, H., Paulissen, E., Poblome, J., Reyniers, J., Viaene, W., … Erbay, M.O. (2000b). The 1996 and 1997 survey seasons at Sagalassos. Waelkens, M. ve Loots, L. (Ed.), *Sagalassos V, Report on the survey and excavation campaigns of 1996 and 1997* (s. 17–216). Leuven: Leuven University Press.

Wittenberg, L., Malkinson, D., Beeri, O., Halutzy, A. ve Tesler, N. (2007). Spatial and temporal patterns of vegetation recovery following sequences of forest fires in a Mediterranean landscape, Mt. Carmel Israel. *Catena, 71*(1), 76-83.

Bölüm 14

ÖRGÜTSEL DEDİKODU

Yunus ZENGİN[1]
Abdullah Cengiz KAYIŞ[2]

1 Doç.Dr. Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-8381-6918, yunuszengin@kafkas.edu.tr
2 Öğr. Gör. Kafkas Üniversitesi Kağızman Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0002-5544-3605, *cengiz.kayis@hotmail.com*

Davası olmayan fikir işsizi yalnız dedikodu yapar.

N.F. KISAKÜREK

GİRİŞ

Küresel süreçte örgütlerin rekabet edebilme düzeyi sahip olduğu bilgiye ve bu bilgiyi kullanma düzeyine bağlıdır. Bilgi, kuruluşların büyümesine yardımcı olan önemli bir kaynak olmakla birlikte aynı zamanda organizasyonlar arasında yayıldığında ve paylaşıldığında artan değer sağlayarak organizasyonların daha üretken ve rekabetçi olmasına imkân sağlar. Bu sürecin etkili bir şekilde işlemesinin temel kaynağını örgütsel yapının dizayn edilme aşamasında ideal bir bilgi akış sisteminin oluşturulmasına bağlıdır. Yönetsel makamlarca oluşturulan ideal formel iletişim ağı bir yandan örgütsel amaçlara en iyi şekilde hizmet sağlarken diğer taraftan örgütsel faaliyetlerin örgüt personeline ve paydaşlara eksiksiz, doğru ve kesintisiz bir şekilde aktarılmasına olanak sağlayacaktır. Bunun göz ardı edilmesi durumunda ise çalışanlar gerek örgütsel işleyişin etkililiği gerekse faaliyetler hakkında bilgiyi elde etmek için farklı arayışlara girişecektir ki bu durum örgüt içerisinde informel bir bilgi akışının oluşmasına neden olacaktır. Örgüt içindeki informal iletişim kanallarından biri olan örgütsel dedikodu, kişisel ilişkilerin rol oynadığı, çoğu zaman istenmeyen ancak önlenmesi kolay olmayan bir bilgi aktarım mekanizmasıdır. Her ne kadar tüm toplumlarda istenmeyen bir durum olarak kabul ediliyorsa da dedikodu etkili bir şekilde yönetildiğinde örgütsel yapı ve işleyiş hakkında çeşitli bilgileri ve aksaklıkları gün yüzüne çıkararak yönetimin proaktif bir davranış sergilemesine imkân sağlayacaktır. Ancak gerekli önlemler alınmadığında örgütsel işleyişte önemli sorunlara ve çalışanlar arasındaki sosyal ilişkilerde bozulmalara sebebiyet verip örgüt ile olan ilişkileri zayıflatarak verimlilik kayıplarına neden olacaktır.

1. DEDİKODU KAVRAMI

Bireyler, kendi başlarına çözüm bulamadıkları veya konuşma ihtiyacı hissettikleri kişisel veya kişisel olmayan bazı bilgileri (ekonomik, ailevi, manevi vb.) başkalarıyla paylaşma ihtiyacı duyarlar. Bu nedenle farklı ortamlarda farklı insanlarla iletişim kurarak ihtiyaçlarını gidermeye çalışırlar. Bu tür organize oluşumlar, farklı fikirlerin ışığında tek başına çözülemeyecek sorunları hafifletebilir veya tamamen ortadan kaldırabilir (Kahya ve Yanar, 2022:1251). Bu tür organize oluşumlar, farklı fikirlerden yararlanılarak tek başına çözülemeyecek sorunları azaltabilir veya tamamen ortadan kaldırabilir. Grup olarak hareket etme eylemleri, bireylerin kişisel ya da kişisel olmayan ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri ve farklı insanlarla fikir alışverişinde bulunarak ortak amaçlara ulaşabilecekleri örgütsel yapıların oluşmasını sağlar (Solmaz, 2006:566). Örgütsel yapılarda iletişim biçimsel ya da biçimsel olmayan iletişim olarak gerçekleşmektedir. Biçimsel iletişimde

ast-üst ilişkisi hâkim olurken, iletişim resmi kanallar aracılığıyla yazılı olarak gerçekleşir. Biçimsel olmayan iletişim dedikodu veya söylenti gibi resmi olmayan ve çoğu kez kendiliğinden oluşan hatta bazen yöneticilerin bilinçli olarak oluşturmuş oldukları kanalların dışında gerçekleşir (Sarı, 2019:25-26). Aslında gerek biçimsel gerekse biçimsel olmayan iletişim kanalları istisnasız bütün işletmelerde ortaya çıkmakta ve özünde birbirini tamamlayıcı bir işlevi yerine getirmektedir. Yani biçimsel iletişim yöntemlerinin yetersiz veya eksik kaldığı durumlarda biçimsel olmayan iletişim yöntemleri olarak dedikodu ve söylenti ortaya çıkarak bu boşluğu dolduracaktır (Kırmızıgül, 2020: 64). Dolayısıyla insanların bir araya geldiği her ortamda veya çalışma ortamında dedikodu kaçınılmaz bir olgu olmakta ve bu tür ortamlar dedikodunun organize bir şekilde ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır.

Dedikodu, insanların konuşma süresinin yaklaşık %65'ini oluşturan ve her yerde bulunan ve karşılaşılabilen bir olgudur (Dunbar, 2004). Bu, işyerinde geçirilen zamanın doğal olarak büyük oranda iş arkadaşları hakkında konuşmak da dahil olmak üzere sosyal konulardaki konuşmalarla birlikte gerçekleştiğini göstermektedir. Örgütlerde yönetim tarafından belirlenen hedeflere iş akışlarındaki bürokratik engeller nedeniyle ulaşılmakta güçlükler yaşanabilmektedir. Bu tür durumlarda çalışanlar arasında organik olarak geliştirilen ve biçimsel olmayan ilişkiler devreye girerek sorunlar giderilebilmektedir. Bu durumda dedikodunun, çalışanlar tarafından örgütlerde resmi olmayan ilişkileri güçlendirmek için kullanılan ana mekanizmalardan biri olduğu ileri sürülmektedir (Ellwardt vd. 2012:194). Bireyler genellikle olumlu dedikodulardan ziyade olumsuz dedikodular hakkında konuşmaya ve duymaya daha fazla ilgi gösterirler çünkü olumsuz dedikodu gizlidir ve olumsuz bilgiler içerir, bu da onu daha az bulunur ve merak uyandırıcı hale getirir (Ye vd.,2019:160).

Literatürde dedikodu, "boş konuşma", "gevezelik", "günlük yaşam, sosyal veya kişisel olaylar hakkında konuşma", "kadın konuşması" ve "değerlendirici bir şekilde kişisel bilgilerin (olumlu veya olumsuz) paylaşılması" olarak tanımlanmaktadır (Waddington,2005:380). Herskovits'e (1937) göre dedikodu, kişinin kendi fikir ve düşüncelerini bir gruba empoze etme arzusu olarak tanımlanmaktadır. Bir bakıma dedikodunun kolektif olarak ortaya çıkmasına işaret eden örgütsel dedikodu olgusu, örgüt içerisinde yapılması gereken hizmet veya eylemleri gerçekleştirmek üzere insanların bir araya gelmesi olarak tanımlanmaktadır (Kahya ve Yanar, 2022:1251). Türk Dil Kurumunca dedikodu "başkalarını çekiştirmek ve kınamak üzere yapılan konuşma, kov, gıybet, kılükal" (TDK:2021) olarak ifade edilirken, Vikipedi Özgür Ansiklopedi sitesinde ise dedikodu, "başkalarının kişisel ve özel konuları hakkında yapılan konuşmalar" (Wikipedia:2021), Oxford Sözlüğü'nde (2019) "diğer insanlar hakkında, genellikle doğrulanmamış ayrıntıları içeren gündelik veya kısıtlanmamış konuşma veya raporlar" şeklinde tanımlanmaktadır.

Antropolojik araştırmalar dedikodunun herhangi bir cinsiyete, gruba veya bölgeye özgü olmadığını ve dünya üzerindeki bütün kültürler arasında yaygın olduğunu ortaya çıkarmıştır (Grosser vd. 2012: 53). Dedikodu kavramı genel olarak, başkalarını kötü niyetli olarak etkilemeyi ve yönlendirmeyi amaçlayan davranış biçimi olarak görülmektedir (Beersma ve Van Kleef, 2012: 2641). Karşılıklı bir iletişimin dedikodu olarak kabul edilebilmesi için, iki veya daha fazla kişinin kendi aralarında o anda ortamda bulunmayan üçüncü bir kişi hakkında konuşmaları gerekmektedir (Grosser vd. 2012: 53). Bireyler genellikle dedikodu hakkında olumsuz görüş ve düşüncelere sahiptirler (Bonner, 2016). Bireylerce iyi niyetli olmadığına, yıkıcı olduğuna ve genellikle kınanması gerektiğine inanılan dedikodu bu nedenlerden dolayı iyi bir üne sahip değildir (Dunbar, 2004: 100; Farley, 2011: 574). Bazı araştırmacılara göre dedikodu, rahatlatıcı, bazen zararlı olabilen ve sosyal bir bağ oluşturan etkinlik olarak değerlendirilse de (Giardini ve Wittek, 2019: 29; Coady, 2006: 259; Wert ve Salovey, 2004b: 122-123; Ben-Ze'ev, 2000: 185) dedikodularda insanların başarılarından ziyade hataları ön plana çıkarılarak tartışıldığından ve bundan memnuniyet duyulduğundan (Lanz 1936: 494) dedikodu bireylerin saygınlığı sarsılacak, ilişkileri bozulacak ve kariyerlerinin son bulmasına sebep olabilecek bir silah olabilmektedir (Westen, 1996: 46).

2. ÖRGÜTSEL DEDİKODU

Örgütsel dedikodunun önemi ilk defa Noon ve Delbridge tarafından 1993 yılında belirtilmiş ve "örgütsel dedikodu" kavramsal olarak öne sürülmüştür (Akdoğan vd., 2009: 17). İş hayatında gerçekleştirilen etkinliklerin bireyleri bir araya getirmesi sonucunda insan doğasına uygun olarak dedikodu ortaya çıkmakta ve paylaşılabileceği diyaloglara imkan tanınmaktadır (Mills, 2010: 234). Örgütlerin tamamında bireylerin farklı ihtiyaçlarını temin edecek şekilde etkileşim halinde oldukları informel ilişki ağları bulunmaktadır (Morgan, 1998: 210-211). Dedikodu, bireylerin aralarında formel olmayan şekilde paylaşılan, başka bireylerin şahsi konuları hakkında gerçek olmayan haberler (Litman ve Pezzo, 2005: 963) veya sosyal bir ortama ait üyelerin değerli bilgilerinin informel şekilde paylaşılmasıdır (Noon ve Delbridge, 1993: 25).

Örgütlerde dedikodu, örgüt içerisindeki üyelerin üçüncü bir şahısla ilgili bilgileri konuşmaları, tartışmaları (Brady vd., 2017: 3), örgüt üyeleri arasından birkaç üye arasında geçen ve örgütün o anda orada bulunmayan diğer bir üye ile ilgili olarak gayri resmi ve değerlendirici konuşmaları olarak tanımlanmaktadır (Kurland ve Pelled, 2000: 429). Dedikodunun işyeri dedikodusu şeklinde nitelendirilebilmesi için koşul veya olaylara değil şahıslara yönelik olması, doğası nedeniyle değerlendirici olması, dedikodusu yapılan bireyin ve dedikodu yapan bireylerin aynı örgütün üyeleri olması, dedikodunun hedefindeki bireyin dedikodunun çıkış kaynağını bilmemesi için hedef bireyin olmadığı anda gerçekleşmesi gerekir (Kurland ve Pelled, 2000: 429).

Örgütteki işgörenlerin örgüt içerisindeki yaşama ve yaptıkları işlere ilişkin duygu ve davranışlarını gösteren örgütsel dedikodu içerik ve değerlendirme yönünden farklılık göstermektedir (Çiçek ve Söylemez, 2020: 641). İçerik yönünden çalışma arkadaşının iş bilgisi, çalışırken gösterdiği performans ve iş ahlakı konularındaki dedikodu iş ile ilgili olan dedikodu, iş arkadaşının iş yeri dışındaki yaşantısına ilişkin konular olan aile hayatı, özel hayatı gibi konular da iş ile ilgisi bulunmayan dedikodu olarak iki boyuttan oluşmaktadır (Şantaş vd.,2019: 133). Örgütsel dedikodu ise değerlendirilirken dedikodunun olumlu ya da olumsuz olması durumuna göre pozitif veya negatif dedikodu olarak ikiye ayrılır (Çiçek ve Söylemez, 2020: 641). Olumlu dedikoduya örnek olarak bir iş arkadaşının işteki performansını övmek verilebilirken olumsuz işyeri dedikodusuna örnek olarak birinin moralinin sorgulanması verilebilir (Brady vd., 2017; Lee ve Barnes, 2021).

Yapılan araştırmalarda örgütsel dedikodunun sekiz özelliğine rastlanılmıştır. Bu özellikler (Berkos, 2003: 15-18);

❖ Dedikodusu yapılan şahsın kendisinden beklenmeyen, alışılmadık, uygun olmayan ya da ahlak dışı kabul edilen davranışları hakkında yapılan konuşmalardır.

❖ Dedikodu resmi olmadığından belirli bir gündemi de bulunmamaktadır ve konuşmalar farklı konuda başlayıp farklı bir konuda bitebilmektedir.

❖ Dedikoduyu üretenler genellikle paylaştıkları bilgilerin inandırıcılığı üzerinde dururlar.

❖ Dedikoduyu paylaşan kişi, kendisindeki bu bilgiyi başka alıcılara da aktarmaya çalışmaktadır.

❖ Dedikodu bir program dahilinde gerçekleştirilmez, dedikodu planlanmadığından kişiler insanlar hakkında rastgele bir şekilde bilgiler toplar ve bu bilgilerin ne zaman fayda sağlayacağından hiçbir zaman emin değildirler.

❖ Dedikoduyu üretenler ahlaki yönden yaptıklarının sakıncalı olduğunu bilmektedirler.

❖ Dedikodunun odaklandığı konular çok önemli olmayan konulardır.

❖ Dedikoduyu üretenler gerçekleri sade ve tarafsız şekilde diğer bireylere aktarmakla yetinmeme, şeklinde sıralanmaktadır.

3. ÖRGÜTSEL DEDİKODUNUN KAYNAKLARI

Örgüt üyeleri, örgüt içerisinde yaşanan olaylardan habersiz olduklarında ya önermeler geliştirmekte ya da kendileri haber türetmektedirler. Örgütlerde maaş, zam, terfi, çalışanları işten çıkartma gibi kritik konularda yeterince

bilgiye sahip olunamaması dolayısıyla belirsizlikler yaşanmaktadır (Doğan, 2017: 57; Gürbüzoğlu, 2019: 7; Karasu, 2020: 41). Belirsizliğin yaşandığı ortamda endişelenen işgörenler bilgi edinme yoluna başvurmakta ve formel iletişim yolları aracılığıyla ulaşamadıkları bilgiyi informel iletişim yolu olan örgütsel dedikodu aracılığıyla en kolay ve hızlı şekilde edinmeye çalışmaktadırlar (Coşkun, 2020:58). Bu belirsizlikler nedeniyle örgüt çalışanları arasında karmaşa oluşmakta ve işgörenlerin kaygı düzeylerinde artış yaşanmaktadır.

Örgüt yönetiminin işgörenleri formel kanallar aracılığıyla doğru bir şekilde bilgilendirmediği durumlarda işgörenler oluşan boşlukları informel kanallardan biri olan dedikodu ile doldurmaktadırlar (Doğan, 2002: 71). Zira bilgi paylaşımının gerçekleşebilmesi, ancak söz konusu bilginin örgüt üyeleri tarafından ulaşılabilir olması ile sağlanabilecektir (Kırmızıgül, 2020: 171). Örgütsel dedikodunun kaynakları arasında işgörenlerin davranışları ve tutumları etkili bir biçimde yer almaktadır (Coşkun, 2020:58). Bunlar intikam (Şantaş, vd., 2019:2), şüphecilik ve kıskançlık (Arabacı, vd., 2012:187) olarak ifade edilebilir. Güvensizlik duygusu da örgütsel dedikodunun önemli kaynaklarından bir diğeridir. Çalışanlar örgüt içerisinde kendilerini güvende hissetmek isterler. Bunun için sağlıklı ve eksiksiz bir şekilde bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Örgüt yöneticilerinin yönetim şeklinin şeffaf olmadığı durumlarda dedikodu devreye girmektedir (Coşkun, 2020:59). Ayrıca örgüt içerisinde yaşanabilecek adaletsizlik, güven zedeleyici veya olumsuz olarak algıladıkları bir durumun ortaya çıkması sonucunda çalışanlar bu endişelerini örgüt yöneticilerine değil yakın ilişkide oldukları meslektaşları ile paylaşma yönelimine girmektedirler (Gürbüzoğlu, 2019: 8; Karasu, 2020: 41). Bu tür olumsuzlukların yaratmış olduğu durumların sonucunda oluşan stresle başa çıkmak için çalışanlar, duyguları açığa çıkarmanın ve zihniyetlerini ayarlamanın uygun bir yolu olarak dedikoduya başvurabilmektedir.

Birey, örgüt içerisinde kesin olmayan veya bir sürekliliği olmayan kararlara uyum sağlamakta zorlanabilir, bu durumlarla başa çıkamayabilir. Böyle bir durumda, birey örgüt yönetimi ile ilgili dedikodu yapma yönelimine başvuracaktır (Usta vd., 2018:6). Kuo vd. (2015:2289) mahremiyetin, değer paylaşımının ve sosyalliğin sağlandığı ortamlarda örgütsel dedikodunun oluşmasının daha muhtemel olduğunu belirtmektedirler. Dedikodunun paydaşları arasında resmi olmayan bir anlaşma sonucunda ortaya çıkan mahremiyet, paydaşların sözlerinden dolayı sorumlu tutulmadan ve suçlu sayılma korkusu oluşmadan duygu ve düşüncelerini söylemelerini sağladığından dedikoduya zemin hazırlamaktadır. Grup üyelerinin aynı kökenden olmaları durumunda birbirlerinin değerlerine aşina oldukları için değer paylaşımı durumu oluşmakta ve dedikodunun paydaşları arasında uyumluluk ve fikir birliği arttığından dedikodu yapma yönelimi artmaktadır. Örgütte çalışanların birbirlerini tanımaları sonucunda aralarındaki sosyal

bağ kuvvetlendikçe sosyalleşme artacağından dedikodunun oluşması için uygun ortam sağlanacaktır (Coşkun, 2020:60).

Akademisyenler bilgi paylaşma davranışının ortaya çıkışına yönelik sürece açıklık getirmek için çeşitli teorilerden yararlanmışlardır. Sosyal bilişsel teori, bilgi paylaşanlar ve alıcılar arasındaki etkileşimi bireyler, davranışlar ve ortamlar arasındaki sürekli etkileşime dayanarak açıklar (Nguyen vd., 2021). Sosyal sermaye teorisi, bir tür bilgi kaynağı olarak bilginin büyük ölçüde bireyin sosyal ağ ilişkilerine bağlı olduğunu vurgulamaktadır (Swanson vd., 2020). Sosyal değişim teorisi çerçevesinde bilgi paylaşımı karşılıklılığa dayalı kişilerarası etkileşimlerde gerçekleşir (Li vd., 2023:2). Motivasyon teorisi hem iç hem de dış motive edici faktörler de dahil olmak üzere, organizasyon üyelerinin bilgi paylaşma davranışlarının arkasındaki itici güçleri açıklığa kavuşturmak için kullanılır (Cortese vd., 2021:278). Planlı Davranış Teorisi, insan davranışının bilinçli planlamadan kaynaklandığını ve bilgi paylaşımının ancak bireyler karar verme sürecini anladığında ve hem bilgi paylaşımı hem de bilgi alan tarafların çıkarlarını dengelediğinde gerçekleşebileceğini öne sürmektedir. Bu teorik bakış açıları bilgi paylaşımının sürecini, kaynağını ve kişisel motivasyonunu ayrı ayrı vurgulamaktadır (Li vd., 2023:2). Buna karşılık, sosyal bilgi işleme teorisi, dış çevresel faktörlerin etki mekanizmasına odaklanarak bireylerin içsel taleplerini kırarak, bireysel tutum ve davranışları hem algısal hem de rasyonel yönlerden açıklayan bütünleşik bir çerçeve sağlar. Bu nedenle, algılanan olumsuz işyeri dedikoduları ile bilgi paylaşımı arasındaki ilişkiyi incelemek için sosyal bilgi işleme teorisinden yararlanılmakta; bireysel eğilimler ve rasyonel karar alma yerine bağlamın etkilerini ve geçmiş seçimlerin sonuçları vurgulanmaktadır. Sosyal bilgi işleme teorisine göre sosyal çevre, çalışanlarda belirli algıların oluşmasına, tutum ve davranışların buna göre ayarlanması ve karşılık gelen çıktıların ortaya çıkmasına yardımcı olan ipuçları sağlar (Frazier ve Bowler, 2015: 844). Kaynakların korunması teorisini temel alan bazı akademisyenler, olumsuz dedikodunun hedefi olmanın kaynak kaybına ve duygusal tükenmeye yol açacağını, çünkü çalışanların meslektaşlarının olumsuz değerlendirmeleriyle başa çıkmak için zaman ve enerji harcaması gerektiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla bu stres altında bu tür çabalara yönelik fazladan zamanları ve enerjileri olmadığından çalışanların örgütsel vatandaşlık düzeylerinde azalmaya neden olacaktır (Liu vd., 2020). Öz-tutarlılık teorisinden yola çıkarak, bazı araştırmacılar, işyerinde olumsuz dedikoduların, hedef çalışanlara, örgütün diğer üyelerinin onlara olumsuz baktığını hissettirdiğini ve bunun da örgüt temelli benlik saygısının azalmasına yol açtığını ileri sürmüşlerdir. Halbuki birey kendisinin bir örgüt üyesi olarak yetenekli, önemli ve değerli olduğuna inanmaktadır (Pierce ve Gardner, 2004: 593). Örgüt temelli benlik saygısının azalmasıyla birlikte, olumsuz öz görüşleriyle tutarlı proaktif davranışı, bu

durumda çalışanın örgüte karşı olumlu davranış düzeyini engelleyeceklerdir. Dolayısıyla dedikodu hedeflerinin bu tür olumsuz bir ipucu algıladığında daha az iletişim kurabileceği, bunun da meslektaşlarıyla bilgi paylaşımının kapsamını etkilediği sonucuna varılmıştır.

4. ÖRGÜTLERDE DEDİKODUNUN İŞLEVLERİ

❖ Bilgi Edinme

Dedikodunun doğrulanabilir olması veya en azından güvenilir bir kaynaktan gelmesi şartıyla örgütlerdeki bireylere faydalı bilgiler sağlayabilir. Dedikodunun işyerinde var olan meşru iletişim kanallarının üzerinde ve ötesinde değer sağlamasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki bilginin resmi olmayan iletişim ağlarında, resmi iletişim kanallarından daha hızlı bir şekilde hareket etmesidir. Dedikodu çok önemli bir güncel bilgi kaynağı da olabilmektedir. Yöneticiler bazen istihbarat ağları geliştirirler. Bu ağlar sayesinde yöneticiler örgüte veya kendilerine faydalı olabilecek bilgilere hızlı bir şekilde ulaşabilmektedirler (Dunbar, 2004). İkicisi ise, dedikodu bilgi edinebilmenin nispeten ucuz bir yoludur. Psikologlar, dedikodunun bir bireye üçüncü kişiler hakkında doğrudan toplanması oldukça maliyetli olacak bilgiler sağladığı konusunda oldukça avantaj sağladığını ifade etmektedirler. Üçüncüsü ise, dedikodu çalışanlara resmi kanallardan ulaşılamayan bilgileri sağlar. Dedikodu ve çalışanlar arasındaki diğer gayri remi sosyal bilgi alışveriş biçimleri, yönetimden gelen bilgilerin yetersiz ya da eksik olması kaynaklı boşlukları doldurduğundan çalışanların örgüt içerisindeki olaylar hakkında bilgi edinmelerinin tek yoludur ((Baumeister vd., 2004: 397; Chase ve Stuart, 1995:327).

❖ Etki Kazanmak

Dedikodu, örgüt üyesinin örgüt içerisinde sahip olduğu gayri resmi gücün miktarını etkileyebilir. Burada güç, diğer bireylerin normal şartlar altında yapmayacakları şeyleri yapmaları için onları etkileme yeteneği olarak düşünülebilir. Her zaman en iyi dedikoduları bilen birey, meslektaşları tarafından iş yerinde yüksek düzeyde sosyal bağlantılara sahip olarak görüldüğünden etkili bir birey olarak algılanmaktadır. Bireyler dedikoduyu başkaları hakkındaki tutum ve görüşleri değiştirmek veya etkilemek için de kullanabildikleri bir araç olduğundan, organizasyonlardaki bireylerin itibarını iyi veya kötü yönde büyük ölçüde etkileyebilir. Dedikodu, örgüt içerisinde otorite sahiplerinin eylemlerini etkisizleştirmek için düşük statüdeki bireyler veya gruplar tarafından kullanılan etkili bir araç olabilmektedir (Ferrari, 2015:3). Dedikodu aynı zamanda kişinin kendi statüsünü geliştirmesi içinde stratejik bir araç olarak da kullanılabilir. Bireyler, arkadaşları ve akrabaları hakkında olumlu, düşmanlar ve rakipler hakkında olumsuz bilgiler yayma eğilimindedir. Özetle, dedikodu itibarı değiştirebileceği, alıcıların dedikoducuları daha güçlü görmelerine neden

olabileceği ve stratejik dedikoducuların göreceli statüsünü yükseltebileceği için etkileyicidir (Grosser vd. 2012: 54).

❖ **Entelektüel Uyum Sağlamak**

Dedikodu, çalışanları entelektüel olarak teşvik edebilecek bir faaliyettir. Bu, çok az çeşitlilik veya bilişsel zorluk gerektiren monoton işlerde çalışan kişiler için özellikle önemli bir işlevdir. Yapılan bazı araştırmalar, çalışanların "çıldırmaktan uzak durmak" için dedikodu ve şakalara bel bağladığını göstermiştir (Grosser vd. 2012: 55)

❖ **Bastırılmış Duyguları Serbest Bırakmak**

Özellikle gergin bir ilişki veya zor bir kişi hakkında bir başkasıyla dedikodu yapmak, dedikoducu için duygusal bir çıkış görevi görebilir. Dedikodu böylece bir kişinin başka bir kişiye düşüncesini anlatabileceği bir ortam oluşturabilir. Güvenilir bir kişiyle uygun bir ortamda dedikodu yapmak çalışanların stres ve hayal kırıklığı ile baş etmelerini ve aynı zamanda rahatlamalarının bir yolu olarak da görülebilir (Dores Cruz vd., 2019:253; Waddington, 2005:221-222).

❖ **Sosyal İlişkiler Kurma**

İki çalışan arasındaki dedikodu alışverişi, bir kuruluş içinde ilişkiler kurma ve iletişim sağlamanın ve sürdürmenin yolları arasında yer almaktadır. Ayrıca, belirli dedikodu biçimleri bireyleri birbirine daha da yakınlaştırabilir. Araştırmalar, üçüncü şahısların olumsuz tutumlarını paylaşan bireylerin ilgili kişi ile birbirlerine daha yakın hissetmelerine neden olduğunu göstermektedir (Peter vd., 2017 1610). Negatif dedikodunun iletilmesi güvene dayalı bir ilişki gerektirir. Negatif dedikodunun sıradan iş arkadaşları veya tanıdıklar arasında değil, yalnızca arkadaşlar arasında paylaşılma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bir dedikoducu, potansiyel bir dedikodu alıcısının, olumsuz dedikoduya özgü hassas bilgileri kötüye kullanmayacağından emin olmalıdır, çünkü bu tür bir kötüye kullanım, dedikodunun kaynağı için olumsuz sonuçlara yol açabilir (Grosser vd. 2012: 55).

❖ **Grup Değerlerini Koruma ve Devam Ettirme**

Örgütsel dedikodu ile ilgili yapılan çalışmalar organizasyonlar ve bölümler arasında gerçekleşen/dolaşan dedikodular bu grupların kültürü hakkında çok şey söylemektedir. Örgütsel dedikodu aynı zamanda bir örgüt içerisinde neyin kabul edilebilir veya neyin kabul edilebilir olmadığının göstergesi olabilmektedir. Dedikodu, normlara uymayan grup üyeleri hakkında yargılayıcı bilgileri dolaştırarak örgütün normlarını ve değerlerini koruyarak bunların ölümsüzleşmesine olanak sağlayabilir. Grup düzeyinde, dedikodu, bu nedenle, bireyler üzerinde uyumu ve kontrolü sürdürmek için etkili bir araç olabilmektedir. (Grosser vd. 2012: 56).

5. ÖRGÜTSEL DEDİKODUNUN NEDENLERİ

Örgütsel dedikodu, örgüt içerisinde birçok sebepten kaynaklı olarak gerçekleşebilmektedir. Özellikle personelin bu konuda istekli olması, yönetimde pasif ve dedikoduya açık olan yöneticilerin yer alması kişilerin iletişimde kendisini dedikoduya daha çok kaptırmasına neden olmaktadır.

Örgütte informal iletişim kanallarının oluşmasının ana kaynağını, formal iletişim kanallarının yetersiz ve akıcı özelliğe sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Çalışanların ihtiyaç hissettikleri bilgileri mevcut iletişim sürecinden alamamaları durumunda bireyler, gruplar ve örgütsel düzeyde informal iletişim ağlarını oluşturur ki, bunun en kolay en yaygın ve en hızlı şekilde ortaya çıkanı örgütsel dedikodudur. Başka ifade ile, herhangi bir örgütte yönetsel makamlar biçimsel iletişim kanallar aracılığıyla çalışanları doğru, yeterli ve zamanında bilgilendirmediğinde, çalışanlar boşlukları örgütsel dedikodu gibi informal kanallarla doldurmaktadır (Doğan, 2002: 71). Örgüt içinde bilgilerin net olmadığı ve sürekli değişen kararların olduğu çelişkili durumlarda çalışanlar yönetimle sorunlar yaşayabilir (Usta vd., 2018: 5). Örgüt ortamındaki belirsizlik, çalışanlar arasında kafa karışıklığına ve kaygıya neden olur. Belirsizlikleri ortadan kaldırmak için yönetim gerekli yönlendirmeleri ve rehberliği sağlamaz ise çalışanlar mevcut bilgilere erişim sürecini farklı davranış şekilleri ortaya koyarak diğer çalışanlar aracılığıyla aramaya yönelecektir (Özşarlak, 2016). Ayrıca çalışanlar bu durumla başa çıkabilmek için bilinçli olarak yöneticileri yıpratma ya da öç alma isteği ile yönetim hakkında dedikodu da yapabilirler (Gürbüzoğlu, 2019: 8). Sonuç olarak örgütsel dedikodu, biçimsel iletişim kanallarının yeter düzeyde kullanılamadığı durumlarda ve ortamlarda ortaya çıkmakta ve etkin bir iletişim sisteminin olmadığı örgütlerde örgütsel dedikodunun gözlemlendiği görülmektedir

Tüm bu açıklamalar ışığında örgütlerde dedikodunun ortaya çıkmasına kaynaklık oluşturabilecek nedenleri ana başlıklar altında şu şekilde inceleyebiliriz:

5.1. İletişim Eksikleri

Bireyler ve örgütler için temel bir yapı olarak ifade edilen iletişim kavramı, bireyler arasında duygu, düşünce, bilgi, his, davranış gibi tüm eylemlerin karşılıklı bir şekilde aktarılması olarak ifade edilebilir (Naktiyok, 2019: 448). İletişimin genel anlamda karşılıklı olarak mesaj alışverişi, mesajların gönderilmesi ve alınması, bilgilerin, fikirlerin ve duyguların bir kişi, grup ya da örgütten diğer bir kişi, grup veya örgüte aktarılma süreci, bir mesajın aktif bir kaynaktan yine uygun bir kanal yoluyla başka alıcıya/alıcılara gönderildiği süreç olarak tanımlanmaktadır (Han, 2020:15).

Organizasyonlarda yapısal süreç içerisinde en çok rastlanılan iletişim türleri arasında biçimsel ve biçimsel olmayan iletişim türü gelmektedir (Tanrıverdi vd., 2010: 7). Örgütlerde biçimsel olmayan iletişim süreci (yani dedikodu veya söylentiler) çalışanların ihtiyaç duyduğu bilgilerin formal iletişim süreçleri ile karşılanamaması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu durumda örgüte veya yönetime karşı güven eksikliği yaşayan çalışanlar adaletsizlik veya güven zedeleyici olumsuz bir durum ile karşılaştıklarında bu durum ile ilgili kaygılarını yöneticilerden ziyade kendilerine yakın hissettikleri arkadaşları ya da diğer çalışanlar ile paylaşma isteği dedikodunun örgüt içerisinde başlamasına neden olmaktadır (Coşkun, 2020:61). Özellikle reorganizasyon süreçleri, terfiler, işten çıkarmalar gibi belirsizlik düzeylerinin üst seviye yaşandığı zamanlarda, çalışanların biçimsel iletişim türüne yönelimlerinin daha yoğun olduğu görülmektedir.

5.2. Şeffaf Olmayan Yönetim Tarzı

Yönetim, başkaları vasıtasıyla belirlenen amaç ve hedeflerin gerçekleştirilme eylemi olduğuna göre, bu amaç ve hedefleri gerçekleştirmede kullanılan "başkaları" ile iyi bir iletişim içerisinde olmak gerekmektedir. Yönetimin önemli bir bileşeni olan yönetim kurullarında yer alan üyelerin örgütün lehine sonuçlar üretebilmesi içinde formel bir iletişim sürecine sahip olmaları beklenmektedir. Bu açıdan üyelerin niteliği örgütün amaçlarına ulaşmasında önemli rol oynamaktadır (Özen ve Yılmaz, 2016). Hiyerarşik bir düzene sahip örgütlerde özellikle etkin bir sonuç alabilmek mevcut bilgilerin alt kademe yöneticiler ve çalışanlar ile paylaşılma derecesine bağlıdır. Dolayısıyla şeffaf ve nitelikli bir yönetim anlayışın olmadığı örgütlerde yetersiz bilgi ve belirsizlik durumlarında başarı elde etmek oldukça güçtür. Başarısız olmak istemeyen yöneticiler ve çalışanlar yetersiz bilgi aktarımı nedeniyle ihtiyaç duyduğu bilgiyi farklı kaynaklara başvurarak elde etmeye çalışacaktır. Bu durum dedikodunun temel kaynağını oluşturacaktır. Halbuki örgütsel eylemlere yeni kazanımlar ve dinamikler sağlayacak yaratıcı ve yenilikçi faaliyetlerin mihenk taşını oluşturacak bilginin yönetsel makamlarca biçimsel kanallar kullanılarak dağıtılması hem örgütü güçlü kılacak katma değerlerin yaratılmasına hem de dedikodunun önüne geçilmesine olanak sağlayacaktır.

5.3. Yöneticilerin Dedikoduyu Teşvik Etmesi

Örgüt alanında meydana gelebilecek çatışmalara engel olabilmek adına öncelikle dedikodunun önlenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte genel olarak yöneticiler bilinçli ya da bilinçsiz olarak, sorunlarını dile getiren personeli sadece dinlemekle yetinmekte ve dile getirilen sorunlarına çözüm bulmamaktadır. Bu durumda, sorunlarına çözüm bulamayan personeller yalnızca dedikodu yapmış olmaktadırlar. Yöneticilerin personellerin dikkatini işe odaklamak yerine bazen dedikoduyu teşvik ettikleri ve bir personeli diğer bir personele kötüledikleri de gözlemlenmektedir (Yalçınsoy,2019: 107)

5.4. Yönetim Zafiyet Göstermesi

Örgütselbaşarınınlokomotifiyöneticilerdir.Etkilibiryöneticiyöneticilerin sahip olması gereken becerilere sahip ise takipçilerini yönlendirmesi örgütsel hedefleri gerçekleştirmesi daha kolaylaşacaktır. Ancak tersi durumda örgüt içerisinde yeterli düzeyde bilgi, tecrübe ve yeteneğe sahip olmayan yöneticinin lider rolüne bürünmesi örgütte yönetim zafiyetini meydana getirmektedir. Yönetimde oluşan bu zafiyetler nedeniyle personeller arasında meydana gelen çatışmaların yönetilememesi derin farklılıkları olan iletişim problemlerine neden olmaktadır. Bu durum ise dedikodunun yaygınlaşmasına sebebiyet vermektedir.

5.5. İş Yerindeki Boş Zaman Fazlalığı

Örgütlerde karşılaşılan en önemli israflardan biri zamandır. Özellikle etkin bir iş bölümü ve yapılan iş bölümüne uygun yeter sayıda iş gören seçimi gerçekleştirilmediğinde iş ve işleri yapacak işgörenler arasında bir dengesizlik söz konusu olmaktadır. Üretilen ile üretim sürecinde kullanılan işgücü arasındaki bu dengesizlik çalışanların boş kalmasına dolayısıyla yapacakları işlemlerden farklı süreçlere yönelmelerine neden olmaktadır. Bu yönelmeler içerisinde en çok başvurulan ise dedikodudur.

5.6. Dedikoducu Çalışanların Varlığı

Dedikodu, genelde iş yerindeki mevcut konumlarında sorun yaşayabileceği düşüncesinde olan çalışanlar tarafından yayılmaktadır. Kıskanç ve hırslı kişilik özelliklerine sahip olan bu tür bireyler çalışmalarında ve projelerinde daha başarılı ve aktif olan personeller hakkında söylentiler yayarak kendilerini bir nebzede olsa rahatlatma arzusundadırlar (Yalçınsoy,2019: 107). Bireylerde mevcut özgüven eksikliği, hedeflerinin olmayışı, egolarını tatmin etme isteği, sosyal kabul görme arzusu gibi kişisel nitelikler dedikodunun doğmasına neden olabilmektedir. Ayrıca çalışanın örgüte ve diğer çalışma arkadaşlarına karşı olan güvensizliği, çalışma ortamına karşı endişeli olması, üyeler arasında eksik iletişim varlığı ve yönetimin belirsiz ve düzensiz değişiklikler yapması dedikodu nedenleri arasında yer almaktadır. (Bektaş ve Erdem, 2015: 3). Dedikodunun diğer bir nedeninin de merak kaynaklı olduğu ve insanların bir başka kişinin özel hayatını merak ettiği için dedikodu yaptığı ifade edilmektedir. Bu iletişimde çoğunlukla bireylerin özel hayatları, başarıları, olumsuz davranışları, kişisel özellikleri gibi konuların gündem olması dedikoduya neden olmaktadır (Solmaz, 2006: 5). Merak duygusu kişide doyurulmamış ve tamamlanmamış eksik bilgi olgusu yarattığı için kişi karşısındakinden yeni bir şeyler öğrenmek amacı ile dedikodu yapmayı tercih etmektedir (Obuz, 2020: 5) Dedikodunun oluşmasındaki bir diğer faktör ise, bireyler arasında oluşan nefret ve kıskançlık gibi negatif tutum ve duyguların varlığıdır.

6. ÖRGÜTSEL DEDİKODUNUN ETKİLERİ

Örgüt içerisinde meydana gelen dedikodunun zararları olduğu kadar faydaları da bulunmaktadır.

Dedikodu kavramının kendine özgü özellikleri hasebiyle kötü amaç ile kullanılma durumu yüksek görünmektedir. Sadece doğru bir biçimde bu kavramın yönetilmesi durumunda kişisel ve örgütsel anlamda birden fazla olumlu etkisi ortaya çıkmaktadır. Dedikodu kavramının çalışan bireylerin bastırılmış olan duygu ve düşüncelerini açığa çıkarıp, bireylerin daha rahat olmasını ve streslerinin azalma, bilgi akışını basitleştirme, grup dayanışmasını güçlendirme, istek ve şikayetleri yöneticilere ileterek resmi iletişime yardımcı olma gibi avantajları olduğu belirtilmektedir (Altuntaş vd.,2017:108). Başka bir ifade ile örgütsel dedikodu örgüt çalışanlarının moralini yükseltmekte, çalışanların iş yerlerini daha aktif ve güzel bir hale getirerek bireylerin stabil çalışma çizgisinden kurtarıp şirket ortamına renk vermektedir (Usta, 2018:10). Dedikodu kavramı, bu kavramı gerçekleştiren kişilere saygınlık ve birer statü kazandırmakta ve şirket içerisinde saklı kalan lider özellikleri ön plana getirmektedir. Örgütsel dedikodu çalışan bireylerin kendi duygu ve düşüncelerini aktarmaları için en güvenilir bir yol olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda duygu ve düşüncelerini rahatça ifade eden bireyler, diğer bireylerle de daha rahat anlaşıp iletişim kurabilmekte ve sosyal doyumu gerçekleştirebilmektedir (Karadal ve Hekimoğlu,2020). Bazı durumlarda örgüt çalışanları dedikodu yoluyla başka çalışanların başarılarını öğrendikçe daha çok motive olabilmekte ve performanslarını arttırabilmektedirler (Moç, 2022). Örgütlerde dedikodunun tamamen ortadan kalkmasını isteyen bazı inanlar olsa da dedikodu örgütler de merkezi bir iletişim kaynağıdır (Kniffin ve Wilson, 2010: 170). Yöneticiler personeller arasında oluşan dedikoduyu iyi yönetebildiği zaman örgüt içerisinde pozitif bir hava yaratarak birçok olumsuz gidişatın habercisi olabilmektedir. Bu durum yöneticinin örgüt içinde hangi boyutta eksiklik varsa haberdar olmasına yardımcı olarak yönetimin daha aktif olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla dedikodunun en önemli özelliklerinden biri örgütsel olaylar hakkında yöneticilere geri bildirim sağlayabilmesidir. Ancak dedikodunun örgüt içerisinde yayılmasına karşı önlem alınmadığı taktirde zehirli bir şekle dönüşerek bireyler arası ilişkilerin zedelenmesine neden olmaktadır (Eğinli ve Bitirim, 2008: 124-125).

Örgütsel dedikodunun çalışanların birbirlerine ve örgüte olan bağlılığını artırdığı ve geliştirdiği görülmektedir. Nitekim antropologların çeşitli kültürlerdeki dedikodu davranışlarına yönelik araştırmalarında dedikodunun, grup birliğini, normlarını ve değerlerini desteklemesi ve sürdürülmesine yönelik avantajlar sağladığı görülmüştür. Ayrıca antropologlar dedikodunun grup üyeliğinin önemli ve gerekli bir parçası olduğunu ileri sürerek dedikodunun, grubun bir üyesi olmanın ne anlama geldiğine ilişkin bilgi aktardığı, böylece grup kimliğinin inşasına olanak

sağladığı ve gruba ait olanlar ile gruba ait olmayanlar arasında bir ayırt edici özelliğe sahip olduğunu ifade etmektedirler (Brady vd., 2017:6). Psikologlar ise, dedikodunun büyük sosyal grupların gelişmesine olanak sağlayan evrimsel bir adaptasyon olduğunu ileri sürmüşlerdir (Dunbar, 2004: 100). Dedikodunun sosyal bağı, güveni ve karşılıklı yükümlülüğü kolaylaştırdığı, itibari değerlere ait bilgilerin iletilmesi yoluyla bencilce davranışları azaltmaya ve düzenlemeye de yardımcı olduğu yine ifade edilen görüşler arasındadır.

Formal iletişim kanalları aracılığıyla edinilen bilginin doğruluğunun dedikodu aracılığıyla teyidi sonucunda örgütte şeffaflık oluşmakta ve işgörenin diğer işgörenlere ve örgüt yönetimine karşı oluşabilecek şüpheleri azalmaktadır. Örgütsel dedikodu aracılığıyla çalışanlar arasında bireysel fikirlerin paylaşılması yolu ile yeni fikirler türetilmekte ve örgütte yeniliklerin meydana gelmesine katkıda bulunmaktadır (Karadal ve Hekimoğlu,2020: 2633). Organizasyonel bir ortamdan örneklemek gerekirse, Brady ve arkadaşlarının (2017) dedikoduyu olumlu ve olumsuz şeklinde ifade ederek, örgütsel dedikodunun olumlu yönü ile ilgili olarak işle ilgili refahın yanında kişilerarası birlikteliğin ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının artmasında, işten ayrılma niyetlerinin ve iş belirsizliğinin azalmasında etkili olduğu sonucuna varmışlardır (Cruz vd.,2021:255).

Ancak bu olumlu etkiler, örgütsel dedikodu konusundaki yaklaşımın ve içeriklerin uygun şekilde denetlendiği veya yönlendirildiği durumlar için geçerlidir. Genellikle örgütsel dedikodu, olumsuz sonuçlarla ilişkilendirilir ve işyeri yönetimi, bu olumsuz etkileri azaltmak için dedikodu ile mücadele stratejileri geliştirmeye çalışır. Örgüt yöneticileri örgütlerde yaşanan dedikodu ile ilgili olumlu sonuçlar elde etmek istiyorsa, iletişim ve bilgi paylaşımının daha yapıcı ve iş birliği odaklı bir şekilde gerçekleşmesini sağlayacak politikalar ve kültürel değişikliklere gerekli önemi vermelidirler.

Örgüt çalışanları dedikoduyu menfaat elde etmek ve çıkar sağlamak için kullandıklarında dedikodu, tehlikeli olabilmektedir (Doğan, 2017: 61). Örgüt içerisinde rakip olarak görülen bireyin örgütten bir şekilde uzaklaştırılması için dedikodu kullanılabilmektedir. Bu durumda örgütsel dedikodu bir silaha dönüşebilmektedir (Han, 2019: 90). Art niyetli olarak yapılan örgütsel dedikodu çalışanların örgüt içerisinde alınan kararlara karşı direnç göstermesi ile sonuçlanmaktadır. Örgüt içerisindeki dedikodular kontrol altına alınmadığı taktirde örgüte ve yönetime karşı duyulan güven duygusu zedelenmekte, bunun sonucunda da yetişmiş çalışanların işten ayrılması nedeniyle örgüt zarar görebilmektedir (Vélez Vega, 2017: 50). Ayrıca oluşabilecek yanlış anlaşılmalar iş performansını etkileyerek çalışanların düşük enerji ile çalışmasına, bu tür olaylara gereğinden fazla zaman ayrılması nedeniyle zaman israfı ve iş aksamalarına zemin hazırlayabilmektedir. Süreç iyi yönlendirilmediği taktirde çalışanlar arasında gruplaşmalar ve klikleşmelere, örgütsel strese ve örgütsel yapının çöküş sürecine girmesine neden olacak

davranışların yaşanmasına neden olabilmektedir (Usta vd., 2018:7). Süreç bireysel bağlamda da olumsuzluğa neden olabilmektedir. Çalışan bir bireyin dedikodusunun yapılması, o bireyin gurur ve itibarına zarar vermekte (Kurland ve Pelled, 2000), bireyin kendine güvenini düşürmekte ve bireyin kendini değersiz hissetmesine (Grosser, 2010) sebep olmaktadır.

Dedikodu davranışı örgütsel dışlanma, negatif duygular, sinizm, itibar eksikliği, örgütsel sapma davranışı, iletişim kopukluğu, stres, performans düşüklüğü gibi olumsuzluklar nedeniyle çalışana ve örgütte ciddi boyutta zararlar vermektedir. Ayrıca dedikodu davranışının örgüt içerisinde benimsenmesi sosyal sorumlulukların ve iş yükümlülüklerinin çalışanlar tarafından göz ardı edilmesi durumu örgütün toplum tarafından soyutlanmasına neden olmaktadır (Öztürk ve Gök: 2020:1679). Dedikodunun, örgüte olan güven eksikliğine kaynaklık etmesi çalışanların aidiyet duygusunu zedelemekte ve çalışanların zamanla örgüt üyeleri ile iletişimlerinin ve paylaşımlarının azalmasına neden olmaktadır. Bu durum çalışanların sosyal iletişimin dışında kalmasına ve iş yeri yalnızlığı yaşamasına sebebiyet vermektedir (Akduru ve Semerciöz, 2020:108). Sonuç itibari ile örgütsel dedikodu ile ilgili yapılan çalışmalarda örgütsel dedikodunun gönderen ve alıcı, hedef kitle ve örgütsel bağlamda olmak üzere üç ana süreçte etkili olduğu görülmüştür. Örgütsel dedikodunun gönderen/alıcıları için etkileri arasında, dedikodu yoluyla bilgi paylaşımı, ego artırma, sosyal entegrasyon ve sosyal ayrışma yer alırken, hedefleri için itibar kaybı, işyerindeki ilişkilerin bozulması ve iş kaybı gibi sonuçlara sebebiyet verebilmektedir. Örgütsel bağlamdaki sonuçları arasında ise, örgütsel kültürde bozulma, işyeri ikliminin değişmesi ve çalışanlarda iş tatminsizliği gibi daha geniş örgütsel sonuçlar yer almaktadır (Sun vd. 2023:334). Dolayısıyla yöneticilerin örgütsel dedikodu ile ilgili bu olumsuz etkileri önlemek veya azaltmak için işyerlerinde etkili iletişim, açık liderlik ve işyeri kültürünü teşvik etmeye yönelik gerekli girişimlerde bulunarak bunlara yönelik önlemler ele almalıdırlar. Ayrıca, çalışanlara dedikodu yerine daha yapıcı ve işbirliği odaklı iletişim yöntemlerini benimsemeleri konusunda eğitimler de vermek önleyici nitelikte olabilir.

7. ÖRGÜTSEL DEDİKODU YÖNETİMİ

Dedikodu bir organizasyon içinde birçok işlevi yerine getirebilse de bir sonuca ulaşmak için her zaman tercih edilen yöntem değildir. Örneğin, dedikodunun duygusal emeğin bir sonucu olarak ortaya çıkan stresleri hafifletmeye yardımcı olduğu gösterilmiştir, ancak muhtemelen çalışanların bu stresi azaltabilecekleri daha sağlıklı bir yöntem vardır. Bir yöneticinin ideal olarak yapabileceği şey, tüm yıkıcı ve gereksiz dedikodu biçimlerini azaltırken, olumlu ve işlevsel dedikodu biçimlerinin kalmasına izin vermektir (Grosser vd. 2012: 56).

Örgüt yöneticilerinin dedikodu yönetiminde kendilerine yardımcı

olabilecek bazı eylemler bulunmaktadır. Bunlar; çalışanlara resmi olarak bilgi iletimi, örgüt içerisinde medeni bir ortam oluşturma, örgütsel adaletin sağlanması, çalışanların stresle veya can sıkıntısıyla başa çıkabileceği mekanizmaların oluşturulması ve dedikodunun aşırı şekilde ilerlemesini engellemektir (Grosser vd. 2012: 58).

İnsanoğlunun, kendisini ifade edebilmesi için çevresindeki insanlarla iletişim gereksinimi duymaktadır. Özellikle insan gruplaşmalarının çok olduğu ortamlardan biri olan örgütsel alanlarda bu durum iletişimin biçimsel olmayan türleri arasında yer alan dedikodu kavramıyla giderilmektedir. Çalışanı yoran iş ortamlarında personel bir nevi psikolojik rahatlık için molalarda birçok belirli ve belirsiz konular üzerinde diyalog içerisinde dedikodu yapmaktadır. Bu durum örgüt stratejisine olumlu ve olumsuz olarak yansımaktadır. Burada en etkin rolü yöneticilerin üstlenmesi gerekmektedir. Yöneticiler örgüt içerisinde güven ortamı oluşturmalı ve çeşitli problemlerden kaynaklı olarak ortaya çıkan dedikoduları bertaraf ederek örgütte sağlıklı iletişimi kurması gerekmektedir (Özşarlak, 2016:58).

Dedikodu örgütlerde aktif olarak varlığını devam ettirmekte ve bu durumun ortadan tamamen yok edilmesi yöneticiler açısından çok zor bir süreç olmaktadır. Tüm zor ve olumsuz süreçler karşısında mantıklı davranıldığında kişiye bir ders çıkarma niteliği içerisinde fayda sağlayabilmektedir. Bu noktada yönetici, dedikodunun olumsuzluklarını azaltma eğilimi içerisinde olumlu yanlarına odaklanarak örgüt yararına fayda sağlayacak şekilde yönetmelidir. Dedikodu örgütte bütünleşmeyi, iletişimde aktifliği, gruplar arası güçlenmeyi, psikolojik olarak rahatlamayı sağladığı için çalışanların da morallerinin iyi olmasına neden olmaktadır. Morali iyi olan çalışan daha fazla çalışma eforu sağlayarak işte verimliliği artırmaktadır. Yöneticinin açık görüş, şeffaf, pratik olması ve iyi bir planlama programı yapabilmesi bu olumsuz durumda da verimliliği yakalamasına yardımcı olmaktadır (Karadal ve Hekimoğlu, 2020: 2637).

Dedikodu, örgüt içerisinde düşük enerjiyi oluşturduğu için yöneticiler bu durumdan hoşlanmamaktadırlar. Aynı zamanda çalışanların yönetime karşı tutum ve davranışlarını değiştirerek örgütte ikilikler çıkarması yöneticinin de farklı kurallar koymasına, yönetimde boşluklar bırakmasına neden olmaktadır. Bütün bu olumsuzlukları yakından takip eden yönetici dedikodu ortamını ortadan kaldırmak için mücadele ederek çeşitli yollara başvurmaktadır. Aslında bu yararsız ve faydasız durum örgüt içi bağlılık ve aidiyet duygusunu pekiştirebilecek bir fırsat olarak değerlendirilebilmektedir. Örgüt içi iletişim kanalları çalışanların kendilerini ifade etmelerine imkân sunuyorsa sorun oluşturmamaktadır. Şeffaf yönetici özelliği şeffaf yönetimi de beraberinde getirmektedir. Yönetici, her konuda açık, güvenilir ve örgüt çalışanını merak ettiği konularda aydınlatır ve gerekli bilgileri paylaşırsa dedikodudan kaynaklı çıkan haberlerin asılsız olduğunu ispatlamak için zaman harcamasına gerek kalmamaktadır (Erol ve Akyüz:2015: 156)

SONUÇ

Belli bir misyonu ve ulaşmak istediği vizyonu gerçekleştirmek amacıyla kurulan işletmeler bu hedeflerini gerçekleştirmek için örgütsel yapılarını tasarlarken bu minvalde hareket etme arzusundadırlar ve özellikle iletişim sürecinde bilgi akışının biçimsel bir şekilde gerçekleşmesini isteyerek buna yönelik çabalar sarf etmektedirler. Biçimsel bir şekilde gerçekleşen iletişim süreci ile yaşanan bilgi akışı, örgütsel faaliyetlerin yürütülmesinde yetersiz ve yanlış bilgi eksikliği nedeniyle hata olasılıklarını minimize ederken, aynı zamanda çalışanların keyfi uygulamalarının da önüne geçilmesine olanak sağlamaktadır. Buna karşın biçimsel bağlamda iyi dizayn edilemeyen ve sürdürülemeyen iletişim sürecinde ise ihtiyaç duyulan bilgiye farklı yollardan erişilmeye çalışılacaktır ki bu çoğu yöneticinin tasvip etmediği bir durum olan dedikodunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bilimsel bir bilgi kaynağı olmayan dedikodu, sosyal bir varlık olan insanların var olduğu her yerde karşımıza çıkan ve iki veya daha fazla kişinin o an orada olmayan bir başkası/başkaları hakkında yıkıcı ve olumsuz şekilde yapmış oldukları konuşmalardır. Örgüt yöneticilerinin çoğu kez istemediği durumlardan biri olan dedikodu, etkili şekilde yönetilmediğinde örgütsel faaliyetlerin işlevselliğindeki ahenk durumuna ciddi anlamda zararlar vermekle birlikte, çalışanlar arasındaki sosyal ilişkilerde bozulmalara neden olabilmektedir. Örgütsel ve bireysel olumsuz etkilere mahal veren bu durum, örgütsel bağlamda örgütsel faaliyetler hakkında iç ve dış müşterilere yalan ve yanlış bilgilerin aktarılmasına neden olup örgütsel imajda güven zedelenmesine, yanlış bilgi nedeniyle iş süreçlerinde aksamalara sebebiyet vererek örgütsel karlılığı olumsuz etkileyerek örgütsel çöküşe kadar gidebilmektedir. Bireysel bağlamdaki etkisi ise çalışanlar hakkında öne sürülen kasıtlı ve mesnetsiz iddialardır ki; dedikoduya maruz kalan bireyin gerek çalışma arkadaşları ile olan ilişkilerinde gerek örgütüne karşı olan ilgi ve bağlılığında zayıflamalara, tükenmişliğe, aidiyet duygusunda kopuşlara sebep olabilmektedir.

Her tehdidin getirmiş olduğu belirli fırsatlar da bulunmaktadır. Örgütsel dedikodu, etkili bir şekilde yönetildiğinde yaratmış olduğu olumsuz etkiler yönetsel makamlarca fırsata dönüştürülebilir. Nitekim yönetilebildiğinde örgüt içinde var olan belirli sorunların ve aksaklıkların informel bir şekilde ortaya çıkmasına neden olabilmektedir ki bu yöneticilere proaktif bir davranış sergilemelerine olanak sağlayacaktır. Ayrıca örgütsel faaliyetlere saydamlık getirmesi, yönetime ve diğer çalışanlara karşı var olan kuşkuların giderilmesi ve yaşanan değişimlerin gündemi sürekli şekillendirmesi örgütün dinamik tutulmasına olanak sağlayacaktır.

Dedikodu her yerde ve her örgütte mevcut olan ve çoğu zaman engellenmesi güç olan bir iletişim süreci olduğuna göre, yaratacağı sonuçların örgüt lehine dönüştürülmesi adına etkin bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Yöneticilerin özellikle bu sürece mahal verebilecek etkenleri

ortadan kaldırarak ilgili kişilere istenilen bilgileri sağlayabilecek etkin bir iletişim sistemi ve şeffaf bir yönetsel anlayış, fikir ve düşüncelerin rahatlıkla ifade edilebileceği bir ortam sunması bu aşamada etkili olacaktır. Ayrıca yöneticilerin çalışanlar nezdindeki liderlik profili, örgüt içerisinde gerçekleşen olaylara karşısında müdahil olarak açıklamalar yapma, belirli eğitimler ve etkinlikler ile çalışanlar arasında yer alma durumları örgüt içerisindeki dedikodu sürecini azaltamaya yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Akdoğan, A., Mirap, S. & Cingöz, A. (2009). İşgörenlerin dedikoduya inanma düzeyleri ve dedikodunun amaçlarına ilişkin algılamaları: örgütsel ve bireysel değişkenler açısından bir inceleme. 17. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı (17-25). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayını.

Akduru, H., & Semerciöz, F., (2017). Kamu kurumlarında örgütsel dedikodu ve işyeri yalnızlığına dair bir araştırma, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13),

Altuntaş, S., Şahin Altun, Ö., & Çevik Akyıl, R. (2017). Hemşire, doktor ve diş hekimi akademisyenler arasında örgütsel iletişimde "dedikodu". *Doctor and Dentist Academicians*. 4(3): 107-116

Arabacı, İ. B., Sünkür, M. & Şimşek, F. Z. (2012). Öğretmenlerin dedikodu ve söylenti mekanizmasına ilişkin görüşleri: Nitel bir çalışma. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 2(2): 171-190

Baumeister, R. F., Vohs, K. D., & Funder, D. C. (2007). Psychology as the science of self-reports and finger movements: whatever happened to actual behavior? *Perspect. Psychol. Sci.* 2, 396

Beersma, B., & Van Kleef, G.A. (2012). Why People gossip: an empirical analysis of social motives, antecedents, and consequences, *Journal of Applied Social Psychology*, 42(11), 2640-2670.

Bektaş, M., & Erdem, R., (2015). Örgütlerde informal iletişim süreci: kavramsal bir çerçeve, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 125-139.

Ben-Ze'ev, A. (2000). *The Subtlety of Emotions*. Cambridge: MIT Press.

Berkos, K. M. (2003). *The effects of message direction and sex differences on the interpretation of workplace gossip.* Doctoral Dissertations. Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College, Louisiana.

Bonner, J.M. (2016). Biting the Hand that Feeds You: Employees' Reactions to their Own Gossip about Highly (Un)supportive Supervisors. Graduate College of the Oklahoma State University

Brady, D. L., Brown, D. J., & Liang, L. H. (2017). Moving beyond assumptions of deviance: The reconceptualization and measurement of workplace gossip. *Journal of Applied Psychology*, 102(1), 1. doi:10.1037/apl0000164

Chase, P., & Stuart, G. W. (1995). Rumor management in nursing systems: role of the psychiatric CNS. *Clinical Nurse Specialist*, *9*(6), 327-332.

Coady, C.A.J. (2006). Pathologies of Testimony. J. Lackey ve E. Sosa (Ed.) The *epistemology of testimony* içinde (253-271). Oxford: Oxford University Press.

Cortese, D., Giacosa, E., & Cantino, V. (2021). Knowledge sharing for coopetition in tourist destinations: the difficult path to the network. *Review of Managerial Science*, *15*, 275-286.

Coşkun, Ö.F. (2020). *Örgütsel Dedikodu: Zehir mi? Panzehir mi*? Eğitim Sosyal ve Beşerî Bilimlere Multidisipliner Bakış Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları: 37/2020 (49-77)

Çiçek, B. & Söylemez, M. (2020). Sosyal karşılaştırma bakış açısından dedikodu, rekabet ve etik iklim ilişkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(3): 639-656

Doğan, E. (2017). *Okullarda informel iletişimimin kullanılma biçim ve düzeyine yönelik öğretmen görüşleri.* Yüksek Lisans Tezi. Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt.

Doğan, H. (2002). İşgörenlerin adalet algılamalarında örgüt içi iletişim ve prosedürel bilgilendirmenin rolü. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 2(2): 71-78.

Dores Cruz, T. D., Nieper, A. S., Testori, M., Martinescu, E., & Beersma, B. (2021). An integrative definition and framework to study gossip. *Group & Organization Management*, *46*(2), 252-285.

Dunbar, R. I. M. (2004). Gossip in evolutionary perspective. *Review of General Psychology*, 8(2), 100-110

Eğinli, A. T. & Bitirim, S. (2008). Kurumsal başarının önündeki engel: Zehirli (Toksik) iletişim. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 5(3), 124-140.

Ellwardt, L., Labianca, G. J., & Wittek, R. (2012). Who are the objects of positive and negative gossip at work? a social network perspective on workplace gossip. *Social Networks*, *34*(2), 193-205.

Erol, Y., & Akyüz, M. (2015). Dünyanın en eski medyası: Dedikodunun örgüt düzeyindeki işlevleri ve algılanışı: Sağlık örgütlerinde bir alan araştırması. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, *7*(2), 149-166.

Farley, S.D. (2011). Is gossip power? the ınverse relatonships between gossip, power and likeability, *European Journal of Social Psychology*, 41(5), 574- 579

Ferrari, F. (2015). In praise of gossip: The organizational functions and practical applications of rumours in the workplace. *Journal of Human Resources Management Research*, *2015*.

Frazier, M. L., & Bowler, W. M. (2015). Voice climate, supervisor undermining, and work outcomes: A group-level examination. *Journal of Management*, *41*(3), 841-863.

Giardini, F., & Wittek, R. (2019). G*ossip, Reputation and Sustainable Reputation*. F. Giardini ve R. Wittek (Ed.). The Oxford Handbook of Gossip and Reputation içinde (23-46). New York: Oxford University Press.

Grosser, T.J., Lopez-Kidwell, V., Labianca, G.J. & Ellwardt, L. (2012). Hearing it through the grapevine: Positive and negative workplace gossip. *Organizational Dynamics*, 41: 52-61.

Gürbüzoğlu, Y. E. (2019). *Örgütlerde dedikodunun bireysel farklılıklar bağlamında incelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü, Sakarya.

Han, B. (2019). *İnformal iletişim biçimi olarak okullarda söylenti ve dedikodunun öğretmen görüşlerine göre incelenmesi.* Doktora Tezi. Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.

Han, B. (2020). *Örgütsel Söylenti ve Dedikodu Yönetimi*, Ankara, Pegem Yayınları

https://tr.wikipedia.org/wiki/Dedikodu (Erişim tarihi 14.06.2021)

Kahya, C. & Yanar, E. (2022). Gossip And cynicism: a case study for a healthcare organization, *International Academic Social Resources Journal*, 7, (43); pp:1251-1256

Karadal, K. & Hekimoğlu, F. (2020). Örgütsel iletişim açısından örgütlerde söylenti ve dedikodunun değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(3): 2629-2639.

Karasu, Y. (2020). *İlköğretim kurumlarında çalışan öğretmenlerin örgütsel dedikodu ve örgütsel güven algıları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.

Kırmızıgül, B. (2020). Increasing *productivity using communication in open and closed appraisal studies in human resources management*, E. Koç, (Ed.), Advances in Productivity Research içinde (51-74), Gazi Kitabevi, Ankara.

Kırmızıgül, B. (2020). Turizm çalışanları arasında işten ayrılma niyetinin ve örtülü bilgi paylaşımının duygusal emek üzerindeki rolleri, *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi,* 1(2), 166-196.

Kniffin, K.M., & Wilson, D.S. (2010). Evolutionary perspectives on workplace gossip: why and how gossip can serve groups, *Group ve Organization Management*, 35(2), 150–176.

Kuo, C., Chang, K., Quinton, S., Lu, C., & Lee, I. (2015). Gossip in the workplace and the ımplications for hr management: a study of gossip and its relationship to employee cynicism, *The International Journal of Human Resource Management*, 26(18), 2288-2307

Kurland, N.B., & Pelled, L.H. (2000). Passing the word: toward a model of gossip and power in the workplace, *Academy of Management Review*, 25(2), 428–438.

Lanz, H. (1936). Metaphysics of gossip, *International Journal of Ethics*, 46(4), 492-499

Lee, S. H., & Barnes, C. M. (2021). An attributional process model of workplace gossip. *Journal of Applied Psychology*, *106*(2), 300-316

Li, P., Huang, Z., Wang, R., & Wang, S. (2023). How does perceived negative workplace gossip influence employee knowledge sharing behavior? An explanation from the perspective of social information processing. *International Journal of Hospitality Management*, *113*, 103518.

Liu, X. Y., Kwan, H. K., & Zhang, X. (2020). Introverts maintain creativity: A resource depletion model of negative workplace gossip. *Asia Pacific Journal of Management*, 37: 325-344.

Litman, J.A., & Pezzo, M.V. (2005). Individual differences in attitudes towards gossip, *Personality and Individual Differences*, 38(4), 963–980.

Mills, C. (2010). Experiencing gossip: The foundations for a theory of embedded organizational gossip. *Group & Organization Management*, 35(2), 213-240.

Moç, T. (2022). Örgütsel İntikam. Oğuzhan, Y.S. (Ed). *Negatif Yönleriyle Örgütlerde Davranış Biçimleri* içinde (201-236), Çanakkale: Paradigma Akademi.

Morgan, G. (1998). *Yönetim ve örgüt teorilerinde metafor* (Çev: Gündüz Bulut). İstanbul: MESS.

Naktiyok, S. (2019). Örgütsel iletişimin iş tatmini üzerine etkisinde yöneticiye güven algısının aracı rolü. *Turkish Studies Economics, Finance, Politics*, *14*(2), 443-464.

Nguyen, T. M., Siri, N. S., & Malik, A. (2021). Multilevel influences on individual knowledge sharing behaviours: the moderating effects of knowledge sharing opportunity and collectivism. *Journal of Knowledge Management*, *26*(1), 70-87.

Noon, M., & Delbridge, R. (1993). News from behind my hand: gossip in organizations, *Organization Studies,* 14(1), 23-36.

Obuz, Aysel, (2020). Kadınlar açısından dedikodu, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi, 13(70).*

Oxford Dictionary. (2019). https://en.oxforddictionaries.com/definition/gossip

Özen, A. K., & Yılmaz, T. (2016). Bağımlı ve bağımsız yönetim kurulu üye sayısının işletmenin finansal performansına etkisi. *Akademik Bakış Dergisi*, *58*, 455-471.

Özşarlak, P. (2016). *Örgütlerde Dedikodu ve Söylentilerin Ortaya Çıkış Nedenleri, İçerikleri ve Etkilerine İlişkin Çalışan Algılarının Değerlendirilmesi ve Bir Uygulama Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yaşar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir

Peters, K., Jetten, J., Radova, D., & Austin, K. (2017). Gossiping about deviance: Evidence that deviance spurs the gossip that builds bonds. *Psychological Science*, 28(11), 1610-1619.

Pierce, J. L., & Gardner, D. G. (2004). Self-esteem within the work and organizational context: A review of the organization-based self-esteem literature. *Journal of Management*, 30(5): 591-622

Solmaz. B. (2006). Söylenti ve Dedikodu Yönetimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16: 563-575.

Sun, T., Schilpzand, P., & Liu, Y. (2023). Workplace gossip: An integrative review of its antecedents, functions, and consequences. *Journal of Organizational Behavior*, *44*(2), 311-334.

Swanson, E., Kim, S., Lee, S. M., Yang, J. J., & Lee, Y. K. (2020). The effect of leader competencies on knowledge sharing and job performance: Social capital theory. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, *42*, 88-96.

Şantaş, G., Akbolat, M. & Sağlam, H. (2019). Sağlık çalışanlarında örgütsel affetme ve örgütsel dedikodunun intikam niyeti üzerindeki etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36: 131-148.

Tanrıverdi, H., Adıgüzel O., & Çifçi M., (2010). Sağlık yöneticilerine ait iletişim bece-

rilerinin çalışan performansına etkileri: kamu hastanesi örneği, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (11). 101-122.

Usta, M. E., Kaya, A. & Özyurt, D. (2018). Örgütsel dedikodu yönetimi. *Harran Maarif Dergisi*, 3 (2),1-13.

Vélez Vega, A. (2017). A comparison study of organizational rumors and gossip, engagement, and generations in the working sector of puerto rico, *Revista Interamericana de Psicología Ocupacional*, 36(1), 50-62.

Waddington, K. (2005). Using diaries to explore the characteristics of work-related gossip: methodological considerations from exploratory multimethod research. *J. Occup. Organ. Psychol.* 78, 221–236.

Waddington, K., & Fletcher, C. (2005). Gossip and emotion in nursing and health-care organizations. *Journal of Health Organization and Management*,19 (4-5), 378-394

Waddington, K., & Michelson, G. (2007). Analysing gossip to reveal and understand power relationships, political action and reaction to change inside organisations. In *Talk, Power and Organizational Change at CMS Conference, Manchester* (1-16).

Wert, S.R., & Salovey, P. (2004). A social comparison account of gossip, *Review of General Psychology*, 8(2), 122- 137.

Westen, R. (1996). The Real Slant on Gossip, *Psychology Today*, 29, 44-50.

Yalçınsoy A. (2019). *Örgütlerde Dedikodu: Nedenleri ve Sonuçları*. Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler, Cilt 2. Gece Akademi

Ye, Y., Zhu, H., Deng, X., & Mu, Z. (2019). Negative workplace gossip and service outcomes: An explanation from social identity theory. *International Journal of Hospitality Management*, *82*, 159-168.

Bölüm 15

MALTHUS VE NÜFUS ÇALIŞMALARI ÜZERİNE

F. Zişan KARA[1]

1 Dr. Öğr.Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, fzkara@aksaray.edu.tr ORCID No: 0000-0002-8938-6768

1.GİRİŞ

Farklı iktisadi düşünce dönemlerinde toplumsal ve ekonomik yapının biçimine göre iktisadi yapı ve nüfus arasındaki ilişkilere ilişkin söylemlerde değişmeler yaşanmıştır. Merkantilist dönemin ürettiği bakış açısı nüfus artışını gerekli ve zorunlu tutarken, klasik iktisadi düşüncenin hâkim olduğu dönemlerde bu zorunluluk ortadan kalkmış ve nüfus ve iktisadi yapı arasındaki ilişki toplumsal ve ekonomik süreçlerin kontrolü altında kalmıştır.

Nüfus bir ekonomi de kaynak oluşturma ve kaynakların kullanımı açısından önemli bir faktördür. Bu anlamda iktisadi gelişmenin ve büyümenin de belirleyicileri arasındadır. Nüfus artışını ekonomik büyüme üzerinde bir engel olarak görenler olduğu gibi nüfus artışının ekonomik büyümeyi artırıcı etkisi olduğunu savunanlar da vardır. Nüfus artışı, piyasaların genişlemesine ve ölçek ekonomilerine yol açarak ekonomik büyümeyi olumlu olarak etkileyebildiği gibi, çalışan yetişkin başına düşen çocuk sayısını ifade eden bağımlılık oranını artırıp doğal kaynakları azaltarak ekonomik büyümeyi olumsuz yönde de etkileyebilir. Bu görüş, nüfus artışının ekonomik büyümeyi doğrudan değil dolaylı bir şekilde etkilediğini savunanlara atfedilir. Nüfus ve ekonomik büyüme yanında ekolojik ekonominin ilgisi de insan nüfusu ve doğal kaynaklar arasındaki dengeye yöneliktir. Her iki yönden bakıldığında Malthus ve şöhretli eseri *Deneme*[1] merkezi bir konumda yer almaktadır. Clark (2007),1800lerden öne toplumdan topluma farklılık gösteren yaşam şartlarına ilişkin farklılıkların kaynağını klasik ekonomi çerçevesinde geliştirilen Malthus modelinin başarılı bir şekilde analiz ettiğini savunmaktadır. Bu çalışma Malthus döneminden itibaren, çalışmasının etkisini ve modern dünyada ortaya çıkardığı etkiler bakımından sonuçlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. KLASİK GELENEKTE NÜFUS

Nüfusa ilişkin ilk çalışmalar 17.yy da İngiltere'de başlamıştır. Nüfus üzerine yapılan çalışmalarda toplam nüfusun temel belirleyicisi olarak nüfus artış hızı ve doğum-ölüm oranları önemli faktörlerdir. İnsanlığın gelişiminde toplumsal yapıdaki değişmeler nüfus üzerinde etkili olmuştur. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ilkel toplumlarda nüfus çok az ve seyrek, ölüm ve doğum oranları yüksek, ortalama ömür kısa iken zirai toplum yapısına geçildiğinde ise doğum ve ölüm oranları belirli bir modele uyma eğilimine geçmiştir. Buna bağlı olarak nüfus normal olarak yılda %0,5-%1 oranında artış göstermeye başlamıştır. Ölüm oranlarında ani ve büyük değişmelerin yanında doğum oranları oldukça yüksek olması iktisadi

1 An Essay on the Principle of Population, as it Affects the Future Improvement of Society with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M.Concordet and Other Writers- Mrgodwin, Concordet ve Başka Yazarların Görüşlerine Atıfla, Nüfus İlkesi ve Onun Gelecekte Toplumun Kalkınması Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir Deneme. Çalışma boyunca Nüfus İlkesi olarak kullanılacaktır.

açıdan faal nüfusun üzerinde faal olmayan nüfusa ait yükün ağırlaşması anlamına geliyordu (Cipolla,1980:71-77). Diğer yandan insan topluluklarının varlıklarını sürdürebilmeleri ve devletlerin güçlü olabilmeleri yüksek nüfusa sahip olmalarını gerekli kılmaktaydı. Sanayi toplumuna gelindiğinde ölüm oranlarındaki ani sert yükselişlerin ortadan kalktığı doğum oranlarının ise düştüğü gözlenmiştir. Ancak bu iniş ve çıkışlar hiçbir zaman nüfusu tamamen sabit tutacak derecede durağan olmamıştır (Cipolla,1980:85).

Cipolla (1969), nüfus ve ekonominin gelişimi arasındaki ilişkiyi birbirini takip eden üç farklı toplumsal gelişim aşaması üzerinden ele almıştır. Buna göre, ilkel toplum, tarım toplumu ve sanayi toplumunda hem nüfus gelişmeleri hem de ekonomik gelişmeler farklılık gösterse de "*insan yeryüzüne ayak bastığı tarihten bugüne kadar, sebebi ve mekanizması ne olursa olsun hem sayıca çoğalmış hem de hayat seviyesini yükseltmiştir*" (Cipolla,1969:105). Tarım devrimi ve sanayi devrimi nüfus artışına neden olan iki büyük gelişme süreci yaratmıştır. Tarım devrimiyle beraber "*mevcut yerleşme yerlerinin kalabalıklaşması biçiminde değil, yeni yerleşme yerlerinin ortaya çıkması*" biçiminde ortaya çıkan nüfus artışı, sanayi devrimi ile beraber doğum ve ölüm oranlarını etkileyen toplumsal ve ekonomik etkiler nedeniyle farklı bir yapıya bürünmüştür.

Dünya tarihinde nüfusla ilgili ilk çalışmalar, 4000 yıl önce Eski Mısırlılar tarafından kayda geçirilen nüfus dengesinin sağlanması için doğum kontrolüne yönelik metinlerdir (Güneş,2009:127). Antik Yunan düşüncesinde ise nüfus konusu iktisadi, siyasi ve sosyal kaygılarla ele alınmış ve dengenin bozulmaması için politikalar geliştirilmiştir. Platon, nüfus fazlasının yeni kolonilere gönderilmesiyle optimal nüfusun sağlanabileceğini düşünmüş, Aristoteles ise bu görüşü kabul etmekle beraber daha çok nüfusun sınırlandırılması gerektiği üzerinde durmuştur (Güneş,2009:219). Ancak nüfusun iktisadi açıdan ele alınması sistematik olarak Merkantilist dönemde başlamıştır. Merkantilizmde kalabalık ve aktif bir nüfus, merkantilizmin temel ilkeleri arasında bir iktisat politikası önerisi olarak yer almaktadır. Çünkü büyük ve hareketli bir nüfus sadece zaferler ve ulusun serveti için savaşmaya hazır kalabalık bir asker ve denizci kitlesi temin etmekle kalmaz aynı zamanda işgücünü arzını yüksek ve dolayısıyla ücret seviyesini de düşük tutar. Düşük ücretler bir yandan ihraç edilen mal fiyatlarını düşürerek ülkeye altın girişini teşvik eder diğer yandan tembelliği azaltarak daha yüksek işgücü katılım oranını özendirir (Bocutoğlu,2012:20). Bu anlamda Merkantilist dönemde Fransa'da özellikle, Colbert tarafından kalabalık, çalışkan ve düşük ücretle çalışmaya razı olan nüfus zenginlik yaratacak bir faktör olarak görülmüştür. Benzer şekilde Merkantilistler arasında olan ama aynı zamanda Klasik düşüncenin de başlangıcını temsil ettiği düşünülen William Petty için nüfusun azlığı bir fakirlik nedeni olarak görülmüştür.

Nüfus, W.Petty'nin analizinde hem rantı belirleyen dışsal faktörlerden

birisidir hem de ülkenin zenginliği için önemli bir araçtır. Ancak W. Petty için önemli olan nüfus değil, üretimin artmasına sağlayacağı güçlü katkıdan dolayı istihdamdır (Eren,2011:62). Nüfusa ilişkin olarak ayrıntılı bir nüfus istatistik sistemi geliştirerek doğum ve ölümlerle ilgili, insan yaşamının belli bir düzene ve sistematiğe tabi olduğunu, nicel olarak incelenebileceğini gösteren ilk çalışmalar 17. yüzyılda İngiltere'de W. Petty, Almanya'da da Ludwig Seckendorf tarafından yapılmıştır (Jahoda,2007:4).

Jevons'a göre iktisadın ilk bilimsel çalışmasını yapan ve klasik dönemin önemli isimlerinden ve Cantillon (1680-1734)'a göre nüfus ve gelir arasında doğru yönlü bir nedensellik bağı vardır. Bu bağ toprak sahiplerinin talep yapısıyla ilişkilidir ve toprak sahipleri, toprağı ailelerin desteklenmesine yönelik bir amaçla kullanmayı seçerlerse, *"toprağın sağlayacağı geçim vasıtalarına denk olacak şekilde nüfus artacaktır"*. Cantillon nüfusun arazi sahiplerinin kaynakları nasıl kullanacağına dair kararlarına ve kültürel tercihlerdeki farklılıklara bağlı olduğunu düşünür. Sınırsız geçim kaynağına sahip olunduğunda nüfus artacaktır. Bu noktada asgari geçim düzeyinin ne olacağı ülkenin gelenekleri tarafından belirlenecektir (Savaş,1997:201).

Klasik ekonominin kurucu sayılan A. Smith, nüfus artışını ekonomik kalkınmanın hem sebebi hem de sonucu olarak belirtmiştir. Smith'e göre yapılan iş karşılığı alınacak ücreti nüfus büyüklüğü belirler. Ücret artışı ve nüfus büyüklüğü doğru orantılı olup nüfus arttıkça alınacak ücret de artar (Smith,1997:75). Ona göre nüfusun az olduğu gelişmenin ilk dönemlerinde tarım alanlarının verimi yüksektir, yatırımcıların kârları da yüksektir. Nüfus artışıyla talep canlanır ve bunun sonucunda yatırımlar artar, teknolojik ilerleme sağlanır. Başka bir ifadeyle arz-talep dengesi, nüfusun büyüklüğüne göre şekillenir. Çalışan nüfusun ekonomik durumunun iyileşmesi de nüfus artışını yükseltir. Ancak bir süre sonra verim azalır, iş gücü başına verimin düşmesi ve kârların azalması yatırımları da etkiler ve iktisadi kalkınmada bir duraklama yaşanır. Refah seviyesinin düşmesi ise nüfus artışını azaltacak ve ekonomik büyüme durgunluğa dönüşecektir. Dolayısıyla Smith, bir yandan nüfus artışını desteklerken diğer yandan belli bir doygunluğa ulaştıktan sonra hızlı nüfus artışının yaratacağı durgunluktan bahsetmektedir (https://alonot.com/malthus-ve-klasiklere-gore-nufus-teorileri-ders-notu/).

3. MATHUS VE NÜFUS

Thomas Robert Malthus (1766-1834), sekiz kişilik bir ailenin ikinci ve son erkek çocuğu olarak 1766 yılında, aydınlanma çağının ortasında Londra'nın yaklaşık 20 mil güneyinde Daniel Malthus'un oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Daniel Malthus, ütopyacı-ilerlemecilere hayranlık duyan ve daha iyi bir toplum için ütopyacıların[2] anahtar bir role sahip olduğunu düşünen, kültürlü,

2 Charles Fourrer(1872-1837), Robert Owen(1771-1858), Henri de Saint Simon(1760-1825) gibi ütopyacı ilerlemeciler yoksulluğun nihai son olmadığını düşünüyorlardı ki T.R.Malthus bu fikirlere karşı çıkan bir liberal olarak bilinmektedir.

toprak sahibi, Jean-Jacques Rousseau ve David Hume gibi dönemin önemli düşünürleri ile iyi bağlantıları olan ayrıcalıklı bir statüye sahipti. Babası onun özel olarak eğitim görmesini sağlamıştır. 1784'de 18 yaşında Cambridge de Jesus College'e başlamış, öncesinde babası Daniel'in iyi arkadaşı olan Jean-Jacques Rousseau'dan özel dersler almış Latin ve Yunanca yaptığı hitabetlerle ödüller kazanmış bir kişiydi. 1796'da Albury da Anglikan papazlığına kabul edildi. Bu arada 1804 de Harriet Eckersall ile evlenene kadar aralıklarla Albury'de ikamet etmişti. İzleyen yıl Doğu Hindistan Şirketine ve sonrasında Doğu Hindistan Şirketinin Haileybury'de yeni kurulan üniversitesine Britanya Adaları'ndaki ilk politik ekonomi profesörü olarak atandı. Malthus 1819'da Kraliyet Cemiyeti Üyesi, 1821'de Politik Ekonomi Kulübü Üyesi ve 1824'te Kraliyet Edebiyat Derneği'nin kraliyet ortağı seçildi.1834'te Kraliyet İstatistik Derneği'nin kurucularından biriydi (Dunn,1998; Dorfman,1989; Stapleton,1986; James,2010). Yaşadığı dönem sanayi devriminin İngiltere'de etkisinin yoğun olarak hissedildiği, üretim tarzında ve kurumsal yapılarda dönüşümlerin yaşandığı, şehirlerde nüfus artarken artan nüfusun istihdam imkanlarının gelişen teknoloji nedeniyle kısıtlandığı, diğer yandan Fransız Devriminin yarattığı etkinin diğer Avrupa ülkelerinde yarattığı korku sürecinin hakim olduğu yıllardır.

Rashid (1988), Malthus'u demograf, ekonomist ve teolog olarak incelenmesinin mümkün olduğunu ifade eder (Rashid,1988:54). Oslington (2022), Malthus'u politik ekonomiyi açık bir biçimde doğal teoloji ile birleştiren isimlerden biri olarak değerlendirmiş ve bu çerçevedeki düşüncelerinde W. Paley'in eserlerinden etkilendiğini ifade etmiştir.

Babası Daniel Malthus aynı zamanda William Godwin'in ilerici düşüncelerinden etkilenen bir taşralı soylu olarak bilinmektedir. W. Godwin, erkeklerin ve kadınların tamamen rasyonel yaşamayı öğrenebileceklerini ve bu gerçekleştirildiğinde, mükemmel özgürlük için yasalara, mülkiyet haklarına veya diğer kısıtlamalara gerek olmayacağını ve tüm insanların barış içinde yaşayacağını savunmaktaydı. Daniel Malthus'u etkileyen bu düşünceler Thomas Malthus tarafından "*dizginsiz ve dayanaksız iyimserlik*" olarak görülmüş ve oğul Malthus, Godwin'in ütopik vizyonuna itirazlarını anonim olarak 1798 de yayınlamıştır. O dönemde insanlığın ilerlemesine dair umutlarla alay etmesi ve fakirlere yardım etmenin boşuna olduğunu iddia etmesi nedeniyle eleştirilmiştir.

Thomas R. Malthus'un "Nüfus İlkeleri" adlı çalışması, modern anlamda yapılmış ilk nüfus çalışması olarak bilinir. Malthus demografik sorunlar üzerine yazan ilk kişi olmasa da bir nüfus artışı teorisi geliştirmeyi başaran ilk kişidir (Blaug,1985:67). Blaug (1985), Malthus'un kuramını ortaya koyarken kısmi olarak mantığını, kısmi olarak olguları göz önünde tuttuğunu ifade eder. T. Malthus'un bu eseri ortaya koyma nedeni kendinden öncekilerin nüfus üzerine yaptıkları katkılar üzerinedir. Malthus nüfus kuramını 18 yy'ın

iki Aydınlanmacı düşünürünün görüşlerine bir tepki olarak geliştirmiştir. Bunlardan ilki Fransız düşünür Marquis de Concordet (1743-1794), ikincisi ise radikal İngiliz Papaz William Godwin (1756-1836)dir (Skousen, 2011,74). Aydınlanma çağının bu iki önemli düşünürü, farklı yollarla da olsa iyimser bir gelecek tasavvurunu savunmaktaydılar.

Malthus'un eserini kaleme almasında Condorcet (1742-1794)'in 18.yy da ilerleme kuramının önemli savunucularından Turgot'tan etkilenerek 1795 yılında "*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain" (İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı)* başlıklı eserinde ileri sürdüğü "toplumun mükemmelleştirilebilirliği" ne dair düşünceleri etkili olmuştur. Diğer yandan 1793 yılında yayınlanan *"An Enquiry Concerning Political Justice" (Politik Adalet)* kitabıyla W. Godwin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkelerini temel alan düşüncelerini ortaya koymuştur. Godwin'e göre insan toplumunda bir ilke vardır ve buna göre nüfus daima yaşam için gerekli araç miktarının altında kalır. Eğer nüfus baskısı ortaya çıkarsa bu doğanın gerekli ürünleri vermeyi reddetmesinden değil, fakat yanlış kurumsallaşma nedeniyle olur. Malthus'a göre Godwin ve Condorcet, "herhangi bir felsefi olasılık tarafından desteklenmeyen temelsiz varsayımlar" ortaya atmaktadırlar (Malthus,1798).

Malthus nüfus ilkesi çalışmasının birinci bölümünde nüfus ve besin imkanları arasında var olduğunu savunduğu sorunu ortaya koymuş ve nüfus artışından kaynaklanan sorunu varsayımları ile birlikte değerlendirmiştir (Malthus,1789: 25-26).

Malthus'a göre kendi döneminde yaşananlar insanoğlunun kaderinin belirleneceği değişikliklere gebe olan bir dönemdir. Nüfus ilkeleri çalışmasında kendi söylemi ile *"insan ve toplumun mükemmelleştirilebilirliğine dair değerlendirmeler"* üzerine kaleme aldığını ve ancak bu iyi niyetin önünde büyük ve aşılmaz zorluklar olduğunu söyler (Malthus, 1789: 27). Bu zorluklar nüfus ve besin imkanları/ üretim araçlarındaki doğal eşitsizlik arasında var olan ilişkiden kaynaklanmaktadır ve azalan verimler yasasına bağlıdır. Dahası bu ilişki insanlar arasında sefalet ve ahlaksızlığı zorunlu kılmaktadır. Denetlenemeyen nüfusun her 25 yılda kendini iki katına çıkararak geometrik oranda bir artışa neden olacağını ABD örneği üzerinden verir.

İkinci bölümde Malthus, nüfus ve üretim arasındaki eşitsizliğin sefaleti ve yoksulluğu sürekli kılacağını savunmaktadır. Bu noktada yoksulluk yasaları bağımlı yoksulluk yaratmaktadır (Malthus,1789:60).

18.yy İngiltere'de toplumsal bir dönüşümün yaşandığı, yasalarla tanınan "*özgürlük ve güvenlik hakkı*"nın askıya alındığı, düşünce ve uygulamada köklü toplumsal reformların toplumun tüm kesimini baskı altına aldığı bir dönemi işaret eder. Düşünce hayatında "*insanın ve toplumun yetkinleştirilmesi*" amacını taşıyan fikirlerin kabul görmesi ve savunuculuğunun yapılması

karşıt görüşlerin de güçlenmesine neden oldu. T. Malthus ve ünlü eseri bu dönemde reformculara demografik konularla ile karşı duran bir yaklaşım ortaya attı. Meek (2011)'e göre, "*Deneme'nin ilk baskısı, "insan ve toplumların yetkinleşebilirliğine" inananlara karşı, yani Malthus'un tanımıyla, "tüm bireyleri rahat, mutlu ve daha serbest koşullar içinde yaşayan, kendilerinin ve ailelerinin geçimine ilişkin kaygıları olmayan kişilerden oluşan bir toplumun varolabileceğine" inananlara karşı açık bir saldırı niteliğindeydi. Malthus'a göre "nüfus ilkesi, insanların büyük çoğunluğunun yetkinleşebileceği düşüncesini kesin bir biçimde çürütmekteydi.*" (Meek,2011:24).

Malthus'un ekonomik düşünceye temel katkıları nüfus teorisi, rant teorisi ve etkin talep teorisi olarak bilinir. Bu üç temel teori Malthus öncesinde üzerine yazılmış olan alanlar olmasına karşın Malthus özellikle nüfus teorisi üzerine yaptığı çalışma ile şöhret olmuştur. Malthus'a şöhret sağlayan bu çalışma diğer pek çok eserde olduğu gibi eleştiri ve kabul görme dışında da farklı alanları etkileme gücü bulmuştur (Meeks,2011:36). Nüfus teorisi dışında ekonomik teoriye yaptığı katkının kendisiyle benzer düşünce eksenin de olan D.Ricardo[3] tarafından genişletilmiş olması ve Darwin'in Malthus'tan etkilenerek Evrim teorisini geliştirmiş olması gibi. 1838'de, Malthus'un ölümünden dört yıl sonra, Charles Darwin, türlerin dönüşümünü açıklamak için bir aradığı mekanizmayı Malthus'un nüfus ilkesi yaklaşımında bulmuş ve şöyle ifade etmiştir: "... elverişli varyasyonlar korunur ve elverişsiz olanlar yok edilir ...bunun sonucu yeni bir türün oluşumu olacaktır. İşte o zaman, sonunda üzerinde çalışacağım bir teori bulmuştum." Yirmi bir yıl sonra ise tartışma yaratan türlerin kökeni üzerine ünlü kitabını yayınlamıştır (Dunn,1998:77; Davis,2018:219). Meeks (2011)'e göre Malthus'un nüfus çalışmasının büyük etki ve yankı bulmasının *"ana nedenlerden biri, Malthus'un tanımlayıp açıklamaya çalıştığı asıl olgunun –çalışan halk arasındaki yaygın yoksulluk ve sefaletin– görmezden gelinemeyecek ve mutlaka açıklanması gereken gerçek bir olgu olmasıydı"* (Meeks,2011:36).

Malthus eserinde ürettiği nüfus politikalarından dolayı ve nüfus konusunu ele alış biçiminden dolayı kötümser ekonomistler arasında yer edinmiştir. 18 yy. ve 19 yy. İngiltere'sinin sosyo-ekonomik koşullarından etkilenerek yeni yükselen sanayi kapitalizminin ideolojisini yayan düşünürler arasında olan T. Malthus, dönemde etkili olan isimlerden biri olan D. Ricardo gibi kapitalizme ilişkin iyimser bir tablo ortaya koyamamış ve kapitalizmin geleceği konusundaki kuşkuları teorisine de yansımıştır (Kazgan,1993:53). Malthus'a göre dünya nüfusu geometrik olarak artarken gıda ürünleri aritmetik olarak artmaktadır. Bu devam ettiğinde 225 yıl sonra nüfus ile gıda ürünleri arasındaki oran 512/10, 300 yıl sonra 4096/13 ve 2000 yıl sonra ikisi arasındaki fark ise, gıda ürünleri büyük ölçüde artmış olsa bile, hesaplanamaz

3 Malthus ve Ricardo arasındaki dostluk ve Malthus'un azalan verimler yasasına ilişkin açıklamaları Ricardo'nun rant teorisine kaynaklık etmiştir.

hale gelecektir (Malthus,1798:8). Bu durum insanlık için bir felakete, açlık ve sefalete neden olacaktır.

Malthus'a göre, denetim altına alınmadığında insan nüfusunun gıda üretiminden daha hızlı artması kaçınılmaz bir dünya gerçeğiydi ve hızlı nüfus artışının nedeni toplumun en geniş kısmını oluşturan sürekli üreyen ve ahlaken düşük yoksul emekçi sınıflardı (Fikret Şenes, 2018:59). Malthus'a göre, özellikle yoksul-emekçi sınıfların gelirlerindeki artışlar onların daha iyi yaşam standartları elde etmelerine ve üreme hızlarını artırarak uzun dönemde artan işgücü arzı ücretlerin geçimlik düzeye düşmesine neden olacaktı. Bu açıdan Malthus'un nüfus ilkesi özellikle yoksul emekçi kesimlere karşı "acımasız" ve "kaderci" bir bakış açısı içerdiğinden eleştirilmiştir.

4.ANTİ MALTHUSCULUK (MALTHUS KARŞITLIĞI)

Julian Simon, 1960larda Malthus'un yaklaşımının yanlışlığını ortaya çıkarmıştır. Simon doğal kaynakların sınırsız olduğunu uzun dönemde azalan verimler yasasının işlemeyeceğini ve insan oğlunun uzun dönemde doğal kaynak sorunu yaşamayacağını iddia etmiştir. Bununla birlikte nüfus artışının teknolojik gelişmeye fırsat tanıyacağını bu çerçevede artan nüfusun yüksek yaşam düzeyi sağlayacağını savunmuştur. Nüfusun artma eğiliminin ise, yüksek gelir ve teknolojik gelişmelerle sınırlandığını ve bunun doğal bir süreç olduğunu savunmuştur[4].

Danimarkalı tarım ekonomisi uzmanı Ester Boserup, 1965'te yayınladığı kitabında nüfus ile ilgili başka bir görüş ileri sürmüştür. Nüfusta meydana gelecek herhangi bir artış, tarımsal teknolojilerin gelişimini teşvik edecek ve böylece daha fazla gıda maddesi üretilecektir. Ona göre *"Nüfus artışı; tarımsal değişimin nedenidir, sonucu değil ve başlıca değişim de arazi kullanılışının yoğunlaşmasıdır."* Böylece nüfus artışı, tarımsal kalkınmanın meydana gelmesini mümkün kılmaktadır. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Avrupa'da doğurganlık oranında görülen azalmayı sanayileşmeye, kentleşmeye, eğitim düzeyindeki yükselmeye ve bebek ölümlerindeki düşmeye bağlayan yeni bir kuram ortaya çıktı. Bu kuramı savunanlar, azgelişmiş ülkelerde görülen hızlı nüfus artışının bu ülkeler sanayileştikçe düşeceğini ve dengeleneceğini ileri sürdüler. Bu görüşe göre bir ülkedeki doğurganlık oranı, o ülkenin kültürel yapısı ve ekonomik gereksinmeleriyle de doğrudan ilgilidir**.** Tarımsal üretimin ağırlıklı olduğu ülkelerde çocuk sayısının fazla olması, çocukların ailenin iş gücüne yaptığı katkı nedeniyle istenmektedir. Öbür yandan hızlı nüfus artışının bu ülkelerin gelişmesine engel olduğu, kaynakları tüketerek sanayileşmeyi önlediği de ileri sürülmektedir. Bu görüşte olanlar az gelişmiş ülkelerde sıkı bir doğum kontrolünü önermektedir.

Malthus karşıtlığı için de Marx'ı ayrı tutmak gerekir. Marx'ın nüfus yasasına yaklaşımı ile Malthus'un nüfus yasası arasında *"nüfus bilimin"*

4 Skousen, karamsar ve iyimser görüşü temsil eden Ehrlich ve Simon arasında geçen bir bahisten söz eder ve bahsin kazananının iyimser yaklaşımı temsil eden Simon olduğunu söyler.

içeriği ile ilgili bir ayrışma dikkat çekmektedir. Nüfus bilim üzerine yapılan çalışmalardan en tanınmışı Malthus'un olmasına karşın yaşadığı çağın sonlarında nüfus üzerine yapılmış çok sayıda başka çalışmanın da olduğu söylenebilir. Marx, Malthus'un doğa yasasını kapitalist üretimin bir yasası haline dönüştürmüştür. Marx'ın Malthus'a eleştirisi *"nüfus kavramının kendisini ve nüfus bilimin bilimsel statüsünü ve sorunsalını konu almaktadır. Zaten nüfus bilimin bilinen yegane epistemolojik eleştirisi Marx'ınkidir."* (Behar,1982:316-317). Marx'a göre Malthus'un nüfus yasası doğal bir biçimde nüfusun, istihdam ve geçim imkanlarından daha hızlı artışını savunmaktadır oysa nüfus artışının temelinde kapitalist üretim biçiminin yarattığı sermaye birikimi ve toplumsal işgücünün yeniden üretilmesi süreci yer almaktadır[5]. Bu bağlamda esas incelenmesi gereken nüfus fazlasını yaratan süreçlerdir[6]. Marks'a göre, nüfus fazlalığının nedenleri kişi başına düşen gelir ile gıda arzı ve nüfus arasındaki ilişkilere bakılarak açıklanmaz. "Nüfusa ilişkin yapılan tüm parametreler sistemin bir yan ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Demografik verileri tanımlanmasından bağımsız olarak nüfus fazlalığı sermaye birikiminin bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Marx'a göre nüfus fazlalığı görelidir ve göreli nüfus fazlası işgücündeki artışa bağlı olmaksızın sermayenin artış oranına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Sermaye birikimindeki daralma ya da genişleme ile birlikte nüfus fazlalığının yeterli olup olmayışı da belirlenecektir. Nüfus fazlalığı sermaye birikimi için gerekli olup aynı zamanda da sermaye birikiminin bir sonucudur. Sermayenin genişlemesine neden olan faktörler emek arzında fazlalık (yedek sanayi ordusu) yaratacak, emek arzındaki fazlalık sermayenin genişleme ve daralma dönemlerine göre istihdam edilecektir." (Tahsin,2003:217-218)

Malthus mutlak olarak geçerli, zaman ve mekândan bağımsız bir nüfus yasası ortaya atarken Marx daha göreli ve farklı tarihsel üretim biçimlerine göre düzenlenmiş bir nüfus yasası üzerinde durmaktadır (Behar,1982:316);

"her tarihsel ve toplumsal üretim biçimi, kendine özgü, kendisiyle birlikte gelip geçen ve dolayısıyla ancak göreli bir tarihsel değer e anlamı olan bir nüfus yasasına sahiptir. Soyut ve her zaman geçerli olan bir nüfus yasası ancak hayvan ve bitkiler için söz konusu olabilir, o da bunlar insanların etkisi altında kalmadıkları sürece.."

Marx'a göre Malthus, özellikle uyumcu ve kapitalizmin toplumsal sınıflar arasında çıkar çatışmasına neden olmayan burjuva yanlısı iktisatçılardan farklı bir yaklaşıma sahipti. En azından O, uyumsuzluklara işaret etme becerisi göstermiş ve burjuva üretiminin çelişkilerini ortaya koymuştur. Ancak buna

5 Marx iyi örgütlenmiş bir toplumda nüfus fazlalığının sorun olmayacağını, işsizlik ve yoksulluğun temel nedeninin kapitalizmin işleyiş biçimi olduğunu söyler ve üretimi yapanların meydana getirdikleri değerin bir bölümüne kapitalistlerin el koyduğunu, böylece yoksulluğun bu sistemin bir ürünü olduğunu ileri sürer bkz.K.Marx&F.Engels (2011),Nüfus Üzerine.

6 Bu konunun detayları için Marx'ın "yedek işsizler ordusu" kavramının detaylarına bakılabilir.

rağmen Marks, Malthus'un yeteneğini abartmaya gerek olmadığını düşünür (Meeks, 2011:34).

Malthus'un ortaya koyduğu nüfus teorisi ile artan nüfusa karşı sefalet kaçınılmazdı ve bu durum "ölümsüz doğa yasaları" sonucu ortaya çıkmaktaydı. Bu durumda yasanın ortaya çıkardığı sonuçların etkileri hafifletilebilir ancak tamamen ortadan kaldırılmazdı. Bu aslında sefaletin doğal bir sonuç olduğu anlamını taşımaktaydı ve Marks ve Engels'in eleştirileri de bu noktada yoğunlaştı. Çünkü nüfus yasası kapitalizmin sınıf sömürüsü ile işleyen süreç doğal yasalara bağlanmaktaydı (Meeks, 2011:37).

5.NEO-MALTHUSÇULUK

Gelişmekte olan ülkelerde 1960lardan sonra nüfus artış hızının artmaya başlaması, kalkınma iktisadında nüfus artış hızının belirli bir düzeye indirilmesiyle büyümenin sağlanabileceği yönünde görüşler oluşturarak Malthuscu düşüncenin yeniden canlanmasına neden olmuştur (Tahsin,2013:218).

Nüfus teorisi üzerine çok sayıda eleştiri getirilmiş olsa da Malthus'un bu şöhretli savunusu, özellikle 20.yy da, destekleyiciler de bulmuştur. 20.yy boyunca ön plana çıkarılan nüfus planlaması politikaları Malthus'un düşüncelerinin yeniden canlanması anlamını taşımaktadır.

Nüfusun geometrik oranda artışına odaklanan ve bunu dünyanın geleceği için olumsuzluk olarak değerlendiren yaklaşımlar günümüzde Neo Malthusçular olarak tanımlanmaktadır. 1940 ve 60lar boyunca pek çok ülkede ekonomik kalkınma ve nüfus arasındaki ilişkinin güçlenmesiyle Neo-Malthusçu yaklaşım gelişmeye başlamıştır. 1968 de Paul Ehrlich, *"The Population Bomb"* isimli çalışmasıyla 1970 li yıllarda dünyanın açlık sorunu yaşayacağı ve dünyada ölüm oranlarının artacağı iddiasında bulunmaktadır. Doğum ve ölüm oranları arasında denge sağlanmaz ise insanlığın sonunun geleceği iddiası ile Malthusyen bir kötümserlik sergilemektedir. Ehrlich'in yaptığı bu uyarı 1972 de *"The Limits to Growth"* adlı Birleşmiş Milletler raporunun hazırlanmasına katkı sağlayarak dünyanın küresel bir krizin önüne geçebilmesi adına uygulanması gerekli ekonomi politikalarının sınırları belirlenmiştir.

Hartman(1995)'a göre Neo-Malthuscu nüfus yaklaşımı çerçevesinde nüfus kontrolüne ilişkin düşünceler genellikle üç temel varsayıma dayanmaktadır: Birinci varsayıma göre, yüksek nüfus artışı; açlık, çevre kirliliği, ekonomik durgunluk ve siyasi istikrarsızlık gibi dünyanın az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerinde görülen kalkınma problemlerinin temel nedenidir. Hartman (1995) de gelişmekte olan ülkelerin nüfus artışı sorununun kalkınmanın nedeni değil sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada esas problem nüfus artışına karşı gıda üretimini sağlayacak kaynakların yetersizliğinin değil kaynak dağılımı sorunun önemsenmesi

gerekmektedir. İkincisi, nüfus artışı sorununun ortadan kaldırılması için, insanların yaşadıkları yoksullaştırılmış koşullar iyileştirilmeksizin daha az çocuk sahibi olmaya ikna edilmeleri ya da gerekiyorsa buna zorlanmaları gerekmektedir. Üçüncü varsayıma göre ise, doğru finansman, personel, teknoloji ve Batılı yönetim teknikleri dikkate alındığında, doğum kontrolü hizmetleri, temel sağlık bakım hizmetlerinin eksikliğinde ya da yokluğunda, tepeden inme bir yaklaşımla az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaşayan halka ulaştırılmalıdır (Karaca,2011:11).

Empson (2020)'e göre, nüfusu çevresel bozulma, kaynak kullanımı ve açlıkla ilişkilendiren tartışmalar yeni olmamakla beraber daha fazla sayıda insanın daha çok kaynak kullanımı anlamına geldiği fikrine dayanmaktadır. Malthus'tan beri var olan nüfus tartışmaları günümüzün mevcut çevresel tahribat sorunu ile ilişkilendirilmektedir. Ancak bu tutum özellikle kapitalist sistemin özünü oluşturan süreçlerin sonuçlarını görmezden gelmek gibi bir hayati tehlikeyle ilişkilendirilmelidir[7].

Biyo-çevreci yaklaşım küresel çevre sorunlarının kısıtlı kaynaklar altında hızla artan nüfus ve tüketim artışından kaynaklandığını savunmaktadır. Bu çerçevede biyo-çevreciler ekonomik büyüme, hızlı nüfus artışı ve teknolojik ilerlemeyi dünyanın sınırlarını zorlamak olduğunu savunmaktadırlar (Mazı ve Ercins,2009,63). Mazı ve Ercins(2009)'a göre, biyo-çevreciler artan nüfus, üretim ve tüketimin çevresel koşulları zorladığını ve çevrenin taşıma kapasitesinin aşılmakta olduğunu savunur ve nüfus artışının sanayileşmenin bir sonucu olduğunu iddia ederler. Bu çerçevede "iktisadi büyümenin sınırlarının olduğu yeni bir ekonomik düzen" tasavvur ederler.

Günümüzde Neo Malthusçular doğurganlığın arttığını ve nüfus artışının mevcut arazinin taşıma kapasitesiyle sınırlandığını savunurlar. Bir biyolog olan Garet Hardin 1968 de Science dergisinde çevreciler arasında büyük etki yaratan, zorunlu nüfus kontrolünün Magna Cartası olarak bilinen *"The Tragedy of Commons"* isimli makalesini yayınlayarak nüfus sınırlamasının dünyanın gıda sorununa iyi bir çözüm olduğunu savunmuştur. Doğum kontrolü ve kürtaj haklarının savunucusu olan Hardin'e göre, bazı devletler günümüzde taşıma kapasitelerinin üstüne çıkmışlardır ve nüfus sorunları kaynakların nasıl dağıtılacağı ve ortak kaynaklardaki bozulmanın nasıl önleneceği ile ilgilidir. Bu soruna sosyal çözümler gereklidir ve doğum kontrolü gibi teknolojik çözümler yetersizdir (Robertson,2012:127-151).

Hill ise hastalıklarla mücadele ve sağlık koşullarının iyileşmesine uygulanan yöntemlerin zorunlu olarak dünya yiyecek kaynakları üzerindeki nüfus baskısını artıracağını savunur. Bu durumda Malthuscu bir yaklaşım takınan Hill nüfusun doğal olarak yiyecek üretiminden daha hızlı arttığını bu nedenle savaş, açlık ve hastalıkların yani Malthusçu kısıtlamaların

7 Detaylı bilgi için M. Empson: Marksizm ve Ekoloji, Kapitalizm Sosyalizm ve Gezegenin Geleceği. https://www.dsip.org.tr/index.php/kutuphane/93-brosurler?start=12

insanoğlunun kaçınılmaz kaderi olduğunu kabul etmektedir (Meeks,2011:53).

Meeks, modern Malthusçuların insanlığı aldatmakta olduğunu ve aslında politik, ekonomik, coğrafi, psikolojik, kalıtımsal, fizyolojik sorunlara yalnızca politik ve ekonomik çözümler aramaya itildiklerini öne sürmektedir (Meeks,2011:53).

Günümüzde neo malthuscular tarımsal üretim artışının enerji girdilerinin pahalılığı, biyolojik çeşitlilik kaybı ve artan kirlilik pahasına oluştuğunu ve bunun sürdürülemez olduğunu savunmaktadır. Sanayileşmenin yarattığı mevcut iklim sorununun kaynağı olan fosil yakıtların kullanımındaki artış da neo malthusçuluğun ortaya çıkış nedenlerindendir (Bretschger,2020).

Neo malthusyen literatür, malthusyen etkinin kontrol edildiği karşılaştırmalı çalışmalar da içermektedir (Clark, 2005; Pedersen vd.,2020).

6. SONUÇ

Klasik düşüncenin karamsarlığı ile tanınan savunucusu Malthus, gıda arzındaki artışın artan nüfusu beslemede yetersiz kalacağı ve eğer nüfus artış hızı durdurulmaz ise kaçınılmaz olarak yoksulluğun ortaya çıkacağını teorik bir çerçeveye oturtarak klasik düşünceye nüfus teorisi ile katkı sağlamıştır.

18.yy ortalarında Avrupa nüfusu görece daha da artmış, sanayi devriminin başlamasıyla yaşanan üretim artışı tarım kesiminden sanayi kesimine emek göçü yaratmış, artan yoksulluk, kadın ve çocukların ağır işlerde çalıştırılmaya başlaması dönemin karakteristik bir özelliği olmuştur. Bu ortamda gelişen ilerlemeci düşüncelerin iyimserliğine karşın İngiliz iktisatçı Thomas Malthus, doğal kaynakların ve insan nüfusunun çoğalması arasında bir ters ilişki tespit etmiş ve modern anlamda yapılmış ilk nüfus çalışması olan *"Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme"* adlı çalışmasını yayınlamıştır. Bu çalışma o denli etkili olmuştur ki Malthus'un eserinin ardından 1801 tarihinde İngiltere'de ilk kez nüfus sayımı yapılmıştır (Skousen,2011:76).

Malthus'a göre, nüfus gücü dünyanın insan için besin üretme gücünden belirsiz düzeyde daha büyüktür. Denetlenemeyen nüfus geometrik oranda artarken besin imkanları yalnızca aritmetik oranda artmaktadır. Eşit olmayan bu iki değişkenin etkisinin eşit tutulması gerekmekte ve bu çerçevede besin olanaklarının zorluğu nedeniyle nüfusun kuvvetli ve daimi olarak işleyecek biçimde denetim altında tutulması gerekmektedir. Bu denetim mekanizması üretebilecek kadar tüketebilecek insan sayısı oranı üzerinden belirlenmektedir. Çalışabilecek insanların ücretinin asgari düzeyde, ertesi gün yeniden çalışabilmesine yetecek kadar beslenme ve diğer ihtiyaçların karşılanmasından mütevellittir. Bu anlamda Malthus kadın ve özellikle çocuk emeğinin çalışma sürecine ucuz olmaları hasebiyle katılmasının önündeki engellerin kaldırılması taraftarıdır. Malthus'un düşünceleri emek piyasasında işçi ücretlerinin geçimlik olması ve yoksulluk yasalarına karşı duruşuyla

dikkat çekicidir. Malthus, İngiltere'deki sanayi devrimi sırasında hızla artan nüfus gözlemleyerek kontrolsüz bırakıldığında, nüfus artışının tarımsal üretimdeki büyümeyi geride bırakarak kıtlığa ve medeni toplumun çöküşüne yol açacağı sonucuna varmıştır. Malthus'un eserini ortaya koyduğu dönemde insanın ve toplumun yetkinleştirilebileceğine yönelik doğa bilimlerindeki ilerlemeden kaynaklı güçlü bir inanış oluşmuştu, oysa Malthus'un Nüfus ilkesi insanların yetkinleşebileceğine olan inanışın tersine bir deneme idi.

Malthus'un düşüncesine karşı dönemin sosyal reformistler olarak bilinen isimleri Malthus'un yoksullara karşı acımasızlığını eleştirmişlerdir. Ücretlerin asgari düzeye indirgenmesi ve kadın, çocuk, yaşlı her türden avantajlı-dezavantajlı insan gücünün sadece ertesi gün yaşamaya devam edecek bir çalışma ücretiyle üretim sürecine koşulması, sosyal eleştirmenler tarafından hala çok sert bir biçimde eleştirilmektedir.

T. Malthus'un öne sürdüğü teorisi herhangi bir kontrol olmazsa nüfusun her 25 yılda 2 katına çıkacağı ve en uygun koşullarda bile tarımdan elde edilen üretimin sınırlı oranda artacağı ilkelerine dayanmaktaydı. Bu durumda nüfusun kontrol altında tutulmamasının kıtlığa neden olacağı iddiasını taşımaktaydı. Doğal yollarla ortaya çıkan savaşlar, salgınlar yerine gönüllü olarak evliliklerin geciktirilmesi ve doğum kontrolleri engelleyici önlemler olarak devreye sokulmalıydı. Nüfus teorisini itibarsızlaştıran Sanayi devrimi ile birlikte Avrupa'da nüfus artış hızında yaşanan gerilemeler ve gelişen tarım teknolojileri ile sanayi alanındaki ilerlemelerin gıda üretiminde artışlar sağlaması olmuştur (Neal&Cameron,2019:559).

18.yy aydınlanmasına katkı sağlayan düşünürlerin büyük kısmı iyimser bir yaklaşıma sahipken, Malthus bu iyimser yaklaşıma karşı karamsar bir tutum içinde olmuştur. Yeryüzü kaynaklarının sürekli artan nüfusa karşı yetersiz kalacağı, sınırlı kaynaklar üzerindeki bu baskının çok sayıda işgücünü asgari geçim sınırında tutacağını ileri sürmüş ve hakim sürecin yaratacağı ekonomik ilerleme ve eşitlikçi yaklaşımın kesintiye uğrayacağını savunmuştur. Dolayısıyla bir yandan liberal ekonomik felsefenin savunuculuğunu yaparken diğer yandan geleceğe yönelik kötümser bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Malthus rant teorisi, etkin talep teorisi ve nüfus teorisi üretmiş olmasına karşın rant teorisinin D. Ricardo, etkin talep teorisinin ise daha yakın zamanda J.M. Keynes tarafından daha fazla kanıtla ortaya konmuş olması Malthus'u daha çok nüfus teorisi ile anılır hale getirmiştir. Malthus'un nüfus teorisini evrensel ve sonsuz bir yasa olarak kabul etmek doğayı olası tüm olumsuzlukların tek suçlusu haline getirmek olarak görülür. Oysa ki doğal kaynakların sermaye birikimine koşut biçimde kullanımı ve hatta yağmalanması ve bunun desteklenmesi neo malthusçuların sayısının artışına önemli bir altyapı hazırlamaktadır. Neo-Malthusçular Malthus'un düşüncelerinin kısa dönemde yersiz ancak uzun dönemde haklı olabileceğini

savunurken diğer yandan Boserup, Simon gibi isimler nüfus artışının ekonomik büyümeyi artıracağı düşüncesini savunmaktadır. 1980lerden itibaren ise nüfus artışının yansız olduğu düşüncesi önem kazanmaya başlamıştır (Bloom ve Freeman).

Malthus'un nüfus ilkesi bir yandan A. Smith gibi iyimser liberaller arasında yaygın olan toplumsal uyum düzeni oluşturma gayretlerini ve inançlarını, diğer yandan Godwin gibi sosyalistler arasındaki toplumsal eşitsizliklerin giderilebileceği yönündeki yaklaşımları etkilemesi açısından önemlidir.

Malthus'un günümüz düşüncesinde de etkileri olmuştur. Bu bağlamda Malthus'un nüfus üzerine çalışması ekonomik büyümeden çevresel sürdürülebilirliğe kadar genişleyen bir alan içinde ele alınabilir. Günümüzde nüfusla ilgili temel konular sürdürülebilirlik konusundan bağımsız değildir (Brander,2007). Demografi ve nüfus araştırmalarının atası olarak kabul edilmekte olan Malthus'un nüfusa ilişkin çalışması süregelen dönemde çevreci hareketler ve feminizmin tarihine de etki etmiştir.

Sonuç olarak Malthus ve neo-Malthusçuluk günümüzde trajik bir biçimde deneyimlediğimiz çevresel felaketler, gezegenimizin kaldıramayacağı boyutta yaşanan nüfus artışı ve bunun beraberinde aşırı tüketim eğilimleri dolayımında bir doğal kaynak kıtlığı ile toplumsal ve iktisadi yaşamın bütününde önemli bir yere sahiptir. Nüfus ve kısıtlı kaynak kullanımı geçmişten bugüne ve de geleceğe doğru giden önemli ve kritik bir çalışma alanı olarak önümüzde durmaktadır. Bu çalışmada insan ve doğa ilişkisinin salt üretim olarak değil de bir tüketim ilişkisi olarak ele alınması gerekliliğinin tarihsel bir başlangıcı olarak Malthus ele alınmış ve onun çalışmasının önemini ortaya konmaya çalışılmıştır ancak bu çalışma yüzeysel bir başlangıç noktası olarak ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Blaug M. (1985). Economic theory in retrospect. Cambridge University Press, Fourth Edition.

Behar C. (1982). Malthus, Marx ve nüfus sorunsalı. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1 (38), 315-323.

Brander, J.A. (2007). Viewpoint: sustainability, Malthus revisited? Canadian Journal of Economics. (40)1, 1-38.

Bretschger, L. (2020). Malthus in the light of climate change. European Economic Review, (127), 103477, 1-19.

Bocutoğlu, E.(2012). İktisadi Düşünceler Tarihi. Ankara: Murathan Yayınevi.

Clark, G. (2005), The Condition of the Working Class in England, 1209-2004, Journal of Political Economy 113 , 1307-1340.

Clark,G. (2007). A Farewell to alms: a brief economic history of the World. Princeton University Press.

Cipolla, C. (1969). Tarih boyunca ekonomi ve nüfus, Çev.S. Gezgin, İstanbul: Tur Yayınları.

Cipolla, C. (1980). Dünya nüfusunun iktisat tarihi. Çev.S.Gezgin.İstanbul: Ötüken Yayınları

Davis, J. (2018). İnsanın hikayesi. Çev. B.Bıçakçı. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Dorfman, R. (1989). Thomas Robert Malthus and David Ricardo. Journal of Economic Perspectives, 3(3), 153–164.

Dunn, P.M. (1998). "Thomas Malthus: population growth and birth control". Arch Dis Child Fetal Neonatal Ed:78. 76-77.

Egger, C.&Haberl. H.& Erb K.H.& Gaube V. (2020), Socio-ecological trajectories in a rural austrian region from 1961 to 2011: comparing the theories of malthus and boserup via systemic-dynamic modelling. Journal of Land Use Science, 15(5), 652-672.

Eğilmez, M., (2018). Değişim Sürecinde Türkiye. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Empson, M. (2014). M. Empson: Marksizm ve Ekoloji, Kapitalizm Sosyalizm ve Gezegenin Geleceği. https://www.dsip.org.tr/index.php/kutuphane/93-brosurler?start=12.(07.10.2022).

Eren, A.A. (2011). Sir William Petty: merkantilist bir düşünür mü? Ekonomik Yaklaşım, 22(79), 45-70.

Güneş, H.H. (2009). İktisat tarihi açısından nüfus teorileri ve politikaları. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 8(28), 126-138.

James, P. (2010). Population Malthus, is life and times, Taylor&Francis Group. Digital Press.

Jahoda, G. (2007). Aydınlanmadan ikinci dünya savaşına sosyal psikoloji tarihi. Çev.Ş. Başlı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011/11213.

Karaca, B. Ö. (2011). Uluslararası nüfus ve kalkınma konferansı (Icpd, 1994) Eylem Programı'nın Türkiye'de Uygulanan Sağlık Politikalarına Yansımalarının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İncelenmesi. Uzmanlık Tezi, Ankara.

Kazgan G. (1993). İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Lee, R.&Anderson, M. (2002). Malthus in state space: macro economic-demographic relations in english history, 1540 to 1870, Journal of Population Economics (15), 195-220.

Malthus, R.T. (1798). Nüfus ilkesi. Çev. Ç.Taşkın. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Marks, K.& Engels, F. (1976). Nüfus sorunu ve Malthus, Çev: Oya Yaylalı. Ankara: Sol Yayınları.

Mazı, F.&Ercins, G. (2009). Küreselleşme ve çevreye ilişkin farklı yaklaşımlar. ÇU İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. 10 (1), 57-69.

Meek, R.L. (2011). Malthus, geçmişte ve bugün bir tanıtma denemesi. Nüfus Sorunu ve Malthus İçinde, Çev.Oya Yaylalı. Ankara: Sol Yayınları.

Neal, L.& Cameron, R. (2019). Dünya iktisat tarihi. Çev.Y.Bülbül. Ankara: Orion Kitabevi.

Nicolini, E. A. (2007), Was malthus right? a var analysis of economic and demographic ınteractions in pre-ındustrial england. European Review of Economic History (77), 99-121.

Oslington, Paul (2022). Doğal teoloji olarak politik Ekonomi: Smith, Malthus ve Takipçileri. Çev: Hayrettin Soykan, Albaraka Yayınları.

Pedersen, M.& Riani, C.& Sharp, P. (2021). Malthus in preindustrial Northern Italy? Journal of Population Economics (34), 1003–1026.

Rashid, Salim (1988), Recent literature on malthus, in classical political economy a survey of recent liretature, Ed. By W.O. Thweatt, New York:Springer Dordrecht.

Robertson, T. (2012). Paul Ehrlich, the 1960s, and the population bomb. in The Malthusian Moment: Global Population Growth and the Birth of American Environmentalism. Rutgers University Press.

Savaş, V. F. (1997). İktisatın tarihi. İstanbul:Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları.

Smith, A. (1997), Ulusların zenginliği. Çev. A.Yunus&M.Bakırcı. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Skouseni M. (2011). İktisadi düşünceler tarihi, Çev.M. Acar vd., Ankara: Liberte Yayınları.

Stapleton, B. (1986). Malthus: The origins of the principle of populations? in Malthus and his time. Ed.m.Turner. Newyork: St.Martin's Press.

Şenes, F. (2018). İktisada giriş, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Tahsin, E. (2003). Malthus nüfus ve büyüme. İktisadın Dama Taşları, Ekoller-Kavramlar-İz Bırakanlar içinde. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti İktisat Dergisi Eğitim Serisi-3, İstanbul.

https://alonot.com/malthus-ve-klasiklere-gore-nufus-teorileri-ders-notu/. (21.10.2022)

Bölüm 16

TOPLUM 5.0 VE SOSYAL HİZMET İLİŞKİSİ

Ferman ERİM[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü ORCID: 0000-0002-4994-4016

GİRİŞ

Sosyal hizmet; bireylerin, grupların, toplulukların ve toplumların insan hakları temelinde ihtiyaçlarını karşılamayı ve bu özneleri sosyal risklere karşı korumayı hedefe alan, çok disiplinli ve mesleki olarak özelleşmiş bir müdahale repertuvarı kendine özgü bir müdahale repertuarı barındıran bir disiplindir. Toplum 5.0 ise insan ve toplum odaklı bir gelecek tasavvuru oluşturarak teknolojiyle toplumsal gelişimin bütünleşik ilerleyişini vurgulayan yeni bir yaklaşımdır. Bu yeni toplumsal paradigma, insanlar arasındaki bağları güçlendirmeyi, teknolojiyi insanlığın hizmetine sunmayı ve sürdürülebilir bir dünya yaratmayı hedefler. Bu bağlamda sosyal hizmet ve toplum 5.0'ın kesişimi, geleceğin dünyasında insan odaklı ve teknoloji destekli bir toplum modelinin yaratılmasına yönelik yeni tartışma alanları barındırmaktadır. Sosyal hizmetin geleneksel değerleriyle Toplum 5.0'ın kesişme noktasını oluşturan pratikler, sosyal hizmet kurumlarının ve sosyal hizmet uzmanlarının da yeni donanımlara sahip olmasını ve beceriler geliştirmesini gerekli kılmaktadır.

Küreselleşen dünyada günümüzün karmaşık sosyal sorunlarına yönelik çözüm arayışı Sosyal hizmet ve Toplum 5.0'ı bir araya getirerek daha insani ve teknoloji destekli bir gelecek inşa etmeyi hedeflemektedir. Bu iki kavramın yan yana gelişi, bireylerin ve toplumların refahının artırılması için bilginin ve toplumsal kaynakların teknoloji tabanlı olarak sunulmasına imkan sağlar.

Bu bağlamda sosyal hizmet ve Toplum 5.0 arasındaki etkileşimin tarihsel izleğini takip etmek için sanayileşmenin toplumsal yaşamdaki izdüşümünü incelemek önemlidir

SANAYİLEŞMENİN ADIMLARI: VAHŞİ DOĞADAN SİBER EVRENE

Sosyal hizmet mesleğinin amaçları, genel hatlarıyla sanayileşmiş toplumlarda ortaya çıkan sosyal sorunların sonuçlarına çözümler bulmaktır. Bu bağlamda sanayileşmenin ortaya meydana getirdiği üretim ilişkilerindeki dönüşüm, kamusal ve özel alandaki sosyokültürel değişimler, sosyal koşullar karşısında kırılgan konumları sebebiyle risk altında bulunan birey ve toplumlara yönelik süreğen tartışmalar, sosyal hizmet disiplinin temel konularıdır. Bu bağlamda endüstriyel toplum ve insan hakları arasında ilişki sosyal hizmet mesleğinin tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal hizmet mesleğin felsefesi toplumsal hedefleri, endüstriyel alandaki gelişmelerle beraber yeni olanakları ve risk alanlarını görmeyi gerektirmektedir.

1990'larda yaygınlaşan telefon ve internet kullanımı ile birlikte dünya çapında dolaşan ve her an yeni değerler yaratan bol miktarda veri üretilmiştir. Bilgi toplumu içinde hem geleneksel ekonomik sistemlerin hem de toplum yapılarının dönüşümü ile ekolojik ve sosyal sorunlarla yüzleşilmiştir. Toplum

yapısının, üzerine inşa olduğu temellerde büyük ve dramatik değişimler yaşanmıştır. (Keindanren, 2018) Bu noktada üretim ilişkileri ve toplum yapısı arasındaki etkileşimsel tarihi izleği açıklayan bir kategorizasyon oluşturulmuştur. İnsanlığın geçmişte yaşadığı toplumlar; Avcılık Toplumu (Toplum 1.0), Tarım Toplumu (Toplum 2.0), Sanayi Toplumu (Toplum 3.0) ve Bilgi Toplumu (Toplum 4.0) olarak tanımlamış ve bunları takip edecek yeni toplumu "Toplum 5.0" olarak sınıflandırılmıştır. (Aksoy, 2017; Fukuyama, 2018; Önday, 2020; Soylu, 2017; Özkan, M., Arzu, A. L., ve Yavuz, S. , 2018; Saracel, N., ve Aksoy, I., 2020)

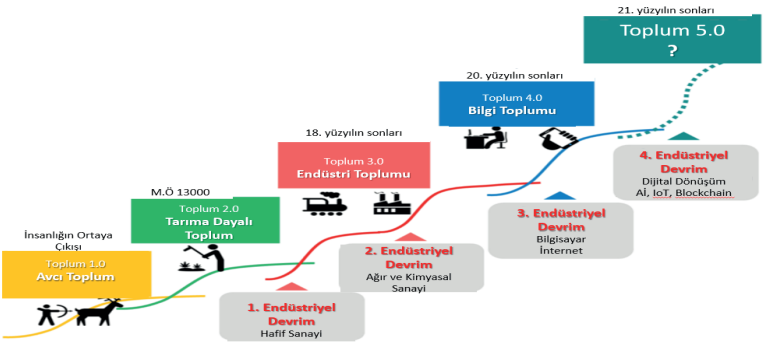

Şekil 1. *Sanayileşmenin Adımları. Kaynak: Keidanren (Japan Business Federation) (2018) Society 5.0, Co-Creating The Future (excerpt). 10.09.2021 tarihinde https://www.keidanren.or.jp/en/policy/2018/095_outline.pdf/ adresinden alındı. Bölüm yazarı tarafından Türkçeye çevrildi*

"Endüstriyel toplum" kavramı, 18. yüzyılın sonlarına doğru gelişen *Endüstri 1.0'de*, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte yaşanan sosyokültürel ve ekonomipolitik dönüşümü tanımlayan bir ifadedir. Makineleşmenin başladığı bu aşamada su ve buhar gücü, üretimin temel taşıyıcı unsuru konumundaydılar. (Önday, 2020). 1712 yılında Thomas Newcomen'in icat ettiği buhar makinesi, 1760'lı yıllarda dokuma tezgahlarında kullanılmaya başlamıştır. (Özkan, M.ve diğerleri, 2018). Önce işletmelerdeki hafif sanayi, ardından hammaddeye erişimin ve enerji kaynaklarının yönetiminin gelişmesiyle birlikte ağır ve kimyasal sanayi ile karakterize olan bu dönem insan ve ürün arasındaki etkileşimin de yönünü değiştirmiştir.

Endüstri 2.0 dönemindeyse üretim süreçlerinde elektrik gücünün kullanımı ön plana çıkmaktadır. 1903 yılında Henry Ford'un kurduğu ilk araba fabrikası ile kullanılmaya başlayan bant sistemi, seri üretimin gelişiminde önemli ve yaratıcı bir adım olmuştur. Bu üretim sisteminin sahip olduğu düşük maliyet, standart ve seri üretim sayesinde güncelliğini uzun süre korumuştur. (Soylu, 2017)

Endüstri 3.0 döneminde bilgisayar ve internet destekli sistemler aracılığı ile üretimde otomasyon dönemi yaşanmıştır. 1970-2010 yılları arasındaki, bilişimin dijital ve elektronik cihazlar ile hayata geçtiği dönemi tanımlayan bu süreç, üretimde kullanılan makinelerin programlanabilir hale gelmesi ile karakterize olmuştur. (BTİK)

Endüstri 4.0, üretimin dijital dönüşümünü ve ürün veya sağlanan hizmet için değer yaratmayı ifade etmektedir. Bu kavramsallaştırmanın ana hedefleri operasyonel verimliliği arttırmak ve iş modellerini güncellemek hizmetler ve ürünlerin geliştirilmesini desteklemektir. (Peraković, D. ve diğerleri, 2020)

İçinde bulunduğumuz üretim yapısını ve ilişkilerini tanımlayan Endüstri 4.0 kavramı, ilk kez Kasım 2011'de Alman Federal Hükümeti'nin "Industrie 4.0" adlı bir yüksek teknoloji stratejik girişimini özetleyen "Almanya için Yüksek Teknoloji Stratejisi 2020 Eylem Planı"nı kapsamında kullanıldı. Bu vizyon, Toplum 5.0'dan 5 yıl öncesine dayanmaktadır. "Industrie 4.0" Eğitim ve Araştırma Bakanlığı ile Ekonomik İşler ve Enerji Bakanlığı liderliğinde, Almanya için ulusal bir stratejik girişimdi. (Deguchi, A. ve diğerleri, 2020). Alman hükümeti, bu kapsamda yüksek bilgi ve iletişim teknolojileri stratejileri yoluyla üretimin rekabet edebilirliğini güçlendirme fikrini sunmuştur. (Peraković, D. ve diğerleri, 2020) İlk kez kullanımı ise Almanya Yapay Zekâ Merkezi öncülüğünde Kaiserslautern şehrinde küçük bir akıllı fabrikadaki sistemin çalışmasında kullanılmıştır. (Aksoy, S., 2017).

Kamber, E. ve Bolatan (2019). Endüstri 4.0'ı "dijital üretim, internet iletişimi, bilgisayar ve otomasyon teknolojileri gibi teknolojik konuları içinde barındıran karmaşık bir sistem" olarak tanımlamaktadır. Endüstri 4.0'ın gelişmiş ülkelerin öncülüğünde başladığını, bu sürecin devlet ve sanayi işbirliği planlarını güncellediğini, bu sayede yeni sisteme uygun düzenleme ve uygulamaların geliştirildiğini ifade etmişlerdir. Endüstri 4.0, yeni teknolojik gelişmeler ve tüm tedarik zincirinin ve sistemler, nesneler ve insanlar arasındaki ağ bağlantısının dijitalleşmesiyle ortaya çıkmıştır. (Pereira ve diğerleri., 2020). Endüstri 4.0, bilginin elde edilmesi, fonsiyonel hale getirilmesi, saklanması ve erişilebilir hale getirilmesine yönelik yenilikçi gelişmeleri içermektedir. Bu bağlamda Endüstri 4.0'ı tanımlayan ve açıklamaya yardımcı olabilecek önemli kavramlar vardır Bunları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Soylu, 2017): Nesnelerin interneti, siber fiziksel sistemler, üç boyutlu (3d) yazıcılar, akıllı fabrikalar, akıllı robotlar, büyük veri, bulut bilişim sistemi, simülasyon, sanal gerçeklik, yatay ve dikey entegrasyon, siber güvenlik.

Şekil 2. *Endüstri 4.0. Kaynak: TÜBİTAK (2016) Yeni Sanayi Devrimi, Akıllı Üretim Sistemleri, Teknoloji Yol Haritası, Ankara: TÜBİTAK. 05.09.2023 tarihinde https://tubitak.gov.tr/tr/haber/yeni-sanayi-devrimi-akilli-uretim-sistemleri-teknoloji-yol-haritasi. adresinden alındı.*

Soylu (2017) Endüstri 4.0 kavramının hız, verimlilik, maliyet ve inovasyon odaklı üretim ve pazarlama anlayışını merkeze aldığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra üretim birimlerindeki tüm unsurların "birbirleriyle iletişim kurabilmesi", büyük veriye gerçek zamanlı ulaşılabilmesi" ve "beklentileri en iyi düzeyde karşılayan çıktıların elde edilmesi"nin hedeflendiğini belirtmektedir.

Keindanren Raporu'nda (2018) Toplum 3.0 ve Toplum 4.0'da insanların, ekolojik çevrenin yüksek etkisine ve kaynakların yoğun tüketimine sahip modellere bağlı olduğu ifade edilmiştir. Toplum 5.0'ın ise veri kullanımı, enerji verimliliğini ve merkeziyetçilikten uzaklaşma gücünü arttırdığı için genel yapıdan bağımsız hareket etme ve geleneksel enerji ağlarına bağlı kalmama seçeneğinin de bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca Toplum 5.0'daki sürdürülebilirlik vurgusu çerçevesince, su temini ve atık yönetimi de hem teknolojik hem de sistemik açıdan ilerleyecektir. Bu sayede insanların herhangi bir bölgede sürdürülebilir yaşamlar sürmesini sağlayacağı için, sadece büyük şehirlerde değil, farklı bölgelerde doğayla uyum içinde yaşamak için alternatifler yaratacaktır. Bu bağlamda yaşam ve doğayla uyumlu olan "değer yaratma", "çeşitlilik", "ademi merkeziyetçilik", "esneklik, sürdürülebilirlik" ve "çevresel uyum" kavramlarına dikkat çekilmektedir. (Keindanren, 2018)

Peraković, D. ve diğerlerine (2020) göre Endüstri 4.0 teknolojilerinin sağladığı ürünlerin son kullanıcılar için uygun olmaması, kitlesel olarak yaygınlaşmasının önünde engel teşkil etmektedir. . Bu yaygınlaşma ancak Endüstri 5.0 ortamı oluşturarak başarılabilir. Endüstri 5.0, robotlar ve akıllı makinelerle insan kaynağı ortaklığını ifade eder. Endüstri 4.0 ortamının

otomasyonuna ve verimliliğine kişisel bir insan dokunuşu sağlar. Fabrika tesisi içinde insan ve cihazın işbirliği, insanın çalışma yeteneğini ve üretim sürecinin merkezine dönüşümüne olanak tanır.

TOPLUM 5.0 VE SOSYAL ALANDAKİ YERİ

Toplum 5.0 kavramının çerçevesi, geleneksel endüstriyel dönemden dijital döneme ve toplum temelli üretim ilişkilerinin geliştirildiği siber alana vurgu yapan yeni bir çağı tanımlamaktadır. Toplum ve teknoloji arasındaki etkileşimin arttığı bu dönemde Toplum 5.0; sosyal alandaki yaşam kalitesini arttırmayı, toplumsal adaleti ve eşitliği, korumayı ve sürdürülebilir bir geleceği inşa etmeyi amaçlamaktadır. Bu gelişim süreci içinde, bireylerin ve toplumların dijital dönüşümün imkânlarından en iyi şekilde faydalanmasını odağa alma iddiasını taşımaktadır. Toplum 5.0 bu bağlamda insan odaklı bir gelişimdir. Dijital teknolojinin yardımıyla sosyal sorunları çözmek ve toplumdaki dezavantajlı bireyleri sosyal hayata katılımlarını kolaylaştırmak için postmodern fırsatların geliştirilmesini teşvik eder. Bunun yanı sıra Toplum 5.0 sosyal adaletin korunmasını vurgularken toplumsal eşitlik, cinsiyet eşitliği ve fırsat eşitliği gibi kavramlara yoğunlaşır. Aynı zamanda Toplum 5.0, doğanın korunması, enerji verimliliği, çevresel duyarlılık hedefini merkeze alarak sürdürülebilir bir kalkınma ve toplum modelini ileri süren bir bir gelecek vizyonudur.

Toplum 5.0 sosyal alandaki problemlerin çözümüne yönelik yapay zekâ, otomasyon sistemleri ve dijital platformlar gibi imkânlardan, sosyal refah odaklı yararlanılmasını teşvik eder. Toplum 5.0 insanların yaşadığı gerçek fiziksel alanla siber alan arasındaki etkileşimi çözüm odaklı bir biçimde sunmayı hedefler. Bu bağlamda bireylerin kent hayatındaki işlevselliğinin arttırılması; ihtiyaca yönelik ve daha etkin sağlık hizmetlerinin sunulması; yaşlılar, özel gereksinimli bireyler, çocuklar, göçmenler gibi risk gruplarının sosyal risklere karşı güçlendirilmesi ve enformasyonun "sürdürülebilir refah" amaçlı kullanılmasında teknoloji ve insan kaynağının iş birliğini savunmaktadır.

Japonya Hükümeti, 2016 yılında ortaya koyduğu 5. Bilim ve Teknoloji Temel Planı, Japonya'nın 'dünyanın en yenilikçi ülkesi' olma hedefini belirtmiştir. Bu bağlamda Japonya'nın ve dünyanın karşı karşıya olduğu zorlu ekonomik ve sosyal sorunlara çözüm üretmek için Japon teknolojik gelişmişliğinden ve ticarileştirme yeteneklerinden yararlanmak için, ileriye dönük bir strateji sağlamak için tasarlanmış, iddialı bir politika programı olan Toplum 5.0'ı izlemektedir. Toplum 5.0 programı, beş temel alana ilişkin planlar etrafında biçimlenmektedir: Önleyici sağlık hizmetleri, Akışkanlık, Tedarik zinciri, Akıllı şehirler ve altyapı, Yeni finansal hizmetler. (Fukuyama, 2020; Holroyd, 2022; Önday, 2020, Peraković, 2020)

Geniş anlamda Toplum 5.0, Japon hükümeti tarafından, Japonya'nın ekonomik büyüme beklentilerini artırmak ve toplumsal sorunları çözmek için önerilen bir kamu politikasıdır. Bu politika, inovasyon sürecinde topluma daha fazla ağırlık vererek, Japon ekonomik ve sosyal kurumlarını temel reformlara zorlamanın bir yolu olarak görülmelidir. (Carraz, R. ve Harayama, Y., 2018).

Japonya İş Federasyonunun hazırladığı Raporda (Keindanren, 2018) Toplum 5.0, *dijital dönüşümün sosyal sorunları çözmek ve değer yaratmak için farklı insanların hayal gücü ve yaratıcılığıyla birleştiği bir Hayal Gücü Toplumu* olarak tarif edilmektedir. Toplum 5.0'da insanların hayal güçlerini sadece kendileri için değil, aynı zamanda doğa ve teknoloji için de kullanacak ve sürdürülebilir kalkınmayı mümkün kılmak için onlarla ortak yaşam kurmanın yollarını arayacakları belirtilmektedir. Bu bağlamda Toplum 5.0, Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SKH) ulaşılmasına katkıda bulunabilecek bir kavram olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Toplum 5.0: 1. *Verimliliğe odaklanmaktan kurtulmuş, değerlerin yaratıldığı bir toplum*; 2. *Bireyselliğin bastırılmasından kurtulmuş, herkesin farklı yeteneklerini kullanabildiği bir toplum* 3. *Eşitsizlikten kurtulmuş, Herkesin her zaman, her yerde fırsatlara ulaşabildiği bir toplum* 4. *Kaygıdan kurtulmuş, herkesin gönül rahatlığıyla yaşayabileceği ve zorlukların peşinden gidebileceği bir toplum* olarak özetlenmektedir. (Keindanren, 2018)

2015 yılında Birleşmiş Milletler (BM), küresel zorluklara ilişkin farkındalığı artıran BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Zirvesi'nde 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefini (SKH) onaylamıştır. Bu 17 Kalkınma hedefinin amacı, 2030 yılına kadar dünya genelinde ülke ve bölgelerde sürdürülebilirlik politikalarına rehberlik etmektir. Bu kalkına hedefleri BM'nin hiç kimsenin geride bırakılmayacağına dair taahhüdünü yerine getirmek üzere tasarlanmış olup, siber-fiziksel dünyayı bir bütün olarak toplumun yararına uygulamak için Toplum 5.0 vizyonuyla yakın uyumu teşvik etmektedir. (Smuts, H., ve Van der Merwe, A., 2022)

Şekil 3. *Birleşmiş Milletler, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (2015) Kaynak: https://turkiye.un.org/tr/sdgs/ adresinden alınmıştır.*

5. Bilim ve Teknoloji Temel Planında Toplum 5.0 şöyle tanımlanmıştır: "*Gerekli mal ve hizmetleri ihtiyaç duyan insanlara gereken zamanda ve doğru miktarda sağlayabilen bir toplum; çok çeşitli sosyal ihtiyaçlara tam olarak cevap verebilen bir toplum; her türden insanın yüksek kaliteli hizmetleri kolayca elde edebildiği, yaş, cinsiyet, din ve dil farklılıklarının üstesinden gelebildiği ve dinç ve rahat bir yaşam sürdürebildiği bir toplum.*" (Council for Science Technology and Innovation, 2015) Silveira, ve Reis (2021) Toplum 5.0'ın insan refahını artırmak için Bilgi ve İletişim Teknolojilerine dayalı çözümlerin geliştirilmesini teşvik etmeyi amaçladığını ifade etmişledir. Bu sayede bilgi ve iletişim teknolojileri, toplumsal sorunların çözümüne iddialı bir şekilde katkıda bulunabilmektedir

Keidanren (Japonya İş Federasyonu) (2018) bireye odaklanan yeni toplum ve ekonomi modelinde, Toplum 5.0'ın amaçlarını aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

- Bireylerin reformu (Bireylerin gücünün artırılması): Yaşlılar ve kadınlar da dâhil olmak üzere her bireyin güvenli ve emniyetli, konforlu ve sağlıklı bir yaşam sürmesi ve her bireyin arzu ettiği yaşam tarzını gerçekleştirebilmesi,
- Şirketlerin reformu (Yeni değerlerin sağlanması): Dijitalleşme yoluyla verimliliğin artırılması ve iş modellerinin reformu teşvik edilirken, aynı zamanda inovasyon ve küreselleşme teşvik edilerek yeni ekonomi ve toplum modelinin gerçekleştirilmesi
- Toplumsal sorunları çözme (Gelecek yaratma): Japonya'nın azalan nüfusu, ileri düzey yaşlanan toplumu ve doğal afetler gibi bir yığın sorununu çözerek zengin ve canlı bir geleceğin gerçekleşmesi için çaba gösterilmektesidir.

Sá, M. J., ve Serpa, S. (2022) Toplum 5.0'ın sosyal meseleleri ele almak ve çözmek için kullandığı sürecin, verilerin meydana geldikleri bağlamda, yani gerçek dünyada toplanmasıyla başladığını ifade etmişlerdir. Daha sonra, bu veriler bilgi teknolojisi kullanılarak işlenir ve bu işlemenin sonuçları sosyal olarak deneyimlenen gerçek dünyada uygulanır. Yinelemeli bir döngü bu sürecin temelini oluşturur.

Fukuyama, (2018) Toplum 5.0'ın amacı, hem ekonomik kalkınmanın hem de toplumsal zorlukların çözümünün sağlandığı ve insanların tamamen aktif ve rahat, yüksek bir yaşam kalitesinin tadını çıkarabildiği insan merkezli bir toplum yaratmak olduğunu belirtmiştir. Ekonomik büyüme ve teknolojik gelişmenin, sadece seçilmiş bir azınlığın refahı için değil, tüm toplum yararına olmasının amaçlandığını ifade etmiştir. Bu amacın gerçekleşmesinin anahtarı da, ihtiyaçlara ve kaynaklara yönelik doğru veriler oluşturmak için siber alan ile gerçek dünyanın (fiziksel alan) kaynaşmasıdır

ve oradan zorlukları çözmek için yeni değerler ve çözümler yaratılmasıdır. Japonya tarafından, büyümeye yönelik stratejik bir program olarak geliştirilen ancak Birleşmiş Milletler'in Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile birlikte kabul edilen bu toplum programının, toplumsal sorunları çözmeye odaklanmış, insan merkezli bir sistem ortaya koyduğunu ifade eder. Bu bağlamda nüfusun yaşlanması, azalan doğum ve nüfus oranları küresel bir sorun olarak ülkelerin gelecek vizyonunda belirmektedir.

Pereira (2020), Toplum 5.0'ın, nüfusun yaşlanması, doğal afetler, sosyal eşitsizlik, güvenlik ve insanların yaşam kalitesinin iyileştirilmesi gibi insanlık sorunlarını çözmek için Endüstri 4.0 kapsamında sürekli olarak gelişen inovasyon ve bilgi teknolojisinden yararlanmanın önemine odaklandığını ifade eder. Yakın gelecekte insansız hava aracı teslimatları, yapay zekâ, büyük veri, otonom kamyonlar ve robot teknolojisinin insanlığın yararına kullanılması noktasında, teknolojinin toplumla entegrasyonunun çok önemli olacağını belirtir.

Narvaez Rojas, C. ve diğerleri (2021) Toplum 5.0 kavramının, sosyal sorunları yeni bir bakış açısıyla çözmeyi amaçladığını belirtmişlerdir. Bu noktada devam eden teknolojik dönüşümde insan yararını maksimize etmek için dijitalleşmenin önemine işaret etmişlerdir. İçinde bulunduğumuz çağda, insan ihtiyaçlarına yönelik kurulacak süper akıllı bir toplumda kullanılan büyük veri, nesnelerin interneti (IoT), yapay zeka (AI) ve diğer toplumsal hizmetlerin, tam entegrasyonla farklı yönler birbirine bağlanacağı dijital ve fiziksel altyapıların güçlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu sayede, herkesin, her zaman ve her yerde, güvenli bir ortamda ve doğal ortamlara göre, günümüzdeki gibi herhangi bir sınırlama olmaksızın değer geliştirebileceği toplumsal temellerin kurulmasının mümkün olacağını belirtmişlerdir. Bu bağlamda Toplum 5.0'ın hem küresel hem de yerel sorunların azaltılmasında önemli rol oynayacağı ifade edilmektedir.

Sanayideki gelişimler, yalnızca teknolojik gelişim ve ekonomik büyüme ile değil aynı zamanda kültürel ve sosyal hayat ile de ilişkilidir. İletişim yollarının çeşitlenip güçlenmesi, toplumsal katılımın kapsamını da dönüştürmüştür. Kamusal hizmetlere ve kentsel, medeni olanaklara erişimi güçlendiren bu durum, öte yandan istihdama katılım için yeni becerilerin geliştirilmesini de zorunlu kılmıştır. Bu süreçte gelişen üretim biçimleri ve enformasyon ilişkileri ile birlikte, fiziksel gücün yerini yeni uzmanlık alanları almıştır. Bu süreç, mesleki istihdam alanında da önemli avantajlar ve riskler meydana getirmiştir.

Toplum 5.0 kapsamında aktif çalışan iş gücünün ve öğrencilerin, yeni beceri ve donanım ihtiyacına göre hazırlanması da önemli bir tartışma konusudur. Bu bağlamda Dünya İmalat Forumu Raporunda (World Manufacturing Forum Report- WMR, 2019) öğrenciler ve yetişmekte olan

diğer meslek elemanları için gelecekte, üretim süreçlerinde ihtiyaç halini alacak on beceriyi aşağıdaki şöyle belirtmiştir: 1) dijital okuryazarlık, 2) Yapay zeka ve veri analitiği, 3) Yaratıcı problem çözme 4) Girişimci zihniyet, 5) Yeni teknolojilerle fiziksel ve psikolojik olarak güvenli ve etkin çalışabilme; 6) Kültürler arası ve disiplinler arası, kapsayıcı ve çeşitlilik odaklı zihniyet, 7) Siber güvenlik, gizlilik ve veri/bilgi farkındalığı, 8) Artan karmaşıklığın üstesinden gelme yeteneği; 9) İletişim becerileri 10) Sürekli değişime açık fikirlilik.

Toplum 5.0. dijital dönüşümün etkisiyle gerçekleşen bir sosyal devrim olarak tanımlanmaktadır. Bu güçlü kavram, Toplum 4.0'dan farklı olarak insanı ve toplumun ihtiyaçlarını odağa alan bir sosyal yapıyı ifade eder. Bu kavram aynı zamanda insanların günlük yaşamlarını daha sürdürülebilir hale getirmek ve gelecek nesillere daha iyi bir dünya bırakmak amacıyla teknolojik ve yenilikçi değişimin merkezinde insanı konumlandırmaya odaklanır. Bu boyutuyla Japonya'da başlayan ancak küresel boyutta dönüşüm yaratmayı vaat eden sessiz bir devrim olarak kabul edilir. (Pereira, 200) Temel olarak Toplum 5.0, Endüstri 4.0'ın teknik ve enformatif potansiyelini et harekete geçirerek insanların yaşam kalitesini iyileştirmeyi nihai olarak hedeflemektedir.

SOSYAL HİZMET VE TOPLUM 5.0 KESİŞİMİ

Sosyal hizmet, sosyal sorunlara ve bireylerin ihtiyaçlarına, insan hakları temelli çözümler üretmeyi misyon edinirken Toplum 5.0'ın çerçevesi ise insan ve toplum odaklı ve teknoloji destekli bir sosyal gelişim paradigmasını temsil eder. Toplumsal refahın ve kamu sağlığının korunması için Toplum 5.0, eşzamanlı sağlık kontrolleri yoluyla hastalıkların erken tespitine içeren ve sağlıklı yaşam süresini uzatılmasına odaklanmıştır. Farklı sağlık kontrolleri esnasında elde edilen sağlık verilerinin paylaşımı ve belli sağlık hizmetlerinin otomatlar ve robotlar tarafından verilmesi yoluyla, sağlık ve bakım hizmetlerinin yükünün hafifletilmesi amaçlanmıştır. (Potočan, 2020; Nakanishi, 2019)

Gibelman (1999) sosyal hizmet kurumları ve sosyal hizmet uzmanlarının, müracaatçılarına daha fazla zaman ayırabilmek amacıyla araştırma kapasitesini geliştirmek, yönetim bilgi sistemleri oluşturmak ve iç operasyonları kolaylaştırmak için teknoloji kullanımını önemsediklerini ifade etmektedir. Bilgisayar teknolojisinin sosyal hizmet uygulamalarında doğrudan kullanılmasına yönelik örnekler artış göstermektedir. Küreselleşen dünyada sosyal hizmet mesleğinin amaçlarının ve değerlerinin yansıtılması için teknolojinin kullanımını içeren bir eğitim ve uygulama tasarımı oldukça önemlidir. (Agussani, A., ve Sulasmi, E., 2021). Endüstriyel, dolayısıyla teknoloji alanındaki gelişmeler, sosyal hizmet uzmanları ve sosyal hizmet kuruluşları için bir uyum sürecini gerektirmektedir. (Ege ve Altındağ, 2018)

Christensen, ve diğerler (2022) ise dijitalleşme ve teknolojik cihazların, genel olarak sosyal hizmetlerde ve özellik olarak çocuklar ve gençlerle yapılan çalışmalarda nasıl kullanılacağına dair yeni arayışlar gerektiğini ifade etmişlerdir.

Sosyal hizmet disiplininin tarihsel gelişimi hayırseverlik yaklaşımının pratiklerine dayanmaktadır. Sosyal hizmetin bugünkü kapsamıyla tanımlanması günümüze değin geçen süreçte farklı toplumların, coğrafyaların ve kültürlerin ihtiyaçlarına yönelik yanıt veren gelişimsel bir çerçevenin inşasıyla mümkün olmuştur. Bu bağlamda değişen sosyal koşulların kapsadığı sorunlara yönelik proaktif ve yenilikçi çözümler oluşturma potansiyali, sosyal hizmetin süreğen ve karakteristik bir hedefidir.

Sosyal hizmetin kökenleri 19. Yüzyılın ilk yarısına değin uzanmaktadır. Bu dönemde sanayi devriminin yarattığı önemli sosyal sorunlar (kötü çalışma koşulları, göç, sosyal çatışma, yoksulluk, çocuk işçiliği ve barınma vs) ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda insan hakları savunucuları ve sosyal reformcular, özellikle İngiltere'de işçi sınıfının yaşadığı zorlukları hafifletmek için. Hayırseverlik kuruluşları ve sosyal barınma alanları kurmuşlardır. 19. yüz yılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sivil savaş sonrası esirlerin ve savaş mağdurlarının bakımı için kurulan kurumlar ile sosyal hizmet mesleğinin bilinirliği artmıştır. (Holosko, 2003)Ayrıca bu dönemde kölelik karşıtı hareketler toplumda eşitlik ve adalet, sosyal hizmetin bir diğer düşünce unsuru olmuştur. (Payne, 2020)

20. yüz yılın başlarına gelindiğinde ise sosyal hizmet eğitimcileri, öğretilebilir ve yaygınlaştırıbilir programlar ve müfredatlar geliştirerek profesyonel bir statü kazanmasını sağlamışlardır. Sosyal hizmet eğitiminin lisans ve yüksek lisans düzey eğitiminde geliştirilen mesleki standartlar ile birlikte, sosyal hizmet disiplininin kurumsallaşması yolunda önemli adımlar katedilmiştir.

Son yıllarda insan hakları, toplumsal adalet ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi konular, sosyal hizmetin odağı, ana sorunsalı haline gelmiştir. Ayrıca teknolojinin ilerlemesiyle beraber insanı odağa alan bilgiye erişim ve sosyal hizmetlerin insancıl ve etkin bir şekilde sunulmasına yönelik dijital imkânlar sosyal hizmet için önemli gereksinimler haline gelmiştir.

Sosyal hizmet disiplini tarihsel gelişiminde insan hakları, toplumsal adalet, sosyal refah eşitlik kavramlarını odağa alan bir kavramsal çerçeveye sahiptir. Ayrıca farklı zamanlarda, farklı coğrafyalarda, kültürlerde ve sosyopolitik yapılarda, insan ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir disipliner kapsayıcılığı hedeflemektedir. Sosyal hizmet uzmanları toplumun tüm üyelerine yönelik çalışmalar sürdürmek, sosyal alandaki, adaleti ve eşitliği savunmak, sosyal hizmetleri insan hakları çerçevesinde sunmak ve değişen ihtiyaçlara karşı inovatif cevaplar geliştirmek sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Bu misyon,

Toplum 5.0'ın öngördüğü yaratıcı ve etkin gelişimleri kullanılmasını ve sosyal hizmet uygulamasının çerçevesine dahil edilmesini gerekli kılmaktadır.

Sosyal hizmet uzmanları, müracaatlarına daha etkin ve hızlı bir hizmet sunmak için, tele sağlık hizmetleri, çevrimiçi görüşme ve danışmanlık platformları ve sosyal araştırmalardan elde edilen verinin etkin kullanılmasını sağlayan analiz programları gibi dijital olanakların potansiyellerinden faydalanabilirler. Aynı zamanda Toplum 5.0, bireylerin biricik ihtiyaçlarına odaklanmayı kolaylaştıran, birey merkezli hizmetlerin sunulması, özel gereksinimli bireyler için yeni imkânlar yaratacaktır. Bunun yanı sıra sürdürülebilir kalkınma ve çevresel duyarlılık bağlamında Toplum 5.0 sosyal sorunlara yönelik farkındalık yaratılmasında toplumsal katılımın artırılmasında dijital imkânlara geliştirilmesini desteklemektedir.

SONUÇ

Toplum 5.0 sosyal hizmet müdahalesinde kullanılmasında birtakım fırsatlar ve risk alanlar yer almaktadır. Daha etkili hizmet sunumu açısından Toplum 5.0 teknolojinin kullanımını destekleyerek müracaatçıların ihtiyaçlarına yönelik hızlı, etkin ve özelleştirilmiş bir mesleki müdahaleyi destekleyebilir. Dijital iletişim platformları ve araçları sayesinde sosyal hizmet uzmanları, müracaatçılarıyla daha etkili ve etkili ve hızlı iletişim kurma şansına sahip olabilirler Bu anlamda mesajlaşma ve çevrimiçi toplantı platformları sosyal hizmet uzmanı ve müracaatçı arasındaki iletişimi güçlendirebilir. Ayrıca teknolojik imkânlar, büyük veri analitiği ile toplum ihtiyaçlarını ve eğilimlerini daha iyi bir biçimde anlama fırsatı sunacaktır. Bu sosyal hizmetin kanıta dayalı bilgi temelini güçlendirilebilir ve bilimsel verilere dayalı kararlar almasını sağlayacaktır. Aynı zamanda akıllı kent sistemleri ve yaygın erişim ağı sayesinde sosyal hizmetin çok daha geniş kitleler tarafından erişilebilir olmasını ve kültürel ihtiyaçlara göre zenginleşebilmesini imkânlı kılabilir. Toplum 5.0 'ın insan odaklı çerçevesi kapsamında bireylerin özel ihtiyaçlarına yönelik de kişiselleştirilmiş hizmetler sunma potansiyelini güçlendirebilir.

Toplum 5.0 olanaklarının sosyal hizmet uygulamalarında kullanımı başarılı bir şekilde yönetmek için önemli olan konuların başında dijital teknolojinin olanaklarının kullanımı ve bunlara yönelik beceri geliştirme eğitimleri vardır. Sosyal hizmet uzmanlarının teknolojiyi etkili bir biçimde kullanabilmesi dijital dönüşüme uyum sağlamalarını kolaylaştıracak bir sürekli eğitim modelinin geliştirilmesi akademi dışındaki sosyal hizmet uzmanları için erişilebilir halde sunulması önemlidir. Öte yandan dezavantajlı grupların hizmetlerden faydalanma noktasında dijital uçurumu aşabilmeleri için proaktif ve yenilikçi çözümler üretilmelidir.

Başka bir açıdan, sosyal hizmet müdahalesi sürecinde teknolojik bilgi araçlarının ve uygulama olanaklarının kullanılması, kurulacak mesleki

ilişkide "insan insana" iletişim faktörünün eksikliğini yaratabilir. Bu noktada insan odaklı yaklaşımın, mesleki uygulamanın odağında konumlanmasına önem verilmelidir.

Sosyal hizmet ve Toplum 5.0'ın bir araya gelmesi daha iyi bir gelecek inşası için önemli potansiyellere sahiptir. Bu entegrasyon, insan odaklı teknolojiyi ve veri analitiğiini kullanarak daha etkili hizmetler sunma, toplumsal dengeleri koruma, toplumun ihtiyaçlarına daha hızlı ve etkin yanıt verme fırsatları sunar. Örneğin internet tabanlı uygulamalar veya yapay zeka destekli sistemlerle sosyal hizmet uzmanları gerçek zamanlı veri analizleri yaparak toplumdaki ihtiyaçları daha iyi anlayabilir ve kaynakların etkin kullanımı noktasında daha etkin olanaklar sağlayabilirler. Bu sayede sosyal hizmet programları daha geniş ve daha işelevsel bir çözüm üretme potansiyeline sahip olur.

Toplum 5.0'ın sosyal hizmet müdahalelerinde kullanılmasına yönelik bazı zorluklar da mevcuttur. Özellikle küresel boyutta sosyal hizmet uzmanlarının, teknolojik becerilere uyum sağlaması ve müracaatların bu kendilerini sağlanan hizmet kaynaklarını kullanabilme becerisine sahip olmaları gerekir. Bu durum, özellikle teknoloji kullanımında zorluklar yaşayan sosyal hizmet uzmanları eğitime ulaşma noktasında dezavantajlı gruplar için birtakım zorluklar barındırır. Aynı zamanda gizlilik ve güvenlik konusu da önemli bir sorunsaldır. Müracaatçının bilgisinin gizliliği ve güvenliği, siber alanda sunulan sosyal hizmetin, geleneksek mahremiyet ilkesinin çerçevesini yeniden düşünmesi ve kapsamını geliştirmesini gerektirir. Bunun yanı sıra dijital alandaki sosyal hizmet kaynaklarına erişim, birtakım dijital aygıtları ve uygulamaları gerektirmektedir. Bir insan hakkı olarak sosyal hizmetin erişilebilir olması için, bu aygıtların toplumsal alandaki kullanımının da yaygınlaştırılması önemli olacaktır.

KAYNAKÇA

Agussani, A., & Sulasmi, E. (2021). Professional Social Workers in the Era of Revolution 4.0 (Case Study in Medan ODH Social Rehabilitation Center). Islam Realitas: Journal of Islamic and Social Studies, 7(1), 01-15.

Aksoy, S. (2017). Değişen Teknolojiler ve Endüstri 4.0: Endüstri 4.0'ı Anlamaya Dair Bir Giriş. SAV Katkı, 4, 34-44.

BTİK (Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu), Toplum 5.0 Araştırma Raporu. 15.09.2023 tarihinde https:// www.btk.gov.tr/uploads/pages/arastirma-raporlari/toplum-5-0-arastirma-raporu.pdf/ adresinden alındı.

Carraz, R., & Harayama, Y. (2018). Japan's innovation systems at the crossroads: Society 5.0. Digital Asia, 13(12), 33-45

Christensen, M., Frederiksen, A. B., & Madsen, K. B. (2022). What kind of social work in what kind of virtual space?. Nordic Social Work Research, 12(3), 339-349.

Council for Science Technology and Innovation. (2015). Report On The 5th Science And Technology Basic Plan. 25.09.2023 tarihinde https://www8.cao.go.jp/cstp/kihonkeikaku/5basicplan_en.pdf / adresinden alındı.

Deguchi, A., Hirai, C., Matsuoka, H., Nakano, T., Oshima, K., Tai, M., & Tani, S. (2020). What Is Society 5.0? İçinde, Society 5.0: A people-centric super-smart society. Society 5.0: A People-Centric Super-Smart Society, Tokya: Springer

Ege, A. ve ALTINDAĞ, Ö. (2018). Sosyal hizmet akademisyenlerinin teknoloji kullanımlarının incelenmesi. Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 18(1), 73-89.

Fukuyama, M. (2018). Society 5.0: Aiming for a new human-centered society. Japan Spotlight, 27(5), 47-50.

Gibelman, M. (1999). The Search for Identity: Defining Social Work—Past, Present, Future. Social Work, 44(4), 298-310.

Holosko, M. J. (2003). The History of The Working Definition of Practice. Research on social work practice, 13(3), 271-283.

Holroyd, C. (2022). Technological innovation and building a 'super smart'society: Japan's vision of society 5.0. Journal of Asian Public Policy, 15(1), 18-31.

Kamber, E., & Bolatan, G. İ. S. (2019). Endüstri 4.0 Türkiye Farkındalığı. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(30), 836-847.

Keidanren (Japonya İş Federasyonu) (2018) Society 5.0, Co-Creating The Future (excerpt). 10.09.2021 tarihinde https://www.keidanren.or.jp/en/policy/2018/095_outline.pdf/ adresinden alındı.

Nakanishi, H. (2019), Modern Society Has Reached Its Limits – "Society 5.0" Will Liberate us, World Economic Forum, Davos

Narvaez Rojas, C., Alomia Peñafiel, G. A., Loaiza Buitrago, D. F., & Tavera Romero, C. A. (2021). Society 5.0: A Japanese concept for a superintelligent society. Sustainability, 13(12), 6567

Önday, Ö. (2020). Society 5.0-İts Historical Logic and İts Structural Development. Journal of Scientific Reports, 2(1), 32-42.

Özkan, M., Arzu, A. L., & Yavuz, S. (2018). Uluslararası politik ekonomi açısından dördüncü sanayi-endüstri devrimi'nin etkileri ve Türkiye. International Journal of Political Science and Urban Studies, 6(2)

Payne, M. (2020). Modern Social Work Theory. Bloomsbury Publishing

Peraković, D., Periša, M., Cvitić, I., & Zorić, P. (2020). Information and communication technologies for the society 5.0 environment. XXXVIII Simpozijum o novim tehnologijama u poštanskom i telekomunikacionom saobraćaju–PosTel.

Pereira, A. G., Lima, T. M., & Santos, F. C. (2020). Industry 4.0 and Society 5.0: opportunities and threats. International Journal of Recent Technology and Engineering, 8(5), 3305-3308.Saracel, N., & Aksoy, I. (2020). Toplum 5.0: Süper akıllı toplum. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 9(2), 26-34.

Potočan, V., Mulej, M., & Nedelko, Z. (2020). Society 5.0: balancing of Industry 4.0, economic advancement and social problems. Kybernetes, 50(3), 794-811.

Silveira, C., & Reis, L. (2021). Society 5.0 in the integration of applications for sustainability–ICT as a reinforcement of social partnerships. 15.09.2023 tarihinde https://aisel.aisnet.org/capsi2021/31/ adresinden alındı.

Sá, M. J., & Serpa, S. (2022). Higher Education as a Promoter of Soft Skills in a Sustainable Society 5.0. Journal of Curriculum and Teaching, 11(4), 1-12.

Smuts, H., & Van der Merwe, A. (2022). Knowledge management in society 5.0: A sustainability perspective. Sustainability, 14(11), 6878.

Soylu, A. (2018). Endüstri 4.0 ve girişimcilikte yeni yaklaşımlar. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (32), 43-57.

Taisch, M., Casidsid, M. L., Despeisse, M., Luglietti, R., May, G., Morin, T. R., & Wuest, T. (2019). The 2019 World Manufacturing Forum Report. Skills for the future of manufacturing. 27.09.2023tarihindehttps://worldmanufacturing.org/wpontent/uploads/WorldManufacturingFoundation2019-Report.pdf adresinden alındı.

Toker, K., (2023). A Catalyst for Social Economy: Society 5.0. Making the Planet More Habitable (pp.247-281), İstanbul: Istanbul University Publication.

Bölüm 17

KURUMSAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK RİSK YÖNETİMİ

Nigar ÖZÇETİN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Bozok Üniversitesi Yozgat Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, Orchid ID: 0000-0003-0831-0911, nigar.ozcetin@bozok.edu.tr

1. Giriş

Gelişmiş pazarlardaki endüstrilerin çoğunda, herhangi bir işletmenin ayakta kalmak ve pazar payını korumak ve genişletmek için önemli çabalar göstermesi ve net bir stratejik vizyona sahip olması gerekir (Braendle vd., 2017, 125). Risk yönetimi prosedürleri, bir şirketin dinamik piyasalar ve düzenleyici değişiklikler arasında uzun vadeli yaşayabilirliğini korumayı amaçlamaktadır. Günümüz ekonomisinde işletmeler, işlerini büyütmek ve değer yaratmak için hızla büyüyen zorluklar ve fırsatlarla karşı karşıyadır. Çevresel, sosyal ve yönetişim kaygıları dahil olmak üzere sürdürülebilirlik sorunlarının artan fiziksel, düzenleyici, itibar ve finansal etkileri, işletmeleri riskleri belirlerken ve yönetirken daha geniş bir bakış açısı almaya zorlamaktadır (Braendle vd., 2017, 128).

İklim değişikliği, kaynak tüketimi ve atık gibi küresel sorunlar, işletmeleri iş akışlarını daha sürdürülebilir bir şekilde tasarlamaya ve geliştirmeye zorlayan gerçek iş risklerine ve fırsatlarına dönüşmektedir (Abdul Aziz vd., 2015, 1149). Sürdürülebilir uygulamalar, önce çevreyi, sonra toplumu ve ancak ondan sonra finansal performansı ön planda tutmalıdır (Rafi-Ul-Shan vd., 2018, 473). Bir iş bütün olarak, topluma zarar verecek şekilde faaliyet gösteriyorsa ve faaliyet gösterecek istikrarlı bir ortamı baltalıyorsa, bu tür faaliyetler ne ekonomik ne de sosyal olarak sürdürülebilir değildir. Dolayısıyla ekonomik büyüme arayışı, topluma ve çevreye önemli zararlar veriyorsa, bu ekonomik büyüme uzun vadede ekonomik, sosyal ve çevresel olarak sürdürülebilir değildir (Bebbington vd., 2014, 4). Sürdürülebilirlik, mevcut kararların gelecekteki bireylerin durumu üzerindeki etkisini değerlendirmek için bir çerçevedir ve mevcut eylemlerin gelecekteki sonuçlarını dikkate almasını gerektirir (Krysiak, 2009, 483).

Lider işletmeler, değişen teknolojileri, ortaya çıkan tüketici taleplerini ve değişen yasal gereklilikleri sürdürülebilir stratejilere ve operasyonlara dönüştürmektedirler. Başarılı sürdürülebilirlik programları stratejik, operasyonel, işbirlikçi ve yönetim gerekliliklerini sistematik olarak ele alır. Lider işletmeler, sürdürülebilirliği işletmelerinin dokusuna işlemek için liderlik taahhüdü, geleneksel olmayan işbirlikleri, değer zinciri etkilerinin sistematik değerlendirmeleri ve sağlam yönetişim yapıları aracılığıyla sıralı bir yaklaşımı benimserler (Yılmaz ve Flouris, 2010, 166).

2. Kurumsal Risk Yönetimi ve Kurumsal Sürdürülebilirlik Risk Yönetimi

2.1. Kurumsal Risk Yönetimi

Kurumsal skandalların ve çevresel felaketlerin çoğu, kurumsal yönetim mekanizmalarının yetersiz uygulanmasından kaynakladığı için kurumsal yönetim, yönetim tarafından dikkatle incelenmesi gereken önemli bir unsur

haline gelmektedir. Kurumsal yönetim, işletmenin hedeflerine ulaşmasında ve menfaat sahipleri ile güçlü bir ilişki kurulmasında önemli rol oynamaktadır (Abdul Aziz vd., 2015, 1149). İyi kurumsal yönetim ve sağlam risk yönetimi, kurumsal hayatta kalmanın temelidir ve aynı zamanda ekonomik, çevresel ve sosyal yönlerin dengelenmesi yoluyla sürdürülebilir değer elde etmede önemlidir. Kurumsal yönetimin hayati yönü, işletmenin karar alma sürecinin hem finansal hem de finansal olmayan yönlerinde daha geniş bir paydaş grubunu kapsayacak şekilde genişlemesidir (Abdul Aziz vd., 2015, 1150). Bu bağlamda kurumsal risk yönetimi; yatırımcılar, çalışanlar, müşteriler, tedarikçiler ve düzenleyiciler gibi çeşitli paydaşların yanı sıra işletmenin faaliyet gösterdiği yerel toplulukların ihtiyaç ve taleplerine cevap verecek şekilde gelişmektedir (Braendle vd., 2017, 228). Bu durumda da paydaşlar, daha iyi bir kurumsal itibar elde etmek için işleri en iyi uygulamalara göre yürütme konusunda işletmelere güvenmektedirler (Abdul Aziz vd., 2015, 1150).

Kurumsal risk yönetimi, süreçleri ve prosedürleri kuruluş genelinde sıralayarak ve iç kontrolleri dahil ederek işletme çapında riskin tanımlanması, değerlendirilmesi, hafifletilmesi ve izlenmesi için tutarlı bir çerçeve sağlamaktadır. Bu yaklaşım, işletmeleri riskleri ve fırsatları daha proaktif bir şekilde ele alma konusunda donatır, paydaşları koruyabilir ve onlar için değer yaratabilir (Braendle vd., 2017, 228). İyi kurumsal yönetime bağlı kalmak, belki de kurumsal hedeflere ulaşılması yoluyla riskleri yönetirken işletmenin sürdürülebilir değer yaratma potansiyelini güçlendirmektedir (Abdul Aziz vd., 2015, 1150).

2.2. Kurumsal Sürdürülebilirlik Risk Yönetimi

Kurumsal sürdürülebilirlik, işletmelerin ekonomik rafah, sosyal eşitlik ve çevresel kalite konularını aynı anda ele almalarını gerektirmektedir (Yılmaz ve Flouris, 2010, 168). Bir işletmenin sürdürülebilir olması için yenilenemeyen kaynakların kullanımını ve kirletici emisyonlarını en aza indirmesi gerekmektedir. Ayrıca işsizliğin azaltılmasına katkıda bulunmalı ve uzun vadeli değerlendirmeleri ve başarı göstergelerini kullanmalıdır (Weber vd., 2010, 41).

Kurumsal Sürdürülebilirlik, kurumsal büyümenin ve karlılığın önemli olduğunu kabul ederken, aynı zamanda işletmenin özellikle sürdürülebilir kalkınma- çevre koruma, sosyal adalet ve eşitlik ve ekonomik kalkınma ile ilgili olmak üzere toplumsal hedefleri takip etmesini gerektirir (Yılmaz ve Flouris, 2010,163). Ekonomik büyüme genellikle doğal çevreyi bozar ve sosyal eşitliği azaltırken, ekonomik daralma bireyler, topluluklar ve ülkeler üzerinde yıkıcı bir etkiye sahip olabilir (Bebbington vd., 2014, 8).

Kurumsal sürdürülebilirliğin özellikleri şunlardır (Görmen ve Korkmaz, 2022, 97) :

1. Sürdürülebilirliğe odaklanan organizasyon kültürü oluşturulur.

2. Üst yönetim desteğine önem verilir.
3. Paydaş katılımının önemi vurgulanır.
4. Çevre eğitimleri gerçekleştirilir.
5. Sürdürülebilirlik konuları tedarikçilerle birlikte izlenir.
6. Finansal olmayan parametreler iş değerlendirmelerinde kullanılır.
7. Paydaş bağlılıklarına önem verilir.

Kurumsal Sürdürülebilirliğin boyutları, genel olarak yasalara ve etik normlara uymak, çalışanlara adil davranmak, çevreyi korumak ve hayır kurumlarına katkıda bulunmak gibi önemli sorumluluk alanlarını belirtir (Doğan ve Kılıç, 2022,2035). Wilson, 2003 yılında yapmış olduğu çalışmada kurumsal sürdürülebilirlik kavramının ortaya çıkmasında dört temel yaklaşımın etkili olduğunu belirtmiştir (Tüm, 2014, 61). Bu kapsamda kurumsal sürdürülebilirliğe katkıda bulunan yaklaşımlar aşağıda sıralanmıştır (Yılmaz ve Flouris, 2010,163) :

1. Sürdürülebilir Kalkınma
2. Sosyal Sorumluluk
3. Paydaş Teorisi
4. Kurumsal Hesap Verebilirlik

Şekil 1'de ekonomik- çevresel-sosyal, ahlak felsefesi, stratejik yönetim ve iş hukuku başlıkları altında yukarıdaki 4 madde kurumsal sürdürülebilirliğin değerlendirilmesi kapsamında açıklanmıştır.

Şekil 1. *Kurumsal Sürdürülebilirliğin Değerlendirilmesi*

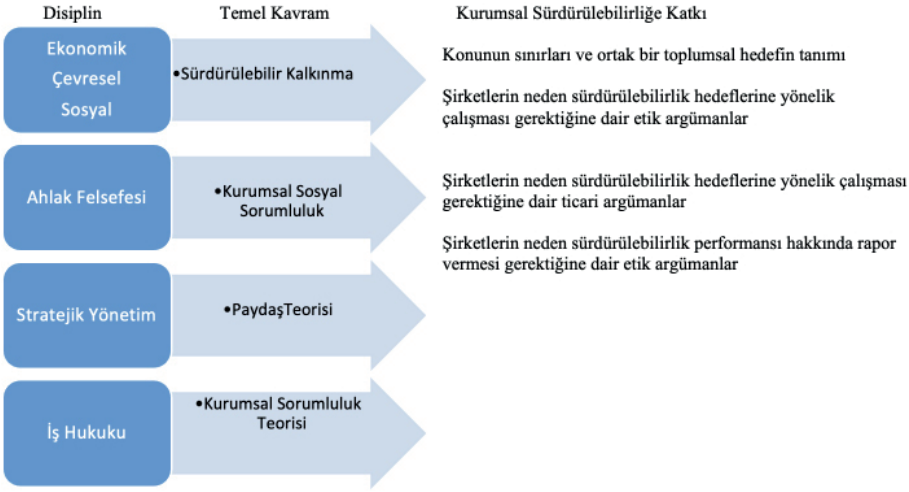

Kaynak: *Managing Corporate Sustainability: Risk Management Process Based Perspective, A. K. Yilmaz & T. Flouris, 2010, ss: 164.*

1. Sürdürülebilir Kalkınma**:** Şekil 1'de görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınma, işletmelerin odaklanması gereken alanları çevresel, sosyal ve ekonomik performans olarak ortaya koymaktadır. Sürdürülebilir kalkınma; işletmeler, hükümetler ve sivil toplum için ekolojik, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik olmak üzere ortak bir toplumsal hedef belirlemektedir. Bununla birlikte işletmelerin bu konuları neden önemsemesi gerektiği ise kurumsal sosyal sorumluluk ve paydaş teorileri çerçevesinde açıklanmaya çalışılmaktadır (Tüm, 2014, 62).

Dünya Bankası için Soubbotina tarafından 2004 yılında hazırlanan raporda birbiriyle ilişkili olan çevresel, ekonomik ve sosyal alanlarda eş zamanlı olacak şekilde bir denge sağlanmasının önemi belirtilmiştir. Bu denge, toplumun farklı grupların, aynı kuşakta yaşayan grupların ve farklı kuşakların faydasına yönelik olması gerektiği yönünde bir eşitlik anlayışı ortaya konulmuştur. Sonuç olarak, kurumların, ekonomik büyümeyi ve hayatta kalmayı sağlayabilmeleri için değişen çevreye uyum sağlamaları gerekmektedir. Bunun için ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere bölünmüş olan yaklaşımların bir arada değerlendirilmesi gerekmektedir (Turhan vd., 2018,20). Sürdürülebilirlik görüşü, işletmelerin başarılı olması ve kendi ihtiyaçlarını karşılaması için üç boyutta da yani ekonomik-çevresel ve sosyal büyümenin zorunlu olduğunu savunmaktadır (Elijido-Ten, 2017, 957- 958). İşletmelerin çevre, sosyal ve yönetişim konularındaki mevcut veya geçmiş performanslarını değil, bu alandaki iyi risk yönetimini de ortaya koymaları gerekmektedir. Bu risklerin algılanması, faaliyet türü, yatırım kararları, belirli bölgelere taşınma, risk yönetimi politikaları ve yöneticilerin ifade ettiği değerler gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişebilmektedir (Boiral vd., 2020, 2557). Sürdürülebilirlik görüşünü benimseyen işletmeler, zorunlu düzenlemelerden önce iklim değişikliğini azaltmak için yenilikçi fırsatları proaktif olarak aramaya ve aynı zamanda maliyetleri düşürmeye ve verimliliği arttırmaya isteklidirler (Elijido-Ten, 2017, 957- 958). Böylece sonraki nesillerin ihtiyaçları için işletme faaliyetleri; ekonomik, çevresel ve sosyal yönlerine odaklanan sorumlu işletmelere dönüşebilmektedirler (Dincer vd., 2021, 158) .

Sürdürülebilir kalkınma kavramının organizasyon düzeyine indirgenmesi, kurumsal sürdürülebilirlik olarak ifade edilebilir (Turhan vd., 2018, 20). İşletmelerin iç ve dış çevrelerinde yer alan paydaşlarının ihtiyaçlarını, işletmenin gelecekteki paydaşlarının ihtiyaçlarını karşılamak konusunda mahrum bırakmayan kalkınma sürdürülebilir kalkınma olarak ifade edilir (Tüyen, 2020, 94). Sürdürülebilir kalkınma, siyasi ya da hükümetlerin üstlenmiş oldukları sorumlulukların dışında iş hayatında da kendi sorumluluğunu yerine getirmelidir. Çevre kirliliği, ekolojik denge, doğal afetler yalnızca insanlara zarar vermemekte aynı zamanda işletmelerin uzun vadeli olup olmayacağı hakkında bilgi vermektedirler (Ağ ve Sülük, 2019,

1947). Bu durumda, kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınma kavramının işletme düzeyine indirgenmiş hali olarak tanımlanabilir (Tüyen, 2020, 94). Genel olarak, sürdürülebilir kalkınma kavramı uzun vadeli, hatta nesiller arası bir bakış açısına odaklanmaktadır (Boiral vd., 2020, 2558). Sürdürülebilir kalkınma kaygıları, insan faaliyetlerinin ekolojik, sosyal veya ekonomik temelden ödün vermeden insanların fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde nasıl organize edileceğine ve yönetileceğine odaklanma eğilimindedir (Bebbington vd., 2014, 4). Bununla birlikte sürdürülebilir kalkınma sorunları, medyada geniş yer bulmaları nedeniyle işletmelerin itibarını ve değerini önemli ölçüde etkileyebilir. Örneğin; Dieselgate bir yönetişim sorunundan (gerçek dizel araç emisyonlarında dolandırıcılık) kaynaklanmış olsa da, çevresel (araç kirliliği), sosyal (hava emisyonlarının sağlık üzerindeki etkileri), yasal (birkaç milyar dolar- şirket ve yönetimi aleyhine açılan davalar) ve ekonomik (araç uyumu ve yasal hususlarla ilgili maliyetler, hisse değerinde önemli düşüş) alanlarda da etkileri olmuştur (Boiral vd., 2020, 2559).

2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk: Sürdürülebilirliğin özel bir zorluğu sosyal boyuttur. İşletme düzeyindeki sosyal riskler, katılımın ele alınması, maaş adaleti, iş güvenliği, işyerinde sağlık standartları ve yeni işlerin yaratılması gibi hususları içermektedir (Weber vd., 2010, 41). Temel olarak kurumsal sosyal sorumluluk terimi, bireylerin ve toplumun değerlerine, yani çalışanların ve şirketle ilgili diğer grupların çıkarlarına saygı göstermekle ilgili olarak kullanılmaktadır. Artan çevresel zorluklar ve sınırlı kaynaklar bağlamında kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin hem sosyal hem de ekolojik taahhütlerini yansıtmak için uygulanmaktadır (Gramlick ve Finster, 2013, 633). Başka bir deyişle kurumsal sosyal sorumluluk; satış oranları, pazar payı, gelişmiş kurumsal profil, markalaşma, azalan işletme maliyetleri, çalışanların motivasyonu, yatırımcı ve finansal analistlere artan ilgi kriterlerinde kurumların performanslarını yüksek tutmak için yapılması beklenen çalışmaları ifade etmektedir (Doğan ve Kılıç, 2022, 2034).

3. Paydaş Teorisi: Paydaşlar ve hükümet politikaları/mevzuat, işletmeleri sorumluluktan kaçınmak için sürdürülebilirliği entegre etme konusunda etkiler. Sürdürülebilirliğin ticari faaliyetlere entegre edilmesi konusunda en çok belirtilen itici güçleri yasal baskı ve mevzuattır. Mevzuatın en önemli alanları, ürünlerde kullanılan kimyasalların miktarları ve türleri, kimyasal atıklar, fabrika suyunun deşarjı, atık bertarafı, menşe yeri, emisyon ve depolama vergisi, müdürlerin ve görevlilerin sağlık ve güvenlikle ilgili kişisel sorumlulukları ile ilgilidir (Rafi-Ul-Shan vd., 2018, 474). Paydaşlar açısından bakıldığında ise, paydaşların işletmelerin faaliyetleri açısından önemli oldukları ve farklı seviyelerde de olsa beklentilerinin karşılanması gerektiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu gerçeğin farkında olan işletmeler, herhangi bir başarısızlıkla karşılaşmamak için paydaşlarıyla

olan ilişkilerini belli bir zemine oturtmak suretiyle sürdürülebilirliklerini sağlayabilmektedirler (Ertuğrul, 2008, 204). Kurumların müşterilerine, hissedarlarına, tedarikçilerine, çalışanlarına, çevrelerine veya içinde faaliyet gösterdikleri toplum gibi çıkar gruplarına hesap verme sorumlulukları vardır ve "paydaş teorisi" denilen bu teori kurumsal sürdürülebilirliğin temelidir (Görmen ve Korkmaz, 2022, 97).

4. Kurumsal Sorumluluk Teorisi: Kurumsal sorumluluk kapsamında kurumsal hesap verebilirlik kuramı yer almaktadır. Burada işletme faaliyetlerinin işletmenin dış çevresinden etkilenmesi ve bu nedenle bu faaliyetlerin etkilerinden sorumlu olması söz konusudur. Bu bağlamda, hem içsel hem de dışsal çevrede, bu faaliyetlerin etkilerinin ölçülmesi gerekmektedir. Dolayısıyla kurumsal hesap verebilirlik kuramına göre işletme tarafından gerçekleştirilen faaliyet sonuçlarının ve bu faaliyetlerin etkilerinin, işletme dışı paydaşlara raporlanması söz konusudur. Ayrıca işletmelerin sadece finansal performanslarını değil de çevresel, sosyal performanslarını da raporlaması gerekmektedir (Tüm, 2014, 63).

Kurumsal sürdürülebilirlik yönetimi, sosyal ve ekolojik yönlerle ve bunların ticari faaliyetlerin geleneksel operasyonel yönetimi sürecine entegrasyonuyla ilgilenen ticari işletme içindeki aktörler grubunu ve kurumsal yapıyı tanımlar (Yılmaz ve Flouris, 2010,163). Kurumsal Sürdürülebilirlik Risk Yönetimi (KSRY) ise, işletmelerin karşı karşıya olduğu stratejik, ekonomik, operasyonel ve tehdit risklerinin yanısıra çevresel, sosyal ve ekolojik risklerle ilgilenir. En iyi kurumsal sürdürülebilirlik stratejileri ve yönetim yaklaşımları, tüm kurumsal risklerin hem bütünsel hem de sistematik bir şekilde değerlendirilmesini gerektirir. KSRY Çerçevesi, yöneticilere, sürdürülebilirliğin etkin bir şekilde ele alınmasını sağlamak için gereken risk göstergelerini, risk kaynaklarını, hedefleri ve raporlama sistemlerini oluşturan bütünsel ve sistematik bir sürdürülebilirlik risk yönetimi sürecinin nasıl oluşturulacağı konusunda rehberlik sağlamak üzere tasarlanmıştır (Yılmaz ve Flouris, 2010,167).

KSRY çerçevesinin özellikleri aşağıda sıralanmıştır (Yılmaz ve Flouris, 2010,168):

1. İş yaparken, sosyal, ekonomik ve çevresel yönlerin tüm kurumsal risklerini içerir.

2. İşletmenin hem organizasyon içindeki hem de toplumdaki tüm paydaşların çıkarlarını göz önünde bulundurur.

3. Sürdürülebilir kalkınmanın zorluklarını ve fırsatlarını üstlenme konusunda ciddi olan işletmeler için stratejik bir yol haritası sunar.

4. Sürdürülebilirliği iş planlaması, iş geliştirme, kurumsal yönetişim, proje yönetimi, risk yönetimi, kaynaklar, insan kaynakları süreci, paydaş

yönetimi dahil, tüm işletme fonksiyonlarına entegre etmek için sistematik bir süreç sağlamayı amaçlamaktadır.

5. Kurumsal sürdürülebilirlik faktörlerinin kurumsal sistemlere, işlevlere ve operasyonlara yerleştirilmesi için bir çerçeve sağlar.

3. Kurumsal Sürdürülebilirlik ile İlgili Zorluklar

Kurumların sürdürülebilirlikle ile ilgili yaşadığı zorlukların bazıları aşağıda sıralanmıştır (Kuşat, 2012, 238):

1. Kurumların insan gücünün etkin olmaması ve kaynakların yetersizliği,
2. Yönetimin dirayetsiz ve zayıf davranış sergilemeleri,
3. Örgüt amaçlarının gerekçelerinin açık olmaması,
4. Kurumsal rolün tam olarak benimsenmemesi,
5. İletişim ve koordinasyondaki eksiklikler sonucunda işbirliklerinde yaşanan belirsizlikler,
6. Kaynak tahsislerinin etkin bir şekilde yapılamaması,
7. Üretimde rekabetin çok yoğun olması.

4.Sürdürülebilirlik Riskleri

Sürdürülebilir iş uygulamaları için piyasaların ve toplulukların artan farkındalığı, kuruluşlar için riskleri de beraberinde getirmiştir. Bu riskler çevresel, sosyal ve finansal/ekonomik tehlikeleri içerir. Çevresel boyutta riskler, paylaşılan bir ekosistemin kalitesine yönelik gereksinimlerin karşılanmasını içermektedir. Sosyal boyutta riskler, çalışanlara, müşterilere, iş ortaklarına, hükümetlere ve topluma karşı sorumlulukların yerine getirilmesini ifade eder. Finansal boyutta riskler ise, finansal ortamın getirdiği parasal riskleri, şirketlerin ve bireylerin aldatıcı davranışlarını ve sürdürülebilir ekonomik büyüme çabasını içermektedir (Giannakis ve Papadopoulos, 2016, 456).

Sürdürülebilirlik ile ilgili riskler aşağıda Şekil 1'deki gibi gösterebiliriz (Giannakis ve Papadopoulos, 2016, 461):

Tablo 1. Sürdürülebilirlik Riskleri

İç Kaynaklı Sürdürülebilirlik Riskleri	**Dış Kaynaklı Sürdürülebilirlik Riskleri**
Çevresel Riskler	
Çevre kazaları (örneğin yangınlar, patlamalar) Kirlilik (hava, su, toprak) Sürdürülebilirlik yasalarına uyulmaması Sera gazı emisyonu, ozon tabakasının incelmesi Enerji tüketimi (verimsiz enerji kullanımı) Aşırı veya gereksiz ambalaj Ürün atığı	Doğal afetler (örneğin kasırga, sel, deprem) Su kıtlığı Aşırı sıcaklık ve kuraklıklar
Sosyal Riskler	
Aşırı çalışma saatleri Adil olmayan ücret politikaları Çocuk işçi/zorla çalıştırma Ayrımcılık (ırk, cinsiyet, din, engellilik, yaş, siyasi görüşler) Sağlıklı ve güvenli çalışma ortamı İşe alım politikalarında sömürücü uygulamalar (sözleşme eksikliği, sigorta) İnsanlık dışı muamele/taciz Hayvanlara kötü muamele	Pandemi Sosyal istikrarsızlık Demografik zorluklar/yaşlanan nüfus
Finansal Riskler	
Rüşvet Asılsız iddialar/sahtekârlık Fiyat sabitleme suçlamaları Antitröst iddiaları Patent ihlalleri Vergi kaçırma	Boykotlar Açılan davalar Enerji fiyatı oynaklığı Finansal krizler

Kaynak: *Supply Chain Sustainability:A Risk Management Approach: Giannakis ve Papadopoulos, 2016, 461):*

Şekil 1'de görüldüğü gibi sürdürülebilirlik riskleri çevresel riskler, sosyal riskler ve finansal riskler olarak üçe ayrılmıştır. Bu riskler iç kaynaklı ve dış kaynaklı sürdürülebilirlik riskleri olarak düşünüldüğünde ise; iç kaynaklı çevre riskleri çevre kazaları (örneğin yangınlar, patlamalar), kirlilik (hava, su, toprak), sürdürülebilirlik yasalarına uyulmaması, sera gazı emisyonu, ozon tabakasının incelmesi, enerji tüketimi (verimsiz enerji kullanımı), aşırı veya gereksiz paketleme, ürün atığı riskleridir. Dış kaynaklı çevre riskleri; doğal afetler (örneğin kasırga, sel, deprem), su kıtlığı, aşırı sıcaklık ve kuraklıklardır. İç kaynaklı sosyal riskler; aşırı çalışma saatleri, adil olmayan ücret politikaları, çocuk işçi/zorla çalıştırma, ayrımcılık (ırk, cinsiyet, din, engellilik, yaş, siyasi görüşler), sağlıklı ve güvenli çalışma ortamı, işe alım politikalarında sömürücü uygulamalar (sözleşme eksikliği, sigorta), insanlık dışı muamele/taciz ve hayvanlara kötü muameledir. İç kaynaklı sosyal riskler;

pandemi, sosyal istikrarsızlık ve demografik zorluklar/yaşlanan nüfustur. İç kaynaklı finansal riskler; rüşvet, asılsız iddialar/sahtekârlık, fiyat sabitleme suçlamaları, antitröst iddiaları, patent ihlalleri ve vergi kaçırmadır. Dış kaynaklı finansal riskler ise; boykotlar, açılan davalar, enerji fiyatı oynaklığı ve finansal krizlerdir.

5.Sürdürülebilirlik Riskleri ile Baş Etme Yolları

Sürdürülebilirlik riskleri ile baş etme yolları aşağıda Tablo 2'de gösterilmiştir:

Tablo 2. Sürdürülebilirlik Riskleri ile Baş Etme Yolları

Sürdürülebilirlik Riskleri	**Sürdürülebilirlik Riskleri ile Baş Etme Yolları**
Çevre Kazaları	Olası kazalar için acil eylem planları oluşturulmalıdır. Sigortalama işlemi yapılmalıdır.
Kirlilik	Hava, su veya toprağın kirlenmesine sebep olacak atıklar için gerekli önlemlerin alınması sağlanmalıdır.
Sürdürülebilirlik Yasalarına Uyulmaması	Mevzuatlar takip edilmeli, yasaları çiğneyecek faaliyetlere izin verilmemelidir.
Sera Gazı Emisyonu, Ozon Tabakasının İncelmesi	Temiz enerji kullanılmalıdır. Tedarikçilerin de sürece dahil edilmesi sağlanmalıdır. Karbondioksit ayak izi takip edilmelidir.
Enerji Tüketimi (Verimsiz Enerji Kullanımı)	Enerji kullanımı düşük olan teknolojiler kullanılmalıdır. Kendi enerjisini üretebilen tesisler kurulmalıdır. Enerji tüketimini azaltıcı önlemler alınmalıdır.
Aşırı Ve Gereksiz Ambalaj	Ambalajlamanın daha az gerektirdiği ürünler üretilmelidir. Sürdürülebilir ambalaj kullanmalıdır. Ambalajların geri dönüşümü sağlanmalıdır.
Ürün Atığı	Sürdürülebilir atık yönetimi sağlanmalıdır. Atıkların geri dönüşümü sağlanmalıdır. Ürün israfına sebep olacak faaliyetlerden kaçınılmalıdır.
Doğal Afetler	Doğal afetlere karşı sigortalama yapılmalıdır. Doğal afetlerin görülebileceği yerlere tesis yapılmamalıdır. Doğal afetlere ilişkin acil durum planları oluşturulmalıdır. Doğal afetlere karşı acil durum ekipmanları oluşturulmalıdır.
Su Kıtlığı	Su tüketimini azaltıcı politikalar uygulanmalıdır. Kullanılmış suyun çeşitli şekillerde değerlendirme işlemleri yapılmalıdır. Suyun geri dönüşümünü sağlayacak ekipmanlar kurulmalıdır. Su ayak izi takip edilmelidir.
Aşırı Sıcaklıklar Ve Kuraklıklar	Tedarik zinciri aşırı kuraklık ve sıcaklıklara karşı esnekleştirilmelidir. Acil eylem planı oluşturulmalıdır.

Aşırı Çalışma Saatleri	Çalışanların verimlilik düzeylerini izlenmeli ve verimliliklerini arttıracak önlemler alınmalıdır. Çalışma saatlerini esnekleştirilmelidir. Çalışanların aşırı iş saatlerine neden olacak düzenlemelerden kaçınılmalıdır.
Adil Olmayan Ücret Politikaları	Çalışanların adil maaş almalarını sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır. Asgari ücret konusunda devletin koymuş olduğu yasalar uygulanmalıdır.
Çocuk İşçi/ Zorla Çalıştırma	Çocuk işçi çalıştırma konusunda hassas olmayan bölgelere yatırım yapılmamalıdır. Çocuk işçi çalıştırmama konusunda tedarikçilerle işbirliği içinde bulunulmalıdır. Çocuk işçi istismarına önleyecek tedbirler alınmasını sağlanmalıdır.
Ayrımcılık	Ayrımcılığı önleyecek politikalar geliştirilmelidir. Çalışanlar arasında fırsat eşitliği sağlanmalıdır. Adil ücret politikası uygulanmalıdır. Adaletsizliği tespit edebilmek için şikâyet mekanizmaları oluşturulmalıdır.
Pandemi	Esnek çalışma saatleri geliştirilmelidir. Çalışanların pandemi konusunda eğitimine önem verilmelidir.
Sosyal İstikrarsızlık	Çalışanlar için mutlu olabilecekleri iş alanları oluşturulmalıdır. İşin durması durumunda alternatif politikalar üretilmelidir. Çalışanlar için adil bir ücret ve çalışılabilir alanlar oluşturulmalıdır.
Demografik Zorluklar/ Yaşlanan Nüfus	İstihdama yönelik gerekli önlemleri alınmalıdır. Kadınlara yönelik istihdam politikaları oluşturulmalıdır.
Sağlıklı ve Güvenli Çalışma Ortamı	Çalışanların sağlığı ve güvenliğine yönelik iş alanları oluşturulmalıdır.
İşe Alım Politikalarında Sömürücü Uygulamalar	İşe alım politikaları sömürücü uygulamalara yer vermeyecek şekilde oluşturulmalıdır. Çalışanlarla yapılacak sözleşmelerin ve sigortalarının yapılması konusunda gerekli özen gösterilmelidir.
İnsanlık Dışı Muamele/ Taciz	Çalışanların mobbinge uğramasını veya taciz edilmesini önleyici tedbirler alınmalıdır. Çalışan şikayetlerinin dikkatle ve özenle incelenmesi sağlanamalıdır. Mobbing yapan veya taciz eden personelin cezalandırılması konusunda gerekli önlemler alınmalıdır.
Hayvanlara Kötü Muamele	Hayvanlara kötü muamele yapılmasını engelleyici şirket politikaları oluşturulmalıdır. Hayvanlara faydalı olacak projeler geliştirip bu projeler uygulanmalıdır.

Rüşvet	Rüşveti engelleyen iç kontrol sistemleri oluşturulmalıdır. Çalışanların rüşvet iddialarına yönelik olarak şikayetleri dikkatli bir şekilde incelenmelidir. Rüşvet iddialarına adı karışan personelin gerekli şekilde ceza alması sağlanmalıdır.
Asılsız İddialar/ Sahtekârlık	Kurumsal yönetim anlayışı uygulanmalıdır. Şeffaf, adil ve hesap verebilir yönetim anlayışı oluşturulmalıdır. Sahtekârlıkları önleyici iç kontrol politikaları oluşturulmalıdır.
Fiyat Sabitleme Suçlamaları	Uygun fiyat politikaları oluşturulmalıdır.
Antitröst İddiaları	Antitröst iddialarına sebep olabilecek kurumlarla ilişkiler düzenlenmelidir.
Patent İhlalleri	Çalışanların patent haklarını koruyucu önlemler alınmalıdır. Patent ihlallerine sebep olabilecek davranışlardan kaçınılmalıdır.
Vergi Kaçırma	Her ülkenin yasal süreçlerini takip edilmeli ve vergisel zarara sebep olabilecek faaliyetlerden uzak durulmalıdır. Vergi kaçırılmasına engel olabilecek iç kontrol sistemleri oluşturulmalıdır.
Boykotlar	Boykotlara sebep olabilecek faaliyetlerden kaçınılmalıdır. Boykot olduğu durumlarda en az zararla kurtulabilmek için gerekli önlemler alınmalıdır.
Açılan Davalar	Aleyhe açılan davaların olması durumunda davaları değerlendiren bir sistem kurulmalıdır. Davalar konusunda yöneticileri bilgilendiren bir iç kontrol sistemi oluşturulmalıdır. Yüksek tazminat ödemesi olabilecek davalar için gerekli finansal önlemler alınmalıdır.
Enerji Fiyatı Oynaklığı	Enerji fiyatı oynaklığına yönelik gerekli tedbirler alınmalıdır. Alternatif enerji kaynakları oluşturulmalıdır.
Finansal Krizler	Likiditenin sağlanması konusunda gerekli önlemler alınmalıdır. Likit varlıklara yatırım yapılmalıdır.

Tablo 2'de görüldüğü gibi, işletmeler açısından ortaya çıkabilecek sürdürülebilirlik risklerine yönelik olarak alınabilecek önlemler açıklanmaya çalışılmıştır. İşletmelerin meydana gelebilecek bu riskleri kendileri açısından meydana gelmeden önce değerlendirip gerekli önlemleri almaları birçok konuda daha büyük zararlara sebep olunmasını engelleyecek ve işletmelerin sürdürülebilirliklerini arttırabilecektir. Bu sebepten dolayı sürdürülebilirlik risklerinin belirlenmesinin ve gerekli önlemlerin alınmasının işletmeler açısından büyük öneme sahip olduğunun bilinmesi gerekmektedir.

Sonuç

İşletmelerin dinamik piyasalar ve düzenleyici değişiklikler arasında uzun vadeli yaşayabilmesi risk yönetimi ile mümkün olmaktadır. Günümüz işletmeleri uzun vadeli ayakta kalabilmek için özellikle sürdürülebilirlik sorunları ile baş etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu nedenle işletmeler, iş akışlarını daha sürdürülebilir bir şekilde tasarlamaya ve geliştirmeye zorlanmaktadırlar. Lider işletmeler ise değişen teknolojileri, ortaya çıkan tüketici taleplerini ve değişen yasal gereklilikleri sürdürülebilir stratejilere ve operasyonlara dönüştürmektedirler.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde kurumsal risk yönetimi ve kurumsal sürdürülebilirlik risk yönetimine, üçüncü bölümde ise kurumsal sürdürülebilirlik ile ilgili zorluklara değinilmiştir. Dördüncü bölümde ise, sürdürülebilirlik riskleri hakkında bilgi verilmiştir. İşletmeler için sürdürülebilirlik riskleri, iç kaynaklı ve dış kaynaklı olarak değerlendirilmiş ve çevresel, sosyal ve finansal riskler olarak gruplandırılmıştır. İç kaynaklı çevre riskleri çevre kazaları (örneğin yangınlar, patlamalar), kirlilik (hava, su, toprak), sürdürülebilirlik yasalarına uyulmaması, sera gazı emisyonu, ozon tabakasının incelmesi, enerji tüketimi (verimsiz enerji kullanımı), aşırı veya gereksiz paketleme, ürün atığı riskleridir. Dış kaynaklı çevre riskleri; doğal afetler (örneğin kasırga, sel, deprem), su kıtlığı, aşırı sıcaklık ve kuraklıklardır. İç kaynaklı sosyal riskler; aşırı çalışma saatleri, adil olmayan ücret politikaları, çocuk işçi/zorla çalıştırma, ayrımcılık (ırk, cinsiyet, din, engellilik, yaş, siyasi görüşler), sağlıklı ve güvenli çalışma ortamı, işe alım politikalarında sömürücü uygulamalar (sözleşme eksikliği, sigorta), insanlık dışı muamele/taciz ve hayvanlara kötü muameledir. İç kaynaklı sosyal riskler; pandemi, sosyal istikrarsızlık ve demografik zorluklar/yaşlanan nüfustur. İç kaynaklı finansal riskler; rüşvet, asılsız iddialar/sahtekârlık, fiyat sabitleme suçlamaları, antitröst iddiaları, patent ihlalleri ve vergi kaçırmadır. Dış kaynaklı finansal riskler ise; boykotlar, açılan davalar, enerji fiyatı oynaklığı ve finansal krizlerdir. Son bölümde ise; sürdürülebilirlik riskleri ile ilgili olarak işletmelerin bu risklerle baş etme stratejileri açıklanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Abdul Aziz, N.A., N. A. Manab ve S. N. Othman (2015), Explorıng The Perspectıves Of Corporate Governance And Theorıes On Sustaınabılıty Rısk Management (SRM), Asian Economic and Financial Review, 5(10), 1148-1158.

Ağ, A. ve Sülük, R.G. (2019). Sürdürülebilirlik, Çevresel Riskler ve Çevre Muhasebesi Arasındaki İlişkinin Tespiti: Erzurum İlinde Bir Araştırma, İşletme Araştırmaları Dergisi, 11 (3), 1945-1960.

Bebbington, J., J. Unerman & B. O'Dwyer (2014), Sustainability Accounting and Accountability, Routledge Taylor & Francis Group, İkinci Baskı, Londra ve New York.

Boiral, O, Talbot, D & Brotherton, M.C. (2020), Measuring sustainability risks: A rationalmyth?, Business Strategy and the Environment, 29, 2557–2571.

Braendle, U., Y. Mozghovyi & K. Huryna (2017), Corporate Competitiveness and Sustainability Risks, Risk Governance and Control: Financial Markets & Institutions, 7(4), 225-233.

Dincer, C., B. Dincer, A.İ. Keskin (2021). Sürdürülebilirlik Ve Finansal Performans Arasındaki İlişkinin Bıst100 Ve Bıst Sürdürülebilirlik Şirketleri Aracılığıyla İncelenmesi, Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 658, 157-180.

Doğan, B. ve M.B. Kılıç (2022). Kurumsal Sürdürülebilirlik Performansının Entropi Ve Gri İlişkisel Analizi İle Değerlendirilmesi: Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9 (3), 2027-2057.

Elijido-Ten, E.O. (2017), Does recognition of climate change related risks and opportunities determine sustainability performance?, Journal of Cleaner Production, 141, 956-966.

Ertuğrul, F. (2008), Paydaş Teorisi Ve İşletmelerin Paydaşları İle İlişkilerinin Yönetimi, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 31, 199-223.

Flourıs, T.G. & Yılmaz, A. K. (2011), Risk Management and Corporate Sustainability in Aviation, Routledge Taylor & Francis Group.

Giannakis, M. ve T. Papadopoulos (2016). Supply Chain Sustainability: A Risk Management Approach, Int. J. Production Economics, 171, 455–470.

Gramlich, D. & Finster,N. (2013), Corporate Sustainability and Risk, J Bus Econ, 83, 631–664.

Görmen, M. ve G.Korkmaz (2022). Kurumsal Sürdürülebilirlik İçin Sürdürülebilir İç Denetim: Geleceğin İç Denetim Fonksiyonu, Denetişim, 13 (25), 94-115.

Krysiak, F.C. (2009), Risk Management as a Tool for Sustainability, Journal of Business Ethics, (85), 483–492.

Kuşat, N. (2012). Sürdürülebilir İşletmeler İçin Kurumsal Sürdürülebilirlik Ve İçsel Unsurları, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi, 14 (2), 227-242.

Rafi-Ul-Shan, P.M., D. B. Grant, P. Perry & S. Ahmed (2018), Relationship Between Sustainability and Risk Management in Fashion Supply Chains, International Journal of Retail & Distribution Management, 46 (5), 466-486.

Turhan, G.D., T. Özen ve R.S. Albayrak (2018). Kurumsal Sürdürülebilirlik Kavramı, Stratejik Önemi Ve Sürdürülebilirlik Performansı Ölçümü: Literatür Çalışması, Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, 9 (1), 17-37.

Tüm, K. (2014). Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Muhasebeye Yansımaları: Sürdürülebilirlik Muhasebesi, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 5(1), 58-81.

Tüyen, Z. (2020), İşletmelerde Sürdürülebilirlik Kavramı Ve Sürdülebilirliği Etkileyen Etmenler, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,19 (37), 91-117.

Yilmaz A.K. & Flouris,T. (2010), Managing Corporate Sustainability: Risk Management Process Based Perspective, African Journal of Business Management , 4 (2), 162-171.

Weber,O., R.W. Scholz & G. Michalik (2010), Incorporating Sustainability Criteria into Credit Risk Management, Business Strategy and the Environment, 19, 39–50.

Bölüm 18

DOĞU-BATI KARŞITLIĞINDA İRAN'IN ORTA DOĞU'DAKİ KONUMU

Zakir AVŞAR[1]

Burak MEDİN[2]

Serhan KOYUNCU[3]

1 Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi, zakir.avsar@hbv.edu.tr
2 Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi, burakmedin@erciyes.edu.tr
3 Dr. Öğretim Üyesi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi, serhan.koyuncu@hbv.edu.tr

Giriş

İran, 7 Ekim 2023'teki Hamas saldırılarının ardından Orta Doğu'daki konumu ve İsrail ile olan ilişkileri çerçevesinde yeniden gündeme gelmiştir. Kamu diplomasisinin 21'inci yüzyılda "karşılıklı anlayış ve ilişki inşa etme" temelinde uluslararası iletişim perspektifi bağlamındaki işleyişi ile aslında hedeflenen; sert güç araçlarının yerini yumuşak güç araçlarının almasıydı. Bu doğrultuda sert güç temelinde işleyen simetrik ve asimetrik savaşların yerini daha çok soğuk savaşların alması ve aktörlerin uluslararası düzlemdeki rekabetlerinin sıcak savaşa evrilme olasılığının düşmesi tahmin edilmekteydi. Önce Rusya – Ukrayna Savaşı ve ardından Orta Doğu'da 7 Ekim'de yaşanmaya başlayan gerilim kamu diplomasisinin rolünün bir kez daha değerlendirilmesi gerektiği tartışmalarının doğmasına yol açmıştır. Bilindiği gibi, karşılıklı ilişkilerde klasik diplomatik anlayışın önemli olmasının yanı sıra, kamu diplomasi de büyük önem taşımakta ve rol oynamaktadır. 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren artmaya devam eden uluslararası entegrasyon gereksinimi (Keohane, 2002, s. 27-29) ile birlikte uluslararası alanda kamu diplomasinin yeri daha da belirginleşmiştir. Temel amacı uluslararası sistemde daha fazla söz sahibi olmak olan kamu diplomasisi (Cull, 2009, s. 12) çağın yarattığı bir gerekliliktir. 21'inci yüzyılda uluslararası ilişkiler gittikçe daha asimetrik bir hâl almaktadır. Örneğin, "11 Eylül" benzeri olaylar net bir şekilde tüm devletlerin önceliklerini değiştirmiş; politik ve askerî hedefler öncelikler listesinde ilk sıraya yerleşmiştir (Leonard, Stead, & Smewing, 2002, s. 10). İran tarihine kısaca göz atıldığında ise, Med Savaşları'nın önemi ortaya çıkmaktadır. Med savaşları (Helen-Pers), bir tarafta şehirlere bölünmüş bir siyasal sistem ile akıl ve özgürlüğe vurgu yapan Yunan şehir-devletlerini yansıtırken; diğer yandan, geniş bir coğrafyayı merkezi hiyerarşi ile kontrol eden Doğu'nun "despotik" imparatorluğunun Batı karşındaki temsilini ifade etmektedir (Hentch, 1996, s. 24). Bu bağlamda Helen-Pers savaşı, Doğu ve Batı'nın coğrafi, yönetimsel ve kültürel temelde farklılaşmasını derinleştirmiştir. Bu savaş, Doğu ve Batının birbirlerini "öteki" kılan söylemini kurmasında tarihi bir rol oynamıştır.

Bugün resmî adıyla İran İslam Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgede, M.Ö. 800'lü yıllardan itibaren Med İmparatorluğu, M.Ö. 400'lü yıllardan itibaren Pers İmparatorluğu, 1501-1736 yılları arasında Safevî Devleti, 1736'dan 1935'e kadar Kaçar Devleti hüküm sürmüştür. 1935 yılında ülkenin adı "İran" olarak değiştirilmekle birlikte, bir süre daha "Kaçar" ve "Acemistan" isimleri de kullanılmaya devam etmiştir. 1979 yılında ise "İran İslam Cumhuriyeti" adı, ülkenin resmî adı olmuştur. "Medler" ise bugünkü İran'ın Kuzeybatı ve günümüzdeki Azerbaycan'ın güney ve güneydoğu kesimlerinde yaşamış halka verilen isimdi. Yunanlılar, "Medler"in yaşadığı bölgeye "Medya" ismini vermişlerdir. Medler'e ilk kez Asur kralı III. Salmaneser'in dönemindeki (M.Ö. 858-824) yazılarda "Mada" adı ile rastlanmaktadır. Pers İmparatorluğu, modern İran'ın 1935'te kurulmasından önceki tarihlerde İran platosunu yönetimi altında bulunduran çok sayıdaki hanedana verilen ortak isimdir. Döneminde

çok güçlü bir imparatorlukken Büyük İskender'in seferi ile Persler yenilmiş ve imparatorluk sona ermiştir. Safevi Devleti ise bugünkü İran topraklarında hüküm süren devlettir. Kurucusu İsmail Şah'tır. Azerîce ve Farsça resmî dil olarak kullanılmıştır. Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede Zendler, Afganlılar ve Kaçarlar hüküm sürmüş, 1925 yılına kadar bölge Kaçarlar'ın hâkimiyetinde kalmıştır. Safevi hükümdarı I. İsmail'in Şii bir inanışa sahip olması ve Anadolu'da çok sayıda destekçisinin olması, Osmanlı Devleti tarafından bir tehdit olarak görülmüştür. Bu dönemde yaşanan isyanlar Osmanlı Devleti'ne zor anlar yaşatmıştır ve sorunların daha da büyümesine neden olmuştur.

Kamu Diplomasisi ve Karşılıklı İlişki İnşa Etme Anlayışı

1990'lı yılların amaçları sıklıkla halkla ilişkiler faaliyetlerine odaklanılmasıdır. Oysa, ülkeler ve milletler arasında sağlam ilişkilerin inşa edilmesi tek yönlü halkla ilişkiler faaliyetleri yerine karşılıklı diyalog gerektirmektedir. Bu doğrultuda 21. yüzyılda kamu diplomasisi karşılıklılık temelinde şekillendirilmelidir. Bu tür bir kamu diplomasisi öz eleştirel ve dürüst olacaktır. Başarı, gerçekçi bir ilişki kurulmasına bağlıdır. Gerçekçi bir ilişki kurulmasını ise iki yönlü iletişim sağlayabilir ve güvenin tesisi de bu sayede gerçekleşebilir. İlişki inşa etme yolunda hükümetin STK'larla, diasporayla, siyasî partilerle ve çeşitli markalarla çalışması daha etkin sonuç alınmasını sağlayacaktır (Leonard, Small, & Rose, 2005, s. 44-45) . Kamu diplomasisi yoluyla inşa edilen ilişki; diğer ülkelerin uluslarını ve kültürünü anlamayı, yanlış algıları düzeltmeyi ve ortak mücadele alanları yaratmayı sağlamaktadır. İki ayrı ulus arasında farklı ilgi alanlarına odaklanan gruplarla çift taraflı ilişkiler geliştirilmektedir (Tayfun, 2015, s. 4). İkinci Irak Savaşı'ndan sonraki yıllarda ABD kültürel ve akademik değişim programlarını etkili bir şekilde kullanarak ilişki inşa etme yoluna gitmiştir. Dünya genelinde milyonlarca insan bu değişim programlarına katılmıştır. Çok sayıda devlet başkanı, başbakan ve cumhurbaşkanı da bu görevlere gelmeden önce değişim programlarına dahil olmuşlardır. ABD öncülüğünde kurulan koalisyon gücündeki devletlerin liderlerinin yarısı da daha önce bu değişim programlarından yararlanmış kişilerdir (Nye, 2005, s. 109).

1924-1979 Arasında İran

19. yüzyıl sonlarında artan Batı nüfuzu, İran Meşrutiyet Devrimi'ni tetiklemiştir. Devrimin kökleri 19. yüzyıla, özellikle de Batı dünyasının ülkeye ağır ağır nüfuz ettiği dönemlere dayanır. Bu nüfuz hareketleri Kaçar Sarayı ile toplumu birleştiren ve zaten hassas olan bağları zayıflatmıştı. Hareket aynı anda iki rakip koldan gelişmiştir (Abrahamian, 2009, s. 48). İran'da, etkileri günümüzde de hissedilen, her ulusal bunalımın arkasında yabancı güçlerin yer aldığı anlayışının, diğer bir deyişle, paranoyak siyaset tarzının temelleri 20. yüzyılın başındaki Meşrutiyet Devrimi'yle atılmıştır. Kaçar Devleti, Batı (İngiltere ve Çarlık Rusya) etkisinden kurtulmak için devleti modernize etmeye çalıştıysa da, modernizasyonun finansmanını sağlayamayınca kendi

kaynaklarını Batılı devletlere kiralamak zorunda kalmıştır. Bu durum, reform yanlılarını güçlendirmeye başlamıştır. Giderek artan Batı nüfuzu yerel sermaye sahiplerinin çıkarlarını tehdit etmeye başlayınca, reform yanlılarını maddî yönden destekleyecek bir güç de ortaya çıkmıştır. Bu da Meşrutiyet'i savunan bir aydın sınıfının ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Büyük umutlarla başlayan Meşrutiyet Devrimi, hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Rejimin baskısından merkezi otoritenin güçlü olmaması sayesinde kurtulan reformcular, yine aynı sebep yüzünden Meşrutiyet Devrimi'ni İran'a egemen kılamamışlardır. Hazırlanan Anayasa küçük değişiklerle 1979 devrimine kadar yürürlükte kalmıştır.

1924-1979 arasındaki dönemde İran devleti, modernizm ve Fars milliyetçiliği temeli üzerine kurulmuştur. Devlet, kendini Batıcı sayan, İslam kültürünü dışlayan ve modern bir İran arayışında olmuştur. Ülkenin adı M.Ö. 6'ncı yüzyıldan 1935'e kadar Pers İmparatorluğu, Acemistan gibi isimlerle bilinirken, o yıl Rıza Şah uluslararası topluluktan "İran" adını kullanmalarını istemiştir. Birkaç yıl sonra bu isim değişikliğinin ülkenin geçmişi ile arasında bağı kopardığını iddia eden bilim insanları protesto gösterileri düzenlemiş, 1959'da Muhammed Rıza Pehlevi her iki ifadenin resmî olarak birlikte ve birbirinin yerine kullanılabileceğini açıklamıştır. Rıza Pehlevi'nin II. Dünya Savaşı'nda Nazi Almanya'sıyla işbirliği yapması üzerine 1941'de Sovyet ve İngiliz kuvvetleri İran'ı işgal etmiştir. Bu olay üzerine Rıza Pehlevi tahttan çekilerek yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'yi geçirmiştir. Muhammed Rıza Pehlevi 1953'te çıkan bir iç kargaşa üzerine ülke dışına kaçmıştır. Kısa bir süre ABD'nin desteğiyle yeniden tahtına dönebilmiştir. Bu olay ABD'nin İran üzerindeki nüfuzunun artmasına neden olmuştur.

Resim-1: *İran Haritası*

Batı – İran İlişkileri

İran 1950'lerde "Batı" karşıtıydı ama bu sadece İngilizlere karşı şiddetliydi. Çünkü onların İran'daki varlığı diğer Batılıların varlığından çok daha fazla göze çarpıyordu (Özkaya, 2006, s. 75). İran petrollerinin keşfedildiği 20'nci yüzyılın başından itibaren bu petroller Anglo-Iranian Oil Company adlı İngiliz şirketi tarafından işletilmiştir. Bu işletme hakkını düzenleyen en son anlaşma şirket ile İran hükümeti arasında 29 Nisan 1933'te imzalanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra şirketin İran'a ödediği paranın azlığını öne süren İran, bu anlaşmanın değiştirilmesini istemiştir ve 17 Temmuz 1949'da, 1933'teki anlaşmaya ek bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma şirketin İran'a ödeyeceği parayı çok az arttırmasına rağmen bu oran Amerikan şirketlerinin Venezuela ve Suudi Arabistan ile yaptıkları anlaşmalardaki oranın çok altında kalmıştır. Şirketin daha sonra Amerikan şirketleri gibi kârdan 50 hisse vermeği kabul etmesine rağmen İran petrollerinin işletilmesi 30 Nisan 1951'de kabul edilen kanunla millîleştirildi. Bir ferman ile kanun İran Şahı tarafından da tasdik edilmiştir. 1954 yılına kadar millî bir şekilde işletilen İran petrolleri, 5 Ağustos 1954 tarihinde imzalanan bir anlaşma ile içerisinde Amerikan ve Hollandalı şirketlerin yer aldığı uluslararası bir konsorsiyum tarafından işletilmeye başlanmıştır.

İran Başbakanı Doktor Muhammed Musaddık 11 Nisan 1952 günü evinde toplanan 61 milletvekiline verdiği beyanatta, İran petrollerinin devletleştirilmesini müteakip, İngiltere'nin yarattığı iktisadî "bataklık"tan başarıyla çıkabilmek için İran'ın kemerini sıkması gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Doktor Musaddık, milletvekillerinden bütçeyi desteklemek ve lüzumsuz masrafları kısmak yolunda Hükümetle işbirliği etmelerini istemiştir (Özkaya, 2006, s. 54). Bu dönemde Kuzey Kore'nin Güney Kore'ye doğru ilerleyişe geçmesi karşısında ABD'nin ilgisi bu bölgede yoğunlaşmıştır. Pek çok ABD'liye göre amansız komünist ilerleyişle karşı karşıya kalan Birleşik Devletler, İran'ı benzersiz bir tarihi ve benzersiz bir siyasî mücadelesi olan bir ülke olarak görmekten yavaş yavaş vazgeçti. İran'ın Britanya ile kavgası Doğu-Batı çatışmasının bir parçası olarak görülmeye başlamıştır (Kinzer, 2004, s. 110). Beyaz Devrim süresince ve sosyal dönüşümlerin yoğun olarak yaşandığı 1953 – 1977 yılları arasında İran'da görev yapan 8 başbakandan 6'sının Avrupa'da eğitim görmüş olması ve çoğunun da Fransızca bilmesi dikkat çekicidir. Bu başbakanlardan Alâ Hüseyin (Nisan 1955 – Haziran 1956) Britanya'da, İkbal Manuçer (Haziran 1956 – Ağustos 1960) Fransa'da, Şerif-İmami Cafer (Ağustos 1960 – Haziran 1961) Almanya'da, Emini Ali (Haziran 1961 – Temmuz 1962) Fransa'da, Alam Esadullah (Temmuz 1962 – Mart 1964) Fransa'da, Mansur Hasan (Mart 1964 – Ocak 1965) Fransa'da eğitim görmüştür (Abrahamian, 2009, s. 171).

Başbakanın Adı	Hükümet Dönemi	Doğum Yılı	Eğitim Yeri	Bildiği Yabancı Diller
Zahidi Fazlullah	Ağustos 1953 – Nisan 1955	1890	Kazak	Türkçe
Alâ Hüseyin	Nisan 1955 – Haziran 1956	1884	Britanya	İngilizce
İkbal Manuçer	Haziran 1956 – Ağustos 1960	1908	Fransa	Fransızca
Şerif – İmami Cafer	Ağustos 1960 – Haziran 1961	1910	Almanya	Almanca
Emini Ali	Haziran 1961 – Temmuz 1962	1903	Fransa	Fransızca
Alam Esadullah	Temmuz 1962 – Mart 1964	1919	Fransa	Fransızca, İngilizce
Mansur Hasan	Mart 1964 – Ocak 1965	1924	Fransa	Fransızca
Hüveyda Abbas	Ocak 1965 – Ağustos 1977	1919	Beyrut	Fransızca

Tablo-1: Beyaz Devrim Süresince İran'da Başbakanlık Yapan İsimler

İran'da Siyasî Yaşam ve Tudeh Partisi

Sovyet ve İngiliz kuvvetlerinin İran'ı işgali ve sonrasında İran Şahı Pehlevi'nin ülkeyi terk etmesiyle birçok politik mahkûm serbest bırakılmıştır ve oluşan bu atmosferde milliyetçi sosyalist gruplar gelişme fırsatı bulmuştur. 29 Eylül 1941'de Tudeh Partisi resmen kurulmuştur. 1944 yılında parti 14. Meclis seçimlerine katılmış ve sekiz adayı seçilmiştir. Bu andan itibaren parti muazzam biçimde büyümüş ve İran politikasında başlıca güçlerden biri haline gelmiştir. Tudeh, İran'da 1941-1949 arasındaki dönemde 25 bin üyeye kendine bağlı sendikalarda örgütlenmiş 400 bin işçinin desteğine sahip olmuştur. Tudeh Partisi ve bu partiye bağlı politikacılar hem Şah döneminde hem de Humeyni döneminde baskılara maruz kalmıştır. Hatta 1984'te Partinin ana teorisyeni ve kurucu üyesi İhsan Taberi, tehditlerle, bütün hayatının "yıkıcı", "zarar verici" ve tamamen "sahte" olduğunu artık anladığını, bunun nedeninin emperyalizm ve Sionizm ile ilişkileri olan, Şah Pehlevi beslemesi masonlar, Ahmet Kasravi gibi seküler laikler ve Batılı liberal ve Marksistler gibi güvenilmez düşünürlerin fikirleri olduğunu söylemiştir. Muhammed Rıza Şah Pehlevi, 1975'te çok partili siyasî yapıyı ortadan kaldırarak Rastahiz (Diriliş) Partisi'ni tek legal parti ilan etmiştir. Parti bugün faaliyetlerini sürgünde devam ettirmektedir.

İran İslam Devrimi

1979 yılının 11 Şubat günü 2500 yıllık bir monarşinin mirasçısı Şahlık rejimi, tarihin tanık olduğu yepyeni nitelikleri taşıyan bir Devrim'in zaferi sonucu birdenbire çöktüğünde kocaman bir iktidar boşluğunu da ardında bırakmıştır (Çandar, 1981, s. 73). Modernleşme programını otoriter ve baskıcı bir yönetimle yürüten ve rejime karşı her türlü muhalefeti bastıran Muhammed Rıza, kırsal kesimdeki hoşnutsuzlukları gideremediği gibi kentleşmenin yarattığı yeni sorunların da üstesinden gelememiştir. 1970'lerin başında yaşanan petrol kriziyle İran'ın kasaları dolmasına rağmen, kırsaldan şehirlere olan yoğun göç şehirlerde bir işsiz kitlesinin ortaya çıkması neticesini vermiştir İşsizliği ve hayat pahalılığını azaltmaya yönelik sert önlemlerin

alınması, toplumdaki genel hoşnutsuzluğun ticaret ve sanayi çevrelerine de yayılması sonucunu doğurmuştur. Beyaz Devrim reformlarını yetersiz bulan ve yavaş uygulanmasından yakınan liberal (öğrenciler, aydınlar, ticaret burjuvazisi) ve ilerici (işçiler, Tudeh, marksist-leninist Halkın Mücahitleri Örgütü) çevrelerin yanı sıra batılılaşmanın İslama karşı olduğunu savunan dini çevrelerin tepkileriyle karşılaşmıştır. Baskıcı yönetim biçiminden, hükümetteki yolsuzluklardan, petrol ihracından sağlanan gelirlerin dengesiz dağılımı ve bir korku figürü sayılan siyasî polis örgütü SAVAK'ın uygulamalarından dolayı, doğrudan Muhammed Rıza Pehlevi'yi hedef alan bir muhalefet de gelişmiştir. Büyük ölçüde yeraltına geçen muhalefeti sindirmek için başvurduğu baskıcı yöntemler içeride ve dışarıda şahlık rejimi karşıtı güçlü bir birikim yaratmıştır.

Resim-2: *Şah Muhammed Rıza Pehlevi ve Eşi Farah Pehlevi*

Çandar, İran İslam Devrimi dönemindeki izlenimlerini şöyle aktarıyor (1981, s. 27):

> "Geleneksel giysili insanlar ile Batı ölçülerince son moda giysileri kuşanmış olanlara sokaklarda bir arada rastlanabiliyor. Devrim yönetiminin ezilen yoksul kitlelere dayandığını sürekli vurgulamasına, halka mütevazı bir yaşam biçimi öneren bir ideolojik yaklaşıma sahip olmasına karşılık, işportacı tezgâhları ve dükkânlar ağzına kadar lüks tüketim maddeleri ile dolu. Bunlar, İran'da lüks tüketim maddeleri kullanımına dayalı bir yaşam biçimi sürdüren geniş bir zümrenin bulunduğunu, bu yönde köklü alışkanlıklar oluşmuş olduğuna ilişkin işaretler."

Şah yönetiminin 1977'de baskıları bir ölçüde yumuşatmasıyla başlayan açık siyasal etkinlikler ve protesto gösterileri ertesi yıl yaygınlaşarak kitlesel bir karakter kazanmıştır. Bu sırada İran Şiiliği, ulusal kimliğin dinsel

alanda ortaya çıkışı olarak yavaş yavaş kendini göstermiştir. Dinî çevreler, halkın toplumsal adaletsizliklere, despotluğa ve yabancı egemenliğine karşı mücadeleye çağırarak muhalefeti bir araya toplamayı başarmışlardır. Şii din adamları arasında on binlerce molla, dini muhalefeti etkili bir örgütlenmeye kavuşturmuştur. Ayrıca, Devrimci İslamiyet anlayışını yaymaya çalışan Halkın Mücahitleri Örgütü yönetiminde gerilla hareketi gelişmiştir.

Ocak 1978'de, on beş yıl önce İran'dan sürülen Şii topluluğun ruhani önderi Ruhullah Humeyni'ye karşı sert içerikli bir makalenin yayımlanması, Kum kentinde bir protesto yürüyüşüne yol açtı. SAVAK kalabalığa ateş açarak yaklaşık yüz kişinin ölümüne neden olmuştur (9 Ocak). Bu olaydan sonra gittikçe daha fazla protestocuyu bir araya getiren gösteriler belli aralıklarla yinelenmiştir. Büyük kitle gösterilerinin ülke ekonomisini felç etmesiyle yeniden sertleşen yönetim 8 Eylül 1978'de büyük kentlerde sıkıyönetim ilan etti. Kanlı bir şekilde bastırılmasına karşın gösteriler durmamıştı. Toplumda geniş destek bulan muhalefet, 1964'te sürgün edildikten sonra ilk olarak Irak'ta, ardından Fransa'da İslamcı hareketi yöneten Ayetullah Ruhullah Humeyni çevresinde toplanmıştır.

Muhammed Rıza, reform vaatlerinde bulunarak ve ılımlı muhalefete açılarak rejimi kurtarmaya çalışmıştır. Ocak 1979'da bu muhalefetin temsilcilerinden Şahpur Bahtiyar başbakan olmayı kabul etmiştir, ama bu girişim, artık monarşi rejimiyle her tür uzlaşmayı reddeden tüm muhalefet tarafından kınanmıştır. Durumunun ümitsizliğini gören Muhammed Rıza, 16 Ocak 1979'da kesin olarak ülkeyi terk etmiştir; Şahpur Bahtiyar'ın muhalefetle uzlaşma çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Humeyni'nin 1 Şubat 1979'da ülke dönüşüyle, son direnci de yıkılan şahlık rejimi çökmüştür. 1 Nisan 1979'da yapılan halk oylamasıyla İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu arada mart ayında yeni rejim tarafından gıyabında idam cezasına çarptırılmıştır.

Kavuncu, 1979 Devrimi sonrası dönemi şöyle özetlemiştir (Kavuncu, 2011):

> "1979'da İslam devrimi yapıldıktan sonra batılılaşmaya ve modernleşmeye büyük bir mesafeyle bakılıyor ve şah döneminden kalan toplumsal hafızanın da verdiği tepkisel kuvvetle ilahiler ve dini müzikler de dahil müziğin her türlüsü yasaklanıyor, tüm müzik aletleri toplanıyor ve imha ediliyor. Bu dönemde müzik yeraltında hızlı bir gelişim göstermeye başlıyor. Gençler evlerde toplanıp, illegal yollarla satın aldıkları müzik aletleriyle gruplar kuruyor ve müzik yapmaya başlıyor. Reformist kanatın güçlenmesiyle birlikte dini içerikli müzik ve bazı müzik aletleri tekrar serbest bırakılıyor, ancak müziğin içeriği ve tarzına yönelik sınırlamalar varlığını koruyor. Bugün ise gelişen internet ve uydu teknolojileri aracılığıyla müzikte sansür uygulaması büyük ölçüde aşılmış durumda. Yeraltı müziğinin yaklaşık otuz yıllık tecrübesinden sonra artık müzik ve yeraltı birbirinin ayrılmaz iki parçası haline geliyor."

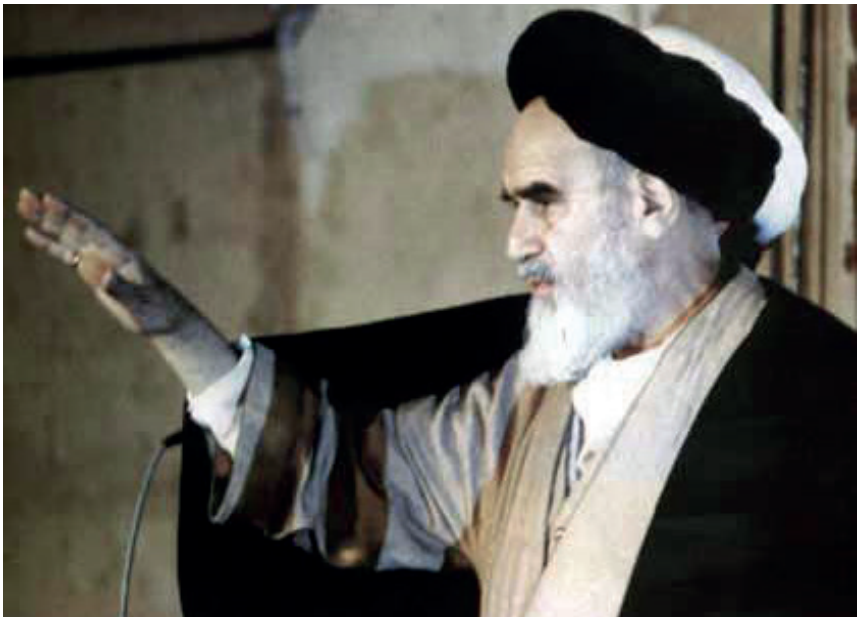

Fotoğraf-1: *Ayetullah Ruhullah Humeyni*

İslam Devrimi'nin ardından Şah ve ailesi 16 Ocak 1979'da İran'ı terk ederek Mısır'a geçmişlerdir. Şah'ın eşi Farah Fehlevi, devrimden sonra İran'ı terk edişlerini ve ardından yaşadıkları süreci şu sözlerle anlatmaktadır (Pehlevi, 2004, s. 295-297):

> "Tahran'ı dondurucu bir havada terk etmiştik. 16 Ocak 1979 günü akşamüzeri uçağımız Assuan'a indiğinde ise, şehirde adeta bir bahar havası vardı. Başkan Sedat, eşi ve kızları alanda bizi bekliyorlardı. Şah'ın hastalığından haberleri yoktu ancak bizim nasıl bir durumda olduğumuzu bildikleri için, çok özel bir sevgi göstererek karşıladılar. Eşim yavaş yavaş merdivenden inince Mısır Cumhurbaşkanı ilerledi ve onu kucaklayarak, 'Bu ülke sizin ülkenizdir, biz sizin kardeşleriniziz. Halklarımız da kardeştir, bundan emin olmanızı rica ederim.' dedi. Bizi Oberoi Oteli'ne yerleştirdiler. Son dakikaya kadar bütün ömrünce çalışmış olan Şah, şimdi sanki şaşkınlıktan donakalmış gibiydi; konuşmuyor, derin düşüncelere dalıp gidiyordu. Aralarında ABD'nin eski başkanı Gerald Ford'un da bulunduğu birkaç ziyaretçisine ciddi bir şekilde, hep aynı soruyu sordu: 'Niçin?' Yunanistan Kralı Constantin ve Kraliçe Anne-Marie de gelip sıcak dostluk gösterileriyle bizi rahatlatmaya çalıştılar."

Şah'ın eşi Farah Pehlevi'nin anılarında Batılı ülkelerin Şah'a ve ailesine gösterdiği ilgi ve devrimi kabullenmemeleri, Batı'nın İran üzerindeki etkisinin bu devrimle kırıldığının bir göstergesidir. Bir süre Mısır, Fas, Bahamalar

ve Meksika'da kalan Şah, yakalandığı pankreas kanserinin tedavisi için 22 Ekim 1979'da ABD'ye gitmiştir. İki hafta sonra İran'da hükümetten destek alan militan gruplar ABD Büyükelçiliğini basarak 50'den fazla Amerikalıyı rehin almışlar ve rehinelere karşılık Muhammed Rıza Pehlevi'nin İran'a iade edilmesini istemişlerdir. Bu isteğin kabul edilmemesine karşın, ABD'den ayrılarak Panama'ya giden Şah, Enver Sedat'ın çağrısı üzerine Kahire'ye geçmiş ve orada ölmüştür (1980).

Fotoğraf-2: *Bir Gösterici*

İran'da Kadın İmgesi

İran'da "kadın" sosyal dönüşümlerin, sancıların, reformların merkezinde yer almıştır. Rıza Şah'ın ülke lideri olduğu dönemde kadınların sokakta başlarını örterek dolaşmaları yasaklanmış, Batılı tarzda giyinmeleri kuralı getirilmiştir. Sonraki dönemlerde de her zaman İranlı kadınlar siyasî rejimin etki alanının içerisinde yer almıştır. Rıza Şah'tan (1878 – 1944) sonra ülke yönetiminin başına geçen oğlu Muhammed Rıza Pehlevi döneminde ise Kadın İşleri Bakanlığı kurulmuş, Din ve Okuma yazma Orduları'na kadınları da almış, kadınlar için evlenme yaşını on beşten on sekize, doğum kontrol kliniklerinin sayısı arttırılarak gebeliğin ilk on iki haftasında kürtaj izni çıkarılmış, ayrıca mahkemelere 1967 Aile Koruma Yasası'nın uygulanmasında daha titiz davranmaları için talimat verilmiştir. Erkekler böylece aile mahkemelerine geçerli neden göstermeden eşlerini boşayamaz hale gelmişlerdir. Erkekler ayrıca, önceki eşlerinin yazılı izni olmaksızın çok eşli evlilikler de yapamamışlardır. Kadınlar da boşanma davası açma hakkına sahip olmuşlardır (Abrahamian, 2009, s. 199-200).

Prasske, devrim sonrası İran izlenimlerini aktardığı kitabında, bir anısını anlatırken şunları dile getirmiştir (Prasske, 2008, s. 211):

> "Otele döndüğümde gece yarısı olmuştu, resepsiyon görevlisi neden bu kadar geciktiğimi sormakta bir sakınca görmedi. Acil durumlarda bir şeyler uydurmaya alıştığımdan olsa gerek Abbasi Otel'de kalan bir İngiliz grupla akşam yemeği yediğimi söyledim. 'Dans ettiniz mi?' Bir anlık suskunluğun ardından ikimiz de bu tüyler ürpertici şakaya gülme gereği hissettik."

Prasske, aynı kitabın arka kapağında yer alan ve kalın harflerle yazılan "Yasaklarla dolu bir hayat ne kadar zengin olabilir? Daima dışlanmak yahut yok sayılmak bir kadının kaderi sayılabilir mi?" tümceleri ile bir bakıma İran'daki kadınların yaşantısına ve sorunlarına ilişkin görüşlerini kendi bakış açısı doğrultusunda özetlemiştir (Prasske, 2008).

Fotoğraf-3: *Pasdarlar Gündelik Hayatta Kadınların Kıyafetlerini Kontrol Ediyor*

Mahmudi aslında bir seyahatname niteliğinde sayılabilecek "Kızım Olmadan Asla" isimli belgesel romanında, şu izlenimlere yer vermiştir (Mahmudi, 1995, s. 106-107):

> "İran Anayasası'nın İngilizce çevirisini dikkatle inceledim; özellikle de kadın haklarını ilgilendiren konular üzerinde duruyordum. Bölümlerin birinde evlilik ele alınmıştı. Anladığım kadarıyla, kocası ile anlaşamayan kadın, sorununu halledebilmek amacıyla, belli bir bakanlığa bağlı, belli bir büroya başvurma

hakkına sahipmiş. Burada görevli kişiler, ailenin gelirini saptar, kadınla kocasını ayrı ayrı sorguya çekerlermiş; ardından da bir yargıç, kuşkusuz bir erkek yargıç, konuyu karara bağlarmış. Anayasada özel yaşamın en küçük ayrıntısına kadar her konuya değiniliyordu, hatta kadınlığın en mahrem özelliklerine bile. Örneğin, kadın kocasına danışmadan hamileliğe karşı korunuyorsa, bu bir suçtu. Bir başka bölümü okurken, daha da beter bir korkuya kapıldım. Kocanın ölümü halinde, çocuklar dul eşe değil, erkeğin ailesine bırakılıyordu."

İran'daki "Seçkinler"in ve "Aydınlar"ın Konumu

İran'da 1941 yılında yaşanan İngiliz-Sovyet işgali ile birlikte tam on üç yıl sürecek bir ara dönem başlamış oluyordu. 1953'e dek iktidar tek bir elde toplanmamıştı. Şahın sarayı, kabine, Meclis ve kentlerdeki kitleler arasında bir çekişme söz konusuydu. Kitleleri önce sosyalist hareket, sonra da milliyetçiler örgütledi. Bu çekişmede siyasal çekimin merkezi şahtan uzaklaşarak 1906'dan 1921'e kadar ülkeye egemen olmuş, fakat 1921-1941 arasında yerinden edilmiş seçkinler takımına, âyana doğru geri kaymıştı. Seçkinler kabine ve Meclis'in çeşitli kademelerinde egemenlik kurmuştu, ayrıca yerel kademelerde etkili olmaları da eşit ölçüde önemliydi. Kabinede en çok göze çarpanlar ileri gelenlerdi. Bu on üç yıl boyunca 148 politikacı kabinedeki 400 makamı doldurdu, 12'si 31 farklı kabineye başkanlık etti. 148 vekilden 81'i ünvan sahibi seçkinlerin oğullarıydı; 13'ü önde gelen ailelere mensup Batı eğitimi almış teknokratlar; 11'i üst rütbeli subay; 8'i de varlıklı işadamlarıydı. 12 başbakandan 9'u eşraf ailelerinden geliyordu. Ünvanların kaldırıldığı 1925'e kadar soyluluk ünvanlarını kendileri kullanmıştı. Eşraftan olmayan üç başbakan da yine arazi sahibi üst tabakadandı (Abrahamian, 2009, s. 133-134).

20. yüzyılın başlarında İslam dünyasında bir Batı okuluna bağlı bulunmayan aydınlar çok seyrek bulunmaktaydı. Hatta, İslâm'ı İslâm'dan değil de, Batılıların İslâm'a verdiği değerden etkilenerek öğrenmeye başlayan aydınlar ortaya çıkmıştır. Bu durum, Müslüman aydınların ikiye bölünmesine yol açmıştır. Batı'da yetişmiş "İslamcılar" ve Batı normlarına göre kurulmuş eğitim kurumları çıkışlı "İslâmcı" aydınlar uzun yıllar laik örgütlenmeler içinde, Batı düşünce geleneğini temsil eden unsurlarla bir arada var olabilmişlerdir. Müslüman intelligentsianın her iki bölümü de felce uğramıştı. Her ikisinin de handikapları vardı. Ve her ikisi de birbirlerine tahammül edemiyordu. Zaten Müslüman toplumların çağımızdaki başlıca güçsüzlüğü bu olmuştur. Çağdaş dünyanın gereklerinin yerine getirilmesi için ne birinin ne de diğerinin, hareket halindeki halk akımıyla ilişkiye geçememesinin de bir nedeni budur (Çandar, 1981, s. 50-51).

Türk Asıllı Başbakan: Musaddık

İran'da pek çok etnik kökenden insan yaşamaktadır. Bunlar arasında Azerbaycan Türkleri, Afganistan kökenliler, Kürtler, Araplar vs. yer almaktadır. İranlı bir yazara göre yönetimde Türkler 1979 Devrimi'ne dek önemli konum sahibi olmuşlardır. Gaznelilerden başlayıp Kaçarlara kadar bütün idarelerde Türkler etkili olmuştur ve Gaznelilerden önce Arapların hâkimiyeti ön plândadır. Arap hâkimiyetinden veya İslam'dan önce işbaşında olanların da kökeninin ne olduğu tartışmalı bir konudur. İran'da petrol işletmelerini millîleştiren Başbakan Dr. Musaddık'ı gerek Şah'ın gerekse İngilizlerin başbakan olarak görmek istememelerinin sebeplerinden biri; onun Türk asıllı olmasıdır. Musaddık'ın istifaya zorlanması, İran'daki Türkler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır.

Sonuç

Kamu diplomasisi özellikle 21'inci yüzyılda etki alanını arttıran bir iletişim pratiğidir. Proaktif kamu diplomasisi yaklaşımı ile olası gerginliklerin önlenmesi, reaktif kamu diplomasisi anlayışı ile de ortaya çıkan sorunların çözülmesi mümkün hale gelebilmektedir. Batı ile İran arasında da özellikle 1979 Devrimi'nden itibaren ilişkiler daima gergin bir nitelik taşımaktadır. Bu gerginlik İran'ın yaptırım, ambargo vb. sert güç araçlarına maruz kalmasına neden olmaktadır. Uluslararası alanda aktörler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde kamu diplomasisi anahtar bir role sahiptir. Özellikle karşılıklı ilişki inşa etme yaklaşımının etkili bir şekilde uygulanması sert güç yerine yumuşak güç araçlarının daha fazla ön plânda yer almasına neden olabilir. Böylece, askerî ve ekonomik yöntemlere başvurulması ihtimali de azalacaktır.

KAYNAKÇA

Abrahamian, E. (2009). *Modern İran Tarihi.* (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cull, N. J. (2009). *Public diplomacy: lessons from the past.* California: USC Center on Public Diplomacy at the Annenberg School University of Southern California.

Çandar, C. (1981). *Dünden Yarına İran.* İstanbul: Yalçın Yayınları.

Hentch, T. (1996). *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı.* İstanbul: Metis Yayınları.

Kavuncu, S. (2011). *İran'da Hip Hop, Sansür ve Alternatif Mecralarda Bir Kadın Repçinin Ortaya Çıkışı: Salome.* Şubat 23, 2011 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi Kadın Araştırmaları Kulübü (BÜKAK) Web Sitesi: http://www.bukak.boun.edu.tr/?p=346#_ftn4#_ftn4 adresinden alındı

Keohane, R. O. (2002). *Power and governance in a partially globalized world.* New York: Routledge.

Kinzer, S. (2004). *Şah'ın Bütün Adamları - Bir Amerikan Darbesi ve Orta Doğu'da Terörün Kökenleri.* (S. Önal, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Leonard, M., Small, A., & Rose, M. (2005). *British Public Diplomacy in the'Age of Schisms'.* London: Foreign Policy Centre.

Leonard, M., Stead, C., & Smewing, C. (2002). *Public diplomacy.* London: The Foreign Policy Center.

Mahmudi, B. (1995). *Kızım Olmadan Asla.* (H. Kuntay, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınları.

Nye, J. S. (2005). *Dünya Siyasetinde Başarının Yolu - Yumuşak Güç.* Ankara: Elips Yayınları.

Özkaya, Ö. (2006). *Pentagon'un İran Operasyonu.* İstanbul: Pegasus Yayınları.

Pehlevi, F. (2004). *Anılar.* (R. Öke, Çev.) İstanbul: Dünya Yayıncılık A.Ş.

Prasske, B. (2008). *Devrimin ve Yasakların Gölgesinde İran.* (G. Pamir, Çev.) İstanbul: İkarus Yayınları.

Tayfun, R. (2015). Küresel Barışa Bir Çağrı: Kamu Diplomasisi Bağlamındra Anzak Günü Etkinlikleri. *100. Yılında Çanakkale Savaşları Uluslararası Kongresi.* Çanakkale.

Bölüm 19

SOSYAL POLİTİKA ARACI OLARAK ENGELLİ AYLIKLARI

Meltem ÖZTÜRK[1]

1 Dr.Öğretim Üyesi, ORCID ID: 0000-0001-8279-6126,Uluslararası Final Üniversitesi Hukuk Fak. İş Hukuku Ve Sosyal Güvenlik ABD.oztmeltem@gmail.com

GİRİŞ

Ülkemizde, muhtaç durumda olan bireylere yapılan sosyal yardımlarla ilgili düzenlemelerde bu yardımlardan faydalanabilecek kişilerin ve yararlanma koşullarının farklı oluşu, mevzuatta bir dağınıklık meydana getirmektedir. Sosyal güvenlik reformu kapsamında mevzuattaki dağınıklığı toparlamak amacıyla sosyal yardımları kapsayıcı genel nitelikte bir düzenleme yapılmaya çalışıldığı, bu amaçla çeşitli kanun tasarılarının hazırlandığı ancak hala bu çalışmaların tamamlanmadığı görülmektedir. Sosyal yardımların en önemli muhatapları arasında muhtaç durumdaki engelliler bulunmaktadır. Mevzuattaki bu dağınıklık, bedensel ya da ruhsal dezavantajları yanında sosyal ve ekonomik sorunlar sebebiyle normal bireyler gibi yaşamlarını sürdürme konusunda engel yaşayan bu bireyler açısından sahip oldukları hakları anlamaları konusunda da bir engel oluşturmaktadır. Çalışmamızda engellilere yapılan sosyal yardımlar içinden süreklilik taşıması ve kısmi de olsa ekonomik bir güvence sağlaması bakımından engelli aylıkları seçilerek bu aylıklar incelenmiştir. Böylelikle, düzenli bir gelir desteğine ihtiyaç duyan engellilere bağlanan aylıkların neler olduğu ve aylık bağlama işlemlerinin genel esasları tespit edilmiştir.

1.SOSYAL POLİTİKA KAVRAMI

Sosyal politika kavramı ilk defa devletin sürdürdüğü çalışmaları ve aldığı kararları inceleyen bir bilim dalını tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır (Bedir, Alper, Tokol, Özaydın ve Metin, 2014);(Şenkal,2005). Günümüzde ise toplumdaki bütün kesimlerin refahıyla ilgilenen ve refah düzeylerindeki farklılıkları azaltmayı hedefleyen temel bir disiplin haline gelmiştir (Güven,1997). Sosyal politika en genel anlamda toplum içinde oluşan sosyo ekonomik dengesizlikleri azaltmak, ortadan kaldırmak için uygulanan önlemler ve politikalar olarak tanımlanabilir (Talas, 1992); (Seyyar, 2011).Ana konusunu toplumdaki farklı grupların sağlık, eğitim, barınma, beslenme ve sosyal güvenlik gibi ihtiyaçlarının giderilmesine çözüm bulmak (Seyyar,2011), istihdamın korunması, işsizlikle mücadele, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, gelir dağılımının adaletli bir şekilde sağlanması, sosyal dışlanma ya da ayrımcılığın engellenmesi (Sapancalı,2005) dezavantajlı grupların korunması gibi hedefler oluşturmaktadır (Bedir ve diğerleri,2014). Söz konusu hedefler geniş anlamda sosyal politika kavramının da çerçevesini belirlemektedir. Sosyal politikalar zaman içinde kapsamına aldığı kişilerin genişlemesi sebebiyle bir ülkenin sosyal ve ekonomik yönden gelişmesinin ölçütleri arasında yer almıştır.

Sosyal politikalar sosyal devlet ilkesinin yaşama geçirilmesini sosyal hukuku oluşturan düzenlemeler sayesinde sağlamaktadır (Sözer, 1991). Sosyal politikaların, söz konusu hedeflere ulaşmak için kullandığı en önemli teknik sosyal güvenliktir. Sosyal güvenlik, konusunu oluşturan risklerin meydana

gelmesi halinde bu risklerin yol açtığı gelir eksilmesinin ya da harcamalarda yaşanan artışın telafi edilmesini ve asgari düzeyde gelir güvencesini sağlayan bir sosyal politika tekniğidir (Erol, 2019). Anayasa'nın 60'ıncı maddesinde ekonomik ve sosyal bir hak olarak düzenlenen sosyal güvenlik hakkı sadece sosyal sigortaları değil, sosyal yardımları, sosyal hizmetleri ve sosyal teşvikleri de kapsamaktadır (Korkusuz ve Uğur,2018).

Sosyal sigortalar, en kaba haliyle benzer nitelikteki tehlikelere maruz kalan kişilerin, önceden belirli bir miktar para toplayarak oluşturdukları gruplarla ortaya çıkmıştır (Sözer,1991). Zamanla, kişilerin ödedikleri zorunlu primlerle finansmanını sağladıkları ve organizasyonunu bir sosyal sigorta örgütünün yaptığı bir sosyal güvenlik tekniği haline gelmiştir (Sözer,1991); (Tunçomağ,1975);(Arıcı, 2015).Sosyal sigortalar kamu sigortası niteliğinde olup (Saraç,2005),özellikle yaşlılık sigortası bakımından gelir transferi sağlayan bir yöntemdir (Başbuğ,2010). Sosyal yardım, sosyal teşvik, sosyal hizmetler gibi diğer sosyal güvenlik tekniklerinden farklı olarak sosyal sigortalarda kapsama giren kişilerin önceden sosyal sigorta sistemine katkıları bulunmaktadır (Saraç,2005). Bu bakımdan sosyal sigortalar primli bir sosyal güvenlik tekniğiyken; sosyal yardımlar, sosyal teşvikler, sosyal hizmetler primsiz sosyal güvenlik tekniklerini oluşturmaktadır [1]. Primsiz teknikler arasında en çok kullanılan teknik ise sosyal yardımlar ve sosyal hizmetlerdir (Arıcı,2010);(Yuvalı,2017).

1.1. Sosyal Yardım Kavramı

Sosyal yardımlar, muhtaç halde bulunan bireylere devletin herhangi bir katkı almaksızın yaptığı nakit aktarımları ya da verdiği ayni yardımları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Bu yardımların finansmanını, muhatabı olan bireylerin sosyal yardımların yapıldığı kaynağa herhangi bir katkılarının olmayışı nedeniyle devlet üstlenmektedir (Erol,2019);(Tuncay ve Ekmekçi,2018).

Aslında sosyal yardımlar çok eski dönemlerden beri uygulanan bir sosyal güvenlik tekniğidir (Taşçı,2008). Sanayileşme sonrasında yapılan düzenlemelerle bir sosyal güvenlik tekniği haline geldiği görülmektedir. Bu düzenlemelerden bir tanesi İnsan Hakları Evrensel Bildirgesidir. Bildirgenin 25. maddesinin 1.fıkrasında herkesin, ailesiyle birlikte sağlık ve refahını sağlayacak bir yaşam seviyesinde yaşama ve geçim olanaklarından yoksun kaldığı hallerde sosyal güvenlik yardımı alma hakkı bulunduğu belirtilmiştir. Anayasanın 2. maddesinde de devletin sosyal bir hukuk devleti olduğu düzenlenmiş; bu hükmün gerekçesinde sosyal devletin vatandaşlarının insanca hayat sürmeleri için asgari ihtiyaçları karşılamayı kendine görev edinmiş devlet olduğu açıklaması yapılmıştır (Üçışık,2021).

---

1 Sosyal yardımlar, teşvikleri, hizmetler hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Sözer,A.N.(1998).Türkiye'de Sosyal Hukuk.İzmir:Barış Yayıncılık.

Sosyal yardımlar muhtaç durumdaki bireylerin geçimlerini sağlayabilecek bir düzeye getirilmesini amaçlayan bir sosyal güvenlik tekniği olarak (Şener,2010); (Zengin ve diğerleri,2012), sosyal güvenlik sisteminin açıklarını kapatmaktadır (Şenocak,2009). Bu yardımların sosyal güvenlik sistemindeki önemi gittikçe artmıştır (Gökbayrak,2017).

Sosyal yardımların zaman zaman sosyal hizmetlerle karıştırıldığı görülmektedir. Her ikisinin de ortak özelliği primsiz olmaları ve muhtaç durumdaki kişileri kapsamasıdır. Bir görüşe göre sosyal hizmetler, sosyal yardımların muhtaç durumdakilere hizmet olarak ulaştırılmasıdır (Erol,2019). Öğretide sosyal yardımlar ve sosyal hizmetler farklı başlıklar altında incelenmektedir[2]. Sosyal hizmetlerin, bakım, tedavi ve sosyal değişimden oluşan üç ayağı bulunmaktadır (Demirbilek,2009). Kadın konukevi, çocuk evlerinde verilen bakım hizmetleri, konaklama hizmeti, koruyucu aile hizmetleri, yaşlılara ve engellilere yönelik ev temizliği, engellilere verilen ilaç desteği sosyal yardımlara örnektir. Sosyal hizmetler kişilerin sağlıklarının ve iyilik hallerinin geliştirilmesine, aile bağlarının güçlenmesine, kendilerine daha yeter hale gelmelerine yardımcı olmak amacıyla gerçekleştirilen etkinlikler ve programlar bütünüdür (Uşan,2009).

1.2. Sosyal Yardımların Kişi Bakımından Kapsamı Ve Organizasyonu

Sosyal yardımların kapsadığı kişilerin muhtaç durumda olmaları temel koşuldur. Yoksunluğun kökeninde işsizlik, engellilik, göçmenlik, yaşlılık gibi sebepler olabilir. Günümüzde bu yardımlar, faydalanan kişilere sadece mali değil; gerektiğinde manevi destek de sağlamaktadır (Talas,1979). Maddi sosyal yardımlar, muhataplarına ayni ya da nakdi olarak iki türde yapılmaktadır (Güneş,2012). Kişiye sunulan yiyecek, su, elektrik, ilaç, yakacak, barınma, ulaşım hizmeti gibi yardımlar ayni yardımlara örnek oluşturmaktadır (Sözer,1991);(Erol,2019).

Ülkemizde sosyal yardımlardan faydalanabilecek kişiler ve faydalanma koşulları, farklı düzenlemeler içinde yer almaktadır. Bu da sosyal yardım ve hizmetlerde standart farklılıklarına yol açtığı için eleştirilere neden olmaktadır (Okur,Güzel ve Caniklioğlu,2021). Hastalar, engelliler, yaşlılar, dul ve yetimler, çocuklar, muhtaç durumdaki aileler, işsizler sosyal korumadan faydalanan kişiler arasındadır. Ülkemizde sosyal hizmet ve sosyal yardım sunan kuruluşların büyük çoğunluğu 633 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde toplanmıştır[3].Sosyal yardım faaliyetlerinin organizasyonunu Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan Sosyal Yardımlar

2 Bkz. Okur ,A.R.,Güzel,A. Ve Caniklioğlu,N.,(2021).Sosyal Güvenlik Hukuku.İstanbul:Beta Yayınları. Tuncay,C.,Ekmekçi,Ö.(2019).Sosyal Güvenlik Dersleri.İstanbul:Beta Yayınları.

3 RG., 08 Haziran 2011,Sayı: 27958 Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname.

Genel Müdürlüğü yürütmektedir. Müdürlüğün en önemli görevi yoksulluğu azaltmak ve sosyal yardım politikalarını geliştirmek ve koordine etmektir (Usta,2020). Müdürlüğün verdiği bu hizmetlerde en önemli gelir kaynağı ise Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu gelirleridir. Bu fon, 3294 sayılı Yasa ile 1986 yılında oluşturulmuştur. Fon, sosyal devlet ilkesinin bir gereği olarak yoksulları desteklemek amacıyla geliştirilmiş ve ülkemizin en önemli sosyal politika araçlarından biri olmuştur.

Fonun amaçları arasında gelir dengesizliklerini ortadan kaldırmak ve yoksul kesimlerin desteklenmesine yönelik sosyal politikalar üretmek yer almaktadır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları ise Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu hükümleri uyarınca kurulmuş vakıflardır. Bu vakıflar her il ve ilçede faaliyette bulunmaktadır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonunun başlıca gelirini Kanun ve kararnamelerle kurulu fonlardan Cumhurbaşkanı kararıyla % 10'a kadar aktarılacak miktar, bütçeye konulacak ödenekler, trafik cezası hasılatının yarısı, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'nun reklam gelirlerinin %15'i, gelir ve kurumlar vergisi tahsilat toplamının %2,8'i, bağış ve yardımlar oluşturmaktadır[4].

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı aracılığıyla sağlanan maddi desteklerin kapsamına çeşitli vatandaş grupları girmektedir. Bu desteklerin bir kısmı ayni, bir kısmı nakdi, bir kısmı da hizmet niteliğindedir. Muhtaç durumdaki kişilere verilen parasal destekler, annelere doğumda yapılan maddi yardımlar, yaşlı veya engelli olan muhtaç durumdaki kişilere yapılan beslenme yardımları, ev temizliği hizmeti, öz bakım destekleri, şehit yakınları ve gazilere yapılan maddi yardımlar, terör ve afetlerde mağdur olan kişilere yapılan ayni ya da maddi destekler, doğal gaz desteği, cihaza bağlı yaşayan engellilere elektrik tüketim desteği verilmesi, sosyal güvenliği olmayanların genel sağlık sigortası primlerinin devlet tarafından karşılanması bu yardımlara örnektir (Erol ve Özdemir,2014). Farklı düzenlemeler kapsamında sunulan bu yardımların hedef kitlesi, yoksulluk, yaşlılık, engellilik gibi sebeplerle muhtaç durumda olan bireylerdir.

Ülkemizde yaşlılara, engellilere, dul ve yetimlere, işsizlere, hastalara yapılan yardımlarla ilgili çeşitli istatistikler yapılmaktadır. Aşağıdaki tabloda, ülkemizde 2020 ve 2021 yıllarında yapılan sosyal yardımların gayrisafi milli hasıladaki payı gösterilmiştir [5].

---

4 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Resmi Web Sitesi,Erişim Adresi, https://www.aile.gov.tr/sygm/genel-mudurluk/sosyal-yardimlasma-ve-dayanisma-vakiflari/

5 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Resmi Web Sitesi , Erişim Adresi,https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Social-Protection-Statistics-2021-45744

(Milyon TL)

	2020 (r)	Pay (%)	2021	Pay (%)
Sosyal koruma harcamaları toplamı	**655 261**	**100,0**	**785 662**	**100,0**
İdari masraf ve diğer harcamalar	8 994	1,4	10 261	1,3
Sosyal koruma yardımları toplamı	**646 267**	**98,6**	**775 401**	**98,7**
Hastalık/sağlık bakımı	171 267	26,1	242 136	30,8
Engelli/malul	20 613	3,1	23 691	3,0
Emekli/yaşlı	301 173	46,0	353 592	45,0
Dul/yetim	73 206	11,2	88 912	11,3
Aile/çocuk	31 071	4,7	32 937	4,2
İşsizlik	44 393	6,8	29 507	3,8
Sosyal dışlanma b.y.s	4 544	0,7	4 627	0,6

Tablodaki rakamlar, yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.
(r) İlgili yıl verileri idari kayıtların güncellenmesi nedeniyle revize edilmiştir.

Şekil 1. Yukarıdaki istatistik 23.12.2022 tarihinde Türkiye İstatistik Enstitüsü (TÜİK) tarafından yayınlanmıştır.

Tablodan anlaşılacağı üzere sosyal yardımlar %45 oranında ayrılan payla en büyük oranda emekli/yaşlılara yapılmıştır. Tabloda emekli kavramıyla, Sosyal Güvenlik Kurumundan yaşlılık aylığı alanların değil çalışma yaşamından çekilmiş muhtaç durumdaki yaşlıların kastedildiğini belirtmeliyiz. Emeklilere yapılan yardımları %30,8'lik payla hastalıkta yapılan sağlık yardımları, %11,3'lük payla dul ve yetim aylıkları izlemektedir. Tablodaki dul ve yetim aylıklarının sosyal sigortalar kapsamındaki dul ve yetim aylıklarını ifade etmediğini belirtmeliyiz. Bu yardımları da %4.2'lik payla aileye ve çocuklara yapılan destekler, %3.8'lik payla işsizlere yapılan sosyal yardımlar ve %0.6'lık payla sosyal dışlanma yaşayan bireylere yapılan harcamalar takip etmektedir.

2.ENGELLİ KAVRAMI

Bazı kişiler, sağlıklı bir kişinin zorlanmadan yapabileceği aktiviteleri doğuştan ya da sonradan yaşadıkları bir takım yetersizlikler nedeniyle yerine getirmekte zorlanabilir ya da hiç yerine getiremeyebilir. Engellilik en genel anlamda kişilerin yaşadıkları psikolojik ya da fiziksel kayıplar neticesinde karşılaştıkları kısıtlılık halini ifade etmek amacıyla kullanılan bir kavramdır (Şen,2018). Dünya Sağlık Örgütü Anayasasının yaptığı tanıma göre sağlık bedensel, ruhsal ve toplumsal yönden tam iyilik halidir [6].Aynı örgüt engellilik halini ise kişilerden beklenen yeteneklerin yerine getirilmesinde sınırlılık ya da eksiklik hali olarak tanımlamıştır (Yenipazarlı,A.,Çondur,F. ve Cömertler,N.,2010). Birleşmiş Milletler ise normal bir bireyin tek başına yapması gereken işleri, fiziksel veya ruhsal yeteneklerinde bulunan herhangi bir eksiklik nedeniyle yerine getirememe olarak tanımlamıştır[7]. 5378 Sayılı

6 World Health Organization web site;Erişim adresi;https://www.who.int/about/frequently-asked-questions#:~:text=%E2%80%9CHealth%20is%20a%20state%20of,absence%20of%20disease%20or%20infirmity.%E2%80%9D

7 United Nations, Declaration on the Rights of Disabled Persons,(2023,Eylül). United Nations

Engelliler Kanunu'nda [8] engellilik, "*fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duyusal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen birey*" olarak tanımlanmaktadır (m.3-c). Yürürlüğe giren 6462 sayılı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Yer Alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile [9] , ifade birliği sağlamak için farklı kanunlarda kullanılan "özürlü, sakat, çürük" gibi kavramlar engelli kavramıyla değiştirmiştir (Altan,2004).

Engellilerin insan hak ve özgürlüklerinden diğer bireyler gibi eşit biçimde faydalanmasını sağlamak amacıyla Birleşmiş Milletler tarafından 2006 yılında Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme kabul edilmiştir. Sözleşmede engelli, diğer bireylerle eşit koşullar altında topluma etkin bir şekilde katılımlarını engelleyen uzun süreli bedensel, zihinsel ya da algısal bozukluğu bulunan kişiler olarak tanımlanmıştır (m.1/2).Türkiye bu sözleşmeyi 30.03.2007 tarihinde imzalamış ve 03.12.2009 tarihinde de onaylamıştır[10].

Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Bankasının desteğiyle hazırlanan engellilik üzerine dünya raporunda engelli kişilerin eğitim başarıları daha düşük, daha az ekonomik fırsatları olan ve engelli olmayan kişilere göre daha yoksul çevrelerden çıktığı tespit edilmiştir. Raporda engelliliğin karmaşık ve çok boyutlu bir kavram olduğuna dikkat çekilmiştir [11]. Ülkemizde de engellilerin yaşadıkları en önemli sorunlar yoksulluk ve eğitim eksikliğidir (Ak,2019);(Eliöz ve diğerleri,2017).

Engellilik, doğum öncesi ve doğum sonrasında ya da doğum esnasında gerçekleşebilmekte; ortopedik, görme ve işitme, zihinsel, dil ve konuşma, ruhsal ve duygusal engellilik gibi çeşitli türlere ayrılmaktadır (Ak,2019). Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde, ülkemizde yaşayan engellilerin sayılarıyla ilgili veri sağlamak amacıyla "Ulusal Engelli Veri Sistemi" oluşturulmuştur[12]. Engellilerin engel çeşitleri, cinsiyetleri, il bazındaki

---

web Sitesi:Erişim Adresi, https://www.ohchr.org/en/ instruments- mechanisms/instruments/ declaration-rights-disabled-persons

8 RG.,07.07.2005,Sayı: 25868.

9 RG.,25.04.2013,Sayı: 6462.

10 Ülkemiz bu sözleşmeyi 30 Mart 2007 tarihinde imzalamış; 3.12.2008 tarihinde 5825 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunmuştur.İstanbul Bilgi Üniversitesi,İnsan Hakları Hukuku Uygulama Ve Araştırma Merkezi web sitesi;Erişim Adresi,https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/132-engellilerin-haklarna-iliskin-sozlesme/# :~:text =S %C3%B6zle %C5%9Fme%2C%20Birle%C5%9Fmi%C5%9F%20 Milletler %20Genel%20 Kurulu,5825%20 say %C4%B1l% C4%B 1%20Kanunla%20uygun%20bulunmu%C5%9Ftur

11 World report on disability ;s.3,vd.;Erişim adresi:https://www.who.int/publications/ i/item/ 9789241564182

12 Engelli Ve Yaşlı İstatistik Bülteni,2023,Nisan, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Yayını:Erşim adresi:chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://aile.gov.tr/media/135432/eyhgm_istatistik_bulteni_nisan_23.pdf

dağılımları, bakıma muhtaç olup olmadıkları, iş gücüne katılım oranları gibi konularda bilgi ihtiyacını bu sistem karşılamaktadır. Veri sisteminde kayıtlı olan engellilerin engel gruplarına göre sayıları bu sistemde gösterilmektedir. En fazla engelli sayısı süreğen hastalıklar grubunda yer almakta; bunu da ortopedik engelliler takip etmektedir .

3.ENGELLİ AYLIKLARI

3.1.Vakıflar Yönetmeliğine Göre Muhtaç Aylığı

Muhtaç aylığının bağlanma esasları Vakıflar Yönetmeliğinde[13] düzenlenmiştir. Vakıflar Yönetmeliğine göre muhtaç durumdaki yaşlılara ve engellilik oranı % 40 ve üzerinde olan muhtaç durumdaki engellilere ve silikozis hastalarına belli koşulları sağlamaları durumunda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından muhtaç aylığı bağlanmaktadır (Yön.m.72).Engellilere bağlanan muhtaç aylığına ilişkin olarak çocuk ve yetişkin engellileri kapsayan üç farklı düzenleme yapılmıştır.Yönetmelik uyarınca % 40 ve üzeri engelli olan muhtaçlara; herhangi bir sosyal güvenceye sahip olmamak, gelir veya aylık almamak, bakım altına alınmamış olmak, gelir getirici menkul ya da gayrımenkul sahibi olmamak veya böyle bir malvarlığı varsa da bunlardan elde edeceği aylık gelirinin yönetmelikle belirlenen muhtaçlık sınırını geçmemesi halinde aylık bağlanabilmektedir (Yön.m.73/1). Yönetmeliğe göre özel gereksinimli çocuklara, kendilerine bakmakla yükümlü anne ve babaları yukarıdaki belirtilen şartları taşıdığı takdirde aylık bağlanabilecektir (Yön.m.73/2). Ayrıca 18 yaşından büyük, en az %70 oranında engelli olan muhtaçların birlikte ikamet etmeleri şartıyla ailelerinin de belirtilen bu şartları taşıması gerekmektedir. Aylık talebinde bulunacak olanların Vakıflar Bölge Müdürlüklerine başvurması gerekmektedir (Yön.m.74).

Ödenecek aylık "*657 sayılı Devlet Memurları Kanununda gösterilen memur taban aylıklarına uygulanan taban aylığı katsayısının dört yüz gösterge rakamı ile çarpımından elde edilecek miktar*"dır (Yön.m.77/1).Bu aylığın başvuran herkese bağlanması mümkün olmadığından muhtaç aylığı bağlanacakların sayısı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından belirlenmektedir.

3.2.2022 Sayılı Kanun Kapsamında Aylık

2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanunun [14] 2. maddesi uyarınca 65 yaşını dolduran muhtaç durumdaki yaşlılar yanında engellilere bazı koşulları sağlamaları durumunda aylık bağlanmaktadır. Nakdi yardım talep edenlere bu yardımların bağlanabilmesi için alanında uzman kişilerce ekonomik, sosyal, ailevi, kültürel vb. açılardan yapılan inceleme sonucunda muhtaç durumda olduklarının tespit edilmesi gerekmektedir (Yuvalı,2017). Aylığın kişi bakımından kapsamı aşağıda açıklanmıştır.

13 RG:,27.09.2008,Sayı:27010.
14 RG.,10/7/1976, Sayı : 15642

3.2.1.Aylığa Hak Kazanabilecek Kişiler

Aylığa hak kazanabilecek kişilerin kimler olduğu 2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanunun 2. maddesinde sayılmıştır.Bu Kanuna göre bağlanacak aylıklara ilişkin usul ve esaslar 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları İle Engelli Ve Muhtaç Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Yönetmelikte[15] ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Aşağıda söz konusu kanun ve yönetmelik hükümleri çerçevesinde aylık bağlanabilecek kişiler ve aylığın bağlanma esasları ana hatlarıyla açıklanmıştır.

3.2.1.1.Engelliler

2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun uyarınca başkasının yardımı olmaksızın hayatını devam ettiremeyecek durumda olan 18 yaşını dolduran engelliler, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları tarafından muhtaç olduğuna karar verilmeleri halinde engelli aylığı alabilecektir.Bu hak sadece Türk vatandaşlarına tanınmış olup Sosyal Güvenlik Kurumundan gelir veya aylık alan ya da uzun vadeli sigorta kolları kapsamında zorunlu sigorta kapsamında çalışanlar ve nafaka alan ya da alabilecek durumda olanlar Kanun kapsamına girmemektedir. Bu kişilerin Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları tarafından muhtaç olduğuna karar verilmesi ve engel durumunun alınacak sağlık kurulu raporu ile kanıtlanması gerekmektedir. Bu sınıfta yer alan engellilere bağlanacak aylık "4.860" gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımıyla elde edilecek miktarda olacaktır (2022 s.K.m.2/1-a).

Türkiye İş Kurumu'na yaptığı işe yerleştirme başvurusu olumlu sonuçlanmayan 18 yaşını dolduran engelliler de engelli aylığına hak kazanabilecektir. Fakat bu sınıfta yer alan engellilere bağlanacak aylık "3.240" gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımıyla elde edilecek miktarda olacaktır (2022 s.K.m.2/1-b). Gösterge rakamı dışında yukarıdaki grupta yer alan engelliler için getirilen koşullar bu grupta yer alan engelliler için de geçerlidir.

65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları İle Engelli Ve Muhtaç Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Yönetmelik ise engellinin engel oranına göre düzenlemeler yapmıştır. Yönetmeliğe göre en az % 70 oranında engelli ve 18 yaşını doldurmuş Türk vatandaşlarından; muhtaç durumda olanlar bu yönetmelik kapsamına girecek ve engelli aylığına hak kazanabilecektir. Ancak Sosyal Güvenlik Kurumundan gelir veya aylık alan ya da uzun vadeli sigorta kolları kapsamında zorunlu sigorta kapsamında çalışanlar ve nafaka alan ya da alabilecek durumda olanlar Kanun kapsamına girmemektedir. Bu kişilerin Sosyal Yardımlaşma

15 RG.25.01.2013,Sayı:28539

ve Dayanışma Vakıfları tarafından muhtaç olduğuna karar verilmesi ve engel durumunun alınacak sağlık kurulu raporu ile kanıtlanması gerekmektedir. Muhtaçlık durumunun tespitinde hane içinde kişi başına düşen aylık gelirin asgari ücretin aylık net tutarının 1/3'ünden az olması ya da daha fazla gelir sağlamasının mümkün olmaması temel kriterdir (Yön.m.2/b).Bu hükümde belirtilen şartlar 18 yaşını doldurmuş ve % 40 ile % 69 arası engelli olan ve talebine rağmen Türkiye İş Kurumu tarafından işe yerleştirilememiş kişiler hakkında da uygulanacaktır (Yön.m.2/c). Bu Kanunun uygulanmasında; engel oranı % 40 ile % 69 arasında olanlar engelli, % 70 ve üzeri oranda olanlar ise "başkasının yardımı olmaksızın hayatını devam ettiremeyecek derecede engelli kabul edilmektedir (Yön.m.12). Engel oranları ise 2022 sayılı Kanun Kapsamında Aylık Alan Özürlülere Sağlık Kurulu Raporu Vermeye Yetkili Hastanelerin Belirlenmesi ile Sağlık Raporlarının Alınmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik[16] hükümlerine göre belirlenmektedir.

Yönetmelik, Sosyal güvenlik kurumundan aldığı ölüm geliri ya da ölüm aylığı engel oranlarına göre bu Yönetmelik kapsamında ödenecek aylıktan aşağıda olanları da kapsamaktadır. 2022 sayılı Kanunda da Sosyal Güvenlik Kurumundan aldıkları aylık veya gelirin kendilerine bu Kanun kapsamında ödenebilecek tutardan daha az olması halinde aradaki farkın Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından ödeneceği ve Hazineden tahsil edileceği hükme bağlanmıştır (2022 s.K.m. 2/6) .

3.2.1.2.Engelli Yakınları

2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanunun 2.maddesi uyarınca 18 yaşını tamamlamamış, engellilerin bakımını fiilen üstlenen yakınları da aylık alabilecektir.Bu aylığa hak kazanabilecek olan yakınının ve engellinin Türk vatandaşı olması zorunludur. Diğer taraftan engelli aylığına yönelik düzenlemeden farklı olarak engelli yakınının muhtaçlık durumu hane içinde yaşayan bireylerin payına düşen gelirin net asgari ücretin 1/3'ünden az olması ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları tarafından muhtaç olduğuna karar verilmesi ve engellinin engel durumunun alınacak sağlık kurulu raporu ile kanıtlanması gerekmektedir.

65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları İle Engelli Ve Muhtaç Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Yönetmelikte ise 2022 sayılı kanundan farklı olarak engelli yakını 18 yaşını tamamlamamış, en az % 40 oranında engellilerin bakımını fiilen üstlenen yakınlarını belirtmektedir.

3.2.2.Muhtaçlık Sınırı

Bu aylıktan faydalanmak isteyenlerden 18 yaşını dolduranların kendilerinin, 18 yaşını doldurmamış olanların kendilerine bakmakla

16 RG.,03.07.2009,Sayı:27277

yükümlü olan yakınlarının; sosyal güvenlik kuruluşundan gelir veya aylık almamaları, uzun vadeli sigorta kolları kapsamında zorunlu sigortalı olmayı gerektiren bir işte çalışmamaları veya nafaka alabilecek durumda olmamaları ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları tarafından muhtaçlığına karar verilmeleri gerekmektedir.

Yukarıda da anlatıldığı gibi Kanunda aylığa hak kazanabilecek durumdaki engellilerden Sosyal Güvenlik Kurumundan yetim olarak aylık veya gelir almakta olan çocuklar bakımından bir istisna getirilmiştir.Bu kurumdan aldıkları aylık veya gelirin kendilerine bu kanun kapsamında ödenebilecek tutardan daha az olması halinde aradaki fark Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından ödenecektir.Ödenen tutarları ise Hazine karşılayacaktır. (2022 s.K.m. 2/6)

3.2.3.Başvuru Esasları

Aylık başvuruları kişinin yerleşim yerindeki Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfına yapılmakta ve en geç 1 ay içinde vakıf tarafından başvuruya cevap verilmesi gerekmektedir[17]. Engelli aylığından yararlanmak için ön koşul olan muhtaçlık durumu, gelir kriterine göre tespit edilmektedir. Bu değerlendirmede hanede yaşayan herkesin gelir, servet ve harcamaları, nafaka yükümlülüğü dikkate alınmaktadır[18].Görüldüğü üzere muhtaçlık araştırmasında hanenin gelirlerinden harcamaları düşülmektedir. Böylelikle kira, ısınma, sağlık, ulaşım gibi temel ihtiyaçlar için yapılan harcamalar muhtaçlık sınırının hesaplanmasında dikkate alınmaktadır (Çakar ve Özdamar,2015).Bu değerlendirme sonucunda engellinin yaşadığı hanede ikamet eden kişilerin payına net asgari ücretin üçte birinden fazla gelir düşmemesi gerekmektedir [19].

Muhtaçlık sınırı olan net asgari ücretin 1/3'ü;2023 yılının 2.yarısında 3.800,78 TL'sıdır.Başka bir anlatımla hanede yaşayan herkesin gelir, servet ve harcamaları, nafaka yükümlülüğü dikkate alındığında engellinin hanesinde kişi başına düşen gelir miktarı 3.800,78 TL'sından az olmalıdır.Evde bakım yardımı alan engellilerin, bu yardımı da alabilmeleri mümkündür. Fakat muhtaçlık hesabında evde bakım yardımı için ödenen miktar dikkate alınmaktadır[20].

---

17 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Resmi Web Sitesi,Erişim Adresi:https://www.aile.gov.tr/sss/sosyal-yardimlar-genel-mudurlugu/2022-kanun-kapsaminda-yurutulen-ayliklar

18 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Resmi Web Sitesi, Erişim Adresi: https://www.aile.gov.tr/sss/sosyal-yardimlar-genel-mudurlugu/2022-kanun-kapsaminda-yurutulen-ayliklar/

19 2023 yılı için bu rakam 3.800,78 TL'dır.Bkz. TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Resmi Web Sitesi .Erişim Adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https ://www.aile.gov.tr/ media/ 131394/ engelli_bireyler_icin_bilgilendirme_rehberi.pdf

20 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Resmi Web Sitesi, Erişim Adresi : https://www.aile.gov.tr/sss/sosyal-yardimlar-genel-mudurlugu/2022-kanun-kapsaminda-yurutulen-ayliklar/

3.2.4. Aylık Miktarı

Engellilere engel düzeylerine göre farklı miktarlarda engelli aylığı bağlanmaktadır. Engelli yakınlarına bağlanacak aylık "3.240" gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımıyla elde edilecek miktarda olacaktır (2022 s.K.m.2/2). 2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun uyarınca başkasının yardımı olmaksızın hayatını devam ettiremeyecek durumda olan 18 yaşını dolduran engellilere bağlanacak aylık "4.860" gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımıyla elde edilecek miktarda olacaktır (2022 s.K.m.2/1-a). Türkiye İş Kurumu'na yaptığı işe yerleştirme başvurusu olumlu sonuçlanmayan 18 yaşını dolduran engellilere bağlanacak aylık "3.240" gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımıyla elde edilecek miktardır (2022 s.K.m.2/1-b) (Yön.m.9). Aylık, 2023 yılında,%40-%69 arası engeli olanlar ve engelli yakınları için 1.874,58 TL,%70 ve üzeri engeli olanlar için 2.811,86 TL'dır[21].Bu aylık tutarları memur aylık zammına göre artırılmaktadır.

3.3. Sosyal Hizmetler Kanununa Göre Evde Bakım Aylığı

3.2.1. Aylığa Hak Kazanabilecek Kişiler

Korunmaya ya da yardıma ihtiyacı olan kişilere sosyal hizmet sunmak amacıyla 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu[22] yürürlüğe girmiştir.Kanun Anayasanın m.61/2 hükmüne uygun olarak muhtaç durumdaki engellilerin korunmasını da kapsamına almıştır (Tuncay ve Ekmekçi, 2019). Bu Kanunun muhtaç sakatı tanımlayan maddesi (m.3/c) 30.05.1997 tarihinde 572 sayılı KHK ile değiştirilmiş ve sakat ibarelerinin yerini engelli ibaresi almıştır.. Bu Kanuna göre engelli, doğuştan ya da sonradan bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini kaybetmesi sonucunda hayatın ihtiyaçlarına uyamama halinde olduğu için korunma, bakım, destek hizmetlerine gereksinimi olan kişilerdir (m.3/c).

Ağır ya da tam bağımlı durumdaki bakıma muhtaç engellilerin bakımını üstlenen yakınlarına 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu uyarınca evde bakım yardımı ödenmektedir. Evde bakıma muhtaç durumdaki engellilere yapılacak yardımın esaslarını belirlemek amacıyla "Evde Bakım yardımı Yönetmeliği" çıkartılmıştır[23]. Bakıma ihtiyacı olan engeli, engellilik sınıflandırmasına göre tam bağımlı ve günlük hayatın gereklerini başkasının yardımı olmadan devam ettiremeyecek durumda olduğu evde bakım heyetince tespit edilmiş bireyi tanımlamaktadır (Yön.m.4/g).Bu yardım ağır engelli bireylerin kendisine değil, bakımını üstlenen yakınına veya

21 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Resmi Web Sitesi, Erişim Adresi: https://www.aile.gov.tr/sygm/programlarimiz/sosyal-yardim-programlarimiz/

22 R.G.,27.05.1983,Sayı:18059

23 RG.,26.05.2023,Sayı:32202

vasisine ödenmektedir..Başvuruyu, engelli ya da bakım vermeyi talep eden kişi, akrabası veya yakınının olmaması durumunda kendisine atanan vasisi yapabilmektedir (Yön.m.6). Söz konusu yardımdan faydalanmak isteyen 18 yaşından büyük engellilerin "tam bağımlı ya da ağır engelli statüsünde olduğu yönünde"[24];evde bakım yardımından faydalanmak içinse "ağır engelli/ tam bağımlı" olduğu yönünde rapor alınması gerekmektedir. Engelli bireylerin özel bakım merkezlerinden hizmet alabilmesi için de raporda aynı ibarelerin bulunması gerekmektedir. Bu raporlar sadece engelli aylığı başvurularında değil, evde bakım hizmeti, özel eğitim, vergi indirimi gibi konularda engellilere sunulan hizmetlerden yararlanmak için de alınması zorunlu raporlardır[25].

3.2.2.Muhtaçlık Kriteri

Yönetmeliğe göre evde bakım yardımından yararlanmak için temel 2 kriter bulunmaktadır: Bunlardan ilki gelir kriteridir.Yardımdan faydalanabilmek için hane halkındaki kişilerin payına düşen gelirin net aylık asgari ücretin 2/3'ünden daha az olması gerekmektedir.Bu gelirin tespitinde hangi hususların göz önünde bulundurulacağı da Yönetmelikte düzenlenmiştir (Yön.m.14). Hane kavramı,il dışında öğrenim gören çocuklarla birlikte aralarında akrabalık bağı olsun veya olmasın adres kayıt sistemine göre aynı konut ya da konut bölümüne kayıtlı olan kişilerin birlikte yaşadığı birimi ifade etmektedir (Yön.m.4/i). Engelli bireye verilen desteğin kesilmesini gerektiren durumların, 1 ay içinde il müdürlüğüne veya sosyal hizmet merkezi müdürlüğüne bildirmesi zorunludur (Yön.m.16).

3.2.3.Başvuru Esasları

Evde bakım yardımı başvurusu, e-devlet üzerinden veya şahsen engelli bireyin yerleşim yerinde bulunan Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğüne veya Sosyal Hizmet Merkezi Müdürlüğüne yapılmalıdır. Başvuruyu, engelli ya da bakım vermeyi talep eden kişi, akrabası veya yakınının olmaması durumunda kendisine atanan vasisi yapabilir (Yön.m.6). Bu başvurular hane ziyareti ve çevre araştırmasına göre hazırlanan bakım raporuna göre değerlendirilmektedir (Yön.m.8). Başvurusu uygun bulunanlar için ayrıca il müdürlüğü onayı alınmaktadır (Yön.m.8).Başvurusu ret edilenler içinse ret kararının tebliği tarihinden başlayarak 30 gün içinde itiraz etme hakkı bulunmaktadır. Daha önce başvuruyu değerlendiren heyetten farklı bir heyet oluşturularak yeniden değerlendirme yapılmaktadır. Bu heyetin verdiği kararlar ise kesin niteliktedir (Yön.m.13).

Çocuk engelliler bakımından şahsen engel oranının tespitini

24 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Resmi Web Sitesi, Erişim Adresi : https://www.aile.gov.tr/sss/engelli-ve-yasli-hizmetleri-genel-mudurlugu/engelliler-icin-saglik-kurulu-raporlari/

25 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Resmi Web Sitesi , Erişim Adresi : https://www.aile.gov.tr/sss/engelli-ve-yasli-hizmetleri-genel-mudurlugu/engelliler-icin-saglik-kurulu-raporlari/

bakımını üstlenen kişinin başvurusuyla "Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirme Raporu " vermeye yetkilendirilmiş hastaneler yapmaktadır[26]. Bu durumdaki bireylere verilen raporların esaslarını belirlemek amacıyla çıkartılan Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkında Yönetmelikte[27] çocuk 18 yaşını doldurmamış birey olarak tanımlanmıştır (m.4/ç). Yönetmeliğin amacı; çocuklar için alınan özel gereksinim raporu ile terör, kaza ve yaralanmalara bağlı raporların alınma esaslarını belirlemektir (Yön.m.1). Kısa adıyla ÇÖZGER Yönetmeliği olarak adlandırılan bu yönetmeliğe ekli kılavuza göre çocuk engelliye, durumuna ilişkin olarak "özel gereksinimi var, hafif düzeyde özel gereksinimi var, orta düzeyde özel gereksinimi var, ileri veya çok ileri düzeyde özel gereksinimi var, belirgin özel gereksinimi var ve özel koşul gereksinimi var" ibarelerini taşıyan rapor verilmesi durumunda bu yardımdan faydalanabilmektedir (Yön.m.4/g). Bu raporlara çocuğun bakımını üstlenen kişi ya da raporu talep eden kurum tarafından İl Sağlık Müdürlüğüne,otuz gün içerisinde itiraz etme imkanı bulunmaktadır.İtiraz sonucunda farklı bir hastaneden ÇÖZGER raporu alınmışsa ve itiraz eden kişi ya da kurum raporu uygun bulursa bu rapora göre işlem yapılmaktadır. Bu rapora da itiraz edilmesi halinde çocuğun hakem hastanede değerlendirilmesi gerekmektedir. Hakem hastanenin verdiği raporlar ise kesin niteliktedir (Yön.m.12/2). Bu yardıma hak kazanan engelli yakınlarına engellinin kronik hastalığı nedeniyle cihaza bağımlılığı varsa ayrıca 3294 sayılı ve 2022 sayılı Kanun kapsamında olan engellilere hanede yaşayan kişi sayısına göre değişen kilovatsaatlerde elektrik tüketim desteği de sunulmaktadır [28].

Evde bakıma muhtaç durumdaki engellilere yapılacak yardımın esaslarını belirlemek amacıyla çıkartılan "Evde Bakım Yardımı Yönetmeliği"[29] evde bakım yardımına konu olan hizmetlerin de esasları belirlenmiştir. Bu hizmetler kural olarak bakım ihtiyacı olan engelli bireylere yaşadığı ikamette verilmektedir (Yön.m.10/1). Fakat aynı adreste ikamet etme şartının sağlanmaması durumunda kimlerin başvurabileceği yönetmelikte sayılmıştır (Yön.m.10/2).

3.2.4. Aylık Miktarı

Konuyla ilgili 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanununda yapılan düzenlemede engellinin evde bakımına destek olmak için 10.000 gösterge rakamı ile memur aylık katsayısının çarpımı tutarında yardım yapılacağı düzenlenmiştir (2828 s.K.Ek m.7).Bu yardımlar bakım merkezlerine yapılan ödemelerde olduğu gibi Bakanlık bütçesinden karşılanmakta, aylık bağlama

26 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Resmi Web Sitesi , Erişim Adresi : https://www.aile.gov.tr/sss/engelli-ve-yasli-hizmetleri-genel-mudurlugu/engelliler-icin-saglik-kurulu-raporlari/

27 RG., 20 Şubat 2019 T,Sayı.30692.

28 TC Aile Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Resmi Web Sitesi https://www.aile.gov.tr/sss/sosyal-yardimlar-genel-mudurlugu/elektirik-tuketim-destegi/ , Erişim Tarihi,01.09.2023

29 RG.26.05.2023 T.,Sayı:32202

işlemlerini de Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Vakıflarının desteğiyle Bakanlık yürütmektedir (Sözer,2016).

Engelli bireyin bakımını üstlenen kişinin engellinin yeme ve içme ihtiyacını karşılama, banyo yaptırma, tuvalet ihtiyacını gidermesine yardımcı olma, saç, tırnak bakımını yapma, odasını temizleme çamaşır yıkama gibi hizmetleri vermesi gerekmektedir.Yönetmelikte verilmesi gereken hizmetler ayrıntılı olarak sayılmıştır (Yön.m.11).

4.ENGELLİ AYLIKLARINA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELERİMİZ

Engellileri korumak amacıyla farklı Kanunlar kapsamında çeşitli ayni ya da nakdi yardımlar yapılmaktadır. Yapılan nakdi yardımların farklı kurum ya da kuruluşlarca yapıldığı, konuyla ilgili mevzuatın dağınık ve farklı olduğu, düzenlemelerin ise kolay anlaşılır olmadığı dikkati çekmektedir (Yuvalı,2017:220,vd). Bu durumun engellilerin kendi durumlarına en uygun yardım imkanını bulmalarını zorlaştıracağı ve hak kayıplarına yol açabileceği düşüncesindeyiz. Bu düzenlemelerde kabul edilen farklı ölçütler nedeniyle uygulama birliğinin de sağlanamadığı anlaşılmaktadır (Akın,2006);(Yuvalı,2017).

Mevzuattaki dağınıklığı toparlamak ve sosyal yardım ve hizmetleri tek bir kanun içinde toparlamak amacıyla çeşitli tarihlerde kanun tasarısı taslakları hazırlandığı görülmektedir. Sosyal Güvenlik Reformu kapsamında Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından 2005 yılında "Sosyal Yardımlar ve Primsiz Ödemeler Kanun Tasarısı " hazırlanmışsa da bunun yaşama geçirilemediği görülmektedir (Taşçı,2022).Taslakta sosyal yardımlar çocuk,yaşlı ve engellilere sunulan sosyal yardımlar,iş edindirme yardımı,sağlık yardımı olarak ayrılmış; tasarı sosyal hizmetlere yer vermemesi sebebiyle de eleştirilere neden olmuştu (Aktay,2006);(Tuncay Ve Ekmekçi,2019); (Arıcı,2006).

Engelliler sadece sosyal yardım ve sosyal hizmetlerin kapsamına girmemektedir. Geniş olarak düşünüldüğünde sosyal sigorta hukukunda yer alan sürekli iş göremezlik, malullük kavramları da bir tür engelliliktir. Nitekim engellilere yapılan sosyal yardımlarda Sosyal Güvenlik Kurumundan malul olduğu için ölüm aylığı alan engellilere yönelik düzenlemelere yapılan gönderme dikkati çekmektedir.2022 sayılı Kanunda aylığa hak kazanabilecek durumdaki engellilerin kural olarak Sosyal Güvenlik Kurumundan gelir ya da aylık alamamaları gerekmektedir. Fakat 2022 sayılı Kanunda malul/engelli oldukları için ölüm aylığı veya ölüm geliri almakta olan çocuklar bakımından bir istisna getirilmiştir. Bu kurumdan aldıkları aylık veya gelirin kendilerine bu kanun kapsamında ödenebilecek engelli aylığından daha az olması halinde aradaki farkın Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından ödeneceği, ödenen tutarların Hazine tarafından karşılanacağı ifade edilmiştir (2022 s.K.m. 2/6).

Oysa aynı imkan, sürekli iş göremezlik geliri alan sigortalılara verilmemiştir. Sürekli iş göremezlik, sigortalının iş kazası veya meslek hastalığı

sonucu, meslekte kazanma gücünü tamamen yitirmiş olması ya da kazanma gücünün en az %10'unun azalması durumudur (Güzel ve diğerleri,2021). Sigortalı geçirdiği iş kazası veya meslek hastalığı sonucunda meslekte kazanma gücünü %100 kaybettiğinde sürekli tam iş göremez,%10 ila %99,99'u arasında kaybetmesi durumunda sürekli kısmi iş göremez sayılmaktadır (Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmeliği m.45) . Meslekte kazanma gücünü bu şekilde kaybedenler sürekli iş göremezlik gelirine hak kazanmaktadır (5510 s.K.m.19). Sigortalının meslekte kazanma gücünü ne ölçüde kaybettiği, Çalışma Gücü Ve Meslekte Kazanma Gücü Kaybı Oranı Tespit İşlemleri Yönetmeliğinin Meslekte Kazanma Gücü Kayıp Oranı Tespit Cetvellerine göre tespit edilmekteyse de bu tespitlerin yapıldığı hekim raporları incelendiğinde meslekte kazanma güç kaybına göre sürekli iş göremezlik derecesini belirlemesi beklenen hekimlerin yürütülen meslekle, meslekte kazanma güç kaybı arasındaki illiyet bağını ortaya koyamadığı, bu raporlarda yürütülen mesleğin mi yoksa genel olarak çalışma yeteneğinin mi (Öztürk,2022) yoksa engellilik halinin mi esas alındığı hususunda belirsizlik bulunduğu dikkati çekmektedir. Bu konuda yaşanan karmaşa yargı kararlarına da yansımaktadır[30].

Sürekli tam iş göremezlikte sigortalıya, 17' nci maddeye göre hesaplanan aylık kazancının % 70'i oranında gelir bağlanmaktadır (5510 S.K.19/3).Bu kazanç brüt kazançtır. Bu durumda meslekte kazanma gücünü %100 kaybeden bir sigortalıya brüt asgari ücretin %70'i tutarında gelir bağlanmalıdır. Sürekli kısmi iş göremezlik geliri ise tam iş göremezlik gelirinin iş göremezlik derecesi oranına göre hesaplanmaktadır. Asgari ücretle çalışan bir sigortalı için meslekte kazanma gücünde yaşanan örneğin %40 'lık bir kayıp asgari ücretin yüzde 70'inin %40'ı tutarında sürekli iş göremezlik geliri alma hakkı oluşturacaktır. Sürekli iş göremez durumdaki bir sigortalının 2022 sayılı Kanun Kapsamında Aylık Alan Özürlülere Sağlık Kurulu Raporu Vermeye Yetkili Hastanelerin Belirlenmesi ile Sağlık Raporlarının Alınmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik uyarınca %40 ve üzerinde engelli kabul edilmesi de mümkündür. Fakat kendisine bağlanan sürekli iş göremezlik geliri sosyal yardımdan aşağıda olabileceği hallerde tıpkı malul çocuklarda yapılan düzenlemede olduğu gibi aradaki farkın tamamlanmasına yönelik bir hükme yer verilmemesi önemli bir eksikliktir. Genel olarak sosyal yardım başvurularında engellinin Sosyal Güvenlik Kurumundan gelir ya da aylık almaması bir ön koşuldur. Diğer taraftan sigortalı olma hak ve yükümlülüklerinden vazgeçilmezlik ilkesi uyarınca (5510 s.K.m.92)

30 Bkz.Yarg.10.HD,Esas:2021/2546,Karar:2021/12311,Karar Tarihi: 14.10.2021;Yarg.10. HD., Esas: 2021/2531,Karar: 2021,1914, Karar Tarihi:11.10.2021.Söz konusu kararlarda "*HMK'nun 370. maddesi gereğince, Bölge Adliye Mahkemesi hükmünün 4. bendinin 1. paragrafındaki "maluliyet" sözcüklerinin silinerek yerine "meslekte kazanma gücü kaybı",4. bendin ikinci paragrafında yer alan "maluliyet aylığı" sözcüklerinin silinerek yerine "sürekli iş göremezlik geliri" sözcüklerinin yazılmasına, kararın bu şekliyle düzeltilerek onanmasına, ...oybirliğiyle karar verildi.*" açıklaması yer almaktadır. Yüksek Mahkeme bu hataları yazım hatası olarak düşünmüşse de aslında bu durum dosyanın esasını etkileyecek önemdedir.

sigortalının kendisine bağlanan sürekli iş göremezlik gelirini kestirterek daha fazla yardım alabileceği bir sosyal yardım kuruluşuna başvurması da mümkün değildir. Sonuç olarak sosyal sigorta edimi, sosyal yardımların gerisinde kalmaktadır. Bu durum hakkaniye uygun değildir. Zira sosyal sigorta edimine hak kazanan birey ya adına prim ödemesi yapılmış bir kişidir ya da adına prim ödemiş kişidir. İki durumda da sosyal sigorta sistemine katkısı söz konusudur. Sosyal yardım alan bireylerin ise önceden prim ödemesi söz konusu değildir.

Asgari ücretlerde son dönemde yaşanan artışlara bağlı olarak bu artışlardan sonra bağlanan sürekli iş göremezlik gelirinin miktarı yükseldiğinden sigortalıların mağduriyeti eskisi kadar dikkat çekici olmasa da asgari ücret artışlarından önce sürekli iş göremezlik geliri bağlananlar bakımından mağduriyetin devam ettiği düşünülmektedir. Örneğin 2014 yılında Sosyal Güvenlik Kurumunda, gelir bağlama kararları üzerinde yaptığımız bir çalışmada kolunu kaybetmesi sebebiyle %40 oranında meslekte kazanma gücünü kaybeden asgari ücretle çalışan bir sigortalıya SGK tarafından bağlanan gelirin 299,88 TL olduğu, aynı dönemde aynı oranda engelli olan bir kişiye Vakıflar Yönetmeliği kapsamında 482,10 TL aylık bağlandığı anlaşılmıştır (Öztürk,2014). Bu sigortalının gelirinde zamanla yapılan artışların, Vakıflar Yönetmeliği kapsamında bağlanan yardımlar da her yıl arttığından, aradaki farkı kapatmaya yetmeyeceği açıktır.Konuyla ilgili 2014 yılında yaptığımız çalışma evde bakım yardımları bakımından da sigortalı engellilerin durumunu gözler önüne sermiştir. Bilindiği üzere 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanununda yapılan düzenlemede engellinin evde bakımına destek olmak için 10.000 gösterge rakamı ile memur aylık katsayısının çarpımı tutarında yardım yapılacağı düzenlenmiştir [31] (2828 s.K.Ek m.7). Bu hizmetin özel merkezde verilmesi halinde ise 20.000 gösterge rakamı ile memur aylık katsayısının çarpımı tutarını aşmayacak miktarda özel merkezlere yardım yapılmaktadır (2828 s.K.Ek m.7/2;Sözer,2016:1237,vd). Sigortalı %100 oranında meslekte kazanma gücünü kaybettiğinde ve bakıma muhtaç hale geldiğinde kendisine bağlanacak sürekli iş göremezlik geliri brüt asgari ücretin %100'ü olacaktır. Zira 5510 sayılı Kanunun 19'uncu maddesi, sigortalı, başka birinin sürekli bakımına muhtaç ise gelir bağlama oranının % 100 olarak uygulanacağını belirtmiştir. Bu rakam da 2014 yılında 1.071 TL'sıdır. Bu durumda o dönemin ,net asgari ücretinin 2/3'ü olan 564,00 TL'sının üzerinde gelir aldığı için bu sigortalı, özel bir bakım merkezinde kalmak istese bakım hizmetinden faydalanamayacaktır. Oysa bakım merkezine yapılan yardım 1.682 TL tutarındadır. Sigortalı 1.071 TL tutarındaki sürekli iş göremezlik geliri nedeniyle 1.682 TL karşılığında özel bakım merkezinde kendisine verilebilecek bakım hizmetinden mahrum kalmaktadır. Bu tür durumlarda sigortalı engellilerin mağdur olduğu görülmektedir.

31 chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.aile.gov.tr/media/88684/eyhgm_istatistik_bulteni_temmuz2021.pdf

SONUÇ

Ülkemizde sosyal yardımlardan faydalanabilecek kişilerin ve faydalanma koşullarının, farklı düzenlemeler içinde yer alması standart farklılıklarına yol açtığı için eleştirilere neden olmaktadır. Vakıflar Yönetmeliğine göre engellilik oranı % 40 ve üzerinde olan muhtaç durumdaki engellilere belli koşulları sağlamaları durumunda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından muhtaç aylığı bağlanmaktadır. Benzer bir yardım da 2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun uyarınca yapılmaktadır. Ağır ya da tam bağımlı durumdaki bakıma muhtaç engellilerin bakımını üstlenen yakınlarına da 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu uyarınca evde bakım yardımı ödenmektedir. Bu yardımlara hak kazanma esasları bakımından standart birliği bulunmadığı görülmektedir. Diğer sosyal yardımlarda olduğu gibi engellilere sunulan aylıkların da farklı Kanunlarda ve yönetmeliklerde düzenlenmesi, farklı Kurum ve kuruluşlarca bu yardımların yapılması nedeniyle mevzuatta bir dağınıklık göze çarpmaktadır. Bu sonucun engellilerin kendi durumlarına en uygun yardım imkanını bulmalarını zorlaştırdığı, hak kayıplarına yol açabileceği düşünülmektedir. Mevzuattaki dağınıklığı toparlamak ve sosyal yardım ve hizmetleri tek bir kanun içinde toparlamak amacıyla çeşitli tarihlerde kanun tasarısı taslakları hazırlandığı ancak yasalaşmadığı görülmektedir. Bu çalışmaların sonuçlanması gerekmektedir. Sosyal yardımlarla ilgili başlatılacak kanun çalışmalarında sosyal sigorta edimlerinin sosyal yardımların gerisinde kalmasını engelleyecek bir düzenlemeye ihtiyaç olduğu hususu da göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

Ak,Y. (2019).*Çoklu Bir Dezavantajlılık Olarak Engelli Yoksulluğu: Türkiye Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE,İstanbul.

Arıcı K.(2006). Sosyal Yardımlar ve Primsiz Ödemeler Kanunu Tasarısı'nın Genel İlkeleri, İşleyişi, Yeterliliği Sorunu, *Mercek Dergisi*,Temmuz,11,*(43),112,120.*

Arıcı K.(2015).Türk Sosyal Güvenlik Hukuku,Gazi Kitabevi,Ankara.

Arıcı,K.(2010).Sosyal Yardımlar ve Primsiz Ödemeler Kanunu Tasarısı Hakkında Bir Değerlendirme, *Journal of Social Policy Conferences*, (51),113.

Akın,L. (2006).Sosyal Yardım Ve Hizmetler İle Bunların Organizasyonu ,İş Hukuku Ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi,*Sosyal Güvenliğin Yeniden Yapılandırılması Semineri*,149.

Altan,Ö.Z.(2004).Sosyal Politika Dersleri.Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Aktay,N.(2006).Sosyal Yardımlar ve Primsiz Ödemeler Kanunu Tasarısı (Taslağı) Üzerine Görüşler. *Mercek Dergisi*, Temmuz, 11,(43),153.

Başbuğ,A.(2010).Sosyal Hukuk,Hukukun Toplumsal Temelleri.Ankara: A Kitap Yayınları.

Bedir E.,Alper Y.,Tokol A.,Özaydın M.M. ve Metin,B.(2014).Sosyal Politika.Eskişehir:Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Çakar,E., Özdamar M. (2015).Muhtaç Yaşlılar İle Engellilere Aylık Bağlanması ve Bunların Bakımını Üstlenenlere Evde Bakım Ücreti Ödenmesinin Şartları.*İş ve Hayat Dergisi*,chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/ 299562 adresinden edinilmiştir.

Demirbilek,S. (2009).Sosyal Politika Bağlamında Sosyal Hizmet.İzmir:9 Eylül Üniversitesi İİBF Yayınları.

Declaration on the Rights of Disabled Persons,United Nations web sayfası.https://www.ohchr.org/en/ instruments- mechanisms/instruments/declaration-rights-disabled-persons adresinden edinilmiştir.

Erol,S.I. (2019). Sosyal Güvenlik Sistemi: Sosyal Sigorta, Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmet Bileşenleri Bağlamında. *Dicle Üniversitesi Dergisi,*(23),10.

Eliöz,M. ,Tekin A., Çebi M. Ve Akboğa E.(2017). Engelli Bireylerin Yoksulluk İle Mücadelesinde Girişimcilik Ve Girişimciliğin Önündeki Engeller.*Kesit Akademi Dergisi* ,(10),570.

Erol,H.,Özdemir A.(2014).Türkiye'de Sağlık Reformları ve Sağlık Harcamalarının Değerlendirilmesi. *Sosyal Güvenlik Dergisi* , 4, (1)

Gökbayrak Ş.(2017).Değişen Refah Devletleri ve Sosyal Yardımlar. *Sosyal Güvenlik Dergisi,*7, (1),72.

Güven, S.(1997).Sosyal Politikanın Temelleri. Bursa :Ezgi Yayınevi.

Güneş, M.(2012).Yoksullukla Mücadelede Sosyal Yardımların Bir Kamu Yönetimi Politikası Olarak Sürdürülebilirliği. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*,12,(24),149.

Korkusuz,R.,Uğur S..(2018).Sosyal Güvenlik Hukuku,Bursa:Ekin Yayınevi.

Nelson, K.(2013). Are European Welfare Systems Providing Just and Fair Protection Against Low Income? Social Assistance and EU Poverty Thresholds 1990-2008. *European Sociological Review,* 29 (2),149,157.

Okur, A. R.,Güzel,A. Ve Caniklioğlu,N.(2021).Sosyal Güvenlik Hukuku.İstanbul: Beta Yayınları.

Öztürk,M.(2022).Sürekli İş Göremezlik Gelirinin Hesaplanma Usulüne İlişkin Bir Değerlendirme,Sosyal Sigortalar Hukuku İncelemeleri I. Ankara: Lykedion Yayınları.

Öztürk,M.,Sürekli "İş Göremezlik Geliri mi, Sosyal Sadaka mı?" başlıklı konferans notları,10.03.2014 T.,yer: İzmir Üniversitesi,https://www.hurriyet.com.tr/ege/hem-de-250-tl-ile-25971647 adresinden edinilmiştir.

Sapancalı,F.(2005). AB'nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri. *Çalışma ve Toplum Dergisi,*3,(6),51.

Saraç,C. (2005).Sosyal Sigorta Ödenekleri,1.Baskı,Birleşik Yayıncılık,İzmir.

Socialwelfare, (2020).A Brief History Of Economic Security. adresinden edinilmiştir.

Sözer.A.N.,(2013). Sosyal Sigortalar İlişkisi.İzmir:Beta yayınları.

Sözer,A.N.,(1998).Türkiye'de Sosyal Hukuk.İzmir:Barış Yayınları.

Sözer,A.N.,(2016).Sosyal Sigorta Hukukunda Son Bakım Hizmetleri (Hospiz) Almanya Ve Türkiye Örneğinde Bir Değerlendirme. *Prof.Dr. Fevzi Şahlanan'a Armağan Sayısı*, İÜHFM,(74),1237.

Şen M.,(2018).Türkiye'de Engellilere Yönelik İstihdam Politikaları: Sorunlar ve Önerileri. *Sosyal Güvenlik Dergisi,2,(* 8),129,131.

Şenkal,A.,(2005).Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika.İstanbul:Alfa Yayınları.

Şenocak,H.(2009).Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (56),49,445.

Talas,C.,(1992). Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi :Ankara:Bilgi Yayınevi

Talas,C.,(1979). Sosyal Ekonomi.Ankara: S.Yayınları.

Taşçı,F.,(2022).Son Yirmi Yılda Sosyal Politikanın Sosyal Yardım Alanındaki Gelişmelerini Okumak.https://kriterdergi.com/dosya-ak-parti-siyaseti/son-yirmi-yilda-sosyal-politikanin-sosyal-yardim-alanindaki - gelismelerini-okumak,adresinden edinilmiştir.

Taşçı,F.,(2008).Türkiye'nin Kamusal Sosyal Yardım Anlayışı Üzerine Bir Analiz.*Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,(*55),128.

Tunçomağ,K.(1987).Sosyal Sigortalar.İstanbul:Beta Yayınları.

Tuncay C., Ekmekçi Ö., (2018).Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri.İstanbul: Beta Yayınları.

Usta,Ş.(2020).*Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Vakıfları (SYDV)'nın Sunmuş Olduğu Sosyal Yardımların İşlevsellik Durumu: Bartın Örneği*.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi SBE,Sakarya.

Uşan,F.(2009).Türk Sosyal Güvenlik Hukukunun Temel Esasları.Ankara:Seçkin Yayınları.

Üçışık H.F.(2021).Yetersiz Gelirlerin Sosyal Yardımla Tamamlanması.Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12,(18),668,676.

Ülker,Ş.2010. Yoksullukla Mücadelede Sosyal Güvenlik, Sosyal Yardım Mekanizmaları ve İş Gücü Politikaları.http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271313906r3055. YoksulluklaMucadelede Sosyal_Guvenlik.pdf adresinden edinilmiştir.

Yenipazarlı,A.,Çondur F. Ve Cömertler N.(2020).Engelli Bireylerin Kamu Hizmetlerinden Memnuniyeti: Nazilli İlçesi Örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi, SBE Dergisi*, 7, (2),77,79.

Yıldız, G.B.(2008).Türk İş Hukukunda Özürlülük ve Sakatlık Durumuna Dayalı Ayrımcılık Yasağı,*Sicil Dergisi*, (10).

Yuvalı,E.(2017).Türk Sosyal Güvenlik Hukukunda Merkezi (Kamusal) Sosyal Yardımlar.Ankara:Turhan Kitabevi.

Zengin, E., Şahin, A. ve Özcan, Ş.(2012).Türkiye'de Sosyal Yardım Uygulamaları. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19 , (2),133.

Bölüm 20

COĞRAFİ VE KRONOLOJİK AÇIDAN GURJARA-PRATIHARALARIN TÜRK KÖKENLİ OLMA İHTİMALLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Vural ÖNTÜRK[1]

1 Dr. Öğrt. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, vuralonturk@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2132-0305

Giriş

Gurjara-Pratihara İmparatorluğu V. yüzyılın ortalarından sonra Güney Batı Hindistan'ın günümüzde Gujarat olarak adlandırılan bölgesinde ortaya çıkmıştır. İmparatorluğun ilk dönemlerine ait bilgiler tam bir netlik kazanmamıştır. Muhtemelen VIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ortaya çıkmış oldukları bölgeyi kısmi olarak genişletmeyi başaran Gurjaralar daha sonra kuzeye ilerleyerek Racastan Bölgesi'nin bir kısmına hâkim olmayı başarmışlardır. Pratihara kelimesi Gurjara kelimesine sonradan eklenmiş olup Pratiharalar ise Gurjaralara ait klanlardan bir tanesidir. Bu sebeple VIII. yüzyılda kurulan ve XI. yüzyılın ortalarına kadar varlığını devam ettiren Pratiharalar, tarihi kayıtlara Gurjara-Pratiharalar olarak geçmişlerdir. Pratiharların tarih sahnesindeki ilk önemli rolü Batı Hindistan'da, başka bir ifadeyle İndus Nehri'nin batı kısmında bulunan Müslümanların ilerleyişini durdurmuş olmalarıdır (Wink, 2002, s.284). İslâm kaynaklarında Pratiharalara dair çok fazla bilgi bulunmazken Hindistan tarihçiliğinde bu dönem ve yaşanan hadiseler detaylı bir şekilde nakledilmektedir. Gurjara-Pratiharaların bilinen ilk hükümdarları Nagabhata I (739-756)'dir ve onun Müslüman Arapların ilerleyişini durduğu ifade edilmektedir (Mishra, 1966, s.17).

Nagabhata II (795-833)'nin saltanatında ise Kuzey Hindistan'ın büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyet kuran Pratiharalar bu dönemde ortaçağ Hindistan hânedanlıklarından Saindhava ve Rasthrakutalarla çeşitli savaşlara giriştiler (Nath Sen, 1999, s.343). X. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra zayıflamaya başlayan imparatorluğun tekrar Rasthrakutalarla çeşitli savaşlara girmesi sonucunda içerideki derebeylikler gittikçe güçlerini arttırdılar. Ancak Pratiharalara en büyük darbeyi Gazneli Sultan Mahmûd vurdu. İmparatorluğun son önemli hükümdarı Rajyapala (960-1018) Sultan Mahmûd ile giriştiği savaşı kaybetti ve bu yenilgiden sonra Kannauc Gaznelilerin eline geçti (Cûrfâdekânî, 1334, s.252; Gerdizî, 1347, s.183). Trilochanapala (1018-1027) ve Yaşahpala (1024-1036) dönemlerinde eski gücüne asla kavuşamayan Pratiharalar 1036 yılında tarih sahnesinden çekildi (Burjor, 2007, s.204-205). Bu çalışmada Gurjara-Pratihaların kökenlerine dair nazariyelere odaklanılmıştır. Bu nazariyelerin ekseriyetle imparatorluğu Orta Asya'dan gelen yabancı bir kavim olarak göstermesi sebebi ile Gurjara-Pratiharaların Türk olabilme ihtimalleri üzerinde durulmuştur.

Hindistan, sahip olduğu verimli toprakları ve zenginlikleri sebebi ile öteden beri dış istilalara maruz kalmıştır. Bu istilalar M.Ö. VI. yüzyılda Ahamenişler (M.Ö.550-M.Ö.330) zamanından başlayarak XX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Ele alınan konunun sınırları hasebiyle kronolojik olarak Ahamenişlerden başka Makedonya Krallığından (M.Ö.800-M.Ö.146) Büyük İskender'in, Sakaların (Tahminnen M.Ö.200-M.Ö.100

arası), Kuşanların (Tahminen M.Ö.3.yy-M.S.4.yy) ve Ak Hunların (M.S.440-M.S.710) antik dönemde; ilk İslâm devletinin (Hülefâ-yı Râşidîn) (M.S.632-M.S.661) ve Emevîlerin (M.S.661-M.S.750) erken Ortaçağda; Gaznelilerin (M.S.961-M.S1187) ve Gurluların (M.S.1157-M.S.1216) da geç Ortaçağ döneminde Hint ülkesinin bilhassa kuzey kısımlarına akınlar düzenledikleri bilinmektedir (Bu hususlarla ilgili derli toplu bilgi için bkz. Bayur, 1987, s. 44-261; Galip-Gömeç, 2013, s.9; Çeliktaş, 2019, s.2-3). Dolayısıyla böylesine uzun süreli hareketlerin oldukça yoğun bir biçimde yaşandığı Hindistan'da başta dinî olmak üzere kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasî açıdan geniş bir mozayiğin her dönem var olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Burada dikkat çeken husus Türk topluluklarından Sakalar[1], Yüeh-çi kabilesinin bir kolu olan Kuşanlar ve Ak Hunların ardı ardına kuzeyden bölgeye girmeleridir. Böyle bir durumda kuzey Hindistan antik devletlerinin en çok da Türk yaşayış ve inanış biçiminden etkilenmeleri son derece doğal karşılanmalıdır. Gerçi bu kavimlerden Sakalar ve Kuşanların Türklükleri ile alakalı şüpheler olsa da yapılan ilmi çalışmalar bu anlamda bir kargaşaya mahal olmadığını ortaya çıkarmıştır (Durmuş, 2007, s. 59-77; Cöhce, 2002, s. 815-820; Narain, 2002, s. 821-826; Kayalı, 2015, s. 190).

Türklerin Hindistan üzerinde bırakmış oldukları siyasî etki, kendilerinden asırlar sonra kurulacak olan devlet ve impratorlukların kimliklerine dair bilinmezlerin temel sebeplerinden biri olmuştur. Mesela Ortaçağ Hindistan'ının güçlü devletlerinden Paramarların, Çavhanların ve Çalukyaların kökenleri hususundaki bilgiler efsaneler arasında kaybolup gitmiştir. İşte bunlardan bir tanesi de Parihar, başka bir deyişle Pratiharalardır. İşin daha da ilginç kısmı bazı Hint geleneklerinin zikrettiğimiz bu dört devleti *agnikulaya* (ateşten dogma) mensup ve ondan gelme olarak bildirmesidir. Buna göre Kuzey Hindistan'ın Racastan Bölgesi'nde bulunan Mont Abu Dağı'nda yapılan bir adak ateşinden ortaya çıkan devletler, bir anlamda bu ateş ile temizlenerek Hindu sistemine dahil olmuşlardır (Mishra, 1954, s. 45). Bu da demek oluyor ki esasen bazı Hint gelenekleri dâhi adı geçen devletleri yabancı addetmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu konuya bir kez daha değinilecektir.

Aynı Türkler gibi İslâm ordularının da henüz Hülefâ-yı Râşidin'den Hz. Ömer (634-644) zamanında Hindistan kapılarında göründükleri bilinmektedir. Esasen öteden beri denizcilik yoluyla Arabistan ve Hindistan'ın birbirine yaklaşması, ticarî-iktisadî ilişkiler, putperestlik ve yıldızlara tapmak gibi dinî-itikadî ilişkiler ve bazı gelenek-göreneklerdeki benzerlikler sayesinde kısmen gerçekleşmiş ve İslâm'ın gelişi için zemin hazırlanmıştı.

1 Sakalar diğer ifadeyle İskitler, tarih boyunca cok büyük coğrafyalara yayılmalarının doğal sonucu olarak karşılaşmış oldukları kavimlerin kaynaklarına onların vermiş oldukları adlarla girmişlerdir. Bu bağlamda Grek kaynaklarında *Skythai*, Asur kaynaklarında *Aşguzai*, Pers kaynaklarında *Saka*, Çin kaynaklarında ise *Saka tigrakhauda* olarak geçtikleri bilinmektedir (Durmuş, 2019, s.101).

Müslümanların Hint topraklarına girişleri ise üç farklı yolla olmuştur. Bunlardan birincisi güney sahillerine tüccar ve İslâm'ı tebliğ etmek amacı ile gelmek, ikincisi Sirderya ve İndus nehirlerine kadar ulaşan Emevî fütuhatı, üçüncüsü de sonraki dönemlerde ilk ikisinin doğal bir sonucu olarak Türk İslâm fetihleridir (Üremiş, 2017, s. 478-480).

Hz. Ömer'in hilafeti zamanında, 638 yılında Mekran bölgesine tayin edilen Hakem b. Amr et-Tağlibî daha sonradan gönderilen takviye kuvvetler ile birlikte görevini başarılı bir şekilde yerine getirmiş ve burada müttefik Mekran ve Sind kuvvetlerini ağır bir hezimete uğratmıştı. Bu galibiyet sonucunda Sind Nehri'nin aşağı batı kısmı yani yaklaşık olarak günümüzde Karaçi topraklarına denk gelen yerler ve Mekran Müslümanların eline geçmişti (Taberî, 1962, s.181). Ancak bundan sonra Müslüman birliklerinin daha ileriye gitmediği görülmektedir. İbnü'l-Esîr bunun sebebini şöyle açıklamkatadır: Kazanılan zaferden sonra Hakem b. Amr müjdeli haberi Suhâr b. Abdi vasıtasıyla hilafet makamına ulaştırmıştı. Hz. Ömer ona Mekran hakkında bazı sorular sorunca o, *Ey müminlerin emîri Mekran'ın en düzlük ve kolay yerleri dağlık, suyu son derece az, az olanlar da yok denecek kadar az, yerler ise son derece şer ile dolu yerlerdir* cevabını vermişti. Bunun üzerine Hz. Ömer *bundan sonra hiç bir ordum oraya gitmeyecektir* demişti (İbnü'l-Esîr, 1991, s.51). Hz. Ömer'in vefatından sonra hilafet makamına Hz. Osman (644-656) geçti. Belazûrî'den gelen bir rivayete göre yeni halife de Mekran ve Sind hakkında Hakîm (Hukeym) b. Cebele el-Abdî'ye bir takım sualler sormuş ve aldığı cevaplardan sonra o bölgeye ordu göndermekten vazgeçmiştir. Hz. Ali (656-661) zamanına gelindiğinde ise merkezde yaşanan kargaşaya rağmen İslâm birlikleri Sind bölgesinde yeni başarılar kazanmaya muvaffak olmuşlardı. Ancak tam bu esnada Hz. Ali ile Muâviye arasında cereyan eden hadise ve Hz. Ali'nin şehit edilmesi (661) haberi duyulunca Hindistan'daki birlikler ilerleyişlerine son vererek Mekran'a geri dönmüşlerdi (Üremiş, 2017, s. 484). Ezcümle Hülefâ-yı Râşidîn döneminde Kuzey Hindistan'a Mekran tarafından hücum eden Müslümanlar elde ettikleri başarılar ile Mekran ve civarını ele geçirseler de Sind Nehri'nin doğusuna geçememişlerdi. Batı tarafındaki birlikler esasen Emevîler zamanında gerçekleşecek akınlar için alt yapı oluşturacaklardı.

Emevîler (661-750) dönemine gelindiğinde uzun süredir durmuş olan fetih hareketleri yeniden başlatıldı. Bu bağlamda Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (661-680) emri ile Hindistan tarafına görevlendirilen Abdullah b. Sevvâr el-Abdî'nin, Kiykân civarında giriştiği ilk muharebede Müslümanlar ağır bir yenilgiye uğratıldı. İbnü'l-Esîr, 663-664 yılları ile tarihlendirdiği bu hadiseyi şu şekilde aktarmaktadır: *Abdullah b. Âmir, Abdullah b. Sevvâr el-Abdi'yi Hind sınırlarına tayin etmişti. Başka bir rivâyete göre ise Abdullah b. Sevvâr Muâviye tarafından buralara gönderilmişti. İbn Sevvâr Kiykânlara karşı bir sefer düzenleyerek birçok ganimetler ele geçirmişti. Bu seferinden*

sonra geriye dönen Abdullah b. Sevvâr Muâviye'ye varmış ve ona Kıykân atları hediye etmişti. Oradan tekrar Kıykân cephesine geri dönüp de onlara karşı savaştığından Kıykânlar Türklerden yardım istemiş ve onu öldürmüşlerdi (İbnü'l-Esîr, 1991, s.444). Bununla birlikte iki taraf arasında 673 yılına kadar mücadeleler devam etti. Bu tarihte Sistân valisi olan Abbâd b. Ziyâd Kandahâr'a hücum edip şehri savaşarak aldığı gibi yüklü miktarda da ganimet ele geçirdi. *Târîh-i Sistân*'a göre bu savaş esnasında altın dolu bir ev bulunmuş ve bu sayede Müslümanların ellerine çok miktarda para geçmişti (Öntürk, 2018, s.101). Emevîler döneminde bundan sonra da fetih hareketleri durmamış ve Mekran, Belûcistan gibi yerler tam olarak kontrol altına alınırken Kâbil ve Lahor şehirleri zaptedilerek ilk defa Sind Nehri'nin karşı tarafına kadar geçilip Multan'a ulaşılmıştı. Bu hususta Muâviye, Abdülmelik b. Mervân ve I. Velid'in yanı sıra son iki halifenin Sind valiliğini yürütmüş olan Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin katkıları büyüktü (Üremiş, 2019, s. 400). Yine de çok geçmeden Müslümanların ilerleyişleri Sind Nehri'nin doğusunda Hintliler tarafından durduruldu. İşte batılı müelliflerce Pratiharalar konusu aktarılırken Müslümanların ilerleyişini durduran yegâne unsur olarak kendileri gösterildi.

Buraya kadar aktarmış olduklarımızdan maksat, Gurjara-Pratiharaların ortaya çıkışlarına kadar Kuzey Hindistan'a Türklerin ve Müslümanların birbirinden tam bağımsız iki ayrı grup olarak ne zaman geldiklerine ve bilhassa Müslümanların hangi bölgelerde hâkimiyet tesis ettiklerine vurgu yapmaktı. Böyle bir metodun takip edilmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi Türklerin çok önceden Hindistan'a gelmiş olduklarını belirterek Pratiharaların kökeni hususunda aşağıda belirteceğimiz Türk olma ihtimallerine geçiş zemini hazırlamak; ikincisi ise Müslüman fetihlerinin altını çizerek esasen Pratiharaların ilk dönemlerinde İslâm ordularına karşı savaşacak olmalarının ön bilgisini sunmaktır.

Gurjara-Pratihara İmpratorluğunun Kökenine Dair Bilgiler

Günümüz Bombay eyaletinin Gujarat olarak bilinen kısmı, Batı Hindistan kıyılarının kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Gujarat batıda Umman Denizi, kuzeybatıda Kuç Körfezi, kuzeyde küçük Ran ve Mevûd Çölü, kuzeydoğuda ise Mont Abu ve Aravalli sıradağları ile çevirildir. Gujarat anakara Gujarat veya Gurjjararashtra ve yarımada Gujarat olmak üzere iki bölümden oluşur. Kuzeyden güneye yaklaşık 280 mil uzunluğu ve doğudan batıya 50 ila 150 mil genişliği arasında değişen mesafelerle anakara Gujarat 72.000 mil karelik toplam alanın 45.000 mil karesini oluşturur. Kuzeyden güneye 155 mil uzunluğu ve doğudan batıya 200 mil genişliği ile yarımada Gujarat ise 27.000 mil kareye tekabül etmektedir (Jackson, 1896, s.35).

İmparatorluğun köken bilgilerine geçmeden önce *Gurjara* ve *Pratihara* kelimelerinin anlamlarına bakmakta fayda vardır. Bunların anlamlandırılması

en azından bizim için konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ilk olarak *Gurjara*'yı ele alalım. Bu kelime coğrafî bir yer ismi mi, yoksa o yerde yaşayan insanlara verilen isim mi? Günümüzde Hindistan'ın büyük Racastan Bölgesi'nin hemen güneyinde yer alan Gucarat'ın ortaçağlardan zamanımıza intikal eden *Gurjara* kelimesi ile aynı anlamı ifa ettiği kesin bir gerçektir. Tarihin belli devirlerinde bölgede yaşayan insanların etkisi ile bu ismin *Gurjara, Gurjararasthra, Gujara, Gucar* gibi değişik formlarda yazıldığı ve kaynaklara da böyle geçtiği bilinmektedir. Ancak sözcük ne şekilde açıklanırsa açıklansın, adını o vilayete yerleşen ve burada egemenlik kuran Gurjaralardan aldığı inkâr edilemez. Bunu sırf Hindistan şehirleri için değil antik zamanların bazı şehirleri için de söylemek mümkündür. Mesela Sistan'ın eski isimlerinden biri Sakaların bir dönem bölgeye yerleşmelerinden ötürü Sakaların ülkesi manasına gelen Sakastan'dır. Yine aynı ismin Arapça kaynaklarda dilsel değişime uğrayarak Sicistan şeklinde yazıldığı da bilinmektedir (Özgündeli, 2009, s.274).

Devlete asıl adını veren *Pratihara* kelimesi ise Sanskritçede *kapı bekçisi* manasına gelmektedir. Pratiharalar kendilerinin Hint inanışının kutsal Tanrısı Vişnu'nun yedinci ve önemli sembollerinden birisi olan Tanrı Rama'nın kardeşi Laksamana'dan geldiklerini iddia etmektedirler. Nitekim isimlendirmelerinin altında yatan sebep Laksamana'nın Tanrı Rama'nın kapı bekçiliği görevini üstlenmiş olmasıdır (Tripathi, 1989, s.223; Prasad, 1999, s.871). Pratihara kelimesine bir anlam atfetmeye çalışan neredeyse bütün Hindistan tarihçileri ve batılı Hindologlar cümlelerinin ilk başlarında *kapı bekçisi* ifadesine yer verirken yine Tripathi bunun çok büyük bir öneme sahip olmadığını söyler. Ona göre bu tür efsanevi bağlantılar genellikle yönetici ailelere asil ve tanınmış soyağacı vermek için kullanılır (Tripathi, 1987, s.319). Bu husus da doğu tarihi ile pekiştirilecek olursa bunun en önemli örneklerinden birisi mitolojik İran hükümdarı Dahhâk olacaktır. Zira bir kısım Arap toplulukları ve İranlılar Dahhâk'ın kendi ataları olduğu hususunda görüşler ileri sürmektedirler (Firdevsî, 1992, s.1; Mîrhând, 1333, s.180; el-Mesûdî, 2011, s.194). Bu durum da yine efsanevî bir soydan gelme dürtüsü ile açıklanabilir.

Bilhassa ortaçağ Hindistan tarihi açısından son derece önemli çalışmalarına tanıklık edilen D.R. Bhandarkar yerleşim yerinin ilk olarak Gurjara değil Lata olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Ancak isimlendirmenin Lata olduğu zamanlarda günümüz Gucarat'ının sadece güney kısımlarını kapsadığı bilinmekteydi. Gurjara halini aldığındaysa artık bölgenin kuzey kısımları da mevcut topraklara dâhil olmuştu. Gurjaraların kimliği elbette tamamıyla aydınlatılmaya muhtaç ayrı bir meseledir. Ancak ilk olarak açıklanması gereken husus Gurjara'nın ortaçağın hangi Hindistan şehirlerini kapsadığıdır. Antik Hindistan zamanlarını aydınlatmak hususunda en önemli başvurulardan biri olan yazıtlar, Gurjara'ya dair bilgiler

sunmaktadır. Mesela Kakkuka adlı bir Pratihara prensine ait olduğu bilinen Gahatayal yazıtında Gurjara bugünkü Gucarat'ın topraklarını tam olarak içine almakta, dahası sınırları Racastan Bölgesi'ne dâhil Marwar'a kadar uzatılmaktadır. Burada ortaya çıkan başka bir sonuç Gurjaraların gerçekten ilk zamanlarından itibaren oldukça nüfuzlu olmalarıdır. Zira bu nüfuzun bir göstergesi olarak onlar, Abu Dağı efsanesi de kabul edilirse sonradan gelmiş oldukları bir yere kendi isimlerini verebilecek kadar etkin olmuşlardır (Bhandarkar, 1902, s.414-415; Hoernle, 1903, s.43.).

James M. Campbell yaklaşık bir asır önce Gujarat nüfusunu kaleme aldığı bir çalışmasında Gurjaralar için çok daha keskin ifadeler kullanmıştır. Ona göre Gurjara ya da Gujar adı milattan sonra ilk 500 yıl boyunca Hindistan'a batıdan giren bazı Orta Asya kabilelerinin adının başlangıçta çoban anlamına gelen bir Hint uyarlaması gibiydi. Yine Campbell, Gurjaralar ile ilgili iki görüş öne sürüyordu. Bunlardan birincisi onların İskit veya Türk olduğu ve adlarının Türkçe *kurt* kelimesinden türediğiydi. Ikincisi ise Hindistan'ın kuzeyden gelen en önemli istilacılarından birinin mesela Kuşanların isminin değiştirilmiş hali olarak ortaya çıkabileceğiydi. O, son zamanlarda ortaya atılan Gürcistan kelimesinden türeme ve beşinci yüzyılda bir Gürcü prensinin Hunların baskılarından kaçarak Hindistana gelme rivayetinin de gerçekle bir bağı olmadığını savunuyordu (Campbell, 1901, s.469). Şimdi Campbell'in aktarmış olduğu malumattan anlaşıldığı kadarıyla kendisi İskitlerin, başka bir ifadeyle Sakaların Türk olmadığı fikrindedir. Ancak buna dair bilim dünyasının son kanaatine yukarıda zaten değinmiştik. Gurjaralar için burada daha önemli olan sonuç her ne olursa olsun yazar tarafından onların yabancı bir kavim olduğuna dair tavır takınılmasıdır. Hem de Orta Asyalı olup kuzeybatından Hindistan'a giren bir kavim. Bu ifadeler açık bir şekilde Hindukuş Dağlarından Kuzey Hindistan'a geçiş yapan Türklere işaret etmektedir. Sonuç olarak Campbell Gurjaraları Türk olarak kabul etmektedir. Bunu söylerken de bir tarihlendirme metoduyla, bu Türklerin Selçukluların ve Osmanlıların ataları olan Guzlar/Oğuzlar olamayacağını, zira bu grubun XI. yüzyıla kadar Amuderya'nın güneyine geçmediğini nakletmektedir. Ihtimal dâhilinde olanlar ise Kuşanlar (M.Ö.100-M.S.400), Kidaritler[2] (M.S. 380-550), Yuan-Yuanlar (M.S.400-500) ve Ak Hunlar (M.S.450-600)'dır (Campbell, 1901, s.470).

Elbette bütün görüşlerin ortak bir paydada buluştuğunu söylemek zordur. Daha önce ifade ettiğimiz Gurjarların bir kavim olduğu ve daha sonra bulundukları yere kendi isimlerini verdikleri tezinin aksini iddia eden ve Gurjara'nın bir yer ismi olduğunu, buraya sonradan gelen insanların bu yer ismini aldıklarını savunan tarihçiler de –sayıları her ne kadar az olsa da- vardır. R.C. Majumdar uzayıp giden bu kısır tartışmaları kendi perspektifinden

2 Kidarit ya da Kidara Hunları 4. ve 5. yüzyıllarda Orta Asya ile Güney Asya'nın bir kısmını yöneten bir hanedandı. Göçebe bir kavim olan Kidaritlerin kökenlerinin Altay Dağları olduğu bilinmektedir. 5. yüzyılda Ak Hunlar tarafından son verilmeden önce Gupta İmparatorluğu'nun batı kısmına tekabül eden Pencap'ı ellerinde tutmuşlardır (Bakker, 2020, s.17: Dani-Litvinsky, 1996, s.126)

cevaplarken Gurjaraların başlangıçta bir kabilenin adı olduğunu ve zamanla küçük eklemeler ve değişikliklerle Pencap'taki Gujranwala, Gujrat ve Gujarkhan gibi kabilenin çeşitli yerleşim yerleri için coğrafi bir isim olarak kullanıldığını ifade eder. Ancak Majumdar'ın da kararsız kaldığı bir husus vardır ki oda gerçekten Gurjaraların kim olduklarıdır. Yazara göre onların Orta Asya'dan gelen bir kavim olduğunu doğrudan kabul etmek imkansızdır ve bunu destekleyecek yeteri kadar kanıt da yoktur. O halde böyle bir soru sorulacaksa şimdilik ucu açık bırakılmalıdır (Majumdar, 1981, s.612-613).

Gurjaraların kim oldukları kadar nereden geldikleri sorusu da uzun bir süre Hint tarihçiliğinin sorunsallarından birisi oldu. Bu durum tam olarak aydınlatılabilseydi esasen milliyetleri hususunda yorum yapmak daha da kolay olacaktı. Buna dair görüşler arasında onların Asya bozkırlarından kopup geldikleri ve Hindistan'ın yerlileri olduğu yönünde iki varsayım önplana çıkmaktadır. Ancak bunlardan birincisi daha ağır basmaktadır (Puri, 1937, s.4-5; Avari, 2007, s.204-205). Kulke ve Rothermund Gurjaraların yerli mi yoksa yabancı mı oldukları konusuna değinirken onların önce Pencap ardından Racastan ve son olarak ismini verdikleri Gujarat'a geldiklerini ifade etmektedirler. Yani bu yazarlara göre Gurjaralar tabii olarak yabancı kökenliydiler. Aynı müellifler daha önce de ifade ettiğimiz Abu Dağı'nda kurban kesme törenini ve *agnikula* ritüelini de dikkate alarak Gurjaraların burada arındıklarını eklemektedirler (Kulke-Rothermund, 2004, 117).

Gurjaraların yabancı kökenli olduklarını reddedenlerin de olduğu bilinmektedir. Bunların başında bir Hint tarihçisi Baij Nath Puri gelmektedir. O Gurjaraların Hindistan'a dışarıdan geldiklerine dair herhangi bir kanıtın olmadığını ileri sürmektedir. Puri buna dair cümlelerinde Gurjaraların "Orta Asya"dan gelmelerinin kabul edilmesi durumunda neden daha bereketli olan Pencap Ovası yerine büyük bir kısmı çöllük alandan müteşekkil Racastan'a yerleştiklerini sorgulamaktadır. Puri hadiseye ister duygusal ister bilimsel yaklaşsın onun bu durumda atladığı nokta Orta Asya bozkırlarında Türklerin yaşayış şeklidir. Nitekim Racastan gibi karasal iklime sahip bir bölge Türkler için alışık olmadık bir durum değildir. Aksine Kuzey Hindistan'ın nemli ve aşırı yağışlı iklimi Türk savaş stratejisine aykırı bir durumdur. Mesela İbrahim Kafesoğlu Türklerdeki ordu yapısını aktarırken şu ifadelere yer vermektedir: *Eski Türklerin savaş zamanında en çok çekindikleri husus yağmur yağması ile yayların ıslanarak kullanılamaz hale gelmesiydi. Asya Hunlarından beri bozkırlı Türklerin, gece seferlerinde "dolun ay" zamanını, yani açık havayı tercih etmeleri bu yüzden olmalıdır* (Kafesoğlu, 2007, 285). Bu ifadelerden hareketle sırf Hindukuş Dağlarını geçip Hindistan topraklarına girdikten sonra kuzeye yerleşmediler diye Gurjaraları yabancı değil de yerli bir kavim olarak göstermek öyle anlaşılıyor ki daha kuvvetli delillere muhtaçtır.

Buna karşın yabancı kavim teorisi, tarihçilerin çoğu arasında çoktan kabul edilmiş durumdadır. Hatta bazı kaynaklarda VIII. yüzyılın ortalarına

doğru tarih sahnesine çıkacak olan Pratiharaların kökeni aktarılırken Rajor yazıtından (*Alwar İnscription*) istifadeyle Pratiharaların Gurjaraların bir kolu oldukları ve Gurjaraların da Orta Asyalı bir kavim olup bölgeye daha sonradan geldikleri açık bir şekilde belirtilir. Aynı esere göre Gupta İmpratorluğunun yıkılmasının ardından yaşanan siyasi huzursuzluk ortamında Hunalar[3] ile birlikte veya hemen sonrasında kuzeybatı geçitleri yoluyla Hindistan'a gelen Gurjaralar Arap yazarlar tarafından da doğrulanmaktadır (Triphati, 1987, s.318).

Artık yapılan ilmi çalışmaların ortak bir noktada buluşarak Gurjaraların yabancı bir kavim oldukları hususunda anlaşmaya vardıklarını söylemek yersiz olmayacaktır. Bu konuda son sözü Vincent A. Smith'e bırakmadan önce şunu ifade edelim ki Campbell'a göre Gurjaralar zaten bir Türk kavimdir. Onun asıl problemi ise bu ulusun hangi Türk boyundan geldiğidir (Campbell, 1901, s.470-472). Smith'e gelince o da Gurjaraların aslen V. veya VI. yüzyılda Ak Hunlarla birlikte veya hemen sonra Hindistan'a doğru yol alan Asya kökenli göçebe bir grup olduğunu bildirmektedir (Smith, 1909, s.53-54). Kendisinin ortaçağ Hindistan tarihi açsından bir otorite kabul edilmesinin yanı sıra zikretmiş olduğu kronolojik veriler dikkate değerdir. Zira V. yüzyıldan önce hiç bir şekilde Hint tarihinde Gurjaraların varlığından söz edilmiyordu. Eğer onları yerli bir hanedan olarak kabul edeceksek en azından kendi topraklarını savunmaları için bir dönem Guptalar ile savaşmaları gerekmez miydi? Nasıl bir tesadüftür ki zikredilen tarihlerde Ak Hunlar kuzeyden Hindistan'a giriyor ve çok geçmeden Gupta İmparatorluğu ile çetin savaşlara tutuşuyordu.

Bu bahiste son olarak Gurjaraların ilk yerleşim yerlerine değinerek Orta Asya'dan gelen gruplarla kronolojik ve coğrafi olarak bağ kurmaya çalışmakta fayda vardır. Onların bilinen en eski yerleşim yerleri Orta Rajputana'da bulunan Mandor'du (Jodhpur). Daha sonra bir kol güneye doğru ilerledi ve Ucceyn'i kendi merkezi yaptı (Triphati, 1987, s.319). Elbette sonraki dönemlerde yani Pratihara gücünün zirveye ulaştığı zamanlarda Kuzey Hindistan'ın büyük bir bölümü ülke hânedanın topraklarına dâhil edilecektir. Ancak bizim için bu aşamada bilinmesi gereken şey ilk yerleşim merkezleri, dolayısıyla Mandor ve Ucceyn'dir (Sharma, 1937, s.396-398). Demekki Racastan'ın önemli bir kısmını da içine alan günümüz Güney Batı Hindistan toprakları Gurjaraların ilk dönem hâkimiyetinde bulunuyordu.

Şimdi genel kanaate uyarak Gurjaraların Hindistan'a Orta Asya'dan (dolayısıyla Türk olarak) gelip yerleşen bir kavim olduğunu kabul etmek bir yana tıpkı Campbell'in de üzerinde durduğu gibi onların hangi Türk grubu olduğunun ortaya çıkarılması esas meseledir. Bu aşamada V. yüzyıla kadar bir dönem Hindistan topraklarında varlık göstermiş Türk topluluklarına

3 Ak Hunlar birçok vesikada *Eftalit, Ye-ta, Haytal, Hebtal, Hun* gibi farklı isimler ile anılırlar. Ancak Hint vesikalarında yer alan *Hūna* ya da *Sveta Hūna* adlarının Ak Hunların Sanskrit dilindeki isimleri olduğu şüphesizdir (Çeliktaş, 2021, s.67).

hem kronolojik hem de coğrafî olarak bakmak gerekmektedir. Bu hususta ise karşımıza Sakalar, Kuşanlar ve üzerinde önemle durulması gereken Ak Hunlar çıkmaktadır. Ilk olarak Sakaları ve Hindistan'daki durumlarını ele alalım.

M.Ö. VIII. yüzyılda İskit adıyla ortaya çıkan Sakaların (Çal-Durmuş, s.863) ilk dönemlerine ait bilgiler belirsizliğini korumaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi Sakalar, Grek kaynaklarında Skyth, İran kaynaklarında Saka ve Çin yıllıklarında Soy, Se, So, Su olarak geçmektedir. Togan, Sakaların ortaya çıkışını şu şekilde ifade etmektedir: *Eski Türk Şu rivayetine göre, ilk Aryanî ve istilası baskısı sonucunda doğuya çekilmiş olan Türk kabilelerinin az sonra geri dönüp gelen hükümdar Şu'nun idaresinde Çu havzasında eski hâkimiyetlerini yeniden kurmuşlardır. Herhalde M.Ö. VIII. asırda merkezi Ortatiyanşan olan bir Saka Devleti mevcuttu* (Togan, 1981, s.33). M.Ö. VI. yüzyıllarda Taşkent ve Issık Göl arasında kalan topraklarda ikamet ettikleri bilinen Sakaların bir kısmı daha sonra Türkistan'ın batısına doğru kayan Yüeh-çi'lere iltihak etmiştir. Sakaların *Saka Pradraya ya da Sakalar, Saka Tighaxauda* ve *Saka Haumawarga* adlarıyla üç grup altında incelendiği görülmektedir ki bunlardan konumuz kapsamına giren üçüncü grup olan *Saka Haumawarga'*dır. Ancak bu Türk devletinin birinci grubunun adını verdiği Sakastan/Sistân Bölgesi itibarı ile günümüz Hindistan'ı ile çok fazla bir alakasının olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Sakaların Hindistan'daki yayılımları dikkate alındığında onların farklı gruplar halinde ve farklı yerleşim yerlerine geldikleri görülmektedir. Nitekim Pencap, Sind'in bir kısmı, Mathura, Malwa, Gucerat, Kathiyevar ve konumuzla direkt alakalı olan Ucceyn'in bir dönem Saka Devleti'nin hâkimiyeti altında olduğu bilinmektedir. Son olarak Sakaların son hükümdarı Meues'in M.Ö. birinci yüzyılın ortalarına doğru öldüğünü göz önüne alarak yorumlamaya geçebiliriz (Çeliktaş, 2017, s.25-27).

Şurası muhakkaktır ki Gurjaralar Sakalarla coğrafi bakımdan bir mekân birliği halindedirler. Tabi bunu söylerken de Gurjaraların sadece bir klanından yani Ucceyn'e yerleşen klanından bahsediyoruz. Demek ki ilk yerleşim yerlerinden birisi olan Ucceyn bir dönem Saka Devleti'nin elinde bulunuyordu. Ancak mekansal açıdan var olan birlik kronolojik olarak düşünüldüğünde yaklaşık olarak 550-600 yıllık bir zaman farkının olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan daha önce de ifade ettiğimiz gibi V. yüzyıldan önce Gurjara adına hiç bir şekilde tesadüf edilmiyor. Eğer Gurjaraların Sakalara ait bir boy olduğu kabul edilseydi en azından onların geldiği tarihlerden kısa süre sonra adlarının Güney Batı Hindistan'ın bazı şehirlerine verilmiş olması gerekirdi. Zaten Smith bu hususta yaptığı yorumlarda Sakaların evrensel olarak Hinduizm'in *muhteşem asimilasyon gücüne* teslim olduklarını ve hızla Hindulaştıklarını söylemektedir (Smith, 1914, s.321).

Hindistan'da hâkimiyet kuran önemli Türk devletlerinden bir diğeri Kuşanlardır. Bu Türk devletinin Yüeh-çilerin bir kolu olduğu bilinmektedir. Kuşanlar Yüeh-çilerden ayrılmadan önce Çin-Türkistan hududunda yaşamaktaydılar. Bu bölge Kan-su olarak adlandırılmaktadır (Tezcan, 2006, s.306-307). Kendi soydaşları olan Vu-sunlar ile girdikleri mücadeleler sonucunda yerlerinden ayrılmak durumunda kalan Kuşanlar daha sonra Baktria Bölgesi'ne gelmişlerdir. Hükümdarları Yen-Kaotçen döneminde Kuzey Hindistan'a girerek Pencap Bölgesi'ne hâkim olan Kuşanlar bundan sonra hızlı bir şekilde yükselmeye başlamışlardır (Majumdar, 1953, s.136-137). Kanişka'nın saltanatında en parlak zamanlarını yaşayan Kuşanlar bu dönemde Hindistan'ın büyük bir bölümü üzerinde hâkimiyet tesis etmeyi başarmışlardır. Ancak Kanişka'nın tam olarak hangi tarihte tahta çıktığı konusunda araştırmacılar arasında bir görüş birliği yoktur. Bunlardan Smith, Kanişka'nın M.S. 120'li yıllarda yaşadığına dikkat çekerek hâkimiyetinin de aynı zamanlara tekabül ettiğini ifade ederken Majumdar onun M.S. birinci yüzyılın son çeyreğinde hüküm sürdüğünü nakleder (Smith, 1924, s.226; Majumdar, 1953, s.142). Bu hususta yorum yapan tairhçilerden Mukherjee ise eserinde şu bilgilere yer verir: Kuşan tarihinde V'ima Kadphises'ten sonra tahta I. Kanişka çıktı. Ancak Kanişka'nın ne zaman tahta çıktığı araştırmacılar arasında uzun bir zamandır tartışma konusu olmuştur. Mevcut çalışmalarda tarihlendirme ile ilgili bilgi veren yazarlar üç gruba ayrılmıştır. Bunlar sırasıyla I. Kanişka'nın tahta çıkış tarihi olarak M.S. 78, 128 ve 144 yılı olabileceğini söylemektedirler (Mukherjee, 1988, s.64).

Cöhce'ye göre ise Kuşanlar esasen Kadphises zamanında Hindistan'a girmiş ve daha bu hükümdarın hâkimiyet yıllarında Kuşanların sınırları doğuda Varanasi (Benares), batıda Parthia hudutları, kuzey taraflarında da Buhârâ'ya kadar uzanmıştır. Cöhce de Kuşanların en parlak döneminin Kanişka'nın saltanat yılları olduğunu belirttikten sonra onun yirmi üç yıl saltanat sürdüğünü ifade eder. Bu süre zarfında Kanişka Partları mağlup etmiş Ganj Nehri'nden Dekken'e kadar uzanan toprakları yani Malwa ile Gucerat da dâhil olmak üzere bütün Kuzey Hindistan'ı hâkimiyet altına almıştır. Kanişka'dan sonra yerine sırasıyla oğlu Vanişka (102-106), Huvişka (111-118) ve Vasudeva (145-176) geçmiş olup bunların dönemine ait önemli kayıtlar bulunmamaktadır. (Cöhce, 2002, s.1289). Yalnız bu dönemde içeride bir karışıklık durumu hâsıl olup Kuşan toprakları Pencap'a kadar gerilemiştir. İte bu karışık vaziyette Kuşanlar Sasanilerle savaşa tutuşmuşlar ve bu savaş sonucunda ağır bir hezimete uğrayarak Pencap'ın kuzeyinde kalan topraklarının büyük bir kısmını kaybetmişlerdir (Konukçu, 1973, s.35). Ancak Kuşanlar için esas yıkıcı güç başka bir Türk devleti olan Ak Hunlar olmuştur. M.S. 385-420 yılları arasında Ceyhu Nehri'ni geçen Ak Hunlar önce Belh'e hâkim oldular. Ardından Tigin adını verdikleri kumandanlarının öncülüğünde Kuşanları peyderpey ortadan kaldırdılar (Cöhce, s.1290).

Kanişka özelinde Kuşanların Hindistan'daki yayılımı hususunda bilgi veren Yalçın Kayalı ise ülke topraklarının en geniş sınırlara ulaştığında Madhyadeşa, Uttarapatha ve Aparanta'yı içine aldığını; batıda Bihar'dan doğuda Horasan'a kuzeyde Hotan'dan güneyde Konkan'a kadar uzandığını açıklamaktadır (Kayalı, 2015, s.194-195).

Kuşan İmparatorluğu'nun Hindistan'daki varlığı ve ülkenin sınırları dikkate alındığında bilhassa en geniş sınırlara ulaştığında Gurjaralarla yine coğrafi açıdan Sakalar kadar olmasa da örtüştüğünü söylemek mümkündür. Ancak burada dikkat çeken husus Ak Hunların daha çok Pencap ovasında yaşadıkları ve bu kısmın onların merkezi olduğudur. Öyle ki tampon bölge olarak adlandırlabilecek bu coğrafyada Kuşanlar görüldüğü üzere Sasanilerle ve Kuzey Hindistan'ın bir sonraki yabancı misafirleri Ak Hunlarla mücadele etmişlerdir. Dolayısyla Gucarat'ta ya da Racastan'da Kuşanların yıkılmasından sonra onlara bağlı olarak tekrar güçlenebilecek ve bulunduğu bölgeyi hâkimiyeti altına alabilecek bir yapıdan (Gurjaralardan) söz etmek zor bir ihtimal olarak görülmektedir. Tam da bu noktada General Cunningam, Gurjaları Tochari, namı diğer Yüeh-ci yani Kuşan olarak tanımlar. Bu iddiada bulunurken onların Pencap'a yerleşen sayısız ırk arasında yabancı olarak yekpare olduklarını söyledikten sonra esasen Gurjaraların ülkesi olan Rajputana'nın mevcut şeflerinin çoğunun kökenlerini genellikle Kanishka olduğu varsayılan Kanak veya Kanaksen'e kadar takip etmeleri gerçeğini bildirir. Bu görüşün Pencap'a yerleşim hususunda düşüncelerimizin tam hilafına olduğu görülmektedir. Öte yandan Bhandarkar Kanaksen ya da Kanak'ın bir efsaneden ibaret olduğunu ve sırf bu yüzden Gurjaraların Kuşanlardan geldiğini söylemenin gerçeği yansıtmayacağını söyler (Bhandarkar, 1904, s.429-430). Zaten tıpkı Sakalarda olduğu gibi Kuşanlarda da M.S. III. yüzyılın sonuna doğru yıkıldıkları göz önüne alındığında kronolojik açıdan bir uyumsuzluğun olduğu dikkat çekmetkedir.

Hindistan'da hâkimiyet kurmuş Türk devletleri arasında son olarak Ak Hunlardan bahsedeceğiz. Ak Hunlar Hunların parçalanmasından sonra 350 yıllarında Altay Dağları'ndan ayrılarak Güney Kazakistan Bölgesi'ni geçip Güney İran, Batı Afganistan ve Kuzey Hindistan'a doğru ilerlemişlerdir. Özellikle İran coğrafyasında Sasanîlerle karşılaşan bu Türk topluluğu onlarla çeşitli savaşlara girişmiş nihayet Behram Gûr döneminde Ceyhun Nehri iki taraf arasında sınır kabul edilmiştir (Gömeç, 2012, s.364). Tarihler V. yüzyılın ikinci yarısını gösterdiğinde bu defa Ak Hunların bir kolu daha önce gelenTürklerin yolundan yani Hindukuş Dağlarını geçerek Hindistan topraklarından Gandhara'ya oradan da Pencap'a ulaşmıştır. Bu arada Hindistan'ın önemli bir bölümünde Hint tarihinin en büyük imparatorluklarından birisi olan Guptalar hüküm sürmektedir. Dolayısıyla Ak Hunlar bulundukları yerde tam bir hâkimyet tesis edebilmek için Guptalarla çeşitli savaşlara tutuşmuş, bu savaşlar Bhitari taş sütununda ve

Cunagadh yazıtında yer bulmuştur. Yalnız ikincisinde Ak Hunlar, Mleccha olarak kaydedilmiştir (Çeliktaş, 2021, s.69). Mleccha antik Hindistan'da değerlere, fikirlere ve dolayısıyla seçkin gruplar tarafından kabul edilen toplum normlarına uymayan bütün yabancı unsurlara yani Hint kökenli olmayanlara verilen addı (Parasher, 1979, s.109). Guptalarla mücadeleler sonucunda ilk olarak Malwa'yı ele geçiren Ak Hunlar daha sonra Magadha, Benares ve Kausambi'yi hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu Sialkot, Madya Pradeş ve Orta Hindistan'ın Ak Hunların yönetimine girdiğini göstermektedir.

Gupta İmparatorluğu'nun yıkılması üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Ak Hunlar daha sonra onların elin bulunan toprakların neredeyse tamamını ele geçirmişlerdir. Bu anlamda Ak Hunların Mourya ve Guptalardan sonra antik Hindistan'ın en büyük üçüncü devleti olarak addedilmesi gerekir. Ancak tek fark onların yabancı kökenli (*mleccha*) olmalarıdır. Kaynaklar Hindistan'da Ak Hun varlığını VII. yüzyılın ortalarına kadar götürür (Biswas, 1973, 137). Çeliktaş, Rācatarangiī''den elde ettiği bilgilerle VII. yüzyılın ortalarından sonra da Hindistan'da Ak Hun varlığının devam ettiğini bildirmektedir (Çeliktaş, 2021, s.76).

Görüldüğü üzere Ak Hunların Hindistan tarihinde önemli bir yeri vardır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere genel kanaatin aksine, Gurjaraların yabancı kökenli olduklarını kabul etmeyenler olduğu gibi sırf Pratiharaların kökenine odaklanmış bir çalışmada da Gurjaraların ilk coğrafyaları ile ilgili bilgi aktarımının yapılmadığı esnada Ak Hunlarla olan bağlantısına da hiçbir şekilde değinilmediği anlaşılmaktadır (Ganguly, 1935, s.167-169). Ancak bunların sayısı son derece azdır ve belkide bilimsellik ile duygusallık bu tarihçiler tarafından aynı çalışma içerisinde yer bulmuştur. Biz burada son olarak Gurjara-Ak Hun bağlantısına dikkat çeken görüşleri aktarıp çalışmamızı neticelendirmeye gayret edeceğiz. Bu hususta otoritelerden birisi olarak kabul edilen Smith, Ak Hunların Abu Dağı'nın yaklaşık 50 mil kuzeybatısında başkenti Bhilmal veya Srimal olan hatırı sayılır bir krallık kurduklarını nakleder. Bunlar zamanla Kannauc'u ele geçirip Kuzey Hindistan'daki en büyük güç haline geldiler. Ak Hunlar yıkıldıktan sonra geriye kalan bakiyeleri çeşitli Rajput klanları olarak Hindu yönetim çerçevesine kolayca kabul edildiler. Nihayet Pratiharaların olduğu gibi kuzeydeki birçok diğer ünlü Rajput klanının kökeninin Hindistan'a V. ve VI. yüzyıllarda akın eden "barbarlara" dayanadığı hususunda neredeyse hiç şüphe yoktur (Smith, 1914, s.321-322). Smith'in ifadelerinden açık bir şekilde Gurjaraları Ak Hunlar ile coğrafî ve kronolojik açıdan ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır.

Gazetteer of The Bombay'da da Gurjaraların Ak Hunlar ile aynı soydan oldukları aktarıldıktan sonra isimleri hakkında da bir yaklaşımda bulunulmaktadır. Buna göre Ak Hunlarla Hazarlar aynı anlama gelmektedir ve *Gurjara/Gucar/Guzar/Gurjar* gibi kelimeler de Hazar kelimesinin

bozulmuş halidir. Yine aynı eserde Ak Hunların bölgeye geliş tarihleri ile ilgili de bağlaşımlar yapılmaktadır (Campbell, 1901, s.500-501). Burjor Avari uzayıp giden tartışmaların Gurjaraların Ak Hunlar ile aynı soydan gelip gelmedikleri meselesi olduğunu aktarmaktadır. Ona göre kesin olan şey, onların göçebe bir toplum oldukları ve VI-IX. yüzyıllar arasında Hint toplumuna girdikten sonra büyük bir dönüşüm geçirdikleridir (Avari, 2007, s.204-205). Bu görüşler nispi olarak Kulkarni'nin çalışması ile örtüşmekte ve onun çalışmasında da Gurjaralar ile Hunaların soydaşlıklarına vurgu yapılmaktadır (Kulkarni, 1966, s.178-179).

Aslında Pratiharaların bir dönem gerçekten Gurjaralardan gelen bir boy/klan olup olmadıkları düşüncesi de tartışma konusu olmuş, ancak bu sorun son yapılan çalışmalarla ortadan kalkmıştır. Öyle ki bazı tarihçiler Gurjara-Pratiharaları anlatırken Gurjara kelimesinin üzerinde çok fazla durmadan artık direkt olarak Pratiharaların çoban ve savaşçı bir grup olduklarını, göç yoluyla sonradan Hindistan'a geldiklerini, önce Malwa ve Gucarat daha sonra da Kannauc'u ele geçirdiklerini yazmaktadır (Chandra, 2007, s.15; Triphati, 1987, s.318).

Bu hususta son olarak Çeliktaş'ın ifadelerine yer vermek gerekirse, yazar da VII. yüzyılda (bu tarih Gurjaraların ilk ortaya çıktıkları zamanlar göz önünde bulundurularak biraz da geriye çekilebilir) Hindistan'da Hunaların varisleri olarak Racputların ortaya çıktığını ve Racputlara bağlı olan Gurcaraların/Gujara da Ak Hun varisi olduğunu bildirir (Çeliktaş, 2021, s.66-67). Burada belirtmemiz gereken husus şudur ki gerçekten Gurjaralar da çoğu kaynakta Racput olarak anılsa da bu mesele çalışamamız kapsamına girmediği için değinilmemiştir. Racput klanlarının başka bir çalışmanın müstakil konusu olması gerekmektedir.

Sonuç

Gurjaralar, VI. yüzyılın ortalarına doğru Hindistan'ın günümüzde Gucarat olarak adlandırılan bölgesinde ortaya çıkmış bir hânedandır. Gurjaraların tarihi hususunda bazı sorunsallar hâlâ Hindistan tarihçiliğinde geçerliliğini korumaktadır. Bunlardan en önemlisi Gurjaraların yerli bir ırk mı yoksa Hindistan'a dışardan gelen göçebe bir kavim mi olduklarıdır. Diğer önemli bir husus Gurjaraların eğer yerli değillerse hangi ulusa bağlanmaları gerektiğidir. Bunlara ilaveten araştırmacılar arasında yine hânedanın tam olarak ne zaman kurulduğu, nerede kurulduğu, ilk yöneticileri gibi sorunlar da varlığını devam ettirmektedir.

Son yapılan ilmi çalışmalar Gurjaraların yabancı bir kavim oldukları yönünde ortak bir noktada buluşmuşlardır. Yine bu çalışmalara göre hânedan mensuplarının ilk ataları Hindistan'a Hindukuş Dağları tarafından girip önce Pencap ardından İndus Nehri boyunca ilerledikten sonra Güneybatı Hindistan'a ulaşıp Gucarat şehirini ele geçirmişlerdir ki Gucarat ismine daha

önceden tesadüf edilmeyip bu isimlendirmenin de Gurjaralar tarafından verildiği düşünülmektedir. Ayrıca bu göç grubunu ilk toprakları Asya bozkırlarıdır.

Hindistan'ın antik dönem siyasî yapısı tahayyül edildiğinde bilhassa çok sayıda Türk akınına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu Türkler M.Ö 1500'lerden başlamak üzere bölgeye giriş yapmışlardır. Bunlar sırasıyla Sakalar, Kuşanlar ve Ak Hunlardır. Coğrafi bakımdan bahse konu her üç devletin Gurjaraların yerleşim yerlerinde varlık gösterdikleri tespit edilmiştir. Ancak kronolojik olarak, bilhassa Ak Hunlarla Gurjaralar arasında büyük benzerlikler görülmüştür. Nitekim birçok tarihçi bugün Gurjaraların Ak Hunların akrabası bir Türk topluluk olduğu hususunda hem fikirdir.

Pratiharalara gelince; bunlar tarih kitaplarında umumiyetle Gurjara-Pratihara olarak adlandırılırlar. Bunun sebebi onların Gurjaralara ait bir klan olmasından ileri gelmektedir. Gurjaralarla aşağı yukarı aynı coğrafyada ortaya çıkmışlardır. Nagabhata I (739-756) Pratiharaların bilinen ilk hükümdarıdır. O da İslâm ordularına karşı Hindistan topraklarını korumakla nam bulmuştur. Pratiharalara ait bilgi ve belgeler Gurjaralara nazaran daha fazladır. Bu bakımdan Gurjara-Pratiharaların tarihleri her yönüyle incelenmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu incelemelerin Türk tarihi açısından da son derece önemli olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Anonim, (2018). *Târîh-i Sistân*, Terc. Vural Öntürk, İstanbul: Ayışığı Yayınları.

Avari, Burjor, (2007). *India: The Ancient Past A History of The Indian-Subcontinent from 7000 BC to AD 1200*, London and New York: Taylor&Francis Group.

Bakker, Hans, T. (2020). *The Alkhan A Hunnic People in South Asia*, Barkhuis: The European Research Council.

Bayur, Yusuf Hikmet. (1987). *Hindistan Tarihi*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bhandarkar, Devadatta Ramkrishna, (1904). "Gurjaras", *The Journal of The Bombay Branch of The Royal Asiatic Society*, Vol. XXIII pp.413-435.

Biswas, Atreyi, (1973). *Political History of Hūnas in India*, New Delhi: Munshiram Manoharlal Publ.

Campbell, James M., (1901). *Gazetteer of The Bombay Presidency Volume IX, Part I, Gujarat Population,* Bombay: Government Central Press.

Chandra, Satish, (2007). *History of Medieval India (800-1700)*, Hyderabad: Orient Blackswan Private Limited.

Cöhce, Salim, (2002). *Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*. *Türkler Ansiklopedisi*, I, ss.815-820.

Cûrfâdekânî, Ebû'ş-Şeref Nasıh, (1334). *Tercüme-i Târîh-i Yeminî*, Tash. Ali Kâvim, Tahran: İntişârât- İlmî ve Ferhengî.

Çay, Abdülhalık-Durmuş, İlhami, (2002). "İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.575-596.

Çeliktaş, Müslüme Melis, (2017). "Genel Hatları İle Hint Coğrafyasında Sakalar", *Kerkük Çok Uzak Değil-Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan-Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ankara: Gece Kitaplığı, ss.25-33.

Çeliktaş, Müslüme Melis, (2021). "Hint Topraklarında Ak Hun Varlığı", *Türkiye'de Hindistan Çalışmaları I*, Ed. A. Merthan Dündar-Yalçın Kayalı, Ankara: APAM, ss.67-80.

Çeliktaş, Müslüme Melis, *Gupta Tarihi ve Kültürü*, Ankara: TTK, 2019.

Dani, Ahmed Hasan-Litvinsky, BA, (1996). The Kidarite Kingdom in Central Asia, *History of Civilizations Central Asia,* Vol III, Paris: UNESCO Publishing, ss.119-133.

Durmuş, İlhami, (2007). *İskitler*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Durmuş, İlhami, (2019). Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler. *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 1(2), 95-116.

el-Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, (2011). *Muruc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Firdevsî, (1992). *Şehnâme*, I, Çev. Necati Lugal, İstanbul: MEB Yayınları.

Galip, Mübarek-Gömeç, Sadettin Yağmur, *Hindistan'da Türkler*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.

Ganguly, D.C. (1935). "Origin of The Pratihara Dynasty", *The Indian Historical Quarterly*, Ed. Narendra Nath Law, Vol. XI, Delhi: Efficient Offset, pp.167-169.

Gerdizî, Ebû Sa'id Abdu'l-Hayy b. Dahhâk b. Mahmûd, (1347). *Zeynü'l-Ahbâr/Târîh-i Gerdizî*, Tahk. Abdulhayy Habibî, Tahran.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2012). Türk-Hun Tarihi, Ankara: Berikan Yayınları.

Hândmîr, Gıyâsüddin b. Hâce Hümâmüddin Muhammed b. Hâce Celâlüddin Muhammed b. Hâce Burhânüddin, (1333). *Târîh-i Habibü's-Siyer,* I, Tahran: İtişârât-ı Hayyâm.

Hoernle, A.F. Rudolf, (1903). "Some Problems of Ancient Indian History", *The Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, pp. 545-570.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, (1991). *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bahar Yayınları.

Jackson, A.M.T. (1896). Early History of Gujarat (B.C. 319- A.D. 1304), *Gazetteer of The Bombay Presidency*, Ed. James Macnabb Campbell, Bombay: Printed at The Government Central Press.

Kafesoğlu, İbrahim, (2007). *Türk Millî Kültürü,* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kayalı, Yalçın, (2015). Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka (MS 78-99). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55/2, ss.189-204.

Konukçu, Enver, (1973). *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Kulkarni, Chidambara, (1966). *Ancient Indian History &Culture*, Bombay: Karnatak Publishing House.

Kulke, Hermann- Rothermund, Dietmar, (2004). *A History of India*, London and New York: Taylor & Francis Group.

Majumdar, R. C. (1953). *The History And Culture Of The Indian People, The Age Of Imperıal Unity*, Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.

Majumdar, R.C. (1981). The Gurjara-Pratiharas, *A Comprehensive History of India*, RS Sharma ve KK Dasgupta (ed.), Vol. III, Part I, New Delhi: People's Publ. House, ss.612-649.

Mishra, Vibhuti Bhushan, (1966). *The Gurjara-Pratiharas and Their Times,* Delhi: S. Chand &Co.

Mishra, Vibhuti Bhushan. (1954). Who Were The Gurjara-Pratīhāras?. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, Vol. 35, No. 1/4, pp. 42-53.

Mukherjee, B.N. (1988). The Rise and Fall of The Kushana Empire, Calcutta: Firma Klm Private Limited.

Narain, Awadh K., (2002). Kuşan Devleti. (Çev. Murat Yaşar), *Türkler Ansiklopedisi*, I, ss.821-826.

Nath Sen, Sailendra, (1999). *Ancient Indian History and Civilization*, New Delhi: New Age International Limited Publishers.

Özgüdenli, Osman Gazi, Sistân, *DİA*, XXXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.274-276.

Parasher, Aloka, (1979). "The Designation Mleccha For Foreigners in Early India", *Proceedings of The Indian History Congress*, Vol. LI, pp. 109-120 Published by: Indian History Congress.

Prasad, R.C. (1999). *Tulasida's Sri Ramacaritamanasa*, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited.

Puri, Baij Nath, (1937). *The History of The Gurjara-Pratiharas*, Thesis Accepted for The Degree of Doctor of Philosophy at The University of Oxford.

Sharma, Dasharatha, (1937). "The Original Capital of The Pratihāras of Kanauj", *Annals of The Bhandarkar Oriental Research Institute*, 18 (4), pp.396-398.

Smith, Vincent A. (1909). "The Gurjaras of Rajputana and Kanauj", *The Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, pp.53-75.

Smith, Vincent A. (1914). *The Early History of India From 600 B.C. to The Muhammadan Conquest Including The Invasion of Alexander The Great*, Oxford: At The Clarendon Press.

Taberî, Muhammed b. Cerîr (1962). *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, IV, Nşr. M. Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Maârif.

Tezcan, Mehmet, (2006). "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu (31 Ekim – 1 Kasım 2002)*, Ankara: TTK Yayınları, ss. 9-57.

Togan, Zeki Velidi, (1981). *Umumî türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Yayınları.

Tripathi, Rama Shankar, (1987). *History of Ancient India*, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited.

Tripathi, Rama Shankar, (1989). *History of Kanauj to The Moslem Conquest,* Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited.

Üremiş, Ali, (2017). Sind'de İslâmFetihleri I. *SEFAD*, XXXVII, ss. 477-488.

Üremiş, Ali, (2019). Sind'de İslâmFetihleri II. *SEFAD*, XLI, ss. 387-404.

Wink, Andre, (2002). *Al-Hind The Making of The Indo-Islamic World*, I, Leiden: Brill.

Bölüm 21

ESTETİK DENEYİMİN BİLİŞSEL SİNİRBİLİMİ: NÖROESTETİK

Sıla AYDOĞAN[1]
Aslı GİRAY[2]

1 Öğr. Gör. Alanya Alaaddin Keykubat, Also Meslek Yüksek Okulu, İç Mekân Tasarımı Bölümü. Alanya, Antalya, Türkiye. sila.aydogan@alanya.edu.tr, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3764-6505
2 Doç. Dr. Alanya Alaaddin Keykubat, Rafet Kayış Mühendislik Fakültesi, Genetik ve Biyomühendislik Bölümü. Alanya, Antalya, Türkiye. asli.giray@alanya.edu.tr, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5374-3727

Giriş

Nörobilim alanındaki bilimsel gelişmeler, nöroestetiğin disiplinler arası bir alan olarak doğuşuna zemin hazırlamıştır. Nörobilimdeki gelişmeler Jevons'ın "kara kutu" olarak adlandırdığı çalışan belleğin işleyişini, bireylerin duygu ve düşüncelerinin izlenmesini mümkün kılmıştır. Bu bağlamda insanın kendi beynini anlayıp anlamlandırmasının zor olduğu gözlenmektedir. Gelişen bilimsel teknolojiler ve günümüzdeki incelemeler ışığında nörologlar beyni incelemek için, çok gelişmiş teknolojilerden yararlanmaya başlamışlardır. Bu verilere dayanarak Nöroestetik ve ayna nöron çalışmaları, özellikle sanat ve estetiğe dayalı görsel sanatlar alanında bilgileri ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Bu süreçte Estetik özellikle sanatın vazgeçilmez bir parçası olarak yerini almıştır. Estetik sanatsal yaratımla meydana gelen, sanat, bilim ve yaşam da güzel ve güzellik olarak adlandırılan kavram, güzeli araştıran bilim dalıdır.

Bu araştırma bilim ile sanat arasındaki bağlantıya esas alarak, sanat felsefesi ve bilim ile arasındaki verileri ortaya koymakla beraber estetik ve sanatın Nörobilimdeki rolünün anlatmayı hedeflemiştir. Disiplinler arası gelişmeler ile Nöroestetik ve Ayna Nöron kavramları ele alınmıştır ve zihin Düşünme yapısı ile beynin koordinasyonu arasındaki ilişkiyi ele alarak sanatsal ve bilimsel yaratıcılık arasındaki ilişki araştırılmıştır.

İnsan, anlayan ve anlamlandırabilen bir varlık olması sebebi ile iletişim şemasındaki süreçte deneyim ve tecrübelerini anlamlandırma çabasına girmiştir ve karşılaştığı nesnelerin estetik değerlerini "iyi, kötü, çirkin" olarak kategorize etmiştir. Bu estetik arayışı insanın güzeli aramasındaki çabayı ortaya koymaktadır. Estetik üzerine araştırmalar diğer bilim dalların göre daha sonra ortaya çıkmıştır ve estetiğin sanatı anlama ve ortaya konulan işte güzele ulaşma ile ilgili olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda "Sanatı anlamak, sanat ürünü dediğimiz objelerin zihinde canlandırdığı etkiyi araştırmayı ya da algısal problemlere eğilmeyi gerektirir. Estetik anlayış ve algılamayı oluşturmak, çevreye bakış açısında düzen, sorgulama becerisinde yalınlık, algı kapasitesinde ve hazzı fark etmede seçicilik kazandıran estetik kazanıma ulaşmak, sanat eğitiminin temeli olan estetik eğitimi ile mümkündür. Estetik eğitimi sanatsal algılamada kazandırılacak disiplin için gerekli bir unsurdur" (Özalp, 2016).

Estetik insan yaşamı ile kaygısı başlayıp güzel, faydalı ve hoş şeklinde tanımlamaları olmakla beraber bilimsel araştırmalara konu olan bir kavramdır. Estetik özellikle sanatın vazgeçilmez bir parçası olarak yerini almıştır. Bu bağlamda estetik; sanatsal yaratımla meydana gelen, sanat, bilim ve yaşam da güzel ve güzellik olarak adlandırılan kavram, güzeli araştıran bilim dalıdır (Albayrak, 2015) Etrafımızda görüp, anlayıp anlamlandırdığımız olay, olgu ve nesnelerin insan zihnindeki karşılığı farklılık göstermektedir.

Bu sistemsel işleyiş insan zihninin ve nesneleri tanımlamasının "bellek" le ilgili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda sanat belleğin önemli rolünü üslenen özel bir dildir. Estetiğin sanatla tanımlanıp algılanabilecek bir şekilde sunumu da diyebiliriz. Algıladıklarımızı anlayabilmek, ona tekrar bakmakla, değişik bir yönden onu ele almakla, öncelikle onun zihninde, imgeleminde belirlemekle mümkündür (Erzen, 2011).

Nöroestetik terimi, 'nöro-' ön ekinin 'estetik' terimiyle birleşiminden oluşmaktadır; ilk terim nörobiyolojik bir yaklaşımı belirtirken, ikinci terim ise bu tür bir yaklaşımın nesnesini, yani felsefi estetiği tanımlamaktadır. Dolayısıyla 'Nöroestetik', kelimenin tam anlamıyla 'estetiğin sinir bilimi' anlamına gelmektedir ve estetik deneyimin sinirsel temelinin araştırılmasını amaçlamaktadır (Stefano, 2020). Nöroestetik, bilişsel sinirbilim içinde, özellikle görsel sanatlarda güzellik algısının sinirsel temellerini inceleyen, diğer bir ifadeyle beynimizin sanata nasıl tepki verdiğini anlamamıza yardımcı olan yeni bir alandır. Kısaca belirtmek gerekirse nöroestetik, estetik davranışın altında yatan sinirsel mekanizmaları anlamayı amaçlayan bir bilim alanıdır. Kısa ve öz olma erdemine sahip olmasına rağmen, böyle bir nitelendirme tatmin edici değildir çünkü önemli kavramsal incelikleri göz ardı etmektedir. Nöroestetik, bilişsel sinirbilimin bir alt alanı olarak görülebilir. Bu şekilde, sinirbilim tekniklerini ve bilişsel bilim yöntemlerini birleştirmektir. Bununla birlikte davranışın açıklamasının bilişsel ve sinirsel düzeylerini tek bir yaklaşımda bir araya getirmektedir (Churchland ve Sejnowski, 1988).

Nörobilimsel araştırmalar, nöroestetik alanına fonksiyonel manyetik rezonans (fMRI), manyetoensefalografi (MEG) ve elektroensefalografi (EEG) gibi görüntüleme ve nörofizyolojik teknikleri kullanarak yaklaşmaktadır. Şu ana kadar elde edilen sonuçlar oldukça heterojendir ve bugüne kadar yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar görsel sanat eserlerinin estetik deneyimlerinin duyusal-motor alanlar; çekirdek duygusal merkezler ve ödülle ilgili merkezlerin aktivasyonu ile karakterize olduğunu göstermektedir (Cinzia ve Vittorio, 2009).

Nöroestetik, estetiği soyut bir kavram olarak ele almaktan ziyade, onu insan bilişinin bir biçimi olarak algılar ve dolayısıyla belirli estetik deneyimler, estetik yaratım, estetik tercih, estetik seçim vb. üzerinde odaklanır. Bu tür estetik biliş biçimlerinin algısal, duygusal ve değerlendirme süreçlerinin sosyal ve bağlamsal faktörlerle etkileşiminden kaynaklandığını varsayar. Aslında bu tür etkileşimi anlamak alanın ana hedeflerinden biridir. Bununla birlikte sanat eserlerinin yaratılması ve takdir edilmesi de nöroestetiğin kapsamına girmektedir. Ancak nasıl ki estetiğin alanı sanat yapıtlarının yanı sıra diğer nesnelerle de ilgileniyorsa, nöroestetik için de aynı şeyi söylemek mümkündür. İnsanın sanat üretme ve takdir etme kapasitesinin biyolojik temellerini anlamak, sanatın bilişsel sinirbiliminin hedefidir (Seeley, 2011).

Her iki alan da örtüşmektedir ancak aynı değildir (Şekil 1). Nöroestetik, nesneler, grafik veya endüstriyel tasarımlar gibi estetiği ilgilendiren daha geniş bir dizi nesneyle ilgilenir. Sanatın bilişsel sinirbilimi ise, bir sanat eserinin anlamını kavramak veya onun sanat tarihi veya sanat eleştirisi bağlamlarındaki önemini anlamak gibi salt estetik olanların ötesinde, sanatla ilgili daha geniş bir dizi konuyu anlamaya çalışır. Bir sanat eserinin içeriğini ve biçimini üretmek ve değerlendirmek için estetik niteliklerin nasıl kullanıldığını anlamaya çalışırken her iki alan da örtüşmektedir. Nöroestetik, belirli bir nesne sınıfıyla ilgilenmez, daha ziyade, insanların onlara estetik bir yönelimle yaklaştıklarında nesnelerin belirli bir şekilde deneyimlenebileceğine odaklanır (Cupchik ve ark., 2009). Bu perspektiften bakıldığında nöroestetik, yaratıcı ya da izleyicinin, sanatsal ya da sanatsal olmayan bir nesneyle etkileşim sırasında estetik bir yönelim benimsediğinde ortaya çıkan biyolojik mekanizmaların ve psikolojik süreçlerin incelenmesi olarak düşünülebilir. Bu psikolojik süreçler ve bunların biyolojik temelleri algı, biliş, duygu, değerlendirmenin yanı sıra sosyal ve bağlamsal yönlerle de ilgilidir (Skov ve Vartanian, 2009).

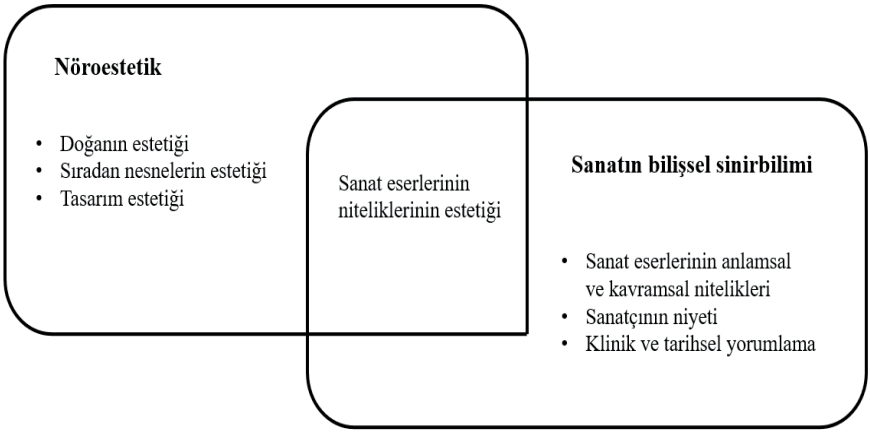

Şekil 1. Nöroestetik ile sanatın bilişsel sinirbilimi arasındaki ilişki ve araştırma konuları.

Nöroestetiğin Tarihsel Arka Planı

Nöroestetik, 20. yüzyılın sonunda Zeki tarafından ortaya atılan bir terimdir (Zeki, 1999). Tarihsel sürecine bakıldığında, "nöroestetik" adını geç almış bir alan olduğunu söylemek mümkündür. Bu terimin kullanılmasından sonra nöroestetik, başlı başına ayrı bir araştırma alanı olarak hızla ilerleme göstermeye başlamıştır ve süreç içerisinde gelişmeye devam etmiştir. Bununla birlikte, nöroestetik kavramını, estetik deneyimin nörobiyolojik alt katmanlarının araştırılması olarak anlarsak, isimsiz olarak en az 250 yıldır var olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir ifadeyle, bilim adamları ve hümanistler en az 250 yıldır estetik deneyimin nörobiyolojik

alt katmanlarıyla ilgilenmektedirler. Bu tür deneyimlerin uzmanlaşmış biyolojik mekanizmalara dayanmadığını, güzel ve yüce olanın, aşk ve korku gibi ortak duygularla aynı fizyolojik mekanizmalar tarafından köken aldığını savunulmaktadır. Nesnelerin, manzaraların ve diğer insanların güzel kabul edildiğine inanıyordu; çünkü bunlar, aşk veya şefkat duygularıyla aynı şekilde sinirlerin gevşemesine neden oluyordu. Acıya, korkuya ya da dehşete benzer şekilde sinirleri tedirgin eden ve geren nesne ve olaylar yüce olarak deneyimlenmekteydi.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, bilim adamlarının odağı haline gelen iki ana konu bulunmaktaydı. Bunlardan ilki haz, acı ve estetik arasındaki ilişkiyi kapsamlı bir şekilde tartışmaktaydı. Marshall (1893) psikolojik estetiği hedoniğin bir dalı olarak ele alacak kadar ileri gitmiş ve Allen (1877) bedensel acı ve haz süreçlerini kendi fizyolojik yaklaşımının temel taşı haline getirmiştir. James (1890), estetik duyguları tanımlayan şeyin tam olarak ortak duyguların fizyolojik bileşenlerinin yokluğu olduğuna inanıyordu. İkincisi ise, sanat ve estetiğin uyarlanabilir değerini, kökenini ve evrimini açıklamayı ümit eden doğal seçilime dayalı varsayımsal senaryoları teşvik etmekteydi (Darwin, 1871/1998). Ancak ampirik bir estetik biliminin başlangıcına işaret eden esas konu Fechner'in (1876) Vorschule der tarafından ortaya atılmıştır. Fechner, estetik beğeniyi açıklamayı amaçlayan bir dizi temel ilke geliştirmiştir. Bununla birlikte onun literatüre en kalıcı ve etkili katkıları metodolojik yenilikler şeklinde olmuştur. Belirli popülasyonları temsil eden katılımcı örneklerinin çok sayıda nesneye verdiği tepkileri ölçmeye yönelik uygulamaları başlatmıştır. Fechner, katılımcılarının yanıtlarını ortaya çıkarmak için üç ana yöntem tasarlamıştır: seçim yöntemi, üretim yöntemi ve kullanım yöntemi. Bunlardan ilki estetiğin deneysel psikolojisinde baskın hale gelirken diğer ikisinin kullanımı azaldı; öyle ki ampirik estetiğin insanların estetik deneyimleri hakkında gösterdiği şeylerin çoğu katılımcıların seçimlerine veya değerlendirmelerine dayanıyordu (Westphal-Fitch ve ark, 2013).

Yirminci yüzyılda yeni başlayan nöroestetik, beyin lezyonlarının ve nörolojik hastalıkların sanatsal yaratım üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Çalışmaların çoğunun odak noktası müzik, resim ve edebiyat arasındaki ilişkiyi kapsamaktaydı (Alajouanine, 1948). Bu tür çalışmalar genellikle lezyonların veya hastalıkların başlangıcından sonra vakalardaki sanatsal değişimi belirsiz veya kesin olmayan terimlerle tanımladığından, anlamlı sonuçlara varmak veya genel eğilimleri belirlemek kolay olmamıştı (Chatterjee, 2004). Yirminci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan nörogörüntüleme teknikleri, bilim adamlarının hipotezlerini kontrollü durumlarda sağlıklı deneklerin katılımıyla birlikte deneysel olarak keşfetmelerine ve müzik, resim, mimari, heykel ve dansın beğenisini ve zevkini sinirsel aktiviteyle ilişkilendirmelerine olanak sağlamıştır.

Nöroestetik, psikoloji, sinir bilimi ve evrimsel biyoloji alanındaki araştırmaların felsefi estetikle birleşiminden ortaya çıkar (Nadal ve Pearce 2011). Nöroestetik, estetik anlayışına ampirik bir bakış açısı kazandırmak amacıyla, elektroensefalografi (EEG), fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI), manyetoensefalografi (MEG), pozitron emisyon tomografisi (PET) gibi teknikleri de kullanarak genel olarak sanatın üretimi ve takdirinin sinirsel temellerinin incelenmektedir. Nöroestetiğin temel varsayımlarından biri paralellik hipotezidir, yani sanatsal üretim ile beyin organizasyonunun bazı temel özellikleri paylaştığı fikridir. Zeki (1999), hem sinir sisteminin hem de sanatçıların dünyanın temel görsel özelliklerini anlamaya yöneldiğini iddia etmiştir. Paralellik yaklaşımı, görsel sanatlarda sanat eserinin nasıl yaratıldığına (Conway, Livingstone 2007) ve takdir edildiğine (Kawabata ve Zeki 2004) ilişkin ampirik araştırmaları teşvik etmektedir (Cinzia ve Vittorio, 2009).

Yıllar geçtikçe nöroestetik, sanata verdiğimiz tepkilerde bilişin önceliğine öncelik veren geleneksel estetik deneyim açıklamalarına yavaş yavaş meydan okumaya başlamıştır. Aslında yakın zamanda estetik deneyimin önemli bir unsurunun sanat eserlerinde temsil edilen eylemleri, duyguları ve bedensel duyumları somutlaştırma yeteneğinden oluştuğu ileri sürülmüştür (Gallese 2005). Böyle bir paradigma değişikliği yakın zamanda nöroestetik araştırmasını görsel olmayan sanatlara da yönlendirmiştir, müzik dinlemenin ve icra etmenin estetik deneyimler üretme şekline dair önemli bilgiler sağlamasının yanısıra (Brattico, Pearce 2013) ve dansın estetik takdirinin sinirsel temellerini de araştırmıştır (Cross, Ticini 2012).

Nöroestetiğe Yaklaşımlar

Estetik davranışın biyolojik temelleri çok çeşitli yöntemler kullanılarak araştırılmıştır. Paralellik olarak adlandırılan yaklaşımlardan bazıları, yüzyıllar boyunca sanatçıların, ödül ve uyarılmayla ilgili belirli sinirsel süreçleri devreye sokarak izleyicilerin dikkatini çeken, onların ilgisini çeken ve onlara hitap eden teknik ve kaynakları nasıl geliştirdiklerini göstermeyi amaçlamaktadır. (Zeki, 1999). Bazı araştırmacılar, klinik vakalara dayanarak beyin hasarının ve sinirsel dejenerasyonun sanat ve estetik deneyimler üzerindeki etkisini tanımlamaktadırlar. Diğer bir yaklaşım, sanatçıların, diğer insanları etkileyen aynı görsel, motor, işitsel ve bilişsel nöropsikolojik eksikliklere karşı savunmasız olduklarını göstermiştir. Yeterli algısal ve motor becerilerine rağmen, her ne kadar bu eksiklikleri çarpıcı biçimde anlamlı şekillerde ortaya koysalar da yinede bu durum değişmediği kaydedilmiştir (Chatterjee, 2011). Nörolojik rahatsızlıklardan muzdarip çoğu sanatçı, rahatsızlıklarının başlangıcından sonra da sanatsal açıdan motive olmaya, üretken olmaya ve kendilerini ifade etmeye devam etmektedir (Zaidel, 2005). Ancak felç geçiren çoğu sanatçının çalışmalarında genellikle gözle görülür bir değişiklik olmaktadır. Alzheimer hastalığı gibi nörodejeneratif

bozukluklardan muzdarip olanlar, yavaş yavaş dünyayı temsil etme yeteneğini ciddi bir şekilde kaybediyor gibi görünüyor, ancak renk ve formu estetik açıdan çekici şekillerde kullanabiliyorlar. Nörolojik bozukluklar da estetik beğeniyi etkileyebilir. Bozukluğun doğasına bağlı olarak, insanlar nesnelerin belirli duyusal özelliklerini algılamada, onları tanımada, hatırlamada veya onlarla duygusal olarak etkileşimde bulunmada zorluk yaşayabilir. Ancak, çoğu durumda hastalar, sanatın ve diğer nesnelerin estetik niteliklerini anlamlı ve tutarlı bir şekilde tanıma ve deneyimleme yeteneğine sahiptir (Halpern ve O'Connor, 2013). Nörolojik çalışmalar, estetik tercihin nörolojik durumlar karşısında şaşırtıcı derecede dirençli olduğunu öne sürmekte ve sanat deneyiminin altında yatan özel beyin mekanizmalarının varlığına karşı çıkmaktadır (Zaidel, 2005).

Nöroestetiğe yönelik üçüncü yaklaşım deneysel nöroestetiktir (Chatterjee, 2011). Bu yaklaşım, farklı beyin bölgelerinin estetik deneyimlerdeki rolünü incelemek için çoğunlukla nörogörüntüleme yöntemlerini kullanmaktadır. Bu tür yöntemler nöroestetiğe uygulandığında, genellikle katılımcıların kendilerine sunulan uyaranların güzelliğini, çekiciliğini veya çekiciliğini yargılamalarını veya beyin aktiviteleri kaydedilirken bunları ne kadar sevdiklerini veya tercih ettiklerini belirtmelerine olanak sağlamaktadır. Nörogörüntüleme çalışmaları, ödül devresindeki sinirsel aktivitenin estetik deneyimin önemli bir bileşeni olduğunu ancak diğer taraftan tablonun karmaşık olduğunu da ortaya koymaktadır. Olumlu veya olumsuz estetik deneyimler, sinirsel süreçlerin karmaşık etkileşiminin sonucudur. Ancak nörogörüntüleme çalışmalar, estetik takdirin, memnuniyet ve ödülden daha önemli olduğunu aynı zamanda estetik deneyimlerin duyusal işlemeyle ilgili kortikal bölgelerdeki aktiviteyi de arttırdığını göstermiştir ve (Nadal ve Pearce, 2011).

Güzellik ve Beyin: Nöroestetiğin Yükselen Alanı

Güzellik bir canlının, somut bir nesnenin veya soyut bir kavramın algısal bir haz duyumsatan; hoşnutluk veren hassasiyetidir. Güzellik, sanatın, estetiğin, bilimin ve kültürün bir parçası olarak incelenmeye devam etmektir(wikipedia.org). Güzel olarak algılığımız şey, herhangi bir nesneye yüklediğimiz ve o nesne tarafından taşınan değerdir. Herhangi bir canlı, sanat yapıtı veya bitkileri güzel olarak adlandırabiliriz. Güzellik algısı; İçinde bulunulan döneme ve coğrafyaya göre değişkenlik göstermektedir. Gördüğümüz nesneler, duyduğumuz müzik, sözlü anlatım, bir yaprağın hareketi gibi duyu organlarıyla algıladığımız şeyler ve soyut kavramlar güzellikle ilgilidir.

"Felsefedeki estetik yaklaşımda ruhbilimsel güzellik tanımı tarihte felsefenin incelediği bir konu ve felsefenin temel dallarından bir oldu. Değişik çağlarda filozoflar güzelliğe farklı tanımlar getirdiler. Eski Yunan filozoflarından Plotinus güzelliğin *ilahi aklın eşya alemindeki ışıltısı* olarak

tanımladı. 19. yüzyılda Alman filozof Hegel'e göre güzellik, tabiatın kendisinin bütünündeki *Mutlak Ruhun* görüntüsüydü. Kant güzelliğin subjektifliğini vurguladı, ancak onun sadece duyumsama ile ilgili değil kişinin güzel ve çirkin ile ilgili yargılarının sonucu olduğunu ortaya koydu. Güzel olanın bakılana değil bakana göre belirlendiğini, öznel olduğunu yaklaşıma karşılık; bir başka yaklaşım, güzelliğin tanımını, bakana değil bakılana özgü olan ve simetri, oran gibi tartışılmaz matematik formüllere bağlanmış bir kurallar dizgesi olduğunu savunan, fenomenik güzellik tanımıyla açıklar. Toplumların beğenileri kültürlere ve zamana göre değişim gösterdiğinden mutlak ve ideal güzellikten bahsedilebilmenin mümkün olmadığı öznel güzellik tanımını destekleyen örneklerdir." (wikipedia.org). Bu bağlamda Estetik deneyimin duygusal yönlerinin altında yatan biyolojik mekanizmalar nelerdir? Güzellik, zarafet veya yücelik gibi estetik niteliklerden etkilenmek biyolojik açıdan ne anlama gelir? Bu sorular, belirli estetik duyguların olup olmadığı, estetik deneyimlerin neşe, öfke veya üzüntü gibi ortak duyguları içerip içermediği ya da duygunun estetik deneyimin gerekli bir bileşeni olup olmadığı gibi temel konuları kısmen yanıtlayabilir.

Zeki'nin sanata yaklaşımı, görsel beynin nasıl çalıştığına, özellikle de dünya hakkında gerçek bilgiye ulaşmak amacıyla sabitleri (yani nesnelerin veya durumların değişmeyen özelliklerini) tespit etme becerisine ilişkin anlayışı üzerine modellenmiştir. Güzelliğin takdir edilmesi muhtemelen ilk kez nöroestetik tarafından ele alınan felsefi estetiğin konusudur. Yetişkin katılımcıların katıldığı bir çalışmada katılımcılar tarafından daha önce derecelendirilen ve güzel, nötr veya çirkin olarak sınıflandırılan farklı kategorilerdeki resimleri görüntülemiştir. Sonuçlar, güzel ve çirkin resimlerin algılanmasının, beyinde güzel ve nötr uyaranlara yönelik aktiviteyi ortaya çıkardığını göstermiştir. Benzer bir protokol kullanılarak, güzel ve çirkin resimlere ek olarak katılımcılar müziğe de maruz bırakılmışlardır ve bu esnada beyin aktiviteleri kaydedilmiştir. Sonuçlar hem müzikal hem de görsel güzellik deneyimi sırasında beyinde yer alan yalnızca tek bir alanın aktif olduğunu gösterdi. İlginçtir ki, bu alandaki aktivasyonun gücünün beyan edilen güzellik yoğunluğuyla orantılı olduğu tespit edilmiştir. Birlikte ele alındığında, bu çalışmalar beyindeki bu aktivasyonun güzellik deneyimi için çok önemli olduğunu göstermektedir (Ishizu ve Zeki, 2011). Algılanan güzelliği etkileyen faktörlerle ilgili olarak, görme üzerine yapılan çalışmalar ise simetrik, iyi oranlı ve düzenli olan resimlerin (özellikle insan figürlerinin), asimetrik ve düzensiz olanlardan daha güzel olarak değerlendirildiğini göstermiştir. Sonuçlar simetri ve estetik yargıları sırasında farklı beyin alanlarının aktivasyonunun olduğunu göstermiştir. Özellikle simetri yargıları, beyindeki görsel-uzaysal analizle ilgili çeşitli alanlardaki aktivasyonları ortaya çıkarmştır. Çalışmaların çoğu doğal güzelliğin, yani insanın fiziksel güzelliğinin ve manzara güzelliğinin takdir edilmesine odaklanmıştır.

Vücudun algılanan güzelliği söz konusu olduğunda simetri önemli bir rol oynamaktadır. Simetri yüz güzelliğini etkileyen faktörlerden biri olarak olarak belirlenmiştir (Rhodes 2006). Araştırmalar, yüz güzelliğinin evrensel ilkelerinin çoğunlukla biyolojik kökenli olduğunu (Etcoff 1999) ve kültürler arasında paylaşıldığını (Langlois ve ark. 2000) göstermiştir.

Özetlemek gerekirse, evrimsel psikolojinin unsurlarını nöroestetikle birleştiren ampirik literatür, doğal güzelliğin takdirinde estetik evrensellerin varlığını desteklemekte ve insanların neden doğal olarak bu tür evrensellere doğru evrimleştiğinin biyolojik nedenlerini ortaya koymakatadır.

Nöroestetikte Güncel Temalar

Artık sanatın ve estetiğin takdir edilmesinin altında yatan temel nörobiyolojik mekanizmalar daha da netleştiğine göre, günümüzde nöroestetik hangi konularla ilgilidir? Fenomenolojik açıdan tekil estetik deneyimler üretmek için bu beyin bölgelerinin nasıl uyum içinde hareket ettiğini anlama ihtiyacının yanı sıra, iki konu da önemli çıkarımları nedeniyle zihnimizde öne çıkmaktadır: (a) Sanat bizi duygusal olarak neden ve nasıl harekete geçiriyor? (b) Estetik beğeninin altında yatan sinir ağlarının aktivitesini ne tür faktörler modüle eder ve bu modülasyon nasıl sağlanır?

İlk konu, karmaşık soruları gündeme getirmektedir. Belirli estetik duygular var mı? Estetik deneyimler sırasında hissettiğimiz duygular, bir şekilde ortak duyguların zayıflatılmış versiyonları mı? Bazı araştırmacılar, sanata uygun tepkiler oluşturan ve estetik deneyimlere ilişkin olan duygu sınıflarının bulunduğunu ileri sürmüştür. Örneğin Konecni (2005), estetik huşuyu spesifik bir estetik duygu, yüceliğe verilen prototip bir tepki olarak tasarlamıştır. Aslında, Konecni, "Bu, temel duygulara her bakımdan benzeyen, en belirgin, nihai, estetik tepkidir" diye savunmuştur. Keltner ve Haidt (2003) ise tam tersine, huşuyu, belirli koşullar altında farklı deneyimlere eşlik edebilen bir duygu olarak görmüşlerdir. Sanatın takdir edilmesi durumunda Keltner ve Haidt (2003), sanatın enginlik tasvirlerine, istisnai eylemlere veya anlara ya da sadece büyüklüğünün ötesine geçen derinden etkileyici huşu duygularını üretmeyi mümkün kılan şey olduğunu öne sürmüşlerdir.

Diğer taraftan, Lazarus (1991) ise şunu ileri sürmüştür: Ayrıcalıklı ya da prototip bir estetik duygu diye bir şey yoktur. Estetik duygulardan bahsettiğimizde aslında ortak olanı kastediyoruz. Sanata tepki olarak yaşanan duygular: "Filmlere veya dramaya, tabloya, heykele, müziğe, doğal bir sahneye veya dini bir deneyime duygusal tepki verdiğimizde estetik duygular ortaya çıkar." Dolayısıyla estetik duygular, ilişki kurduğumuz duygusal içeriğin tasviriyle ortaya çıkmakatadır. Sonuç olarak, estetik duyguların önemli bir yönü, izleyicinin temsil edilenle tasvir edilen içeriğe atfedilen kişisel anlamla ne ölçüde özdeşleştiği ile ilişkilidir. Bu nedenle ampirik estetik ve nöroestetik için zorluk, sanatın bu tür duyguları uyandırmasını sağlayan nesne, izleyici

ve bağlamla ilgili faktörleri belirlemektir.

Bazı araştırmacılar, değerlendirmelerin sanata tepki olarak her türlü duyguyu ortaya çıkarmada temel bir rol oynadığını ileri sürmüştür (Silvia ve Brown, 2007). Yenilik, karmaşıklık, aşinalık ve başa çıkma potansiyeli açısından değerlendirmeler, insanların sanatla uğraşırken ilgi, kafa karışıklığı veya şaşkınlık gibi duygularını neden deneyimlediklerini açıklayabilir. Hedef-uyumsuzluğu, kasıtlılık, zararlılık veya kirlilik gibi değerlendirmeler öfke, tiksinti veya küçümseme gibi düşmanca duygulara yol açabilir. İnsanlar sanatı deneyimlerken aynı zamanda bilinçli duygular da (gurur, utanç ve mahcubiyet gibi) hissedebilirler. Sanat eserlerinin değerlerimizle, kişisel imajımızla veya hedeflerimizle uyumunu, bir tür sorumluluğa ne ölçüde sahip olduğumuzu ve kendi standartlarımızla tutarlı olup olmadığını değerlendirmekle ilgilidir (Silvia, 2009). Ancak, sanata tepki olarak deneyimlenen ortak duygular olarak anlaşılan bu estetik duygular ile sanatsal bağlamın dışında meydana gelen fiziksel ve sosyal olaylara yanıt olarak deneyimlenen ortak duygular olan faydacı duygular arasında temel bir fark bulunmaktadır (Scherer, 2004). Estetik duygular, faydacı duygularda ortak olan hedef uygunluğu ve başa çıkma potansiyeli değerlendirmelerinden yoksundur: "Estetik deneyim, bir algının bedensel ihtiyaçlarla, sosyal değerlerle, mevcut hedefler veya planlarla ilgisi ya da durumla ne kadar iyi başa çıkılabileceği ile ilgili kaygılarla tetiklenmeyen, ancak takdirin gerçekleştiği bir deneyim olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda, bir görsel sanat eserinin ya da bir müzik eserinin kendine özgü niteliklerinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır" (Scherer, 2004). Estetik duygular, salt tercihlerden daha güçlü bir fenomenolojik duygu ve daha net değerlendirmelerle karakterize edilse de faydacı duygulara göre daha zayıf fizyolojik belirtiler sergilerler ve ikincisinde gözlemlenen uyarılma ve eylem odaklı tepkilerden yoksundurlar.

Sanatın evrenselliği insanların ortak evrimine ve ortak deneyimlerine borçludur. Sanatın çeşitliliği, insanların kültürel olarak geçirgen ve esnek beyninin farklı zaman ölçeklerinde yerel, kişisel ve tarihsel bağlamlarla etkileşime girmesine bağlıdır (Şekil 2) (Nadal and Chatterjee, 2019).

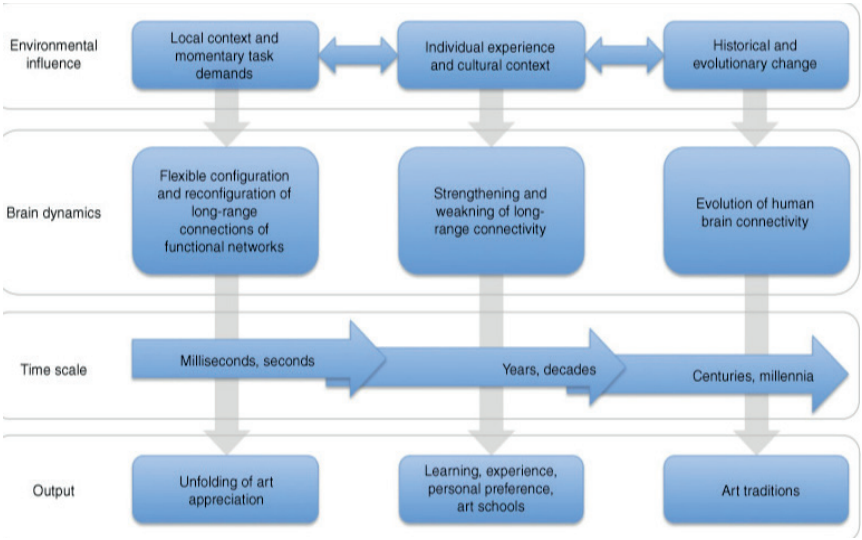

Şekil 2. *Sanatın çeşitliliği, kültürel olarak geçirgen ve esnek beyninin farklı zaman ölçeklerinde yerel, kişisel ve tarihsel bağlamlarla etkileşimi (Nadal and Chatterjee, 2019).*

Sonuç

Nörobilim yöntemlerinin estetik ve sanatla ilgili uzun süredir devam eden soruları ele almak için kullanılması olan nöroestetik girişim, özellikle son yirmi yıl içinde araştırmacılar arasında oldukça ilgi görmüştür (Nadal ve Pearce, 2011; Chatterjee 2011; Brattico ve Pearce, 2013). Son yıllarda, esas olarak estetik deneyimin alıcı niteliklerini ele alan klasik nöroestetik araştırmalar, yaratıcı süreçleri içeren çalışmalarla giderek daha fazla anlam kazanmıştır. 2022'nin ilk yarısından itibaren nöroestetik araştırmaların kapsamı adım adım genişlemeye devam etmektedir (Aaron, 2022). Muhtemelen günümüzde nöroestetik biliminin karşı karşıya olduğu en büyük zorluk, nörogörüntülemeye bağlı olmanın ve estetik deneyimle ilgili beyin bölgelerine odaklanmanın ötesine geçmektir. Örneğin bilişsel nörogenetiğin sağladığı araçlar ve yöntemler, bölge ağları seviyesinin altındaki estetik deneyimin biyolojisinin daha derin anlaşılmasını teşvik ederek hormonların, nörotransmitterlerin veya genlerin rolünü açıklığa kavuşturabilir.

Sanat ya da estetik, estetik değerlendirmeye ilişkin hipotezleri test etmek için sağlam temeller oluştururlar. Gelecekteki çalışmalarda, estetik takdirle ilgili duygusal veya bilişsel süreçlerle bağlantılı belirli genomik varyasyonlara işaret etmek ve hatta altta yatan genetik varyasyonun bir fonksiyonu olarak farklılık gösteren katılımcılarda bu tür süreçlerle ilişkili sinirsel bağlantı modellerini karakterize etmek için genetik görüntülemenin kullanılabileceği düşünülebilir. Bu, nöroestetik alanındaki araştırmalar için geçerli bir yön olabilir. Bu tür stratejiler estetik deneyimin biyolojisinin bütünsel bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Aaron, K. 2022. "Neuroaesthetics" Evolutionary Studies in Imaginative Culture, vol. 6, no. 2, pp. 155-158. https://doi.org/10.26613/esic.6.2.314

Alajouanine, T., 1948. Aphasia and artistic realization. Brain 71, 229–241.

Albayrak A. K, "Estetik Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme" Asos Journal, 2015.

Allen, G., 1877. Physiological Aesthetics. Henry S. King & Co, London.

Beardsley, Monroe C., "History of Aesthetics", The Encylopedia of Philosophy, (ed. Paul Edwards), Macmillian Publishing, New York, 1987, c. I, 9; Nejat Bozurt, Sanat ve Estetik Kuramları, Asya Kitapevi, Bursa 2000, s. 33.

Brattico E., Pearce MT. 2013. *The Neuroaesthetics of Music*. "Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts", *7*/1:48-61.

Chatterjee, A., 2004. The neuropsychology of visual artistic production. Neuropsychologia

42, 1568–1583.

Chatterjee, A., 2011. Where there be dragons: finding the edges of neuroaesthetics. American Society for Aesthetics Newsletter 31, 4–6.

Churchland, PS., Sejnowski, TJ., 1988. Perspectives on cognitive neuroscience. Science 242, 741–745.

Cinzia DD, Vittorio G. Neuroaesthetics: a review. Curr Opin Neurobiol. 2009 Dec;19(6):682-7. doi: 10.1016/j.conb.2009.09.001. Epub 2009 Oct 12. PMID: 19828312.

Conway, B.R. Livingstone, M.S. 2007. *Perspectives on Science and Art*, "Current opinion in neurobiology", 17/4: 476–482.

Cross, ES., L.F. Ticini, 2012. *Neuroaesthetics and Beyond: New Horizons in Applying the Science of the Brain to the Art of Dance*, "Phenomenology and the cognitive sciences", 11/ 1: 5-16.

Cupchik, G.C., Vartanian, O., Crawley, A., Mikulis, D.J., 2009. Viewing artworks: contributions of cognitive control and perceptual facilitation to aesthetic experience. Brain and Cognition 70, 84–91.

Darwin, C., 1871/1998. The Descent of Man, and Selection in Relation. Prometheus Books, Amherst, NY.

Erzen, Jale Nejdet. Çoğul Estetik. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.

Etcoff, N. 1999. Survival of the Prettiest: The Science of Beauty, New York, Anchor books.

Fechner, G.T., 1876. Vorschule der Ästhetik. Breitkopf und Härtel, Leipzig.

Gallese, V. 2005. *Embodied Simulation: From Neurons to Phenomenal Experience*, "Phenomenology and the cognitive sciences", 4/1: 23-48.

Halpern, A.R., O'Connor, M.G., 2013. Stability of art preference in frontotemporal

Dementia. Psychology of Aesthetics, Creativity and the Arts 7, 95–99.

Ishizu, T., Zeki, S. 2011. Toward a Brain-Based Theory of Beauty, "PloS One", 6/7, e21852.

Kawabata, H., Zeki, S. 2004. Neural Correlates of Beauty, "Journal of neurophysiology", 91: 1699-1705.

Keltner, D., & Haidt, J. 2003. Approaching awe, a moral, spiritual, and aesthetic emotion. Cognition and Emotion, 17, 297–314. doi:10.1080/02699930302297.

Konecni, VJ. 2005. The aesthetic trinity: Awe, being moved, thrilled. Bulletin of Psychology & the Arts, 5, 27–44.

Langlois, JH., Kalakanis, L., Rubenstein, AJ., Larson, A., Hallam, M., Smoot, M. 2000. Maxims or Myths of Beauty? A Meta-Analytic and Theoretical Review, "Psychological bulletin", 126/3: 390-423.

Lazarus, R. S. (1991). Emotion and adaptation. New York, NY: Oxford University Press.

James, W., 1890. The Principles of Psychology. Henry Holt, New York.

Marshall, H.R., 1893. Hedonic aesthetics. Mind 2, 15–41.

Nadal, M., Pearce, MT., 2011. The Copenhagen neuroaesthetics conference: prospects and pitfalls for an emerging field. Brain and Cognition 76, 172–183.

Nadal, M., Chatterjee, A. 2019. Neuroaesthetics and art's diversity and universality, WIREs Cognitive Science. Volume10, Issue3. https://doi.org/10.1002/wcs.1487.

Rhodes, G. 2006. The Evolutionary Psychology of Facial Beauty, "Annual Review of Psychology", 57, 199-226.

Scherer, KR. 2004. Which emotions can be induced by music? What are the underlying mechanisms? And how can we measure them? Journal of New Music Research, 33, 239–251. doi:10.1080/0929821042000317822.

Seeley, WP., 2011. What is the cognitive neuroscience of art.and why should we care? American Society for Aesthetics Newsletter 31, 1–4.

Silvia, PJ. 2009. Looking past pleasure: Anger, confusion, disgust, pride, surprise, and other unusual aesthetic emotions. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, 3, 48–51. doi:10.1037/a0014632.

Silvia, PJ., & Brown, E.M. 2007. Anger, disgust, and the negative aesthetic emotions: Expanding an appraisal model of aesthetic experience. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, 1, 100–106. doi:10.1037/1931-3896.1.2.100.

Skov, M., Vartanian, O., 2009. Introduction: what is neuroaesthetics. In: Skov, M., Vartanian, O. (Eds.), Neuroaesthetics. Baywood, Amityville, NY, pp. 1–7.

Stefano ND., 2020. NEUROAESTHETICS. Autumn 2020 Edition, ISSN 2611-5166, ISBN 9788857570020, DOI 10.7413/18258630098.

Özalp. K., Güzellik Bilinçli Algısı ve Estetik Eğitimi, İdil Sanat ve Dil Dergisi, Cilt 5, Sayı 21, sf 491, DOI: 10.7816/idil-05-21-14

Westphal-Fitch, G., Oh, J., Fitch, W.T., 2013. Studying aesthetics with the method of production: effects of context and local symmetry. Psychology of Aesthetics, Creativity and the Arts 7, 13–26.

https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCzellik

Zaidel, D.W., 2005. Neuropsychology of Art: Neurological, Cognitive, and Evolutionary Perspectives. Psychology Press, Hove, England.

Zeki, S., 1999. Inner Vision. An Exploration of Art and the Brain. Oxford University Press, Oxford.

Bölüm 22

INFLUENCER'LAR İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Aytaç ERDEM[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Aytaç ERDEM, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı aytaç.erdem@giresun.edu.tr

1.GİRİŞ

Dijital dünyada yaşanan değişim, hayatın her alanında hissedilmektedir. Çevrimiçi dünyada varlık gösteren tüketiciler kullandıkları akıllı cihazlar sayesinde, haberleri ve sosyal medyada yaşanan değişimleri takip etmekte kalmayıp aynı zamanda çevrimiçi olarak alışverişte yapmaktadır. Bilgi alma konusunda geçmişte egemen olan televizyon, radyo ve gazete gibi kitle iletişim araçları yerini sosyal medyaya ve sanal topluluklara bırakmıştır (Hair, Clark ve Shapiro 2010). Tüketiciler sosyal medyayı kullanarak ürünler ile ilgili bilgiler alabilmekte ve Influencer'lar tarafından yapılan ürün önerilerinden faydalanabilmektedir (De Veirman ve ark., 2017). Tüketicilerin büyük çoğunluğunun sosyal ağları kullandığı düşünüldüğünde, sosyal medya satış ve marka ile ilgili mesajların iletilebildiği bir platform haline gelmiştir (Lee ve Kim, 2020).

Influencer pazarlamasına yapılan yatırımın 2021 yılında 13 milyar dolar olduğu, pazarın hızlı bir şekilde büyüdüğü, 2028 yılında ise bu pazarın 84,89 milyon dolara ulaşması öngörülmektedir (Influencer Marketing Hub, 2022). Bir başka istatistiğe göre internet kullanıcılarının %50'si sosyal medyada bir Influencer takip etmekte ve takip ettiği Influencer'lara güvenmekte, %40'ı ise Instagram ve YouTube'da gördükleri bir ürünü satın alama eğilimi göstermektedir. (Digital Marketing Institute, 2019; Young, 2017). Yapılan bir çalışmada sosyal medya kullanıcılarının %92'si geleneksel pazarlama kanallarından daha çok Influencer'lara güvendiklerini söylemiştir. (Eyal, 2018). Tüketicilere yapılan anketlerde katılımcıların %46'sı gazete, dergi televizyon ve radyoya güvenmediklerini, %63'ü ise marka reklamlarından çok Influencer'ların önerilerine güvendiklerini belirmiştir (Edelman, 2019).

COVID-19'un hızlı bir şekilde yayılması ile birlikte insanlar sosyalleşmek ve eğlenmek için daha fazla sosyal medyaya yönelmiş, bu ise beraberinde Influencer pazarlamasının büyüme hızını arttırmıştır (Etzkorn, 2021; Bal ve Yılmaz, 2023). İnsanların hayatlarında önemli bir yer edinen sosyal medya, markaların müşterilerle bağlantı kurmasını sağlamıştır (Kaplan ve Haenlein, 2010; Kietzmann vd., 2011). Sadece televizyon, basılı yayın ve radyo gibi çevrimdışı kaynaklarla birlikte sosyal medya, web siteleri ve bloglar gibi çevrimiçi kaynakların kullanılması reklam mesajının dikkati dağılmış tüketiciyi etkin bir şekilde ulaştırılması için yeterli değildir. Yapılan çalışmalar, tüketicilerin reklamları ve marka mesajını tam olarak hatırlamadığını göstermektedir (Talaverna, 2015; Jacobson vd., 2020; Beckers vd., 2018). İşte bu noktada pazarlamacılar Influencerların hikayelerine kendi pazarlama mesajlarını entegre etmenin değerini anlamaya başlamışlardır (Robertson, 2020). İnfluencerlar takipçileri ile kurdukları ilişki ve güveni kullanarak markaların mesajını takipçilerine iletmekte, takipçilerinin memnuniyeti karşılığında beğeni, paylaşma, yorum ve abone olma gibi aktiviteler elde etmektedir (O'Donell, 2018).

Akıllı cep telefonu, tablet ve bilgisayar kullanımının teknolojik gelişmeler ile birlikte yaygınlaşması, sosyal medyanın geçirilen sürenin artması ve Influencer'ların ürün satın alma kararlarında daha çok rol alması akademisyen ve markaların daha çok dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu çalışmanın amacı, son yıllarda ilgi gören Influencer pazarlama konusunu işleyen tezlerin sistematik bir literatür taraması ile incelenmesidir. Bu amaçla YÖKTEZ'de yer alan ve başlığında "Influencer" kelimesi geçen yüksek lisans ve doktora tezleri taranmış ve 165 tez çalışmaya dahil edilerek bibliyometrik analize tabi tutulmuştur. Çalışma literatür taraması, bibliyometrik analiz sonuçlarına ilişkin bulgular, çalışmanın kısıtları ve gelecek çalışmalar için öneriler kısımlarından oluşmaktadır.

2. INFLUENCER KAVRAMI VE INFLUENCER PAZARLAMASI

Teknolojik gelişmeler ile beraber bilgisayar destekli cihazların kullanımı tüketicilere ürün ve hizmetler hakkında görüşlerini paylaşma imkânı sunmuştur. Bu sayede pasif konumda olan tüketiciler artık sosyal medyayı kullanarak hem tüketici hem de marka tanıtıcısı olabilmektedirler (Lamberton ve Stephen, 2016). Dolayısıyla sosyal medya artık reklam verenlerin tüketicilere ulaşma şeklini değiştirmiş ve tüketici tarafından yönetilen bir yer olmuştur (Long, 2016). Influencer'ların ortaya çıkışı 2005 yılındaki blog platformaları başlamış, Facebook, Instagram, Twitter ve Youtube gibi sosyal medya platformları ile devam etmiştir (Borchers, 2019).

2.1.Influencer Kavramı

Literatüre bakıldığında influencer kavramının farklı şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Freberg ve ark. (2011) Influencer'ları "bloglar, tweetler ve diğer sosyal medya uygulamaları aracılığıyla kitle tutumlarını şekillendiren bağımsız üçüncü taraf destekçilerin yeni bir türü" olarak tanımlamışlardır. Interactive Advertising Bureau'ya (2018) göre, "sosyal medya Influencer'ları" terimi, "etkileşim yaratabilecek, konuşma başlatabilecek ve/veya ürün/hizmet satabilecek potansiyele sahip olan kullanıcılar" olarak tanımlanır. Ki ve Kim, (2019) Influencer'ları sosyal medya ağı olan büyük bir takipçi kitlesi oluşturan ve takipçileri üzerinde etkisi olan kişiler olarak tanımlarken, Evans ve ark., (2017) ise sosyal medya fırsatlarının büyümesiyle ortaya çıkan ünlüler ve arkadaşlar arasında bir yerde konumlanan yeni bir görüş lideri olarak tanımlamaktadır. Influencer'ları tanımlayan özelliklerin ise, etkileyici olma yeteneği, kişisel markalaşma, büyük bir takipçi sayısı ve takipçilerini paraya dönüştürme yeteneği olduğu söylenmektedir (Reinikainen, 2020). Influencer'lar büyük kitleleri çekmenin yanında, etkili bir pazarlamacı olma rolünü de üstlenirler (Ge ve Gretzel, 2018). Markalarla birlikte çalışan Influencer'lar, marka tutumunda artış, marka algısı, satın alma niyeti ve arama motorlarındaki sıralama birçok konuda olumlu katkı sunar (Reinikainen ve ark. 2020).

2.2.Influencer Pazarlaması

Tüketici talep ve trendlerine yanıt verme konusunda esnekliğe sahip olan sosyal medya pazarlaması 24 saat aktif olmayı ve yanıt vermeyi gerektirir. Bu sebeple pazarlamacılar Influencer'ların uzmanlıklarından ve hedef kitlelerinden yararlanmak istemektedirler (Campbell ve Farrell, 2020). Influencer pazarlaması, bir markanın mesajını iletmek için dijital medyada geniş bir takipçi kitlesine sahip olan Influencer'lara odaklanır (Smart Insights, 2017) ve genellikle Facebook, Instagram ve Twitter gibi sosyal platformlarda gerçekleştirilir (Burgess, 2016; Duran, 2017). Temel düzeyde Influencer pazarlaması, satışları artırmak için Influencer'ların ürün önerilerini kullanan bir tür destekleme pazarlamasıdır. Potansiyel müşterilerin dikkatini çekmek, kulaktan kulağa etkiler oluşturmak ve müşterilerin bir marka veya ürünle etkileşimini sağlamak gibi amaçları içerir (Brown & Hayes, 2008). Influencer pazarlaması, şirketler tarafından giderek daha fazla benimsenen yeni bir stratejidir (Lou ve Yuan, 2019). Influencer pazarlama kampanyalarını kullanan pazarlamacıların %94'ü bu kampanyaların başarılı olduğunu ve geleneksel reklama göre yatırım getirisinde 11 kat artış sağladığını söylemektedirler (Ahmad 2018). Influencer pazarlaması, Influencer'ların takipçileriyle kurdukları güveni ve bağlantıyı kullanarak markaların sosyal medyadaki etki ve erişimini genişletmeyi içerir (De Veirman ve ark., 2017).

2.3. Influencer Pazarlamasının Büyüme Nedenleri

Influencer'lar belirli alanlarda uzmanlaşmış oldukları için, kendi alanlarına uygun markalar ile işbirliği yaptıklarında tüketicilerin onların görüşlerini daha çok kabul ettiği ve onlara daha çok güvenme eğilimde olduğu bilinmektedir (Hall 2016). Tüketiciler reklamlara maruz kalmaktan kaçınmaya çalışırlar. Pop-up ve banner gibi geleneksel çevrimiçi reklamlardansa Influencer pazarlamasının daha fazla etkileşimli ve rahatsız etmeyen bir yöntem olduğu düşünülmektedir (Conick, 2018). Tüketiciler çevrimiçi ortamda reklama farklı tepkiler verirler. Influencer'lar hedef kitleleriyle daha yakın ilişkilere sahip oldukları için geleneksel ünlülerden daha güvenilir ve inandırıcı algılanırlar (Belanche ve ark. 2021). Influencer'ların kullanımı, hedef kitleye ulaşma maliyetini azaltabilir ve iletilen içerik veya mesaj için çeşitli faydalar sağlayabilir. Tüketiciler büyük bir zaman dilimini çevrimiçi ortamda sosyal medyada geçirmektedir, bu sadece milenyum kuşağına özgü bir durum değildir (Gajanan, 2017). İnternet ortamı paylaşılan ilgi alanlarına göre tüketicilerin kolayca bir araya gelmesine olanak tanır.

3. YÖNTEM VE BULGULAR

Araştırmanın amaçları doğrultusunda YÖKTEZ veri tabanında yer alan Influencer pazarlaması ile ilgili tezler taranmıştır. Araştırma kapsamında incelenen çalışmalar üniversite, dil, yıl, yöntem, atıf ve alan parametreleri açısından değerlendirilmiştir.

3.1. Yöntem

Bu çalışmada YÖKTEZ de yer alan ve başlığında Influencer kelimesi geçen yüksek lisans ve doktora tezleri nitel araştırma yöntemlerinden biri olan bibliyometrik analiz ile incelenmiştir. İlgili konunun mevcut durumu hakkında bir saptama ortaya koyan bibliyometrik analiz, çeşitli araştırma çalışmalarının haritalandırılmasına yardımcı olmaktadır (Şakar Denktaş ve Cerit, 2013; Kara, 2022) Bu araştırma ile aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır;

1. Influencerlar ile ilgili yapılan ve YÖKTEZ'de taranan tezlerin yıllara göre dağılımı nasıldır?

2. Influencerlar ile ilgili tezlerin yapıldığı üniversiteler nelerdir?

3. Influencerlar ile ilgili tezlerin yazımında kullanılan yöntemlerin, dilin ve tez türünün dağılımı nasıldır?

4. Influencerlar ile ilgili tezlere "Google Akademik" veri tabanında yapılan atıf sayıları nasıldır?

Araştırma anakütlesinini YÖKTEZ'de yer alan ve başlığında Influencer geçen ve erişim izni bulunan 165 yüksek lisans ve doktora tezi oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında kullanılacak tezlere ilişkin son tarama 05.10.2023 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

3.2.Bulgular

Influencer konusu incelemek için 24 doktora, 1 tıpta uzmanlık ve 140 yüksek lisans olmak üzere toplamda 165 tez çalışması çalışmaya dahil edilmiştir. Araştırmada kullanılan veriler incelendiğinde çalışmaların71 farklı üniversitede yapıldığı görülmektedir. Tablo 1 incelendiğinde bu alan da en fazla tez yazılan üniversiteler 20 çalışmayla Marmara Üniversitesi, 17 çalışmayla Bahçeşehir Üniversitesi ve 9 çalışmayla İstanbul Üniversitesi'dir.

Tablo 1: *Tez Türünün Üniversitelere Göre Dağılımı*

ÜNİVERSİTELER	Doktora	Tıpta Uzmanlık	Yüksek Lisans	Toplam
Afyon Kocatepe Üniversitesi	0	0	2	2
Akdeniz Üniversitesi	0	0	1	1
Altınbaş Üniversitesi	0	0	1	1
Amasya Üniversitesi	0	0	1	1
Anadolu Üniversitesi	3	0	3	6
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	0	0	1	1
Ankara Üniversitesi	0	0	1	1
Antalya Bilim Üniversitesi	0	0	1	1
Atatürk Üniversitesi	0	0	1	1

Atılım Üniversitesi	0	0	3	3
Bahçeşehir Üniversitesi	2	0	15	17
Başkent Üniversitesi	0	0	2	2
Beykent Üniversitesi	1	0	2	3
Boğaziçi Üniversitesi	1	0	1	2
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi	0	0	1	1
Dokuz Eylül Üniversitesi	0	0	1	1
Ege Üniversitesi	0	0	5	5
Erciyes Üniversitesi	0	1	0	1
Erzurum Teknik Üniversitesi	0	0	1	1
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	0	0	1	1
Fırat Üniversitesi	0	0	1	1
Giresun Üniversitesi	0	0	2	2
Gümüşhane Üniversitesi	0	0	2	2
Hitit Üniversitesi	0	0	2	2
Imperial College London	1	0	0	1
Işık Üniversitesi	0	0	1	1
İbn Haldun Üniversitesi	0	0	1	1
İnönü Üniversitesi	0	0	1	1
İstanbul Arel Üniversitesi	0	0	1	1
İstanbul Aydın Üniversitesi	0	0	4	4
İstanbul Bilgi Üniversitesi	0	0	5	5
İstanbul Gelişim Üniversitesi	0	0	1	1
İstanbul Kültür Üniversitesi	0	0	3	3
İstanbul Medipol Üniversitesi	0	0	1	1
İSTANBUL NİŞANTAŞI ÜNİVERSİTESİ	0	0	1	1
İstanbul Okan Üniversitesi	0	0	1	1
İstanbul Ticaret Üniversitesi	0	0	7	7
İSTANBUL TOPKAPI ÜNİVERSİTESİ	0	0	1	1
İstanbul Üniversitesi	3	0	6	9
İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi	0	0	1	1
İzmir Ekonomi Üniversitesi	1	0	0	1
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	0	0	2	2
Kadir Has Üniversitesi	0	0	1	1
Karabük Üniversitesi	0	0	2	2
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi	0	0	1	1
Kırklareli Üniversitesi	0	0	1	1
Kocaeli Üniversitesi	0	0	2	2
Koç Üniversitesi	0	0	1	1

KTO Karatay Üniversitesi	0	0	1	1
Maltepe Üniversitesi	1	0	1	2
Manisa Celal Bayar Üniversitesi	0	0	2	2
Marmara Üniversitesi	3	0	17	20
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	0	0	1	1
Necmettin Erbakan Üniversitesi	1	0	2	3
Nişantaşı Üniversitesi	1	0	1	2
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	0	0	1	1
Orta Doğu Teknik Üniversitesi	1	0	2	3
Sabancı Üniversitesi	0	0	2	2
Sakarya Üniversitesi	0	0	1	1
Selçuk Üniversitesi	2	0	1	3
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi	1	0	1	2
TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversites	0	0	1	1
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	1	0	0	1
Trakya Üniversitesi	0	0	1	1
University of Sussex	0	0	1	1
Üsküdar Üniversitesi	0	0	1	1
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	0	0	1	1
Yalova Üniversitesi	0	0	1	1
Yaşar Üniversitesi	1	0	0	1
Yeditepe Üniversitesi	0	0	4	4
Yozgat Bozok Üniversitesi	0	0	1	1
Toplam	**24**	**1**	**140**	**165**

Tablo 2'de ise yapılan çalışmaların dili görülmektedir. Toplam da incelenen 165 tez çalışmasının 122'si Türkçe, 43'ü ise İngilizce dilinde yazılmıştır.

Tablo 2*: Tezlerin Yazım Dili*

Tezin Dili	**Sayı**	**Yüzde**
İngilizce	43	26,1
Türkçe	122	73,9
Toplam	**165**	**100**

Şekil 1'e bakıldığında ise incelenen tezlerin yıllara göre dağılımı görülmektedir. Başlığında Influencer geçen tezlerin yıl aralığına bakıldığında 2014 ve 2023 arasında olduğu görülmektedir. 2014 ile 2018 yılları arasında toplam 6 tez yazılmışken, 2019 ile beraber bu alana ilginin arttığı görülmektedir. 2019 yılında 24 çalışmanın yapıldığı, takip eden yıllarda bu sayının daha da arttığı ve 2022 yılında 46 çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmanın yapıldığı 2023 yılı itibariyle sayının şimdiden 32'ye çıktığı görülmektedir.

Şekil 1.*Tezlerin sayılarının yıllara göre dağılımı*

Tablo 3 ise incelenen tez çalışmalarında kullanılan yöntemler hakkında bilgi vermektedir. Araştırmacıların %60' nicel yöntem seçerken %32,1'i ise nitel araştırma yöntemini çalışmalarında kullanmıştır. Araştırmacıların yaklaşık %8'i ise hem nitel hem de nicel araştırma yöntemlerinden faydalanmıştır.

Tablo 3: *Tezlerde Kullanılan Yöntem*

Tezde Kullanılan Yöntem	**Sayı**	**Yüzde**
Nicel	99	60
Nitel	53	32,1
Nicel ve Nitel	13	7,9
Toplam	**165**	**100**

Tezlere yapılan atıf sayılarının yıllara ve çalışma türüne göre dağılımı Tablo 4'de görülmektedir. Yapılan çalışmaların Google Akademik atıflarına bakıldığında toplam 244 atıfa rastlanmıştır. Bu atıfların 204 tanesinin yüksek lisans tezlerine yapıldığı 40 tanesinin ise doktora tezine yapıldığı tespit edilmiştir. En fazla atıfın ise 2019 yılında gerçekleştiği görülmüştür.

Tablo 4: *Tezlere yapılan Google Akademik Atıfları*

Çalışma Yılı	**Çalışma Türü**	**Atıf Sayısı**
2014	Yüksek Lisans	2
	Doktora	-
2017	Yüksek Lisans	4
	Doktora	-

2018	Yüksek Lisans	52
	Doktora	-
2019	Yüksek Lisans	102
	Doktora	-
2020	Yüksek Lisans	24
	Doktora	31
2021	Yüksek Lisans	13
	Doktora	8
2022	Yüksek Lisans	7
	Doktora	-
2023	Yüksek Lisans	-
	Doktora	1
	Toplam	244

Tablo 5 tezlerin yapıldığı alanları göstermektedir. Tabloda görüldüğü gibi Influencer başlığı birçok farklı alanda çalışılmıştır. Influencer konusunun en çok çalışıldığı alan 71 tez ile işletme olup, bunu 28 tez ile reklamcılık, 22 tezle halkla ilişkiler ve 19 tez ile iletişim bilimleri takip etmektedir.

Tablo 5: *Tezlerin Yapıldığı Alanlar*

İşletme	71
Reklamcılık	28
Halkla İlişkiler	22
İletişim Bilimleri	19
Psikoloji	4
Gazetecilik	3
Turizm	3
Bilgisayar Mühendisliği	2
Sosyoloji	2
Din	2
Hukuk	2
Güzel sanatsal	2
Halk Sağlığı	1
Dil Bilim	1
Radyo-televizyon	1
Siyasi Bilimler	1
Teksitl ve Tekstil Mühendisliği	1

SONUÇ

Günümüzde tüketiciler satın alma kararlarının alırken sadece aile fertleri ve arkadaşlarının değil aynı zamanda sosyal medya üzerinden takip ettiği kişilerin fikirlerini de göz önünde bulundurmaya başlamıştır. Özellikle son zamanlarda Influencer'lara görüşleri de bu satın alma faaliyetlerinde önemli bir yere sahiptir. Bir marka ya da ürün hakkında tüketici görüşü oluşturmada influencerlar önemli bir rol oynar. Bu durum firmaların da dikkatini çekmekte ve Influencer pazarlamasına yapılan yatırımlar her geçen gün artmaktadır. İnternette geçirilen zamanın artması markaların da bu pazarda aktif bir şekilde yer almasını gerektirmektedir. Influencer'lara takipçileri tarafından duyulan güven, Influencer pazarlamasını güçlü bir pazarlama aracı yapmaktadır.

Bu çalışmada 2014-2023 yıllara arasında YÖKTEZ veri tabanında yer alan yüksek lisans ve doktora tezleri çeşitli kriterler açısından değerlendirilmiştir. Toplamda 24 doktora tezi, 140 yüksek lisans tezi ve 1 adet tıpta uzmanlık tezi incelenmiştir. Marmara üniversitesi, Bahçeşehir üniversitesi ve İstanbul üniversitesi gibi üniversitelerde Influencer konusun sıkça çalışıldığı konunun önemini vurgulamaktadır. Özellikle 2019 yılından sonra Influencer ile ilgili çalışmalara ilginin arttığı ve hala artmaya devam ettiği söylenebilir. Yöntem açasından bakıldığında ise çalışmaların büyük çoğunluğunda nicel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı, yine birçok araştırmada nitel araştırma yönteminin tercih edildiği görülmektedir. Yüksek lisans ve doktora tezlerinin birçok farklı çalışma tarafından kaynak olarak kullanıldığı da görülmektedir. Ayrıca Influencer konusu hayatın her alanında tüketiciye dokunduğu için farklı disiplinler tarafından da çokça çalışılmıştır.

Çalışmanın kısıtlarına bakıldığında, çalışma kapsamı gereği sadece ulusal yazında YÖKTEZ veri tabanında yer alan tezleri çalışmaya dahil etmiştir. Ulusal veya uluslararası dergilerde taranan makaleler ve bu alanda yazılan kitaplar çalışmaya dahil edilmemiştir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda hem ulusal hem uluslararası yayınlar da çalışmaya dahil edilebilir.

KAYNAKÇA

Ahmad, I. (2018), "The Influencer Marketing Revolution," Social Media Today, February 16, https:// www.socialmediatoday.com/news/the-influencer-marketing-revolution-infographic/517146/.

Bal, F. ve Yılmaz, E. S. (2023). Dış Kaynak Kullanımı Açısından Influencer'ların Gücü: Instagram Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 499-528.

Beckers, S.F., Van Doorn, J. ve Verhoef, P.C. (2018). Good, better, engaged? The effect of company-initiated customer engagement behavior on shareholder value. J. Acad. Market. Sci. 46 (3), 366–383.

Belanche, D., Casaló, L. V., Flavián, M. ve Ibáñez-Sánchez, S. (2021). Understanding influencer marketing: The role of congruence between influencers, products and consumers. Journal of Business Research, 132, 186-195.

Borchers, N. S.(2019). Social Media Influencers in Strategic Communication. London: Taylor & Francis.

Brown, D. ve Hayes, N. (2008). Influencer marketing. Routledge.

Burgess, E. (2016). 11 essential stats for influencer marketing in 2016. Retrieved February 04, 2018, from http://www.ion.co/11-essential-stats-for-influencer-marketing-in-2016.

Campbell, C. ve Farrell, J. R. (2020). More than meets the eye: The functional components underlying influencer marketing. Business horizons, 63(4), 469-479.

Childers, C. C., Lemon, L. L. ve Hoy, M. G. (2018). #Sponsored #Ad: Agency perspective on influencer marketing campaigns. Journal of Current Issues & Research in Advertising, 40(3), 258-274

Conick, H. (2018). How to win friends and influence millions: The rules of influencer marketing. Marketing News, 52(7), 36-45.

De Veirman, M., Cauberghe, V. ve Hudders, L. (2017). Marketing through Instagram influencers: The impact of number of followers and product divergence on brand attitude. International Journal of Advertising, 36(5), 798-828.

Digital Marketing Institute. (2019). 20 Influencer marketing statistics that will surprise you. https://digitalmarketinginstitute.com/blog/20-influencer-marketing-statistics-that-will-surprise-you.

Duran, H. B. (2017). 10 essential stats for influencer marketing in 2017. Retrieved February 04, 2018, from http://www.ion.co/essential-stats-for-influencer-marketing-in-2017.

Edelman. (2019). 2019 Edelman trust barometer. Edelman. https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2019-02/2019_Edelman_Trust_Barometer_Global_Report.pdf.

Erdem, A. ve Yılmaz, E. S. (2021). Investigation of Hedonic Shopping Motivation Effective in Impulse Buying Behavior of Female Consumers on Instagram. *Journal of Yasar University*, 16(64), 1605-1623.

Erdem, A. ve Yılmaz, E. S. (2022). Effect of product presentation videos on purchase intention: The YouTube example. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(3), 425-442.

Etzkorn, K. (2021, Apr 9). How digital shopping will evolve: Three trends to watch. Forbes. https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2021/04/09/how-digitalshopping-will-evolve-three-trends-to-watch/?sh=6d43c2e73773.

Evans, N. J., Phua, J., Lim, J. ve Jun, H. (2017). Disclosing Instagram Influencer Advertising: The Effects of Disclosure Language on Advertising Recognition, Attitudes, and Behavioral Intent. Journal of Interactive Advertising, 17(2), 1–12.

Eyal, G. (2018). Why influencers fail to disclose commercial relationships and the brands that enable them. Adweek, https://www.adweek.com/digital/whyinfluencers-fail-to-disclose-commercialrelationships-and-the-brands-that-enablethem/.

Freberg, K., Graham, K., McGaughey, K. ve Freberg, L. (2011). Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality. Public Relations Review, 37(1), 90-92.

Gajanan, M. (2017). Middle-aged Americans spend more time on social media than millennials. Forbes. Available at http://fortune.com/2017/01/25/social-media-millennials-generation-x/

Ge, J. ve Gretzel, U. (2018). Emoji rhetoric: A social media influencer perspective. Journal of Marketing Management, 34(15-16), 1272-1295.

Hair, Neil, Moira Clark, and Melanie Shapiro (2010), "Toward a Classification System of Relational Activity in Consumer Electronic Communities: The Moderators' Tale," Journal of Relationship Marketing, 9 (1), 54-65.

Hall, Katie (2016), "The Importance of Authenticity in Influencer Marketing," Sprout Content, September 30, https://www.sproutcontent.com/blog/the-importance-ofauthenticity-in-influencer-marketing.

Influencer Marketing Hub (2022). 18 influencer marketing trends to watch in 2022, 4 February 2022. https://influencermarketinghub.com/influencer-marketing-trends/.

Interactive Advertising Bureau. (2018). Why Publishers are Increasingly Turning to Influencer Marketing – and What That Means for Marketers. IAB. https://www.iab.com/wp-content/uploads/2018/01/IAB_Influencer_Marketing_for_Publishers_2018-01-25.pdf.

Jacobson, J., Gruzd, A. ve Hern´andez-García, ´A. (2020). Social media marketing: who is watching the watchers? J. Retailing Consum. Serv. 53, 1-12.

Kara, M. A. (2022). Türkiye'de Kurumsal Yönetişim Konusu İle İlgili Yayınlanan Doktora Tezlerinin Bibliyometrik Analiz Yöntemi İle İncelenmesi. *Journal of Business Innovation and Governance*, 5(2), 199-222.

Kaplan, A.M. ve Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! the challenges and opportunities of Social Media. Bus. Horiz. 53 (1), 59-68.

Ki, C.W.C. ve Kim, Y.K. (2019). The mechanism by which social media influencers persuade consumers: the role of consumers' desire to mimic. Psychol. Market. 36 (10), 905-922.

Kietzmann, J.H., Hermkens, K., McCarthy, I.P. ve Silvestre, B.S. (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. Bus. Horiz. 54(3), 241-251.

Lamberton, C. ve Stephen, A. T. (2016). A thematic exploration of digital, social media, and mobile marketing: Research evolution from 2000 to 2015 and an agenda for future inquiry. Journal of 0Marketing, 80(6), 146-172.

Lee, S. ve Kim, E. (2020). Influencer marketing on Instagram: How sponsorship disclosure, influencer credibility, and brand credibility impact the effectiveness of Instagram promotional post. Journal of Global Fashion Marketing, 11(3), 232-249.

Long, Mary C. (2016). How Social Media is Changing Advertising—for Better and Worse. Adweek. Accessed April 4, 2018. http://www.adweek.com/digital/how-social-media-is-changing-advertising-for-better-and-worse/.

Lou, C. ve Yuan, S. (2019). Influencer marketing: How message value and credibility affect consumer trust of branded content on social media. Journal of Interactive Advertising, 19(1), 58–73.

O' Donell, E. (2018). Instagram influencers: when a special relationship with fans turns dark. The Conversation. https://theconversation.com/instagram-influencerswhen-a-special-relationship-with-fans-turns-dark-100543.

Reinikainen, H., Munnukka, J., Maity, D. ve Luoma-Aho, V. (2020). 'You really are a great big sister'–parasocial relationships, credibility, and the moderating role of audience comments in influencer marketing. Journal of marketing management, 36(3-4), 279-298.

Robertson, L. (2020). Who will win the influencer marketing game in 2020?, The drum, https://www.thedrum.com/opinion/2020/01/09/who-will-win-theinfluencer-marketing-game-2020.

Smart Insights. (2017). Key influencer marketing trends for 2017. http://www.smartinsights.com/online-pr/influencer-marketing/keyinfluencer-marketing-rends-2017/.

Şakar Denktaş, G. ve Cerit, A.G. (2013). Uluslararası Alan İndekslerinde Türkiye Pazarlama Yazını: Bibliyometrik Analizler ve Nitel Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. 27(4), 37-62.

Talaverna, M. (2015). 10 reasons why influencer marketing is the next big thing. Retrieved March 10, 2016, from http://www.adweek.com/socialtimes/10-reasons-why-influencermarketing-is-the-next-big-thing/623407.

Young, K. (2017). How celebrity endorsements influence young consumers. Global WebIndex. https://blog.globa lwebi ndex. com/chart -of-the-day/how-celeb -endor semen ts-influ ence-young-consu mers/.

Bölüm 23

TÜRKİYE'DE SÜRDÜRÜLEBİLİR SAĞLIK TURİZMİ*

Leza OTHMAN[1]
Mustafa NARCI[2]

* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Narcı danışmanlığında 21.09.2023 tarihinde tamamladığımız "Türkiye'de Sürdürülebilir Sağlık Turizmi, Gelişimi & Pazarlaması" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans, İstanbul Kent Üniversitesi, 2023)

1 İstanbul Kent Üniversitesi
2 Dr. Öğr. Üyesi, Işık Üniversitesi, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6918-0087

GİRİŞ

Turizm sektörü, önemli gelir sağlayan, ülkelerin istihdam düzeyini yukarı çeken ve genel ekonomiyi güçlendiren bir hizmet sektörü türüdür. Dünyanın en önemli endüstrilerinden biri haline gelen turizm bu cazibesiyle tüm ülkelerde yatırım önceliği verilen gözde sektörlerden biri olmuştur. Turizm sektöründen büyük pay almak veya payını büyütmek isteyen ülkeler altyapılarını ve imkanlarını geliştirme ve güçlendirme çalışmalarına ciddi kaynak ayırmaktadırlar. Rekabet içine giren ülkeler turizm alanında sahip oldukları olanakları iyileştirmek, ileriye taşımak için tüketicilere çeşitli çekici turizm alternatifleri sunmaya, yeni destinasyonalar bulmaya ve çeşitlendirmeye çalışmaktadırlar. Ülkelerin turizm sektöründe yoğun rekabete girmesi turizm alanına var olan ilgiyi artırmakla beraber turizmin gelişmesine de destek sağlamaktadır. Gelişen turizm sektörüne Türkiye de sahip olduğu büyük potansiyeliyle dâhil olmuş ve geçen süreçte pastadan önemli pay sahibi olmuştur. Aynı zamanda Türkiye turizmini geliştirmek ve çeşitlendirmek için çalışmalar ve planlamalar üzerinde uzun süredir emek harcanmaktadır.

Turizm sektörü içinde yer alan önemli alanlardan biri de sağlık turizmidir. Sağlık turizmi, bireyin sağlık statüsünün bozulması durumunda eski sağlığına kavuşturacak veya mevcut durumunun kötüye gitmesini engelleyecek tedavi seçenekleri sunmaktadır. Sağlık turizmi tedavi amaçlı olarak yer değiştirmek, bir ülkeden başka bir ülkeye seyahat etmek demektir. Sağlık turizminin büyümesinin arkasında yatan temel motivasyon ise ucuz tedavi imkanlarının farklı bölgelerde veya ülkelerde erişilebilir olmasıdır. Kendi bulunduğu bölge içerisinde tedavi olabilecek seçenekler olsa dahi tedavisi için başka ülkelerde aynı tedaviyi daha az bir maliyetle giderme imkanının var olması hastaları cezbetmektedir. Kişiler tedavi ihtiyacı hissettiklerinde tedavi olanakları, maliyetleri, başarılı ve iyi hizmet sunan sağlık kuruluşları hakkında kolayca bilgi sahibi olabilmekteler ve rahatlıkla gidecekleri sağlık kuruluşunu ve ülkesini belirleyebilmektedir. Dünyada ulaşım imkanlarının gelişmesi, seyahatlerin kolaylaşması ve ucuzlaması da medikal turizmin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Günümüzde sağlık turizmi sadece Türkiye'de değil, dünyanın tüm bölgelerinde turizm türleri arasında giderek önem kazanan ve hızla büyüyen bir alan olmuştur. Dünyada iletişim, haberleşme ve ulaşım imkânlarının çoğalmasıyla ve ucuzlamasıyla bireylerin kendi ülkeleri haricinde başka ülkelerde de tedavi olabilmeleri "Sağlık Turizminin" doğmasına neden olmuştur. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklı ve yeni bir pazar ortamı oluşturması sağlık turizmini önemli kılmaktadır. Dünyada giderek artan oranda sağlık harcamaları bu alanı ayrıca değerli kılmakta ve ülkeler arasında sağlık turizmi alanında ciddi rekabet yaşanmaktadır. Türkiye'de sağlık turizmi için uygun imkânlar mevcut olmakla birlikte sağlık turizmi alanında oldukça yüksek potansiyele sahip ülkelerden bir tanesidir.

Sağlık turizmi açısından tercih edilen ülkeler incelendiğinde, önceleri tercih edilen ülkeler gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkeler iken, son yıllarda Asya ülkelerine ve diğer bölgelere ilgi artmaya başlamıştır. Tüm bu gelişmeler ışığında, sağlık hizmetlerini daha uygun fiyatla ve daha kapsamlı tedavi imkânlarıyla sunan ülkeler artık tercih sıralamasında ilk sıralarda yer almaktadır. Türkiye de sağlık sektöründe dünyada tercih edilen ülkelerden biri olmuştur. Türkiye, tedaviye ihtiyaç duyan bireylere sunduğu nitelikli sağlık hizmetleri ve sağladığı uygun maliyetli tedavi imkânları neticesinde sağlık turizmi Türkiye'de hızlı büyüyen sektörlerden biri haline gelmiştir.

Sağlık hizmetleri ihtiyacının vazgeçilemez olma özelliği, sektörün hızlı gelişimi ve sağlık turizminin taşıdığı büyük potansiyeli nedeniyle ekonomilerin destekleyici gücü olarak görülmektedir. Bu çalışmada Türkiye'nin sağlık turizmi destinasyonu olarak tercih edilmesinde etkili olan faktörler ve Türkiye'deki sağlık turizmi düzeyi ve gelişimi incelenecektir.

SAĞLIK TURİZMİ

Turist, "yerleşim yerinden geçici süreliğine en az bir geceliğine seyahat eden kişi veya grup" olarak tanımlanabilir ve genellikle eğlence, alışveriş ve kültürel amaçlı seyahat eden kişidir. Turizm ise, bireyin ikamet ettiği yerin dışında bir bölgeye, gezi, iş veya diğer amaçlarla seyahat etmesi ve birbirini takip eden bir yıldan fazla olmamak koşuluyla gerçekleştirdikleri etkinliklerdir. Turizm, Latince "tournus" kelimesinden türetilmiştir ve dönme/dönüş anlamı taşımaktadır. Dönmek anlamına gelen "tourner" ve "tour" kelimeleri ise Fransızcada hala kullanılmaktadır. Turizm kelimesi ilk kez 1772 yılında İskoçya'da kullanılmıştır (Doğan ve Aslan, 2019).

Turizmin genel ekonomi ile olan ilişkisi de küçümsenemeyecek kadar büyüktür. Ekonomiyi doğrudan etkileyen ve büyümesine önemli katkı sağlayan bir sektördür. Dış ticaret artışı, milli gelir büyümesi, iç tüketime katkı, yaratacağı istihdam gücü gibi ekonomik unsurlar bakımından turizm kayda değer bir katkı sağlamaktadır (Akoğlu, 1966).

Sağlık turizmi, sağlığı bozulan veya öyle hisseden bireylerin bozulan sağlık statülerinin eski haline getirilmesi için ihtiyaç duyulan tıbbi bakım veya müdahaleleri sunan sağlık hizmeti sunucularına başvurmaları için yaptıkları uzun mesafeli seyahatlere denilmektedir ve turizm sektörünün bir türevidir. Hastalar sağlık turizmi sayesinde günlük rutin yaşamlarından uzaklaşmakta, rahat ve sakin bir ortamda tedavi hizmetlerini kullanmaktadırlar. Sağlık turizmi aynı zamanda destekleyici hizmet kategorisinde de yer almaktadır (Aydın, 2012).

Sağlık turizmi, bireylerin sağlık hizmetlerine erişmek için bir ülkeden diğerine seyahat etmesidir. İnsanlar daha gelişmiş tıbbi tedaviler, daha kaliteli sağlık hizmetleri veya daha ucuz fiyatlar gibi nedenlerle sağlık turizmine ilgi duymaktadır.

Sağlık turizmi ile genel turizm birçok benzer yönleri olan birbirine bağlı iki kavramdır. Sağlık turizmi ile genel turizm müşterileri aynı olabilecekleri gibi farklı da olabilmekte veya farklı turizm türlerinin aynı anda tüketicisi olabilmektedirler. Örneğin; bir sağlık turisti sağlık amaçlı geldiği ülkede tedavisi devam ederken veya tedavi sonrasında bulunduğu ülkenin doğal güzelliklerini gezebilir, tarihi bölgelerini ziyaret edebilir ya da sahil tatili imkânlarından faydalanabilir (Doğan ve Aslan, 2019).

Sağlık turizmi farklı nedenlerle gerçekleşebilir; kozmetik cerrahi, dişçilik, kardiyoloji, üreme tıbbı, organ nakli, ortopedi, plastik cerrahi, göz bakımı ve kanser tedavisi gibi çeşitli tıbbi tedavileri içerebilir. Bazı ülkeler, gelişmiş sağlık altyapısı ve donanımı, kaliteli sağlık hizmeti sunumları ve nitelikli uzman hekimlerin mevcudiyeti gibi faktörler neticesinde sağlık turizmi için popüler destinasyonlar haline gelmiştir.

Sağlık turizmi, hastalara sağlık hizmeti aldığı ülkede tedavi, iyileşme ve bazen de tatil gibi faydalar sağlamaktadır. Tedavi ihtiyacı olan hastalar, sağlık sigortası sistemlerinin zayıf olması veya bazı ülkelerde uzun bekleme süreleri gibi nedenlerle daha hızlı ve daha ucuz sağlık hizmeti sunan ülkelere seyahat etmeyi tercih edebilmektedirler. Ancak sağlık turizminin bazı riskleri ve dezavantajları da bulunmaktadır. Yabancı dil engeli, farklı sağlık standartları ve tedavi sonrası takip gibi konular sorun olabilmektedir. Ayrıca seyahat edilecek ülkenin sağlık sistemi, yasal düzenlemeler ve hasta hakları gibi faktörler de sağlık turistleri tarafından göz önünde bulundurulmalıdır. Sağlık turizmi, sağlık hizmetlerinin dünya çapında erişilebilir olmasına yardımcı olmaktadır. Ancak hastaların bilinçli kararlar vermesi, uygun sağlık kuruluşlarını seçmesi ve sağlık turizmi faaliyetleri hakkında güvenilir kaynaklardan bilgi almaları önemlidir.

Sağlık turizminin temelde iki amacı bulunmaktadır: Birincisi, kentsel yaşamın insanlara yaşattığı gerginlikten ve çeşitli sağlık problemlerinden kurtarılmasına aracılık etmek, ikincisi ise ülkenin iç ve dış turizmini canlandırarak çeşitli katma değerler yaratmak ve toplam milli gelire katkı sağlamaktır (Özkurt, 2007). Dünya geneline baktığımızda sağlık sektörünün farklı ülkelerde başladığı, geliştiği ve farklı bölgelere yayıldığı görülmektedir. Batıdan Doğuya, Asya'ya doğru tercih açısından bir trend kaymasının yaşandığı gözlenmektedir. Asya ülkelerinden son dönemlerde öne çıkan başlıca sağlık turizmi ülkeleri ise Türkiye, Singapur, Tayland, Malezya, Hindistan ve Çin'dir (Doğan ve Aslan, 2019).

Turizm ve sağlık arasındaki bağ yüzyıllar öncesine dayanmakla birlikte literatüre 1980'li yılların sonlarında girdiğini ifade etmek mümkündür. Özellikle 1990'lı yıllarda sağlık turizmi kavramı akademik alanda kabul gördüğü ve çeşitli çalışmaların gerçekleştirildiği yıllardır. Kavram ilk olarak 1987 yılında Goodrich tarafından kullanılmış ve akabinde akademik

çalışmalarda kavram görülmeye, kullanılmaya başlanmıştır (Aktaran Tapan, 2022). Akademik alanda uzun yıllar öncesine dayanmayan, yeni bir kavram olan sağlık turizmi için literatürde farklı tanımlar da yer almaktadır. Yukarıda tanımı yapılan iki kavram olarak sağlık ve turizm iki farklı sektör arasındaki hizmet sunumunu ifade eden ekonomik ilişkiler bütünü olarak tanımlamak mümkündür (Temizkan, 2020).

Sağlık hizmetleri bireyin en vazgeçilmez temel hak ve ihtiyacıdır ve sağlığını korumak veya yükseltmek için sürekli bir gayret içindedir. Bireyin sağlık düzeyi bozulduğunda sağlığına kavuşmak için vazgeçemeyeceği hiçbir şey yoktur. Sağlık hizmetleri, bireyin ve toplumun fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden iyilik halinin sürdürülmesi, bozulduğunda ise iyileştirilmesi amacıyla sunulan çok çeşitli hizmetleri ve kaynakları kapsayan bir şemsiyedir. Sağlık vazgeçilmez niteliğiyle kamu ve özel sektör tarafından her türlü sağlık hizmetlerinin sunumu gerçekleştirilmektedir. Sağlık kurumları tedavi ihtiyacı bulunan insanlara mümkün olan en iyi hizmeti sunmakla yükümlüdür ve bu yönde gayretle çalışmaktadırlar. Her ülke yönetimi toplum üyelerinin sağlık düzeyini geliştirmek ve sürdürmek için planlamalar, programlardan oluşan sağlık politikaları oluşturmaktadır; ancak her ülke başarıya ulaşamamaktadır. Bu durumda bireyler tedavi hizmetlerini ve iyi sağlık arayışlarını farklı bölge veya ülkelerde aramaya yönelmektedirler.

Sağlık turizminin tanımlanması üzerinde bazı tartışmalar yaşanmakta ve kavramsal karışıklık turist ve turizm sağlığı arasında da bulunmaktadır. Turizm sağlığı, turizm hareketliliğinin etkisine bütünsel yaklaşabilen; çevre, toplum, turist ve çalışan sağlığı gibi konularla ilgilidir. Turist sağlığı ise tatil amacıyla gelenlerin turizm bölgelerinde muhtemel sağlık sorunları ile ilgili bir kavramdır (Tengilimoğlu vd.,2001).

Bireyler sağlık arayışına girdiklerinde ve uzak bölgelere bu amaçla seyahat etmeyi göze almalarıyla birlikte sağlık ve turizm ilişkisi güçlenerek büyüme evresine girmiş ve güçlenen bu ilişki her iki sektörü de büyüterek yeni ve farklı uygulamaların doğmasına, çeşitlenmesine neden olmuştur. Bu iki kavramın bileşimiyle büyüyen sektör ilgili sektörleri de etkilemekte ve yeni kavramların oluşmasına ve bu alandaki araştırmaların artmasına, literatürün gelişimine de katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda bu iki kavram arasındaki güçlenen ilişki tek yönlü değildir; bu ilişki turizmi geliştirip büyütürken, sağlık hizmetleri sunumunu da çeşitlendirip, güçlendirmiş ve büyümesine katkı sağlamaktadır.

Sağlık ve turizm arasındaki bağlantı, bazı olumlu ve olumsuz durumları ve yaptırımları üretmektedir. Sağlık ve turizm ilişkisinin olumlu yönü tıbbi tedavinin seyahat ile pozitif ilişkisiyken, olumsuz yönü turistin sağlığı ile ilgili olumsuz sonuçlanan durumların turizme önemli zararlar verebilecek açıklamalardır (Özsarı ve Karatana, 2013).

Turist sağlığı açısından verilebilecek en önemli örnek, 2002 yılında Uzak Doğu ülkelerindeki SARS hastanelerinin durumudur. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC) tahminlerine göre bu hastalık Çin ve Hong Kong gibi birçok Uzak Doğu ülkesinde yüksek düzeyde can kayıplarına ve maddi kayıplara neden olmuştur. WTTC tarafından yapılan çalışma ve tahminlere göre, SARS'ın en ağır etkilediği ülkelerden olan Çin, Hong Kong, Vietnam ve Singapur'da turizm sektöründe çalışan yaklaşık 3 milyon kişinin işlerini kaybettiğini ve bunun ülke ekonomilerinde GSYİH açısından 20 milyar doların üzerinde kayıpla sonuçlandığı belirtilmektedir (Kuo vd., 2008).

Son kuş gribi salgını, Asya ve Pasifik'te 12 milyon insan için talebi azaltmıştır (Wilder, 2006). Meksika'da ortaya çıkan ve yavaş yavaş Kuzey Amerika ve İspanya gibi Avrupa'ya yayılan domuz gribi, özellikle insandan insana hızlı bulaşması nedeniyle uluslararası turizm için büyük bir tehdit oluşturuyor. Domuz gribi salgını nedeniyle Meksika'nın turizm talebi önemli ölçüde düşmüştür. Bu bağlamda idarenin sağlık ve turizm ilişkisine verdiği önem ve hassasiyet bunun en önemli göstergesidir (Bulut ve Şengül, 2019).

TÜRKİYE'DE SÜRDÜRÜLEBİLİR SAĞLIK TURİZMİ VE GELİŞİMİ

Sürdürülebilirlik Kavramı

Genel olarak sürdürülebilirlik kavramı, belirli bir durumun veya şeyin her düzeyde belirsiz bir süre boyunca süreklilik halidir ve süreci sürdürme yeteneğini ifade edebilir. Sürdürülebilirlik, temelde ekoloji ve ekolojik sistemlerin işlevlerini, düzenini ve üretkenliğini gelecek dönemlerde de devam ettirebilme kabiliyeti şeklinde bilinmektedir. Çevrenin ve Dünya varlıklarının insanın umarsız üretim ve tüketim faaliyetleri sonucunda yok olmaya doğru gittiği herkes tarafından kabul edilen bir görüş durumuna gelmiştir. Bu sorun çerçevesinde ekolojik sürdürülebilirlik tabiatın sahip olduğu kaynakların yenilenebilmesi ve bu yenilenebilme döngüsünün devamını sağlayabilecek düzeyde tüketilmesi gerekmektedir. Sosyal ve toplumsal açıdan sürdürülebilirlik, bugünden gelecek insan neslinin ihtiyaçları hesaba katılarak var olan kaynak ve olanaklara zarar vermeden korumak ve kullanmak olarak belirtilebilir. Ekonomi bakımından sürdürülebilirlik ise sürdürülebilir büyüme ve kalkınma uygulamalarıyla yürütülen üretim süreçlerinin yenilenebilir kaynaklar ile yürütülme çabası ve tüm üretim aktivitelerinin doğayı ne boyutta etkilediği sorumluluğu ve yaklaşımı olarak tanımlanabilir (Aktaran Yavuz, 2010).

Sürdürülebilirlik kavramı tüm alanlar veya disiplinler içinde kendine yer bulmakta ve her disiplin kendi uğraşı çerçevesinde tanımlarını oluşturmaktadır. Örneğin sürdürülebilir kentler, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir sağlık turizmi, sürdürülebilir ekosistem, sürdürülebilir mimari, kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir ekonomik büyüme gibi farklı alanlardaki kullanımlar, sürdürülebilirlik kavramını karmaşık hale getirmiştir. Bazı

durumlarda ise kavramın gereksiz kullanımıyla kavramın anlamlı ve herkesin uzlaşı sağlayacağı bir tanımlama yapılmasını zorlaştırmaktadır (Yavuz, 2010).

Sürdürülebilirlik kavramı, ekonomik kalkınma, doğada var olan kaynakların korunması ve gelecek nesillerin kullanımını da düşünerek muhafaza etme ilkesine dayanmaktadır. Turizm sektörü içi sürdürülebilirlik kavramı, turizm ile ilgili tüm kaynakların kirletilmeden, tüketilmeden, zarar verilmeden, yok edilmeden, gelecek nesillerinde kullanabileceği düşüncesine göre dikkatli ve özen gösterilerek kullanılmasını sağlayacak düzenleme ve tedbirlerin alınmasını kapsamaktadır (Birkan 2001:17). Kaynakların aşırı ve dikkatsiz kullanımı sonucunda bozulması da turizmin geleceğini tehdit etmektedir. Sürdürülebilirlik söz konusu olduğunda, yenilenebilir ve yenilenemez kaynaklar arasında ayrım yapmak önemlidir. Yenilenebilir kaynaklar, kullanılabilen ve daha sonra değiştirilebilen kaynaklar iken, yenilenemeyen kaynaklar, bir kez kullanıldıktan sonra değiştirilemeyen kaynaklardır. Bu nedenle yenilenemeyen, tükenme ihtimali bulunan kaynakların muhafazası büyük önem taşımaktadır (Davidson ve Maitland 1997).

Sürdürülebilirlik hem yarını hem de bugünü dikkate almak zorundadır. Sürdürülebilirlik, kaynakları verimli kullanma, çevreye zarar vermeme, sosyal adaleti sağlama ve uzun vadeli refahı destekleme amacıyla ekonomi, çevre ve toplum arasındaki dengeyi sağlamaya odaklanır. Bu şekilde, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da karşılayacak bir yaşam tarzı ve ekonomik sistem oluşturmayı hedefler.

Sürdürülebilir Turizm Kavramı

Turizm, faaliyette bulunduğu bölgedeki yaşam aktivitelerini çeşitlendirerek, yeni ilişkiler kurulmasını sağlar ve dünyadaki farklı kültürlerin tanınmasını kolaylaştırır. Turizm aktiviteleri, farklı kültürlere ait değer, yargı ve davranış kalıplarının öğrenilmesini sağlayarak insanların değerlerini çeşitlendiren, dünyaya ve farklı kültürlere yaklaşımlarını değiştirerek, hoşgörünün oluşmasını sağlamaktadır (Akış, 2000).

1980'lerde çevreye olan ilginin büyümesi, sürdürülebilir gelişme kavramının turizm sektöründe kullanılmasıyla kavram yaygınlık kazanmıştır. Kavram turizm sektöründe gerçekleştirilen faaliyetlerin çevresel, kültürel, sosyal ve ekonomik etkilerinin de hesaba katılması gerekliliğini getirmiştir. Globalleşme olarak turizme bakıldığında, bölgesel kalkınma açısından turizm büyük önem kazanmakta ve ayrıca sürdürülebilir olmasına önemle dikkat edilmektedir. Bu turizmin devamlı gelir getirmesi açısından önemli ve dikkat edilen bir faktör olarak görülmektedir (Gezici, 2006).

Turizm açısından sürdürülebilirlik, turizmin kaynağı olan doğal, tarihi, kültürel, sosyal ve estetik değerlerin korunması, geliştirilmesi ve

çekiciliğinin sürdürülmesini sağlamaktır. Sürdürülebilir turizmin amacı, turizm kapasitesinin artırılması ve turizm ürünlerinin kalitesinin, sektörün önemli girdi unsurları olan insan kaynağının yanı sıra doğal ve yapay çevreye zarar vermeden geliştirilmesidir. Sürdürülebilir turizm, turizmin kaynağı olan bölgesel ve yerel çekiciliklerin korunması ve geliştirilmesi olarak ifade edilebilir (Avcıkurt, 2003).

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ise sürdürülebilir turizmi insanların etkileşimde bulunduğu ya da bulunmadığı çevrenin bozulmadan kullanımı, kültürel bütünlük içinde, ekolojik süreçler ve biyoçeşitlilik korunarak, tüm kaynakların insanların ekonomik, sosyal ve estetik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kullanılması olarak tarif eder. Turistik bir bölgeyi ziyaret eden turistler ile gelecek nesillerin turizm ihtiyaçları aynıdır. Sürdürülebilir turizm gelişimi, turizm sektöründeki ev sahibi ve turist kesimlerinin ihtiyaçlarının, bugün mevcut olan kaynakların gelecekte de değerlerini koruyarak uzun vadeli ve kesintisiz olarak karşılanması anlamına gelmektedir.

Sürdürülebilir turizm, yaşam ve yaşam sistemlerini de dikkate alarak, turistlerin ve ev sahibi bölgenin mevcut ihtiyaçlarını karşılayan ve tüm kaynakların yönetimini estetik, sosyal ve ekonomik faktörlerle bütünleştiren, geleceğe yönelik umutları geliştirmek olarak tanımlamaktadır. Sürdürülebilir turizm, turizmin kaynağı olan bölgesel ve yerel çekiciliklerin korunması ve geliştirilmesi olarak ifade edilebilir (Avcıkurt, 2003).

Sürdürülebilir turizm anlayışının en önemli unsurlarında biri taşıma kapasitesi kavramıdır. Taşıma kapasitesi, çevre imkanlarını kullananların bu yararlanmadan elde ettikleri tatmin düzeyini değiştirmeden, çevrenin nitelik ve değer yitirmesine sebep olmadan turizm faaliyetlerinin yürütülmesini ifade eder. Taşıma kapasitesi çevreyi tahrip etmeden turistik cazibeden ve imkanlarından yararlanabilecek en fazla turist sayısına ulaşmak olarak tanımlanmaktadır (Eser ve Arkadaşları, 2010).

Turizm aktiviteleriyle kültürel ve doğal kaynakların zarar görmesi ve bunun devam etmesi sonucunda turizmin temelini oluşturan birçok kaynak ortadan kaybolacaktır. Turizmin gelişiminin sürdürülebilirliği, uyumlu politikaların oluşturulmasına, büyüme sınırlamalarının uygulanabilmesine ve uzun vadeli bir vizyonun oluşturulmasına bağlıdır. Turizmin gelişmesine katkı sağlayan ana faktör korumadır; Sürdürülebilir turizmin gelişimi, doğal alanların korunması, bakımı ve ekolojik çeşitliliğin korunması ile mümkündür (Can, 2013).

Sürdürülebilir turizm, turizm faaliyetlerinin ekolojik dengeyi koruyarak, sosyal ve ekonomik faydalar sağlayacak şekilde planlanmasını ve uygulanmasını hedefler. Bu yaklaşım, turizm sektörünün uzun vadeli varlığını sürdürmesi ve toplumsal refah açısından önemli bir rol oynamasını sağlar.

Sürdürülebilir Turizmin İlkeleri

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı yaygın olarak kullanılmakla birlikte, Dünya nüfusunun hızlı artması, kaynakların kısıtlılığı, küresel ısınma, biyolojik çeşitliliğin azalması ve her alanda ve türden görülen kirlilik gibi çok fazla tehlike ile karşı karşıya olunduğu görülmelidir. Kalkınmada sürdürülebilirlik yaklaşımı, temelde ekonomik gelişme fikri ile çelişmemektedir; aksine sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının ana unsurları, çevresel koruma uygulamalarının sürekliliği, yaşam kalitesinin yükseltilmesi için ekonominin önemli olduğunu ifade etmektedir (Can, 2013).

Sürdürülebilir turizm kavramı, turizm ile çevre arasında var olan karşılıklı ilişkiye vurgu yapmaktadır. Turizm sektörünün varlığı insan ile çevre arasında yaşanan ilişkiye bağlıdır ve turizmin sürdürülebilirliği ise uzun vadeli stratejilerle mümkün olabileceği kavranmalıdır. Gelecek nesillerin turizm kaynaklarından ve çevre varlıklarından yararlanabilmesi bu stratejilere bağlıdır (Yılmaz ve Arkadaşları, 2015).

Turizm sektöründe herhangi bir bölgede sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi gerekli olan düzenlemelerin yapılabilmesi için belirli kriterler ve kıstaslar gerekmektedir. Her bölgenin çevresel varlıkları ve değerleri farklı öğeler taşımakla birlikte sürdürülebilirliğin sağlanması için kullanılacak ölçütlerin belirli ilkeleri taşıması gerekmektedir. Sürdürülebilir turizm için uygulanması gereken kriterlerin taşıması gereken ilkeler şöyle sıralanabilir (Yılmaz ve Arkadaşları, 2015).:

- ✓ Turistik yapılanmanın talebe göre değil, arza göre düzenlenmesi.
- ✓ Turistik yapılanma bölgesinde önceliğin yerel halk kanadında olması.
- ✓ Turizm faaliyetlerinin tüm yıla yayılması.
- ✓ Toplu ulaşım altyapısının kurulması.
- ✓ Yerel paydaşların turizm geliştirme stratejilerine dahil edilmeleri.
- ✓ Çevreye zarar vermeyen temiz enerji kullanımının önceliklendirilmesi.
- ✓ Turistlerin, kitle turizmi faaliyetlerinde yöreye özgü yaşamın içine dahil edilmesi.
- ✓ Yerel mimariyi korumak, mevcut yapı stokunu değiştirmemek.
- ✓ Toplumsal ve kültürel kimliğin, folklor mirasının muhafaza edilmesi.
- ✓ Turizm yatırımlarının esnek, gelişmeye açık ve uzun vadeli olması.

Bu ilkeler, sürdürülebilir turizm uygulamalarına rehberlik ederek turizm faaliyetlerinin çevreye, topluma ve ekonomiye olumlu katkılar sağlamasını amaçlamaktadır ve bu yönüyle son derece önemli ilkeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınmanın köklerinde, çevre koruma politikaları yatmaktadır. Kaynakların geleceği, onların kullanımını da belirlemektedir; özellikle çevrelerine kaynak koruma yükü yüklemeden kalkınmayı destekleyebilmeleri, çevreyi koruyan gelişme çizgilerinin temel yapısını oluşturmaktadır.

Turizm sektörüne sadece döviz kazancı, istihdam, gelir artışı gibi ekonomik çıktılar açısından bakmamak gerekir. Yerel kalkınma açısından turizm, özellikle emek yoğun bir iş gücüne sahip olduğu için önemli istihdam yaratması bakımından özel önemle yaklaşılmaktadır. Ancak turizm sektöründe aşırı yatırımlar doğal kaynaklar üzerinde bir baskı durumuna yol açmaktadır. Çünkü turizmin bir bölgeye getirdiği gelişme, talep ettiği doğal veya beşeri üretimin cazibesine bağlıdır. Sürdürülebilirlik koşullarına değer veren bir yaklaşımın yokluğunda, ekonomik bir faaliyet olarak turizmin varlığı sorun teşkil edebilir. Dolayısıyla genişleme kaynaklarının niteliksel ve niceliksel olanakları turizmin ekonomik, varoluşsal ve sosyal faydalarının farklılaşmasına yol açabilmektedir (Akış, 2000).

Dünyada yaşanan endüstriyel gelişmelere paralel olarak çevresel ve yaşam koşullarındaki bozulma ve diğer olumsuz etkiler, özellikle turizm bölgelerindeki insanlar üzerinde büyük bir strese yol açarken turizmin geleceğini de olumsuz etkilemektedir. Diğer taraftan Dünya genelinde çok hızlı bir şekilde artan turizm yatırımları da kültürel, doğal ve fiziksel çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Sonuçta, uluslararası turizmin gelişimi çevresel kaynaklar açısından değerlendirildiğinde, turizm faaliyetlerinin, özellikle kitle turizminin, çoğu zaman bu kaynaklar üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla alternatif politika arayışı, kitle turizmini reddetmekte ve turizmin gelişen ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerini dengeleme ihtiyacını vurgulamaktadır. Ancak sürdürülebilir turizme yönelik alternatif turizm politikalarının kitle turizminin sorunlarını çözemeyeceği halen tartışılmaktadır (Akış, 2000).

Sürdürülebilir Turizm ve Çevre İlişkisi

Sürdürülebilir turizm ve çevre ilişkisi, turizm faaliyetlerinin çevresel etkilerini anlamayı ve bu etkileri en aza indirmeyi hedefler. Sürdürülebilir turizm, doğal kaynakların korunması, biyolojik çeşitliliğin sürdürülmesi, su ve enerji verimliliği, atık yönetimi ve çevre kirliliğinin azaltılması gibi konuları öncelikli olarak ele alır.

Sürdürülebilir turizmin sağlanması için uygulanması gereken ilkeler ve kurallar vardır ve bu ilkeler turizmin yarattığı çevresel, ekolojik ve toplumsal tüm zararları minimuma indirebilir. Kahraman ve Türkay'a (2012) göre, sürdürülebilir turizmin sağlaması gereken üç temel özellik vardır (Aktaran Zevit, 2019):

✓ Turizm ile kültürel ve doğal çevre arasında sıkı bağların var olması,

✓ Çevre unsurlarının turist için ana çekim etkeni olması,

✓ Turizmin çevreyi etkilemesi ve çevresel unsurların da turizmi etkilemesi.

Turizmin doğal çevre kaynakları ile ilişkisi çift yönlü bir ilişkidir. Bir yanıyla doğal çevre varlıkları turizm sektörü için temel girdi kaynaklarıyken, diğer yanıyla turizm işletmeleri tarafından doğal çevreden maddi fayda sağlamak maksadıyla kullanılmaktadır (Küçükaltan ve Yılmaz, 2011).

Turizm çevresel kaynak ve varlıkların kullanımına dayanmaktadır ve bu kullanım sonucunda hızlı gelişim ile çevresel faktörler olumsuz yönde etkilenmektedir. Turizm amaçlı yapılaşma ve arazi kullanımı bazı bölgelerde özellikle tarımsal nitelikli toprakların kaybedilmesine neden olmaktadır. Turizm yatırımları, doğal çevrenin bitki örtüsü bozulması, doğal çevre ile uyumlu olmayan yapılaşma ve kıyıların estetik açıdan çirkinleşmesi gibi sonuçları doğurmaktadır. Turizm tesislerinin çöp atıkları ve kanalizasyon sorunlarıyla ortaya çıkan kirlilik, tarihi alanlar ve sit alanlarının tahrip edilmesi, toplumsal yaşamın gelenek ve alışkanlıklarında değişikliklere ve bozulmalara sebep olmaktadır (Aktaran Can, 2013).

Üretimin gerçekleşmesi her zaman ve her yerde tüketim talebiyle oluşmaktadır. Turizm açısından dikkat edilmesi gereken yaklaşım turizm sektörünün gelişimini engellemek değil aksine gelişmenin bölgenin tabiat ve kültürel varlıklarını koruyarak dengeli şekilde gerçekleşmesini sağlamaktır. Özkök ve Gümüş'e göre (2009) sürdürülebilir turizmin temel amaçları şu şekilde sıralanabilir (Aktaran Zevit, 2019):

✓ Kalkınmada tüm taraflar açısından eşitliğin sağlanması,

✓ Ziyaretçilere yüksek kalitede hizmet sağlanması,

✓ Turizm sektörünün çevreye ve ekonomiye etkileri konusunda yerel halkın bilgilendirilmesi,

✓ Tüm bu amaçlar çerçevesinde çevresel kaliteyi sağlamak ve sürdürmek

Turizm faaliyetlerinin önemli bir bölümü çevresel varlıkların ve kaynakların kullanılmasıyla sunumu gerçekleşmektedir; bu kullanım faaliyetleri çevreyi farklı yönlerden etkilemesi anlamına gelmektedir. Bu etkiler çift yönlü olabilmektedir; doğal, tarihi ve arkeolojik çevrenin bozulması, tahrip edilmesi gibi olumsuz sonuçlanabildiği gibi, bu varlıkların korunmasına yönelik ciddi tedbirlerin alınması şeklinde olumlu sonuçlanmasıyla da olabilmektedir. Son yıllarda, çevreye duyarlık ve çevre bilincinin gelişmesiyle, doğal kaynakların ve çevre varlıklarının korunması yönünde yönlendirici bir akım oluşmaktadır. Bireyler daha fazla yeşil alanlara, doğal ortamlara, ürünlerine yönelik

talep sergilemektedirler ve bunun getirdiği maliyete de katlanmayı kabul etmektedirler (Can, 2013).

Sürdürülebilir turizm, çevresel koruma prensiplerini turizm faaliyetlerine entegre eder. Bu, doğal alanlarda turizm yapıları ve altyapılarının sürdürülebilir şekilde planlanması ve inşa edilmesini içermektedir. Turizm tesislerinde enerji ve su tasarrufu önlemleri alınması, atık yönetimi sistemlerinin kurulması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması gibi adımlar çevresel etkilerin azaltılmasına yardımcı olacak unsurlardır. Ayrıca, sürdürülebilir turizmde çevre eğitimi ve farkındalık da büyük bir öneme sahiptir; ziyaretçilerin çevre dostu davranışlar sergilemesi ve çevre bilincinin artması hedefiyle turistlere doğal ve kültürel çevreye saygı gösterme, doğal kaynakların korunmasına katkı sağlama ve çevresel etkilerini azaltma konusunda bilgilendirme yapılması çevresel koruma açısından önemli tedbirlerden biridir.

Sürdürülebilir turizm ve çevre ilişkisi, turizm sektörünün çevresel sorumluluğunu üstlenmesini ve çevre koruma önlemlerini hayata geçirmesini gerektirir. Bu sayede, turizm faaliyetlerinin doğal ve kültürel çevre üzerindeki olumsuz etkileri azaltılarak, uzun vadeli sürdürülebilirlik sağlanır.

SAĞLIK TURİZMİ ve TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Tüm dünyada sağlık endüstrisinin önemi genel ekonomiye sağladığı katkı nedeniyle hızla artmaktadır; sağlık turizminin dünyadaki harcama boyutu bazı yayın organlarında 100 milyar doları aştığı ve yüksek büyüme potansiyeline sahip olduğu belirtilmektedir. Bazı yayınlarda, dünya nüfusunun %3'ünün tedavi amacıyla (onkolojik tedaviler gibi tıbbi tedaviler, cerrahi işlemler, kaplıca-kür terapileri ve fiziksel rehabilitasyon tedavileri, wellness vb.) diğer ülkelere seyahat gerçekleştirdikleri belirtilmektedir. IPK's World Travel Monitor çalışmasına göre 2011 yılında Avrupa'da sağlık turizmi amacıyla 9,4 milyon (Avrupa nüfusunun %1,3'ü) bireyin seyahat etikleri belirtilmiştir (Doğan ve Aslan; 2019).

Sağlık turizmi sektöründe hasta çekebilen ülkelerin genellikle tedavi giderleri açısından hastalara önemli bir avantaj sundukları bilinmektedir. Avrupa ülkeleri arasında yapılan tedavi ücretleri mukayese edildiğinde tıbbi uygulamalara göre bir ayrım yapıldığında, bypass ameliyatları 11.375-15.000 dolar ile en düşük fiyatla bu operasyon Türkiye'de yapılmaktadır. Omurga füzyonu operasyonlarında Türkiye 7.125 dolarlık fiyatıyla Tayvan'dan sonra en ucuz ülke durumundadır. Yine kemik iliği transplantasyonunda Türkiye 40.000-70.000 dolarlık fiyat ile Hindistan ile ilk sırayı paylaşmaktadır (Zengingönül ve Arkadaşları, 2012, s.19). IPK International Şirketinin "Dünya Seyahat Trendleri 2012-2013" raporuna göre, Sağlık turizminde Türkiye için en büyük pazar Avrupa'dır ve Avrupalıların medikal turizm amacıyla yaptıkları seyahatler son 5 yılda %24 oranında artmıştır (Global Travel Trends Magazine, 2013).

Sağlık hizmetleri Türkiye'de son yıllarda kamu-özel iş birliği sayesinde hızla özel sektöre kaymaya başlamış ve sağlık sektörü kuruluşlarının yüksek standartlara kavuşması süreci de hızlanmıştır Bunun yanı sıra özel sağlık sektöründe de ciddi yatırım ve atılımlar yapılarak Avrupa standartlarıyla yarışabilecek seviyede niteliklere sahip hizmet sunucuları oluşmuştur ve özellikle büyük illerde özel hastanelerin sayıları hızla artmaya başlamıştır. Türkiye'de kişi başı sağlık harcaması da sağlık sektöründeki gelişmelere paralellik sergilemiştir (Bulut ve Şengül, 2019).

Sağlık Bakanlığı'nın 2021 istatistik yıllığına göre hastane ve yatak sayılarında yıllar itibariyle ciddi artış sağlanmıştır. Tablo 1'de görüldüğü gibi, 2002 yılında Sağlık Bakanlığına bağlı 774 hastane, özel sektöre ait ise 271 hastane varken; 2021 yılında Sağlık Bakanlığı hastaneleri 908'e, özel sektöre ait hastane sayısı ise ciddi bir artışla 571'e yükselmiştir. Toplam hastane sayısı 2002 yılında 1156 iken, 2021 yılında toplam hastane sayısı 1547'ye ulaşmıştır.

Tablo 1: Yıllara ve Sektörlere Göre Hastane Sayıları

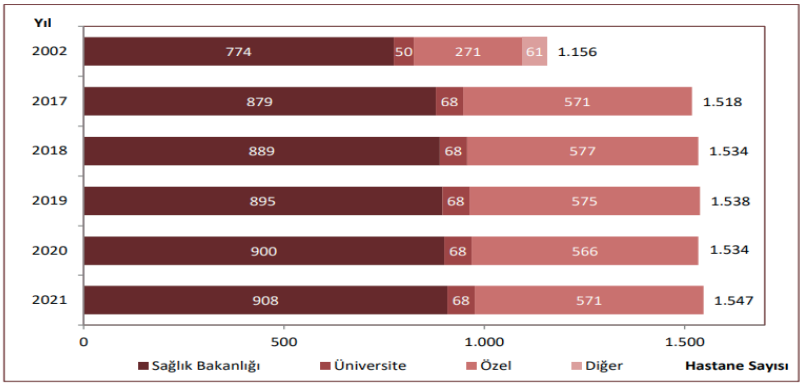

Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü

Kaynak: *Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hiz. Genel Müdürlüğü, 2021 Sağlık İstatistikleri Yıllığı*

Hastanelerin yatak kapasitesi de yıllar itibariyle artmıştır. Kamu ve özel hastanelerin toplam yatak sayısı, 2002 yılında 164.471 iken; 2021 yılında 254.497'ye yükselmiştir.

Tablo 2'de ise nitelikli yatak sayıları verilmekte ve 2002 yılında SB hastanelerinde bulunan nitelikli yatak sayısının toplam yatak sayısı içindeki oranı %6,4'den 2021 yılında %77.9'a çıkarak ciddi bir yükseliş göstermiştir. Özel hastanelerdeki nitelikli yatak sayısının toplam yatak sayısı içindeki oranı ise 2002'de %19,1'den 2021 yılında %96,7'e yükseldiği görülmektedir. Toplam yatak sayısı içindeki nitelikli yatak sayısı oranı ise, 2002'de %11,7'den 2021 yılında %79,7'ye yaklaşık yedi kat artmıştır.

Tablo 2: Yıllara ve Sektörlere Göre Nitelikli Yatakların Toplam Yataklar İçerisindeki Oranı, (%)

	Sağlık Bakanlığı	Üniversite	Özel	Toplam
2002	6,4	24,6	19,1	11,7
2017	60,3	63,8	95,1	67,2
2018	67,4	64,2	96,5	71,9
2019	72,0	64,8	95,1	74,7
2020	76,2	68,8	96,8	78,5
2021	77,9	69,3	96,7	79,7

Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Not: Yoğun bakım yatakları dahil değildir.

Sağlık turizminde ülke seçimini etkileyen pek çok etken bulunmaktadır. Kişinin ihtiyaç duyduğu tedaviden maliyetlere, uzaklıktan ülkelerin konumuna kadar pek çok faktör tercihleri etkilemektedir. Özel sağlık kuruluşlarının Türkiye'de yaşamlarını sürdürebilmeleri için dış pazarlara açılmaları gereği doğaldır. Bu nedenle genel standartların üzerinde olan büyük ve gelişmiş hastane ve merkezler dış pazarlara açılmışlardır. Öte yandan Türkiye'nin coğrafi konumu, sağlıkta dönüşüm programının getirdiği gelişmeler, özel sağlık bölgelerinin oluşturulması ve turizm sektöründeki son yıllarda yaşanan önemli gelişmeler de sağlık turizminin hızlı gelişimini sağlamıştır. Sağlık turizminin büyümesi turizm sektörüne ve genel ekonomiye katkısı da büyük olacaktır. Türkiye bir yandan sağlık sorunlarının çözümüne yönelik hizmetleri geliştirirken, diğer yandan sağlık turizminin gelişimi amacıyla sağlık kuruluşlarının her türlü eski fiziki yapılarını yenileyerek, mevcut insan kaynağını genişleterek, ileri teknoloji ekipmanları ve uygulamaları mevcut yapılara uyarlayarak ve mevzuat düzenlemeleri yaparak sağlık hizmetlerini iyileştirmek ve geliştirmek zorundadır (Bulut ve Şengül, 2019).

Türkiye, sağlık turizmi alanında önemli bir potansiyele sahip olan ülkelerden biridir. Sağlık turizmi, hem yabancı turistleri ülkeye çekerek döviz girdisi sağlamakta hem de yerli halkın sağlık hizmetlerine erişimini artırmaktadır. Türkiye'de sağlık turizmi, ekonomik büyümeye katkısı, istihdam artışı sağlaması, döviz girdisini artırması ve sağlık altyapısının gelişmesine katkısı gibi faktörlerle ekonomik boyutu önemli olan bir sektördür. Devletin sağlık turizmini destekleyici politikaları ve yatırımlarıyla bu sektörün büyümesi ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmesi hedeflenmektedir.

Sağlık turizminin gelir yaratıcı özelliği diğer sektörlere göre daha yüksektir ve bu potansiyel nedeniyle ülkeler ve işletmeler bu sektörde yatırım yapmaya devam etmektedirler. 2009 yılında dünyada en çok turistin ziyaret ettiği ve en çok turizm geliri elde etmiş ilk 10 ülke sıralamasında Türkiye, turist sayısında 7. sırada, turizm gelirleri sıralamasında ise 9. sırada yer almaktadır (UNWTO, 2010).

Türkiye İstatistik Kurumu ve Merkez Bankası verilerinden yararlanılarak hazırlanan çalışmanın sonuçlarına göre (tablo 1); 2003 yılında 103.400 yabancı ülke vatandaşı hasta tedavi için Türkiye'yi tercih etmiştir ve tedavi süresince yaklaşık 91 milyon dolarlık harcama yapmışlardır. Tabloya göre Türkiye'ye tedavi amacıyla gelen turist sayısında ve bu kişilerin yaptıkları harcamalarda her yıl ciddi artışlar görülmektedir. 2008 yılında tedavi amacıyla 162.480 kişi Türkiye'ye gelmiş ve 282 milyon dolarlık gelir sağlanmıştır; 2009 yılında ise 132.680 kişi ve 225 milyon dolarlık gelir elde edilmiştir (Türkiye Sağlık Vakfı Raporu, 2010).

Tablo 1. *Tedavi Amacıyla Yurtdışına Giden ve Yurt Dışından Gelen Kişi Sayısı ve Harcamaları**

Yıllar	Yurt Dışına Tedavi Amacıyla Giden Türk Vatandaşları	Tedavi Amacıyla Gelen Gurbetçiler	Tedaviye Amacıyla Gelen Turistler	Yabancıların Türkiye'de Sağlık Amaçlı Harcamaları
2003	38.843	36.567	103.400	91 milyon dolar
2004	61.841	38.273	133.400	126 milyon dolar
2005	47.248	55.741	164.600	163 milyon dolar
2006	41.397	39.834	153.900	192 milyon dolar
2007	18.505	43.951	154.600	247 milyon dolar
2008	20.057	62.171	162.480	282 milyon dolar
2009	30.852	68.545	132.680	225 milyon dolar

Kaynak: Türkiye Sağlık Vakfı, 2010, s.28

**Tabloda yer alan verilerin medikal turizm kapsamın sağlık amacıyla gelen turistlerin ve turistlerin sağlık verilerini de kapsadığı düşünülmektedir.*

Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı'nın hazırladığı sağlık turizmi 2010 yılı verilerine göre, 2010 yılında kamuya bağlı hastanelere ücretli gelen yabancı uyruklu toplam hasta sayısı 132.327 ve bu hastalardan tedavileri karşılığında tahsil edilen toplam tutar 5.155.058,82 TL'dir (Sağlık Bakanlığı, 2010). 2010 yılında, kamuya bağlı hastaneler ile özel hastanelere tedavi için gelen yabancı uyruklu hasta sayıları analiz edildiğinde, hastaların %92'si özel hastaneleri %8'i ise kamu hastanelerini tercih ettikleri tespit edilmiştir. Hizmet alınan tıbbi birimler açısından bakıldığında, en çok Göz, Diş, Ortopedi, Kardiyoloji, Onkoloji, Plastik Cerrahi ve Beyin Cerrahisi branşlarına talepte bulunuldukları görülmüştür. Bu hastaların büyük çoğunluğu Almanya, Hollanda, Avusturya, Irak, Suriye, Sudan, Türk Cumhuriyetleri, Ortadoğu, Belçika gibi ülkelerden gelmişlerdir (Sağlık Bakanlığı, 2012).

Termal turizm açısından bakıldığında ise, Sağlık Bakanlığı verilerine göre (2010), Türkiye'de kaplıca turizmini tercih eden turist sayısı 1981 yılında 63.999 kişi iken, 1998 yılında termal turizme katılan ziyaretçi sayısı 375.606 kişiye ulaşmıştır. 2009 yılında ise termal turizm tesislerinden 284.250 turist yararlanmıştır (Çetin, 2011, s.902). 2010 yılında termal tesislere yurtdışından gelen yabancı uyruklu ziyaretçi sayısı 262.506 kişidir ve bu ziyaretçilerin 23.225'si tedavi amacıyla Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir (Aktaran Özer ve Sonğur, 2012).

Türkiye Sağlık Vakfı Raporuna (2010) göre, yurt dışından sağlık turizmi kapsamında Danimarka, Norveç ve İsveç'ten gelen ziyaretçiler en çok yaşlı bakımı ve termal turizm talebinde bulunmuşlar, tıbbi tedaviler için de İngiltere ve Hollanda vatandaşlarının Türkiye'yi tercih etmeye başladıkları tespit edilmiştir. Orta Doğu ülkelerinden gelen turistler ise, genellikle termal turizm tesislerini ve Spa tedavisi için kaplıca tesislerini ve özellikle göz tedavisi ve estetik cerrahi ile saç ekimi konusunda Türkiye'yi tercih etmeye başladıkları belirtilmektedir (Aktaran Özer ve Sonğur, 2012).

Sağlık hizmetlerini kapsayan medikal turizmin ana aktörü özel uzmanlık gerektiren medikal uygulama veya cerrahi uzmanlıklara gereksinim duyan hastadır. Uzak bölgelerden tedavi amacıyla gelen hastalara bu hizmetleri sağlık hizmeti sunucuları ile turizm sektörü iş birliği içinde vermektedir. Hasta bir bireyin tedavi için geldiği günden, tedavisinin tamamlandığı ve ülkeden ayrıldığı güne kadar ülkenin çok çeşitli hizmetlerinden yararlanmaktadır. Bu sürecin başarılı şekilde sonuçlanması için hasta bireyin süreçte kullandığı veya tükettiği tüm hizmet alanlarının bir tedarik zinciri gibi koordineli, uyumlu ve iş birliği anlayışıyla hareket etmeleri gerekmektedir. Bu noktada hastaları tedavi sürecinde takip edip ihtiyaçlarını yönetecek organizasyonlar veya ekipler büyük önem taşımaktadır.

Medikal turizm Türkiye'de ise her geçen yıl hem hasta sayısı ve hem de gelir açısından ciddi artış göstermektedir. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Web sayfasında yayınlanan Aysel Binler' in 2015 yılında uzmanlık tezi olarak hazırladığı dokümandan alınan verilere göre, Türkiye'ye gelen turistlerin bireysel olarak yaptıkları tüm harcamaların 2003-2010 dönemindeki artış oranı yıllık ortalama %7,5 iken, sağlık harcamalarının ortalama artış hızı yıllık olarak %18,1 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'ye gelen turist sayısındaki artış oranı ise yine aynı yıllar için %5,7 iken, sağlık amacıyla gelenlerin artış oranı %9,96'dır.

S. Pınar Temizkan ve Rahman Temizkan'ın TÜİK verilerini kullanarak 2020 yılında birlikte hazırladıkları çalışmaya göre (tablo 3 ve 4); 2016 yılında Türkiye'ye sağlık amacıyla gelen turist sayısı 251.809 kişi iken, bu sayı 2019 yılında 2 katına çıkarak 560.521'e ulaşmıştır. TÜİK verilerini kullanarak hazırladıkları Tablo 6 ve Tablo 7'de Türkiye'ye son yıllarda gelen sağlık

turisti sayılarındaki ciddi artış gözlemlenmektedir ve aynı zamanda sağlık turizminden elde edilen gelirde de kayda değer artış sağlandığı tespit edilmiştir. 2016 yılında sağlık turizminden elde edilen gelir ortalama 715 milyon 438 bin iken, 2019 yılında bu gelir 1 milyar 65 milyon olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3: Türkiye'ye Gelen Sağlık Turisti Kişi Sayısı

Yıllar	Yabancı sağlık turisti sayısı	Vatandaş (yurt dışında ikamet eden) sağlık turisti sayısı	Yerli yabancı toplam turist sayısı	Sağlık turistlerinin toplam turistler içindeki payı
2016	251 809	125 574	31 365 330	%1,20
2017	326 709	106 583	36 620 346	%1,18
2018	547 925	113 823	45 628 673	%1,45
2019	560 521	101 567	51 860 042	%1,28

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

Tablo 4: Türkiye'nin Sağlık Turizmi Gelirleri

Yıllar	Toplam turizm geliri Dolar	Sağlık turizmi geliri Dolar	Sağlık turizminin toplam turizm geliri içindeki payı
2016	22 107 440	715 438	%3,23
2017	26 283 656	827 331	%3,15
2018	29 512 926	863 307	%2,93
2019	34 520 332	1 065 052	%3,09

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

Kaynak: *Temizkan, S. P. ve Temizkan, R. (2020). Dünyada ve Türkiye'de Medikal Turizm Kapsamında Plastik ve Estetik Cerrahi Uygulamaların Hizmet Pazarlaması Karması Perspektifinden Değerlendirilmesi. Journal of Gastronomy Hospitality and Travel, 3(2), 284-298.*

Kültür ve Turizm Bakanlığı, turizm İstatistiklerine göre, 2018 yılında Türkiye'ye yabancı ve yurtdışında yaşayan vatandaşlarla birlikte 46 milyon ziyaretçi gelmiştir ve aynı yıl turizm gelirleri 29 milyar 500 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Harcama kalemlerine göre bakıldığında ise, Türkiye'ye gelen turistlerin 863 milyon dolar sağlık için harcama yaptıkları belirtilmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, Turizm İstatistikleri, (2018).

Sağlık Bakanlığı verilerine (2018) göre, sağlık turizmi alanında 2005 yılında 20 milyar dolarlık sağlık turizmi geliri sağlanmıştır ve 19 milyon kişi tedavi amaçlı seyahat etmiştir (Sandıkçı, 2008). Türkiye Sağlık Turizmini Geliştirme Konseyi verilerine göre (2018), Türkiye'de sağlık turizmi kategorisinde yer alan turistlerin kişi başına ortalama 9 bin dolar harcama yaptıkları belirtilmiştir (Aktaran Doğan ve Aslan; 2019).

663 numaralı KHK ile kurulan Uluslararası Sağlık Hizmetleri A.Ş. (USHAŞ), TÜİK verileri üzerinden yayınladığı sağlık turizmi verilerine göre, 2021 yılında Türkiye'ye 670.730 ziyaretçi sağlık hizmetlerinden yararlanmış ve bu hizmetlerden toplam 1.726.973 ABD doları gelir elde edilmiştir. 2022 yılında ise, 1.258.382 ziyaretçi sağlık hizmetlerinden yararlanmış ve bu hizmetlerden toplam 2.119.059 ABD doları gelir elde edilmiştir. Sağlık hizmetlerinden yararlanan yabacı turistlerin tercih ettikleri klinik branşlar sırasıyla; kadın hastalıkları, iç hastalıkları, göz hastalıkları, tıbbi biyokimya, genel cerrahi, diş hekimliği, ortopedi ve travmatoloji, enfeksiyon hastalıkları ve kulak-burun-boğaz olarak belirlenmiştir (https://www.ushas.com.tr/). Yıllar itibariyle sağlık turizmi verilerindeki belirgin yükseliş oldukça ümit verici olarak görülmekte ve sektörden beklentiler de yükselmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Turizm sektörü ülkelerin kalkınmasına ve ekonomilerine önemli katkıda bulunması, yüksek düzeyde istihdam sağlaması gibi ekonomik avantajları sebebiyle tüm dünya ülkeleri tarafından turizm sektörüne özel önem gösterilmektedirler. Turizm sektörünün bir türevi olan sağlık turizmi ise daha büyük avantaja sahip olmasıyla her geçen yıl hızlı büyüyen, gelişen ve yatırımcılar gözünde cazip bir sektör haline dönüşmüştür.

Sağlık, birçok yönüyle yaşamın en temel parçasıdır ve bireyin yaşam kalitesi, ekonomik refahı, mutluluğu üzerinde belirleyici etkiye sahiptir. Tüm bireylerin temel amacı daha iyi sağlık düzeyinde yaşamlarını sürdürmektir ve bu nedenle sağlık bireysel bir öncelik olarak benimsenmektedir. Bireysel sağlığın korunması veya kaybedilmesi durumunda her türlü çare ve tedavi dünyanın her yerinden talep edilebilmektedir. Kaybedilen sağlığın geri kazanılması için bölgeler veya ülkeler arası gerçekleştirilen seyahat hareketliliğine sağlık turizmi denilmektedir. Sağlığın vazgeçilmez özelliği nedeniyle sağlık turizmi diğer turizm türleri içinde daha hızlı bir ivmeyle gelişmektedir. Küreselleşmenin etkisi, ulaşım imkanlarının artması, kolaylaşması ve ucuzlaması, iletişim ve tanıtım imkanlarının çeşitlenmesi, gelişmesi gibi faktörler sağlık turizminin büyümesini olumlu etkilemektedir.

Sağlık amaçlı gerçekleşen bu turizm türü kendi alanı içinde faaliyet gösteren ve belirli çerçeve içinde sıkışmış bir sektör değildir; birçok sektörle bağlı ve bu sektörlere ciddi oranda olumlu katkı ve destek sağlayan üretken bir sektördür. Örneğin, sağlık turizminin bir alt bileşeni olan medikal turizm kapsamında tıbbi tedavi amacıyla ülkeye gelen ziyaretçiye uygulanan tedavi sonucunda oluşan masraflarından sağlanan gelir ile bu süreç sonlanmamaktadır. Ülkeye gelen hastalar ve yakınlarının konaklama, uzun mesafeli ve şehir içi ulaşımı, yeme/içme ve boş vakitlerini geçirmek için gezi programları gibi çok sayıda ihtiyaçları birçok yan sektörle ilişkilidir ve bu ilişki medikal turizme bağlı yan sektörleri de iş anlamında beslemekte ve bu

sektörlerin büyümesine olumlu katkı sağlamaktadır (İncedere, 2023). Çok yönlü katkıları yanında sağlık turizminin uluslararası ticaret açısından önemli gelir sağlaması ihracat kapsamında sayılarak cari ödemeler dengesini de pozitif yönde etkilemektedir. Bu nedenle birçok ülke yönetimi sağlık turizmi pastasından pay almak ve turizmlerini çeşitlendirmek için planlar, destekler ve politikalar geliştirmektedirler.

Gelişmiş ülkelerde, yaşlı nüfus oranının büyümesi sonucu sağlık hizmetlerine olan ihtiyaç da artmaktadır ve bu durum sağlık turizmi açısından büyük bir potansiyel taşımaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki tedavi masraflarının görece yüksek olması ve her türlü sağlık hizmetine ihtiyacı olanların aradıkları benzer nitelikteki sağlık hizmetlerini daha az masrafla giderecekleri bölgeler/ülkeler bulduklarında buralara doğru yönelmektedirler. Sağlık turizmi için gelen ziyaretçiler tedavi sonrası hemen ayrılmamakta tedavi sırasında veya sonrasında ülkenin tarihi ve turistik bölgelerini ziyaret etmekte ve farklı alanlarda harcamalarda bulunarak genel ekonomiye katkıda bulunmaktadırlar. Türkiye'nin coğrafi konumu, sahip olduğu tarihi ve kültürel simge yapıları, turistlerin farklı mevsimlerde gelmesini sağlayan hava durumu gibi önemli faktörler genel turizmin sürekli ve hızlı büyümesini sağlamaktadır. Turizm sektöründe faaliyet gösteren tesis sayılarının artması, alt yapılarının gelişmesi ve işletmelerin nitelik kazanmaları ile sağlık sektöründe faaliyet gösteren sağlık kuruluşu sayılarının artması, nitelikli hizmet sunumundaki gelişmeler ve güçlü altyapı ve tıbbi donanımları gibi faktörler, sağlık ve turizm sektörleri arasındaki güçlü bağ ve ilişkiyi güçlendirmektedir. İki sektör arasındaki bu güçlü ilişki büyük bir sinerji yaratarak Türkiye'deki sağlık turizminin hızlı gelişimi ve büyümesine ivme katmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin turizm sektöründeki deneyimlerinden biriktirdiği bilgi birikimi ve tecrübelerin sağlık turizmi alanına aktarılması da hızlı büyümenin nedenlerindendir. TÜİK verilerinde görüldüğü üzere, turizm verileri içindeki sağlık turizminin payı hem gelir ve hem de turist sayısı olarak yıllar itibariyle anlamlı şekilde yükseldiği görülmektedir. Veriler alınan ve gerçekleştirilen kararları ve yatırımları da teyit etmektedir.

Sağlık turizminin sürdürülebilirliği ise her açıdan oldukça önemli bir konudur ve sürdürülebilirliğin sağlanması turizmin kaynağı olan sosyal, kültürel ve çevresel değerlerin korunmasına bağlıdır. Bir turizm bölgesinin cezbediciliği sonsuz ve belirsiz değildir. Bu nedenle, tükenebilen ve yok olabilen tüm doğal kaynakların ve değerlerin korunarak ve hatta geliştirilerek muhafaza edilmesi ve ayrıca hizmetler sunulurken yenilenebilir kaynakların kullanımına özen gösterilmesi de bu açıdan son derece büyük önem taşımaktadır. Bu tedbirlere enerji tasarrufu, su yönetimi, atık azaltma ve geri dönüşüm programlarını örnek verilebilir.

Dünyada tüm ülkeler tarafından sağlık sektörüne gösterilen ilgi bu alandaki rekabeti artırmaktadır. Sağlık turizmine bütüncül bakış açısıyla

yaklaşmak sürdürülebilirlik açısından kaçınılmaz bir durumdur. Bütüncül yaklaşım sağlık turizminin tüm bileşenlerini ve sektörü etkileyen veya sektörün etkilediği tüm faktörleri göz önünde bulundurarak planlar yapmak, kararlar almak ve uygulamalar yapmak demektir. Sağlık ve turizm hizmetlerinin yüksek standartta sunulması ve bu sektörleri etkileyen ve etkilenen bütün faktörleri tek bir potada ele almak ve değerlendirmek kolay olmayan karmaşık bir süreçtir. Sürdürülebilir sağlık turizminin sağlanabilmesi, hem tedavi amacıyla gelen sağlık turistleri için ve hem de kullanılan destinasyonlar için çevresel, ekonomik ve toplumsal açıdan oluşabilecek olumsuz etkileri azaltıcı tedbirlerin aranması, bulunması ve uygulanması sonucunda sağlanabilecektir.

KAYNAKÇA

Akoğlu T. (1966), Türkiye Ekonomisinde Turizm. (1); (s.70), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Akış-Roney, S. (2000). Tourism and Sustainability: A Case Study in Turkey, TouriSI/ı Sustainability and Terrifarial Organization.

Avcıkurt, C. (2003). Turizm Sosyolojisi. *Detay Yayıncılık, Ankara*.

Aydın, Oğuz, (2012), "Türkiye'de Alternatif Bir Turizm; Sağlık Turizmi",KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 14(23), s. 91-96

Binler, A., (2015). Türkiye'nin Medikal Turizm Açısından Değerlendirilmesi ve Politika

Önerileri. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Turkiyenin-Medikal-Turizm-Acisindan-Degerlendirilmesi-ve-Politika-Onerileri-Aysel-Binler.pdf.

Birkan, İ. (2001). Sürdürülebilirlik kavramı, turizm sektörü açısından sürdürülebilir gelişmenin önemi ve koşulları. *I. Ulusal Turizm İşletmeciliği Kongresi Bildiriler Kitabı*, 17-18

Bulut, A., & Şengül, H. (2019). Dünyada ve Türkiye'de sağlık turizmi. *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*.

Bulut, A., & Şengül, H. (2019). Dünyada ve Türkiye'de sağlık turizmi. *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*.

Davidson, R., & Maitland, R. (1997). *Tourism destinations*. Hodder & Stoughton.

Doğan, B. B., & Aslan, A. (2019). Türkiye'de sağlık turizminin mevcut durumu ve ülke ekonomisine katkıları. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *9*(18), 390-418.

Eser, S., Dalgin, T., & Çeken, H. (2010). Sürdürülebilir kültür turizmi: Efes örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, *19*(2), 27-34.

Gezici, F. (2006). Components of Sustainability Two Cases From Turkey. Annals of Tourism Research, 33(2): 442-455.

Tourism Insider Magazine. (2013). Global Travel Trends For 2012-2013.

https://tourism-insider.com/en/2013/03/english-ipk-released-global-travel-trends-for-2012-%E2%80%93-2013/

İncedere, L. (2023). Turizm Bölgelerinde Sağlık Yönetimi ve Organizasyonu. Sağlık Bilimleri Alanında Uluslararası Araştırmalar XV, 75.

Özer, Ö. ve Sonğur, C. (2013). "Türkiye'nin Dünya Sağlık Turizmindeki Yeri ve Ekonomik Boyutu", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4 (7), ss. 69-81.

Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri Yıllığı, (2021). https://www.saglik.gov.tr/

TR,84930/saglik-istatistikleri-yilliklari.html

Sağlık Bakanlığı, https://www.saglik.gov.tr/TR,11024/saglik-bolge-planlamasi-hakkinda-genelge-ile-hastane-yatak-ve-rolleri-tescil-onayi-201050.html

Sağlık Bakanlığı, Türkiye'de Termal Sağlık Turizmi Raporu. https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/10949/0/07pdf.pdf

Tapan, İ. (2022). Sağlık Turizmi Açısından Bir Örnek: İspendere. Fikriyat, 2 (1), 34-58. Retrieved from https://dergipark.org.tr/en/pub/fikriyat/issue/71632/1061687

Temizkan, S. P., & Temizkan, R. (2020). Dünyada ve Türkiye'de Medikal Turizm Kapsamında Plastik ve Estetik Cerrahi Uygulamaların Hizmet Pazarlaması Karması Perspektifinden Değerlendirilmesi. *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel*, *3*(2), 284-298.

Tengilimoğlu, D., Sevin, H. D., & Ak, B. (2001). Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Termal Turizmin Geliştirilmesi. IV. Ulusal Sağlık ve Hastane Yönetimi Sempozyumu, 27-28

UNWTO. (Dünya Turizm Örgütü). (2010). Dünya Turizm Örgütü 2010 Raporu.

https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284413720.

USHAŞ. (Uluslararası Sağlık Hizmetleri A.Ş.). (2023). Sağlık Turizmi Verileri. https://www.ushas.com.tr/saglik-turizmi-verileri/

Yavuz, V. A. (2010). Sürdürülebilirlik kavramı ve işletmeler açısından sürdürülebilir üretim stratejileri/concept of sustainability and sustainable production strategies for business practices. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *7*(14), 63-86.

Yılmaz, İ. A., Ünal, A., & Çakır, G. (2015). Sürdürülebilir Turizm Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme: Türkiye Bağlamı. *Mesleki Bilimler Dergisi (MBD)*, *4*(2), 55-83.

Zevit, G. (2019). *Sürdürülebilir turizm-sürdürülebilir peyzaj ilişkisinin araştırılması: İstanbul-Polonezköy örneği* (Master's thesis, Bartın Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü).

Zengingönül, O., Emeç, H., İyilikçi, D.E. ve Bingöl, P. (2012), Sağlık Turizmi: İstanbul'aYönelik bir Değerlendirme, İstanbul Kalkınma Ajansı, İstanbul.

Wilder-Smith, A. (2006). The severe acute respiratory syndrome: impact on travel and tourism. *Travel medicine and infectious disease*, *4*(2), 53-60.